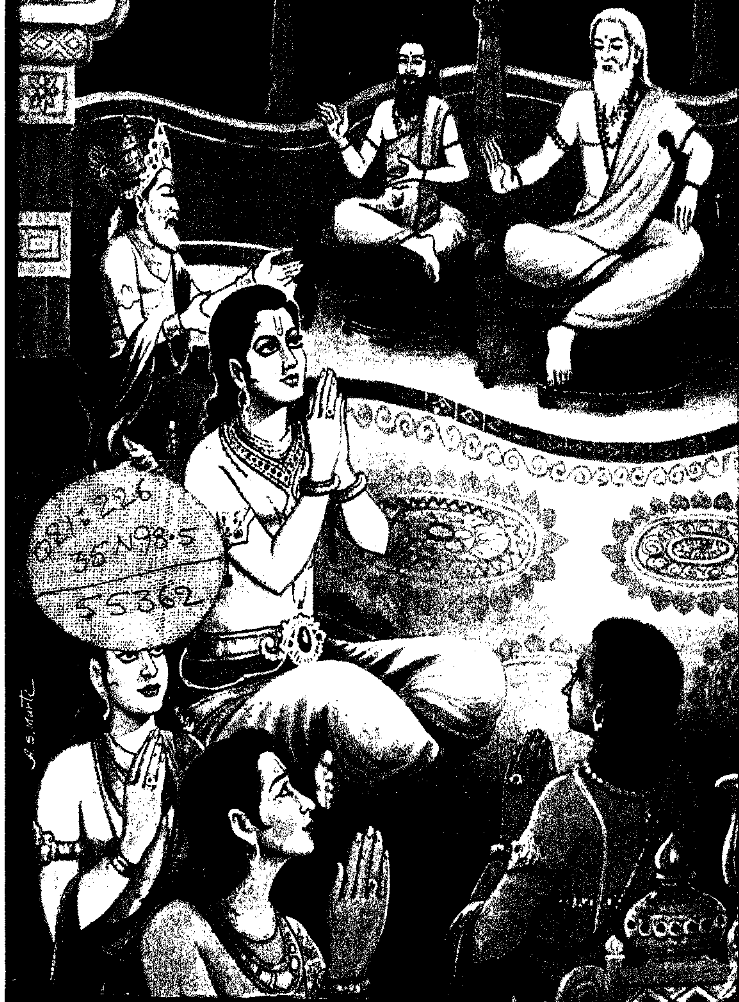
శ్రీ యోగ వాసిష్ఠము

ఓమ్

వాసిష్ఠ రామాయణము

అను

శ్రీయోగవాసిష్ఠము

(తాత్పర్యప్రకాశికయను ఆంధ్రానువాద సహితము)

మహర్షి వాల్మీకి ప్రణీతము

ఉత్తరార్థము - ప్రథమ సంపుటము

అనువాదకులు :

శ్రీ విద్యా ప్రకాశానందగిరి స్వాములవారు

సంపాదకులు - ప్రకాశకులు :

శ్రీ వ్యాసాశ్రమము

వ్యాసాశ్రమము పోస్టు, (మార్గము) ఏర్పేడు, చిత్తూరు జిల్లా. (అ.ప్ర.)

పిన్ : 517 621 ఫోన్ నెం. 08574 - 68528

1998

★

ప్రథమ ముద్రణ	1948	1000	ప్రతులు
ద్వితీయ ,,	1969	1000	,,
తృతీయ ,,	1998	2000	,,
	మొత్తం	4000	,,

వెల రూ.

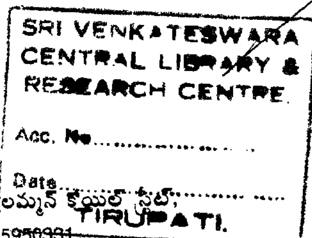
ప్రకాశకులు :

శ్రీవ్యాసాశ్రమమువారు

ధార్మికగ్రంథ ప్రచురణకు ఆర్థిక సహాయం అనే పథకం క్రింద తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారిచ్చిన ఆర్థిక సహాయంతో ఈ గ్రంథం ప్రచురింపబడింది.

ప్రతులకు :

మేనేజరు - శ్రీవ్యాసాశ్రమము,
వ్యాసాశ్రమము పోస్టు, (మార్గము) ఏర్పేడు,
చిత్తూరు జిల్లా, (ఆ.ప్ర.), పిన్ : 517 621

ముద్రణ :-
శక్తి ప్రాసెస్
నెం. 2/1 F కుంభాలమ్మన్ కోయిల్ స్ట్రీట్,
మద్రాసు - 81 ✆ 5950331

నివేదన

శ్రీవ్యాసాశ్రమం వారు ప్రకటించిన ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలు ఆంధ్రదేశంలో విస్తృతప్రచారం పొందాయి. వాటిలో తలమానికంగా ఎన్నదగినది యోగవాసిష్ఠం. దీన్ని 'వాసిష్ఠ రామాయణం', 'వసిష్ఠగీత' అని కూడా వ్యవహరిస్తారు.

వాల్మీకి కృతిగా ప్రసిద్ధమైన ఈ గ్రంథంలో ముప్పది రెండువేల శ్లోకా లున్నాయి. వైరాగ్య - ముముక్షు - ఉత్పత్తి - స్థితి - ఉపశమ - నిర్వాణ ప్రకరణా లన్న పేరుతో ఆరు విభాగా లున్నాయి. అద్వైతవేదాంతం ఈ పుస్తకంలో అత్యద్భుతంగా ప్రతిపాదింపబడింది. వసిష్ఠ మహర్షి శ్రీరామ చంద్రుణ్ణి ఉద్దేశించి చేసిన తత్త్వోపదేశమే ఇందలి విషయం.

"మహాగ్రంథాలలో ఒకటైన యోగ వాసిష్ఠం నాదృష్టిలో ప్రపంచంలో వ్రాయబడిన గ్రంథాలన్నింటిలోనూ అత్యాశ్చర్యకరమైనది"(One of the greatest books, the most wonderful according to me ever written under the sun, is Yogavasistha.) అని శ్రీ స్వామి రామతీర్థులవారు ఈ గ్రంథాన్ని ప్రశంసించి వున్నారు.

దీన్ని మహర్షి సద్గురు శ్రీమలయాళస్వాములవారు సమగ్రంగా ఆంధ్రతాత్పర్యంతో సహా నలుబదేండ్ల క్రితం ముద్రింపజేశారు. అంతకు ముందెవరూ దీన్ని తెలుగులో సంపూర్ణంగా ముద్రించలేదు. శ్రీ సద్గురు స్వాములవారి ప్రోత్సాహంతో శ్రీపూర్ణానందేత్యవర నామధేయ శ్రీనిర్వికల్పానంద స్వాములవారు ఈ గ్రంథానికి చెందిన పూర్వార్ధాన్ని అనువదించారు. తర్వాతి భాగాన్ని శ్రీ సద్గురు దేవుల ముఖ్య శిష్యులు శ్రీ విద్యా ప్రకాశానంద స్వాములవారు తెనిగించారు. 1936 లో ప్రారంభమైన దీని ముద్రణ 1954 లో పూర్తి అయింది. నాల్గువేల పుటలకు పైబడిన ఈ పుస్తకం మొదట నాలుగు సంపుటాలుగా రాయల్ సైజులో ప్రచురింపబడింది.

జిజ్ఞాసువులైన పాఠకుల ప్రీతికి పాత్రమై మూడుసార్లు ముద్రితమయింది.

ఇటీవల చాలాకాలం నుండి దుర్లభంగా వుండిపోయిన ఈ గ్రంథరత్నం కావాలంటూ ఆశ్రమానికి పలువురు లేఖలు వ్రాసేవారు భగవదనుగ్రహం వల్ల, గురుకరుణవల్ల ఈ మహాగ్రంథాన్ని ఇప్పుడు మళ్లీ ప్రచురించే సదవకాశం లభించింది. పాఠకుల సౌకర్యాన్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని దీని నిప్పుడు డెమ్మీ 1/8 సైజులో ఎనిమిది సంపుటాలుగా ప్రచురిస్తున్నాము.

ఈ గ్రంథగౌరవాన్ని గుర్తించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారు దీని పునర్ముద్రణకు ఉదారంగా ఆర్థిక సహాయం అందించారు. ఇందుకు దేవస్థానం పాలకమండలికి ఎంతో కృతజ్ఞులము. ఈ విషయంలో సహకరించిన ఆశ్రమపూర్వ విద్యార్థి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ధర్మప్రచార పరిషత్ కార్యదర్శి శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్యగారిని అభినందిస్తున్నాము.

ఈ ఉద్గ్రంథం ఇంకా విస్తృత వ్యాప్తి చెంది పాఠకులకు ఆత్మానందాన్ని ప్రసాదించుగాక!

శ్రీ వ్యాసాశ్రమం
22-8-1997.

ప్రకాశకులు

మహర్షి సద్గురు శ్రీ మలయాళస్వాములవారు

శ్రీవ్యాసాశ్రమము

శ్రీ యోగవాసిష్ఠము.

(ఉత్తరార్ధము)

విషయానుక్రమణిక.

నిర్వాణ ప్రకరణము, (పూర్వార్ధము.)

ఓమ్.

శ్రీ వాసిష్ఠాయనమః.

'ఓం నమోస్తు మిత్రావరుణయో రుర్వశ్యాత్మజాయ శతయాతవే వసిష్ఠాయ'

శ్రీ వాసిష్ఠ మహారామాయణము.

నిర్వాణ ప్రకరణము.

(పూర్వార్ధము)

ప్రథమః సర్గః.

[మునివాక్యాదిహోత్థానం ప్రోత్యాణామాహ్నికక్రియా
శ్రుతార్థచిన్తానిద్రాభ్యాం రాత్రియాపనమీర్యతే.

మునివాక్యముల విని సభ్యులు లేచుట; ఆహ్నికక్రియ; వినిన యర్థమును చింతించుట; యందును, నిద్రయందును నాటి రాత్రి గడపుట యను నీవిషయములీ సర్గయందు వర్ణింపబడినవి.]

శ్రీ వాల్మీకి రువాచ :—

ఉపశమప్రకరణాదనన్తర మిదం శృణు
త్వం నిర్వాణప్రకరణం జ్ఞాతం నిర్వాణదాయి యత్. 1

శ్రీవాల్మీకి:- రామా! నీ వింతవరకు ఉపశమప్రకరణము వింటివి. ఇక నిర్వాణప్రకరణమును వినుము; దీనిని విన్న నిర్వాణము లభింపగలదు.

కథయత్యేవముద్దామ వచనే మునినాయకే
శ్రవణైకరసే మౌనస్థితే రాజకుమారకే. 2

మునివాగర్థనిష్పిష్ట మనస్యస్త తపఃక్రియే
రాజలోకే గతస్పన్దే చిత్రార్పిత ఇవ స్థితే. 3

వసిష్ఠవచసామర్థం విచారయతి సాదరమ్
లసదఙ్గులిభఙ్గేన మునిసార్థే స్ఫురద్ద్యుతి. 4

విస్మయాలోకనోల్లాస ప్రోత్ఫుల్లనయనాలిని
పురన్ధ్రివర్గే గమ్భీరతరుమఞ్జరితాం గతే. 5

ఖే వాసరచతుర్భాగదేశే దినకరే స్థితే
కించిజ్జనోదయాత్సౌమ్యే కించిచ్ఛ్రమముపేయుషి. 6
శ్రవణాయేవ సంశాన్తే వితానస్పన్దమాలితే
మౌనం మరుతి మన్దార మధురామోదదాయిని. 7
పుష్పదామ సుషుప్తాసు మహాభ్రమరపఙ్క్తిషు
జ్ఞాతజ్ఞేయతయా నూనం సమ్యగ్ధ్యానవతీష్వివ. 8
ముక్తాజాలకలాపాన్తర్గతాస్వన్తరభూమిషు
కచత్యపగతస్పన్దం తోయే శ్రోతుమివాస్థితే. 9
గృహాన్తరం ప్రవిష్టేషు గవాక్షే దూరమంశుషు
విశ్రామార్థమివాదీర్ఘం నభః పాన్థేషు శీతలమ్ 10
ముక్తాజాల ప్రభాజాల భస్మనోద్ధూళితాత్మని
శంసతీవ శమం శామ్యద్దినదేహే దివాతపే. 11
కరే లీలా సరోజేషు శేఖరేషు చ భూభృతామ్
శ్రుత్వా సురసమామోదాదవృత్తిషు మనస్స్వివ. 12
బాలకేష్వఙ్గలోకేషు లీలాపక్షిషు సాదరమ్
భోజనార్థం వధూలోక ముపరుద్ధత్స్వనారతమ్. 13
భ్రమద్భ్రమరపక్షోత్థ వాతధూత రజస్వలమ్
కౌముదే పరివిశ్రాన్తే చామరేష్వక్షిపక్ష్మసు. 14
రశ్మిష్వగుహాన్ముక్త చ్ఛాయాజాలభయాదివ
గవాక్షాదిష్వవోడ్డీయ ప్రవిష్టేషు గృహాన్తరమ్. 15
ఆసీద్దినచతుర్భాగ సత్తావేదన తత్పరః
భేరీపటహశఙ్ఖానాం దిఙ్ముఖాపూరకో ధ్వనిః. 16

మహావక్త్రయౌను, మునిశ్రేష్ఠుఁడునగు వసిష్ఠుడిట్లు ఉపదేశ మొసగుచుండ రాజకుమారుడగు రామచంద్రుడు మౌనమును దాల్చి, స్థిరుడై యుండెను. సభాసదులందరు గూడ స్థిరులై స్పందనరహితులై యుండిరి. వారి మనస్సులు క్రియారహితము లయ్యెను; శరీరములు జడమువలె దోపట్టుచుండెను. చూపరుల కయ్యది దశరథుని సభవలెగాక, చిత్రపటమువలె తోచుచుండెను. మునివర్యులు గూడ వసిష్ఠుని వాక్యముల లోలోనగ్రహించి, వ్రేళ్లతో పైగలానవ్వుచు, కనుబొమ్మల ముడువసాగిరి. అంతః పురవాసులుగూడ వసిష్ఠోపదేశబలమున పరమాశ్చర్యరూపమున పరమాత్మను జూచుచున్నట్లుండిరి. ఆనందమున వారి శరీర ములికి, గగుర్పాటు నొందుచుండెను. భ్రమరసుందరములగు వారి నయనములు ఆశ్చర్యమున విస్ఫారితము లయ్యెను; రెప్పపాటు పడకుండెను; శరీరము కదలకుండెను; చూపరులకు పద్మోత్ప్రస్ఫుటితమును, నివాత నిష్కంపమును నగు తరుమంజరి కూర్చొనినట్లున్న, అందు భ్రమరద్వయము సూత్రితమైనట్లును తోచుచుండెను. ఇట్లు, దినమంతయుఁగడచి సాయం సమయమున సూర్యుఁడస్తదేశమును జేరఁబోయెను. వసిష్ఠదేవుని ఉపదేశవాక్యములను విని, ప్రియవస్తువుల అనిత్యత్వమును

వియోగమును గ్రహించి, జ్ఞానోదయ మట్లు, సూర్యుడు తీవ్రత్వమును బరిత్యజించి, సౌమ్యరూపమును ధరించి, ఒకింత శాంతిని బడసినట్లుండెను. క్రమముగ సాంధ్యవాయువులు వీచదొడగెను. వాటి తీక్ష్ణతగూడ తగ్గుచుండెను. ఉపదేశశ్రవణమునసే వాటికిగూడ, మందగమనము, మౌనభావము అబ్బినట్లుండెను. మెల్లగ, సభాస్థల – వితాన – పుష్పములను గదల్పసాగెను. నలువైపుల మందార పుష్ప సౌరభము క్రమ్మకొనదొడగెను. భ్రమరములు శ్రేణీబద్ధములై, పుష్పమాలా సమూహముల నిద్రితము లయ్యెను; అవి జగత్తున దెలిసికొనదగినదానిని దెలిసికొనియే, ధ్యానమగ్నము లైనట్లుండెను. ముక్తాజాలముల ఆవరితములగు క్రీడాపుష్కరిణీజలముగూడ మధుర – ఉపదేశమును వినగోరియే, అచంచలములైనట్లు ఉండెను. నేడందఱును శాంతికాములు. సూర్య డంతులేని ఆకాశమార్గమున అనంతకాలము తిరుగాడి, నేడు శాంతినిగోరి, గవాక్షపథమున సుశీతలమగు గృహామధ్యమున బ్రవేశించుచుండెను. సాంధ్యకిరణముల ఉజ్జ్వలమధుర దేహమును దైకొని, దినముక్తాశుభ్ర కాంతియను భస్మమును అలముకొని, ఆ ప్రశాంతమూర్తి నలుదిక్కుల శాంతివార్తను, వెదజల్లుచున్నట్లుండెను. రాజుల, హస్తస్థితములగు లీలాపద్మములు, ఉపదేశ శ్రవణమునందినవారి మనస్సులవలె, నిమీలితములవసాగెను. బాలురు, మూర్ఖులు, పంజరమునందలి పక్షులు, ఆహారార్థము వధువుల బీడింపసాగిరి. కుముద పుష్పముల పరాగము, ఇటునటు సంచరించు భ్రమరముల పక్షవాయువున అంతర్హితమవదొడగెను. రజము * తొలగిన, తత్సంబంధమగు అశాంతిగూడ తొలగిపోవును; వాటి అశాంతిగూడ తొలగిపోవ, అవి విశ్రామసుఖము నందదొడగెను. సభాస్థరాజగణము బాహ్యచైతన్యరహితమగుటవలన, చామరవ్యజన మాగిపోయెను. దృష్టి స్థిరము– నేత్రపల్లవములుగూడ నేడు విశ్రాంతి నందెను. సూర్యుని ప్రబలప్రతాపమునజేసి, అంధకారమంతయు అంతవఱకు పర్వతగుహల దాగియుండెను; సంధ్య అయెను. విజేత * దుర్బలు డయ్యెను. సమయమును గనిపెట్టి అవి క్షీణశక్తియగు సూర్యకిరణముల నాక్రమించెను. అవి నిరుపాయములై, గవాక్షమును వీడి, గృహాభ్యంతరమును బ్రవేశింపదొడగెను. అప్పుడు దిక్కుల నావరించుచు, భేరీపటుహశంఖముల మహచ్ఛబ్దము లేవదొడగెను; జనులు రోజుముగియుటకొక జామున్నదని గ్రహించిరి.

తేన తత్రారమత్యాశు వచోఽస్తమనమాయయా
మోనం జలదనాదేన మాయూర ఇవ నిఃస్వనః. 17

మహర్షి యొక్క ఉచ్చైస్స్వర మా మహాధ్వనియందు మేఘగర్జనమున కేకీరవమువలె, అంతర్హితమయ్యెను.

ఆక్షుబ్ధా క్షుబ్ధపక్షాలిః పఞ్జరస్థా ఖగావలీ
భూకమ్పే తరసా తాలీపల్లవేవ వనావలీ. 18

ఆయయుర్భయవిత్రస్తా బాలా ధాత్రీకుచాన్తరమ్
సారవం ప్రావృషీవాబ్దాః ప్రోన్నతం శృఙ్గకోటరమ్. 19

ఉత్తస్థురవతంసేభ్యో భూభృతాం భ్రమరస్రజః
ఈషత్కారాలవాహేభ్యః సరిద్భ్యోఽమ్బుకణా ఇవ. 20

---

*రజము:– పుష్పపక్షమున పుప్పొడి, అన్యత్ర రజోగుణము. విజేత–అను సూర్యుడు, జయము నందిన వాడు, అని ద్వ్యర్థి.

ఏవం ప్రక్షుభితే తస్మిన్గృహే దాశరథే తదా
ప్రాప్తే వాసరవృద్ధత్వే శాన్తశఙ్ఖస్వనే శనైః. 21
సంహరన్ప్రస్తుతం వస్తు వచో మధురవృత్తిమత్
ఉవాచ మునిశార్దూలః సభామధ్యే రఘూద్వహమ్. 22

హఠాత్తుగకలిగిన భూకంపమున కంపిత తాలవృక్షమగు వనావళివలె, పంజరస్థములగు పక్షిసమూహములు సంచలిత గాత్రము లయ్యెను. వర్షాకాలమున మేఘములు గర్జనమొనర్చుచు, ఉన్నత గిరిశిఖర ద్వయ మధ్యమును ఆశ్రయించునట్లు, ఆ శబ్దమును విని బాలకులు, భయవ్యాకులితులై యేడ్చుచు, ధాత్రీ స్తనయుగళ మధ్యమున మస్తకముల దాచసాగిరి. మరుద్వేగమున తీవ్రప్రకంపితమగు సరోవరము నుండి, జలబిందువులులేచి ఇటనట బడునట్లు, రాజుల పుష్పాభరణముల నిద్రించు భ్రమరములు ఆ వికటశబ్దమునకు ఉలికిపడి లేచి, పుష్పపరాగరంజితేషులగు శుభ్రశరీరముల విహరింపసాగెను. ఇట్లు, దశరథుని సభాగృహము సాంధ్యధ్వనుల విచలితమవ, శంఖధ్వనులు మెల్లిగ ఆగిపోవుటను గ్రహించి వసిష్ఠుడు సంధ్యయగుటవలన ఉపదేశవాక్యముల నుపసంహరించెను. మఱియు, రామచంద్రు నుద్దేశించి ఇట్లు మధురముగ పల్కదొడగెను:—

రాఘవానఘ వాగ్జాలం మయైతత్ప్రవిసారితమ్
తేన చిత్తఖగం బద్ధ్వా క్రోడీకృత్యాత్మతాం నయ. 23

రాఘవా! అనఘా! నేనింతవఱకు విస్తరింపజేసిన వాగ్జాలమున, నీచిత్త-విహంగమును బంధించి, హృదయ-పంజరమున నుంచి, వశమొనర్చుకొనుము.

కచ్చిద్గృహీతో భవతా మద్గిరామర్థ ఈదృశః
త్యక్త్వా దుర్బోధమక్షీణో హంసేనేవామ్భసః పయః. 24

హంస నీటినుండి పాలను వేఱుపరచి గైకొనునట్లు, నీవు నా దుర్బోధ్యవాక్యముల విడచి సారమును గ్రహింపగలిగితివా?

విచార్యైత దశేషేణ స్వధియైవం పునఃపునః
అనేనైవ పథా సాధో గన్తవ్యం భవతాధునా. 25

నేను ఉపదేశించిన, ఈ వాసనాక్షయ, మనోనాశ, ప్రాణసంరోధ, జ్ఞానాభ్యాసపథమును జక్కగ స్వబుద్ధితో పరిశీలించి, అనుగమింపవలెను.

అనయైవ ధియా రామ విహరన్నైవ బధ్యసే
అన్యథాధః పతస్యాశు విన్ధ్యఖాతే యథా గజః. 26

ఈ పథము ననుసరించిన బద్ధుడవుగావు; అన్యత్ర పతన మనివార్యము. అయ్యది, వింధ్యగర్తమున గజపతనమును బోలినది.

సుగృహీతం ధియా రామ మద్వచో న కరోషి చేత్
తత్పతస్యవటే త్యక్తదీపో వాన్ధో నిశాస్వివ. 27

నా వచనముల జక్కగా గ్రహించి, అనుసరింపనిచో, నీవు, అంధుడు లేక, దీపరహితుడు గాఢాంధకారమున గర్తపతితుడగునట్లు, పతనము నందెదవు.

అసక్తేన యథా ప్రాప్తో వ్యవహారోఽస్య సిద్ధయే
ఇత్యేవ శాస్త్రసిద్ధాన్త మాదాయోదారవాన్భవ. 28

అసంగచిత్తమున యథాప్రాప్తములగు లోకవ్యవహారముల నాచరించుటయే, శాస్త్రసిద్ధాంతము. దీనిని గ్రహించి ఉదారచిత్తుడవు కమ్ము.

హే సభ్యా హే మహారాజ రామలక్ష్మణభూమిపాః
సర్వ ఏవ భవన్తోఽద్య తావద్వ్యాపారమాహ్నికమ్. 29
కుర్వన్త్వయం హి దివసః ప్రాయః పరిణతాకృతిః
శేషం విచారయిష్యామో విచార్యం ప్రాతరాగతాః. 30

సభ్యులారా! మహారాజా! రామలక్ష్మణులారా! భూపతులారా! దినాంతమైనది. సాంధ్యకృత్యము లొనర్పలెండు! మిగిలినది రేపు విచారింతము.

శ్రీ వాల్మీకి రువాచ :—

ఇత్యుక్తా మునినా తేన సా సర్వైవ తదా సభా
ప్రోత్తస్థౌ పద్మవదనా సవికాసేవ పద్మినీ. 31

వాల్మీకి:— ముని ఇట్లుపల్క, సభాసదులందరు సహాస్యవికసితపద్మవదనులై, లేచిరి.

రాజానః స్తుతరాజానః కృతరాఘవవన్దనాః
పరిష్టుతే వసిష్ఠే తే జగ్మురాత్మనివేశనమ్. 32

దశరథుని, రామచంద్రుని, వసిష్ఠుని స్తుతించుచు, జనులందరు స్వగృహముల కఱిగిరి.

విశ్వామిత్రేణ సహితో వసిష్ఠో గన్తుమాశ్రమమ్
ఉత్తస్థావాసనాచ్ఛ్రీమాన్నమస్కృత నభశ్చరః. 33

వసిష్ఠుడు గూడ దేవగణమునకు వందనమొనర్చి విశ్వామిత్రసహాయ్యుడై, స్వాశ్రమగమనోద్యతుడయ్యెను.

దశరథప్రభృతయో రాజానో మునయస్తథా
యథానురూపం వక్తారమనుగమ్య మునిం చిరమ్. 34
ఆపృచ్ఛ్య కేచిద్గగనం యయుం కేచిద్వనాన్తరమ్.
కేచిద్రాజగృహం సన్తో భృఙ్గాః పద్మోత్థితా ఇవ. 35

దశరథప్రభృతులు మునినోకింత అనుసరించి, యథానురూపము పల్కి, కొందఱు గగనదేశమును, కొందఱు వనదేశమును, కొందఱు రాజగృహమును, పద్మోత్థిత భృంగములవలె, ప్రవేశించిరి.

వసిష్ఠపాదయోస్త్యక్త్వా పుష్పాఞ్జలిమనావిలమ్
దారైరనుగతో రాజా ప్రవివేశ గృహాన్తరమ్. 36

వసిష్ఠ పాదపద్మముల నిర్మల పుష్పాంజలి నర్పించి, దశరథుడు పత్నులతోగూడి గృహమును ప్రవేశించెను,

రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నాః ప్రాప్తస్య స్వాశ్రమం గురోః
అభ్యర్చ్య చరణౌ భక్త్యా త్వాజగ్మూర్నృపమన్దిరమ్. 37

రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నులు ఆశ్రమగతుడగు గురుని చరణముల నర్చించి, రాజమందిరమున కరుదెంచిరి.

సదనాని సమాసాద్య శ్రోతారః సర్వ ఏవ తే
సస్నురానర్చురభ్యేయు ర్దేవాన్విప్రాన్పితౄం స్తథా. 83

శ్రోతలందఱును గృహముల కతిగి, దేవ బ్రాహ్మణ పితృదేవతా, అతిథి పూజలనొనర్చిరి.

యథాక్రమం స్వభృత్యాన్తైర్విప్రాద్యైశ్చ పరిచ్ఛదైః
సమం బుభుజిరే భోజ్యం వర్ణధర్మక్రమోదితమ్. 39

పిదప, వర్ణధర్మక్రమము ననుసరించి, భృత్యాదుల నాదరించి, తాముగూడ భుజించిరి.

అస్తం గతే దినకరే సమం దివసకర్మభిః
అభ్యాగతే రాత్రికరే సమం రజనికర్మభిః. 40

దినకర్మల వెంటనిడికొని సూర్యుడస్తమించెను; చంద్రుడు రాత్రికర్మల వెంటనిడికొని అరుదెంచెను.

స్థిత్వా తల్పేసు కౌశేయశయనేష్వాసనేషు చ
భూచరా మునిరాజానో రాజపుత్రా మహర్షయః. 41

సంసారోత్తరణోపాయం వసిష్ఠవదనేరితమ్
యథావదేకాగ్రధియశ్చిన్తయామాసురాదృతాః. 42

అప్పుడు, తల్ప, కౌశేయ, శయన, ఆసనములనుండియే, మునులు, రాజులు, రాజపుత్రులు, మహర్షులు, వసిష్ఠప్రోక్తమగు సంసార తరణోపాయమును ఏకాగ్రచిత్తమున, ఆదరముతో, చింతింపసాగిరి.

తతః ప్రహరమాత్రేణ నిద్రామాముద్రితాననాః
ఉత్స్వప్నసున్దరీభూయుః పద్మా ఇవ దినార్థినః 43

అనంతరము, శేషప్రహరమున వారు ఉత్స్వప్నసుందరమును, దినార్థమునుగు పద్మము వలె, నిద్రాభిభూతులైరి.

రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నాః ప్రహరత్రయమేవ తత్
వాసిష్ఠముపదేశం తే చిన్తయామాసురక్షతమ్. 44

రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నులు ప్రహరత్రయము ఎడతెగకుండ వసిష్ఠోపదేశమును చింతించిరి.

ప్రహరస్యార్ధమాత్రం తే తత ఆముద్రితేక్షణాః
ఉత్స్వప్నమాయయుర్నిద్రాం క్షణాద్విద్రావితశ్రమామ్. 45

వారర్ధప్రహరము మాత్రమే సుఖస్వప్నముతోగూడిన నిద్రనుబొందిరి; దాన వారి శ్రమ దూరమయ్యెను.

ఇతి శుభమనసాం వివేకభాజా
మధిగతసారతయోదితాశయానామ్
అభజత విరతిం తదా త్రియామా
మలిననిశాకర వక్త్రితాం జగామ. 46

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే దివసవ్యవహారవర్ణనం నామ
ప్రథమః సర్గః ॥ 1 ॥

ఇట్లు, వారి కాత్మజ్ఞానోదయమవ, అంతఃకరణము విమలమయ్యెను. మనస్సు నిర్మల మయ్యెను. వివేకము లభించెను. ఏ రాత్రి వారికి బ్రహ్మజ్ఞానము లభించెనో, ఆ రాత్రిగూడ విరతి పొందెను; దాని సుందరముఖచంద్రుడు మలిన వక్త్రిమును దోపింపజేసెను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
ప్రథమ సర్గము ॥ 1 ॥

ద్వితీయః సర్గః.

[ఇహ రామాదిభిః ప్రాతర్వసిష్ఠస్య సభానయః
ఉక్తార్థస్మరణాత్తత్త్వే విశ్రామశ్చోపవర్ణ్యతే.
రామాదులచే శ్రీవసిష్ఠమునీంద్రులు సభకుగొనిరాబడుట; పూర్వోక్త అర్థమును స్మరించుట ద్వారా తత్త్వమందు విశ్రాంతి-యను నీవిషయములీ సర్గయందు వర్ణింపబడినవి.]

శ్రీ వాల్మీకి రువాచ :—

తతః క్లిన్నేన్దువదనా పర్యాకులతమఃపదా
క్షీయమాణా బభౌ శ్యామా వివేక ఇవ వాసనా. 1

శ్రీ వాల్మీకిః— వివేకోదయమైన వాసనలు క్షీణమగునట్లు, రాత్రిగూడ అరుణోదయమగు చుండ క్షీణదశ నందసాగెను. ముఖచంద్రుడు క్షీణింప, అంగములు అరళమై. శక్తిరహితము లయ్యెను.

పూర్వే ధ్వస్తతయాలోకం దృశ్యమానే పరేఽచలే
శయాలీకావతంసాభం తాపకో నికరో దధౌ. 2

కరములజాపి సూర్యుడు పూర్వగిరిని నిలచెను. సహస్రకిరణుడా మహోన్నత పర్వతమును హస్తముల ధారణమొనర్చి నట్లుండెను. అతని కిరణకాంతి అస్తాచలమున గూడ ఒకింత ప్రసరించెను.

అవశ్యాయకణాకీర్ణః పరామృష్టేన్దుమణ్డలః
జ్యోత్స్నాకవలనాలోకో బభౌ ప్రాభాతికోఽనిలః. 3

సూర్యకిరణము లరుదెంచి, ప్రాభాతవాయువుల మీద బడెను; మృదుల వాయువులా అల్పతేజమునకు గూడ భయపడెను. సూర్యు డుత్తాపమును బోగొట్టుకొనగోరి సుశీతలహిమకణముల శరీరమున నలముకొనసాగెను. క్షుత్పిపాసల శాంతిని గోరి, క్షీణచంద్రుని వెన్నెలను పిండి త్రాగసాగెను.

రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నా ఉత్థాయానుచరైః సహ
యయుర్వన్దితసంధ్యాస్తే పుణ్యం వాసిష్ఠమాశ్రమమ్. 4

రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నులును, వారి అనుచరులును శయ్యలను వీడి, స్నానమొనర్చి, సంధ్యావందనాదికృత్యముల నాచరించి, వసిష్ఠాశ్రమమున కతేగిరి.

తత్ర వన్దితసంధ్యస్య నిర్గతస్యాపి సద్మనః
మునేర్వవన్దిరే పాదా వదోర్ఘ్యార్ఘ్యసంతతిమ్. 5

అట, సంధ్యావందనాదికము నాచరించి, బయటకు రుదెంచుచున్న మునిపాదముల అర్ఘ్యప్రదానమొనర్చి, వందనముల నర్పించిరి.

క్షణాత్తత్సదనం మౌనం మునిబ్రాహ్మణరాజభిః
హస్త్యశ్వరథయానైశ్చ శనైర్నిరన్ధ్రితాం యయౌ. 6

ఒక్కనిముసములో, నిశ్చలముగనున్న ఋష్యాశ్రమము, రామచంద్రుని వెంట వరుదెంచిన పరివారములో క్రిక్కిరిసి పోయెను.

అథాసౌ మునిశార్దూలస్తైరేవ సహ సేనయా
గృహం దాశరథం కాలే రామాద్యనుగతో యయౌ. 7

అనంతర మా మునిపుంగవుడు, రామాదులు వెంటనంటిరా, యథాసమయమున దశరథుని గృహమున కేగెను.

తత్రైనం పూర్వసంబన్ధః కృతసంధ్యో మహీపతిః
దూరమార్గం వినిర్గమ్య పూజయామాస సాదరమ్. 8

సంధ్యాదికృత్యముల నిర్వర్తించి, దశరథుడు మునికభిముఖముగ నేగుదెంచి, అర్ఘ్యాదనమొనర్చి పూజించెను.

పుష్పముక్తామణివ్రాతైర్యాభ్యయోఽత్యధికభూషితామ్
సభాం ప్రవిశ్య తే సర్వే వివిశుర్విష్టరాలిషు. 9

పుష్పములతోడను, మణులతోడను, ముత్యములతోడను మిక్కుటముగ నలంకరింపబడిన ఆ సభాభవనమును ప్రవేశించి, వారు ఆసనముల నుపవిష్టులైరి.

అథ తస్మిన్నవసరే హ్యస్తనాః సర్వఏవ తే
శ్రోతారః సముపాజగ్ము ర్నభశ్చరమహీచరాః. 10

పూర్వదిన మరుదెంచిన నభశ్చర మహీచరజాతీయులగు శ్రోతలందఱును మరల నరుదెంచిరి.

విరేజ సా సభా సౌమ్యా కృతాన్యోన్యాభివన్దనా
బభౌ రాజసమాభోగా శాన్తవాతేవ పద్మినీ. 11

సుందరమగు ఆ సభను ప్రవేశించి, పరస్పరాభివందనముల నొనర్చుకొని, నిర్వాతప్రకంప మగు పద్మములవలె, దశరథు ననుసరించి కూర్చొనిరి.

యథాప్రదేశమేవాశు నివిష్టేషు యథాసుఖమ్
శేషు తద్దేశయోగేషు విప్రర్షిమునిరాజసు. 12
మృదుని స్వాగతరవే శనైః శమముపాగతే
సభాకోణోపవిష్టేషు శాన్తశబ్దేషు బన్దిషు. 13
తరసైవోదితేష్వాశు శ్రోతుమభ్యాగతేష్వివ
గవాక్షాదివ జాలేషు ప్రవిష్టేష్వర్కరశ్మిషు. 14
సత్వర ప్రవిశచ్ఛ్రోత్రహస్త స్పర్శఘటోద్భవే
ముక్తాజాలఝణత్కారే నిద్రాయామివ శామ్యతి. 15
కుమారః శంకరస్యేవ కచో దేవగురోరివ
ప్రహ్లాద ఇవ శుక్రస్య సుపర్ణ ఇవ శార్ఙ్గిణః. 16
వసిష్ఠస్యాననే రామః శనైర్దృష్టిం న్యవేశయత్
భ్రమన్తీమమ్బరోవాన్తే ఫుల్లపద్మ ఇవాలినీమ్. 17

విప్రులు, ఋషులు, మునులు, రాజులు వారివారి అర్హతల ననుసరించి తమతమ ఆసనముల గూర్చొనిరి. మృదు స్వాగతరవములు క్రమముగ కట్టువడిపోయెను. సభాకోణములనున్న వందిమాగధుల శబ్దములుగూడ ఆగిపోయెను. సూర్యకిరణములు మున్యుపదేశమును విన ద్వారబడుచు గవాక్షములగుండ లోనప్రవేశింపదొడగెను. సత్వరప్రవేశకాముల శరీరాలంకార శబ్దములుపశమించెను. కుమారుడు శంకరుని, కచుడు బృహస్పతిని, ప్రహ్లాదుడు శుక్రుని, గరుడుడు విష్ణుని గాంచునట్లు, భ్రమరమాకాశమున తిరుగాడి ప్రఫుల్లపద్మమున స్థిరముగకూర్చుండునట్లు, శ్రీరాముడు వసిష్ఠునిపై చూడ్కుల నిగిడ్చెను.

మునిస్త్వనుజ్ఞితేనాథ తేనైవ రఘునన్దనమ్
క్రమేణోవాచ వాక్యజ్ఞో వాక్యం వాక్యార్థకోవిదమ్. 18.

వాక్యజ్ఞుడగు మహర్షి తద్గ్రహణపటువగు శ్రీరామచంద్రునితో, వెనుకటితీరుగనే ఇట్లు పల్కదొడగెను.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

కచ్చిత్స్మరసి యత్ప్రోక్తం హ్యా మయా రఘునన్దన
వాక్యమత్యన్తగుర్వర్థం పరమార్థావబోధనమ్. 19

శ్రీవసిష్ఠుడు:— రఘునందనా! పరమార్థబోధకములును, గంభీరములును, పూర్వోక్తములును నగు నా పల్కులు జ్ఞప్తియందున్నవా ?

ఇదానీమవబోధార్థ మన్యచ్ఛృ రిపుమర్దన
ఉచ్యమానం మయేదం చ శృణు శాశ్వతసిద్ధయే. 20

రిపుమర్దనా! నీవు శాశ్వతసిద్ధిని లభింపజేయు ఈక్రొంగొత్త పల్కుల వినుము.

వైరాగ్యాభ్యాసవశతస్తథా తత్త్వావబోధనాత్
సంసారస్తీర్యతే తేన తేష్వేవాభ్యాసమాహర. 21

అభ్యాస వైరాగ్యములవలనను, తత్త్వచింతనవలనను సంసారము తరింపబడుచున్నది. అందువలన వీటిని బలపరచుకొనుము.

సమ్యక్తత్త్వావబోధేన దుర్బోధే క్షయమాగతే
గలితే వాసనావేశే విశోకం ప్రాప్యతే పదమ్. 22

తత్త్వమును చక్కగ గ్రహించిన, దుర్బోధ్యమగు వాసనావేశము క్షయమంది, తొలగిపోవును. అప్పుడు, విశోకమగు పదము లభింపగలదు.

దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నమదృష్టోభయకోటికమ్
ఏకం బ్రహ్మైవ హి జగత్స్థితం ద్విత్వముపాగతమ్. 23

దేశకాల నిమిత్త పరిచ్ఛేదశూన్యమగు బ్రహ్మమే ఈజగద్రూపమున వెలయుచు, ద్వైతభ్రాంతిని గలుగజేయుచున్నది.

సర్వభావానవచ్ఛిన్నం యత్ర బ్రహ్మైవ విద్యతే
శాన్తం సమసమాభాసం తత్రాన్యత్వం కథం భవేత్. 24

నిర్విశేషమును, సమమును, శాంతమును నగు బ్రహ్మమొక్కటియే వెలయుచున్నది; అన్యత్వమునకు తావెక్కడ?

ఇతి మత్వాహమిత్యన్తర్ముక్త్వా ముక్తవపుర్మహాన్
ఏకరూపః ప్రశాన్తాత్మా సాక్షాత్స్వాత్మసుఖో భవ. 25

దీనిని గ్రహించి, అహంకారమును సంపూర్ణముగ పరిత్యజించి, అశరీరాఖ్యమును, ఏకరసస్వరూపమును, ప్రశాంతమును, అపరోక్షమునునగు ఆత్మసుఖమును అనుభవింపుము.

నాస్తి చిత్తం న చావిద్యా న మనో నచ జీవకః
ఏతాః స్వకలనా రామ కృతా బ్రహ్మణ ఏవ తాః. 26

వాస్తవమునకు చిత్తముగాని, అవిద్యగాని, మనస్సుగాని, జీవుడుగాని లేవు; ఇవన్నియును ఆ బ్రహ్మముయొక్క కల్పనలే.

యాః సంపదో యాశ్చ దృశో యాశ్చితో యాస్తదేషణాః
బ్రహ్మైవ తదనాద్యన్తమబ్ధివత్ప్రవిజృమ్భతే. 27

భోగములు, తద్వృత్తులు, తత్ప్రకాశము, తదాసక్తి — ఇవన్నియును బ్రహ్మమువలె అనాద్యనంతములు; సముద్రమువలె విజృంభించుచున్నవి.

పాతాలే భూతలే స్వర్గే తృణే ప్రాణ్యమ్బరేఽపి చ
దృశ్యతే తత్పరం బ్రహ్మ చిద్రూపం నాన్యదస్తి హి. 28

స్వర్గమర్త్యపాతాళాది దేశములయందును, ఆబ్రహ్మస్తంబపర్యంతమును, భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములయందును చిద్రూపమగు ఆ పరబ్రహ్మ మొక్కటియే వెలయుచున్నది. తద్భిన్న మేమియును లేదు.

ఉపేక్ష్యహేయోపాదేయబన్ధవో విభవా వపుః
బ్రహ్మైవ విగతాద్యన్త మబ్ధివత్ప్రవిజృమ్భతే. 29

హేయ, ఉపాదేయములనక, బంధువులనక, విభవములనక, శరీరమనక — సర్వత్ర, ఆద్యంతరహితమగు సముద్రమువలె ఆ బ్రహ్మవస్తువు విజృంభించుచున్నది.

యావదజ్ఞానకలనా యావదబ్రహ్మభావనా
యావదాస్థా జగజ్జాలే తావచ్చిత్తాదికల్పనా. 30

అజ్ఞాన-కల్పన తొలగనంతవఱకు, అబ్రహ్మభావన పోనంతదనుక, జగత్తున నమ్మకము తీరనంతవఱకు — చిత్తసర్పము ఈ తీరుగనే కల్పనల నొనర్చుచుండును.

దేహే యావదహంభావో దృశ్యేఽస్మిన్యావదాత్మతా
యావన్మమేదమిత్యాస్థా తావచ్చిత్తాదివిభ్రమః. 31

దేహాత్మబుద్ధియును, దృశ్యసత్యత్వభ్రాంతియును, అహంమమభావమును, తొలగనంతవఱకు ఈ చిత్తకల్పన ఇట్లేయుండును.

యావన్నోదిత ముచ్చైస్త్వం సజ్జనాసఙ్గసఙ్గతః
యావన్మౌర్ఖ్యం న సంక్షీణం తావచ్చిత్తాదినిమ్నతా. 32

సజ్జన సాంగత్యమొనర్చి పూర్ణత్వము నందనంతవఱకు, అజ్ఞానము క్షీణింప నంతవఱకు చిత్తమిట్లు నీచత్వమును బొందుచుండును.

యావచ్ఛిథిలతాం యాతం నేదం భువనభావనమ్
సమ్యగ్దర్శనశక్త్యా స్తావచ్చిత్తాదయః స్ఫుటాః. 33

సమ్యగ్దర్శనమున ఈ విశ్వభ్రాంతి శిథిలీకృత మవనంతవఱకు, చిత్తమిట్లు స్ఫురించుచునే యుండును.

యావదజ్ఞత్వ మస్థత్వం వైవశ్యం విషయాశయా
మౌర్ఖ్యాన్మోహసముచ్ఛ్రాయస్తావచ్చిత్తాదికల్పనా. 34

అజ్ఞానమును గ్రుడ్డితనమునను, మౌర్ఖ్యమునను, మోహమువలనను గలుగు విషయ-ఆశల వైవశ్యము (క్లైబ్య) తగ్గనంతవఱకు, చిత్తము విజృంభించుచునేయుండును.

యావదాశావిషామోదః పరిస్ఫురతి హృద్వనే
ప్రవిచారచకోరోఽన్తర్న తావత్ప్రవిశత్యలమ్. 35

ఆశల విషగంధము హృద్వనమున విస్తరించుచున్నచో, ఆత్మవిచార — చకోరమందు ప్రవేశింపదు.

భోగేష్వనాస్థమనసః శీతలామలనిర్వృతేః
ఛిన్నాశాపాశజాలస్య క్షీయతే చిత్తవిభ్రమః. 36

భోగముల వాంఛింపక, ఆశాపాశముల భిన్నమొనర్చిన సమచిత్తుని భ్రమయే క్షీణించును.

తృష్ణామోహపరిత్యాగాన్నిశీత్యతలసంవిదః
పుంసః ప్రశాన్తచిత్తస్య ప్రబుద్ధా త్యక్తచిత్తభూః. 37

తృష్ణామోహాపరిత్యాగమున నిత్యశీతలమనస్కులైన పురుషునకే ప్రబోధము కల్గును.

అసంస్తుతమివానాస్థమవస్తు పరిపశ్యతః
దూరస్థమివ దేహం స్వమసన్తం చిత్తధీః కుతః. 38

ఎదుటనున్న వస్తువులను లేనివానివలెను, దగ్గరనేయున్న శరీరమును దూరస్థముగను తలచువారికి, చిత్తమెట్లు ఉత్పన్నమవగలదు ?

భావితాన న చిత్తత్వరూపరూపాన్తరాత్మనః
స్వాన్తావలీనజగతః శాన్తో జీవాదివిభ్రమః. 39

శ్రవణమననిదిధ్యాసనా భావనల ఆత్మస్వరూపమును సాక్షాత్కరింపజేసుకొనిన, జగత్తు అంతరముననే శాంతించుచున్నది; జీవాది భ్రమ తొలగుచున్నది.

అసమ్యగ్దర్శనే శాన్తే మిథ్యా భ్రమకరాత్మని
ఉదితే పరమాదిత్యే పరమార్థైకదర్శనే. 40

అపునర్దర్శనాయైవ దగ్ధసంశుష్కపర్ణవత్
చిత్తం విగలితం విద్ధి వహ్నౌ ఘృతలవం యథా. 41

మిథ్యా భ్రమలను గల్పించు అజ్ఞానము శాంతించి, పరమార్థదర్శనమను సూర్యోదయమవ, ఎండుటాకు మండి మరల నగపడనట్లు, నిప్పుయందు నేతివలె, చిత్తము కఱిగిపోవుచున్నది – మరల నగుపడదు.

జీవన్ముక్తా మహాత్మానో యే పరావరదర్శినః
తేషాం యా చిత్తపదవీ సా సత్త్వమితి కథ్యతే. 42

పరావరదర్శనులును, జీవన్ముక్తులును, మహాత్ములును నగువారికి శుద్ధసత్వమయమగు చిత్తముండును. అది, నీరెండిపోయిన ఇసుకయందుండు నీటిజాడ వంటిది.

జీవన్ముక్తశరీరేషు వాసనా వ్యవహారిణీ
న చిత్తనామ్నీ భవతి సా హి సత్త్వపదం గతా. 43

సత్వనామమును బొందిన జీవన్ముక్తుల శరీరమందుండు వాసన వ్యవహారమాత్రమే; దానిని చిత్తమన జెల్లదు.

నిశ్చేతసో హి తత్త్వజ్ఞా నిత్యం సమపదే స్థితాః
లీలయా ప్రభ్రమన్తీహ సత్వసంస్థితిహేలయా. 44

సమపదవి నలంకరించిన తత్త్వజ్ఞులు అమనస్కులు; చిత్తములేకున్నను ఉన్నట్లు వారు క్రీడించుచున్నారు.

శాన్తా వ్యవహరన్తోఽపి సత్త్వస్థాః సంయతేన్ద్రియాః
నిత్యం పశ్యన్తి తజ్జ్యోతిర్న ద్వైతైక్యేన వాసనా. 45

శుద్ధులును, సంయతేంద్రియులును, శాంతులును నగు మహాత్ములు లోకవ్యవహారములను సల్పుచున్నను, అద్వైత–జ్యోతిని నిత్యము దర్శించుచున్నారు. అందువలన, వారికి ద్వైతయుక్తములగు వాసనలు కల్గజాలవు.

అన్తర్ముఖతయా సర్వం చిద్వహ్నౌ త్రిజగత్తృణమ్
జుహ్వతోఽన్తర్నివర్తన్తే మునేశ్చిత్తాది విభ్రమాః 46

వీరు అంతర్ముఖులై చిదగ్నియందు జగత్తృణములను వ్రేల్చుచున్నారు; అందువలన, వీరి చిత్తభ్రమలు తొలగి పోవుచున్నవి.

వివేకవిశదం చేతః సత్త్వమిత్యభిధీయతే
భూయః ఫలతి నో మోహం దగ్ధబీజమివాఙ్కురమ్. 47

వివేకోదయమైన చిత్తము సత్త్వమనబడుచున్నది. దగ్ధబీజమున అంకురము జన్మింపజాలనట్లు, అందు మరల మోహముద్భవింపజాలదు.

యావత్సత్త్వం విమూఢాస్తః పునర్జననధర్మిణీ
చిత్తశబ్దాభిధానోక్తా విపర్యస్యతి బోధతః 48

చిత్తశబ్దమున వ్యవహృతమగునది మూఢులకు మరల జన్మమును గలుగజేయునదై యున్నది; జ్ఞానోన్మేషమున నియ్యది విపరీతధర్మిణియై జన్మరాహిత్యము నందించుచున్నది.

ప్రాప్తప్రాప్యో భవాన్నామ సత్త్వభావముపాగతమ్
చిత్తం జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధం న భూయః పరిరోహతి. 49

జ్ఞానాగ్నిదగ్ధమై, సత్త్వభావమునంది, కృతకృత్యత నందిన చిత్తము మరల నుద్భవింపదు.

సంరోహతీక్షణావిద్ధం యథా పరశునాగ్నినా
నతు జ్ఞానాగ్నినిర్దగ్ధం ప్రబోధవిశదం మనః. 50

వీక్షణాత్రయవిద్ధమగు చిత్తము, బీజక్షయమవని పచ్చికవలె, మగల లేచుచున్నది; కాని, జ్ఞానాగ్నిదగ్ధమై, ప్రబోధమునందిన చిత్తము మరల నుద్భవింపదు.

బ్రహ్మబృంహైవ హి జగజ్జగచ్చ బ్రహ్మబృంహణమ్
విద్యతే నానయోర్భేదశ్ఛిద్ఘనబ్రహ్మణోరివ. 51

బ్రహ్మముయొక్క విస్మృతియే జగత్తు; జగత్తు బ్రహ్మముకంటె వేలుకాదు. ఈ రెంటికిని, శుద్ధచిత్త బ్రహ్మములవలెనే అభేదము.

చిదన్తరస్తి త్రిజగన్మరిచే తీక్ష్ణతా యథా
నాతశ్చిజ్జగతీ భిన్నే తస్మాత్సదసతీ ముధా. 52

మిరియమున కారమున్నట్లు, త్రిజగత్తుల చిద్వస్తువున్నది; అవి బ్రహ్మముకంటె వేరుకావు. వాటి ఉత్పత్తిప్రళయములు కాల్పనికములు.

శబ్దశబ్దార్థసంకేతా వాసనేహా న సంవిదా
చిద్వ్యోమత్వాదభే భాతస్త్యజాతః సదసన్మతీ. 53

సదసద్వ్యవహారము-ఉన్నది, లేదు, అను లౌకికవ్యవహారము మన ఖండజ్ఞానముయొక్క కల్పన.

అచిన్మయత్వాన్నాసి త్వం స్వాత్మా కిమివ రోదిషి
అచిన్మయత్వే జగతామభావే కల్పనం కుతః. 54

ఈ భ్రాంతికల్పన వలననే చైతన్యమున జడభ్రాంతి కలిగి దుఃఖించుచున్నాడవు. జడ జగత్తు వాస్తవము కానందువలన, కల్పనకు తావేలేదు.

చిన్మయం చేత్సదా సర్వం తచ్చిత్త్వం ప్రవిచారయ
శుద్ధం సత్వమనాద్యన్తం తత్రాఙ్గ కల్పనా కుతః. 55

వత్సా! దీనినంతటిని చిన్మయముగ భావింపగలిగిన చిత్తము శుద్ధమైనదని గ్రహింపుము ఇక నట కల్పనలకు చోటులేదు.

చిదాత్మాసి నిరంశోఽసి పారావారవివర్జితః
రూపం స్మర నిజం స్ఫారం మాఽస్మృత్యా సంమితో భవ. 56

నీవు చిదాత్ముడవు; నీవు నిరంశుడవు; ఆద్యంత రహితుడవు. నీ స్వరూపమును స్మరించుకొనుము. విస్మరణమున అల్పత్వము నందకుము.

తాం స్వసత్తాం గతః సర్వమసర్వం భావయోదయా
తాదృగ్రూపోఽసి శాన్తోఽసి చిదసి బ్రహ్మరూప్యసి. 57

నీవు నీ పరిపూర్ణతాస్వరూపమును స్మరించుకొని శాంతుడవై అంతట సద్భావనచే పరికింపుము.

విచ్ఛిలోదరమేవాసి నాసి నానాస్యథాప్యసి
యోఽసి సోఽసి న సోఽసీవ సదస్యసదసి స్వభాః. 58

నీవు స్ఫటికశిలవలె శుభ్రుడవు. నీవే ఈ సంసృతిరూపమున బరిలక్షింపబడుచున్నావు.

యః పదార్థవిశేషోఽన్తర్న త్వం నహ్యేవ సోఽస్తి తే
తదన్యతదసి స్వచ్ఛశ్చిద్ఘనాత్మన్నమోఽస్తు తే. 59

ఈ పదార్థములు నీవుకావు. అవి నీయందున్నవి. అవ్యక్తస్వరూపా! చిద్ఘనాత్మా! నీకు నమస్కారము.

ఆద్యన్తవర్జిత విశాలశిలాన్తరాల
సంపీడ చిద్ఘనవపుర్గగనామల స్త్వమ్
స్వస్థో భవాజఠరపల్లవ కోశలేఖా
లీలాస్థితాఖిల జగజ్జయ తే నమస్తే. 60

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే విశ్రాన్తిసుదృఢీకరణం నామ ద్వితీయః సర్గః ॥ 2 ॥

ఆద్యంతవివర్జితా! చిద్ఘనవపూ! సర్వవ్యాపీ! శుద్ధస్వరూపా! స్వాంతరక్షిత జగత్పల్లవా! జగదను ప్రవిష్టా! జయా! నమస్కారము.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
విశ్రాంతి - సుదృఢీకరణమను
ద్వితీయ సర్గము ॥ 2 ॥

నిర్వాణ ప్రకరణము.

తృతీయః సర్గః.

[బ్రహ్మజీవ మనోదేహ జగతామైక్యదర్శనాత్
సర్వద్వైతభ్రమే శాన్తే పూర్ణైకస్థితిరుచ్యతే.

(బ్రహ్మ, జీవ, మనో, దేహ, జగత్తుల యొక్క ఐక్యప్రదర్శనముచే సర్వద్వైతభ్రాన్త్యుపశమన మీ సర్గయందు వర్ణింపబడినది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

భావిభూరితరఙ్గాణాం పయోవృన్ద మివామ్బుధౌ
యూ చిద్వహత్యనన్తాని జగన్త్యనఘ సో భవాన్. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:-సముద్రమున అనంతములగు తరంగములు లేచుచున్నట్లు నీయందు ఈజగత్తులు కలుగుచున్నవి.

భవభావనయాముక్తో భావాభావవివర్జితః
చిదాత్మన్సంస్థితాః క్వేవ వద తే వాసనాదయః. 2

అద్వైతభావనవలన భావాభావవివర్జితుడవై ముక్తస్థితిని వెలసిన, వాసనలెట కలుగునో, ఎవరు చెప్పగలరు?

జీవోఽయం వాసనాదీదమితి చిత్కచతి స్వతః
ఇతరో క్త్యర్థయోరత్ర కః ప్రసఙ్గోఽఙ్గ కథ్యతామ్. 3

వత్సా! జీవుడు, జగత్తు - ఇవియే చిత్తకల్పనలన్న, ఇక మిగిలినవాటిమాట వేరుగ చెప్పవలయునా?

మహాతరఙ్గజగమ్భీర భాసురాత్మచిదర్ణవః
రామాభిధోర్మిస్తిమితః సమ సౌమ్యోఽసి వ్యోమవత్. 4

ప్రకాశాత్మా! చిత్సముద్రా! శమాతరంగ గంభీరా! ఆత్మారామా! వాసనలు క్షీణమందిన నీవు ఆకాశమువలె సౌమ్యుడవగలవు.

యథా న భిన్నమనలాదౌష్ణ్యం సౌగన్ధ్యమమ్బుజాత్
కార్ష్ణ్యం కజ్జలతః శౌక్ల్యం హిమాన్మాధుర్యమిక్షుతః. 5

ఆలోకశ్చ ప్రకాశాఙ్గా దనుభూతిస్తథా చితేః
జలాద్వీచిర్యథాఽభిన్నా చిత్స్వభావాత్తథా జగత్. 6

అగ్నినుండి తాపమును, పుష్పమునుండి సుగంధమును, కాటుకనుండి నలుపును, మంచునుండి తెలుపును, చెఱకునుండి తీపియు, తేజమునుండి వెలుతురును, జలమునుండి తరంగములును వేరుగానట్లు, చిత్తమునుండి జగత్తుయు వేరుకాదు.

చితో న భిన్నోఽనుభవో భిన్నో నానుభవాదహమ్
న మత్తో భిద్యతే జీవో న జీవాద్భిద్యతే మనః. 7

మనసో నేన్ద్రియం భిన్నం పృథగ్దేహాశ్చ నేన్ద్రియాత్
న శరీరాజ్జగద్భిన్నం జగతో నాన్యదస్తి హి. 8

చిత్తమునుండి అనుభవము వేఱుకాదు; 'అహం' ప్రత్యయము అనుభవాత్మకము. 'మత్' ప్రత్యయముకంటె జీవుడు వేఱుకాదు. మనస్సు జీవునికంటె అన్యముకాదు. మనస్సునుండి ఇంద్రియములు వేఱుకావు; శరీరము ఇంద్రియభిన్నముకాదు. జగత్తు శరీరముకంటె నితరముకాదు; జగత్తు శరీరముకాక అన్యముకాదు.

ఏవం ప్రవర్తితమిదం మహాచ్చక్రమిదం చిరమ్
నచ ప్రవర్తితం కించిన్న చ శీఘ్రం చ నో చిరమ్. 9

ఈ మహాచ్చక్రము - ఈ పరంపర - ఇట్లు ప్రవర్తిల్లుచున్నది. జ్ఞానదృష్టికియ్యది కల్పితము. ఇది తొందరగగాని, ఆలస్యముగగాని, అసలేగాని తిరుగుటలేదు.

స్వవేదన మనన్తం చ సర్వమేవమఖణ్డితమ్
విద్యతే వ్యోమని వ్యోమ న కస్మింశ్చిన్న కించన. 10

అఖండమగు ఆత్మజ్ఞానము లభించిన, ఆకాశ స్వరూపమగు పరబ్రహ్మమొక్కటియే తనయందు తాను వెలయుట కనబడగలదు. ఇతర మగపడదు.

శూన్యం శూన్యే సమూచ్ఛూనం బ్రహ్మ బ్రహ్మణి బృంహితమ్
సత్యం విజృమ్భతే సత్యే పూర్ణే పూర్ణమివ స్థితమ్. 11

అప్పుడు, శూన్యము శూన్యమునను, బ్రహ్మ బ్రహ్మమునను, సత్యము సత్యమునను, పూర్ణము పూర్ణమునను దోచును.

రూపాలోకమనస్కారానుకుర్వన్నపి న కించన
జ్ఞః కరోత్యనుపాదేయాన్న జ్ఞస్యైవ హి కర్తృతా. 12

జ్ఞాని లోకవ్యవహారముల నన్నిటిని ఆచరించుచున్నను, ఉపాదేయబుద్ధి అనగా ఆసక్తి లేదు. అందువలన నతనికి కర్తృత్వము లేదు, భోక్తృత్వముగూడ లేదు, అందుచే నతడొనర్చియు ఒనర్చుచుండుటలేదు.

యదుపాదేయ బుద్ధ్యా చ తద్దుఃఖాయ సుఖాయ తే
భావాభావేన నాదేయమకర్తృ సుఖదుఃఖయోః. 13

ఉపాదేయబుద్ధితో నొనర్చినదే, సుఖదుఃఖములకు గారణమగుచున్నది. అదిలేకున్న, కర్తృత్వములేదు. సుఖదుఃఖములులేవు.

యథా నానావ్యనాన్యైవ ఖంఖే ఖానీతి వాగ్గణః
సార్థకోఽప్యతిశూన్యాత్మా తథాత్మజగతోః క్రమః. 14

అనంతాకాశమే వివిధవాక్యవ్యవహారమునకు లోనగుచున్నట్లు, బ్రహ్మమే జగత్పదవాచ్యమగుచున్నది.

అన్తర్వ్యోమామలో బాహ్యే సమ్యగాచారచఞ్చురః
హార్దామర్షవికారేషు కాష్ఠలోష్టసమస్థితిః. 15

య ఏవాతితరాం శత్రుః సత్వరం మారణోద్యతః
తమేవాకృత్రిమం మిత్రం యః పశ్యతి స పశ్యతి. 16

ఎవ్వని చిత్తము ఆకాశమువలె శుద్ధమైనదో, ఎవడు సదాచారపరాయణుడో, హర్షామర్షముల కొప్పలోప్పములకు అవిచలితుడో, తన్ను జంపవచ్చిన శత్రునిగూడ అకృత్రిమస్నేహముతో నాదరించునో, అతడే ఈ సత్యదర్శనమున కర్హుడు.

సమూలకాషం కషతి నదీతట ఇవ ద్రుమమ్
యః సౌహార్దం మత్సరం చ స హర్షామర్షదోషహా. 17

తటద్రుమమును నదివలె, సౌహార్దమును మాత్సర్యమును సమూలముగ నిర్మూలింపగలవాడే హర్షామర్షాతీతుడగును.

రాగద్వేషవిచారాణాం స్వరూపం చేన్న భావ్యతే
తతః సన్తోఽప్యసద్రూపాః సేవితా అప్యసేవితాః. 18

రాగద్వేషములను, వాటి వికారములను విచారించి నిర్మూలింపనివారు, 'సాధువు'లైనను అసాధువులు; సేవితులైనను అసేవితులే.

యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే
హత్వాపి స ఇమాంల్లోకాన్న హన్తి న నిబధ్యతే. 19

ఎవ్వనికి కర్తృత్వాభిమానము లేదో, ఎవ్వని బుద్ధి నిర్లిప్తమో, అతడు ఈలోకమును జంపియు జంపుచుండుటలేదు.

యన్నాస్తి తస్య సద్భావప్రతిపత్తిరుదాహృతా
మాయేతి సా పరిజ్ఞానాదేవ నశ్యత్యసంశయమ్. 20

లేనిదానికి సద్భావము కల్పింపబడుటయే మాయ; ఈ అహంకారము పరిజ్ఞానమున నశింపగలదు.

నిఃస్నేహదీపవచ్ఛాన్తో యస్యాన్తర్వాసనాభరః
తేన చిత్రకృతేనేవ జితం జ్ఞేనావికారిణా. 21

అవికారియును, జ్ఞానియునగు ఏ పురుషుని హృదయమున వాసనలు నిఃస్నేహదీపకళిక వలె నగునో, అతడే నిత్యసిద్ధమగు ఆత్మవస్తువును, చిత్రపటమునందలి రాజు చిత్రమునందలి శత్రువును నశింపజేసి జయమును బొందునట్లు, పొందుచున్నాడు.

యస్యానుపాదేయమిదం సమస్తం
పదార్థజాతం సదసద్దశాసు
న దుఃఖదాహాయ సుఖాయ నైవ
విముక్త ఏవేహ సజీవ ఏవ. 22

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే
మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే బ్రహ్మైక్యప్రతిపాదనం నామ
తృతీయః సర్గః ॥ 3 ॥

ఎవ్వనికి జగత్తునందున్న సదసత్పదార్థములన్నియును, సుఖదుఃఖముల కొఱకుగాక, అనుపాదేయములగుచున్నవో - అవిర్భావతిరోభావముల, వైభవదారిద్ర్యముల, ఆరోప అపవాద దశల అనుపాదేయములగుచున్నవో, వియోగ సంయోగములు సుఖదుఃఖముల నొసగజాలకుండునో -అతడు జీవన్ముక్తుడు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
బ్రహ్మైక్యప్రతిపాదనమను
తృతీయ సర్గము ॥ 3 ॥

చతుర్థః సర్గః

[నిరస్యాన్యాః పరాగ్దృష్టీర్వసిష్ఠే సేహ రాఘవః
ప్రత్యగ్దృష్టౌ స్థిరీకృత్య పృష్టః సంశయ శాన్తయే.
ఇందు శ్రీవసిష్ఠులు అన్యబాహ్యదృష్టుల నిరసించి అన్తర్ముఖదృష్టియందు శ్రీరాముని స్థిరమొనర్చి సంశయరాహిత్యమునకై ప్రశ్నించుట వర్ణింపబడినది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

మనో బుద్ధిరహంకార ఇన్ద్రియాది తథానఘ
అచేత్య చిన్మయం సర్వం క్వ తే జీవాదయః స్థితాః. 1

వసిష్ఠుడు:- అనఘా! మనోబుద్ధి అహంకారములు, ఇంద్రియసమూహము, జీవులు - ఇవి ఆ చిన్మయసత్తనతిక్రమించి ఎటనుండగలవు?

ఏకేనైవాత్మనా దత్తా నానాతేయం మహాత్మనా
యథైకేనైవ చన్ద్రేణ తిమిరాప్నాత్రదర్పణైః. 2

బృహత్స్వరూపమగు ఆ ఆత్మయే ఈ నానాత్వమును దోపింపజేయుచున్నది. నేత్రరోగము దర్పణప్రతిఫలిత - విషయములనుగాని, చంద్రునిగాని నానావిధముల దోపింపజేయుచుండునుగదా?

భోగతృష్ణావిషావేశో యదైవోపశమం గతః
తదైవమస్తమజ్ఞానమాన్ధ్యం ధ్వాన్తక్షయాదివ. 3

అంధకారము తొలగిన, తత్కల్పితమగు అంధత్వము తొలగునట్లు, విషమువలె మూర్ఛను గల్పించు భోగవాసనలు ఉపశమించిన, అజ్ఞానముగూడ వినష్టమైపోవును.

అధ్యాత్మశాస్త్రమన్త్రేణ తృష్ణావిషవిషూచికా
క్షీయతే భావితేనాన్తః శరదా మిహికా యథా. 4

శరత్తున హిమము తొలగిపోవునట్లు, అంతరమున అధ్యాత్మశాస్త్ర మంత్రమును భావించిన తృష్ణా-విషవిషూచిక క్షీణింపగలదు.

మార్గ్యే క్షీణే క్షతం విద్ధి చిత్తం రామ సబాన్ధవమ్
విలీనామ్బుధరే వ్యోమ్ని జాడ్యం శామ్యత్యవిఘ్నతః. 5

రామా! ఆకాశమునందలి మేఘములు తొలగిన, నిర్విఘ్నముగ చలి తొలగునట్లు, అజ్ఞానము తొలగిన, చిత్తము సబాంధవముగ అనగా, వాసనలతోగూడ క్షీణించును.

అచిత్తత్వం గతే చిత్తే క్షీయతే వాసనాభ్రమః
హారముక్తా సమావేశశ్ఛిన్నే తన్తావివానఘ. 6

అనఘా! దారము తునిగిన, దాన గ్రుచ్చబడిన ముత్యములు తునిగిపోవునట్లు, చిత్తము అచిత్తత్వము (అమనస్కత్వము) ను బొందిన, దానివంటియున్న వాసనలుగూడ చెదరిపోవును.

రఘునాథ విఘాతాయ శాస్త్రార్థం భావయన్తి యే
కృమికీటత్వ యోగ్యాయ చేతసా సంమిలన్తి తే. 7

రఘునాథ! శాస్త్రముయొక్క ఈ ప్రకృతమర్మమును గ్రహింపక, అన్యవిధమున గ్రహించు శాస్త్రహంతలు క్రిమికీటకములను బోలు నీచమనస్సును బొందుచున్నారు.

నవతామరసాకార కాన్తలోచనలోలతా
శాన్తే మార్క్షేక్షతా వాతే చలతా సరసో యథా. 8

గాలితగ్గిన పద్మాకరము నిశ్చలమగునట్లు, అజ్ఞానము క్షీణించిన, పద్మపత్రసుందరములగు నేత్రములు గూడ (అనగా స్త్రీలుగూడ అనుట) చంచలత నొసగజాలవు.

స్థిరతాముపయాతోఽసి భావాభావవివర్జితః
పదే పరమవిస్తారే నభసీవ ప్రభఞ్జనః. 9

మహాకాశమున వాయువు స్థిరత్వమునందునట్లు, నీవు నావాక్యములను విని, హేయోపాదేయములను విసర్జించి, స్థిరత్వము నందినాడవు.

మన్యే మద్వచనైర్బోధ మాగతోఽసి రఘూద్వహ
విగతాజ్ఞాననిద్రోఽన్తర్నృపతిః పటహైరివ. 10

రఘుశ్రేష్ఠ! అంతఃపురమున నిద్రించు నృపతి భేర్యాది శబ్దములవిని నిద్రనుండి లేచునట్లు, నీవు నా ఉపదేశవాక్యములను విని అజ్ఞాననిద్రనుండి మేల్కాంటివని తలచుచున్నాడను.

సామాన్యే చ లగన్త్యేవ జనే కులగురోర్గిరః
అత్యుదారమతౌ రామ న లగన్తి కథం త్వయి. 11

రామా! సామాన్యుల హృదయమున గూడ కులగురుని వాక్యములు నాటుకొనిపోవును; అత్యుదారహృదయుడవగు నీపట్ల, నావాక్యములు వ్యర్థములగునా?

యత్రోపాదేయవాక్యత్వం భావితం స్వేన చేతసా
మద్వచోఽన్తర్విశత్యచ్ఛే సప్తే క్షేత్రే యథా పయః. 12

మిక్కుటముగ నెండిన నేల నీరింకునట్లు, ఆప్తబుద్ధి నంకించిన నీ హృదయమున నావాక్యములు జొచ్చినవి.

నయమిహ హి మహానుభావ నిత్యం
కులగురవో భవతాం రఘూద్వహానామ్
మమ గిరమిదమాశు ధార్యమార్య
శుభవచనం హృది హారవత్త్వయేతి. 13

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చిత్తాభావప్రతిపాదనం నామ చతుర్థః సర్గః ॥ 4 ॥

మహానుభావా! ఇక్ష్వాకువంశీయులగు రఘుశ్రేష్ఠులకు మేమే కులగురువులము. అందువలన, నాశుభవచనములు విశేషముగ శిరోధార్యములగుచున్నవి. ఆర్యా! వీటిని హృదయమున ధరింపుము (అనగా చింతింపుము).

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చిత్తాభావప్రతిపాదనమను చతుర్థ సర్గము ॥ 4 ॥

పఞ్చమః సర్గః.

[ఇహ ప్రబుద్ధః శ్రీరామో విశ్రాన్తః పరమే సుఖే
గురోః పురః స్వానుభవం వర్ణయామాస విస్తరాత్.

జ్ఞానయుక్తుడగు శ్రీరామచంద్రుడు పరమసుఖమున విశ్రాంతి నొంది గురుసమ్ముఖమున తన స్వానుభవమును విస్తారముగ వర్ణించుట.]

శ్రీ రామ ఉవాచ :—

అహో అహం గతశ్చిత్త్వం భవద్వాక్యార్థభావనాత్
శాన్తం జగజ్జాలమిదమగ్రస్థమపి నాథ మే. 1

రాముడు:- ప్రభూ! నేను మీ వాక్యార్థములను చింతించి చిత్స్వరూపమును బొందినాడను, జగత్తులు శాంతించి పోయినవి.

పరామస్తః ప్రయాతోఽస్మి పరమాత్మని నిర్వృతిమ్
దీర్ఘావగ్రహసంతప్తం వృష్ట్యేవ వసుధాతలమ్. 2

అనావృష్టిచే శుష్కమైన భూమి వర్షపాతమున ఆనందము నందునట్లు, మీవచోధారల నభిషిక్తమైన నామనస్సు పరమానందము నందుచున్నది.

శామ్యామి శీతలాకారః సుఖం తిష్ఠామి కేవలమ్
ప్రసాదమనుయాతోఽహం సరో నిర్వారణం యథా. 3

గజరహితమగు సరోవరమువలె, నేను నిశ్చలసుఖమును, శాంతిని అనుభవించుచున్నాడను.

సమ్యక్ప్రసన్నముఖిలం దిఙ్మణ్డలమిదం మునే
యథాభూతం ప్రపశ్యామి నిర్నీహారమివాధునా. 4

మునీ! మంచుతొలగిన, అంతయు చక్కగ నగుపడునట్లు, నాదృష్టికి యథాభూతవస్తువగు బ్రహ్మమగపడుచున్నది. దిఙ్మండలము ప్రసన్నముగ దోచుచున్నది.

జాతోఽస్మి గతసందేహః శాన్తాశామృగతృష్ణికః
రాగనీరాగనిర్ముక్తో మృష్టజజలశీతలః. 5
ఆత్మనైవాన్తరానన్దం తత్ప్రాప్తోఽస్మ్యనవర్జితమ్
రసాయనరసాస్వాదో యత్ర నాథ తృణాయతే. 6

ఆశలను మృగతృష్ణ అంతరించినవి. సందేహములు తొలగినవి. ఆసక్తియను మంచు విచ్చిపోయినది. శరద్వనమువలె తృప్తినందితిని. అమృతాస్వాదనముగూడ తృణీకృతమగు నిరవధికమగు ఆత్మానందమును బొందితిని.

అద్యాహం ప్రకృతిస్థోఽస్మి స్వస్థోఽస్మి ముదితోఽస్మి చ
లోకారామోఽస్మి రామోఽస్మి నమో మహ్యం నమోస్తు తే. 7

నేడు ప్రకృతిస్థుడనైతిని. స్వస్థతనుగంటిని. ఆనందమును బొందితిని. లోకారాముడనైతిని. ఆత్మారాముడనైతిని; ఇట్టినాకు నమస్కారము. ఈ ఆనందమును ప్రసాదించిన మీకు నమస్కారము.

తే సంశయాస్తాః కలనాః సర్వమస్తంగతం మమ
రాత్రివేతాలసంసారః ప్రభాత ఇవ భాస్కరే. 8

ప్రభాతమున భాస్కరోదయమున భూతములు మాయమగునట్లు, (జ్ఞానోదయమున) నా సంశయములు, కల్పనలు శాంతించినవి.

నిర్మలే హృది విస్తీర్ణే సంపన్నే హిమశీతలే
మనో నిర్వృతిమాయాతం సరసీ శరదీవ మే. 9

శరత్కాల సరోవరమువలె నాహృదయము నిర్మలమును, అనంతమును, శాంతమునునగు ఆనందము నందినది.

కలఙ్క ఆత్మనః కస్మాత్కథం చేత్యాది సంశయః
నూనం నిర్మూలతాం యాతో మృగాఙ్కాగ్రే యథా తమః. 10

చంద్రోదయమున చీకట్లు నశించునట్లు, ఆత్మయందు కళంకము ఎటనుండి, ఎట్లువచ్చినది? మున్నగు సంశయములు తొలగిపోయినవి.

సర్వమాత్మైవ సర్వత్ర సర్వదా భావితాకృతిః
ఇదమన్యదిదం చాన్యదిత్యసత్కలనా కుతః. 11

సర్వము, సర్వదా, సర్వత్ర, ఆత్మయే, అగుచో, ఇది వేఱు, అది వేఱు, మిథ్యాకల్పనలకు తావెక్కడ?

కోఽభవం ప్రాగహం తాదృక్తృష్ణానిగడయన్త్రితః
అన్తరాత్మానమేవేతి విహసామి వికాసవాన్. 12

తత్సాయంత్రకక్షితమగు నాపూర్వస్థితిని — ఆశనాయాద్యతీతమగు నా ప్రస్తుతస్థూటానందమును తలచుకొని జ్ఞానినగు నేను నవ్వుకొనుచున్నాడను.

అ ఇదానీం స్మృతం సమ్యగ్యథైవ సకలో ఽస్మ్యహా
య స్త్వద్వాగమృతాపూరస్నాతేనాయనుహం స్థితః. 13

నీ వాగమృత ధారల స్నానమొనర్చి, ఇప్పుడే నా సర్వాత్మకత్వమును సంపూర్ణముగ గ్రహించితిని.

అహో ను వితతాం భూమిమధిరూఢో ఽస్మి పావనీమ్
ఇహస్థ ఏవ యత్రార్కో న పాతాలమివ స్థితః. 14

నేను బ్రహ్మభూమి నధిరోహించితిని, ఇట సూర్యప్రకాశమునకు వావులేదు, ఇటనుండి తన్మండలము పాతాళమువలె దూరస్థము.

మహ్యం సత్తాముపేతాయ భావాభావభవార్ణవాత్
నమో నిత్యం నమస్యాయ జయామ్యాత్మాత్మని. 15

హేయోపాదేయ-సముద్రమునుండి లేచి, స్వస్వరూపప్రతిష్ఠుడనై స్వమహిమయందు సర్వోత్కృష్టరూపమున వర్తిలు నేను సర్వులకు నమస్కృడను; ఇట్టి నాకు నమస్కారము.

అనుభవవశతో హృదబ్జకోశే
స్ఫుటమలితాం సముపాగతేన నాథ
తవ వరవచసేహ వీతశోకాం
చిరముదితాం చ దశాముపాగతో ఽస్మి. 16

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే రాఘవవిశ్రాన్తివర్ణనం నామ పఞ్చమః సర్గః ॥ 5 ॥

ప్రభూ! నీ వచనములు నా హృదయపద్మకోశమున ప్రవేశించి, అనుభవ జ్ఞానమునొసగినవి. దాన, శోకరహితమును, నిత్యానంద స్వరూపమునునగు జీవన్ముక్తస్థితిని బొందితిని.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
రాఘవ విశ్రాంతివర్ణనమను
పంచమ సర్గము ॥ 5 ॥

షష్ఠః సర్గః

[దేహాత్మప్రవివేకోఽత్ర దుఃఖం దేహాత్మదర్శనాత్
మూఢానామజ్ఞనాసక్త్యా మోహావృద్ధిశ్చ వర్ణ్యతే.

దేహాత్మల వివేకము, దేహమందాత్మబుద్ధిచే దుఃఖము, స్త్రీసంగముచే యజ్ఞానులకు మోహావృద్ధి మున్నగు విషయము లీసర్గయందు వర్ణింపబడినవి.]

వసిష్ఠ ఉవాచ :—

భూయ ఏవ మహాబాహో శృణు మే పరమం వచః
యత్తే౽హం ప్రీయమాణాయ వక్ష్యామి హితకామ్యయా. 1

వసిష్ఠుడు:— మహాబాహూ! నే చెప్పువాక్యముల నింకను వినుము; ఇవి నీప్రీతికిని, మంచి కిని దోడ్పడగలవు.

భేదమభ్యుపగమ్యాపి శృణు బుద్ధివివృద్ధయే
భవేదల్పప్రబుద్ధానామపి నో దుఃఖతా యథా. 2

నీకు భేదబుద్ధి తొలగిపోయినను, జ్ఞానాభివృద్ధికై ఈ వాక్యముల నాలింపుము; తత్త్వమును, చక్కగ గ్రహింపనివారి దుఃఖముగూడ తొలగిపోగలదు.

యస్యాజ్ఞానాత్మనో౽జ్ఞస్య దేహ ఏవాత్మభావనా
ఉదితేతి రుషైవాక్షరిపవో౽భిభవన్తి తమ్. 3

ఏ అజ్ఞాని దేహమునం దాత్మభావనను నిల్పుచున్నాడో, అతని ఇంద్రియములే అసదాత్మ భావనకు రోషమునంది ఆతనిని పరాభవించుచున్నవి.

యస్య జ్ఞానాత్మనో జ్ఞస్య సత్యేవాత్మని సంస్థితిః
సంతుష్టైవాక్షసుహృదో న ఘ్నన్తి తమనిన్దితమ్. 4

ఆత్మజ్ఞానపరాయణుడై ఆత్మతృప్తుడైన వానిని ఇంద్రియములు మిత్రులవలె భావించి హింసించుచుండుటలేదు.

పదార్థే స్ఫురతో యస్య న స్తుతిర్నిన్దనాదృతే
స దేహం దేహదుఃఖార్థ మాదత్తే కేన హేతునా. 5

ఎవ్వడి పదార్థజాలముల హేయముగాక ఉపాదేయమును గాంచుచుండుట లేదో, ఆతనికి దేహాంతర ప్రాప్తియగుటకు తగుమైన కారణ మేమియును లేదు.

నాత్మా శరీరసంబన్ధీ శరీరమపి నాత్మని
మిథో విలక్షణావేతౌ ప్రకాశతమసీ యథా 6

ఆత్మకును శరీరమునకును సంబంధమే లేదు. శరీరమునకును ఆత్మకును గూడ సంబంధము లేదు. ఈ రెండును చీకటివెలుగులవలె పరస్పర విరుద్ధములు.

సర్వైర్భావవికారైస్తు నిత్యోన్ముక్తస్త్వలేపకః
నాత్మాస్తమేతి భగవన్న చోదేతి సదోదితః. 7

ఈ ఆత్మ వికారరహితము, నిర్లేపము, అనుచ్ఛిత్తిధర్మి; దీని కుదయాస్తమయములు లేవు. సర్వశక్తిమంతము.

జడస్యాజ్ఞస్య తుచ్ఛస్య కృతఘ్నస్య వినాశినః
శరీరకోపలస్యాస్య యద్భవత్యస్తు తత్తథా. 8

జడమును, అజ్ఞమును, తుచ్ఛమును, వినాశశీలమును, కృతఘ్నమును నగు ఈ శరీరశిలకేమి కానున్నదో అదియే కానిమ్ము.

ఆదత్తే తత్కథం నిత్యం చిన్మయత్వం సదోదితమ్
యయో రేకపరిజ్ఞానే జడత్తైవాఽపరస్థితా. 9

జడమగు ఈ శరీరము నిత్యోదితమగు చిన్మయత్వము నెట్లు పొందగలదు? చిన్మయత్వమును భావించిన జడత్వము పారిపోవును.

తయోః కీదృగ్విధా భూతా సమానసుఖదుఃఖతా
యౌ సమానసమధర్మాణౌ న కదాచన తౌ కథమ్. 10

లోకవ్యవహారము పరస్పరాధ్యాసను లోనై జరుగుచున్నను, వాస్తవమునను ఈ రెండును విరుద్ధవస్తువులు. వీటి ధర్మములు వేఱు.

యావత్యసక్తావన్యోన్యం మిథః సంనమితౌ కథమ్
కథం స్థూలోఽణురూపః స్యాదణుః స్థూలః కథం భవేత్. 11

అత్యంత సూక్ష్మమగు ఆత్మకును, అత్యంత స్థూలమగు శరీరమునకును సంయోగమే అసంభవము; ఇక ఐక్యమెట్లు సిద్ధింపగలదు?

ఏకోదయే ద్వితీయస్య న సత్తా దివరాత్రయోః
జ్ఞానం నాజ్ఞానతామేతి చ్ఛాయా నాయాతి తాపతామ్. 12

రాత్రింబవళ్లు, జ్ఞానాజ్ఞానములు, ఛాయాతాపములు ఒకచోటనుండ జాలవు ఒకటి ఉండిన మఱొకటి ఉండజాలదు.

సద్బ్రహ్మ నాసద్భవతి విచిత్రాస్వపి దృష్టిషు
మనాగపి న సంశ్లేషః సర్వగస్యాపి దేహినః. 13

సద్వస్తువగు బ్రహ్మము జడమగు శరీరము కాజాలదు. అధ్యస్తదృష్టికి విరుద్ధముగ కనుపించినను సర్వవ్యాపియగు ఆత్మకు శరీరముతో సంబంధము లేదు.

దేహేన దేహగస్యాపి కమలస్యేవ వారిణా
మనాగపి న సంశ్లేషో బ్రహ్మణో దేహసత్తయా. 14

నీటితో తామరపువ్వునకు సంబంధములేనట్లు దేహముతో దేహికి (ఆత్మకు) సంబంధము లేదు. దేహముండుటవలన బ్రహ్మమున కొంకెంతయు దోషమంటుటలేదు. (ఏలయన, అధిష్ఠానమును అధ్యస్తవస్తువుయొక్క గుణదోషములు స్పృశింపవు.)

తద్గతస్యాప్యసద్వృత్తేరమ్బరస్యేవ వాయుతః
జరామరణమాపచ్చ సుఖదుఃఖే భవాభవౌ. 15
మనాగపి న సన్తీహ తస్మాత్త్వం నిర్వృతో భవ
స్థితో దేహతయాప్యుచ్చైః పాతోత్పాతమయో భ్రమః. 16
దృశ్యతే కేవలం బ్రహ్మణ్యప్సు వీచిచయో యథా
ఆత్మసత్తోపజీవిత్వా దాత్మానుభవతీహ హి. 17

ఆకాశమున వాయుకల్పితములగు రజోకంపాదిదోషములు లేనట్లు శరీరముయొక్క గుణములగు జరామరణములు, సుఖదుఃఖములు, హేయోపాదేయములు ఆత్మయందు లేవు. శరీరమున్నను

జరామరణాదికము బ్రహ్మసముద్రమునందు లేచు అలలని భావించి, పరమానందమునందును. ఆత్మసత్తయందే ఇవి పరికల్పితములగుచున్నవి.

దేహయన్త్రం పయఃసత్తామాత్రాదూర్మిమివ స్థితమ్
ఆధారస్పన్దనేనాఙ్గ యథా క్షోభో న వా భవః. 18
సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బస్య తథా దేహేన దేహినః
సమ్యగ్దృష్టే యథాభూతే వస్తున్యేవాభిజాయతే. 19

నీరు కదలినను సూర్యునకు కదలికలేనట్లు ఈ శరీరము క్షోభించినను ఆత్మకట్టి క్షోభయును లేదు; సమ్యగ్దృష్టికి భ్రమ నశించి సత్యవస్తుజ్ఞానము లభించును.

స్థితిర్దేహమయో జ్ఞానవిభ్రమో లయమేతి చ
దేహదేహవతోర్జ్ఞానాద్యథాభూతార్థయోః స్థితిః. 20

దేహాత్మలయొక్క వాస్తవికజ్ఞానమువలన, దేహమయమగు అజ్ఞానభ్రమ లయమందును

సత్తాసత్తాత్మికోదేతి దీపాద్దీపపదార్థయోః
అసమ్యగ్దర్శినో దేహస్యావర్తపరివర్తనైః. 21
అన్తఃశూన్యాః స్ఫురన్తీహ తే మోహార్జునపాదపాః
అపర్యాలోచితాత్మార్థా అపరామృష్టసంవిదః. 22
స్పన్దన్తే చేతితోన్ముక్తాస్తృణవన్మూఢబుద్ధయః
అనాస్వాదితచిత్తత్త్వాజ్జడాః సర్వే ఖవాయుభిః. 23
యత్ర తత్రోదితాక్రాన్తా రటన్తి ప్రస్ఫురన్తి చ
తృణకాష్ఠాదికం సర్వమాహరన్తి త్యజన్తి చ. 24
సశబ్దస్పర్శరూపాఢ్యాస్తరఙ్గతరలాఙ్గకాః
జడాః సన్తః స్ఫురద్రూపా భృశం స్ఫారరసాసవాః. 25

ప్రకాశాభావమే అంధకారమయినట్లు అజ్ఞానమే దేహపరికల్పన. దీనివలననే సారశూన్యమగు మోహమను బూరుగచెట్టు లేచుచున్నది. ఆత్మస్వభావమును, జ్ఞానముయొక్క రీతిని గ్రహింపని వారికే ఈ విపత్తు. బ్రహ్మస్వరూపము నాస్వాదింపని ఆ జడమతులు ఇటునటు సంచరించుట వారి గొప్పతనముగాదు. వనమునందలి వెదుళ్లమున్నగునవి గాలిచే కంపింపబడునట్లు ఇంద్రియద్వారముల నుండి వెలువడు ప్రాణవాయువువలన చాలితులై వారు గ్రహణ విసర్జన ఆలాపాదికృత్యముల నొనర్చుచున్నారు. శబ్దస్పర్శరూపాది తరంగాఘాతముల వారి అవయవశక్తి క్షీణించినది. వాటి రసాస్వాదనమున వారున్మత్తులైనారు.

సవిహారాగమాపాయా మహౌఘా ఇవ దుర్ధియః
సర్వేషామేవ చైతేషాం స్థితైవైషా చిదవ్యయా. 26

వీరిట్లు అగమాపాయప్రవాహమునబడి కొట్టుకొనుట అజ్ఞానమువలననే. నదీప్రవాహము చేతనవంతములగు వాటివలననే దాటబడునట్లు, చిద్వస్తుప్రభావముననే వీరిట్లొనర్చుచున్నారు.

కింత్వబోధవశాదస్యాః పరాం కృపణతాం గతా
శ్వాసస్తంతతయో హ్యజ్ఞాల్లోహకారదృతేర్యథా. 27

కాని అజ్ఞానమువలన వీరు అత్యంతము నీచదశను బొందినారు; కమ్మరివాని తిత్తినుండి గాలి వెలువడునట్లు వీరియందుగూడ ప్రాణము సంచరించుచున్నది. (అనగా, వీరు జీవన్మృతులు అని భావము.)

స్పన్దమాత్రార్థమేవాసు దృశ్యన్తే నార్థకారిణః
తర్జనం గర్జనం మూఢాద్ఘనుర్గుణాదివ. 28

వీరి చలనాదులు వ్యర్థములు. క్రూరమును, మూర్ఖమునునగు వింటినారినుండి తర్జనభర్జనములు వినబడుచుండుటలేదా !

శ్రూయతే మరణాయైవ చిద్బోధపరివర్జితమ్
ఫలభోగో ఽపి యో మూఢాత్తదరణ్యాంతరోరివ. 29

వన్యతరుఫలభక్షణము మృత్యుకారణమగునట్లు, ఆత్మజ్ఞానములేని ఫలభోగము మరణకారణమని వినవచ్చుచున్నది. (అనగా, వేదోక్తము.)

తస్మిన్విశ్రమణం యత్తచ్ఛిలాఫలహకే యథా
తేన యత్సంగమః సస్యాత్సాణునా భువి జజ్గలే. 30

అజ్ఞానమున విశ్రమించుట (అనగా తృప్తినందుట) తప్తశిలయందు కూర్చొనుట; అజ్ఞానితో గూడుట, అరణ్యమున మోడువారిన చెట్టుకడకేగుట.

తదర్థం యత్కృతం కించిత్తద్వ్యోమ లకుటైర్హతమ్
తస్మిన్యదధమే దత్తం తత్యక్తం కిం న కర్దమే. 31

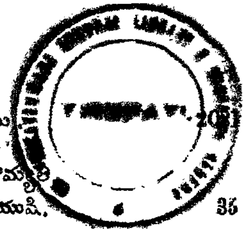
అజ్ఞానికి ఉపకరించుటయన్న, ఆకాశమును అట్టలతో మోదుట; అతనికి ఒసగుటయన్న, బురదలో పారవేయుట.

తేన సార్థం కథా యత్తత్కౌలేయాహ్వానమమ్బరే
అజ్ఞానమాపదాం నిష్ఠా కా హి నాపదజానతః 32

అజ్ఞానితోటి సంభాషణ ఆకాశమున కుక్కలు మొఱుగుట; అజ్ఞానమే ఆపదలకు పుట్టిల్లు. దీన కలుగని అనర్థమేమున్నది?

ఇయం సంసారసరణిర్వహత్యజ్ఞ ప్రమాదతః
అజ్ఞస్యోగ్రాణి దుఃఖాని సుఖాన్యపి దృఢాని చ 33
పునః పునర్నివర్తన్తే యుగం ప్రత్యచలా ఇవ
శరీరధనదారాదావాస్థాం సమనుబధ్నతః. 34

ఈ సంసారసరణి అజ్ఞాని ప్రమాదమువలననే కలుగుచున్నది. దుర్లంఘ్యనీయములగు సుఖదుఃఖములు నిష్ఠురత్వముతో దృఢముగ నతనిని బంధించుచు శరీర, ధన, దారాదులయందు నమ్మకమును గలిగించుచున్నది.

ఇదం దుర్దుఃఖమజ్ఞస్య న కదాచన శామ్యతి
అనాత్మని శఠే దేహే ఆత్మభావముపేయుషి. 35

అనాత్మయగు ఈ జడశరీరమున ఆత్మబుద్ధినుంచు మూర్ఖునకు ఈ దుఃఖ మెన్నటికిని పోదు.

అసద్బోధమయీ మాయా కథం నామాపి నశ్యతి
దుర్భావస్వచ్ఛతధియో వస్తున్యస్థస్య దుర్మతేః. 36

సద్భావము (ఆత్మభావము)ను వీడి, దుర్భావమున (అనాత్మబుద్ధిచే) బంధుడైన మూర్ఖుని మాయ ఎట్లు నశింపగలదు?

అవస్తుని సనేత్రస్య లుఠతశ్చ పదేపదే
విషముత్పద్యతే చన్ద్రాదామోదః కుసుమాదివ. 37

అనాత్మదర్శనమున పునఃపునః పదస్ఖలనమగు అంధుడు, పుష్పమునుండి గంధము వెలువడునట్లు చంద్రునినుండి విషమును వెలువరించుకొనుచున్నాడు.

కణ్టకశ్చేతి పయసో దూర్వాఙ్కుర ఇవ స్థలాత్
దేహాశాల్మలిభోగిన్యో మనోమాతఙ్గశృఙ్ఖలాః. 38
అజ్ఞస్యాశాః ప్రసూయన్తే సుకృష్టాదివ శాలయః
నరకశ్రీరిహాజ్ఞానం దుష్కృతవ్యాలవేష్టితమ్. 39
పరిపాలయతి ప్రీతా మయూరీ వారిదం యథా
నేత్రలోలాలినీలోలా స్ఫురితాధరపల్లవా. 40
మూర్ఖాధారమేవ వికసత్యఙ్గనా విషవల్లరీ
అజ్ఞస్య హృది సద్భూమావేవ పేలవపల్లవా. 41
విద్యతే పతగచ్ఛాయో రాగవిద్రుమదుర్ద్రుమః
తరుచ్ఛదలసద్ధూమః శస్త్రజాలరదోల్ముకః. 42
జ్వలతి ద్వేషదావాగ్నిర్హృన్మరౌ కాయతాపదః
అజ్ఞమాత్సర్యమనసి పరాపవదనచ్ఛదా. 43
ఈర్ష్యైకమలినీ చిన్తామత్పదా విలసత్యలమ్
ప్రతిజన్మప్రమృష్టోగ్రదుఃఖకల్లోలవిభ్రమమ్. 44
జడమేవ సమభ్యేతి పునర్మరణవాడవః
జన్మ బాల్యం వ్రజత్యేతద్యౌవనం యువతా జరామ్. 45
జరామరణమభ్యేతి మూఢస్యైవ పునఃపునః
జగజ్జీర్ణారఘట్టేఽస్మిన్నజ్ఞస్య సంసృతిరూపయా. 46
మజ్జనోన్మజ్జనైరజ్ఞో యన్త్రికలశతాం గతః
యదేవ గోష్పదాపూరం జ్ఞధియః పేలవం జగత్. 47
తదేవాపారపర్యన్తమగాధమమహాత్మనః
ధియో దృశ ఇవాజ్ఞస్య దీర్ఘం జఠరకోటరాత్ 48

చక్కటి నేలమీద దర్భాంకురములు లేచునట్లు సుఖస్పర్శలనుండి అతనికి దుఃఖకంటకములు గలుగుచున్నవి. దేహమను శాల్మలీ (బూరుగు) వృక్షమునుండి వాసనలను పాములులేచి అతని మనస్సను మదగజమును బంధించుచున్నవి. చక్కగా దున్నిన పొలమున వరి లేచునట్లు, అజ్ఞాని హృదయమున ఆశలు లేచుచున్నవి. దుష్కృతములగు పాములచే సంరక్షితమగు నరక మాతనిని మయూరము మేఘమును ప్రతీక్షించునట్లు ప్రతీక్షించుచున్నవి. లోలనేత్ర-భ్రమరియును స్ఫురితాధర-పల్లవమును నగు అంగనాలివ-లత మూర్ఖునికొరకే పెంపొందుచున్నది. అజ్ఞాని హృదయమున ఆసక్తియను శీర్ణవృక్షమున్నది. అందు నిరంతరము నిశ్వాసధూమములు లేచుచున్నవి. దంతములను శస్త్రములు ఖండించుచున్నవి. ఈ శరీరవృక్షమును ద్వేషాగ్ని దహించుచున్నది. అజ్ఞాని మత్సరపూర్ణ హృదయమున పరనిందయను ఈర్ష్యా-పద్మమున్నది. అందు చింతయను షట్పదము విలసిల్లుచున్నది. పూర్వపూర్వ జన్మలయందు సంపాదింపబడిన క్లేశములను తరంగములతో గూడిన మృత్యువను బడబాగ్ని శరీరమును దహించుచున్నది. మూఢుడు జగత్తు అను పాతిగిలకయందలి సంసృతి (సంచరణము) అను రజ్జువు నధిరోహించి మరల మరల జన్మించి బాల్యయౌవనజరామరణములను పొందుచున్నాడు. ఈ సంసారయంత్రమును బట్టుకొని మరల మరల మునుగుచు లేచుచు అజ్ఞుడు కలశమువలెనైనాడు. జ్ఞానులకీ సంసారము గోష్పదప్రాయము; అన్నపానాసక్తిని గొని కుక్షింభరుడగు అజ్ఞునకీ జగత్తు అంతములేనిది.

న ప్రయాన్త్యపరం పారం విహఙ్గాః పఞ్జరాదివ
భావమాత్రపరావృత్త వాసనాభారనాభయః 49
స్పష్టీకర్తుం న శక్యన్తే జన్మచక్రస్య నేమయః
అజ్ఞైర్నేన్ద్రియగృధ్రార్థ. రాగాన్మృగయుణా తనుః 50
సంసారారణ్య ఆస్తీర్ణా దూరాదామిషపిణ్డవత్
భూతశైలమయీ దృష్టిర్మృన్మారసలవమాత్రికా. 51
మోహాత్సంలక్ష్యతే చిత్రపదార్థానన్తరజ్ఞనః
జయత్యనల్పసంకల్పకల్పనా కల్పపాదపః. 52

పంజరాబద్ధమగు పక్షివోలె, బాహ్యవస్తుపరావృత - చిత్తవృత్తులై, వాసనాభరమున క్రుంగిన అజ్ఞులు ఒకింతయు కదలజాలకున్నారు; జన్మచక్రముయొక్క నాభిని స్పృశింపజాలకున్నారు; వ్యాధుడు గృధ్రాదిపక్షులను బట్టుకొన మాంసపిండము నెరగ నుంచునట్లు, అజ్ఞులు ఇంద్రియముల కొఱకు శరీరమును అర్పించుచున్నారు. ఇంద్రియభోగోన్మత్తులైన వారు మోహమున గో, అశ్వ, పురుష, మాతా, భ్రాతా, హిమవంత, మలయపర్వతాది భేదకల్పనలకు లోనగుచున్నారు. అందువలన, కల్పనాప్రసువగు కల్పవృక్షము, విచిత్రపదార్థములను దోపింపజేయుచు అభీష్టసిద్ధి నొసగుచున్నది.

అజ్ఞానాత్ప్రసృతా యస్మాజ్జగత్పర్ణపరమ్పరాః
యస్మింస్తిష్ఠన్తి రాజన్తే విశన్తి విలసన్తి చ. 53

ఈ అజ్ఞాన - కల్పవృక్షమునుండియే జగత్తునాచ్ఛాదించియుండు పల్లవములు జన్మించి, స్థితినంది, లీనములగుచున్నవి.

విచిత్ర రచనోపేతా భూరిభోగి వినాజమా॥
యత్ర జన్మని పర్ణాని కర్మజాలం చ కోరకమ్. 54
ఫలాని పుణ్యపాపాని మఞ్జర్యో విభవశ్రియః
అజ్ఞానేన్దూదయే నైతా యోషిదోషధయః స్ఫుటమ్. 55
సంసారవనఖణ్డేఽస్మిన్పరాం శోభాముపాగతాః
జన్మజాలకలాపూర్ణ స్తమః కాలకృతోదయః. 56
శూన్యోదితాత్మా దోషేశో జయత్యజ్ఞానచన్ద్రమాః
అజ్ఞానేన్దోః ప్రసాదేన వాసనామృతశాలినా. 57
తర్పితాశాచకోరేణ చిత్తరత్నరసైషిణా
రాజహంసవిలాసిన్యః ప్రావేయశిశిరాఙ్గికాః. 58
భాన్తి కాన్తాకుముద్వత్యో లోలలోచనషట్పదాః
ధమ్మిల్లతిమిరోల్లాసా లసత్పాణ్డుపయోధరాః. 59
రామార్జనో రాజస్తే తస్మాత్క్షయేణ విజృమ్భితమ్. 60

ఈ విచిత్రి కల్ప – వనమున నానావిధములగు భోగాభిలాషలను పక్షులు నివసించుచున్నవి. ఉత్పత్తియే దీని పర్ణములు; కర్మసమూహములు దీని మొగ్గలు. పుణ్యపాపములే దీని ఫలములు. భోగములే దీని పూలగుత్తులు. అజ్ఞాన – చంద్రునివలన పరిపుష్టములై, ఇందు స్త్రీలను లతలు ఒప్పారుచున్నవి. అజ్ఞానకళాపరిపూర్ణుడగు చంద్రునకు జన్మలే పూర్ణాంగములు. సూర్యాస్తమయమై అంధకారమైన చంద్రోదయమగునట్లు, జ్ఞానములేక అవివేకమున్నప్పుడే అజ్ఞానమువచ్చి, చంద్రునివలెనే శూన్యమున మసలుచున్నది. చంద్రుడు దోషేశుడు (అనగా, నిశానాథుడు); అట్లే అజ్ఞానము గూడ దోషముల కాకరము. ఈ అజ్ఞాన – చంద్రుని వాసనా – సుధను ఆశా – చకోరకములు నిరంతరము పానమొనర్చుచున్నవి. చంద్రకాంతమణివలె మూర్ఖుని హృదయము సంపూర్ణముగ కఱగిపోవుచున్నది. ఇందు తిరుగాడు కామినులు రాజహంసలవలె (మూర్ఖులకు) అగుపించుచు, నలుదిక్కుల కుముదోదయమైనట్లు తోపింపజేయుచు, నేత్రముల చంచలభ్రమరములనిపింపజేయుచున్నారు; వారి స్పర్శ అత్యంతసుఖకరము! ధమ్మిల్లముల తిమిరమును వెదజల్లుచు, పాండుర పయోధరములతో జలించుచు, శుభ్రమేఘఖండములవలె వారు తేలిపోవుచున్నారు. ఇది అజ్ఞానాంధకారము యొక్క లీల!

ఆపాతమాత్రమధురత్వ మనర్థసత్త్వ
మాద్యన్తవత్త్వమఖిల స్థితిభఙ్గురత్వమ్
అజ్ఞానశాఖిన ఇతి ప్రసృతాని రామ
నానాకృతీని విపులాని ఫలాని తాని. 61

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే మోహమహాత్మ్యం నామ షష్ఠః సర్గః ॥ 6 ॥

రామా! ఆపాతమాత్ర మధురత్వము, మిథ్యాత్వము, ఆద్యంతవత్త్వము, భంగురత్వము, అజ్ఞాన వృక్షముయొక్క శాఖలు. వీనినుండియే నానావిధములగు జగత్తులను ఫలము లుద్భవించుచున్నవి. (అందువలన నీవు అజ్ఞానమును సమూలముగ విచ్ఛేద మొనర్పుము.)

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
మోహమహాత్మ్యమను
షష్ఠి సర్గము ॥ 6 ॥

సప్తమః సర్గః.

[కామాదిభిరనర్థాదిమ్వర్థతా రమ్యతావహాః
విస్తరేణాత్ర వర్ణ్యన్తే హ్యజ్ఞానస్య విభూతయః.

కామాది పురుషార్థములచే అనర్థములందు తారతమ్యమును వహించు అజ్ఞానవిభూతి ఈసర్గ యందు విస్తారముగ వర్ణింపబడినది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

యన్ముక్తావలితా రత్నభూషితా భాన్తి యోషితః
మదేన్దావుదితే క్షుబ్ధకామక్షీరార్ణవోర్మయః. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ముక్తాహారముల నలంకరించుకొని ప్రకాశించుచున్న కామినులు, మదచంద్రోదయమున ఉబుకులాడు కామమను క్షీరసముద్రముయొక్క తరంగములు.

సౌవర్ణామ్భోజకోశస్థ లోలాలిపటలశ్రియమ్
ధారయన్తి దృశః స్త్రీణాం కపోలతలదోలితాః. 2

లక్షితస్వకపోలతలములగు స్త్రీల దృక్కులు సువర్ణపద్మకోశముల సంచరించు చంచల భ్రమరములవలె నున్నవి.

ఉద్యానవనఖణ్డేషు భూమా కృతమదా మధౌ
హృద్యాః సుమనసో భాన్తి దాసా ఇవ మనోభువః. 3

కామినులు వసంతవనభూములయందు, కాముకుల కున్మాదమును గొల్పుచు, మన్మథుని ఆజ్ఞానిర్వహణ మొనర్చు అంతరంగిక – దాసికలవలె దోచుచున్నారు.

క్రవ్యాదగృధ్రగోమాయు కౌలేయకవలాఙ్గికాః
స్త్రియః సముపమీయన్తే చన్ద్రచన్దనపఙ్కజైః. 4

చనిపోయిన వీరి శరీరములు కుక్కలు, గ్రద్దల కాహారమగును; ఇట్టివి చంద్ర, చందన, పంకజములతో బోల్చబడుచున్నవి!

సౌవర్ణకలశామ్భోజకలికామాతులుఙ్గవత్
దృశ్యతే స్త్రీస్తనశ్రేణీ రక్తపూతిసుగన్ధికా. 5

స్త్రీ స్తనములు సుగంధమూ, రక్తపూతియుతము. ఇవి సువర్ణకలశ, పద్మకలికా, మాతులుంగములతో బోల్పబడుచున్నవి.

రసాయనేన్దునిస్యన్ద మధుబిమ్బాసవద్రవైః
ఓష్ఠాభిధో మాంసలవో లాలాక్త ఉపభుజ్యతే. 6

ఓష్ఠముల భేదించు రక్తమయమాంసలవము, రసాయనముతోడను, అమృతముతోడను బింబఫలము (దొండపండు) తోడను, మధువుతోడను, ఆసవముతోడను బోల్పబడుచున్నది.

అల్పాల్పాష్ఠీవదాకారా భుజాగ్రారాసిశిగ్రజవః
మహాబాహులతాశబ్దైర్వర్ణ్యన్తే కవిభిః శఠైః. 7

చేతులు అల్పములగు కణుపులతో, కఠినములగు ఎముకలతో కూర్చబడినవి; కవులు వీటిని మహాబాహులతలని వర్ణించుచున్నారు.

కదలీస్తమ్భసమ్భారసున్దరీభిస్తథా భృతా
కుచశోభాచితానన్దా తోరణాలిర్విరాజతే. 8

కదళీస్తంభమును బోలు రమణీ ఊరువులే మన్మథుని గృహస్తంభములు; ఈ మన్మథగృహము చూపరుల కనులకు విందొనర్చు స్తనతోరణములతో నలంకరింపబడియున్నది.

ఆపాతమన్దమధురా మధ్యే ద్వన్ద్వానుబన్ధినీ
శీఘ్రావసానవిరలా లక్ష్మీరప్యభివాఞ్ఛ్యతే. 9

ఆరంభమున ఒకింత ఆనందము నొసగునదియును, వ్యయకాలమున రాగద్వేషాదుల గల్పించునదియును, శీఘ్రముగ వ్యయమందునదియును, అతిసామాన్యమునగు లక్ష్మిగూడ కోరబడుచున్నది!

సముపైతి మతిర్దుఃఖం సుఖం చ శతశాఖతామ్
దుఃఖశాఖాస్తు జాయన్తే నానాకర్మఫలాః శ్రియః. 10

మతి దుఃఖమును బొందుచున్నవి. శతవిధములగు సుఖములు లభించుచున్నవి. నానాకర్మఫలములతో గూడిన దుఃఖశాఖ లుద్భవించుచున్నవి.

బధ్దజాలఘనాకారాః కారార్థమివ రజ్జవః
దచ్ఛదఃసదృశా వాచః ప్రతానగహనే స్థితాః. 11

కామ్యకర్మలు అర్థవాదవాక్యములను అతలముబన్ని మాయారణ్యమున బంధింప, నిలబడియున్నవి.

సంతతా మోహమిహికా కార్యాసారవిసారిణీ
యమునా ప్రావృషీవైతి తిమిరశ్యామలా చిరమ్. 12

మోహమను మంచు, తిమిరశ్యామలయై వర్షకాలమున ప్రవహించు యమునానదివలె, నిరంతరము ప్రవృత్తిని గలుగజేయుచున్నది.

కటూకృతాస్త్యకరణో నానాసుఖవిశారదః
వర్ధతే హి గతస్నేహం జన్మప్రతివిపారసః. 13

ప్రతివిషయమును మొదట సుఖమును, పిదప రాగద్వేషములను గల్గించుచున్నది. అప్పుడు హృదయమెండి, కటువగుచున్నది; ప్రతివిషయమును విషలతారసమువలె రోగకారణమగుచున్నది.

వ్యాధూతజర్జరాకీర్ణ జనతాపర్ణరాజయః
స్వకర్మపవనా వాన్తి నానావకరరేణవః. 14

జరాజీర్ణులగు స్వజనులను జీర్ణపత్రములను బడవేయు స్వకర్మ-వాయువులు లేచి, వివేకాంధ్యమును గల్పించు ధూళికణముల లేవదీయుచున్నవి.

కాలః కవలితానన్తజగత్పక్వఫలో౽ప్యయమ్
ఘస్మరాచారజఠరః కల్పైరపి న తృప్యతి. 15

జగత్తులను పక్వఫలముల కడుపార మెసవి, నిష్ఠురకార్యముల మెండివారిన కాలుడు కల్పములు దాటుచున్నను, తృప్తినందుట లేదు.

మోహమారుతమాపీయ త్వచా విషమచారిణః
స్ఫురన్తి హాహాయశ్చిత్రాః శీతలాచలదీప్తయః. 16

అజ్ఞ-సర్పములు మోహ-మారుతమును బీల్చి త్రివిధతాపశూన్యమగు బ్రహ్మముయొక్క శీతలత్వము నొకింత దోషింపజేయుచు, శరీర-చర్మములను విడచుచు, పునర్జన్మలను వక్రగమనముల నొనర్చుచున్నవి.

చిన్తాపిశాచోపహతా వివేకేన్దూదయం వినా
తమసేవ నిరాలోకా యాతి యౌవనయామినీ. 17

యౌవన-రాత్రి, వివేకవైరాగ్యశ్రవణములను చంద్రోదయము లేకుండ, చింతా-పిశాచాపహతమై అంధకారరాత్రివలె వ్యర్థముగ గతించుచున్నది.

జిహ్వా జర్జరతామేతి ప్రాకృతానునయజ్వరైః
పద్మకోటరకోణస్థమపి సూత్రం హిమైరివ 18

పద్మకోటరకోణముననున్న దారము మంచున త్రునుగువారునట్లు, ప్రాకృతజనుల ననునయించుటతో జిహ్వ శిథిలమగుచున్నది.

దుఃఖశోకమహాపుష్పైః కష్టకణ్టకసంకటః
సహస్రశాఖతాం యాతి దారిద్ర్యదృఢశాల్మలిః. 19

దారిద్ర్యమను శాల్మలీవృక్షము, దుఃఖశోకములను కణుపులతోడను, కష్టములను కంటకములతోడను ఉవ్వెత్తుగ నెదిగిపోవుచున్నది.

అన్తఃశూన్యోన్నతిధ్వస్తచిత్తచైత్యకృతాలయః
మాయా బహులయామిన్యాం లోభోలూకో వివల్గతి. 20

కట్టుదిట్టములేని చిత్తప్రాసాదమున, మాయయను కాళరాత్రియందు లోభమను గ్రుడ్లగూబ సంచరించుచున్నది.

పూర్వం గృహీత్వా కర్ణాభ్యాం స్ఫురన్తీ పరినిశ్చయమ్
జరాజర్జరమార్జారీ యౌవనాఖుం నికృన్తతి. 21

జరయను మార్జాలము యౌవనమను మూషికమును 'చెవులు సాగదీసి' చంపుచున్నది.

నిఃసారాక్రమశః క్రాన్తధరాధరసమున్నతిః
డిణ్డీరపిణ్డికేవేయం సృష్టిరాయాతి పుష్టతామ్. 22

నీటిమరుగువలె అంతస్సారశూన్యమగు సృష్టి పర్వతములవలె క్రమముగ మహోన్నతి నందుచున్నది.

ఆభాసపుష్పధవలా జగద్వల్లవశాలినీ
సత్తాలతా వికసితా ధర్మాధర్మఫలధారిణీ. 23

జగద్వల్లవధారిణియును, చిదాభాస - పుష్పధవళయును, ధర్మాధర్మఫలప్రదాయినియు నగు వ్యావహారికసత్తయను లత వికసించినది.

సురాచలమహాస్థూణం చన్ద్రసూర్యగవాక్షకమ్
గగనాచ్ఛాదనం చారు ధ్రియతే త్రిజగద్గృహమ్. 24

ఈజగద్గృహమును గగనమాచ్ఛాదించి యున్నది. మేరుపర్వతమను మహాస్తంభము దీనిని ధరించియున్నది. చంద్రసూర్యలను గవాక్షములు వెలుతురు నిచ్చుచున్నవి.

సంసారసరసి స్ఫారే చరన్తి ప్రాణషట్పదాః
శరీరపద్మకోశేష్వన్తశ్చిద్భ్రమరసపాయినః. 25

విశాలమగు ఈ సంసారసముద్రమున వికసించిన శరీరపద్మముల చిన్మధువును, ప్రాణషట్పదములు గ్రోలుచున్నవి.

నభోమార్గమహానీలకుట్టిమైకాన్తశాలినీ
భువనోదరరమ్యాన్తః స్ఫురత్యాదిత్యదీపికా. 26

నభోనీలిమమను కృత్రిమ-భూభాగమున ఆదిత్యదీపమొక్కటి, భూదేశము నలంకరించుచు ఒప్పారుచున్నది.

ఆశాతన్తునిబద్ధాఙ్గీ జాగతీ జీర్ణపక్షిణీ
స్వవాసనాశలాకేఽన్తర్నిబద్ధేన్ద్రియపఞ్జరే. 27

జగత్తు అను జీర్ణపక్షి ఆశాతంతువుల బద్ధమై, వాసనలను కమ్మిలతోగూడిన ఇంద్రియ - పంజరమున నున్నది.

అనారతపతజ్జాలభూతపర్ణపరమ్పరా
స్పన్దతే మరుతా మృష్టా సంసృతివ్రతతిశ్చిరమ్. 28

సంసారమున నిరంతరము పడుచున్న (జన్మించుచున్న) భూతపరంపర ప్రాణవాయువున చలించుచున్నది.

స్పృష్టాః కతిపయం కాలం ప్రహృష్టాః కులశాలినః
అధఃకృతోగ్రనరకపఙ్కాః శక్రోజ్ఝితాః క్షణమ్. 29

జనులు అధ్యాసవలన నాత్మస్వరూపమును విస్మరించి, మేము 'గొప్పవారలము' అను అభిమానముతో రక్తమాంసమలమూత్రాది దేహనరక - పంకమున బడుచున్నారు.

భుక్తేన్దుఖణ్డకణికా నీలనీరదశైవలే
స్వర్గమార్గసరస్యస్తి స్ఫురన్తి సురసారసాః. 30

స్వర్గమార్గమను సరస్సున, నభోనీలమను శైవాలమున, ఇందుఖండలవమును భక్షించిన దేవతలను సారసపక్షులు తోచుచున్నవి.

నానాఫలాలిమలినా వాసనాజాలమాలితా
స్పన్దామోదమయీ స్ఫీతా క్రియాఽవికసితాబ్జినీ. 31

(ప్రవృత్తి-పద్మము కామ్యఫలములను భ్రమరములతో మలినమై వాసనాసమూహములను దళములతో గూడి, పరలోక - గమనాగమనములను వాసనను వెదజల్లుచు వికసించుచున్నది.

వరాకీ సృష్టిశఫరీ స్ఫురన్తీ భవపల్వలే
కృతాన్తవృద్ధగృధ్రేణ శఠేన వినిగృహ్యతే. 32

భవపంకమునమన్న సృష్టియను క్షుద్రమత్స్యము • కృతాంతుడను వృద్ధగృధ్రమువలన గ్రహింపబడుచున్నది.

తరఙ్గఫేనమాలేవ నైవాన్యేవ చ భఙ్గురా
శ్వఃశ్వో పరేన్దులేఖేవ సముదేతి విచిత్రతా. 33

ఈ విచిత్రసృష్టి తరంగఫేనమాలవలె భంగురము; చంద్రరేఖవలె దినదినాభివృద్ధిని గాంచుచున్నది.

భూరిభూతశరావాణి క్షణభఙ్గాని కుర్వతా
ఇదం కాలకులాలేన చక్రం సంపరివర్త్యతే. 34

కాలుడను కుమ్మరి క్షణభంగురములగు భూతములను కుండల నొనర్చుచు ఈ (సృష్టి) చక్రమును త్రిప్పుచున్నాడు.

అసంఖ్యాతాని కల్పాని సంజాతాన్యచలే పదే
జగజ్జలజజాలాని దగ్ధాని యుగవహ్నినా. 35

అచలపదమున కల్పాదిగ నుదయించిన అసంఖ్యజగత్తులను అరణ్యములు, యుగవహ్ని కాహుతులై పోయినవి.

భావాభావైరపర్యన్తైః సుఖదుఃఖదశాశతైః
వైపరీత్యం ప్రయాత్యేవమజస్రం జాగతీ స్థితిః. 36

ఈ జగత్తుయొక్క స్థితి, తరుగువదని హేయోపాదేయములతోడను, సుఖదుఃఖ సమూహములతోడను ఎడతెగక విపరిణామము నందుచునేయుండును.

క్షుబ్ధైర్యుగపరావర్తైర్వాసనాశృఙ్ఖలోమ్భితా
మహాశనినిపాతైశ్చ న భగ్నా బుద్ధధీరతా. 37

యుగము లెడతెగకుండ క్షుబ్ధములై, వాసనావర్తముల గల్పించుచు తిరుగుచున్నవి, అయినను మూర్ఖుల బుద్ధి చలింపకున్నది.

శతశో విద్రుతాఽదైత్యైర్దనుపుత్రైరభిష్టుతామ్
భవభగ్నతయామైన్ద్రీం తనుం వహతి వాసనా. 38

శత్రువులను నలుదిక్కుల చిందరవందరజేసి, చించిచెండాడి, వీరులచే స్తుతింపబడు ఇంద్ర శరీరమును గూడ, ఈ వాసనయే ధరించుచున్నది. (వాసనాప్రేరితులై వేదోక్తములగు కర్మ, ఉపాసనల నాచరించిన ఇంద్రత్వ మబ్బునని భావము.

విశత్యవిరతం భూతసర్గపాంసుపరమ్పరా
నిత్యం నియతివాత్యేయం కాలవ్యాలగలాన్తరామ్. 39

సృష్టియను ధూళికణములను లేవదీసి, నియతియను వాయువు కాలమను సర్పముయొక్క నోట ప్రవేశించుచున్నది.

పదార్థామ్బూని సర్వాణి ఫలఫేనాని సర్వతః
పతన్త్యవిరతాపాతమభావవడవాముఖే. 40

వస్తుజాలమంతయు పదార్థ-సముద్రమందలి నురుగువలె తోచుచు, అభావము (వినాశనము) అను బడబాగ్నియందు పడుచున్నవి.

స్ఫురన్త్యాకస్మికోద్భూతా విచిత్రద్రవ్యశక్తయః
స్వభావమాత్రసంపన్నాః స్పన్దశ్రియ ఇవామ్బునః. 41

ఆకస్మికములును, విచిత్రములును, స్వభావమాత్రములును నగు ద్రవ్యశక్తులు సముద్రతరంగములవలె తోచుచున్నవి.

భూతమౌక్తికసంపూర్ణాన్ప్రహాతః సుబహూనపి
జగత్కలభకానత్తి కృతాన్తోద్రిక్తకేసరీ. 42

కృతాంతుడను ఉన్మత్తసింహము భూతములను ముత్యములతోనిండిన జగత్తులను పెను ఏనుగగున్నలను భక్షించుచున్నాడు.

కులశైలఫలా మేఘపక్షపుఞ్జాః ఫలామ్బుజః
జాయన్తే చ మ్రియన్తే చ ధ్రియన్తే చ జగత్ఖగాః. 3

మేఘములను రెక్కలతోగూడిన జగత్తులను పక్షులు సప్తకులపర్వతములను ఉపభోగ్యఫలముల మెసవుచు వాసనాఫలముల నన్వేషించుచు జన్మించి, ఒకింతసేపుండి, మరణించుచున్నవి.

చిద్భిత్తౌ స్పన్దశుభ్రాయాం రఙ్గైః పఞ్చభిరిన్ద్రియైః
ఉన్మీలయతి సంసారచిత్రాణి విధిచిత్రకృత్. 44

విధియను చిత్రకారుడు జీవుల చిత్తమను పటమున పంచేంద్రియములను రంగులతో సంసారచిత్రములను సృష్టించుచున్నాడు.

అజస్రగత్వరీం సర్వపరివర్తవిధాయినీమ్
నిమేషశతభాగాఙ్గీమసద్దుఃసాధితాఙ్కురామ్. 45
సూక్ష్మాం కాలస్య కలనాం స్వసముత్థానకారిణీమ్
ధ్యానేనైవాన్వవేక్ష్యైతాః స్థితాః స్థావరజాతయః. 46

తొండరగ పోవునదియును, అనేకములగు మార్గములను గలిగించునదియును, నిమేషము మున్నగు అంగములతో గూడినదియును అసత్తులనుండి సాధింపబడిన అంకురము గలదియును, సూక్ష్మమును తన స్థూలరూపమునకు కారణమునునగు కాలముయొక్క రీతిని భ్రాంతమున నన్వేషించుచు, స్థావరజాతులు వెలయుచున్నవి.

రాగద్వేషసముత్థేన భావాభావమయేన చ
జరామరణరోగేణ జీర్ణా జఙ్గమజాతయః. 47

రాగద్వేషజనితమును, భావాభావమయమును నగు జరామరణరోగమున జంగమజాతులు జీర్ణించినవి.

సుదుష్కృతోత్తమధ్యానచారిణ్యో ధరణీతలే
నియత్యా నియతం కాలం పీడ్యన్తే కీటపఙ్క్తయః. 48

క్రిమికీటకములుగూడ స్వాచరితములగు సుకృతదుష్కృతముల జింతించుచు, పీడింపబడుచున్నవి.

క్షణేనాదృశ్య ఏవేదం నిగిరత్యఖిలం సుఖి
సుదుర్లక్ష్యబిలః కాలవ్యాలో విపులభోగవాన్. 49

అతిభోగియగు కాలవ్యాళుడు అదృశ్యబిలముననుండియే, స్థావరజంగమముల నన్నింటిని గూడ క్షణములో సుఖభక్షణమొనర్చుచున్నాడు.

కాలేన కించిదాలక్ష్య స్వశరీరాకులీకృతాః
శీతవాతాతపప్రౌఢాః ప్రోల్లసత్పుష్పదీప్తయః. 50
ఫలప్రదాశ్చరన్తీహ శిలినః శ్వభ్రవిగ్రహాః
పయఃపటలవిశ్రాన్తత్రైలోక్యామ్భోజకోటరే. 51
కరోతి ఘుంఘుమం భూరి భూతభ్రమరపేటికా
బ్రహ్మాణ్డభైక్ష్యభాణ్డేయం కాలీ భగవతీ క్రియా. 52
స్వయం దత్త్వైవ దత్త్వైవ భూతభిక్షాం జిఘృక్షతి
తిమిరాలీకకబరీ ఇన్ద్వర్కచపలేక్షణా. 53
బ్రహ్మోపేన్ద్రమహేన్ద్రాద్రిధరాగిరివరాదికా
బ్రహ్మాతత్త్వైకపేటికా లమ్బమానపయోధరా. 54
చిచ్ఛక్తిమాతృకా స్థూలా తరలా ఘనచాపలా
తారకాజాలదశనా సంధ్యారుణతరా ధరా. 55
సమస్తపద్మినీహస్తా శతక్రతుపురాననా
సప్తాబ్ధిముక్తాలతికా నీలామ్బరపరీవృతా. 56
జమ్బూద్వీపమహానాభిర్వనశ్రీరోమరాజికా
భూత్వాభూత్వా వినశ్యన్తీ త్రిలోకీవృద్ధకామినీ. 57
అసకృజ్జాయతే నష్టా భూరివిభ్రమకారిణీ

మగ్నమన్యైరథోన్మగ్నం భీమే కాలమహార్ణవే. 58
ప్రతికల్పక్షణం క్షీణైర్బ్రహ్మాణ్డస్ఫుటబుద్బుదైః

కాలుని కన్నోకింత మఱిగి, తమ శరీరముల నేలయను పుట్టలోదాచి, శీతవాతాతపముల సహించి, తపోకృశ్యములై, స్థావరములు ఫలముల నొసంగుచున్నవి. త్రిలోక - పద్మపటలమున విశ్ర మించిన జీవ - భ్రమరములు ఘుంఘుమధ్వనుల నొనర్చుచున్నవి. కాలుని భార్యయగు కాళి, ఈ బ్ర హ్మాండమను భిక్షాపాత్రమును చేతగొని, అనేకమారులు భూతభిక్ష నొసగినను, మరల నొసగగోరు చున్నది. త్రిలోకములను ఈ వృద్ధ-వనిత, తిమిరమను కొప్పును, సూర్యచంద్రులను చంచలనేత్రములను, త్రిమూర్తులను చైతన్యమును, భూపర్వతవాహనమును, బ్రహ్మతత్త్వమను ఒడ్డాణమును, మేఘములను స్తనములను, చిచ్ఛక్తిని, స్థూలసూక్ష్మములను, తారకలను దంతములను, సంధ్యారుణమను అధరమును, పద్మములను హస్తములను, వైజయంతమను మోమును, సప్తాబ్ధులను ముత్యాలహారమును, నీల ఆకాశ మను అంబరమును, జంబూద్వీపమను నాభిని, వనములను రోమములను ధరించి ఒప్పారుచు, మరల మరల పుట్టుచు, మరణించుచున్నది. ఇట్లు, మరల మరల కాలమహార్ణవమునబడి మాటిమాటికి మునిగి తేలుచున్నది.

కాలేఽగాధరసస్యన్దే స్థిత్వాస్థిత్వా పునఃపునః. 59
కల్పమాత్రనిమేషేణోడ్డీనాః కారణసారసాః

అగాధ-రసస్యందినియగు కాలసముద్రమున బ్రహ్మాండబుద్బుదము, కల్పమను క్షణములో లేచిపోవుచున్నది.

ఉత్పత్త్యోత్పత్త్య నాశిన్యః సంతప్తాః సృష్టివిద్యుతః. 60
కాలమేఘే స్ఫురన్త్యేతాశ్చిత్రప్రకాశవనోద్యమాః

సృష్టికి నిమిత్తభూతులగు హిరణ్యగర్భులు ఒక్కక్షణములోలేచి, సారసపక్షులవలె ఎటకో పోవుచున్నారు.

ప్రపతద్భూతవిహగాః పతన్త్యవిరతభ్రమాః. 61
కాలతాలాటికాలోత్తాలా ద్బ్రహ్మాణ్డఫలపాలయః
ఉన్మేషకృతవైరిఞ్చసృష్టయో దేవనాయకాః. 62
నిమేషకృతసంహారాః సన్తి కేచన కుత్రచిత్
నిమేషోన్మేషసంక్షీణ కల్పజాలాః సహస్రశః. 63
రుద్రాః కేచన విద్యన్తే తస్మింశ్చిత్పరమే పునః
తేఽపి యస్య నిమేషేణ భవన్తి న భవన్తి చ. 64
తాదృశోఽప్యస్తి దేవేశో హ్యనన్తేయం క్రియాస్థితిః
అనన్తసంకల్పమయే శూన్యే చబ్రహ్మణః పదే. 65
న సంభవన్తి కా నామ శక్తయశ్చిత్రపూరకాః
ఏవమక్షీణసంకల్పలబ్ధార్థభరభాసురా
జాగతీ కల్పనా యేయం తదజ్ఞాన విజృమ్భితమ్. 66

కాలమేఘముల చిత్రప్రకాశకములను కనములు లేచుచున్నవి. అందు, బ్రహ్మాత్మకములను, భూతవిభాగములు గ్రాల బ్రహ్మాండకల్పనలను తాళఫలములు రాలిపోవుచున్నవి. ఒక్కనిముషములో కల్పములు గడచిపోవుచున్నవి. త్రిమూర్తులుగూడ ఒక్కనిముషములో అంతర్హితులగుచున్నారు. శూన్యమగు బ్రహ్మపదమున అసంభవమేమియును లేదు. జగత్సంబంధములగు ఈ నానావిధకల్పనలు అజ్ఞానమువలననే కలుగుచున్నవి.

యాః సంపదో యదుత సంతతమాపదశ్చ
యద్బాల్యయౌవనజరామరణోపతాపాః
యన్మజ్జనం చ సుఖదుఃఖపరమ్పరాభి
రజ్ఞానతీవ్రతిమిరస్య విభూతయస్తాః. 67

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అజ్ఞానమాహాత్మ్యం నామ
సప్తమః సర్గః ॥ 7 ॥

సంపదలు, లేక ఆపదలు, బాల్యయౌవనజరామరణములు, ఉపతాపములు, సుఖదుఃఖనిమజ్జనము—ఇవన్నియును అజ్ఞానాంధకారముయొక్క విభూతులు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
అజ్ఞానమాహాత్మ్యమను
సప్తమ-సర్గము ॥7॥

అష్టమః సర్గః.

[వర్ణితా కారణావిద్యా జగద్యస్యా విభూతయః
కార్యావిద్యా భవారణ్యే లతాత్వేనేహ వర్ణ్యతే.

ఈ ప్రపంచ మెద్దాని విభూతియో, అట్టి కారణావిద్య వెనుకటి సర్గయందు వర్ణింపబడినది. సంసారారణ్యమున కార్యావిద్య లతారూపమున యిందు వర్ణింపబడినది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

సంసారవనఖణ్డేఽస్మింశ్చిత్పర్వతతటే స్థితా
కీదృశీ సృష్ట్యవిద్యాఖ్యా లతా వికసితా కదా. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— సంసారారణ్యభూమియందు చిత్పర్వతపార్శ్వమున కార్యావిద్య అను లత ఎప్పుడు ఎట్లు పెంపొందినది వర్ణించుచున్నాను వినుము.

బృహత్పర్వతపర్వాఢ్యా బ్రహ్మాణ్డత్వక్సమావృతా
దేహయష్టిరియం యస్యాస్త్రిలోకీలోకకాసినీ. 2

త్రిలోకములను దేహయష్టితోడను, పర్వతములను గొప్ప కణుపులతోడను, బ్రహ్మాండమను బెరడుతోడను, జనులను పత్రాంకురములతోడను వికసించి, ఇది విలసిల్లుచున్నది.

సుఖం దుఃఖం భవో భావో జ్ఞానమజ్ఞానమేవ చ
అత్రైతాన్యురుపృత్తాని మూలాని చ ఫలాని చ. 3

సుఖదుఃఖములు, జననమరణములు, జ్ఞానాజ్ఞానములు ఇందు ప్రతిదినము పెంపొందు ఫల మూలములు.

సుఖాదవిద్యోదేత్యుచ్చై స్తదేవాస్తే ప్రయచ్ఛతి
దుఃఖాదవిద్యోదేత్యుచ్చై స్తదేవైషా ఫలత్యలమ్. 4

అనుభవింపబడు సంపదలవలన సుఖబుద్ధికలిగినను మరల అధికమగు ఆసక్తిని కలిగించుచు అవిద్య ఉదయించుచున్నది; అయ్యది యజ్ఞదానాదిధర్మక్రియలవలన సుఖమును ఫలింపజేయుచున్నది. అయ్యదియే దుఃఖరూపమైన అవిద్యయగుచో, దుష్ప్రతిగ్రహము చౌర్యములవలన అధర్మప్రవృత్తిని జనింపజేసి తతోధికమగు దుఃఖమును ఫలింపజేయుచున్నది. దారిద్ర్యదుఃఖమువలనగలుగు అవిద్య యొక్క మహిమ ఇట్టిది.

భవాదవిద్యోదేత్యేషా తమేవ ఫలతి స్ఫుటమ్
భావాత్సత్తానువాప్నోతి తమేవ ఫలతి క్షణమ్. 5

ఉన్నది (స్థితి) అనుకొనినందువలననే ఇది ఉదయించి, సృష్టిని కల్పించుచున్నది; ఈ భావనవలననే అయ్యది దృఢమంది పదార్థ - ఫలములఁ బ్రసాదించుచున్నది.

అజ్ఞానాద్వృద్ధిమాయాతి తదేవ స్యాత్ఫలం స్ఫుటమ్
జ్ఞానేనాయాతి సంవిత్తిస్తామేవాస్తే ప్రయచ్ఛతి. 6

అజ్ఞానమువలన వృద్ధినంది అజ్ఞానఫలములనే ఒసగుచున్నది. ప్రత్యక్ - తత్త్వవిమర్శనా జ్ఞానమువలన, ఉత్తరోత్తరమున్న భూమికల నధిరోహింపజేయు బుద్ధి ఉదయించి, అంతమున సప్తమ భూమికి గొనిపోవుచున్నది.

సానావిధోల్లాసవతీ వాసనా మోదశాలినీ
ఘనప్రవాలతరలా తనురస్యా విజృమ్భతే. 7

విభిన్నకల్పనలను నానావిధప్రకాశములతోడను, వాసనలను సుగంధముతోడను, దట్టములగు అనురాగపల్లవములతోడను ఇది పెరుగుచున్నది.

దివసవ్యూహకుసుమా యామినీలోలషట్పదా
అజస్రం స్పన్దమానైషా ప్రపతద్భూతపల్లవా. 8

దినసమూహములను పువ్వులతోడను, రాత్రులను భ్రమరములతోడను ఎడతెగక వాసనలతో తిరుగాడి పడుచున్న జీవులను అద్భుతపల్లవములతోడను నిది ఒప్పారుచున్నది.

అగత్యాగత్య పతతి వివేకకరిణీం క్వచిత్
విధూయతే భూతరజాః ప్రసక్తిం పునరేతి చ. 9

అధికారియగు ఒకానొక పల్లవము మరలమరల తిరిగివచ్చిన, కర్మవాయువుచే త్రోసివేయబడి, వివేకమను ఏనుగపాలిట బడుచున్నది. అదియు, ఒకప్పుడు విచార - శుండాగ్రమున అలంబనమగు విషయతరువును విశ్లేషమొనర్చి కంపింపజేయుచున్నది. దుర్వాసనలను పరాగ - రజములు లేచిపోయి

నను, దురదృష్టమున నా జీవ - పల్లవము ఆ తొండమునుండి పడిపోయి, విషయతరువును మరల వాళ్రియమొనరించుకొనుచున్నది.

జాయమానప్రవాలాఢ్యా సంజాతాఙ్కురదన్తురా
సర్వర్తుకుసుమోపేతా సమగ్రరసశాలినీ. 10

జన్మపర్వాహినీరన్ధ్రా వినాశచ్ఛిద్రచఞ్చురా
భోగాభోగరసాపూర్ణా విచారైకఘుణక్షతా. 11

మిత్రపుత్రాదులను చిగుర్చుచున్న చివుళ్లతోడను, జన్మించిన పుత్రపౌత్రులను అంకురముల తో హసించుచున్నదియును, సర్వఋతువులను కుసుమములతోడను, శోకమోహాదిరసములను రసము తోడను, జన్మములను పర్వముల దట్టముగా చుట్టుకొనియున్న దుఃఖరోగములను పాములుగలదియును, మరణమను శాఖా - సంధిభాగముల బలవంతముగ జీల్చబడుచు శోకించుచున్నదియును, భాగింపబడు రాగమకరందముతో నిండినదియును నగు ఈ లత ఒక్క విచారమను ఘూణమువలననే క్షయమందు చున్నది.

వికసన్త్యాః ప్రతిదినం చన్ద్రార్కావలయోఽభితః
వ్యోమ్ని వాతవిలోలాని పుష్పాణ్యస్యాః కిల గ్రహాః. 12

ఇట్టి లతయందు ప్రతిదినము సూర్యచంద్రులను జ్యోతిర్వలయముతో గూడుకొనిన ఆకాశ మను చోట గ్రహములను పువ్వులు, గాలిచే కదల్పబడినట్లు కదలుచున్నవి.

అస్యాః ప్రస్ఫురితాకారాః క్షోరకత్వముపాగతాః
పూరితాకాశకోశాయాస్తారకా రఘునన్దన. 13

రఘునందనా! ఆకాశకోశమున నిండి వ్యాపిల్లుచున్న తారకలు దీని పూలగుత్తులు.

చన్ద్రార్కదహనాలోకా యస్యాస్తత్కుసుమం రజః
అనేనేయం హి గౌరాఙ్గీ స్త్రీవ చేతాంసి కర్షతి. 14

సూర్యచంద్రులప్రజ్వలత్ - ప్రకాశమే ఈ పువ్వుల పుప్పొడి; వీటితో గూడుకొనిన లత సుందరాంగివలె జనుల చిత్తము నాకర్షించుచున్నది.

మనోమాతఙ్గవిధుతా సంకల్పకలకోకిలా
ఇన్ద్రియవ్యాలసంబాధా తృష్ణాత్వగుపరఞ్జితా. 15

మనోమత్తగజ కంపితమగు ఈ లతాగ్రమున సంకల్పమను కోకిల హృదయము నూరించు కలధ్వనుల నొనర్చుచున్నది. నలువైపులు దీనిని ఇంద్రియములను సర్పము లావరించుకొనియున్నవి, తృష్ణయను త్వక్కు దీనిపైననుండి చక్కగ నగుపడుచున్నది.

నీలాకాశతమాలాఙ్గసంశ్రయేణోన్నతిం గతా
రోదసీజానుసుస్తంభా భువనోద్యానభూషితా. 16

నీలాకాశమను తమాలాంగము నాశ్రయించుకొనియే ఇది పెంపొందుచున్నది. ద్యావాపృ థువులను జానుస్తంభముల నిది నిలబడియున్నది. ఇట్టిది భువనోద్యానమును అలంకరించుచున్నది.

అధో బ్రహ్మాణ్డఖణ్డేషు స్వాలవాలేన జాలితా
విధృతాశేషజలధిజలక్షీరాదిసేచనా. 17

సప్తసముద్ర అఖాతములే దీని ఆలవాలములు (బోదె.) సముద్రజలముల, క్షీరసముద్ర పయస్సుల సేచింపబడి దీని ఊడలు పాతాళలోకములకుఁగూడ దిగినవి.

త్రయీవిలోలభ్రమరా రమణీపుష్పపుఞ్జికా
చిత్స్పన్దవాతచలితా క్రియావిమలపత్త్రికా. 18

త్రయీప్రోక్తములగు కామ్యకర్మల నాచరించు జనులే దీని నాశ్రయించుకొనియున్న రమణులను పుష్పములజుట్టు తిరుగాడుచున్నారు. రాగిజనుల చిత్తస్పందనమను గాలిచే కదలుచు, ప్రవృత్తియను పువ్వులచే నిది కొట్టబడుచున్నది.

కుకర్మాజగరవ్యాప్తా స్వర్గశ్రీపుష్పమణ్డనా
జీవజీవననీరన్ధ్రా నానామోదమదప్రదా. 19

కుకర్మలను సర్పములతోఁ గూడుకొనియున్నను ఇది స్వర్గసంపదయను పుష్పములచే శోభిల్లుచున్నది! జీవులు జీవించు కృత్రిమోపాయములను రంధ్రములతో నిబిడమయ్యు, (మూర్ఖజనులకు) ఆమోద (వాసనా) మదమును గల్పించుచున్నది.

నానోపశమవైచిత్ర్యనానాకుసుమభాసినీ
నానాఫలావలీవ్యాప్తా నానావర్ణవికాసినీ. 20

మరల నియ్యది వివేకుల దృష్టికి ఉపశమవైచిత్ర్యములను నానావిధకుసుమములతో శోభిల్లుచు నివృత్తిపరమై కనంబడుచున్నది. నానావిధములగు మోక్షఫలములను, బ్రహ్మానందవర్ణమును సుశోభింపుచున్నది.

నానాలవాలవలయా నానావిహగధారిణీ
నానాపరాగపురుషా నానాభూధరజాలికా. 21

ఎట్లుజూచినను దీని నానావిధములగు ఆలవాలములు, విహగములు, పరాగములను యత్నములు, పర్వతములను చుట్టుకంచెలు కనంబడగలవు.

నానాకలాకుడ్మలినీ నానావనగణోత్థితా
నానాగిరితటారూఢా నానాదలనిరన్తరా. 22

నానావిధకళలను పత్రములలో నిది చెక్కఁబడియున్నది. నానావిధ (ద్వైత) దర్శనములను వనముల నిది ఆవరింపబడియున్నది. నానాత్వమను గిరితటము నధిరోహించి, భేదదర్శనమను దళముల నిత్యము విడుచుచున్నది.

జాతా చ జాయమానా చ మ్రియమాణా తథా మృతా
అర్ధచ్ఛిన్నా తథాఽచ్ఛిన్నా నిత్యముచ్ఛేదినీ తథా. 23

ఇది పుట్టియు, మరల నొకప్పుడు పుట్టుచున్నట్లగపడుచు, గిట్టునదై గిట్టుచున్నది. అర్ధచ్ఛిన్నమును ఛిన్నమునునైనఁగూడ ప్రవాహరూపమున అభేద్యమై వెలయుచున్నది

అతీతా వర్తమానా చ సత్యేవాసత్యవత్సదా
నిత్యమత్యన్తతరుణీ నిత్యం శోషముపేయుషీ. 24

ఇది ఒకప్పుడు తొలఁగిపోయియు మరల నొకప్పుడు కంటబడుచున్నది; ఉండియు లేనట్లు నటించుచున్నది. ఇది నిత్యము చిగుర్చుచు, నిత్యము (జ్ఞానవిచారమున) ఎండుచున్నది.

మహావిషలతైషా హి సంసారవిషమూర్ఛనామ్
దదాతి రభసాశ్లిష్టా పరామృష్టా వినశ్యతి. 25

ఈ మహావిషలతను తొందరపడి 'ఎఱుఁగక' ముట్టుకొనిన, సంసారమను విషమూర్ఛను గలిగించుచున్నది. కాని, వివేచనాపూర్వకముగ ముట్టిన వినశించుచున్నది!

స్ఫీతేఽన్తర్గలితా తస్య అక్షేఽన్తః సంస్థితాన్వితా
ఇతో జలమితః శైలా ఇతో నాగాః సురా ఇతః. 26

ఇతః పృథ్వీత్వమాయాతా తథేతో ద్యుతయా స్థితా
ఇతశ్చన్ద్రార్కతాం ప్రాప్తా తథేతస్తారకాకృతిః. 27

ఇతస్తమ ఇతస్తేజ ఇతః ఖమితః ఉర్వరా
ఇతః శాస్త్రమితో వేదా ఇతో ద్వయవివర్జితా. 28

క్వచిత్ఖగతయోడ్డీనా క్వచిద్దేవతయోత్థితా
క్వచిత్స్థాణుతయా రూఢా క్వచిత్పవనతాం గతా. 29

క్వచిన్నరకసంలీనా క్వచిత్స్వర్గవిలాసినీ
క్వచిత్సురపదం ప్రాప్తా క్వచిత్కృమితయా స్థితా. 30

క్వచిద్విష్ణుః క్వచిద్బ్రహ్మా క్వచిద్రుద్రః క్వచిద్రవిః
క్వచిదగ్నిః క్వచిద్వాయుః క్వచిచ్చన్ద్రః క్వచిద్యమః. 31

విచారపూర్వకమగు ప్రశాన్తాంతఃకరణమున ముట్టిన, అది అందు మాటుమణగిపోవుచున్నది. కాని అజ్ఞానుల అంతఃకరణముననుండి, 'ఇట నీళ్లు, అట పర్వతములు, పాములు, దేవతలు, ఇట పృథివి, అట చంద్రతారకలు, సూర్యులు లేచుచున్నవి. ఇట చీకటి, అట వెలుఁగు, ఇచ్చట ఆకాశము, అచ్చట మట్టి, ఇది శాస్త్రము, అవి ప్రళయసుషుప్తులు, ఇది పక్షియైపుట్టినది, అది దేవతయైనది, అది స్థాణువైనది, అది గాలి, అది నరకానుభవము, ఇయ్యది స్వర్గానుభవము, అది దేవత, ఇది పురుగు, వారు త్రిమూర్తులు, అది సూర్యుడు, అది అగ్నివాయువులు, వీడు చంద్రుడు, యముడు, అని భేదదర్శనమును దోపింపజేయుచున్నది.

యత్కించనాఙ్గ భువనేషు మహామహిమ్నా
వ్యాప్తం జరత్తృణలవత్వముపాగతం వా
దృశ్యం స్ఫురన్ననుహరాద్యపి తామవిద్యాం
విద్ధి క్షయాయ తదతీతతయాత్మలాభః. 32

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే
మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అవిద్యాలతావిలాసోపదేశో
నామాష్టమః సర్గః ॥ 8 ॥

వత్సా! ప్రభావోత్కర్షవలన జడత్త్వమునుండి అవ్యాకృతాంతములై యున్న హారాదులతో స్ఫురించు దృశ్యప్రపంచమును అవిద్యయని గ్రహింపుము; దీనిని నశింపజేయవలసియున్నది; దీనిని దాటినచో ఆత్మలాభమను ముక్తి లభింపగలదు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
అవిద్యాలతావిలాసోపదేశమను అష్టమ సర్గము ॥ 8 ॥

నవమః సర్గః.

[గుణత్రయవిభాగోఽత్ర హరాదేః శుద్ధసత్వతా
విద్యావిద్యాస్వరూపం చ తదతీతం చ వర్ణ్యతే.

ఇందు గుణత్రయవిభాగము, ఈశ్వరాదుల శుద్ధరూపత్వము, విద్యావిద్యల స్వరూపము, వాటి యతీతత్వము వర్ణింపబడినవి.]

శ్రీ రామ ఉవాచ :—

ఆకారజాతముదితం శుద్ధం హరిహరాద్యపి
అవిద్యైవేత్యహం శ్రుత్వా బ్రహ్మన్భ్రమమివాగతః. 1

శ్రీరాముడు:— బ్రహ్మజ్ఞా! శుద్ధసత్త్వములగు హరిహరాదుల ఆకారములుగూడ అవిద్య యని మీరు వచించుట విని, విభ్రాంతుడనగుచున్నాను. ఈ విషయమును చక్కగ తెలియజెప్పుడు.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

సంవేద్యేనాపరామృష్టం శాన్తం సర్వాత్మకం చ యత్
తత్సచ్చిదాభాసమయమస్తీహ కలనోజ్ఝితమ్. 2
సముదేతి స్వతస్తస్మాత్కలా కలనరూపిణీ
జలాదావర్తలేఖేవ స్ఫురజ్జలతయోదితా. 3
సూక్ష్మా మధ్యా తథా స్థూలా చేతి సా కల్ప్యతే త్రిధా
పశ్చాన్మనస్తయా తేన జ్ఞాత్రైవ వపుషా పునః. 4
త్రిష్వేతాస్వవస్థాసు భేదతః కల్ప్యతే త్రిధా
సత్త్వం రజస్తమ ఇతి ఏషైవ ప్రకృతిః స్మృతా. 5

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— సంవేదనవలన స్పృశింపబడనిదియును, శాంతమును, సర్వాత్మకమును, నగు నదియే సచ్చిదానందవస్తువు; ఇది సృష్టికిఁ బూర్వ మిట్లున్నది. కాని, సృష్టికాలమున, సలిలరాశినుండి ఆవర్తములు లేచునట్లు దీనినుండి జగత్సంస్కారోద్బోధకములగు కళలు లేచి, ఈ మత్రప్రభేదయుక్తము

లగునట్లు తోచును గుణ - గుణిభేదవ్యవహారమునకు ఆస్పదములగుచున్నవి. ఆ కళలు, సూర్యుని తేజమే ముదురుఎండ, లేతఎండ, నీడలవలె భావింపబడునట్లు స్థూలసూక్ష్మ మధ్యమములుగ కల్పింపబడుచున్నవి. మనస్సే ప్రథమ అవస్థ; మధ్యస్థితి హిరణ్యగర్భుడని పేర్కొనబడుచున్నది. స్థూలస్థితి విరాట్ అని గ్రహింపబడుచున్నది. ఇట్లు వెలయు అవ్యాకృతోపాధియగు ప్రకృతియే సూక్ష్మాది అవస్థలనుబట్టి మూడువిధములుగ కల్పింపబడుచున్నది. ఈ ప్రకృతియే సత్త్వరజస్తమములుగ స్మరింపబడుచున్నది.

అవిద్యాం ప్రకృతిం విద్ధి గుణత్రితయధర్మిణీమ్
ఏషైవ సంసృతిర్జన్తోరస్యాః పారం పరం పదమ్. 6

గుణత్రయధర్మములతో గూడుకొనిన ప్రకృతియే అవిద్యయని గ్రహింపుము. ఇదియే జీవుల సంసృతి; దీని పారముననే పరమపదము వెలయుచున్నది.

అత్ర తే యే త్రయః ప్రోక్తా గుణాస్తేఽపి త్రిధా స్మృతాః
సత్త్వం రజస్తమ ఇతి ప్రత్యేకం భిద్యతే గుణః 7

కార్యకారణావిద్యల అసాధారణత్వమునుబట్టి, పైన జెప్పబడిన త్రిగుణముల మరల అవాంతర త్రైవిధ్యమున్నది; ఒక్కొక్కటి మరల సత్త్వరజస్తమోగుణములతో గూడుకొని వెలయుచున్నది.

నవధైవం విభక్తేయమవిద్యా గుణభేదతః
యావత్కించిదిదం దృశ్యమనయైవ తదాశ్రితమ్. 8

ఈ గుణభేదము ననుసరించి అవిద్య తొమ్మిదివిధముల విభజింపబడుచున్నది. ఈ దృశ్యప్రపంచమంతయు దానినే ఆశ్రయించుకొనియున్నది.

ఋషయో మునయః సిద్ధా నాగా విద్యాధరాః సురాః
ఇతి భాగమవిద్యాయాః సాత్త్వికం విద్ధి రాఘవ. 9

సాత్త్వికస్యాస్య భాగస్య నాగవిద్యాధరాస్తమః
రజస్తు మునయః సిద్ధాః సత్త్వం దేవా హరాదయః. 10

రాఘవా! ఋషులు, మునులు, నలుగురు విద్యాధరులు, సురులు వీరలు - అవిద్యయొక్క సాత్త్వికభాగమని గ్రహింపుము. ఈ సాత్త్వికభాగమున మరల నలుగురు, విద్యాధరులు తమోగుణమునకును, మునులు, సిద్ధులు రజోగుణమునకును, హరాదులగు దేవతలు సత్త్వగుణమునకును జెందుచున్నారు.

సత్త్వజాతౌ దేవయోనావవిద్యా ప్రాకృతైర్గుణైః
నిర్మలం పదమాయాతాః సత్త్వం హరిహరాదయః. 11

దేవయోనుల సత్త్వముతో నుదయించినవారి అవిద్య ప్రాకృతగుణరహితము; అందువలన హరిహరాదులు నిర్మలసత్త్వపదమున వెలయుచున్నారు. *

---

* ఏతేన విధిహరయో రాజసతామ్ సశరీరత్వేన మూఢజనప్రసిద్ధిః నిరస్తా; ఇతి ఆనంద బోధః.

సాత్త్వికః ప్రాకృతో భాగో రామ తజ్జ్ఞో హి యో భవేత్
న సముత్పద్యతే భూయస్తేనాసౌ ముక్త ఉచ్యతే. 12

రామా! సాత్త్వికమగు ప్రకృతియొక్క అంశమును గ్రహించినవారలు అనగా త్రిమూర్తులను ఉపాసించినవారలు మరల జన్మించరు; అందువలననే ముక్తులనంబడుచున్నారు.

తేన రుద్రాదయో హ్యేతే సత్త్వభాగా మహామతే
తిష్ఠన్తి ముక్తాః పురుషా యావద్దేహం జగత్స్థితౌ. 13

కాన సత్త్వాంశమునకు చెందిన రుద్రాది దేవతలు ముక్తపురుషులు; వీరు ప్రపంచమున్నంతవఱకు వెలయుచుందురు.

యావద్దేహం మహాత్మానో జీవన్ముక్తా వ్యవస్థితాః
విదేహముక్తా దేహాన్తే స్థాస్యన్తి పరమేశ్వరే. 14

వీరు శరీరమున్నంతవఱకు జీవన్ముక్తస్థితినుందురు; దేహాంతమున విదేహముక్తులై శుద్ధబ్రహ్మస్వభావులగుదురు.

భాగ ఏష త్వవిద్యాయా ఏవం విద్యాత్వమాగతః
బీజం ఫలత్వమాయాతి ఫలమాయాతి బీజతామ్ 15

ఈ భాగము అవిద్యయేయైనను విద్య కాధారమగుచున్నది ఫలభూతమగు కార్యావిద్య నశించి, బీజభూతమగు కారణావిద్య యగుచున్నది; బీజమే అనగా కారణావిద్యయే మరల ఫలము అనగా కార్యమగుచున్నది!

ఉదేత్యవిద్యా విద్యాయాః సలిలాదివ బుద్బుదః
విద్యాయాం లీయతే విద్యా పయసీవ హి బుద్బుదః. 16

కారణావిద్యాంతర్గమగు శుద్ధసత్త్వభాగమగు విద్యయను సలిలమునుండి, కార్యావిద్యయను సృష్టియను బుద్బుదములేచి మరల నందే లీనమగుచున్నది.

పయస్తరఙ్గయోర్ద్విత్వభావనాదేవ భిన్నతా
విద్యావిద్యాదృశోర్భేదభావనాదేవ భిన్నతా. 17

ఈ విద్యావిద్యల భేదభావనగూడ, నీరు - అలలభేదమువలె కల్పితమేయని గ్రహింపుము; ద్విత్వభావన, భేదభావనలవలననే ఇట్లగుపడుచున్నవి.

పయస్తరఙ్గయోరైక్యం యథైవ పరమార్థతః
నావిద్యాత్వం న విద్యాత్వమిహ కించన విద్యతే. 18

వాస్తవమునకు నీటికిని అలలకును భేదములేనట్లు, పరమార్థదృష్టికి విద్యాత్వ, అవిద్యాత్వ భేదమేలేదు.

విద్యావిద్యాదృశౌ త్యక్త్వా యదస్తీహ తదస్తి హి
ప్రతియోగివ్యవచ్ఛేదవశాదేతద్రఘూద్వహ. 19

విద్యావిద్యాదృశౌ నష్టః శేషే బద్ధపదో భవ
నా విద్యాస్తి న విద్యాస్తి కృతం కల్పనయానయా. 20

రఘువరా! విద్యావిద్యల దాటిన మిగులనదేదియో, 'అదియే మిగిలియున్నది. అని జ్ఞానాజ్ఞానముల కలితము. అయ్యది ప్రతియోగివ్యవచ్ఛేదక మగుటవలన ఇంతకెక్కుడు జెప్ప వీలుపడదు. దీనికి ప్రతిరూపమగు శబ్దముగాని, చిహ్నముగాని, సంకేతముగాని లేదు. జ్ఞానాజ్ఞానము లనునవే లేవు. విద్యావిద్యలే లేవు. తుదకు కల్పననుగూడ దాటి మిగిలిన దానియందే స్థిరుడవుకమ్ము.

కించిదస్తి న కించిద్యచ్చిత్సంవిదితి తత్స్థితమ్
తదేవావిదితాభాసం సదవిద్యేత్యుదాహృతమ్. 21

వాస్తవమున కేమియునులేదు; కాని ఉన్నట్లగపడునదంతయు ఆ చిద్వస్తువు నాశ్రయించుకొనియే యున్నది – ఉపాధిమయము, కాన మరల నయ్యది సామాన్యవస్తువులవలె తెలియఁబడుట లేదు; కాని, దాని ఆభాసవలననే వస్తువులన్నియును తెలియబడుచున్నవి. అందువలన నవిద్యను సత్ అని కూడ చెప్పుచున్నారు.

విదితం సత్తదేదమవిద్యాక్షయసంజ్ఞితమ్
విద్యాభావాదవిద్యాఖ్యా మిథ్యైవోదేతి కల్పనా. 22

సద్ వాచకమగు ఈ అవిద్య క్షయమందునదై యున్నది; విద్యవలన తొలగిపోవుచున్నది. అందువలన నియ్యది మిథ్యయే.

మిథః స్వాన్తే తయోరన్తశ్ఛాయాతపయోరివ
అవిద్యాయాం విలీనాయాం క్షీణే ద్వే ఏవ కల్పనే. 23

అంతరమున, ఎండానీడలవలె నుండు ఈ విద్యావిద్యలలో అవిద్యాకల్పన క్షీణించిన, ద్విత్వకల్పనకూడ తొలగిపోవును.

ఏతే రాఘవ లీయేతే అవాప్యం పరిశిష్యతే
అవిద్యాసంక్షయాత్క్షీణో విద్యాపక్షోఽపి రాఘవ. 24

రాఘవా! అప్పుడు, అనగా అవిద్యాసంక్షయమవ, విద్యాపక్షముకూడ తొలగిపోయి, విద్యాఫలాభివ్యక్తమును, పూర్ణానందరూపమును న గు ఉపాధిశూన్యవస్తువు, అవాప్యమగునది మిగిలియుండును.

యచ్ఛిష్టం తన్న కించిద్వా కించిద్వాపీదమాతతమ్
తత్రైవం దృశ్యతే సర్వం న కించన చ దృశ్యతే. 25

అప్పుడు సర్వబాధకమగు పరమార్థ స్వరూప మొక్కటియే మిగిలియుండును; తద్దర్శనమే సర్వదర్శనము. ఇది తాత్త్వికస్థితి. మాయికస్థితిలోగూడ నేమియు మిగులదు.

వటశ్చ పటధానాయామివ పుష్పఫలాదిమాన్
సర్వశక్తిర్హి కించిత్త్వం సర్వశక్తిసముద్గకమ్. 26

స్థూలసూక్ష్మములగు వ్యాకృతావ్యాకృత అవస్థలుగూడ, వటబీజమున పుష్పఫలప్రసవశక్తి అడగియుండునట్లు, అజ్ఞానమున నిమిడియున్నవి. అందువలన నియ్యది సర్వశక్తిసముద్గము, తత్త్వదర్శనమైన ఇదికూడ ఉండదు.

నభసోఽప్యధికం శూన్యం నచ శూన్యం చిదాత్మకమ్
సూర్యకాన్తే యథా వహ్నిర్యథా క్షీరే ఘృతం తథా. 27

తత్రేదం సంస్థితం సర్వం దేశకాలక్రమోదయే
యథాస్ఫులిఙ్గా అనలాద్యథా భాసో దివాకరాత్. 28

తస్మాత్తథేమా నిర్యాన్తి స్ఫురన్త్యః సంవిదశ్చితః
యథామ్బోధిస్తరఙ్గాణాం యథామలమణిస్త్విషామ్. 29

కోశో నిత్యమనన్తానాం తథా తత్సంవిదాం త్విషామ్
సబాహ్యాభ్యన్తరే సర్వం వస్తున్యస్త్యేవ వస్తు సత్. 30

ఇది ఆకాశముకంటె గహనము, శూన్యము; శూన్యమగు సర్వశూన్య మనుకొనరాదు. చిదాత్మకము. చిదాత్మకమన మరల ఉపాధియుక్తమని భావింపఁగూడదు. శూన్యత్వనిరసనకై ఇట్లు చెప్పబడుచున్నది. సూర్యకాంత మణియందు అగ్ని, పాలలో నేయిలవలె దేశకాలనిమిత్తములు, అగ్నినుండి స్ఫులింగములు, సూర్యునినుండి ప్రకాశము వెలువడుచున్నట్లు వెలువడుచున్నవి. సముద్రమునుండి తరంగములు, మణినుండి శుభ్రకాంతులు వెలువడునట్లు దీనినుండియే సంవిత్కాంతులు వెలువడి పలువైపుల ప్రకాశమునందుచున్నది. కోశమును నానావిధవస్తువులకు కాకరమగునట్లు, ఇయ్యది నానావిధభ్రమలకు కారణమగుచున్నది. కాని, జగత్తును బ్రహ్మముకంటె వేఱని తలపరాదు. లోపల వెలుపల బ్రహ్మముగాక వేరొండు వస్తువేలేదు.

సర్వదైవా వినాశాత్మ కుమ్భానాం గగనం యథా
యథా మణేరయఃస్పన్దే అయస్కాన్తస్య కర్తృతా. 31

అకర్తురేవ హి తథా కర్తృతా తస్య కథ్యతే
మణిసన్నిధిమాత్రేణ యథాయః స్పన్దతే జడమ్
తత్సత్తయా తథైవాయం దేహాశ్చేతత్యచిద్వపుః. 32

అవినాశమగు ఈ ఆత్మవస్తువు త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితము. ఘటాకాశము కదలిన, ఆకాశముయొక్క కదలిక ఔపచారికమైనట్లు, మణి స్పందించిన, అయస్కాంతమునకు కర్తృత్వమున్నదనుకొనునట్లు, అకర్తయగు ఈ ఆత్మవస్తువునకు కర్తృత్వము చెప్పబడుచున్నది. అయస్కాంత సమీపమున నున్న లోహము కదలునట్లు, జడములగు ఈ దేహజాలములన్నియు దానివలననే స్పందించుచున్నవి.

తత్ర స్థితం జగదిదం జగదేకబీజే
చిన్మాత్మ్ని సంవిదితకల్పితకల్పనేన
లోలోర్మిజాలమివ వారిణి చిత్రరూపం
ఖాదప్యరూపవతి యత్ర న కించిదస్తి. 33

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే విద్యానిరాకరణం నామ నవమః సర్గః ॥ 9 ॥

సంవిత్కల్పనల నుదయించిన ఈ జగత్తు ఏకమాత్రబీజమగు చిద్వస్తువునందే వెలయుచున్నది. లోలోర్మిసమూహములు జలముయొక్క విచిత్రరూపములుగాక అన్యములుగావు; వాస్తవమునకు ఆకాశముకంటె అరూపమగు ఆ మూర్తామూర్తరూపశూన్యవస్తువున, అన్యమేమియును లేదు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
అవిద్యానిరాకరణమను నవమ సర్గము ॥ 9 ॥

దశమః సర్గః.

[అవిద్యాబన్ధవిభ్రాన్తిః స్థావరేషు మనఃస్థితిః
బుద్ధిపూర్వాద్విచారాచ్చ బన్ధమోక్షః ప్రపఞ్చ్యతే.

అవిద్యచే బంధభ్రమ, స్థావరములందలి మనఃస్థితి, బుద్ధిపూర్వకమగు విచారముచే బంధవిముక్తియను నీవిషయము లీసర్గయందు వర్ణింపబడినవి.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

తస్మాన్న కించిదేవేదం జగత్స్థావరజంగమమ్
నకించిద్భూతతాం ప్రాప్తం యత్కించిదితి విద్ధి హే. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— హేరామా! అందువలన నీ కగపడు స్థావరజంగమాత్మకమగు జగత్తుయు, భూతముల రూపముదాల్చిన సమగ్రజగమును వాస్తవమునకు లేనివానిగా గ్రహింపుము.

యత్ర కాచిన్న కలనా భావాభావమయాత్మికా
తదిదం రామ జీవాది సర్వం వ్యర్థం కిమీహసే. 2

'పుట్టుట, పోవుట' అను జీవకల్పనమే వాస్తవమునకు లేదు. రామా! అందువలన జీవాదిభావము వ్యర్థమైనది; దీన నీవేమి బడయగోరుచున్నావు?

సంబన్ధోఽయమసావన్తర్హృది యో వ్యపదిశ్యతే
న తం లభామహే సర్పం రజ్జుసర్పభ్రమాదివ. 3

దేహసంధమున కలుగు అహంభావమున దోచు బాహ్యభోగముల అహంకర్తయే, సరిగ విమర్శించిన, రజ్జువునందు సర్పమువలె నగపడకున్నాడు.

అపరిజ్ఞాత ఆత్మైవ భ్రమతాం సముపాగతః
జ్ఞాత ఆత్మత్వమాయాతి సీమాన్తః సర్వసంవిదామ్. 4

తెలియబడినచో ఇదంతయు ఆత్మయగుచున్నది; ఇదియే జ్ఞానములన్నిటి యొక్క పరాకాష్ఠ.

అవిద్యేత్యుచ్యతే లోకే చిచ్చేత్యమలమాశ్రితా
చేత్యాతీతాత్మతామేతి సర్వోపాధివివర్జితా. 5

చైతన్యము స్వసత్తారోపితమగు మలినతా - బీజము నాశ్రయించి, అవిద్యయని నుడువబడుచున్నది. ఈ అవిద్యను దాటిపోయిన, సర్వోపాధివర్జితమగు ఆత్మతత్త్వమే లభించుచున్నది,

చిత్తమాత్రం హి పురుష స్తస్మిన్నష్టే చ నశ్యతి
స్థితే తిష్ఠతి చాత్మాయం ఘటే సతి ఘటామ్బరమ్. 6

అవిద్యా - కార్యోపాధియగు చిత్తతాదాత్మ్య - అధ్యాసవలననే, అనగా చిత్తమువలన ఈ భ్రాంతియంతయును తటస్థించుచున్నది; అందువలన ఇది నశించిన, భ్రాంతియు నశించును. ఘట మున్న, ఘటాకాశముకూడ అనివార్యమైయుండునుగదా!

గచ్ఛన్పశ్యతి గచ్ఛన్తం స్థితం తిష్ఠచ్ఛిశుర్యథా
భ్రాన్తమేవమిదం చేతః పశ్యత్యాత్మానమాకులమ్. 7

శిశువు కొనిపోబడుచు, తనతోబాటు అందఱును నడచుచున్నారనియు, కూర్చొన అందఱును కూర్చొనియుండిరనియు తలచునట్లు, భ్రాంతచిత్తమే ఆత్మయందీ కల్పనల కల్పించి, వ్యాకుల పడుచున్నది.

కోశకారవదాత్మానం వాసనాతనుతన్తుభిః
వేష్టయచ్చైవ చేతోఽన్తర్బాలత్వాన్నావబుధ్యతే. 8

పట్టుపురుగుగూడువలె తన్నుతాను వాసనాతంతువుల నాబద్ధమొనర్చుకొని, చిత్తము అంతర్బాలకత్వమున అనుభవించుచు ఈవిషయమును గ్రహింపజాలకున్నది.

శ్రీరామ ఉవాచ :—

మూర్ఖత్వమత్యన్తఘనతామాగతం సమవస్థితమ్
స్థావరాది తను ప్రాప్తం కీదృశం భవతి ప్రభో. 9

శ్రీరాముడు:—ప్రభో! ఘనీభవించిన మూర్ఖత్వమనునట్లు, అవివేకపరమావధిని ప్రాప్తించి, వెలయు స్థావరాది - శరీరములను గురించి ఏమి చెప్పెదరు?

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

అమనస్త్వమసంప్రాప్తం మనస్త్వాదపి చ చ్యుతమ్
తటస్థం రూపమాశ్రిత్య స్థితేషా స్థావరేషు చిత్. 10

శ్రీ వసిష్ఠుడు:—ఈ స్థావరముల జీవచైతన్యము, సుషుప్తియందువలె సుఖదుఃఖముల గ్రహించు యోగ్యతను గూడ కోలుపోయి, పూర్వాపరముల జింతించు మనశ్శక్తినుండి విచ్యుతమై, ముగ్ధరూపము నాశ్రయించి వెలయుచున్నది.

తత్ర దూరస్థితా ముక్తిర్మన్యే వేద్యవిదాం వర
సుప్తపుర్యష్టకా యత్ర చిత్స్థితా దుఃఖదాయినీ
మూకాన్ధ జడవత్తత్ర సత్తామాత్రేణ తిష్ఠతి. 11

బుద్ధిమంతుడా! ఈ యోనులు ముక్తినుండి చాలదూరముగ నున్నవని ఎంచుచున్నాను. ఇంద్రియములన్నియు నిట నిద్రాణములు. ఇట దుఃఖమునకు ప్రతీకారమొనర్చు శక్తిలేకుండుటవలన, ఇది అత్యంత దుఃఖకరమగు స్థితి. కర్మేంద్రియములు, జ్ఞానేంద్రియములు, మనస్సు సూక్ష్మములగుటవలన, మూకాంధజడములవలె, నివి సత్తామాత్రములై యున్నవి.

శ్రీరామ ఉవాచ :—

సత్తాద్వైతతయా యత్ర సంస్థితా స్థావరేషు చిత్
తత్రాదూరస్థితా ముక్తిర్మన్యే వేద్యవిదాం వర. 12

శ్రీరాముడు:— జ్ఞానకర్మేంద్రియవ్యాపారశూన్యమై చైతన్యమట నున్నచో నయ్యది శీఘ్రముగ వాసనాక్షయ మనోనాశనముల బడయజేయు, యోగిలభ్యమగుస్థితి; అగుచో ముక్తిదూరమని నుడువు చున్నారేల?

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

బుద్ధిపూర్వం విచార్యేదం యథావస్త్వవలోకనాత్
సత్తసామాన్యబోధోయః స మోక్షశ్చేదనస్తకః. 13

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు: శాస్త్రవిహితములగు కర్మానుష్ఠానమున చిత్తశుద్ధిని సంపాదించి, సాధనచతుష్టయ సంపత్తి నార్జించి, శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనముల బడసిన తత్త్వసాక్షాత్కారముననే, వాసనలు సమూలముగ నశింప, మనస్సు క్షయమగును; అప్పుడు లభించు సత్తాసామాన్యస్థితియే మోక్షమనం బడును. కాని స్థావరయోనియన్న అనంత దుష్కృతములవలనను, దుర్వాసనలవలనను లభించినది. దానికి శాస్త్రాధికారయోగ్యమగు జన్మ దుర్లభతరము. వీట, బుద్ధిపూర్వకమగు విచారమే లేదు.

పరిజ్ఞాయ పరిత్యాగో వాసనానాం య ఉత్తమః
సత్తాసామాన్యరూపత్వం తత్కైవల్యపదం విదుః. 14

ఆత్మతత్త్వమును జక్కగ గ్రహించి, ఒనర్పబడు వాసనాపరిత్యాగమే ఉత్తమము; అప్పుడు లభించు సత్తాసామాన్యరూపమే కైవల్యపద మనంబడుచున్నది.

విచార్యార్యైః సహాలోక్య శాస్త్రాణ్యధ్యాత్మభావనాత్
సత్తాసామాన్యనిష్ఠత్వం యత్తద్బ్రహ్మ పరం విదుః 15

ఆర్యులతో విచారించి, సహాధ్యాయులతో పరామృశించి, అధ్యాత్మభావనతో శాస్త్రముల పరికింప, లభించు సత్తాసామాన్యనిష్ఠయే బ్రహ్మపదమనంబడుచున్నది.

అన్తః సుప్తా స్థితా మన్దా యత్ర బీజ ఇవాఙ్కురః
వాసనా తత్సుషుప్తత్వం విద్ధి జన్మప్రదం పునః. 16

బీజమున అంకురమువలె వాసనలు అంతఃసుప్తములై యుండు స్థితియే సుషుప్త; ఇదియే మరల జన్మ (జాగ్రత్ స్థితి) ప్రదము అగుచున్నది. అగుచో, స్థావరములకు పునర్జన్మ లేకుండుటెట్లు సంభవము?

అన్తః సంలీనమననం పరితః సుప్తవాసనమ్
సుషుప్తం జడధర్మాపి జన్మ దుఃఖశతప్రదమ్. 17

సుప్తవాసనలతోఁగూడి, మనోధర్మరహితమై, జడధర్మము నాశ్రయించి వెలయు స్థావరాది యోనులుగూడ, సుషుప్తములవలె శతసంఖ్యాకములగు (అనేకములగు) జన్మదుఃఖముల నొసగుచున్నవి.

స్థావరాదయ ఏతే హి సమస్తా జడధర్మిణః
సుషుప్తపదమారూఢా జన్మయోగ్యాః పునఃపునః. 18

జడధర్మిణులగు ఈ స్థావరాదులన్నియు తప్పక మగల సుషుప్తిధర్మమును వహించి మోక్షప్రాప్తముల నందించుచున్నవి, జన్మింపకలసియున్నవి.

యథా బీజేషు పుష్పాది మృదో రాశౌ ఘటో యథా
తథాన్తః సంస్థితా సాధో స్థావరేషు స్వవాసనా. 19

బీజములందు పుష్పములు, మృత్తికయందు ఘటము, అంతస్థితములై యున్నట్లు, వీటియందు వాసనలు వెలయుచున్నవి. *

యత్రాస్తి వాసనాబీజం తత్సుషుప్తం న సిద్ధయే
నిర్బీజా వాసనా యత్ర తత్తుర్యం సిద్ధిదం స్మృతమ్. 20

వాసనాబీజము సుషుప్తమైనపట్ల, సిద్ధిప్రదము కాదు; వాసనలు నిర్బీజములై - సమూలముగ నశించినపట్ల తురీయమనియు, సిద్ధిప్రదమనియు వాకొనబడుచున్నది.

వాసనాయాస్తథా వహ్నే ఋణవ్యాధిద్విషామపి
స్నేహవైరవిషాణాం యః శేషః స్వల్పోఽపి బాధతే. 21

వాసన, అగ్ని, ఋణము, వ్యాధి, శత్రువు, అనురాగము, వైరములు, ఒకింత మిగిలియున్నను, క్రమాభివృద్ధినిపొంది, మహానర్థకారణములగుచున్నవి. అందువలన, వాటిని నిశ్శేషముగ రహితమొనర్పవలెను.

నిర్దగ్ధవాసనాబీజసత్తాసామాన్యరూపవాన్
సదేహో వా విదేహో వా న భూయో దుఃఖభాగ్భవేత్. 22

నిర్దగ్ధవాసనాబీజుడై, సత్తాసామాన్యరూప స్థితినందినవాడు శరీరియైనను, అశరీరుడైనను మరల జన్మింపడు; దుఃఖముల బడయడు.

చిచ్ఛక్తిర్వాసనాబీజరూపిణీ స్వాపధర్మిణీ
స్థితా రసతయా నిత్యం స్థావరాదిషు వస్తుషు. 23

చిచ్ఛక్తి, మరల నుత్పత్తినందు రసముతో, నక్షయమవని వాసనాబీజములతో గూడుకొని, స్థావరాది వస్తువుల నిద్రించుచున్నది.

బీజేషూల్లాసరూపేణ జ్యాడ్యేన జడరూపిషు
ద్రవ్యేషు ద్రవ్యభావేన కాఠిన్యేనేతరేషు చ. 24
భస్మన్యథానిత్యరూపా పాంసుష్వప్యణురూపిణీ
అసితేష్వసితస్థిత్యా సితధారతయాసిషు. 25
అత్మాశక్తిః పదార్థేషు తథా ఘటపటాదిషు
సర్వత్ర సత్తాసామాన్యరూపమాశ్రిత్య తిష్ఠతి 26

---

* వ్యావహారిక వేదాంతము సద్వాదము నొకింత అవలంబించి, ఘటోత్పత్తికి పూర్వము ఘటము మృత్తునన్నదనియు, ఉత్పత్తి కేవలము అవరణభంగమనియు నిరూపించుచున్నది. చూ, బృ అ ఘటభాష్యము.

అకృతచిద్రూపమగు వాసనాబీజశక్తియే, బీజముల భూజలములు లభింప వికాసమునందు తీరున నిలచియున్నది. జడముల జడరూపమునను, ద్రవ్యముల స్పృహణీయములగు ధనరత్నాభావమున కల్పించు తీరునను, ఇతరముల కాఠిన్యమును వహించియు, భస్మపాంసువుల పూర్వ-ఆకారములగు కాష్ఠలోష్టధ్వంసరూపమునను, అసి (కత్తి) మొదలగు నట్టి వస్తువుల ప్రకాశతంతనమగు పటుత్వము లైన, ఘటపటాదుల జలాహరణ, శీతనివారణశక్తిరూపముగను, ఆత్మశక్తి వెలయుచున్నది.

ఇతీయమఖిలా దృశ్యదశామాపూర్య సంస్థితా
యథా ఘటాపటా ప్రావృడమ్బరాలమ్బినీ తథా. 27

ఆకాశము నవలంబించుకొనియుండు వర్షఋతువు (అనగా రూపహీనమైన వర్షఋతువు అనుట) మేఘములను ఆచ్ఛాదనతోఁగూడి కనంబడునట్లు, ఇట్లు ఈ అవృత-చైతన్యమే దృశ్యదశను పొంది కనుపించుచున్నది.

స్వరూపమస్యాశ్చిచ్ఛక్తేః కథితం ప్రవిచారితమ్
అసర్వం సర్వతో వ్యాపి సదివాసన్మయాత్మకమ్. 28

ఈ అజ్ఞానావృత చిచ్ఛక్తియొక్క స్వరూపము చక్కఁగ విచారించి చెప్పబడినది. అసన్మయమగు ఈ నిస్సారవస్తువు సర్వత్రవ్యాపించి, సద్వస్తువునలె, భ్రాంతబుద్ధికి తోఁచుచున్నది.

ఆత్మదృష్టిరదృష్టైషా సంసారభ్రమదాయినీ
దృష్టా సతీ సమగ్రాణాం దుఃఖానాం క్షయకారిణీ. 29

ఆత్మదృష్టితో దీనిని గాంచకపోయిన, నియ్యది సంసారభ్రమను కలిగించుచున్నది; ఆత్మదృష్టితో నరసిన సర్వదుఃఖములు నశించుచున్నవి.

అస్యా స్త్వదర్శనం యత్తదవిద్యేత్యుచ్యతే బుధైః
అవిద్యా హి జగద్ధేతు స్తతః సర్వం ప్రవర్తతే. 30

ఈ ఆత్మదృష్టికి విరోధియగు ఆవరణమును గల్పించుటవలన దీని నవిద్యయని బుధులు నుడువుచున్నారు. ఈ (దృశ్య) జగత్తునకు అవిద్యయే కారణము. దానినుండియే అన్నియు కలుగుచున్నవి.

అవిద్యారూపరహితా యావదేవావలోక్యతే
తావదేవ గలత్యాశు తుహినాణుర్యథాతపే. 31

స్వరూపశూన్యమగు ఈ అవిద్య, ఎంతగ చూడబడిన (విచారింపబడిన), అంతగ, మంచు తుంపురులు ఎండకు కరుగునట్లు, కరిగిపోవుచున్నది.

యథా నరో గలన్నిద్రో యావత్కలనయా మనాక్
విమృశత్యాశయం తావన్నిద్రా తస్య విలీయతే. 32
యథా కీదృగవస్త్వేతదితి యావద్వికల్ప్యతే
అవిద్యా క్షీయతే తావదాలోకేనాన్ధతా యథా. 33

నిద్రనుండి లేచుకొనుచున్న మనుష్యుడు ఎంతగ తన చిత్తవృత్తులను లేవదీసిన అంతగ నిద్ర తేలిపోవునట్లు, ఇదెట్టివస్తువు, అని విమర్శింపబూనుకొనిన, వెలుతురువలన దర్శనశక్తి-ప్రతిబంధక మగు తమస్సు దూరమగునట్లు, అవిద్యకూడ క్షీణించిపోవుచున్నది.

దీపహస్తో యథాభ్యేతి తమోరూపదిదృక్షయా
తథా విలీయతే సర్వం తమస్తాపైర్ఘృతం యథా. 34
నచ సంలక్ష్యతే దీపే తమసో రూపనిశ్చయః
ఉదేతి కేవలం ధ్వాన్తధ్వంసో విమలమూర్తిమాన్. 35
ఏవమాలోక్యమానైషా క్వాపి యాతి పలాయతే
అసద్రూపా హ్యవస్తుత్వాద్దృశ్యతే హ్యవిచారణాత్. 36
ఆలోక ఆగతే యాదృక్తమస్తద్దృశ్యతే తథా
యా వస్తుత్వే త్వవిద్యాయాస్త్వవస్తుత్వం ప్రతీయతే. 37
యావన్నాలోక్యతే తావన్న కించిదపి దృశ్యతే
ఆలోకితే యథా విద్యా తత్తథా ప్రతిపద్యతే. 38

దీపమును చేబూని అంధకారమును వెదుకగోరి అరుదెంచిన, వేడికి నెయ్యి కరిగిపోవునట్లు, అదంతయు విలీనమైపోవుచున్నది. దీపసహాయ్యమున తమస్సుయొక్క రూపము నిశ్చయింపబడుట లేదు; కాని, ధ్వాంతధ్వంసమను విమలమూర్తి ఒక్కటియే ఉదయించుచున్నది. అట్లే, అవిద్య గూడ సంపూర్ణముగ విచారింప దొరకొనిన, ఎక్కడికో పారిపోవుచున్నది; ఒకింత విచారించిన ఒకింతయే తొలగుచున్నది. అసద్రూపయును, అవస్తువునగు ఇయ్యది విచారింపకున్న, కనంబడుచున్నది. దీప మరుదెంచిన తమస్సు అవస్తువని తెలియబడునట్లు, జ్ఞానాలోకమున అవిద్యయొక్క అవస్తుత్వము గ్రహింపబడుచున్నది. చక్కగా విచారించి చూడనంతవఱకు అది అతిమగనే కనంబడుచున్నది; విచారించిచూచిన దాని తత్త్వము (అనగా అవస్తుత్వము) ఉన్నదున్నట్లు తెలియబడుచున్నది.

రక్తమాంసాస్థియన్త్రేఽస్మిన్కః స్యామహామితి స్వయమ్
యావద్విచార్యతే తావత్సర్వమాశు విలీయతే. 39

ఈ రక్తమాంసాస్థియంత్రము (శరీరము)న, నేనెవ్వడను? అని విచారింప దొరకొనిన కార్యమగు నదంతయు విలీనమగుచున్నది.

ఆద్యన్తయోరసద్రూపే నూనం పరిహృతే హృదా
సర్వస్మిన్నేవ యః శేషస్తమవిద్యాక్షయం విదుః. 40

ఇట్లు అద్యంతవంతములగు అసద్రూపముల చక్కగ విచారించి, హృదయపూర్వకముగ నన్నిటిని త్యజించిన, మిగులు చిదాత్మనే అవిద్యాక్షయమందురు. (అధ్యస్తవస్తువు బాధింపబడిన అధిష్ఠానవస్తువు బాధింపబడజాలదుకనుక ఆత్మమిగులును, సర్వశూన్యమగునని భావింపరాదు.)

తన్న కించిచ్చ కించిద్వా తత్సద్బ్రహ్మైవ శాశ్వతమ్
తద్వస్తు తదుపాదేయం యదవిద్యా నివర్తతే. 41

ఈ అవిద్యాక్షయశేషమునందు వస్తువు వేఱొకటేమియును కాదు; అది అంతయు శాశ్వతమును సద్రూపమును అగు బ్రహ్మవస్తుశేషమైయున్నది. ఈ వస్తువొక్కటే జగత్తున నుపాదేయమై యున్నది; దీనివలననే అవిద్య నివర్తించుచున్నది.

రూపం స్వనామ్న ఏవాస్యా జ్ఞాయతే నిఃస్వభావకమ్
నహి జిహ్వాగతస్వాద్యస్వాదోఽన్యస్మాత్ప్రతీయతే. 42

విర్ణించి చెప్పుటకు దీనికి రూపములేదు; నిఃస్వభావకమగు ఆ వస్తువు తనపేరిటనే తెలియబడుచున్నది. జిహ్వాగతమగు ఆస్వాదమును వేఱొకరీతిగ చెప్పజాలము.

నావిద్యా క్వచిదప్యస్తి బ్రహ్మైవేదమఖణ్డితమ్
సదసత్కలనాస్ఫారమశేషం యేన మణ్డితమ్. 43

అవిద్యయనునదే వాస్తవమునకు లేదు; ఇదంతయును ఆ అఖండితబ్రహ్మమే. సదసత్కల్పనలన్నియు దానిని జుట్టియే కలుగుచున్నవి.

ఏతావదేవావిద్యాయా నేదం బ్రహ్మేతి నిశ్చయః
ఏతదేవ క్షయో యస్యా బ్రహ్మేదమితి నిశ్చయః. 44

ఇది బ్రహ్మముకాదను నిశ్చయమే అవిద్య; ఇదంతయు బ్రహ్మమే అను నిశ్చయమే అవిద్యాక్షయము.

ఘటపటశకటావభాసజాలం
న విభురితీత్యుదితేహ సా త్వవిద్యా
ఘటపటశకటావభాసజాలం
విభురితి చేద్గలితైవ సా త్వవిద్యా. 45

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే
మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అవిద్యాచికిత్సానామ
దశమః సర్గః ॥ 10 ॥

ఘట, పట, శకటాదుల అవభాస బ్రహ్మము కాదని తోచుట అవిద్య; ఘట, పట, శకటాదుల అవభాస బ్రహ్మమని తోచిన, అవిద్య తొలగిపోయినదన్నమాటయే.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
అవిద్యావిచికిత్సయను
దశమ సర్గము ॥ 10 ॥

ఏకాదశః సర్గః

[జీవన్ముక్తా యయా దృష్ట్యా స్థితా హరిహరాదయః
సర్వం బ్రహ్మేతి సా దృష్టీ రామాయాత్రోపదిశ్యతే.

జీవన్ముక్తులగు వారిహరామలెట్టి దృష్టికల్గియున్నారో అట్టి 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' - ఇదంతయు బ్రహ్మమే యను దృష్టి యిందు శ్రీరామునకుపదేశింపబడినది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

పునఃపునరిదం రామ ప్రబోధార్థం మయోచ్యతే
అభ్యాసేన వినా సాధో నాభ్యుదేత్యాత్మభావనా. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:—రామా! నీ ప్రబోధముకొఱకు మరలమరల ఒకే విషయమును జెప్పుచున్నాను. సాధో! శ్రవణాది అభ్యాసము లేకున్న ఆత్మభావన ఉదయించదు.

అజ్ఞానమేతద్బలవదవిద్యేతరనామకమ్
జన్మాన్తరసహస్రోత్థం ఘనం స్థితిముపాగతమ్. 2

అవిద్యయనఁబడు ఈ అజ్ఞానము, అనంతకోటిజన్మముల నార్జింపబడిన ద్వైతవాసనవలన బలమునుగూర్చుకొని, దట్టముగ పెనవేసుకొనినది. (ఒకేపడవ వినిన తొలగజాలదు.)

స బాహ్యాభ్యన్తరం సర్వైరిన్ద్రియైరనుభూయతే
భావాభావేషు దేహస్య తేనాతిఘనతాం గతమ్ 3

ఇయ్యది, చక్షురాది బాహ్యాభ్యంతరప్రమాణములవలనను, జీవిత, జాగ్రదాదిఅవస్థలలో ఇంద్రియములవలనను, మరణ, ప్రళయావస్థలయందు సాక్షిచైతన్యమువలనను అనుభవింపబడి, అత్యంత ప్రాబల్యము నందుచున్నది.

ఆత్మజ్ఞానం తు సర్వేషామిన్ద్రియాణామగోచరమ్
సత్తాం కేవలమాయాతి మనఃషష్ఠేన్ద్రియక్షయే. 4

ఇక, ఆత్మజ్ఞానమన్ననో సర్వేంద్రియముల కగోచరమై, షష్ఠేంద్రియమగు మనస్సు క్షయమందిన, కేవలము సత్తామాత్రమై వెలయుచున్నది.

ప్రోల్లఙ్ఘ్యేన్ద్రియజాం వృత్తిం యత్స్థితం తత్కథం కిల
యాతి ప్రత్యక్షతాం జన్తోః ప్రత్యక్షాతీతవృత్తిమత్. 5

ఇంద్రియజన్యములగు వృత్తులనన్నిటిని అతిక్రమించి, ప్రత్యక్షాతీతవృత్తి స్వభావమై (కేవల మనుభవాత్మకమనుట) వెలయునది నరునకెట్లుప్రత్యక్షమవగలదు?

త్వమవిద్యాలతామేతాం ప్రరూఢాం హృదయద్రుమే
జ్ఞానాభ్యాసవిలాసాసినా త్వైచ్ఛిన్ధి స్వసిద్ధయే. 6

హృదయ - వృక్షమున చక్కగ పెనవేసికొనిపోయిన ఈఅవిద్యాలతను, పునఃపునః జ్ఞానాభ్యాసమను కత్తివేటులతో త్రుంపివేసి, స్వస్వరూపమును సిద్ధింపజేసికొనుము.

యథా విహరతి జ్ఞాతజ్ఞేయో జనకభూపతిః
ఆత్మజ్ఞానాభ్యాసపరస్తథా విహర రాఘవ. 7

రాఘవా! జ్ఞానియగు జనకభూపతి ఆత్మ - జ్ఞానాభ్యాసపరుడై విహరించుతీరున, నీవును విహరింపుము.

నిశ్చయోఽయమభూత్తస్య కార్యాకార్యే విహారిణః
జాగ్రత స్స్వప్నతో వాపి తజ్ఞానాం తేన సత్యతా. 8

కర్మరతుడును, విరతుడునునగు ఆ జనకుడు జాగ్రదవస్థయందున్నను, ఇట్టి నిశ్చయమే (జ్ఞానమే) అభ్యాసఫలముగ లభించినది.

నిశ్చయేన హరిర్యేన వివిధాచారకారిణా
యోనిష్వవతరత్యుర్వ్యాం త త్తజత్వముదాహృతమ్. 9

ఇట్టి జ్ఞాననిశ్చయముగల హరి, గర్భవాసాది దుఃఖములతో గూడుకొనిన వివిధయోనుల జన్మించుచు, వివిధములగు కృత్యముల నాచరించుచు, నిర్లిప్తుడైయున్నాడు.

నిశ్చయో య స్త్రినేత్రస్య కాన్తయా సహ తిష్ఠతః
బ్రహ్మణో వాప్యరాగస్య స తే భవతు రాఘవ. 10

సర్వదా సతితో గూడుకొనియున్న శివునకును, రాగహీనుడై సరస్వతితో వెలయుచున్న బ్రహ్మకును గల నిశ్చయమే నీకును కలుగుగాక !

యో నిశ్చయః సురగురోర్వాక్పతేర్భార్గవస్య చ
దివాకరస్య శశినః పవనస్యానలస్య చ. 11
నారదస్య పులస్త్యస్య మమ చాఙ్గిరస స్తథా
ప్రచేతసో భృగోశ్చైవ క్రతోరత్రేః శుకస్య చ. 12
అన్యేషామేవ విప్రేన్ద్ర రాజర్షీణాం చ రాఘవ
యో నిశ్చయో విముక్తానాం జీవతాం తే భవత్వసౌ. 13

సురగురువగు బృహస్పతికిని, అసురగురుడగు భార్గవునకును, సూర్యచంద్రులకును, అనిలానలులకును, నారద, పులస్త్య, అంగిరస, ప్రచేతస భృగు, క్రతు అత్రి, శుకాదులకును, నాకును, జీవన్ముక్తులై వెలయుచున్న బ్రహ్మఋషి, రాజర్షులకును గల నిశ్చయమే నీకును గలుగుగాక !

శ్రీ రామ ఉవాచ :—

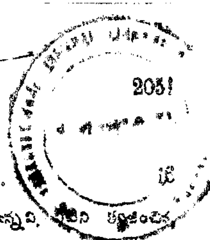
యేనైతే భగవన్ధీరా నిశ్చయేన మహాధియః
విశోకాః సంస్థితా స్తన్మే బ్రహ్మన్ప్రబ్రూహి తత్త్వతః. 14

శ్రీరాముడు:—భగవంతుడా! బ్రహ్మజ్ఞా! ఏనిశ్చయము ననుసరించి, ఈ మహాజ్ఞానులందరును విశోకమగు పదము నధిరోహించిరో, నాకు చక్కగ తెలియజెప్పుము.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

రాజపుత్ర మహాబాహో విదితాఖిలవేద్య హే
స్ఫుటం శృణు యథా పృష్టమయమేషాం హి నిశ్చయః. 15

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— రాజపుత్రా! మహాబాహో! బుద్ధిమంతుడా! నీవడిగినదానిని వివరించి చెప్పుచున్నాను, వినుము.

యదిదం కించిదాభోగి జగజ్జాలం ప్రదృశ్యతే
తత్సర్వమమలం బ్రహ్మ భవత్యేతద్వ్యవస్థితమ్. 16

ఈ కనబడు జగత్తులన్నియు, మాయికవ్యవస్థ ననుసరించియున్నవి. వీని తర్కించిన పారమార్థికముగ పవిత్ర-బ్రహ్మస్వరూపమే వెలయుగలదు.

బ్రహ్మ చిద్బ్రహ్మ భువనం బ్రహ్మ భూతపరమ్పరాః
బ్రహ్మాహం బ్రహ్మ మచ్ఛత్రుర్బ్రహ్మ సన్మిత్రబాన్ధవాః. 17

బ్రహ్మమే జీవచైతన్యము; బ్రహ్మమే చైతన్యావభాసకములగు భువనములు; బ్రహ్మమే వాటియందు నిండియున్న జీవులు; బ్రహ్మమే నేను; నా శత్రువుగూడ బ్రహ్మమే; నా బంధుమిత్రులుగూడ బ్రహ్మమేయైయున్నారు.

బ్రహ్మ కాలత్రయం తచ్చ బ్రహ్మణ్యేవ వ్యవస్థితమ్
తరఙ్గమాలయామ్భోధిర్యథాత్మని వివర్తతే. 18

భూతభవిష్యద్వర్తమానములను త్రికాలములుగూడ బ్రహ్మమే; ఇవి బ్రహ్మముననే వెలయుచున్నవి. తరంగములు సముద్రమున విజృంభించుచున్నట్లు, ఇవి బ్రహ్మమున విజృంభించుచున్నవి.

తథా పదార్థలక్ష్మ్యాత్మమిదం బ్రహ్మ వివర్తతే
గృహ్యతే బ్రహ్మణా బ్రహ్మ భుజ్యతే బ్రహ్మ బ్రహ్మణా. 19

ఇట్లు పదార్థ-లక్ష్మిని దోపింపజేయుచు బ్రహ్మ విజృంభించుచున్నది. బ్రహ్మము బ్రహ్మము వలనే గ్రహింపబడుచున్నవి. బ్రహ్మము బ్రహ్మమువలననే భుజింపఁబడుచున్నది.

బ్రహ్మ బ్రహ్మణి బృంహాభిర్బ్రహ్మశక్త్యైవ బృంహతి
బ్రహ్మ మచ్ఛత్రురూపం మే బ్రహ్మణోఽప్రియకృద్యది. 20

బ్రహ్మ తనయందు తానే తన మాయాశక్తివలన, వివర్తనములను ఆవర్తము (సుళ్లు) అను లేవదీయుచు వర్ధిల్లుచున్నది. నాశత్రువుకూడ బ్రహ్మమే; బ్రహ్మమునకు నేనప్రియమొనరింపకుందునుగాక !

తద్బ్రహ్మణి బ్రహ్మనిష్ఠం కిమన్యత్కస్యచిత్కృతమ్
రాగాదీనామవస్థానం కల్పితానాం ఖవృక్షవత్. 21

బ్రహ్మమున (బ్రహ్మ) నిష్ఠుడైయుండువానికి ఎవరేమి యొనర్తురు? అటనో, రాగాది కల్పితావస్థలకు ఆకాశ-వృక్షమునకువలె తావేలేదు.

అసంకల్పేన నష్టానాం కః ప్రసఙ్గోఽత్ర వర్తతే
బ్రహ్మణ్యేవ హి సర్వస్మింశ్చరణస్పన్దనాదికమ్. 22

సంకల్పములన్నియు నశించినవారికి, మరల రాగాది సంకల్పము లుదయించు ప్రసంగమెట్లు? మన గమనాగమనములకు కారణములను చరణస్పందనాదికముగూడ, సర్వత్ర పూర్ణమై వెలయుచున్న బ్రహ్మముననే; ఇక రాగాదు లెవ్వరితో ?

స్ఫురతి బ్రహ్మ సకలం సుఖితాదుఃఖితే కుతః.
బ్రహ్మ బ్రహ్మణి సంతృప్తం బ్రహ్మ బ్రహ్మణి సంస్థితమ్. 23

సుఖైకరసమగు బ్రహ్మమే అన్నిట, అన్నియెడల ప్రకాశించుచున్నది; లౌకికములగు సుఖ-దుఃఖములెటనున్నవి ? బ్రహ్మ బ్రహ్మముననే సంతృప్తమై, తనయందు తానే తెలియుచున్నది.

స్ఫురతి బ్రహ్మణి బ్రహ్మ నాహమస్మీతరాత్మకః
ఘటో బ్రహ్మ పటో బ్రహ్మ బ్రహ్మాహమిదమాతతమ్. 24

బ్రహ్మ బ్రహ్మముననే దీపిల్లుచున్నది; నేను బ్రహ్మముకంటె అన్యుడనుగాను. ఘటమే బ్రహ్మము, పటమే బ్రహ్మ; నేనును ఇదంతయును గూడ బ్రహ్మమే !

అతో రాగవిరాగాణాం మృషైవ కలనేహ కా
మరణబ్రహ్మణి స్వైరం దేహబ్రహ్మణి సంగతే. 25

అందువలన రాగవిరాగముల కల్పనయే మిథ్య; మరణబ్రహ్మమును దేహబ్రహ్మము ప్రవేశించుచున్నది. అందువలన, మరణమున భయపడ నవసరములేదు.

దుఃఖితానామ నైవ స్యాద్రజ్జుసర్పభ్రమోపమా
సంభోగాద్యా సుఖం బ్రహ్మణ్యాస్థితే దేహబ్రహ్మణి. 26
సంపన్నమేతన్మ ఇతి ముధా స్యాత్కలనా కుతః
వీచ్యమ్బుసోః స్పన్దవతోర్న త్వన్యదమ్బునో యథా 27
త్వత్తామత్తే తథా నస్తో బ్రహ్మణి స్పన్దరూపిణి
యథావర్తమృతే తోయే న కించిన్మ్రియతే క్వచిత్. 28
మృతిబ్రహ్మత్వమాయాతే దేహబ్రహ్మణి వై తథా
యథా చలాచలే తోయే త్వత్తామత్తే న తిష్ఠతః. 29
తథా జడాజడే రూపే న స్థితే పరమాత్మని
కటకత్వం యథా హేమ్నో యథావర్తో జలస్య చ. 30
తదతద్భావరూపేయం తథా ప్రకృతిరాత్మనః
ఇదం హి జీవభూతాత్మ జడరూపమిదం భవేత్. 31

సుఖదుఃఖముల ననుభవించువారెవరైన ఉన్నారనుకొనిన, అది రజ్జు-సర్పమువలె భ్రమయే; సంభోగాదులగు సుఖములు, దేహబ్రహ్మమున బ్రహ్మము నాశ్రయించుకొనియే జరుగుచున్నవి; అందువలన 'వీటిని నేనోరించితిని' అని భావించుటవలన ప్రయోజనములేదు. తరంగములయొక్క కదలిక, నీటియొక్క కదలికగాక వేఱొండు కాదు. నీటియొక్క కదలిక లేకున్న, తరంగములే లేకుండునట్లు, స్పందరూపమగు బ్రహ్మయే లేకున్న, ఈ సుఖదుఃఖములే యుండెడివి కావు; మరియు, ఆవర్తముగాక నీటిలయమగునది వేరొండులేదు. అట్లే, దేహబ్రహ్మము మరణబ్రహ్మమున బ్రవేశించుచున్నను వాస్తవమునకు మరణించునదేమియు, లేక తరుగుబడునదేమియు లేదు. చలించు నీరు (తరంగములు) తమ చలనమును వీడి నిజస్వభావమున వెలయునట్లు, జడస్వభావమును త్యజించి స్వస్వరూపమున తత్త్వభావమున వెలయుట జరుగుచున్నది. అట్లే, అతాత్త్వికమగు జడరూపమును

బరిత్యజించి, తద్వ్యతిరిక్తమగు తత్త్వభావమున పరమాత్మయందు, ఆభరణము సువర్ణమున, తరంగము జలముల వెలయుట జరుగుచున్నది. దీనికి వ్యతిరిక్తమైన భావమే, ప్రకృతి, మాయ అనంబడు చున్నది; ఇయ్యదియే జీవ, జడరూప భేదాదికల్పనల గలిగించుచున్నది.

ఇత్యజ్ఞానాత్మనో మోహోహో నచ జ్ఞానాత్మనః క్వచిత్
అజ్ఞస్య దుఃఖౌఘమయం జ్ఞస్యానన్దమయం జగత్. 32

ఇట్టి అజ్ఞానమునందువారలకే మోహము (దుఃఖము); కాని జ్ఞానులకుగాదు. అజ్ఞులకీ జగత్తు దుఃఖమయము; జ్ఞానులకియ్యది ఆనందరసైకపూర్ణము.

అన్ధం భువనమన్ధస్య ప్రకాశం తు సుచక్షుషః
జగదేకాత్మకం జ్ఞస్య మూర్ఖస్యాతీవ దుఃఖదమ్. 33

అంధునకీ జగమంతయు అంధకారమయము; సచక్షువునకు ప్రకాశమయము అట్లే అజ్ఞానికిదంతయు దుఃఖప్రదమును, జగదేకాత్మజ్ఞానమున్నవానికి ఆనందప్రదముననై వెలయుచున్నది.

శిశోరివ స్ఫురద్వ్యత్తా నిశా పుంసస్తు కేవలా
అస్మిన్బ్రహ్మఘటే నిత్యమేకస్మిన్సర్వతః స్థితే. 34

శిశువే రాత్రిభూతమును జూచి భయపడుచున్నాడు, ప్రాప్తవయస్కుడగు పురుషుడు కాదు; అట్లే బ్రహ్మమను పూర్ణామృతఘటస్థితుడైన పాత్రజ్ఞానికి భయదుఃఖములులేవు.

న కించిన్మ్రియతే నామ నచ కించన జీవతి
యథోల్లాసవిలాసేషు న నశ్యతి న జాయతే. 35

తరంగములు 'లేచుట, పోవుట' అనునది మిథ్యయగునట్లు, జననమరణములుగూడ మిథ్యలు; జీవించునదిలేక మరణించునది అనునదే లేదు. ఇయ్యది భ్రాంతికల్పన.

తరఙ్గాది మహామ్భోధౌ భూతవృన్దం తథాత్మని
ఇదం నాస్తీదమస్తీతి భ్రాన్తిర్నామాత్మనాత్మని. 36

సముద్రమున తరంగభ్రాంతివలెనే, ఆత్మయందు జీవభ్రాంతి; ఇదియున్నది, అదిలేదు, అను భ్రాంతిగూడ అట్లే ఆత్మయందు ఆత్మచే పరికల్పితము.

శక్తిర్నిర్హేతుకైవాన్తః స్ఫురతి స్ఫటికాంశువత్
జగచ్ఛక్త్యాత్మనాత్మైవ బ్రహ్మ స్వాత్మని సంస్థితమ్. 37

స్ఫటిక-మణికిరణములశక్తి నిర్హేతుకముగనే ప్రసరించి పదార్థముల ప్రతిబింబింపజేయువట్లు జగత్తు నుద్దీపింపజేయు మాయికశక్తి బ్రహ్మమునుండియే స్ఫురించుచున్నది. ఇట్లాత్మశక్తిని బ్రహ్మము స్ఫురింపజేయుచున్నను, అయ్యది తనయందు తానే వెలయుచున్నది.

తరఙ్గకణజాలేన పయసీవ పయో ఘనమ్
శరీరనాశేన కథం బ్రహ్మణో మృతధీర్భవేత్. 38

తరంగకణ-సమూహముల ఘనీభవించిన నీరే ఫేనము. అది మరల తునిగిపోయినను నీరే యగును. అట్లే ఏదో కారణమువలన కల్పితమైన శరీరముపోగా బ్రహ్మమే మిగులును. శూన్యమనువని తలపరాదు,

బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తం హి న శరీరాది విద్యతే
పయసో వ్యతిరేకేణ తరఙ్గాది మహార్ణవే. 39

సముద్రమున నీరులేకున్న తరంగాదులుండజాలనట్లు, ఈ బ్రహ్మమే లేకున్న శరీరాదులుండజాలవు.

యః కణో యా చ కణికా యా వీచిర్యస్తరఙ్గకః
యః ఫేనో యా లహరీ తద్యథా వారి వారిణి. 40
యో దేహో యా చ కలనా యద్దృశ్యం యా క్షయాక్షయా
యా భావరచనా యోఽర్థస్తయా తద్బ్రహ్మ బ్రహ్మణి. 41

సముద్రము (పర్యంతమైన) కణములు, కణికలు, వీచికలు, తరంగములు, ఫేనము, లహరులు, స్వాభావికముగ నీరేయగుటవలన నీట ప్రవేశించునట్లు శరీరము, ఇంద్రియవ్యాపారములు, భోగ్యవస్తువులు, విపత్సంపదలు, హర్షవిషాదభావముల యత్నము, ధర్మార్థకామములను పురుషార్థములు, బ్రహ్మమునందే ప్రవేశించుచున్నవి.

సంస్థానరచనా చిత్రా బ్రహ్మణః కనకాదివ
నాన్యరూపా విమూఢానాం మృషైవ ద్విత్వభావనా. 42

బ్రహ్మమున జగత్తుయొక్క ఉనికి కనకమున ఆభరణాదులం గల్పించుటవంటిదే; ఈ చిత్రమింతకంటె వేఱొండుకాదు. ద్విత్వభావన మృషయే; ఇది మూఢులు కల్పించుకొనినది.

మనోబుద్ధిరహఙ్కారస్తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి చ
బ్రహ్మైవ సర్వం నానాత్మా సుఖం దుఃఖం న విద్యతే. 43

మనోబుద్ధ్యహంకారములు, తన్మాత్రలు, ఇంద్రియములు, సర్వము బ్రహ్మమే; బహు ఆత్మలుగాని, సుఖదుఃఖములుగాని లేవు.

అయం సోఽహమిదం చిత్తమిత్యాద్యర్థోత్థయా గిరా
శబ్దప్రతిశ్రవేణాద్రావివాత్మాత్మని జృమ్భతే. 44

కొండగుహాయందొనర్పబడిన ధ్వని ప్రతిధ్వనిసేయుచు ద్విత్వభ్రాంతిని కలిగించునట్లు ఇది, నేను, ఆ చిత్తము మున్నగు వ్యర్థవాక్యములు (వాచారంభణము) ఆత్మయందు ద్వైత భ్రాంతిని గల్పించుచు లేచుచున్నవి.

బ్రహ్మైవాజ్ఞాతమజ్ఞత్వమభ్యాగత ఇవ స్థితమ్
తథా హి దృశ్యతే స్వప్నే చేతసాత్మాత్మనాత్మనః 45

ఎఱుంగబడని బ్రహ్మమే జీవజగద్భావము నందినట్లు కనంబడుచున్నది; ఇట్లు బహుత్వము నందుట అప్రసిద్ధముకాదు. స్వప్నమున ఒకే ఆత్మ తనంతట తానే బహురూపములదాల్చి, పరిభ్రమించుచు, కనంబడుచున్నది.

అభావితం బ్రహ్మతయా బ్రహ్మజ్ఞానమలం భవేత్
అభావితం హేమతయా యథా హేమ చ మృద్భవేత్. 46

బ్రహ్మమని భావింపకున్న, బ్రహ్మమే (జ్ఞానమే) అజ్ఞానమగుచున్నది. (ప్రక్కనే బురదలో పడియున్న) సువర్ణమును సువర్ణమని భావింపకున్న, కర్దమమే యగుచున్నది.

స్వయం ప్రభుర్మహాత్మైవ బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో విదుః
అపరిజ్ఞాతమజ్ఞానమజ్ఞానమితి కథ్యతే. 47

ఉపర్యుక్తమగు భావన అజ్ఞులకే కలుగుచున్నది. కాని, తత్త్వజ్ఞులే బ్రహ్మమును 'స్వయం ప్రభువు' (స్వయంజ్యోతిస్స్వభావము), 'మహాత్మ' అని ఎఱుగుదురు. అజ్ఞులే అజ్ఞాన మజ్ఞానమని వాకొనుచున్నారు.

జ్ఞాతం బ్రహ్మతయా బ్రహ్మ బ్రహ్మైవ భవతి క్షణాత్
జ్ఞాతం హేమతయా హేమ హేమైవ భవతి క్షణాత్. 48

బ్రహ్మమని ఎఱుగఁబడిన తత్క్షణమే, అయ్యది బ్రహ్మమగుచున్నది; స్వర్ణమని గ్రహింపబడిన వెంటనే అయ్యది స్వర్ణమేయగుచున్నది.

బ్రహ్మాత్మా సర్వశక్తిత్వా త్తద్యథా భావయత్యలమ్.
నిర్హేతుకః స్వయం శక్త్యా తత్తథాశు ప్రపశ్యతి. 49

బ్రహ్మము సర్వశక్తిమంతమగుటవలన, అయ్యది తన్నుదానెట్లు భావించుకొనిన, అట్లే తనశక్తివలన తన్నుదా, అన్యకారణము లక్కఱలేకుండఁగ కాంచుచున్నది.

అకర్మకర్తృకరణ మకారణమనామయమ్
స్వయం ప్రభుం మహాత్మానం బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో విదుః. 50

కర్మ, కర్తృ, కరణ, కారణరహితమును, అనామయమును నగుటవలన, మహాత్మమగు ఈ బ్రహ్మమును బ్రహ్మవేత్తలు స్వయంప్రభువు (తనయంతటదానే ప్రభవించునది)గ గ్రహించుచున్నారు.

అపరిజ్ఞాతమజ్ఞానా మజ్ఞానమితి కథ్యతే
పరిజ్ఞాతం భవేజ్జ్ఞాన మజ్ఞానపరినాశనమ్. 51

అపరిజ్ఞాతమగు బ్రహ్మమే అజ్ఞానమనంబడుచున్నది; పరిజ్ఞాతమైన, జ్ఞానమనంబడుచున్నది. అజ్ఞానమును నాశనమొనర్చుచున్నది.

బన్ధురేవాపరిజ్ఞాతో హ్యబన్ధురితి కథ్యతే
పరిజ్ఞాతో భవేద్బన్ధురబన్ధుభ్రమనాశనాత్. 52

మిత్రునే మిత్రుడని గ్రహింపకున్న శత్రునిగలె భావింపబడుచున్నాడు; గ్రహింపబడిన శత్రుభ్రమ (యను అజ్ఞానము) తొలగిపోయి మిత్రుడగుచున్నాడు.

ఇదం త్వయుక్తమిత్యన్తర్జ్ఞాతే నోదేతి భావనా
యస్మాదయుక్తాద్వైరస్యాద్యయా కిల విరజ్యతే. 53

కాని, సామాన్యముగ జీవజగత్తులులేని బ్రహ్మభావన విచారవైరాగ్యములు లేకుండుట వలన కలుగుచుండుటలేదు. జీవజగద్రూపము అయుక్తము, విచారాసహము (విచారించిన నిలఁబడదు), అని గ్రహించిన బ్రహ్మభావన ఉదయించును. శుక్తియందు రజతముండుట అసంభవమని

గ్రహించునట్లు జగత్తు బ్రహ్మమునందుంట అసంగతమని గ్రహించిన, భోగ్యవస్తువులనుండి విరతి నందును.

ద్వైతం త్వసత్యమిత్యన్తర్జ్ఞాతే సోదేతి భావనా
తస్మాద్ద్వైతాచ్చ వైరస్యాద్యయా కిల విరజ్యతే. 54

ద్వైత మసత్యమని గ్రహింపబడినయెడలనే, బ్రహ్మభావన ఉదయించును; పిదప ఇది సత్యము, అది మిథ్య అను ద్వైతభావనను గూడ వీడి పరమవైరాగ్యము నాశ్రయించును.

అయం నాహమితి జ్ఞాతే స్ఫుటే సోదేతి భావనా
మిథ్యాహంకారతా తస్మాద్యయా నూనం విరజ్యతే. 55

ఈ కార్యకరణసంఘాతమగు శరీరమును నేను కాను, అని గ్రహించిన బ్రహ్మభావన ఉదయించి, గ్రహణాగ్రహణకారణమగు అహంకారమును గూడ మిథ్యయని తోపింపజేయును. అప్పుడు, పురుషుఁడు పరమవైరాగ్యము నాశ్రయించును

బ్రహ్మైవాహమితి జ్ఞానే సత్యే సోదేతి భావనా
తస్మిన్నతే నిజే రూపే యథాన్తః పరిలీయతే
సతి విస్తారజే తస్మిన్బ్రహ్మేదమితి వేద్మ్యహమ్. 56

'నేనే బ్రహ్మమును' అను జ్ఞానమున్న కలుగు భావనవలన మనుజుఁడు తనలో తాను విలీనమై పోవును.

త్వమహంత్వాదిబాధే తత్సదిత్యాది జగద్గతమ్
సత్యం సర్వప్రకారాఢ్యం బ్రహ్మేదమితి వేద్మ్యహమ్. 57
న మే దుఃఖం న కర్మాణి న మే మోహో న వాఞ్ఛితమ్

ఇదంతయు బ్రహ్మమేయను భావనయుండిన, నీవు, నేను అను బోధ బాధింపబడును. అప్పుడు, అస్తి, భాతి, ప్రియము, నామము, రూపము అని పంచవిధముల జెప్పబడు జగత్తును, తదంతర్గతములగు వస్తుజాలములును, ఏకరసమగు బ్రహ్మముగనే దోచును; పూర్వమువలె దుఃఖరూపముండదు. అప్పుడాతఁడు దుఃఖము, కర్మలు, మోహము తొలగిపోయినవానిగా గ్రహించును.

సమః స్వస్థో విశోకోఽస్మి బ్రహ్మాహమితి సత్యతా. 58
కలాకలఙ్కముక్తోఽస్మి సర్వమస్మి నిరామయః

సమత్వము నందితిని; స్వస్థుఁడను; శోకరహితుఁడను; వాస్తవమునకు నేనే బ్రహ్మమును; కల్పనలను కళంకమునుండి విముక్తుఁడై, నిరామయుఁడనై, సర్వాత్మభావమును బొందితిని.

న త్యజామి న వాఞ్ఛామి బ్రహ్మాహమితి సత్యతా. 59
అహం రక్తమహం మాంసమహాన్యస్థీన్యహం వపుః

నే నిద్దానినిత్యజించుటలేదు, గ్రహించుటలేదు. నేనే బ్రహ్మమనునదియే సత్యము! ఈ శరీముగూడ త్యాగార్హము కాదు. రక్తమాంసాస్థులు, శరీరమునుగూడ నేనే.

చిదహం చేతనం చాహం బ్రహ్మాహమితి సత్యతా. 60
ద్యౌరహం ఖమహం సార్కమహామూర్తా భువోఽప్యహమ్

చిత్, చైతన్యములు నేనే బ్రహ్మము నేనే. అనునది నిజము. దివి, సూర్యయుతమగు ఆకాశము, భువిగూడ నేనే.

అహం ఘటపటాకారో బ్రహ్మాహమితి సత్యతా. 61
అహం తృణమహం చోర్వీ గుల్మోఽహం కాననాద్యహమ్
శైలసాగరసార్థోఽహం బ్రహ్మైకత్వం కిల స్థితమ్. 62
ఆదానదానసంకోచపూర్వికా భూతక స్త్రియః
సర్వమేవ చిదాత్మాస్మి బ్రహ్మణ్యాతతయా పృథక్ 63
లతాగుల్మాఙ్కురాదీనామహంసంభవసైనికామ్.
చిదాత్మాన్తర్గతం శాన్తం పరం బ్రహ్మ రసాత్మకమ్. 64
యస్మిన్సర్వం యతః సర్వం యత్సర్వం సర్వతశ్చ యత్.
యో మతః సర్వ ఏకాత్మా పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చయః. 65
చిదాత్మా బ్రహ్మ సత్సత్యమమృతం జ్ఞ ఇతి నామభిః
ప్రోచ్యతే సర్వగం తత్త్వం చిన్మాత్రం చేత్యవర్జితమ్. 66
ఆభాసమాత్రమమలం సర్వభూతాత్మబోధకమ్
సర్వత్రావస్థితం శాన్తం చిద్బ్రహ్మేత్యనుభూయతే. 67
మనోబుద్ధీన్ద్రియవ్రాత సమస్తకలనాస్పృతమ్
భేదం త్యక్త్వా స్వమాభాసం చిద్బ్రహ్మాహమనామయమ్. 68
శబ్దాదీనా మశేషాణాం కారణానాం జగత్స్థితేః
తత్త్వావకాశకం స్వచ్ఛం చిద్బ్రహ్మాస్మి న మే క్షయః. 69
అనారతగలత్స్వచ్ఛచిద్ధారాగహనాత్మకమ్

ఘటపటముల ఆకారముగూడ నేనే; బ్రహ్మయే నేననుట సత్యము. భూమి, తృణములు, పొదలు, అడవులు, శైలములు, సాగరములు, ప్రాణులుగూడ నేనే, బ్రహ్మైకత్వమును బొందిన నేనే అట్లున్నాను. ఇచ్చుట, పుచ్చుకొనుట, ముడుచుకొనుట, నింపుట, అను ప్రాణిధర్మములుగూడ నేనే. బ్రహ్మైక్యమునంది చిదాత్మరూపమునందిన నేనే వివిధరూపముల ధరించి, లతాగుల్మాంకురముల చిగుర్ప నిచ్చించుచున్నాను. ఇవన్నియును చిదాత్మాంతర్గతములే. శాంతరసాత్మకమగు పరబ్రహ్మము నేనే అన్నియును వెలయుచున్నవి. అదియే, అంతటను, అన్నిటను వెలయుచున్నది. సర్వమేకాత్మ, పరంబ్రహ్మ అను నిశ్చయజ్ఞానమును బడసినవాడు, చిదాత్మ, బ్రహ్మ, సత్, సత్యము అమృతము, జ్ఞాని అను నామముల పేర్కొనబడుచున్నాడు. సర్వగమును, చిన్మాత్రమును, చేత్యవర్జితమును, ఆభాసమాత్రమును, అమలమును, సర్వభూతాత్మ బోధకమును, సర్వత్ర వెలయునదియును, శాంతమును, వాస్తవతత్త్వమును నగు చిద్బ్రహ్మ అతనివలన అనుభవింపబడును. మఱియు నాశము తన్న, మనోబుద్ధ్యాది సమస్తేంద్రియ వ్యాపారముల అనస్పృతమును, భేదరహితమును, సమప్రకాశమును, శబ్దా

దులగు (ఆకాశాది) అశేషజగత్కారణములకు మూలమును, అక్షయమును, ఇంద్రియద్వారముల నుండి వినిష్క్రమించు తెంపులేని చిద్ధారలకు ఆకరమును నగు అనామయ చిద్బ్రహ్మముగ భావించుకొనును.

ఆలోకః సుమనోమానాం చిద్బ్రహ్మాస్మ్యమృతం పరమ్ 70
అనారతగలద్రూపం నిత్యం చానుభవామృతమ్
అహం నిఃశేషచక్రాణి చిద్బ్రహ్మాహమలేపకమ్. 71
సుషుప్తసదృశం శాన్తమాలోకవిమలాత్మకమ్
సంభోగోత్తమమాభాసం చిద్బ్రహ్మాస్మ్యపవాసనమ్. 72
ఖండాదిస్వాదుసంవిత్తిరీమన్మాత్ర తు తిష్ఠతి
చిత్తాదిష్వవబుద్ధేషు తద్బ్రహ్మాహమచ్యుతః. 73
కాన్తాసంసక్తచిత్తస్య చన్ద్రే సముదితే సతి
చన్ద్రప్రత్యయసత్తాత్మ చిద్బ్రహ్మాహమనామయమ్. 74
భూమిష్ఠనరదృష్టీనాం లగ్నానాం ఖే నిశాకరే
యా ఖస్థా నను చిచ్ఛక్తిస్తచ్చిద్బ్రహ్మాస్మి నిర్మలమ్. 75
సుఖదుఃఖాదికలనావికలో నిర్మలస్తథా
సత్తానుభవరూపాత్మ చిద్బ్రహ్మాత్మాస్మి శాశ్వతః. 76
అసంస్తుతాధ్వగాలోకే మనస్యన్యత్ర సంస్థితే
యా ప్రతీతిరనాగస్కా తచ్చిద్బ్రహ్మాస్మి సర్వగః. 77
భూవార్యనిలబీజానాం సంబన్ధేఽఙ్కురకర్మసు
శక్తిరుద్గమనీయాన్తస్తచ్చిద్బ్రహ్మాహమాతతమ్. 78
ఖర్జూరనిమ్బలిమ్బానాం స్వయమాత్మని తిష్ఠతామ్
యా స్వాదసత్తా లీనాన్తస్తద్బ్రహ్మ చిదహం సమః. 79
ఖేదానన్దవిముక్తాన్తః సంవిత్తిర్మననోదయా
లాభాలాభవిధౌ తుల్యా చిద్బ్రహ్మాస్మి నిరామయమ్. 80

నేను యోగిపుంగవుల మౌనమువలననే ప్రకాశింపజేయఁబడు బ్రహ్మమును; నిత్యానుభవస్వరూపుడనగుటవలన, నా స్వరూపము నెవ్వరును తిరస్కరింపజాలరు. సమస్తకర్మచక్రములు నా వలననే ప్రవర్తింపఁబడుచున్నను, నేను నిర్లిప్తుడనగు చిద్బ్రహ్మమును. విమలమగు నా ప్రశాంత స్వరూపము, సుషుప్తిసదృశము. మనుష్యాదిగ హిరణ్యగర్భుని వఱకున్న భోగములన్నిటికంటె ఉత్తమమగుసంభోగ సుఖముగూడ ఈ ఆనందముయొక్క కణమాత్రమే. ఈ నా బ్రహ్మానందమునందలి అత్యంత తుచ్ఛాంశమే దేశకాలపరిచ్ఛిన్నములగు ఖండసుఖముల ఆస్వాదనలో నొకింత ప్రతిబింబించుచున్నది. చంద్రోదయమైన, కాముకికి అహ్లాదకరమగు కాంతాదర్శనము, చంద్రదర్శనముల మధ్యనుండు అవిచ్ఛిన్నసత్తాత్మకమగు నిర్విషయ చిద్రూప-ఆనందముగూడ నేనే రా(త్రి. ఆకాశమున చంద్రోదయమైన, దానిని నేల మీదనుండి జూచు నరుల వీక్షణము, చంద్రుడు వీటి నడుమ కలుగు

నిర్విషయ చిదానందమే నేను. ఆకాశకాంతరాళమున చిచ్ఛక్తి, చిద్బ్రహ్మము వెలయునట్లు, సుఖదుఃఖముల నుద్విగ్నమవని వట్లు, నిష్కలమగు ఆత్మస్వరూపము గోచరించుచున్నది. శాశ్వతమును, సత్యానుభవరూప చిద్బ్రహ్మమును నేనే. దూరమునందున్న వస్తువును దర్శింపజేయు చిత్-శక్తిని నేనే. పంచభూతముల మేళవింపజేసి కార్యముల వెలువరింపజేయు చిత్-శక్తిగూడ నేనే. ఖర్జూరాది వృక్షముల అంతర్లీనమై వెలయు స్వాదు అను చిత్-శక్తిగూడ నేనే. ఏ చిత్-శక్తి సామాన్యముగ సుఖదుఃఖముల ననుభవించుచున్నదో అయ్యదియే శాస్త్రసంస్కృతమై సుఖదుఃఖవినిర్ముక్తమైన బ్రహ్మమనంబడుచున్నది.

యావద్భూమ్యర్కమేతావద్దృష్టిసూత్రం యదాతతమ్
తన్మధ్యసదృశం శాన్తం నిర్మలం చిదహం తతమ్. 81
జాగ్రత్యపి సుషుప్తేఽపి తత్స్వప్నేఽపి తథోదితమ్
తుర్యం రూపమనాద్యన్తం చిద్బ్రహ్మాహమనామయమ్. 82
పుంసాం క్షేత్రశతోత్థానామిక్షూణాం స్వాదువత్స్థితమ్
సర్వేషామేకరూపం తచ్చిద్బ్రహాస్మి సమః స్థితః. 83
సర్వగా ప్రకృతా స్వచ్ఛరూపా భానోరివ ప్రభా
ఆలోకకారిణీ కాన్తా చిద్బ్రహ్మేదమహం తతమ్. 84
సంభోగానన్దలవవదమృతాస్వాదశక్తివత్
స్వానుభూత్యేకమాత్రం యచ్చిద్బ్రహ్మాస్మి తదవ్యయమ్. 85
ప్రోతాఙ్గమపి గుప్తాస్యం దేహే తన్తుర్బిసే యథా
ఛేదే భేదే స్ఫురద్రూపం చిద్బ్రహ్మాహమనామయమ్. 86
ఆక్రాన్తభువనాప్యభ్రమాలేవ స్పన్దశాలినీ
దుర్లక్ష్యాణుమయాకారా చిచ్ఛక్తిరహమాతతా. 87
అనుభూతిమయా నష్టా స్వేహమాత్రోపలక్షితా
క్షీరాద్ఘృతస్య సత్తేవ చిదహం క్షయవర్జితా. 88
కటకాఙ్గదకేయూరరచనా తదతన్మయీ
హేమ్నీవ సంస్థితా దేహే చిద్బ్రహ్మాత్మాస్మి సర్వగః. 89
పదార్థౌఘస్య శైలాదేర్బహిరన్తశ్చ సర్వదా
సత్తాసామాన్యరూపేణ యా చితోఽహమలేపకః. 90

లాభాలాభముల, సుఖదుఃఖముల నందక సమత్వమును వహించియుండు చిద్బ్రహ్మమును నేను. భూమిసూర్యులమధ్య (ఏదైన వస్తువును వీక్షింపగోరినప్పుడు) ఉండు దృష్టిమాత్రమున వెలయు నిర్మల శాంత చిత్స్వరూపముగూడ నేనే. జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తులను అవస్థాత్రయముల వెలయు అనాద్యంతతురీయరూపమగు అనామయ చిద్బ్రహ్మముగూడ నేనే; విభిన్న క్షేత్రముల (జీవపరమున శరీరమని ధ్వని) జనించు ఇక్షుఖండముల నొకే మాధుర్యమయసత్తయుండునట్లు, పురుషులందఱిలోను ఒకేమాదిరిగ సమస్థితిని వెలయు చిద్బ్రహ్మమే నేను. సూర్యకిరణముల కాంతివలె నేను స్వచ్ఛుడనై,

సర్వగతుడనై వెలయుచున్నాను. ప్రకాశమంతెమగు నా చిద్రూప మత్యంతమనోహరము. సంభోగ సుఖమును, అమృతాస్వాదనమువలె, అవ్యయమగు నా చిద్బ్రహ్మస్వరూపము, కేవలము ఏకమాత్ర స్వానుభూతిగోచరము. తామరతూడుల సన్ననిదారము కనబడకుండనుండి దానిని నిలుపునట్లు, శరీరము నందంతట వ్యాపించి గుప్తముగనుండి; మరల తామరతూడును తుంపినదారము వెలువడునట్లు విచారించి శరీరభ్రాంతిని త్రుంపిన వెలువడు చిచ్ఛక్తిని నేనే. సమస్తభువనముల నాక్రమించుకొనియున్న మేఘమాలను స్పందింపజేయు అత్యంతసూక్ష్మమును, దుర్లక్ష్యమును అగు చిత్-శక్తిని నేనే. అనుభూతియోగ్యమును అంతఃస్నేహమాత్రోపలక్షితమునునై క్షీరమునందలి ఘృతమువలె వెలయుచు మృదులమగు పరమప్రేమాస్పదత్వమున వెలయు చిచ్ఛక్తినిగూడ నేనే. క్షీరమున ఘృతము తెంపు లేకుండునట్లు, నా చిత్-సత్త క్షయవర్జితము; హేమవికారములగు ఆభరణములు తన్మయములే కదా! పర్వతాది పదార్థముల లోపల, బయట, సర్వదా సర్వగమై వెలయు చిత్-సత్తగూడ నేనే.

సర్వాసామనుభూతీనామాదర్శో యో హ్యకృత్రిమః
అగమ్యో మలలేఖానాం తచ్చిత్తత్త్వమహం మహత్. 91

సర్వసంకల్పఫలదం సర్వతేజఃప్రకాశకమ్
సర్వోపాదేయసీమాన్తం చిదాత్మానముపాస్మహే. 92

సర్వావయవవిశ్రాన్త సమస్తావయవాతిగమ్
అనారతకచద్రూపం చిదాత్మానముపాస్మహే. 93

ఘటే పటే తటే కూపే స్పన్దమానం సదా తనౌ
జాగ్రత్యపిసుషుప్తస్థం చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 94

ఉష్ణమగ్నౌ హిమే శీతం మృష్టమన్నే శితం క్షురే
కృష్ణం ధ్వాన్తే సితం చన్ద్రే చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 95

ఆలోకం బహిరన్తస్థం చితం చ స్వాత్మవస్తుని
అదూరమపి దూరస్థం చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 96

మాధుర్యాదిషు మాధుర్యం తీక్ష్ణాదిషు చ తీక్ష్ణతామ్
గతం పదార్థజాతేషు చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 97

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేషు తుర్యాతుర్యాతిగే పదే
సమం సదైవ సర్వత్ర చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 98

ప్రశాన్తసర్వసంకల్పం విగతాఖిలకౌతుకమ్
విగతాశేషసంరమ్భం చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 99

నిష్కౌతుకం నిరారమ్భం నిరీహం సర్వమేవ చ
నిరంశం నిరహంకారం చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 100

సర్వస్యాన్తఃస్థితం సర్వమప్యపారైకరూపిణమ్
అపర్యస్తచిదారమ్భం చిదాత్మాన ముపాగతః. 101

సమానసత్తనుబూని, నిర్లేపమై, సర్వానుభూతులకు ఆకరమగు (దర్పణమును నేను. మాలిన్యరేఖలకు తావులేని శుద్ధచిత్ - స్వరూపుడను నేను. సర్వసంకల్పములకు (సత్యసంకల్పుడగుటవలన) ఫలింపజేయునట్టియు, సర్వతేజముల ప్రకాశింపజేయునట్టియు, సర్వశ్లాఘనీయవస్తువుల పరాకాష్ఠయునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నాను. సర్వేంద్రియముల కాధారమును, సర్వేంద్రియముల కతీతమును, స్వరూపవ్యతిరహితమును నగు చిదా నుపాసించుచున్నాను. ఘటపటతటరూపముల స్వరూపమున వెలయునదియును, అండజ, స్వేదజ, జరాయుజ, ఉద్భిజములను చతుర్విధప్రాణుల చలింపనదియును, జాగ్రద్దశయందు గూడ నిద్రితునివలె, నిర్వికారముగ నుండునదియునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము. అగ్నియందు ఉష్ణమును, హిమమున శైత్యమును, అన్నమున మధురిమయును, కత్తియందు వాడియును, చీకటియందు నలుపును, చంద్రునియందు తెలుపునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము. వెలుపల, లోపల వెలయు వెలుగును, తనయందే వెలయుచున్నదియును, దగ్గఱనే యున్నను అజ్ఞానమువలన దూరముగ తోచునదియును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము. మధురవస్తువులలో మాధుర్యమును, తీక్ష్ణ (కారపు) వస్తువులలో తైక్ష్ణ్యమునునై పదార్థసమూహముల నన్నిటి వెలయు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము. జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తులయందు, తురీయతురీయాతీతముల సర్వత్ర సమభావమున వెలయు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నాను. సంకల్పశూన్యమును, కామవిహీనమును, క్రోధరహితమును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము. భోగాకాంక్షారహితమును, యత్నరహితమును, చేష్టావిహీనమును, నిరంశమును, నిరహంకారమును, సర్వమయమును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము. అన్నిట వెలయునదియు, వెలయుచున్నను నిర్లిప్తమును, ఏకరసస్వరూపమును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

త్రైలోక్యదేహముక్తానాం తన్తుమున్నతమాతతమ్
ప్రచారసంకోచకరం చిదాత్మాన ముపాగతః. 102
లీనమన్తర్బహిః స్వాప్తాన్క్రోడీకృత్య జగత్తగాన్
చిత్రం బృహజ్జాలమివ చిదాత్మాన ముపాగతః. 103
సర్వం యత్రేదమస్త్యేవ నాస్త్యేవ చ మనాగపి
సదసద్రూపమేకం తం చిదాత్మాన ముపాగతః. 104

అన్నిట ప్రతిబింబించి చలింపజేయునదియును, ముక్తులై త్రిలోకముల వెలయు పురుషుల సమూహమను తంతువులతో గూడినదియును, జాగ్రత్స్వప్నముల సంచరించి, సుషుప్తియందు సంకోచమందునదియును, బహిరంతరముల తనచే వ్యాపింపబడిన జగత్తులను పక్షులను క్రోడమున (అంతరమున) నుంచుకొని ప్రచ్ఛన్నముగ విచిత్రరూపమున పెద్దవగువలను బన్నినవానివలె వెలయు చిదాత్మను నేను పొందితిని, ఇంతయు (మూఢదృష్టితో బరికించిన) దానియందున్నది; (జ్ఞానదృష్టితో బరికించిన) ఒకించుకయును లేదు.

పరమప్రత్యయం పూర్ణమాస్పదం సర్వసంపదామ్
సర్వాకారవిహారస్థం చిదాత్మాన ముపాగతః. 105
స్నేహాధారమథోఽశాన్తం జడవాతాహతిభ్రమైః
యుక్తం ముక్తం చ చిద్దీపం బహిరన్త ముపాస్మహే. 106

హృత్సరః పద్మినీకన్దం తన్తుం సర్వాఙ్గసున్దరమ్
జనతాజీవనోపాయం చిదాత్మాన ముపాగతః. 107

అక్షీరార్ణవసంభూతమశశాఙ్కముపస్థితమ్
అహార్యమమృతం సత్యం చిదాత్మాన ముపాస్మహే. 108

శబ్దరూపరసస్పర్శగన్ధైరాభాసమాగతమ్
తైరేవ రహితం శాన్తం చిదాత్మాన ముపాగతః. 109

ఆకాశకోశవిశదం సర్వలోకస్య రఞ్జనమ్
న రఞ్జనం న చాకాశం చిదాత్మాన ముపాగతః. 110

మహామహిమ్నా సహితం రహితం సర్వభూతిభిః
కర్తృత్వే వాప్యకర్తారః చిదాత్మాన ముపాగతః. 111

సృష్టికాలమున సర్వ సత్తల నల్పించు స్వరూపమున ప్రళయకాలమున అన్ని సత్తల విలోపింపజేయు అస్వరూపమున, పరమ విశ్వాసార్హ్యమగు చిదేకరసమును, సర్వసుఖలవముల కాధారమునునగు చిదాత్మత్వమును నేను పొందితిని. సర్వరూపముల విహరించునదియును స్నేహాధారమై అధోభాగమున చల్లగనుండి, జడములగు వాతాదులవలన కదలింపబడి చలించుచు, అవి లేనప్పుడు చలనరహితమైయుండు దీపకళికవలె నిరుపాధికప్రేమ కాధారమై జడదేహములనుండి ప్రాణముల అధ్యాన వలన గొట్టబడుచున్నట్లు అవివేకదృష్టి కగుపించుచు, జ్ఞానదృష్టి కవేమియులేక ముక్తస్వరూపమున గోచరించు చిద్దీపమును సర్వత్ర ఉపాసించుచున్నారము. హృత్సరోపద్మమున రహస్యముగ వెలయునదియును, ఆధారభూతములగు హస్తపాదాదులను తంతువుల సర్వాంగసుందరమును, జనులను పద్మములకు జీవన (నీరు) ప్రాయమైనదియునగు చిదాత్మతత్త్వమును బొందితిని ఈ చిదాత్మయను అమృతము, పురాణప్రసిద్ధమగు అమృతమువలె క్షీరసముద్రమున బుట్టలేదు; దీనిని తరచునప్పుడు చంద్రుడుదయింపలేదు; దీనిని గరుడాదులు హరింపజాలరు. ఇట్టి సత్యామృతమును ఉపాసించుచున్నారము, శబ్దస్పర్శరూపరస గంధములవలన కించిన్మాత్రముగ అభివ్యక్తీకరింపబడినదియును, తచ్ఛూన్యమున శాంతమునునగు చిదాత్మను బొందితని. ఆకాశకోశమువలె విశదమును (బట్టబయలును), సర్వలోకముల రంజింపజేయునదియును (రంగువేయునది), రంజనము (రంగు) కాని, ఆకాశముగాని కానిదియును నగు చిదాత్మను బొందితిని, మహామహిమశాలియయ్యు (యోగసిద్ధులగు అష్టవిధ) ఐశ్వర్యరహితమును, కర్తయయ్యు అకర్తయునగు చిదాత్మను బొందితిని.

అఖిలమిదమహం మమైవ సర్వం
త్వహమపి నాహమథేతరచ్చ నాహమ్,
ఇతి విదితవతో జగత్కృతం మే
స్థిరమథవాస్తు గతజ్వరో భవామి. 112

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జీవన్ముక్తనిశ్చయ యోగోపదేశో నామ ఏకాదశః సర్గః ॥ 11 ॥

నేను నిఖిల ప్రపంచరూపుడనైనను ఇదంతయు నాదేయైనను అహంకారవిహీనుడనై నేను ఒప్పుచున్నాను; అందువలన నేనేమియును అగుటలేను. (మొదటిది తాదాత్మ్య అధ్యారోపము, రెండవది సంసర్గాధ్యారోపము, మూడవది అపవాదము; ఈ మూడు విభిన్నదృష్టులు మూడు విధముల చెప్పబడినవి అని గ్రహింపవలెను.) ఇట్లు నేను చక్కగ తత్త్వమును గ్రహించి, విగతజ్వరుడనైతిని. ఈ జగత్తు కృత్రిమమగు మాయామయమే యగుగాక, లేక స్థిరమగు ఆత్మవస్తువే యగుగాక!

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
జీవన్ముక్తనిశ్చయ యోగోపదేశమను
ఏకాదశ సర్గము ॥ 11 ॥

ద్వాదశః సర్గః.

[బహిర్నీరాగనిఃసఙ్గామన్తఃస్వచ్ఛాత్మభాస్వరామ్
జనకాదిస్థితిం రామో గురుప్రోక్తామిహాగ్రహీత్.

బాహ్యమున రాగ, సంగరహితమును, అంతఃకరణమున స్వచ్ఛమగు ఆత్మాకారముగ ప్రకాశించునదియునగు గురుప్రోక్తమైన జనకాదుల స్థితిని శ్రీరామచంద్రుడు గ్రహించుట యిందు వర్ణింపబడినది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇతి నిశ్చయవన్తస్తే మహాన్తో విగతైనసః
సత్యాః సత్యే పదే శాన్తే సమే సుఖమవస్థితాః. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:—ఇట్లు జనకాదులగు జీవన్ముక్త పురుషులు నిశ్చయమొనర్చుకొని, విగతజ్వరులై, శాంతమును సత్యమునునగు సమపదమున సుఖముగ వెలయుచున్నారు.

ఇతి పూర్ణధియోధీరాః సమనీరాగచేతసః
న నిన్దన్తి న నన్దన్తి జీవితం మరణం తథా. 2

ఈ తీరుగ పరిపూర్ణాత్మతను బొందిన ఆ ధీరులు సమబుద్ధులై ఆసక్తిని త్యజించి, జీవిత మరణములను, నిందాప్రశంసలను నొనర్పకుండనున్నారు.

ఇత్యలక్ష్యచమత్కారా నారాయణభుజా ఇవ
ఋజవః స్థలితాకారా అపరా ఇవ మేరవః. 3

ఇట్లు వారు, సూక్ష్మలక్ష్యముల భేదించు నారాయణుని బాహుదండములవలెనున్నను (సూక్ష్మమగు మోక్షమును బొందుటవలన) మేరువువలె ధీరులైనను (దానివన్ను ఔద్ధత్యమునుండి విడివడి) నమ్రస్వభావులై వెలయుచున్నారు,

రేమిరే వనఖణ్డేషు ద్వీపేషు నగరేషు చ
దేవోద్యానసమాలాసు స్వర్గేషు చ సురా ఇవ. 4

ఇట్టి సమదృష్టిని అవలంబించియే వారు వనముల, ద్వీపముల, నగరముల, దేవోద్యానముల, స్వర్గమునందలి దేవతలవలె విహరించిరి.

క్రీడన్తః కుసుమపూర్ణాసు దోలాన్దోలచలాసు చ
విచిత్రవనలేఖాసు మేరుశృఙ్గశిఖాసు చ. 5

పుష్పములతో గూడిన తూగుటుయ్యెలలోను, విచిత్ర శోభితములగు వనములలోను, మేరుశిఖరముల, విహరించిరి.

చక్రుర్విజితశత్రూణి చామరచ్ఛత్రవన్తి చ
విచిత్రార్థాని రాజ్యాని చిత్రాచారమయాని చ. 6

శత్రురహితములును, చామరచ్ఛత్రాది శుభలక్షణయుతములును, ధర్మార్థకామములతో గూడినవియును, వివిధక్రీడలతో గూడుకొనినవియునునగు రాజ్యముల బాలించిరి.

అనుజగ్మురిమాన్సర్వాన్నానాచారవిచేష్టితాన్
శ్రుతిస్మృత్యుదితారమ్భానితికర్తవ్యతామితి. 7

వేదప్రోక్తములును, స్మృత్యుపబృంహితములును, శిష్టాచారసమ్మతములునునగు వివిధక్రియలను తాము ఆచరించుచు ఇతరుల నాచరింపజేసిరి.

ఈదృశీ రమణీయేషు లలనాహాస్యహారిషు
విహారాహారరమ్యేషు భోగాఽఽభోగేషు భూషితాః. 8

ఈ విధములగు స్త్ర్యాది భోగముల, తదితరములగు రమ్యభోగసమూహముల వారు విహరించిరి.

వివిశుశ్చారుచూతాసు మన్దారవలితాసు చ
అప్సరోగీతపూర్ణాసు నన్దనోద్యానభూమిషు. 9

వారు ఆమ్రవనములలోను, మందార - ఉద్యానవనములలోను, నందన - కాననమునను అప్సరోగీతముల వినుచు, మైమరచియుండిరి.

సచరాచరభూతేషు విశ్రాన్తాఖిలజన్తుషు
యజ్ఞక్రియాకలాపేషు గార్హస్థ్యేషు యథాక్రమమ్. 10

త్రిభువనములనున్న స్థావరజంగమాది భూతముల సుఖమునకు కారణమగు యజ్ఞయాగాదులకు కారణమగు గార్హస్థ్యమునుగూడ నిర్వహించిరి.

తేరుర్మత్తగజేన్ద్రాసు భ్రాన్తభూరిశివాసు చ
భేరీభాంకారభీమాసు సంగ్రామార్ణవవీథిషు. 11

మత్తగజముల కాకరమై, సృగాలవిహరణమున కాస్పదమై, భేరీభాంకారములతో భయంకరములగు యుద్ధ - సముద్ర - వీథులగూడ విహరించిరి.

తస్థుః పరమచిత్తాసు వ్యాప్తవిత్తోద్ధతాసు చ
సంరమ్భక్షోభకర్త్రీషు సర్వాసు ద్వన్ద్వరీతిషు. 12

సామాన్యపురుషబుద్ధిని హరింపజేయు సంరంభముతో గూడిన ద్వంద్వయుద్ధములగూడ నాచరించిరి.

మనస్తేషాంతు నీరాగమనుపాధి గతభ్రమమ్
అసక్తం ముక్తమాశాన్తం పరం సత్త్వపదం గతమ్. 13

ఇట్లు, వివిధ కార్యముల నొనర్చుచున్నను వారి మనస్సు ఆసక్తిరహితమై, ఉపాధిశూన్యమును, శాంతమునునగు సత్త్వపదమునచే యుండెను.

న మమజ్జుః క్వచిదపి సంకటేషు మహాత్స్వపి
మహదప్యుపయాతేషు కులశైలాః సరస్స్వివ. 14

వారెన్నడును సంకటములగాని, మహైశ్వర్యములగాని, కులపర్వతములు సముద్రమున మునుగనట్లు, అవి ఎంతగొప్పవైనను నిమజ్జితులు కాకుండిరి.

నోల్లలాస విలాసిన్యా శ్రియా పరమకాన్తయా
పరిపూర్ణేన్దునేవ లక్ష్మ్యేవ జలరాశీ రఘూద్వహ. 15

రఘూద్వహా! పూర్ణచంద్రుడుదయించిన, జలరాశి ఉల్లసించునట్లు, రమణీయమును విలాసపూర్ణమునునగు రాజ్యలక్ష్మిని బొందియు వారుల్లసించకుండిరి.

న మమ్లౌ దుఃఖశోకేన గ్రీష్మేణేవ వనస్థలమ్
జహర్ష చ న భోగౌఘైరవశ్యాయైరివౌషధిః. 16

గ్రీష్మకాలమున వనస్థలి పరిమ్లానమగునట్లు, దుఃఖశోకముల వారు మ్లానదశనందలేదు, తుషారపాతమున వనలతలు వికసించునట్లు, విషయభోగసమూహముల వారానందింపలేదు.

తే హి కేవలమవ్యగ్రాః కుర్వన్తః కామమఞ్జరీః
ఇష్టానిష్టఫలం రామ నాభిలేషుర్న తత్యజుః. 17

రామా! ఇట్లు వారు కర్తృత్వాభిమానమును త్యజించి, కామ - మంజరిని (ఆ గెలను) వారు సంపూర్ణముగ అనుభవించిరి. ఇష్టానిష్టఫలముల త్యజింపలేదు; లేక గ్రహింపనులేదు.

నోదగుః కార్యసంపత్తావాక్రాన్తా నాస్తమాయయుః
జహృషుర్న సుఖప్రాప్తౌ మమ్లుర్నైవ చ సంకటే. 18

(శత్రుజయాది) కార్యముల నాచరించుచు వారుత్సాహమునుబొందలేదు, లేక, శత్రువుల వలన నాక్రమింపబడి కొంకనుబొందలేదు, సుఖమునుబొంది హర్షించలేదు, విషాదమును బొంది దుఃఖించనులేదు.

మముహుర్న విమోహేషు న మమజ్జుర్విపత్స్వపి
న జహర్షుః శుభైః శోకై రురుదుర్న భవానివ. 19

విపత్తులబడి మోహము నందలేదు; విపత్తులబడని అభిభూతు లవలేదు. శుభములబొంది ఆనందింపలేరు. లేక, అశుభముల బొంది, నీవలె దుఃఖింపను లేదు.

ప్రాకృతాచారసంప్రాప్తే కుర్వన్తః కర్మ కేవలమ్
స్థితా విగతసంరమ్భమపరా ఇవ మేరవః. 20

తమతమ వర్ణాశ్రమములకు జెందిన కర్మల నాచరించు, నిష్క్రియమగు అపరమేరువులవలె ధీరత్వమును వహించియుండిరి.

తాం త్వం దృష్టిమవష్టభ్య రాఘవా౽ఘవినాశినీమ్
అనహంకృత్యహంకారో విహరస్వ యథాక్రమమ్. 21

రామా! నీవుకూడ పాపనాశనమగు ఆ దృష్టినే అవలంబించి, సామాన్య అహంభావమును వీడి, ఆత్మాహంకారమునుబూని, పైనజెప్పినతీరుగ విహరింపుము.

యథాభూతామిమామేవ పశ్యన్సర్గపరమ్పరామ్
మేరుస్థితో౽బ్ధిగమ్భీరః సమమాస్స్వ గతభ్రమః. 22

ఈ సర్గపరంపరను యథార్థదృష్టితో బరికించుచు, మేరువువలె స్థిరత్వమును, సముద్రమువలె గాంభీర్యమును వహించి భ్రిమరహితుడవై వెలయుము.

చిన్మాత్రం సర్వమేవేదమిత్థమాభాసతాం గతమ్
నేహా సత్యమసత్యం వా క్వచిదస్తి న కించన. 23

ప్రకాశమునంది ఈ కనబడునదంతయు, చైతన్యమాత్రమే; ఇట సత్యాసత్యములుగాని లేక వేఱొండుగాని, మఱేమియునుగాని లేవు.

మహాత్మామలమాలమ్బ్య త్యక్త్వేదమవహేలయా
అసక్తబుద్ధిః సర్వత్ర భవ భవ్య భవక్షయా. 24

బ్రహ్మత్వము నవలంబించి, ఈ భ్రాంత బుద్ధిని త్యజించి, అనాసక్తబుద్ధివై, సర్వత్ర పరిలక్షితమగు ఈ సంసారమును క్షయమొనర్పుము.

కిం రోదిషి ఘనోద్వేగం మూఢవచ్చానుశోచసి
భ్రమస్యుద్భ్రాన్తచిత్తస్య సౌమ్యావర్తే తృణం యథా. 25

సౌమ్యా! ఉద్విగ్నుడవై నీవేల మూఢునివలె రోదించుచున్నావు.? ఉద్భ్రాంతచిత్తమున, భ్రమావర్తముల తృణమువలె తిరుగాడుచుంటివేల?

శ్రీరామ ఉవాచ :—

అహో న భగవన్నూనం సమ్యగ్జాతమలక్షయః
త్వత్ప్రసాదాత్ప్రబుద్ధో౽స్మి సూర్యసఙ్గాదివామ్బుజమ్. 26

శ్రీరాముడు:—భగవంతుడా! తమ అనుగ్రహమువలన ఇప్పుడే నేను, సూర్యసంగమమును బడసిన పద్మమువలె, ప్రబోధితుడనైతిని. అహా! ఆశ్చర్యము! నా మోహమంతయు తొలగిపోయినది.

భ్రాన్తిరస్తంగతా నూనం మిహికా శరదీవ మే
సంశాన్తాఖిలసందేహః కరిష్యే వచనం తవ. 27

శరత్కాల - తుహినమువలె నా భ్రాంతి అంతయు నశించినది; నా సందేహములన్నియు తొలగినవి. ఇక నీవు చెప్పినట్లొనర్తును.

వ్యపగతమదమోహో మానమాత్సర్యముక్త
శ్చిరతరముదితాత్మా శాన్తశోకశ్చిరేణ

పునరసుఖమగచ్ఛన్స్వచ్ఛయైకాన్తబుద్ధ్యా
యదిహ వదసి సాధో తత్కరిష్యేఽవిశఙ్కం. 28

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జీవన్ముక్తసంశయనిరూపణం నామ ద్వాదశః సర్గః ॥ 12 ॥

సాధో! ఇప్పుడు నా మదమోహామాత్సర్యములన్నియు తొలగినవి; నా శోక మిన్నాళ్లకు తీరినది; ఆత్మస్వరూపమును బొందితిని. ఇక నాకు 'బద్ధుడను' అను భ్రమలేదు. ఏకాంతబుద్ధితో రాజ్యపాలనాదికమునుగాని, లేక, ఈ జ్ఞానమును పెంపొందింపజేసుకొనుటగాని - మీరెద్దానిని ఆజ్ఞాపించిన దాని నొనర్తును.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున జీవన్ముక్త - సంశయనిరూపణమను ద్వాదశసర్గము ॥ 12 ॥

త్రయోదశః సర్గః.

[వర్ణితస్తత్త్వ బోధేన వాసనావిలయక్రమః
ప్రాణరోధేన తం వక్తుం పీఠికాత్రోపరచ్యతే.

వాసనాక్షయము తత్త్వజ్ఞానముచే గల్గుట వెనుక చెప్పబడెను. ప్రాణనిరోధముచే వాసనాక్షయమును వచించుటకిందు భూమిక యొనర్పబడుచున్నది.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

సమ్యగ్జ్ఞానవిలాసేన వాసనావిలయోదయే
జీవన్ముక్తపదే బ్రహ్మన్స్నానం విశ్రాన్తవానహమ్. 1

శ్రీరాముడు: వాసనాక్షయపూర్వకముగ సమ్యక్ - జ్ఞానఫలమగు - జీవన్ముక్తపదమున, నేను సంపూర్ణముగ విశ్రమించితిని.

ప్రాణస్పన్దనిరోధేన వాసనావిలయోదయే
జీవన్ముక్తపదే బ్రహ్మన్వద విశ్రమ్యతే కథమ్. 2

ప్రాణస్పందనమును నిరోధింపగలుగు వాసనాక్షయమునుబొంది, జీవన్ముక్తిని బొందు తీరును జెప్పుము.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

సంసారోత్తరణే యుక్తిర్యోగశబ్దేన కథ్యతే
తాం విద్ధి ద్విప్రకారాం త్వం చిత్తోపశమధర్మిణీమ్. 3

శ్రీవసిష్ఠుడు: - సంసారోత్తరణోపాయమే 'యోగము' అనంబడుచున్నది. చిత్తము నుపశమింపజేయు ఆయోగము రెండువిధములు, (హఠ, రాజయోగములు.)

ఆత్మజ్ఞానం ప్రకారోఽస్యా ఏకః ప్రకటితో భువి
ద్వితీయః ప్రాణసంరోధః శృణు యోఽయం మయోచ్యతే. 4

జ్ఞానవిచారమను ఆత్మజ్ఞానోపాయము ఒకటి విశదముగ జెప్పఁబడినది రెండవదగు ప్రాణనిరోధమును వినుము.

శ్రీరామ ఉవాచ :—

సులభత్వాదదుఃఖత్వాత్కతరః శోభనోఽనయోః
యేనావగతమాత్రేణ భూయః క్షోభో న బాధతే. 5

శ్రీరాముడు :— ఈ రెండింటిలో (జ్ఞానవిచార, ప్రాణనిరోధములలో) నెయ్యది మేలు? దేనియందు క్లేశములు తక్కువ? ఎయ్యది రమ్యము? దేనిని తెలిసికొనినమాత్రముననే దుఃఖము దూరమగునో? తెలియజెప్పుడు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ప్రకారౌ ద్వావపి ప్రోక్తౌ యోగశబ్దేన యద్యపి
తథాపి రూఢిమాయాతః ప్రాణయుక్తావసౌ భృశమ్. 6

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు :— జ్ఞానవిచారము, ప్రాణనిరోధముల రెంటిని శబ్దయోగమున వ్యవహరించినను యోగశబ్దము ప్రాణనిరోధముననే రూఢము.

ఏకో యోగస్తథా జ్ఞానం సంసారోత్తరణక్రమే
సమావుపాయౌ ద్వావేవ ప్రోక్తావేకఫలప్రదౌ. 7

సంసార - ఉత్తరణమునకు జ్ఞానము, యోగము, ఈ రెండును రెండు ఉపాయములుగ జెప్పబడినవి, ఈ రెంటిచే నొకే ఫలము చేకూరును.

అసాధ్యః కస్యచిద్యోగః కస్యచిజ్ఞ్జానినిశ్చయః
మమ త్వభిమతః సాధో సుసాధ్యో జ్ఞానినిశ్చయః 8

కొందఱికి యోగ మసాధ్యము; కొందఱికి జ్ఞానవిచార మసాధ్యము. (అధికారినిబట్టి ఈ రెండును చెప్పబడినవి). కాని సాధో! జ్ఞానవిచారము సుసాధ్యమేయని నా తలంపు.

అజ్ఞానం పునరజ్ఞాతం స్వప్నేష్వపి న తద్భవేత్
జ్ఞానం సర్వాస్వవస్థాసు నిత్యమేవ ప్రవర్తతే. 9

వివేకవిచారమున అజ్ఞానమొక్కపరి దూరమొనర్పఁబడిన, స్వప్నమునగూడ మరలనుద్భవింపదు, జ్ఞానము సర్వావస్థల నిత్యమై నెగడుచున్నది. కాన, దానికొఱకై ఎట్టి ఆర్భాటము నొనర్పవలసిన అవసరములేదు.

ధారణాసనదేశాదిసాధ్యత్వేన సుసాధ్యతామ్
నాయాతి యోగో హ్యథవా వికల్పో నైవ శోభనః. 10

ఇక యోగమన్ననో, దాన ధారణ, ఆసనము, ప్రదేశముయొక్క అనుకూల్యము మున్నగు నియమములబట్టి, సుసాధ్యముకాదు. 'తీవ్రసంవేగము' ఉన్నవారలకు ఈ రెండింటిలో నెయ్యది సుసాధ్యము, ఏయ్యది కష్టకరము అను ప్రశ్నయే ఉచితముకాదు.

ద్వావేవ కిల శాస్త్రోక్తౌ జ్ఞానయోగౌ రఘూద్వహ
తత్రోక్తం భవతే జ్ఞానమన్తస్థం జ్ఞేయనిర్మలమ్. 11

జ్ఞానవిచారము, యోగము - ఈ రెండును శాస్త్రములు చెప్పబడియున్నవి. నీకు అంతస్థమగు నిర్మలజ్ఞానమునుగుఱించి చెప్పియుంటిని.

ప్రాణాపానతయా రూఢో దృఢదేహగుహాశయః
అనన్తసిద్ధిదః సాధో యోగోఽయం బుద్ధిదః శృణు. 12

సాధూ! ప్రాణాపానముల సమత్వమును రూఢినిగాంచినదియును, శేషరత్వాన సిద్ధుల నొసంగునదియు, జ్ఞానకాములకు సాక్షాత్కారహేతువునునగు, దేహము నాశ్రయించి ఒనర్పబడు నదియానగు యోగమును గుఱించి చెప్పుచున్నాను, వినుము.

మఖానిలస్ఫురణనిరోధసంభవ
స్థితిం గతో నృపసుత చేతసా క్షయే,
సమాహితస్థితిరిహ యోగయుక్తితః
పదేపదే ప్రగలితగీర్నివత్స్యసి. 13

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జ్ఞానవిచారయోగోపదేశో నామ
త్రయోదశః సర్గః ॥ 13 ॥

నృపసుతా! ప్రియత్నముతో ప్రాణవాయువును నిరోధించిన, వాసనాక్షయమై, యోగ శాస్త్రమున జెప్పబడినట్లు చిత్తవృత్తులు నిరుద్ధమై, వాగగోచరమగు పరమానందపదము నధిష్ఠింపగలవు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
జ్ఞానవిచారయోగోపదేశమను
త్రయోదశ సర్గము. ॥ 13 ॥

చతుర్దశః సర్గః.

[సురసంప్రచ్ఛితస్యాత్ర భుశుణ్డస్య దిదృక్షయా
వసిష్ఠగమనం మేరుస్తచ్ఛృఙ్గం చాత్ర వర్ణ్యతే.

వేదాంతాది యుత్తమకథలను వినునట్టి భుశుణ్డుని జూడ కోర్కెగల్గి వసిష్ఠుండు మేరుపర్వతముపైకి బోవుటయు, మేరుపర్వత, తచ్ఛిఖరవర్ణనమును యిందుగలవు.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

అస్తితావదనన్తస్య తస్య క్వచిదయం కిల
జగద్రూపః పరిస్పన్దో మృగతృష్ణా మరావివ. 1

శ్రీ వసిష్ఠుండు :— ఈ వర్ణింపబడిన పరబ్రహ్మముయొక్క ఏకదేశమున, ఎండమావియందు పరిస్పందించు జలములవలె, జగత్తు వెలయుచున్నది.

తత్ర కారణతాం యాతో బ్రహ్మా కమలసంభవః
స్థితః పితామహత్వేన సృష్టభూతభరభ్రమః. 2

ఈ సృష్టికి పితామహుడును, పద్మయోనియును, సృష్టింపబడిన జీవులే భ్రమరమాలగా నొప్పువాడుననగు బ్రహ్మ వెలయుచున్నాడు.

తస్యాహం మానసః పుత్రో వసిష్ఠః శ్రేష్ఠచేష్టితః
ఋక్షచక్రే ధ్రువధృతే నివసామి యుగం ప్రతి. 3

అతనికి నేను మానసపుత్రుడను; శ్రేష్ఠచరిత్రుడ నగుటవలన, ధ్రువునిచే ధరింపబడిన సప్తర్షి మండలమున వైవస్వత మన్వంత రాంతము వెలయుదును.

సోఽహం కదాచిదాస్థానే స్వర్గే తిష్ఠఞ్ఛతక్రతోః
శ్రుతవాన్నారదాదిభ్యః కథాం సుచిరజీవినామ్. 4

ఒకనాడు నేను స్వర్గముననున్న ఇంద్రసభకు వెళ్లితిని; అట నారదాదులు చిరజీవనమును గుఱించి చెప్పుచుపల్కులు వింటిని.

కథాప్రసఙ్గే కస్మింశ్చిదథ తత్రాభ్యువాచ హ
శాతాతపో నామ మునిర్మానీ మానీ మహామతిః. 5

ఈ ప్రసంగమును, ప్రమాణకుశలుడును, మాననీయుడును, అల్పభాషియును నగు శతాతపుడను ఒకానొకముని సల్పుచుండెను.

మేరోరీశానకోణస్థే పద్మరాగమయే దివి
అస్తి కల్పతరుః శ్రీమాఞ్ఛృఙ్గే చూత ఇతి శ్రుతః. 6

(అతడు చెప్పిన దేమన - మేరువుయొక్క ఈశానకోణము పద్మరాగమయము; అటువైపున శోభాయుతమగు చూతమను కల్పతరువున్నది.

తస్యకల్పతరోర్మూర్ధ్ని దక్షిణస్కన్ధకోటరే
కలధౌతలతాప్రోతే విద్యతే విహగాలయః. 7

ఆ కల్పతరువు మీద, దక్షిణదిశ నొక కోటరమున్నది; దానిని బంగారు లత లల్లుకొనియున్నవి; అట పక్షుల గూడొకటియున్నది.

తస్మిన్నివసతి శ్రీమాన్భుశుణ్డో నామ వాయసః
వీతరాగో బృహత్కోశే బ్రహ్మేవ నిజపఙ్కజే. 8

అట భుశుండుడను కాకియొకటి, రాగవిహీనుడై బ్రహ్మ తన పద్మకోశమున వసించుచున్నట్లు, వసించుచుండెను.

స యథా జగతాం కోశే జీవతీహ సురాశ్చిరమ్
చిరంజీవీ తథా స్వర్గే న భూతో న భవిష్యతి. 9

దేవతలారా! ఆ వాయసమును బోలు చిరజీవులీ ఇలలోలేరు; స్వర్గమునగూడలేరు; ఉండబోరు.

స దీర్ఘాయుః స నీరాగః స శ్రీమాన్స మహామతిః
స విశ్రాన్తమతిః శాన్తః స కాన్తః కాలకోవిదః. 10

అతడు శ్రీమంతుడును, మహామతియును, ఆసక్తి - రహితుడునునగు చిరంజీవి; అతడు పరమవిశ్రాంతి నందియుండుటవలన, శాంతుడును, మనోహరుడును, త్రికాలవేత్తయును నైయుండెను.

స యథా జీవతి ఖగస్తథేహ యది జీవ్యతే
తద్భవేజ్జీవితః పుణ్యం దీర్ఘం చోదయమేవ చ. 11

ఆ ఖగము జీవించుచున్నట్లు ఎవరైన జీవింపగలిగిన అతనిదే పుణ్యమయజీవనము, పరమపురుషార్థము అని తలపవగును.

ఇతి తేన భుశుణ్డోఽసౌ భూయః పృష్టేన వర్ణితః
యథావదేవ దేవానాం సభాయాం సత్యముక్తవాన్. 12

ఇట్లు భుశుండుని విషయమై మరల ప్రశ్నింపబడి, అతడు దేవసభయందు, ఉన్నదున్నట్లు వర్ణించిచెప్పెను.

కథావసరసం శాన్తావథ యాతే సురవ్రజే
భుశుణ్డం విహగం ద్రష్టుమహం యాతః కుతూహలాత్. 13

కథముగియగనే దేవతలందఱు యథేచ్ఛ జనిరి; నేను కుతూహలముతో ఆ భుశుండుని జూడ నరిగితిని.

భుశుణ్డః సంస్థితో యత్ర మేరోః శృఙ్గా తదుత్తమమ్
సంప్రాప్తవాన్క్షణేనాహం పద్మరాగమయం బృహత్. 14

భుశుండుడు నివసించు మేరుశృంగము పద్మరాగమయమని వినియుండుటవలన, నేను తేలికగనే దానిని గుర్తించి చేరుకొనగలిగితిని.

రత్నగైరికకాన్తేన తేజసా వహ్నివర్చసా
మధ్యాహ్నసవరసేనేవ రఞ్జయత్కకుభాం గణమ్. 15

కల్పాన్తజ్వలనజ్వాలాపిణ్డాద్రిమివ సంచితమ్
ఇన్ద్రనీలశిఖాధూమమాలోకారుణితామ్బరమ్. 16

సర్వేషామేవ రాగాణాం రాశిముద్రావివ స్థితమ్
సర్వసంధ్యాభ్రజాలానాం ఘనమేకమివాకరమ్. 17

ఉత్క్రాన్తిం కుర్వతో మేరోర్బ్రహ్మనాడ్యేవ నిర్గతమ్
మూర్ధానమాగతం కాన్తం వాడవం జఠరానలమ్. 18

సుమేరువనదేవ్యేవ నవాలక్తకరఞ్జితమ్
లీలయాదాతుమిన్దుం ఖే నీతం హస్తశిఖాఙ్గులిమ్. 19

జ్వాలాభిరివ మాలాభిరరుణాభిః పయోముఖమ్
ఖం గన్తుమివ సస్పన్దం శైలస్థమివ వాడవమ్. 20

తారాః స్పృష్టుమివాకాశమఙ్గులీభిరివ త్రిభిః
కచదంశునఖాగ్రాభిః పరిచుమ్బదివోన్నతమ్. 21
గరజ్జీమూతమురజం భూభృతాం తు మణ్డపమ్
హాసత్కుసుమగుచ్ఛాఢ్యం ధ్వనత్షట్పదపేటకమ్. 22
దన్తతాలదలావల్యా పరిహాసాదివ స్ఫురత్
దోలాలోలాప్సరో వృన్దముదారమదమన్మథమ్. 23
శిలావిశ్రాన్తవిబుధమిథునాశ్రిత కన్దరమ్
వరామ్బరాజినం శుభ్రగఙ్గాయజ్ఞోపవీతి చ. 24
తాపసం పిఙ్గలమివ వేణుదణ్డధరం స్థితమ్
గఙ్గానిర్ఝరనిర్హ్రాది లతాగృహగతామరమ్. 25
గన్ధర్వగీతసుభగమామోదమధురానిలమ్
ఫుల్లహేమామ్బుజోత్తంసం తారారత్నవిభూషితమ్
వ్యోమ్నః పారమివ ప్రాప్తం పిఙ్గలం మైరవం శిరః. 26
సితహరితపీతపాటల
ఘనశైలైర్వన కుసుమరాశినవరఙ్గైః
దివి విహితామలచిత్రం
లీలాచలమమరయువతివర్గస్య. 27

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే మేరుశిఖరవర్ణనం నామ చతుర్దశః సర్గః ॥ 14 ॥.

ఆ గిరిశృంగము రత్నగిరిక కాంతులను, అగ్నిజ్వాలలవలె వెలవరించుచు, దిక్కులను మిథునసమున రంగొనర్చిరా యనుపించుచుండెను. అందువలన ఆపర్వతము కల్పాంతమునందలి అగ్ని పెండమువలె తోచుచుండెను; పార్శ్వస్థిదములగు ఇంద్రనీలమణుల కాంతులు పైకిలేచి, ధూమభ్రాంతిని గలిగించుచుండెను. వివిధరత్నముల కాంతులతో నాకాశము ఎఱ్ఱవారియుండెను. వర్ణము (రంగు) అన్నియు ఆపర్వతము నాశ్రయించినట్లుండెను. అందువలన నయ్యది సాంధ్యమేఘముల కాకరమైనట్లు తోచుచుండెను. యోగబలమున, బడబాగ్నినిబోలు జఠరానలము మేరుపర్వత - ఉదరము నుండి, సుషుమ్నాద్వారము నవలంబించి పైకిలేచి, శిరోదేశమునసున్నట్లు తోచుచుండెను. సుమేరుప్రాంత - వనదేవియే రక్తరంజితములగు హస్తాంగుళులజాచి, ఆకాశమునసున్న చంద్రుని బట్టుకొన గోరుచున్నట్లుండెను. పర్వతమునసున్న బడబాగ్నియే జ్వాలమాలలతో విస్తరిల్లి, జలముల కాకరములగు శిఖరములను అగ్నిజ్వాలను (పయోముఖములను) పైకి లేవనెత్తి, ఆకాశమునకు పోగోరినట్లుండెను. శిఖరకిరణ - నఖములతో ఆకాశమునసున్న నక్షత్రముల, గుణింప ఆకాశమును చుంబించుచున్నట్లు ఆ పర్వతము తోచుచుండెను. ఆ పర్వతమున మేఘముల మురజధ్వనులును, షట్పదముల

సంగీతమును, నలువక్కల పుష్పగుచ్ఛములును నెలకొని, వనలక్ష్మియొక్క నర్తన - శాలయా యని పించుచుండెను. అటనిట తాళవృక్షముల పత్రములు విప్పారి, దంతములవలె నంతుజేసి, అది ఇతర పర్వతశిఖరములగాంచి పరిహసించు చున్నట్లుండెను. అప్సరోగణము ఉయ్యేలల నూగుచుండెను. అట నందనమును కామోన్మత్తులు. శిలాతలముల దేవతలు విశ్రమించియుండిరి కందరముల కాముక కాముకీగణముండెను. ఆ పర్వతము, ఆకాశ - మృగాజినధారియై, శుభ్రగంగా - యజ్ఞోపవీత మును, పింగళవర్ణ - జటలను, వేణు - దండమును ధరించి, తాపసివలె నొప్పుచుండెను. ఆ పర్వత మున గాంగనిర్ఘోషము ధ్వని నొనర్చుచుండెను. దేవతలు లతాగృహములఁ బ్రవేశించుచుండిరి. గంధ ర్వులు గానమొనర్చుచుండిరి. వాయువు మధురగంధము నీనుచు ప్రకాశించుచుండెను. హేమకద లము లొప్పారుచుండెను. తారకలను రత్నములట శోభించుచుండెను. పింగళవర్ణమగు ఆ మేరుశిఖ రము గగనమును భేదించుకొనిపోయినట్లుండెను.

అమరయువతులకు క్రీడాపర్వతమగు ఆ మేరువు, శ్వేత, పీత, హరిత, పాటల వర్ణములగు వికసితపుష్పములతో గూడి, ఆకాశమండలమును విచిత్రముగ చిత్రించుచున్నట్లుండెను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భుశుండోపాఖ్యానమున మేరుశిఖరవర్ణనమను
చతుర్దశ సర్గము ॥ 14 ॥

పఞ్చదశః సర్గః

[శృఙ్గే కల్పతరుస్తత్ర పుష్పపక్ష్యాదిసంపదః
స్కన్ధే కాకకులం తత్ర భుశుణ్డశ్చాపి వర్ణ్యతే.

ఆ పర్వతశిఖరముపై కల్పవృక్ష, నూతపుష్ప, పక్ష్యాది పదార్థముల సంపదయు, దాని కోటరమున కాకులసమూహమును గలదనుటయు, భుశుణ్డుని వర్ణనయు యిందు గలవు]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

కుసుమాపూర్ణకల్పాభ్రకుస్తత్రే తస్య మూర్ధని
కల్పాఙ్ఘ్రిపమహాన్ ద్రాక్షుం శాఖాచక్రమివ స్థితమ్. 1
పుష్పరేణ్వభ్రవలితం రత్నస్తబకదన్తురమ్
ఉత్సేధనిర్జితాకాశం శృఙ్గే శృఙ్గమివార్పితమ్. 2
తారాద్విగుణపుష్పౌఘం మేఘద్విగుణపల్లవమ్
రశ్మిద్విగుణరేణ్వభ్రం తడిద్ద్విగుణమఞ్జరీమ్. 3
స్కన్ధేషు కిన్నరీగీతద్విగుణభ్రమరస్వనమ్
దోలాలోలాప్సరోలోకద్విగుణీకృతపల్లవమ్. 4
సిద్ధగన్ధర్వ సంఘాతద్విగుణోత్థ విహంగమమ్.
రత్నకాన్త్యచ్ఛనీహారద్విగుణ త్వగ్వృతాంశుకమ్. 5

చన్ద్రబిమ్బసమాశ్లేష ద్విగుణాఙ్గబృహత్ఫలమ్
మూలసంలీనకల్పాభ్ర ద్విగుణీకృతపర్వకమ్. 6
సురసంవలితస్కన్ధం పత్రవిశ్రాన్తకిన్నరమ్
నికుఞ్జకుఞ్జజీమూతం కచ్ఛసుప్తసురాదికమ్. 7
హ్రాకారవిపులం భృఙ్గానుత్సార్య వలయస్వనైః
అప్సరోభ్రమరీభిశ్చ గృహీతకుసుమాన్తరమ్. 8
సురకిన్నరగన్ధర్వవిద్యాధరవరాన్వితమ్
జగజ్జాలమివానన్తం దశాశాకాశపూరకమ్. 9
నీరన్ధ్రకలికాజాలం నీరన్ధ్రమృదుపల్లవమ్
నీరన్ధ్రవికసత్పుష్పం నీరన్ధ్రవనమాలితమ్. 10
నీరన్ధ్రమఞ్జరీపుఞ్జం నీరన్ధ్రమణిగుచ్ఛకమ్
నీరన్ధ్రాంశుకరత్నాఢ్యం లతావిలసనాకులమ్. 11
సర్వత్ర కుసుమాపూరైః సర్వత్ర ఫలపల్లవైః
సర్వామోదరజః పుఞ్జైః పరం వైచిత్ర్యమాగతమ్. 12

తస్య కక్షేషు కుఞ్జేషు లతాపత్రేషు పర్వసు
పుష్పేష్వాలయసంలీనాన్విహంగాన్దృష్టవానహమ్. 13

శ్రీ వసిష్ఠుండు:— ఆ మేరుశిఖర శిరోభాగమును కుసుమపూర్ణములగు పరిశయమేఘములు కుంతలములవలె నలంకరించియుండెను; అటు, పుష్పితములును, వ్యాప్తములునగు శాఖలతోగూడి, అర్థిజన వాంఛితముల నీడేర్చు ఆ కల్పవృక్షమును నేను కాంచితిని. అది పుష్పరేణువులను మేఘములతో గప్పబడియుండెను; రత్నమయములగు పుష్పగుచ్ఛములు దాన దట్టముగనుండెను. ఔన్నత్యమున నది ఆకాశము నతిక్రమించుచుండెను. మేరుశృంగమున మఱొక శృంగామాయనునట్లావృక్ష మొప్పుచుండెను. దాన పుష్పములు ఆకాశమునందలి నక్షత్రములకంటె అసంఖ్యముగను, పల్లవములు వర్ష కాల మేఘములకంటె నధికముగను, ఉజ్వలమగు పుష్పపరాగరాశి, చంద్ర సూర్యుల కిరణములకంటె ద్విగుణముగను, మంజరులు మెఱుపులకంటె నెక్కుడుగను ఉండెను. ఆ వృక్షముమీదనున్న భ్రమరములగుంజనధ్వని, స్కంధవాసులగు కిన్నరీగణముయొక్క గీతధ్వనులతోగలసి, ద్విగుణీకృతమగుచుండెను, ఆ వృక్షమున త్రీలు ఉయ్యాలలనూగు అప్సరసల హస్తపదపల్లవముల దాని పల్లవసమూహము ద్విగుణమగుచుండెను. కామరూపులును, విహగవేషధరులునునగు సిద్ధ గంధర్వుల ఉనికిచేత, ఆ వృక్షమునందున్న పక్షుల సంఖ్య రెండింత లగుచుండెను. రత్న కాంతి, నిర్మల నీహారములు దట్టమైన ఆ వృక్షముయొక్క పట్ట, దాని పట్టువస్త్రమువలె నుండెను. చంద్రబింబమునాలింగనమున, అందలి అమృతమునగ్రోలి, దానియున్న ఫలములు మఱింతగ లావైనట్లుండెను; దాని కొందట కల్పమేఘము లావరించుకొనియున్నందున, అదియును లావైనట్లు కనబడుచుండెను. దాని శాఖల దేవతలును, పత్రముల కిన్నరులును ఆశ్రయించుకొని విశ్రమించుచుండిరి, నికుంజకుంజముల మేఘములును, దాని నీడల సురలును నిద్రించుచుండిరి. అప్సరసలను - మధుకరములు తమ కంకణ శబ్దముల భ్రమములను

తిరిగి, ఆ బృహద్వృక్షమునుండి పుష్పచయన మొనర్చుచుండిరి. అది జగత్సమూహములవలె దశదిశల నాక్రమించుచు, సురకిన్నరగంధర్వవిద్యాధరశ్రేష్ఠులతో గూడియుండెను. ఆ వృక్షము మొగ్గలతోడను, లేతచిగుళ్లతోడను, వికసించుచున్న పుష్పములతోడను, పుష్పగుచ్ఛములతోడను, మాలతీలతలతోడను, మణిస్తబకములతోడను, అస్థలకావమిాదేర్పు దివ్యాంబరరత్నసమూహములతోడను దట్టమైయుండెను. లతలందు లాస్యనృత్యమొనర్చు (ఊగాడు) చుండెను, నలుదిక్కుల కుసుమ, ఫలపల్లవ, సుగంధ, పుష్పరేణువులతోగూడి, ఆ వృక్ష మత్యంత విచిత్రముగ శోభిల్లుచుండెను. దాని కక్షముల, కుంజముల, లతాపత్రముల, పర్వముల, పుష్పముల పక్షులు గూండ్లు కట్టుకొని నివసించుచుండుటను నేను గాంచితిని.

నిశానాథకలాఖణ్డమృణాలశకలైర్ధితాన్
అర్జునామ్భోజిసీకరకవలాస్త్రబ్రహ్మసారసాన్. 14
విరంచేరథ హంసానాం పోతకాన్సామగాయినః
ఓంకారవేదసుహృదో బ్రహ్మవిద్యానుశాసనాన్. 15
ఉద్గీర్ణమన్త్రనిచయాన్స్వాహాకారనిభస్వనాన్
అస్థిసైకతడిత్పుఞ్జనీలమేఘసమోపమాన్. 16
దేవైర్నిరీక్షితాన్నిత్యం యజ్ఞవేదిలతాదలాన్
శుకానాం స్కాన్దవాహ్యానాం మాంశ్ఛిఖాంశ్ఛిఖిశిఖాశిఖాన్. 17
గౌరీరక్షితబర్హాఘాన్స్కాన్దానవ్వరబర్హిణః
స్కన్దోపన్యస్తనిఃశేషశైవవిజ్ఞానకోవిదాన్. 18
వ్యోమ్న్యేవ జాతనష్టానాం మహతాం వ్యోమపక్షిణామ్
బన్ధూనాబద్ధనిలయాంశ్చరదభ్రసమాకృతీన్. 19
విరించిహంసజానన్యానన్యానగ్నిశుకోద్భవాన్
కౌమారబర్హిజానన్యానన్యా నమ్బరపక్షిజాన్ 20
ద్విత్రతుణ్డాంశ్చ భరద్వాజాన్హేమచూడాన్విహంగమాన్
కలవిఙ్కబలాసప్రధానోత్కీలా న్క్రౌఞ్చకుక్కుటాన్. 21
భాసచాషబలాకాదీన్స హయానన్యాంశ్చ రాఘవ
భూతౌఘం జగతీవాహం దృష్టవాంస్తత్ర పక్షిణః. 22
దక్షిణస్కన్ధశాఖాయాం స్థితాయాంవై దవీయసి
అథాహం దృష్టవాన్పుష్పపత్త్రాయామమ్బరస్థితః. 23
కాలేకాకోలవలయం మఞ్జరీజాలమాలితమ్
కోకాలోకాచలేఽరణ్యే కల్పాభ్రౌఘమివ స్థితమ్. 24

అందు, బ్రహ్మవాహనములగు హంసలు, చంద్రకళలను మృణాలనాళములను మఱియు తెలితామరతూండ్లను భక్షించుచు సుఖముగనుండెను. అవి, సర్వదా బ్రహ్మదగ్గఱనుండుటవలన, బ్రహ్మవిద్యనెఱిగి, వేదమంత్రమగు ప్రణవము నుచ్చరించుచు, అనవరతము వేదగాన మొనర్చుచుండెను,

అగ్నివాహనములగు శుకములు, యజ్ఞమంత్రముల నుచ్చరించుచుండెను. ఎల్లప్పుడు స్వాహాశబ్దము నుచ్చరించుటవలన, వాటిస్వరముగూడ స్వాహాకారమయ్యెను. యజ్ఞశాలకవి అగ్నినికొనిపోయి, ప్రాంతస్థితమగు వృక్షాగ్రముల నధివసించుచుండును; హవిప్రదాయియగు అగ్నిని కొనివచ్చినవని, యజ్ఞవేదిక నుపవిష్టులైన వా దేవతలు వీని నత్యంతప్రీతితో నిరీక్షించుచుందురు. అందువలన నవి నిరీక్షింప అత్యంతమనోహరములై యుండెను. కొన్ని, విద్యుత్పుంజములవలె పింగళవర్ణములును, కొన్ని జలభరిత మేఘములవలె నీలవర్ణములును నైయుండెను. కొన్ని, కుశపత్రములవలె హరిద్వర్ణములు; మస్తకశిఖలు అగ్నిశిఖలవలెనున్న శాబకము లనేకములుండెను. అట, కార్తికేయవాహనములగు మయూరములుగూడ నుండెను; స్కందమాతయగు గౌరీదేవి వాటిని పాలించుచుండెను. అవికుమారస్వామి కడ శైవధర్మముల నెఱిగి, ప్రావీణ్యమును సంపాదించెను. అట, వ్యోమపక్షులను ఒక జాతికిజెందిన పక్షులుండెను. అవి ఆకాశమునందే జన్మించి ఆకాశమునందే మరణించును; అవి ఎప్పుడును భూమి మీదకు దిగవు; వాటితో స్నేహముగనున్న శరదభ్రశుభ్రహంసవాహనసంతతిగూడ అట నివసించుచుండెను. అట, అగ్నివాహనసంతానములగు శుకములు, కార్తికేయవాహన సంతతియగు మయూరములు, ఆకాశపక్షి సంతతులు, ద్వితుండములగు భరద్వాజపక్షులు, హేమచూడ పక్షులు, కలవింకములు, గృధ్రములు, బకములు, కుక్కుటములు, కోకిలలు, భాసములు, చామములు మొదలగు పక్షులట నివసించుచుండెను. రామా! అట నొక పక్షిజగత్తును గాంచితినాయన్నట్లు, పెక్కుపక్షుల జూచితిని. నేనాకాశమునుండియే, ఆవృక్షముయొక్క దక్షిణస్కంధమున, ఆకులతో దట్టమైయున్న ఒక కొమ్మమీద, కుంజరీజాలముల గూడు కట్టుకొని నివసించుచున్న ద్రోణకాకముల గుంపు నొకదానిని గాంచితిని; అది, చూచుటకు చక్రవాళపర్వతారణ్యమునందున్న కల్పాంతమేఘసమూహము వలె నుండెను.

తత్ర పశ్యామ్యహం యావదేకాన్తే స్కన్ధకోటరే
విచిత్రకుసుమాస్తీర్ణే వివిధామోదశాలిని. 25

పుణ్యాకృద్యోషితాం స్వర్గే ప్రియస్తబకవాసితాః
అపరిక్షుభితాకారాః సభాయాం వాయసాః స్థితాః. 26

విభేద్య మేఘా వాతేన సమేనేవాపసారితాః
తేషాం మధ్యే స్థితః శ్రీమాన్భుశుణ్డః ప్రోన్నతాకృతిః. 27

మధ్యే చ కాచఖణ్డానామిన్ద్రనీల ఇవోన్నతః
పరిపూర్ణమనా మానీ సమః సర్వాఙ్గసున్దరః. 28

ప్రాణస్పన్దావధానేన నిత్యమన్తర్ముఖః సుఖీ
చిరంజీవీతి విఖ్యాతశ్చిర జీవితయా తయా. 29

జగద్విదితదీర్ఘాయుర్భుశుణ్డ ఇతి విశ్రుతః
యుగాగమాపాయదశా దర్శనప్రౌఢమానసః. 30

ప్రతికల్పం చ గణయన్ఛిన్నశ్చక్ర పరమ్పరామ్
జన్మనాం లోకపాలానాం శర్వశక్రమరుత్వతామ్. 31

సంస్మర్తా సమతీతానాం సురాసురమహీభృతామ్
ప్రసన్నగమ్భీరమనాః పేశలః స్నిగ్ధముగ్ధవాక్. 32
అవ్యక్తవక్తా విజ్ఞాతా నిర్మమో నిరహంకృతిః
సుహృద్బన్ధుస్తథా మిత్రం మృత్యుపుత్రో గురుప్రభుః
సర్వదా సర్వథా సత్యం సర్వం సర్వస్య సంస్తవే. 33

ఆట, విచిత్రకుసుమశోభితమును, వివిధకుసుమసుగంధవాసితమునునగు ఒక స్కంధకోటరమున కొన్ని కాకులు సభదీర్చియుండుట గాంచితిని. ఆ చోటు పుణ్యపురుషులు అప్సరసలతో భోగించు స్వర్గమువలెనుండెను. కమదమాది పుష్పసౌగంధ్యమున ఆవాయసములు సువాసితము లగుచుండెను. వాయుతాడితములగు కృష్ణమేఘఖండములా యందు నక్కినట్లుండెను. వాటినడుమ, ఇంద్రనీలమణివలె నొప్పారు భుశుండుడుండెను. అతడు సంపూర్ణాత్మయును, గౌరవనీయుడును, సమదర్శియును, అంతర్ముఖదృష్టియునై యుండెను. సర్వాంగసుందరమగు ఆవాయసము చిరజీవియని ప్రపంచమందంతట విఖ్యాతియుండుటవలన, సతనిని అందఱు చిరజీవి భుశుండు డందురు. ఆతడు యుగయుగాంతరముల ఉత్పత్తిప్రళయముల గాంచి, పరిణతబుద్ధి యయ్యెను. ప్రతికల్పముననున్న శివేంద్రచంద్రులగు లోకపాలుర ఆయువును గుణించి విసుగునందెను. గతించిన సురాసురపాలకుల పెయిదము లాతనికి గుర్తునుండెను. అతడు సర్వదా సుప్రసన్నతను వహించి గంభీరచిత్తుడై యుండెను. సుచతురుడగు అతని భాషణములు స్నేహపూర్ణములును, మధురములును, స్పష్టములును నైయుండెను. విజ్ఞానియగు అతడు నిర్మలత్వ నిరహంకారముల దాల్చియుండెను. అతడన్ని వేళల, అన్ని విధముల, అందతి కష్టముల గ్రహించుచు, తీర్చుచుండెను. (సుహృత్, మిత్రుడు). మృత్యువుతోగూడ, అతడు వైరవిహీనుడై, ప్రియపుత్రునివలె మెలగుచుండెను. బృహస్పతితుల్యుడగు ఆ భుశుండుడు, అన్నిటికని అధిష్ఠానమగు పరమార్థసత్యవస్తువును గ్రహించి, ప్రియవాదియై యుండెను.

సౌమ్యః ప్రసన్నమధురో రసవాన్మహాత్మా
హృద్యః సరోవర ఇవాన్తరఖణ్డశైత్యః,
హృత్పుణ్డరీకకుహరం వ్యవహారవేత్తా
గామ్భీర్యమచ్ఛమజహాత్ప్రకటాశయశ్రీః. 34

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే భుశుణ్డదర్శనం నామ పఞ్చదశః సర్గః ॥ 15 ॥

మహాత్ముడగు ఆ భుశుండుడు (క్రోధాది దౌష్ట్యములేక) అంతఃశీతలుడును. ఆనందరసపుడును నగుటవలన, (జలయుతమగు) సరోవరమువలె నందఱికిని ప్రియుడైయుండెను. అతడు వ్యవహారముల నన్నిటిని గ్రహించి, ఉదారచిత్తుడై యుండెను. అతని హృదయసరోజము సర్వదా సరసమై (వికాసి) యుండెను. తెంపులేని గాంభీర్యగుణమాతనిని సర్వదా అలంకరించుచుండెను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున, భుశుండోపాఖ్యానమున భుశుండదర్శనమను పంచదశ సర్గము ॥ 15 ॥

షోడశః సర్గః

[పురః ప్రాప్తవసిష్ఠేన పూజితేనాసనాదిభిః
భుశుణ్డజన్మకర్మాదేః కృతః ప్రశ్నోఽత్ర వర్ణ్యతే.

భుశుణ్డుని సమీపించి, ఆసనాదులచే పూజితుఁడైన వసిష్ఠుఁడు భుశుండుని జన్మకర్మాదులఁ గూర్చి ప్రశ్నించుట యిందు వివరింపబడినది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

అథ తస్యాహమపతం దీప్యమానవపుః పురః
కించిద్విక్షోభితసభః ఖాన్నక్షత్రమివాచలే. 1
చుక్షోభ వాయసాస్థానం నీలోత్పలసరఃసమమ్
మత్పాతమన్దవాతేన భూకమ్పేనేవ సాగరః. 2
అశఙ్కితమపి ప్రాప్తం దర్శనాన్మామనన్తరమ్
భుశుణ్డస్తు వసిష్ఠోఽయం ప్రాప్త ఇత్యవబుద్ధవాన్. 3
పత్రపుఞ్జాత్సముత్తస్థౌ మేఘశావ ఇవాచలాత్
హే మునే స్వాగతమితి ప్రోవాచ మధురాక్షరమ్. 4

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:—అనంతరము నేను, నలుదిక్కుల నుజ్వల దేహకాంతిని ప్రసరింపజేయుచు, ఆకాశమండలమునుండి అతనిముందటికి దిగితిని; అప్పుడు కలిగిన శబ్దమునకు ఆ కాకు లొకింత ఉలికి పడెను. నీలోత్పల సరోవరమువలెనున్న ఆ వాయస సభ, మత్పతనజనిత మందమారుతమున, భూకంపమున చలించు సాగరమువలె, ఒకింత చలించెను. నేనటుకతిగినంతమాత్రముననే భుశుండుడు, వసిష్ఠుఁడరుదెంచినాఁడని గ్రహింపగల్గెను. పత్రపుంజములనుండి, పర్వతమునుండి లేచు నీలమేఘశకలమువలె, లేచి "మునీ! స్వాగతము" అని యాతఁడు మధురాక్షరముల పల్కెను.

సంకల్పమాత్రజాతాభ్యాం కరాభ్యాం కుసుమాఞ్జలిమ్
మహ్యమాశు తదైవాదాన్మేఘో హైమమివోత్కరమ్. 5
ఇదమాసనమిత్యుక్త్వా నవం కల్పతరుచ్ఛదమ్
ఉపానీతవతి త్యక్తభృత్యే వాయసనాయకే. 6
భుశుణ్డ ఉత్థితే స్వీయకలాపక్షేషు పక్షిషు
ఉపవిష్టం మునిం దృష్ట్వా స్వాసనోన్ముఖదృష్టిషు. 7
సమన్తాత్థగవృన్దేన భుశుణ్డేన సమం తతః
తస్మిన్కల్పలతాపుఞ్జే హ్యుపవిష్టోఽహమాసనే. 8
అర్ఘ్యపాద్యాది సంపాద్య భుశుణ్డస్తుష్టమానసః
మామువాచ మహాతేజాః సౌహృదాన్మధురాక్షరమ్. 9

సంకల్పమాత్రజనితములగు కరముల వాఁడు, నీలమేఘము తుషారమును వర్షించునట్లు, పుష్పాంజలి నొసగెను. తరువాత వాలడు కరపల్లవాసమును ఒసగి, గ్రహింపుమనెను. అప్పుడు వాయస సము లన్నియు గౌరవార్థమై లేచి, వాటి పక్షకాంతులు ప్రసరింపజొచ్చెను; అవి నేను మూర్పుండుటను నిరీక్షించుచుండెను అప్పుడు నేను, భుశుండుడును, తత్సహచరులును ఒకేతడవ పత్రలతాపుంజమయములగు ఆసనముల గ్రహించితిమి. అర్ఘ్యపాద్యముల స్వీకరించి, మహాతేజస్వియగు భుశుండు డిట్లు స్నేహమున మధురాక్షరముల బల్కఁదొడగెను.

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

అహో భగవతాఽస్మాకం ప్రసాదో దర్శితశ్చిరాత్
దర్శనామృతసేకేన యత్సిక్తాః సద్ద్రుమా వయమ్. 10

మత్పుణ్యాచిరసంభారప్రేరితేన త్వయాధునా
మునే మాన్యైకమాన్యేన కుతశ్చాగమనం కృతమ్. 11

కచ్చిదస్మిన్మహామోహే చిరం విహరత స్తవ
అఖణ్డితైవ సమతా స్థితా చేతసి పావనే. 12

కిమర్థమద్యాగమనక్లేశేనాత్మా కదర్థితః
వచనశ్రవణోత్కానామాజ్ఞాం నో వక్తుమర్హసి. 13

త్వత్పాదదర్శనాదేవ సర్వం జ్ఞాతం మయా మునే
త్వదాగమనపుణ్యేన వయమాపూజితా స్త్వయా. 14

చిరంజీవితచర్చాభిర్వయం వః స్మృతిమాగతాః
తేనేదమాస్పదం పాదై స్త్వం పవిత్రితవానయమ్. 15

జ్ఞాతత్వదాగమోఽప్యేవం త్వాం పృచ్ఛామీహ యన్మునే
భవద్వాక్యామృతాస్వాదవాఞ్ఛితం ప్రవిజృమ్భతే. 16

ఇత్యుక్తవానసౌ పక్షీ భుశుణ్డశ్చిరజీవితః
త్రికాలామలసంవేదీ తత్ర ప్రోక్తమిదం మయా. 17

భుశుండుడు:—భగవంతుఁడా! మీరు నేటికి మమ్ము మీ దర్శనామృత సేచనమున ధన్యుల నొనర్చితిరి. అత్యంతమాననీయులగు మీరు, నా జన్మజన్మార్జితపుణ్యఫలమై, ఎటనుండి అరుదెంచుచున్నారు? మహామోహమయమగు ఈ జగత్తున పరిభ్రమించుచున్నను మీ పవిత్రహృదయమున సమత్వ మఖండితభావమున వెలయుచున్నదికదా! మీరింత కష్టమును వహించి నేడిటుకేల అరుదెంచితిరి? మేము విన నుత్సహించుచున్నాము - చెప్పుడు. మునీ! మీ చరణసందర్శనమువనే నేనం తయు గ్రహించితిని. మీ శుభాగమనమున నేడు మేము ధన్యుల మైతిమి. చిరంజీవి - ప్రసంగమున మేము మీ స్మృతిపథమున బడితిమి; మీ పవిత్రపాద స్పర్శవలన మేము పుణ్యమును సంపాదించితిమి. గ్రహించియున్నను, మీ వాగమృతపానవాంఛను దీర్చుకొనఁ బ్రశ్నించుచుంటిని. ఇట్లు త్రికాలవేదియును, చిరంజీవియును నగు భుశుండునిచే ప్రశ్నింపబడి, నే నప్పు డిట్లు నుడివితిని.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

విహంగమ మహారాజ సత్యమేతత్త్వయోచ్యతే
ద్రష్టుమభ్యాగతోఽస్మ్యద్య త్వామేవ చిరజీవితమ్. 18
ఆశీతలాన్తఃకరణో దిష్ట్యా కుశలవానసి
పతితోఽసి న బుద్ధాత్మా భీషణాం భవవాగురామ్. 19
తదేతం సంశయం ఛిన్ధి భగవన్మమ సత్యతః
కస్మిన్కులే భవాఞ్జాతో జ్ఞాతజ్ఞేయః కథం భవాన్. 20
కియదాయుశ్చ తే సాధో వృత్తం స్మరసి కించ వా
కేనాయం వా నివాసస్తే నిర్దిష్టో దీర్ఘదర్శినః. 21

శ్రీవసిష్ఠుడు:- విహగేంద్రా ! యథార్థమునే వచించితివి. నేడు మేము నిన్నుజూడ అరుదెంచితిమి. నీ వాత్మతత్త్వమును గ్రహించి, శీతలాంతకరణయున వకుశలతను బొంది, భయంకరములగు భవవాగురల జిక్కకొనకున్నావు. భగవంతుడవగు భుశుండుడా! నీ కులమెద్ది? నీవెట జన్మించితివి? ఆత్మజ్ఞానమును ఎట్లు బడసితివి? ఈ విషయముల వాస్తవముగ వర్ణించి, నా సంశయముల దూరీకరింపుము. నీ ఆయువెంత? సాధూ! జరిగిన విషయములన్నియు నుర్తున్నవా? ఇట వాసమొనర్ప ఎవరు చెప్పియుండిరి? నాకు దెలియజెప్పుము.

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

యత్పృచ్ఛసి మునే సర్వం తదిదం వర్ణయామ్యహమ్
అనుద్వేగితయా యత్నాత్కథా శ్రావ్యా మహాత్మనా. 22

భుశుండుడు:—మునీ ! నీ వడిగినదంతయు జెప్పుచున్నాను. మహాత్మా ! ఉద్వేగమును వీడి యత్నముతో (సావధానుడవై) వినుము.

యుష్మద్విధాస్త్రిభువనప్రభుపూజ్యరూపా
ఆకర్ణయన్తి యముదారధియో మహాన్తః,
తేనాశుభం ప్రకథితేన వినాశమేతి
మేఘాప్పదేన విభవేన యథార్కతాపః. 23

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే వసిష్ఠభుశుణ్డసమాయోగో నామ షోడశః సర్గః ॥ 16 ॥

మహాత్ములును త్రిలోకపూజ్యులును నగు మీ వంటివారు వినగోరుదానిని జెప్పిన, మేఘోదయమున సూర్యతాపము నశించునట్లు, అశుభములన్నియు వినష్టములై పోవును.

ఇది వాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున భుశుండోపాఖ్యానమున
వసిష్ఠభుశుండసమాయోగమను
షోడశ సర్గము ॥ 16 ॥

సప్తదశః సర్గః.

[ఉపవర్ణ్య భుశుణ్డోఽత్ర జీవన్ముక్తోచితైర్గుణైః
పృష్టార్థం విస్తరాద్వక్తుం ప్రవృత్త ఇతి కథ్యతే.
జీవన్ముక్తోచిత గుణములచే వర్ణింపబడిన భుశుండుడు, యడుగబడిన అర్థమును విస్తారముగ జెప్పు నుద్యుక్తుఁడగుట.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

అథ రామ భుశుణ్డోఽసౌ న ప్రహృష్టో న వక్రధీః
సర్వాఙ్గసున్దరః శ్యామః ప్రావృషీవ పయోధరః. 1

స్నిగ్ధగమ్భీరవచనః స్మితపూర్వాభిభాషణః
కరస్థబిల్వఫలవత్ప్రతోలితజగత్త్రియః. 2

తృణవద్భుక్తసకలః ప్రమేయాకృతసంసృతిః
లోకాజవం జవీభావే దృష్టజ్ఞానపరావరః. 3

ధీరస్థిరమహాకారో విశ్రాన్తిం గతమన్దరః
పరిపూర్ణమనాః శుద్ధః క్షీరార్ణవ ఇవాగతః. 4

పరివిశ్రాన్తధీః శాన్తః పరమానన్దఘూర్ణితః
అనిర్వాణతికోభావతజ్ఞః సంసారజన్మనామ్. 5

సరభసవదనాభిరామరూపః
ప్రియమధురోచితగానహృద్యవాక్యః
స్వయమివ నవమాశ్రితః శరీరం
సకలభయాపహారం ప్రహర్షయుక్తః. 6

ఇదమమలగిరా సమాహ శుద్ధ
మభ్యుతమనుజ్ఝితసంభ్రమక్రమేణ
కథయితుమఖిలం నిజం స్వరూపం
మధుపమివ స్తనితేన ముగ్ధమేఘః. 7

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే భుశుణ్డోపాఖ్యానే భుశుణ్డస్వరూపవర్ణనం నామ సప్తదశః సర్గః ॥ 27 ॥

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:—రామా! అనంతరము వర్షమేఘశ్యాముడును, సర్వాంగసుందరుడును, సరళబుద్ధియును, నిగ్రహుడును, స్నిగ్ధగంభీరవచస్కుడును, చిఱునవ్వుతోగూడి పల్కువాడును, జగత్తుల కరతలామలకమువలె గ్రహించినవాడును, భోగములనన్నిటిని తృణమువలె పరిత్యజించినవాడును, సంసారము, జన్మల యొక్క రహస్యమును గ్రహించినవాడును, పరావరదర్శియును, ధీరుడును, స్థిర

సంస్థీకృతజగజ్జాతస్వవ్యాపారస్థచేతసః
యస్యేచ్ఛయా కరస్పన్దో యస్యాసురపురక్షయః. 13

సత్యసంకల్పుడగుటవలన అతడు చింతామాత్రముననే జగత్తులను కళ్యాణమొనగూర్చి, ధ్యా నస్థుడైయుండును; విలాసముగ చెయ్యి ఊపినమాత్రముననే త్రిపురములు భస్మమొనరింపబడును.

ఏకాగ్రమూర్తయః స్నేహరాగద్వేషవివర్జితాః
స్వశనా యస్య తే శైలాః సరసా అపి నీరసాః. 14

స్నేహరాగద్వేషవివర్జితమై, అశనపిపాసాద్యతీతమగు అతని ధ్యానమూర్తిని, వృక్షసహితయుక్తములగు పర్వతములు దోపింపజేయుచుండును.

శిరఃఖురాః ఖురకరాః కరదన్తముఖోదరాః
ఋక్షోష్ట్రాజాహివక్త్రాశ్చ ప్రథమా యస్య లాలకాః. 15

అతని పరివారమగు మాతృగణముల శిరములత్యంత నిశితములు; వారి హస్తములు విచిత్ర శిల్పనిర్వహణాసమర్థములు, వారి దంతముల కసాధారణ భక్షణ సామర్థ్యమున్నది. భల్లూక, ఉష్ట్ర, అజ, సర్పముఖములతో వారు శోభిల్లుచున్నారు.

తస్య నేత్రత్రయోద్భాసివదనస్యామలప్రభాః
యథాగణాస్తథైవాన్యాః పరివారో హి మాతరః 16

ఆ హరుని వదనము త్రినేత్రములతో నొప్పారుచు, శ్యామలప్రభల నీనుచున్నది. ప్రమథగణము, మాతృమండలము అతని పరివారము.

నృత్యన్తి మాతరస్తస్య పురో భూతగణానతాః
చతుర్దశవిధానన్తభూతజాతైకభోజనాః. 17

చతుర్దశభువనములందున్న అనంతప్రాణకోటిని భుజించుచు, పురోవర్తులగు భూతగణములచే వందితులై వారు నృత్యమొనర్చుచుందురు.

ఖరోష్ట్రాకారవదనా రక్తమేదోవసాసవాః
దిగన్తరవిహారిణ్యః శరీరావయవస్రజః. 18

ఖరోష్ట్రవదనలును, రక్తమేదోవసరూపమగు ఆసవపానరతలును, దిగంతవిహారిణులునునగు వారి శరీరముల శవహస్తపాదాదులే మాలలుగ వెలయుచున్నవి.

వసన్తగిరికూటేషు వ్యోమ్ని లోకాన్తరేషు చ
అవటేషు శ్మశానేషు శరీరేషు చ దేహినామ్. 19

గిరికూటముల, ఆకాశమున, లోకాంతరముల, గర్తముల, శ్మశానముల, ప్రాణిశరీరముల వారు వసించుచుందురు.

జయా చ విజయా చైవ జయన్తీ చాపరాజితా
సిద్ధా రక్తాలమ్బుసా చ ఉత్పలా చేతి దేవతాః. 20

ఆ హరుని ఆలయమున, జయ, విజయ, జయంతి, అపరాజిత, సిద్ధా, రక్త, అలబుంస, ఉత్పల అను అష్టమాతృకలు నివసించుచుందురు.

సర్వాసామేవ మాతౄణామష్టావేతాస్తు నాయికాః
ఆసామనుగతా స్త్వన్యాస్తాసామనుగతాః పరాః. 21

మాతృదేవతలందఱికిని వీరే నాయికలు; తక్కినవారందఱును వీరినే అనుసరించియున్నారు; వారి ననుసరించి మఱికొందఱున్నారు. వీరి సంఖ్య అసంఖ్యము.

తాసాం మధ్యే మహార్హాణాం మాతౄణాం మునినాయక
అలమ్బుసేతి విఖ్యాతా మాతా మానద విద్యతే. 22

మునీ! పరమపూజ్యులగు ఈ మాతృదేవులందఱిలోను అలంబుసయను మానసీయ ప్రసిద్ధయై యొప్పుచుండును.

వజ్రాస్థితుణ్డశ్చణ్డాఖ్య ఇన్ద్రనీలాచలోపమః
తస్యాస్తు వాహనం కాకో వైష్ణవ్యా గరుడో యథా. 23

ఆమెకు వజ్రమునుబోలు తుండము (ముక్కు) గలదియు, ఇంద్రనీలమును బోలునదియు నగు వాయసమొకటి, వైష్ణవి (లక్ష్మి)కి గరుడునివలె వాహనమైయున్నది; దాని పేరు చండుడు.

ఇత్యష్టైశ్వర్యయుక్తాస్తా మాతరో రౌద్రచేష్టితాః
కదాచిన్మిలితా వ్యోమ్ని సర్వాః కేనాపి హేతునా. 24

ఒకానొకప్పుడు, రుద్రచేష్టితలును, అష్టైశ్వర్యయుతలునగు ఆ మాతృదేవతలందఱును, ఏదోయొక కారణమున ఆకాశమునఁ గలసికొనిరి.

ఉత్సవం పరమం చక్రుః పరమార్థప్రకాశకమ్
వామస్రోతోగతా ఏతాస్తుమ్బురుం రుద్రమాశ్రితాః. 25

వారు వామభాగమునన్న తుంబురుడను రుద్రు నాశ్రయించి, పరమార్థప్రకాశకరమగు ఉత్సవమొకదానిని సల్పిరి.

పూజయిత్వా జగత్పూజ్యౌ దేవౌ తుమ్బురుభైరవౌ
విచిత్రార్థాః కథాశ్చక్రుర్మదిరామదతోషితాః. 26

వారు జగత్పూజ్యులగు తుంబురుభైరవుల పూజించి, మదిరామదతోషితలై, విచిత్రముగ ఇట్లు ప్రసంగింపసాగిరి.

అథేయమాయయా తాసాం కథావసరతః కథా
అస్మానుమాపతిర్దేవః కిం పశ్యత్యవహేలయా. 27

సంభాషణలో, వారు ఉమాపతి తమ్ము చులకనగా చూచుచుండునా యను మాటవచ్చెను.

ప్రభావం దర్శయామోఽస్య పునర్నాస్మాంస్త్వసౌ యథా
దృష్టమాత్రమహాశక్తిః కరిష్యత్యవధీరణమ్. 28

అతనికి, మనమన శక్తుల జూపుదము; మన పరాక్రమమును గాంచి ఇక మఱెప్పుడును అతడు మనల నిరసింపడు.

ఇతి నిశ్చిత్య తా దేవ్యో వివర్ణవదనాఙ్గికామ్
ఉమామేవ వశీకృత్య ప్రోక్షయామాసురాదృతాః. 29

ఆ దేవు లిట్లు నిశ్చయించుకొని, వారు మంత్రబలమున రుద్రశక్తియగు ఉమయొక్క వదనమును ఇతరాంగములను వివర్ణ మొనర్చిరి.

మాయయాపహృతాం భర్తురఙ్గాద్రఙ్గముపాగతామ్
తామాలోలకచాం దేవ్యః శేపురోదనతాం గతామ్. 30

వారు, మాయాబలమున ఆలోలకుంతలయగు ఉమను శివుని అర్ధాంగమునుండి అపహరించి, తమమండలమునకు గొనివచ్చి, అవహేళనకొఱకు గాక, పరిహాసమునకాయమనట్లు తోపజేసి, అభిశాపబలమున వారాపెను భక్ష్యముగ నొనర్చిరి.

పార్వతీప్రేక్షణదినే తస్మింస్తత్ర మహోత్సవః
బభూవ తాసాం సర్వాసాం నృత్యగేయమనోహరః. 31

ఇట్లాదినమున వారు పార్వతిని భక్ష్యముగ నొనర్చిన, నృత్యగీతమనోహరమైన ఉత్సవమును సల్పిరి.

అత్యాసన్నమనుద్దామరవమేవామ్బరం బభౌ
దీర్ఘావయవవిక్షేపవికాసిఘనోదరాః. 32

ప్రచండమగు ఆనందధ్వనులతో ఆకాశము నిండిపోయెను. వారు హస్తాది అవయవముల జాపుచు, జరచుచు ఆనందమును ప్రకటింపసాగిరి.

అన్యా జహసురుద్దామతాల క్ష్వేడాఘనారవమ్
లసదఙ్గవికారం చ ధ్వనత్సగిరికాననాః. 33

వారు చప్పట్లు చరచుచు, సింహనాద మొనర్చుచు, మేఘములు గర్జించునట్లు నవ్వసాగిరి; వారి ఆనందధ్వనులకు కొండ గుహలు ప్రతి ధ్వనుల నీనసాగెను.

అన్యా జగుర్ధ్వనచ్ఛైలగృహామాపానతోషితాః
హరీవ రవవద్రక్షోజగన్మణ్డలకోటరే. 34

కొందఱు సురాపాన మొనర్చి, ఆనందధ్వనుల శైల - గృహముల ధ్వనింపజేయసాగిరి; ఆ ధ్వనులు చంద్రోదయమునందలి సాగర ఘోషవలెనుండెను.

అన్యాః పానం పపుః పృష్టచర్చితాఙ్గశిరఃఘురమ్
లీలాఘురఘురారావరణదాకాశకోటరే. 35

వారు చందనాదుల నలంకరించుకొని గుటకలు వేయుచు, సురాపాన మొనర్పసాగిరి. వారి లీలాధ్వనులతో ఆకాశము నిబిడమైపోయెను.

పపురుదగురథోచ్చైః సత్వరా జగ్మురాచ
ర్జహసురపురపశాఖః పేతురుచ్చైర్వవల్గుః
ననృతురనిశమాద్యః స్వాదు మాంసంచ దేవ్య
స్త్రిభువనమపవృత్తం చక్రురున్మత్తవృత్తాః. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే మాతృవ్యవహారవర్ణనం నామాష్టాదశః సర్గః ॥ 18 ॥

ఉన్మత్తవృత్తులగు ఆ మాతృదేవతలు హాస్య, నృత్య, పాన, భోజనములనొనర్చుచు, ఒకరినోట మఱొకరు ఆహారము నిడికొనుచు, త్రోసికొనుచు, పట్టుకొనుచు, విచ్చలవిడిగ సంచరించుచు, లోకమునందలి శిష్టాచారమునే తారుమారొనర్చిరి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భుశుండోపాఖ్యానమున మాతృవ్యవహారవర్ణనమను
అష్టాదశ సర్గము ॥ 18 ॥

ఏకోనవింశః సర్గః

[బ్రాహ్మీ హంస్యాం చణ్డయోగాత్స్వజన్మ భ్రాతృభిః సహ
బ్రాహ్మ్యాః ప్రసాదాజ్జ్ఞానాప్తిః పితుః స్థానాప్తిరుచ్యతే.

బ్రాహ్మీవాహంసయొక్కయు, చండయను కాకియొక్కయు సంయోగముచే సహోదరులతోకూడ భుశుండుని జన్మము, బ్రాహ్మియొక్క ప్రభావముచే జ్ఞానప్రాప్తి, పితృస్థానమున కనుటం చుట.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

ఇత్యుత్సవే వర్తమానే తాసాం వాహాస్త ఉత్తమాః
తత్రైవ మత్తా జహసుర్ననృతుః పపురప్యసృక్. 1

భుశుండుడు:— ఇట్లు, వారుత్సవోన్మత్తులైయుండ, ఉత్తమములగు వారి వాహనములు గూడ, రక్తపానమొనర్చి, నృత్యమొనర్పసాగెను.

తత్రైకత్రాసహోన్మత్తాః కాశ్చిన్ననృతురమ్బరే
రథహంస్యః స్థితా బ్రాహ్మ్యాః కాకశ్చాలమ్బుసారథః. 2

అట, బ్రహ్మవాహనమగు హంసియును, అలంబసావాహనమగు చండుడును, పానోన్మత్తములై నృత్యమొనర్పసాగెను.

నృత్యన్తీనాం చ హంసీనాం పిబన్తీనామథాసవమ్
తలే చాబ్ధితటానాం తు రతిః సమ్యగజాయత. 3

ఇట్లబ్ధితటమున పానమొనర్చి, నృత్యమొనర్చు అహంసలకు సురతేచ్ఛ కలిగెను.

సంజాతరతయో మత్తాః సర్వా హంస్యః క్రమేణ తాః
రేమిరే సహ కాకేనాప్యథ మత్తాస్తదా కిల. 4

కామోన్మత్తములగు ఆ హంసలు క్రమముగా నన్నియు అన్యయోనియగు వాయసముతో సురతమొనర్చెను.

సప్తానాం కులహంసీనాం దయితో వాయస స్తదా
క్రమేణారమ త్రైకత్ర యావదన్యోన్యమీప్సితమ్. 5

ఆ వాయసము హంసల ఏడింటియొక్క భర్తయై, వారి ఇచ్ఛానుసారము క్రీడించెను.

అథ తా గర్భధారిణ్యో బభూవురతితోషితాః
దేవ్యశ్చ కృతనృత్యాస్తాః సుప్రశాన్తమథాయయుః. 6

అనంతరము రమణసుఖ - తోషితములగు ఆ హంసలన్నియును గర్భమును దాల్చెను; దేవులు నృత్యోత్సవముల ముగించి ప్రశాంతచిత్తలైరి.

దదురోదనతాం యాతామీశ్వరాయ ప్రియాముమామ్
భోజనాయ మహామాయాం దేవ్యస్తాః శూలపాణయే. 7

మహామాయారూపిణులగు ఆ దేవులు, ప్రియతమయగు ఉమ నాహారముగ శూలపాణి కర్పించిరి.

ప్రియా మే భోజనే దత్తేత్యేవం చ శశిశేఖరః
బుద్ధ్వా బభూవ రుషితో యదా మాతృగణం ప్రతి. 8
తదా తాస్తాం సముత్పాద్య స్వాఙ్గాదానేన వై పునః
దదుర్భూయో వివాహేన పార్వతీమిన్దుమౌలయే. 9

శశిశేఖరుడు ప్రియపత్నియే ఆహారముగ నర్పింపబడినదని గ్రహించి, క్రోధింప, మాతృగణము మరల తమ అంగములనుండి ఉమను సృష్టించి, ఇందుమౌళికి వివాహమొనర్చిరి.

తతో దేవ్యో హరశ్చైవ పరివారస్తథైతయోః
సర్వే సంతుష్టమనసః స్వాం స్వాముపయయుర్దిశమ్. 10

తరువాత శివుడు, పార్వతి, తక్కుగాగల పరివారమంతయు సంతోషింప, వారందఱును తమ తమ నెలవులకు జనిరి.

అన్తర్వత్న్యో బభూవుస్తా బ్రాహ్మ్యాస్తా హంస్యో మునీశ్వర
వృత్తాన్తం కథమాయాసుర్బ్రాహ్మ్యై దేవ్యా యథాస్థితమ్. 11

మునీశ్వరా! బ్రహ్మణిహంసలు గర్భితులై కడకటిగి జరిగిన బ్రహ్మాణి వృత్తాంతము నంతటిని ఉన్నదున్నట్లు నివేదించెను,

బ్రాహ్మ్యువాచ :—

హే వత్స్యః సాంప్రతం వత్సవత్యో మే రథకర్మణి
న సమర్థా భవన్త్యో హి స్వైరం చరత సాంప్రతమ్. 12

బ్రాహ్మి:—వత్సలారా! మీరు గర్భవతులై, తొందరగ చనజాలకున్నారు. మీరిప్పుడు స్వచ్ఛందముగ విహరింపుడు. నా రథమును లాగనక్కరలేదు.

ఇతి గర్భాలసా హంసీరుక్త్వా దేవి దయాపరా
నిర్వికల్పసమాధానే బ్రాహ్మీ తస్థౌ యథాసుఖమ్. 13

ఇట్లాపె గర్భాలసలగు హంసలతో దయాపరవశయై పక్షి నిర్వికల్పసమాధియందు ప్రవేశించి, యథాసుఖముగనుండెను.

అజనాభిసరోజాన్తర్వై రిఞ్చకమలాకరే
గర్భాలసా విచేరుస్తా రాజహంస్యో మునీశ్వర. 14

మునీశ్వరా! గర్భలాలసలగు ఆ హంసలు, విష్ణుని నాభిదేశముననున్న, బ్రహ్మ - కమలాకరమున విహరింపసాగెను.

ఏవం విపక్వగర్భాస్తా నాభీకమలపల్లవే
సువతేస్మ మృదూన్యణ్డాన్యక్ష పల్ల్య ఇవాఙ్కురాన్. 15

ఇట్లుచన, వారిగర్భములు పూర్ణమవ, లత అంకురముల వెలువరించునట్లు, వారు విష్ణుని నాభికమల - పల్లవమున కోమలములగు అండముల బ్రసవించిరి.

తాని కాలం సమాసాద్య తతోఽణ్డాన్యేకవింశతిః
గర్భాక్రాన్త్యా ద్విధా జగ్ముర్బ్రహ్మాణ్డానీవ సారవత్. 16

ఆ యండములు ఇరువదియొక్కటి యుండెను; అవి పరిపక్వదశనంది, బ్రహ్మాండమువలె, రెండుగా చిట్లిపోయెను.

అణ్డేభ్యస్తేభ్య ఏవం హి జాతా వయమిమే మునే
భ్రాతరశ్చణ్డతనయా వాయసా ఏకవింశతిః. 17

మునీ! చండతనయులమగు, ఇరువదియొక్క వాయసములమైన, మేము ఆ యండముల నుద్భవించితిమి.

తే సంజాతా గతా వృద్ధిం తస్మిన్కమలపల్లవే
సంజాతపక్షాః సంపన్నా గగనోడ్డయనే క్షమాః. 18

మేమా నాభికమలముననే పెరుగజొచ్చితిమి; కొంతకాలమునకు రెక్కలురాగా మే మెగుర నేర్చుకొంటిమి.

మాతృభిః సహ హంసీభిర్బ్రాహ్మీ భగవతీ తతః
చిరమారాధితా సమ్యక్సమాధివిరతా సతీ. 19

భగవతియగు బ్రాహ్మి, మావలనను, తల్లులవలనను ఆరాధింపబడి, సమాధినుండి విరతమయ్యెను.

ప్రసాదపరయా కాలే భగవత్యా తతః స్వయమ్
తథాజ్ఞానుగృహీతాః స్మో యేన ముక్తా వయం స్థితాః. 20

సమాధినుండి సద్యోవిరతయగు ఆపెవలన మేమనుగ్రహింపబడి, ముక్తినందితిమి.

సంశాన్తమనసః శాన్తా పరాన్తే ధ్యానసంస్థితౌ
తిష్ఠామ ఇతి నిశ్చిత్య పితుః పార్శ్వే వయం గతాః. 21

పిదప, మేము శాంతమనస్కులమై ధ్యానమొనర్ప నిశ్చయించుకొని, పితృసమీపమున కరిగితిమి.

ఆలిఙ్గితా స్తతః పిత్రా పూజితాలమ్బుసా వయమ్
తథా దృష్టాః ప్రసాదేన సంస్థితాస్తత్ర సంయతాః. 22

మమ్ముల గాంచి, పితృదేవుడు ఆలింగనమొనర్చుకొనెను; పిదప మేము మలంబుస నర్చించితిమి. ఆపె మాపై ప్రసన్నవీక్షణముల నిగుడ్ప, మేము మట వినయముతో నిలబడితిమి.

చణ్డ ఉవాచ :—

పుత్రాః కచ్చిదపర్యన్తవాసనాతన్తుగుణ్ఠితాత్
భవన్తో నిర్గతా నూనమస్మాత్సంసారజాలకాత్. 23
నో చేద్వయం భగవతీం తదిమాం భృత్యవత్సలామ్
ప్రార్థయామో యథా యూయం భవథ జ్ఞానపారగాః. 24

చండుడు :—పుత్రులారా! అంతులేని వాసనలను తంతువులతో నిర్మితమైన సంసారమను వలమండి మీరు వెలువడితిరా? లేకున్న, భృత్యవత్సలయగు ఈ దేవిని, మీకు జ్ఞానమును ప్రసాదింప ప్రార్థింతును.

కాకా ఊచుః :—

తాత జ్ఞాతమలం జ్ఞేయం బ్రాహ్మ్యా దేవ్యాః ప్రసాదతః
కిం త్వేకాన్తస్థితేః స్థానమభివాఞ్ఛామ ఉత్తమమ్. 25

వాయసములు :—తండ్రీ! తెలిసికొనవలసిన తత్త్వమును బ్రాహ్మీదేవికడనుండి, తెలిసికొంటిమి; కాని, ఏకాంతముననుండ తగు స్థానమును అభిలషించుచున్నాము.

చణ్డ ఉవాచ :—

సర్వరత్నగణాధారః సమస్తసురసంశ్రయః
అస్తి హ్యేవ మహాశాస్త్రేధో మేరుర్నామ మహీధరః. 26

చండుడు :—సర్వరత్నములకు ఆకరమును, సమస్త దేవతలకు నెలవైనదియును, గొప్ప శిఖరములు గలదియునునగు మేరువను పర్వతమొకటి యున్నది.

లసచ్చన్ద్రార్కదీపస్య భూతవృన్దకలత్రిణః
బ్రహ్మాణ్డమణ్డపస్యాన్తస్తమ్భః కనకనిర్మితః. 27

సూర్యచంద్రులను దీపములు గల్గి, ప్రాణి సమూహములను పరివారముతో నొప్పు బ్రహ్మాండమండపమునకయ్యది, రత్నస్తంభమన తనరారుచున్నది.

సౌవర్ణచన్ద్రపీఠాఢ్యో రత్నాఢ్యశిఖరాఙ్గులిః
ధ్వనద్ద్వీపాబ్ధివలయో భువేోన్నమితో భుజః. 28

అయ్యది సువర్ణచంద్రునివలె తోచు పీఠముతోగూడి, వసుంధరయొక్క ఉన్నమిత (లేవనెత్తబడిన) బాహువా యనిపించుచుండును; దాని రత్నమయశిఖరములే అంగుళులవలె తోచుచు, చతుస్సముద్రవలయములును, వాటనున్న ద్వీపవలయములును, ఆ యంగుళుల కణపులోయన నొప్పుచుండును.

వృతః కులాద్రిసామన్తైర్జమ్బూద్వీపాసనే స్థితః
రాజా చన్ద్రార్కనయనే భ్రమయత్యచలాసనః. 29

అయ్యది కుల - పర్వతములను సామంతరాజులచే పరివేష్టింపబడి, జంబూద్వీప - సింహాసనమును నధిష్ఠించియున్నది; అది చంద్రార్క-నయనముల ద్రిప్పుచు, రాజువలె నొప్పారుచున్నది.

తారౌఘమాలతీమాల్యో దిగ్వస్త్రైకామ్బరామ్బరః
నాగజాతిద్వయస్థాత్మా నాకనాయకభూషణః 30

దశదిశలను అంబరములను ధరించి, తరుసమూహములను మాలతీమాలచే భూషితమై, గజములను సర్పములను గృహమై, దేవతలను శ్రేష్ఠభూషణములు ధరించి, అని యొప్పారుచున్నది.

దిగఙ్గనాభిరభితో రమ్యాభిః పురభూషణైః
ఏష నిష్పన్దిభిః శీతైర్వీజితో ఘనచామరైః. 31

దాని ద్వారములను దిగంగనలు మనోహరనగరభూషణముల అలంకరించుకొని, మేఘములను గొప్ప చామరములగా గైకొని, శీతలములగు నీటితుంపురుల జల్లుచు, వీచుచున్నారు.

షోడశాస్య సహస్రాణి యోజనానామధః క్షితౌ
స్థితాః పాదాః ప్రపూజ్యన్తే నాగాసురమహోరగైః 32

నాగ, అసుర, మహోరగములచే ప్రపూజితమగు దాని పాదములు, షోడశసహస్రయోజన దూరము పాతాళమున వ్యాపించియున్నవి.

అశీతిశ్చ సహస్రాణి దేహోఽస్యార్కేన్దులోచనః
పూజ్యతే నాకసదనే సురగన్ధర్వకిన్నరైః. 33

సుర, గంధర్వ, కిన్నర ప్రపూజితమును, సూర్యచంద్రనేత్రద్వయయుతమును నగు దాని శిరము యెనభైవేల యోజనములవఱకు స్వర్గమున వ్యాప్తమైయున్నది.

చతుర్దశవిధాన్యేనం గృహస్థమివ బాన్ధవాః
ఉపజీవన్తి భూతాని మిథో దృష్టపురాస్పదమ్. 34

బ్రహ్మర్షులు, దేవర్షులు, రాజర్షులు, దేవతలు, పితరులు, గంధర్వులు, కిన్నరులు, అప్సరసలు, విద్యాధరులు, యక్షులు, రాక్షసులు, ప్రమథులు, గుహ్యకులు, నాగులు, అను చతుర్దశవిధ ప్రాణులు, ఒకరి కొకరు రగుపించకుండ గృహస్థు నాశ్రయించుకొని బంధువులవలె నివసించుచున్నారు.

అస్య త్వీశానదిగ్భాగే పద్మరాగమయం బృహత్
విద్యతే శృఙ్గమపరో దివాకర ఇవోదితః. 35

దీని ఈశాన దిగ్భాగమున, బాలసూర్యునివలె దోచు పద్మరాగమయశృంగ మొకటి యున్నది.

అస్యాస్తి దృష్టే భూతౌఘవృతః కల్పతరుర్మహాన్
జగతః శిఖరాదర్శే ప్రతిబిమ్బమివ స్థితః. 36

దానిమీద, ప్రాణుల కాకరమగు కల్పతరువొకటి, శిఖరమను అద్దమున ప్రతిఫలించు జగత్తువలె నున్నది.

తస్యాస్తి దక్షిణస్కన్ధే శాఖా కనకపల్లవా
రత్నస్తబకనీనేరన్ధ్రా చన్ద్రబిమ్బాల్లసత్ఫలా. 37

దాని దక్షిణస్కంధమున కనకపల్లవములతోగూడిన శాఖయొకటియున్నది. అది రత్నగుచ్ఛములతో దట్టమై, చంద్రబింబములవలె రాజిల్లు ఫలముల గల్గియున్నది.

తత్ర పూర్వం మయా నీడం కృతమాసీత్స్ఫురన్మణి
దేవ్యాం ధ్యానవిమగ్నాయాం యస్మిన్నిలరమే సుతాః. 38

సుతులారా! అట పూర్వము మణులతో ప్రజ్వరిల్లు గూటినొకదానిని నేను నిర్మించియుంటిని. దేవి ధ్యానమగ్నయైనప్పుడు నేనా గూటికతెగి విశ్రమించుచుంటిని,

రత్నపుష్పదలచ్ఛన్నం రసాయనఫలాన్వితమ్
చిన్తామణిశిలాకాభిర్విహితాలిన్దసంస్థితి. 39

ఆ శిలాయము రత్న – పుష్పదళములతో గప్పబడియున్నది; దాని బహిర్ద్వారము చింతామణిశిలాకలతో నిర్మింపబడినది. అట, రసాయనఫలము లనేకములున్నవి.

బుద్ధిపూర్వసమాచారైః సంపూర్ణం కాకపుత్రకైః
శీతలాభ్యన్తరం హృద్యం పూరితం కుసుమోత్కరైః. 40

అట, విచారపూర్వకముగ విహరించు కాకపుత్రులనేకులు నివసించుచున్నారు. అది, శీతలపుష్పములతో గప్పబడి, హృద్యమైయున్నది,

తద్గచ్ఛత సుతా నీడం దుర్గం నాకవతామపి
భోగం మోక్షం చ తత్రస్థా నిర్విఘ్నమలమాప్స్యథ. 41

సుతులారా! మీ రా గూటికిఁ బొండు; అది దేవతలకుగూడ దుర్గమము. మీరట నివసించిన భోగమోక్షముల రెంటిని నిర్విఘ్నముగ బొందగలరు.

ఇత్యుక్త్వాస్మాన్పితా తత్ర చుచుమ్బాభ్యాలిలిఙ్గ చ
దదౌ దేవ్యా యదా నీతమస్మభ్యం చ తదామిషమ్. 42

ఇట్లు మాపిత పల్కి, ఆలింగనచుంబనముల నొనర్చి, దేవికొఱకు గొనివచ్చిన మాంసమును మాకొసఁగెను.

తద్భుక్త్వా చరణౌ దేవ్యాః పితుశ్చైవాభివాద్య చ
విన్ధ్యకచ్ఛాద్వయం తస్మాత్స్థానాదాలమ్బుసాత్ప్లుతాః. 43

దానిని భుజించి, దేవికిని, పితకును మ్రొక్కి, అలంబుసాదేవి వాసమగు వింధ్యకచ్ఛము నుండి వెలువడితిమి.

క్రమేణాకాశముల్లఙ్ఘ్య నిర్గత్యామ్బుదకోటరైః
పవనస్కన్ధమాసాద్య వన్దితవ్యోమచారిణః. 44

క్రమముగ ఆకాశపథము నతిక్రమించి, మేఘమండలమును దాటి, వాయుమండలము నతిక్రమించి, అగపడిన దేవతలకు మ్రొక్కితిమి.

పరిహృత్య దినాధీశం లోకాన్తరపురం గతౌ ।
స్వర్గముల్లఙ్ఘ్య యాతౌ స్వో బ్రహ్మలోకం మునీశ్వర. 45

మునీశ్వరా! సూర్యమండలమును దాటి స్వర్గమును, అవరావతిని నెడి బ్రహ్మలోకమున కలిగితిమి.

ప్రణామపూర్వం తత్రైతదస్మాభిరావ త్రిప్తితుర్వ్విజః
మాత్రేచ భగవత్యైచ బ్రాహ్మ్యై చాసు నివేదితమ్. 46

మాతలను, బ్రాహ్మికిని మ్రొక్కి, తండ్రిపల్కులను అన్నిటిని నివేదించితిమి.

తాభ్యాం సస్నేహమాలిఙ్గ్య గచ్ఛతేత్యాజ్ఞయైథితౌ ।
వయం కృతనమస్కారా బ్రహ్మలోకాద్వినిర్గతౌ. 47

వారికడ స్నేహసమాలింగనమును బడసి, 'వెళ్లుడు' అని ఆజ్ఞాపింపబడి, నమస్కారమొనర్చి, బ్రహ్మలోకమునుండి వెలువడితిమి.

ఉల్లఙ్ఘ్య లోకపాలానాం పురీస్తపనభాస్వరాః
ఆకాశగామినో లోలాః పవనస్కన్ధచారిణః. 48
ఇమం కల్పతరుం ప్రాప్య నిజం నీడం ప్రవిశ్య చ
దూరస్థ బాధాస్తిష్ఠామో మునే మానసమవస్థితౌ. 49

మునీ! సూర్యునివలె ప్రకాశించు లోకపాలకుల పురములదాటి, వాతస్కంధము నధిరోహించి, ఆకాశపథమునంటి, ఈ కల్పతరువునుజేరి, గూటప్రవేశించి, నిర్విఘ్నముగ మానము నాశ్రయించియుంటిమి.

జాతా యథా వయమిమే స్థితిమాగతాశ్చ
సంప్రాప్య బోధముపశాన్తధియో యథావత్
ఏతత్తను క్రమవిమఖణ్డమలం మయా తే
శేషేణ మాం సమనుశాధి మహానుభావ. 50

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే ఆలయలాభో నామ ఏకోనవింశతితమః సర్గః ॥ 19 ॥

మహానుభావా! మేమెట్లు పుట్టినది, పెరిగినది, జ్ఞానమును బొంది ఎట్లు ఉపశాంతమనస్కులమైనది, మీ కున్నదున్నట్లు జెప్పితిని; మిగిలినది కూడ జెప్ప నాజ్ఞాపించిన జెప్పెదను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున భుశుండోపాఖ్యానమున ఆలయలాభమను ఏకోనవింశతితమ సర్గము ॥ 19 ॥

వింశః సర్గః.

[ప్రతికల్పం జగత్సామ్యం భ్రాతౄణాం నిధనం తథా
ప్రలయేఽపి భుశుణ్డోఽత్ర స్వచిత్తస్థైర్యముక్తవాన్.

ప్రతికల్పమునను జగత్తుయొక్క సామ్యము, సోదరుల మరణము, ప్రళయమందును తన చిత్తము స్థిరముగానుండు వినయము, భుశుండుడు వర్ణించుట.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

ఆసీత్కించిత్పురా కల్పే జగద్యచ్చిరమాస్థితమ్
సంనివేశేన చైతద్వదద్యాపి చ న దూరగమ్. 1

తదేతద్వృత్తమభ్యాసాద్వర్తమానేన వర్ణితమ్
మయా మునీన్ద్ర బోధాయ ప్రాగ్జన్మసామ్యదర్శినా. 2

భుశుండుడు :—మునీంద్రా! పూర్వపూర్వకల్పములందున్నట్లే, ఇప్పుడుగూడ ఈ జగత్తు వెలయుచున్నది. అందువలన, నేను లెక్కలేనన్ని కల్పవృక్షముల మీద నివసించియున్నను, కాలాయమును, ఇప్పుడున్నట్లే వర్ణించుచున్నాను. ఈవర్తమానకల్పమును, పూర్వకల్పములవలెనే దర్శించుచున్నాను.

అద్య మే ఫలితం పుణ్యైశ్చిరకాలోపసంభృతైః
నిర్విఘ్నమేవ పశ్యామి యద్భవన్తం మునే తతః. 3

మునీ! మిమ్ములను నిర్విఘ్నముగ దర్శించుటగూడ, మత్పురాకృతపుణ్యపుంజముల ఫలమేయైయున్నది.

ఇదం నీడమిమాం శాఖామహం చాయమయం ద్రుమః
అద్య పావనతాం ప్రాప్తాన్యేతాని తవ దర్శనాత్. 4

మీ దర్శనఫలముగ, ఈ కల్పవృక్షము, దీని శాఖ, గూడు, నేనును పవిత్రులమైతిమి.

ఇదమర్ఘ్యమిదం పాద్యం గృహీత్వా విహగార్పితమ్
నూనం పావనతాం నీత్వా శేషేణాదిశ చాశు భోః. 5

మదర్పితములగు ఈ అర్ఘ్యపాద్యాదులను స్వీకరించి, మమ్ము ఇంకనెక్కుడుగ పవిత్రుల నొనర్చి, మిగిలిన దానిని ఆజ్ఞాపింపుడు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

ఇదమర్ఘ్యం చ పాద్యం చ భూయో దత్తవతి స్వయమ్
భుశుణ్డవిహగే తస్మిన్నిదం రామాహముక్తవాన్. 6

వసిష్ఠుడు :—రామా! భుశుండుడట్లు పల్కి, మరలనొసగిన అర్ఘ్యపాద్యాదులను గ్రహించి, నేనిట్లు ప్రశ్నించితిని.

భ్రాతరస్తే విహఙ్గేశ తాదృశస్త్వా మహాధియః
ఇహ కస్మాన్న దృశ్యన్తే త్వమేవైకో హి దృశ్యతే. 7

పక్షిరాజా ! నిన్నుబోలిన శక్తిశాలులను, బుద్ధిమంతులునునగు నీ సోదరులు అగపడకున్నా రేమి? నీ వొక్కఁడవే ఏలయున్నావు?

భుశుణ్డ ఉవాచ:—

తిష్ఠతామిహ నః కాలో మహానతిగతో మునే
యుగానాం పఙ్క్తయః క్షీణా దివసానామివానఘ. 8

భుశుండుడు :—ఒక దానివంటి మఱొకటిగా అరుగు దినముల సమూహములవలె, అనేకయుగములు గతించినవి; చాలకాలము గడచినది; మునీ ! అప్పుడు మేమందరము కలసి ఇటనుంటిమి.

ఏతావతాథ కాలేన సర్వ ఏవ మమానుజాః
తనూస్తృణమివ త్యక్త్వా శివే పరిణతాః పదే. 9

ఈలోపున నా అనుజులందఱు, శరీరమును తృణమువలె త్యజించి, శివపదమును బొందిరి.

దీర్ఘాయుషో మహాన్తోఽపి సన్తోఽపి బలినోఽపి చ
సర్వ ఏవ నిగీర్యన్తే కాలేనాకలితాత్మనా. 10

బలవంతులును, దీర్ఘాయువులునునగు మహాత్ములనేకులున్నను, వారి నందఱిని అలక్షితస్వరూపమగు కాలము మ్రింగివైచినది.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

స్కన్ధవ్యాధార్కశశిషు వహత్స్వవిరతం జవాత్
వాతస్కన్ధాతివాతేషు కచ్చిత్తాత న ఖిద్యసే. 11

శ్రీ వసిష్ఠుడు :—ద్వాదశాదిత్యులను చంద్రబింబములను కంఠహారముగ ధరించి చెలరేగు వాతస్కంధాది ప్రళయవాయువుల నీవు క్షీణింపక ఎట్లు వెలయుచున్నాడవు ?

దగ్ధోదయాస్తశైలేన్ద్రవనవ్యాప్తైః రవేః కరైః
చిరమత్యన్తమాసన్నైః కచ్చిత్తాత న ఖిద్యసే. 12

ఉదయాస్తమయదేశముల సుదయించుచు భూమండలమును సమీపించి, వనములనన్నిటిని దహించు సూర్యకిరణములు నీకు కష్టమనిపింపలేదా ?

ఇన్దోరథ కరైః శీతైః పాషాణీకృతవారిభిః
ఆసన్నకరకాపాతైః కచ్చిత్తాత న ఖిద్యసే. 13

అత్యంతశీతలములగు చంద్రుని రథ - కిరణములు నీటిని గడ్డకట్టించి, మంచుగడ్డల కురిపించునప్పుడు, నీ వెట్లు సహించియుండగలిగితివి?

అజస్రమిహ విశ్రాన్తైః కల్పజీమూతమణ్డలైః
పరశుచ్ఛేదనీహారైః కచ్చిత్తాత న ఖిద్యసే. 14

గొడ్డలి వ్రేటులకుఁగూడ దెగని మంచుగడ్డలవలెను, ప్రళయమేఘ సమూహములకు గుంపులుగ నివసించుచుండ, నీకు కష్టమనిపింపదా?

విషమైర్జగతః క్షోభైరుచ్చైస్సరపదస్థితః
కథం న క్షోభమాయాతి కల్పవృక్షోఽయమున్నతః. 15

జగత్తు విషమములగు క్షోభలచే దద్దరిల్లుచుండ, అత్యున్నతస్థానమును, ఎత్తునున్నది యగుటచే ఈ కల్పవృక్షమెట్లు నశింపకుండ నుండగలుగుచున్నది?

భుశుణ్డ ఉవాచ:—

నిరాలమ్బాస్పదా బ్రహ్మన్సర్వలోకావహేలితా
తుచ్ఛేయం సర్వభూతానాం తుచ్ఛా విహగజీవికా. 16

భుశుండుడు :—బ్రహ్మజ్ఞా! నిరాలంబమగు (ఆకాశజీవి), సర్వజనదూషితమునగు, ఈ విహగజీవనము అన్ని జీవనములకంటె తుచ్ఛమైనది.

ఈదృశేషు చ భూతేషు నిర్జనేషు వనేషు చ
కల్పితాస్థితిర్ధాత్రా శూన్యే వా వ్యోమవర్త్మని. 17

ఇట్టి తుచ్ఛజీవములకును, విధాత నిర్జనవనములను, శూన్యమగు ఆకాశమార్గమును జీవికగా కల్పించినాడు.

కథమస్యాం ప్రభో జాతౌ జాతస్య చిరజీవినః
ఆశాపాశనిబద్ధస్య విహగస్య విశోకితా. 18

ప్రభూ! ఇట్టి జాతియందు జన్మించి, ఆశాపాశనిబద్ధుడనై, చిరజీవినగు నా దుఃఖము నెట్లు వర్ణింతును?

వయం తు భగవన్నిత్యమాత్మసంతోషమాస్థితాః
న కదాచన నీరూపే ముహ్యామో జాతవిభ్రమైః. 19

భగవంతుడా! మేము నిత్యము ఆత్మతృప్తిని బొంది, నిర్విశేషవస్తువున గల్గు ఈ జన్మాదిభ్రమలకు లోనుగాకున్నాము.

స్వభావమాత్రసంతుష్టాః కష్టైర్ముక్తా విచేష్టితైః
క్షిపామః కేవలం కాలమస్మిన్బ్రహ్మన్నిజాలయే. 20

బ్రహ్మజ్ఞా! మేము స్వాభావికమగు స్వస్వరూపముననే సంతుష్టులమై, నిజగృహమున కాలము గడుపుచున్నారము; కష్టదాయకములగు ప్రయత్నములనుండి విడివడితిమి.

న జీవితాన్న మరణాత్కర్మదేహస్య రోధనమ్
యథాస్థితేన తిష్ఠామస్తథైవాస్తంగతేహితాః. 21

మేము జీవించి, ఐహికాముష్మిక కర్మల నొనరింపగోరము; మృతించి శరీరమును ద్యజింపగోరము. ఇప్పుడున్నట్లు, నిత్యసిద్ధనిరతిశయానందస్వరూపముననే, పూర్ణకాములమై, నివసించుచు కాలము గడుపుదుము,

ఆలోకితా లోకదశా దృష్టా దృష్టాన్తదృష్టయః
నూనం సంత్యక్తమస్మాకం మనసా చఞ్చలం వపుః. 22

మేము లోకముయొక్క జననమరణముల ననేకముగ గాంచితిమి; జగన్మిథ్యాత్వనిర్ణయములకు స్వప్నాద్యనేక దృష్టాంతముల నెఱిగితిమి; అందువలన మామనస్సు చంచలాకారమునువీడి, సామ్యమును బొందినది.

అనారతనిజాలోకే నిత్యం చాపరితాపిని
కల్పాగస్యోపరి సదా వేద్మి కాలకలాగతిమ్. 23

నే మీ కల్పవృక్షమున, త్రితాపవిహీనమగు ఆత్మలోకమునసుండి, సూక్ష్మమగు కాలగతిని జూచుచున్నారము.

రత్నగుచ్ఛప్రకాశాఢ్యే బ్రహ్మన్కల్పలతాగృహే
ప్రాణాపానప్రవాహేణ వేద్మి తల్పమఖణ్డితమ్. 24

బ్రహ్మజ్ఞుడా! సర్వదా రత్నప్రభామండితమై, దినరాత్రివిభేదహీనమగు ఈ కల్పలతాభవనమునసున్నను, ప్రాణాపానవాయువుల సంచారమును బట్టి, కాలగతిని గ్రహించుచున్నారము.

అవిజ్ఞాతదివారాత్రౌ హ్యస్మిన్నుచ్చైః శిలోచ్చయే
జానామి నిజయా బుద్ధ్యా లోకకాలక్రమస్థితిమ్. 25

వాస్తవమున కిట దినరాత్రిభేదమును గ్రహింపజాలము; అయినను, స్వబుద్ధిబలమున త్రికాలముల గ్రహింపగలుగుచున్నాను.

సారాసారాపరిచ్ఛేది బోధాద్విశ్రాన్తిమాగతమ్
నిరస్తచాపలం శాన్తం సుస్థిరం మే మునే మనః. 26

మునీ! మా మనస్సు, తత్త్వజ్ఞానబలమున, సారాసారవిభేదమును వీడి, విశ్రాంతినందుచున్నది; అందువలన, నామనస్సు శాంతము, సుస్థిరమునునైయున్నది. దుఃఖమునకు తావులేదు.

సంసారవ్యవహారోత్థైరాశాపాశైరసన్మయైః
ఉద్గారైరివ భూకాకో న వైవశ్యం వ్రజామ్యహమ్. 27

సంసారవ్యవహారముల జనించు తుచ్ఛములగు ఆశాపాశములఁబడి, భూకాకములవలె ఎవరైన తుమ్మినమాత్రముననే భయపడను.

పరోపశమధర్మిణ్యా వయమాలోకశీతయా
పశ్యన్తో జగతీం మాయాంధియా ధైర్యముపాగతాః. 28

పరమశాంతితోగూడుకొనిన దృష్టులబరపుచు, ఈ మాయిక జగత్తుల నిరీక్షించుచున్నాము; అని, వినష్టములైనను ధైర్యమును కోలుపోకుండనున్నాము.

భీమాస్వపి మహాబుద్ధే దశాస్వచలబుద్ధయః
వినిర్మలోపలాకారాః సంప్రాప్తాసు యథాక్రమమ్. 29

మహామతీ! భయంకరములగు ఆపదలలోనగూడినను, పాషాణమువలె స్థిరతనువహించి స్ఫటికమణివలె కేవలము సాక్షిభూతులముగ వెలయుచున్నారము.

ఇయమారమ్భసుభగా తరలా జాగతీ స్థితిః
భూయో భూయః పరామృష్టా నచ కించన బాధతే. 30

ఆరంభమున సుఖకరముగ నుండునదియును, చపలమైనదగు యీ జగత్తునందలి సుఖములు మాటిమాటికి వచ్చుచుపోవుచున్నను మమ్ము బాధింపకున్నవి.

సర్వాణ్యేవ ప్రయాన్త్యేవ సమాయాన్తి చ వా నవా
భగవన్భూతజాలాని భయమస్మాకమత్ర కిమ్. 31

భగవంతుడా! ఈభూతములు జన్మించినను, మరణించినను, మరణింపకున్నను మాకేమి?

భూతజాలతరఙ్గిణ్యా విశన్త్యాః కాలసాగరే
వయం సంసారసరితస్తటస్థా అప్యనాదృతాః. 32

భూతజాలములను నదులు కాలమను సముద్రమున ప్రవేశించుచున్నవి; మేమిట తటస్థుల ముగనుండి, దానిని లెక్కగొనకున్నారము.

నోజ్ఝామో నచ గృహ్ణీమస్తిష్ఠామో నేహ చ స్థితాః
మృదుపాదా దృఢా క్రూరా వయమస్మిన్ద్రుమే స్థితాః. 33

మేమిట నెద్దానిని గ్రహించుచుండుటలేదు. లేక, త్యజించుచుండుటలేదు. మా పదములు సంసారమున జాగ్రత్తగా మసలుచుండుటవలన మృదులములును, దానిని జింపుటవలన క్రూరములునై తనరుచున్నవి. ఈ తీరున, మేమీ కల్పవృక్షమున నివసించుచున్నారము.

హీతశోకభయాయాసైస్త్వాదృశైః పురుషోత్తమైః
తుష్టైరనుగృహీతాః స్మః సంస్థితా విగతామయాః. 34

శోకభయరహితులగు మీవంటి పురుషోత్తములవలన అనుగ్రహింపబడి, మాయారహితుల మై, వెలయుచున్నాము.

తతస్తతశ్చ పర్యస్తం లుఠితః నచ వృత్తిషు
నాపరామృష్టతత్త్వార్థమస్మాకం భగవన్మనః. 35

భగవంతుడా! మా మనస్సు, ఏవైన సంసారవ్యవహారముల నడుమాడ, ఇటనట నటించినను, తత్త్వము నెఱయుటవలన రాగాదులకు వశీభూతముకాకుండనున్నది.

నిర్వికారే గతక్షోభే చాత్మన్యుపశమం గతే
చిత్తరఙ్గాః ప్రబుద్ధాః స్మః పర్వణీవ మహాబ్ధయః. 36

మా మనస్సు, నిర్వికారమును, క్షోభరహితమునునగు ఆత్మయందు ఉపశమింప, చిత్తతరంగములు (సర్వత్ర బ్రహ్మాకారవృత్తి జనియించుటవలన) పర్వదినమునందలి సముద్రకెరటములవలె, లేచుచున్నవి.

భవదాగమనాద్బ్రహ్మన్నిదానీం ముదితాశయాః
మన్దరోద్ధూతసర్వాఙ్గః క్షీరోదో యేన తన్యతే. 37

బ్రహ్మజ్ఞా! అత్యంతకష్టమున మందరగిరితో పాలసముద్రమును దరచ, లభించెడు ఆనందము నే మీరాకవలన మేము పొందుచున్నాము.

నాత్మః పరతరం కించిన్మన్యే కుశలమాత్మనః
సన్తో యదనుగమ్యాస్తే సంత్యక్తసకలైషణాః. 38

ఏషణాత్యాగులగు మహాత్ములరుదెంచుటకంటె, ఆత్మకళ్యాణమింకొకటి ఉండదని ఎంచుచున్నాము.

ఆపాతమాత్రరమ్యేభ్యో భోగేభ్యః కిమవాప్యతే
సత్సఙ్గచిన్తామణితః సర్వసారమవాప్యతే. 39

ఆపాతరమ్యములగు భోగములనుండి ఏమి లభింపగలదు? సత్సంగమను చింతామణినుండి సర్వసారమగు జ్ఞానము లభింపగలదు.

స్నిగ్ధగమ్భీరమసృణమధురోదారధీరవాక్
త్రైలోక్యపద్మకోశేఽస్మిన్త్వమేకః షట్పదాయసే. 40

మీ వాక్యములు ధీరగంభీరములు, స్నిగ్ధకోమలములు, సరళమాధుర్యమయములునై తనరాయచున్నవి. మీరు, త్రైలోక్య - పద్మ - షట్పదములు. (అనగా, మీరొక్కరే సారమగు జ్ఞానమును గ్రహింపగలిగితిరి, అని భావము)

అధిగతపరమాత్మనోఽపి మన్యే
భవదవలోకనశాన్తదుష్కృతస్య
మమ సఫలమిహాద్య జన్మ సాధో
సకలభయాపహరో హి సాధుసఙ్గః. 41

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే భుశుణ్డస్వరూపనిరూపణం నామ
వింశః సర్గః ॥ 20 ॥

సాధో! సాధుసంగము సకలభయాపహరము. మేమాత్మతత్త్వమును గ్రహించియున్నను, మీదర్శనమున మా దుష్కృతములన్నియు నశించి, జన్మ సఫలమైనదని తలచుచున్నాడను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భుశుండస్వరూపనిరూపణమను వింశతితమ సర్గము ॥ 20 ॥

ఏకవింశః సర్గః

[కల్పవృక్షస్య మాహాత్మ్యం ప్రలయే ధారణాస్థితిః
నియతిర్భూరిచిత్రార్థస్మృతిశ్చాత్రోపవర్ణ్యతే.

కల్పవృక్షమాహాత్మ్యము, ప్రళయమందలి ధారణాస్థితి, నియతి, అనేక విచిత్రార్థముల స్ఫురించుటయును విషయములిందు గలవు.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

యుగక్షోభేషు ఘోరేషు వాత్యాసు విషమాసు చ
సుస్థిరః కల్పవృక్షోఽయం న కదాచన కమ్పతే. 1

భుశుండుడు:- ఘోరములగు కల్పాంతవిక్షోభములరుదెంచినను, విషమములగు గాలులు వీచినను, ఈకల్పవృక్షము కంపింపదు, స్థిరముగనే యుండును.

అగమ్యోఽయం సమగ్రాణాం లోకాన్తరవిహారిణామ్
భూతానాం తేన తిష్ఠామ ఇహ సాధో సుఖేన వై. 2

సాధో! లోకాంతరముల చరించు జనులందరికిని గూడ ఇది అగమ్యమైయున్నది; అందువలన, నేనెట్టిబాధయు లేకుండ నిట సుఖముగనున్నాను.

హిరణ్యాక్షో ధరాపీఠం ద్వీపసప్తకవేష్టితమ్
యదా జహార తరసా నాకమ్పత తదా తరుః. 3

సప్తద్వీపములతో గూడిన ధరాపీఠమును హిరణ్యాక్షుడు అపహరించినను, దివ్యప్రభావమువలన ఈకల్పవృక్షము కదలకుండ నున్నది.

యదా లోలాయితవపుర్భూవామని పర్వతః
సర్వతో దత్తసామ్యాద్రిస్తదా నాకమ్పత ద్రుమః. 4

వరాహమూర్తి హిరణ్యాక్షవేష్టితయగు భూమండలమును మరల సరిచేసి పెట్టునప్పుడు అది కంపించినను, ఈకల్పవృక్షము కంపింపదు.

భుజావష్టమ్భవినమన్మేరుర్నారాయణో యదా
మన్దరం ప్రోద్దధారాద్రిం తదా నాకమ్పత ద్రుమః. 5

కూర్మమూర్తి తన భుజముల ధరించి పాలసముద్రమును తరచునప్పుడుగూడ ఈకల్పము కంపింపకుండ నుండును.

యదా సురాసురక్షోభపతచ్చన్ద్రార్కమణ్డలమ్
ఆసీజ్జగదతిక్షుబ్ధం తదా నాకమ్పత ద్రుమః. 6

రాక్షసులకును, దేవతలకును యుద్ధము జరుగుచుండ, సూర్యచంద్రమండలములు పడిపోయి, జగత్తు అత్యంతక్షోభను చెందినను, ఈ కల్పవృక్షము చలింపదు.

ఉన్మీలితాద్రీన్ద్రశిలా యదోత్పాతానిలా వవుః
అధూతమేరుతరవస్తదా నాకమ్పత ద్రుమః. 7

ఉత్పాతముల గూర్చు ప్రళయవాయువులు శిలాఖండముల పెకలించి, ఇటనున్న ఇతరవృక్షముల నా శిలలతో బడగొట్టి వినాశమొనర్చినను, ఈకల్పవృక్షము కంపింపకుండెను.

యదా క్షీరోదలోలాద్రికన్దరానిలకమ్పితాః
కల్పాభ్ర పఙ్క్తయశ్చేరుస్తదా నాకమ్పత ద్రుమః 8

క్షీరసముద్రమున కంపితమగు మందరగిరికందరవాతముల చలింపబడు ప్రళయమేఘోదయమునగూడ, ఈకల్పకము చలింపకుండెను.

యదా సమస్తతో మేరుః కాలనేమిభుజాన్తరే
కించిదున్మూలితోఽతిష్ఠత్తదా నాకమ్పత ద్రుమః. 9

కాలనేమి భుజమధ్యమున జిక్కి మేరుపర్వతమొకింత చలించినప్పుడుగూడ, ఈకల్పకము చలింపకుండెను.

పక్షీశపక్షపవనా అమృతాక్రాన్తిసంగరే
యదావవుః పతత్సిద్ధాస్తదాయం నాకమ్పద్ద్రుమః. 10

గరుడుడు అమృతమును గొనిరా యుద్ధమొనర్చినప్పుడు అతని రెక్కలగాలికి, సిద్ధులుకూడ పడిపోయిరి; కాని ఈకల్పవృక్షము చలింపకుండెను.

యదా శేషాకృతిం రుద్రో న సమాప్తైకచేష్టితామ్
యదా గరుత్మాన్బ్రహ్మాణ్డం తదా నాకమ్పత ద్రుమః. 11

గరుడుడు జన్మించి రభసమున ఈభూమండలమును జలమగ్నమొనర్పగోరినప్పుడు, సంకర్షణాఖ్యరుద్రుడు, సహస్రఫణముల భూమిని దాల్చెను; అప్పుడుకూడ ఈకల్పకము కంపింపలేదు.

యదా కల్పానలశిఖాః శైలాబ్ధిసకలోల్బణాః
శేషః ఫణాభిస్తత్యాజ తదా నాకమ్పతద్రుమః. 12

శేషుడు సహస్రఫణముల సముద్రపర్వతములకుగూడదుస్సహమగు కల్పాగ్నికీలలను త్యజించినప్పుడుగూడ, ఈ కల్పద్రుమము కంపింపకుండెను.

ఏవంరూపే ద్రుమవరే తిష్ఠతామాపదః కుతః
అస్మాకం మునిశార్దూల దౌఃస్థిత్యేన కిలాపదః. 13

ఇట్లు అచలమైయుండు కల్పవృక్షమున వసించు మాకాపద ఎటునున్నది? మునిశార్దూలా! చెడుతావున నుండువారికే ఆపదలు వచ్చుచుండును.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

కల్పాన్తేషు మహాబుద్ధే వహత్సూత్పాతవాయుషు
ప్రపతత్స్వర్కభార్కేషు కథం తిష్ఠసి విజ్వరః. 14

శ్రీ వసిష్ఠుడు :—మహామతీ! కల్పాంతమున ప్రళయవాయువులు వీచి, సూర్యచంద్రులుగూడ త్రుళ్లినప్పుడు, నీవెట్లు చలింపకుండ నుండగలుగుచున్నావు?

భుశుణ్డ ఉవాచ:—

యదా పపాత కల్పాన్తే వ్యవహారో జగత్స్థితౌ
కృతఘ్న ఇవ సన్మిత్రం తదా నీడం త్యజామ్యహమ్. 15

భుశుండుడు :—కల్పాంతమున వ్యవహారజగత్తు మాటుమణిగిపోవునప్పుడు, నేనీ నీడమును, పన్మిత్రుని కృతఘ్నుడు త్యజించునట్లు, త్యజించుదును.

ఆకాశ ఏవ తిష్ఠామి విగతాఖిలకల్పనః.
స్తబ్ధప్రకృతిసర్వాఙ్గో మనో నిర్వాసనం యథా. 16

మనస్సు వాసనారహితమైన, శరీరాంగములు స్తబ్ధములగునట్లు, కల్పనలన్నిటినివీడి ఆకాశమున క్రియారహితుడనై వివసింతును.

ప్రపతన్తి యదాదిత్యాః శకలీకృతభూధరాః
వారుణీం ధారణాం బద్ధ్వా తదా తిష్ఠామి ధీరధీః. 17

ద్వాదశాదిత్యులు ఉదయించి భూధరముల ఖండములనొనర్చుచు తాపమొసగునప్పుడు నేను వారుణీధారణమునొనర్చి, (అత్యంతశీతలుడును, సకలదిఙ్మండలవ్యాపియును, అపరిచ్ఛేదాత్మయునునగు వరుణుడే నేను అని భావించి) ధీరుడనై చలింపకుందును.

యదా శకలితాద్రీన్ద్రా వాన్తి ప్రలయవాయవః
పార్వతీం ధారణాం బద్ధ్వా ఖే తిష్ఠామ్యచలం తదా. 18

గిరులను పెల్లగించుచు ప్రళయవాయువులు వీచునప్పుడు నేను పార్వతీధారణనుదాల్చి, ఆకాశమున నచలుడనై యుందును *

జగద్గలితమేర్వాది యాత్యేకార్ణవతాం యదా
వాయవీం ధారణాం బద్ధ్వా సంప్లవేఽచలధీస్తదా. 19

మేర్వాదిపర్వతములు కఱిగిపోయి, జగత్తు ఏకార్ణవమవ, నేను వాయవీయధారణబూని, ఆకాశమున వాయువువలె ప్రవహించుచుందును.

బ్రహ్మాణ్డపారమాసాద్య తత్త్వాన్తే విమలే పదే
సుషుప్తావస్థయా తావ తిష్ఠామ్యచలయాపయా. 20

స్థూలసూక్ష్మసమిష్టులు, తదితరతత్త్వములు విలీనమైపోయినప్పుడు, నేనీ పరమపదమున అచలుడనై, సుషుప్తునివలె వెలయుచుందును

యావత్పునః కమలజః సృష్టికర్మణి తిష్ఠతి
తత్ర ప్రవిశ్య బ్రహ్మాణ్డం తిష్ఠామి విహగాలయే. 21

మరల బ్రహ్మ సృష్టిని దలపెట్టునంతదనుక, అట్లేయుండి, పిదప మరల బ్రహ్మాండమున ప్రవేశించి ఈ కల్పవృక్ష — కులాయమున ప్రవేశించుచున్నాను.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

యథా తిష్ఠసి పక్షీన్ద్ర ధారణాభిరఖణ్డితః
కల్పాన్తేషు తథా కస్మాన్నాన్యే తిష్ఠన్తి యోగినః. 22

* వారుణీధారణవలె తదాత్మబుద్ధియని, ఈ ధారణలన్నిటిపట్ల, గ్రాహ్యము — అను.

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు :—పక్షీంద్రా ! నీవిట్లు అఖండితముగ కల్పకల్పాంతములు వెలయునట్లు, ఇతర యోగులుగూడ నుండక, ఆధికారికశరీరములను, లేక ముక్తిని బ్రాపించుచున్నారు.

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

బ్రహన్నియతిరేషా హి దుర్లఙ్ఘ్యా పారమేశ్వరీ
మయేదృశేన వై భావ్యం భావ్యమన్యైస్తు తాదృశైః. 23

భుశుండుడు :—పరమేశ్వరుని నియతి ఇట్టిది; ఇది అనుల్లంఘనీయము. బ్రహ్మజ్ఞా ! నేనీ తీరుగను, ఇతరు లారీతిగను ఉండవలెనని ఆయనచే సంకల్పితము.

న శక్యతే తోలయితుమవశ్యం భవితవ్యతా
యద్యథా తత్తథైతద్ధి స్వభావస్యైష నిశ్చయః. 24

ఏది ఎట్లు జరుగునది నిర్ణయింప శక్యముగాదు; ఏది ఎట్లుండవలెనో, అది అట్లే వెలయు చున్నది, ఇదియే స్వభావముయొక్క నిశ్చయము.

మత్సంకల్పవశేనైవ కల్పే కల్పే పునః పునః
అస్మిన్నేవ గిరేః శృఙ్గ తరురిత్థం భవత్యయమ్. 25

నా సంకల్పమువలననే ప్రతియుగమున మరలమరల కల్పవృక్షు మీ గిరిశృంగమున జన్మించుచున్నది.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

అత్యన్తమోక్షదీర్ఘాయుర్భవాన్నిర్దేశనాయకః
జ్ఞానవిజ్ఞానవాన్ధీరో యోగయోగ్యమనోగతిః. 26

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు :—మోక్షముతోఁగూడిన అత్యంతదీర్ఘమగు ఆయువుగల్గి, యోగియోగ్యమైన మనస్సును, జ్ఞానవిజ్ఞానములను బడసి నీవు ధీరుడవైయున్నావు; పురాతనవిషయములఁ జెప్ప సమర్థుడవు.

దృష్టానేకవిధానల్పసర్గసర్గమాగమః
కిం కిం స్మరసి కల్యాణ చిత్రమస్మిఞ్జగత్క్రమే. 27

నీవు అనేకవిధములగు సృష్టులను, ప్రళయములను, అవాంతరప్రళయములను, మహాప్రళయములను గాంచియున్నావవు. మంగళమయా! ఈ సృష్టులయందు నీకే చిత్రములు గుర్తునున్నవి.

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

బృహత్తరశిలావృక్షామ జాతతృణవీరుధమ్
అశైలవనవృక్షౌఘాం స్మరామీమాం ధరామధః. 28

భుశుండుడు :—మహాత్మా ! సుమేరుపర్వతము క్రిందనున్న భూమి వృక్ష, శైల, తృణ శూన్యమై యుండుటను స్మరించుచున్నాను.

దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ
భస్మసారభరాపూర్ణాం సంస్మరామి ధరామధః. 29

ఈ భూమి పదునొకండువేల యేండ్లు భస్మరాశితో నిండియుండుట గుర్తుకువచ్చుచున్నది.

అనుత్పన్నదివాధీశామజ్ఞాతశశిమణ్డలామ్
అవిభక్తదివాలోకాం సంస్మరామి ధరామధః. 30

ఈ ధరయందు సూర్యుడులేకుండుట, చంద్రమండలము తెలియకుండుట, రాత్రింబవళ్లభేద ముండకుండుట స్మరించుచున్నాను.

మేరురత్నతలోద్యోతైరర్ధప్రకటకోటరమ్
లోకాలోకమివాఢ్యాద్రిభువనం సంస్మరామ్యహమ్. 31

(తరువాత) ఈ భువనము మేరుపర్వతరత్నప్రభల నర్ధప్రకాశితమై, చక్రవాళపర్వతమువలె సగము వెలుతురులోను, సగము చీకటిలోను నుండుట, మనస్సునకు బడుచున్నది.

ప్రవృద్ధాసురసంగ్రామే క్షీయమాణా న్నరానిహ
పలాయమానానామభితః సంస్మరామి ధరామిమామ్. 32

దేవాసురసంగ్రామమవ, జనులు భయబడి పారిపోవ, శూన్యజనమగు ఈ ధరను సంస్మరించుచున్నాను.

చతుర్యుగాని చాక్రాన్తామసురైర్మత్తకాశిభిః
దైత్యాన్తఃపురతాం ప్రాప్తాం సంస్మరామి ధరామిమామ్. 33

ఒకప్పుడు చతుర్యుగకాల మీధర రాక్షసవనితలకంతఃపురమైయుండుట మనమున పాడముచున్నది.

అత్యన్తాన్తరితాం తాన్తసమస్తాపరమణ్డలామ్
అజదేవత్రయాశేషాం సంస్మరామి జగత్కుటిమ్. 34

సముద్రజలములు ఈ జగత్కుటీరమునందంతయు అనంతముగ వ్యాపింప, త్రిమూర్తులతో మేరుపర్వతము మిగులుపడియుండెను.

చతుర్యుగార్ధమపరం నీరన్ధ్రాం వనపాదపైః
అదృష్టేతరనిర్మాణాం సంస్మరామి ధరామిమామ్. 35

ఈ ధరామండల మొకప్పుడు యుగద్వయకాలము కేవలము వనవృక్షములతో నిబిడమైయుండెను; అందితరసృష్టిమియును లేకుండెను. ఈ విషయముకూడ గుర్తునున్నది.

ఏవం చతుర్యుగం సాగ్రం నీరన్ధ్రైరచలైర్వృతామ్
అప్రవృత్తజనాచారాం సంస్మరామి ధరామిమామ్. 36

సంపూర్ణముగ నాల్గుయుగము లీభూవనీమండలము పర్వతములతో నిండియుండెను; జనుల సస్యవ్యవసాయాది వృత్తులేమియు లేకుండెను.

దశవర్షసహస్రాణి మృతదైత్యాస్థిపర్వతైః
ఆకీర్ణాం హరితః పూర్ణాం సంస్మరామి ధరామిమామ్. 37

పదివేల యేండ్లు మృతదైత్యుల అస్థి - పర్వతముతో నంతటనిండుకొనియున్న ఈ భూమం డలము మనస్సున నుదయించుచున్నది.

భయాదన్తర్హితాశేషవైమానికనభశ్చరామ్
ద్యాం చ నిర్వృక్షునిఃశేషాం సంస్మరామి తమోమయీమ్. 38

తమము నెలకొని, నక్షత్రము లాకాశమునుండి అంతర్హితమైపోవ, భయముతో విమాన చారులగు నభశ్చరులు మాయమై పోవుటగూడ స్మృతిపథమునం బడుచున్నది.

అనగస్త్యామగస్త్యాశామేకపర్వతతాం గతామ్
మత్తే విన్ధ్యమహాశైలే సంస్మరామి జగత్కుటీమ్. 39

వింధ్యపర్వతము బలోన్మత్తమై గగనపథమును భేదించుచు, దక్షిణదిక్కున కేవలము పర్వతమయమొనర్చెను. అప్పుడు అగస్త్యముని అట లేకుండెను. ఇట్టి జగత్కుటీరముకూడ జ్ఞప్తి యందున్నది.

ఏతాంశ్చాన్యాంశ్చ వృత్తాన్తాన్సంస్మరామి బహూనపి
కిం తేన బహునోక్తేన సారం సంక్షేపతః శృణు. 40

ఇట్టివేయగు విషయముల పెక్కింటిని గుర్తునకు గొని తేగల్గుచున్నాను, వాటి నన్నింటిని జెప్పనవసరములేదు. సంక్షేపముగ సారమును వినుము.

అసంఖ్యాతాన్మనూన్బ్రహ్మన్స్మరామి శతశో గతాన్
సర్వాన్సంరమ్భబహులాంశ్చతుర్యుగశతాని చ. 41

నానావిధప్రయత్నములతో గూడిన చతుర్యుగశతముల స్మరింపగలుగుచున్నాను. బ్రహ్మజ్ఞా! వందలెక్కకు మీరిన మనువులననేకుల గాంచితిని.

ఏకమేవ స్వయం శుద్ధం పురుషాసురవర్జితమ్
ఆలోకనిచయం చైకం కంచిత్సర్గం స్మరామ్యహమ్. 42

విరాట్ - బ్రహ్మాండ శరీరముత్పన్నమవ, స్వాత్మతత్త్వము నాలోచింప ఒకింత సమాహిత చిత్తుండై నప్పుడు, ఇత్యాది ప్రకాశాత్మకములగు తేజోనిచయములతో గూడియుండెను. నరులు, సురలు లేకుండిరి. అప్పుడు, శుద్ధుడగు విరాట్పురుషుడొక్కడే విలసిల్లుచుండెను.

సురాపం బ్రాహ్మణం మత్తం నిషిద్ధసురశూద్రకమ్
బహునాథసతీకం చ కంచిత్సర్గం స్మరామ్యహమ్. 43

ఒక సృష్టియందు మద్యపానమొనర్చు బ్రాహ్మణులు, నింద్యకర్ములగు శూద్రులు, దేవతలు, పెక్కులుగ పతులు నుండిరి.

వృక్షనీరన్ధ్రభూపీఠమకల్పితమహార్ణవమ్
స్వయం సంజాతపురుషం కంచిత్సర్గం స్మరామ్యహమ్. 44

ఒకానొకప్పుడు, భూమి (ప్రియవ్రతుడు లేనందువలన) సాగరవిహీనమై వృక్షములతో దట్టమై యుండెను; స్త్రీపుంసంయోగములేకుండగనే, మానసికముగ, నుద్భవించిన భృగ్వాదిపురుషులుండిరి.

అపర్వతమభూమిం చ వ్యోమస్థామరమానవమ్
అచన్ద్రార్కప్రకాశాఢ్యం కంచిత్సర్గం స్మరామ్యహమ్. 45

అవాంతరప్రళయము తటస్థింప భూపర్వతములు నిర్మూలనము లయ్యెను; అప్పుడు దేవతలు, యోగసిద్ధి నందిన మానవులు ఆకాశము నాశ్రయించుకొని యుండిరి; ఇది గూడ గుర్తున నున్నది.

అనిన్ద్రమమహీపాలమమధ్యస్థాధమోత్తమమ్
సమమన్ధకకుప్చక్రం కంచిత్సర్గం స్మరామ్యహమ్. 46

ఇంద్రరహితమై, రాజశూన్యమై, ఉత్తమాధమమధ్యజనవిహీనమై ప్రళయ - సృష్టులనడుమ దిక్చక్రము అంధకారమై యుండుటగూడ గుర్తునకు వచ్చుచున్నది.

సర్గప్రారమ్భకలనావిభాగో భువనత్రయే
కులపర్వతసంస్థానం జమ్బూద్వీపం పృథక్స్థితమ్. 47
వర్ణధర్మధియాం సృష్టివిభాగో మణ్డలావనేః
ఋక్షచక్రకచసంస్థానం ధ్రువనిర్మాణమేవ చ. 48
జన్మేన్దుభాస్కరాదీనామిన్ద్రోపేన్ద్రవ్యవస్థితమ్
హిరణ్యాక్షాపహరణం వరాహోద్ధరణం క్షితేః. 49
కల్పనం పార్థివానాం చ వేదానయనమేవ చ
మన్దరోన్మూలనం చాబ్ధేరమృతార్థం చ మన్థనమ్. 50
అజాతపక్షో గరుడః సాగరాణాం చ సంభవః
ఇత్యాదికా యాః స్మృతయః స్వల్పాతీతజగత్క్రమాః
బాలైరపి హి తాస్తాత స్మర్యన్తే తాసు కో గ్రహః. 51

సృష్టిప్రయత్నము, భువనత్రయభేదీకరణము, కులపర్వతముల స్థితి, జంబూద్వీపనిర్మాణము, వర్ణాశ్రమధర్మబుద్ధి, భూమండలవిభాగము, నక్షత్రచక్రసంస్థాపన, ధ్రువోదయము, చంద్రసూర్యుల జన్మ, ఇంద్రోపేంద్రుల వృత్తాంతము, హిరణ్యాక్షుని చౌర్యము, వరాహమూర్తి భూమ్యుద్ధరణము, దేవదానవమనుష్యుల చక్రవర్తి నిర్దేశము, మత్స్యావతారమున వేదోద్ధరణము, మందరోన్మూలనము, సముద్రమంథనము, పక్షవిహీనుడగు గరుడుని యొక్కయు, సాగరముల యొక్కయు జన్మ మున్నగు నిన్న మొన్నటి సంగతులను, ఈకల్పమువారును నాకంటె చిన్నవారును నగు మీరుగూడ స్మరింపగలుగుచున్నారు; అందువలన వాటిని నుడువుటలేదు

గరుడవాహనం విహగవాహనం
విహగవాహనం వృషభవాహనమ్
వృషభవాహనం గరుడవాహనం
కలితవానవహం కలితజీవితః. 52

ఇత్యార్షే శ్రీ వాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే చిరజీవితవృత్తాన్తకథనం నామ ఏకవింశః సర్గః ॥ 21 ॥

చిరంజీవి నగుటవలన నేను ఒక కల్పము నందలి గరుడవాహనుడు, మఱొకకల్పమున హంసవాహనుడగుట, ఆ హంసవాహనుడు మరల వృషభవాహనుడగుట, అవ్వృషభవాహనుడు మరల నింకొకకల్పమున విహగవాహనుడగుటను నేను నిరీక్షించితిని; ఇయ్యాది అత్యాశ్చర్యకరమగు విషయము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భుశుండోపాఖ్యానమున చిరంజీవితవృత్తాంతకథనమను
ఏకవింశతితమ సర్గము ॥ 21 ॥

ద్వావింశః సర్గః

[వసిష్ఠస్యాష్టజన్మాది సమార్ధసమసర్గకాః
క్షీరోదమథనాద్యాశ్చ భూతౌ దృష్టా ఇహోదితాః.

వసిష్ఠుని అష్టమజన్మము, సమ, అర్ధసమసృష్టి, క్షీరసాగరమథనము మున్నగు విషయము లిందు వర్ణింపబడెను.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

తతో జగతి జాతేషు భగవన్వ్యాసకాదిషు
భరద్వాజపులస్త్యాత్రినారదేన్ద్రమరీచిషు. 1
పులహోద్దాలకాద్యేషు క్రతుభృగ్వఙ్గిరస్సు చ
సనత్కుమారభృఙ్గీశస్కన్దేభవదనాదిషు. 2
గౌరీసరస్వతీలక్ష్మీగాయత్ర్యాద్యాసు భూరిషు
మేరుమన్దరకైలాసహిమవద్దర్దురాదిషు. 3
హయగ్రీవహిరణ్యాక్షకాలనేమిబలాదిషు
హిరణ్యకశిపుక్రాథబలిప్రహ్లాదకాదిషు. 4
శిబిన్యఙ్కుపృథూలాఖ్యవైన్యనాభాగకేలిషు
నలమాన్ధాతృసగరదిలీపనహుషాదిషు. 5
ఆత్రేయవ్యాసవాల్మీకిశుకవాత్స్యాయనాదిషు
ఉపమన్యుమణీమఙ్కిభగీరథశుకాదిషు. 6
అల్పకాలీతకాలేషు కించిద్దూరేషు కేషుచిత్
తథాద్యతనసర్గేషు స్మరణే గణనైవ కా. 7

భుశుండుడు :—భగవంతుడా! తరువాత మీరును, భరద్వాజుడు, పులస్త్యుడు, అత్రి, నారదుడు, ఇంద్రుడు, మరీచి, పులహుడు, ఉద్దాలకుడు, క్రతువు, భృగువు, అంగిరసుడు, సనత్కుమారుడు మున్నగు మహర్షులును శంకరుడు, భృంగి, కార్తికేయుడు, గణేశుడు మున్నగు దేవతలును, గౌరి, సరస్వతి, గాయత్రి మున్నగు దేవులును, మేరు, మందర, కైలాస, హిమాలయ, దర్దురాదికములగు

పర్వతములును, హయగ్రీవ, హిరణ్యాక్ష, కాలనేమి, బలి, హిరణ్యకశిపు, క్రాథ, బలి, ప్రహ్లాదాది దైత్యులును, శిబి, న్యంక, పృథు, వేణు, నాభాగ, కేళి, నల, మాంధాత, సగర, దిలీప, నహుషులను రాజులును, ఆత్రేయ, వ్యాస, వాల్మీకి, శుక, వాత్స్యాయనాదిగాగల ఋషులును, ఉపమన్యు, మణి, మంకి, భగీరథ, శుకాదులును, వివిధములగు జీవులును జన్మించిరి. వర్తమానకల్పమునందలి ఈ విషయములన్నియు స్మరణయందుంచుకొనుటగూడ అనావశ్యకము; ఇవి లెక్కకు మీరినవగుట వలన మఱచుటయుగూడ అసంభవము కాదు.

మునే తే బ్రహ్మపుత్రస్య జన్మాష్టకమిదం కిల
సంస్మరామ్యష్టమే సర్గే తస్మిం స్త్వం మమ సంగతః. 8

మునీ! ఇట్టివేయగు జన్మ లెనిమిది గతించినవి. ఈ ఎనిమిదవ జన్మలో నీవు నాకడ కరుదెంచితివి.

కదాచిజ్జాయసే వ్యోమ్నః కదాచిజ్జాయసే జలాత్
కదాచిద్వాయుతః శైలాత్కదాచిజ్జాయసేఽనలాత్. 9

ఒకప్పుడు నీ వాకాశమునుండియు, మఱొకప్పుడు జలమునుండియు ఇంకొకప్పుడు, వాయువునుండియు, అన్యసమయమున పర్వతమునుండియు, తదితరసమయమున అగ్నినుండియు జన్మించితివి, (అన్ని జన్మలలో నీవు బ్రహ్మపుత్రుడవుగా నుండలేదు.)

యాదృశో యాదృశాచారో యాదృక్సంస్థానదిగ్గణః
సర్గోఽయం తాదృశానేవ త్రీన్సర్గాన్సంస్మరామ్యహమ్. 10

అచ్చముగ ఈ వర్తమానసర్గమును బోలిన మూడు సర్గలను గాంచితిని; ఆచారవ్యవహారములు, దిక్కుల నిర్మాణము వీటి సమానమైయుండెను. (అన్నికల్పముల ఆయా అధికారిక పురుషుల ఆకారరూపములు విపర్యయము నందక సమానముగనేయుండినను, అన్ని పదార్థములు, వాటి సన్నివేశము సమానముగ నుండవలెనను నియమములేదు. ఒకప్పుడు, కాకతాళీయముగ సమానమైయుండవచ్చును; మఱొకప్పుడు ఉండకపోవచ్చును.)

ఏకరూపాఖిలాచారసంనివేశధరామరాన్
సమకాలాన్స్థిరస్థైర్యాన్దశసర్గాన్సంస్మరామ్యహమ్. 11

పదిసర్గలు సమానకాలము నిలచియుండెను; మఱియు సమానములుగూడనైయుండెను. వాటియందు దేవతలను రాక్షసులు నిర్జింపలేదు. దేవతలయొక్కయు, తదితరులయొక్కయు ఆచారవ్యవహారములు సమానములై యుండెను.

అన్తర్ధానం గతా ధాత్రీ వారపఞ్చకముద్ధృతా
మునే పఞ్చసు వర్గేషు కూర్మేణైవ పయోనిధేః. 12

ఐదుసర్గలలో పృథివి ఐదుమారులు సముద్రమున మునుగ, ఐదుమారులు కూర్మమూర్తివలననే యుద్ధరింపబడెను (కాని, వరాహమూర్తివలన నుద్ధరింపబడలేదు).

మన్దరాకర్షణావేగపర్యాకులసురాసురమ్
స్మరామి ద్వాదశం, చేదమమృతామ్భోధిమన్థనమ్. 13

మందరపర్వతమున అమృతము నంద పాలసముద్రమును దేవతలు రాక్షసులు పది రెండు మారులు తరచి, డస్సియుండుటను స్మరించుచున్నాను.

సర్వౌషధిరసోపేతాం బలిగ్రాహా స్తదా దివః
వారత్రయహిరణ్యాక్షో నీతవాన్వసుధామధః. 14

దేవతలనుండి గూడ కప్పమును గ్రహించు హిరణ్యాక్షుడు వసుంధరను సర్వౌషధిసమేతముగ ముమ్మారులు పాతాళమునకుఁ గొనిపోయెను.

రేణుకాత్మజతాం గత్వా షష్ఠవారమిమం హరిః
బహుసర్గాన్తరేణాపి చకార క్షత్రియక్షయమ్ 15

హరి, రేణుకాపుత్రుడగు పరశురాముడై ఆఱుమారులు క్షత్రియక్షయ మొనర్చెను; పెక్కుసర్గలలో ఈసంహారము జరుగలేదు.

శతం కలియుగానాం చ హరేర్బుద్ధదశాశతమ్
శౌకరాజతయైవాప్తం స్మరామి మునినాయక. 16

హరి, శౌకరాజతనయుడగు బుద్ధుడై, అనేకవందల కలియుగములు జన్మించియుండుట స్మరించుచున్నాను.

త్రింశత్త్రిపురవిక్షోభాన్ద్వౌ దక్షాధ్వరసంక్షయౌ
దశశక్రవిఘాతాంశ్చ చంద్రమౌలేః స్మరామ్యహమ్. 17

ముప్పది త్రిపురసంహారములను, రెండు దక్షయాగధ్వంసములను, పది ఇంద్రజయములను చంద్రమౌళి యొనర్చినాడు.

బాణార్థమష్టౌ సంగ్రామాఞ్జ్వరప్రమథమన్త్రికాన్
విక్షోభితసురానీకాన్స్మరామి హరిశర్వయోః. 18

శివుడు బాణాసురుని కొఱకై ఎనిమిది మారులు యుద్ధమొనర్చియుండెను; హరిహరులు శైవ, వైష్ణవ జ్వర, ప్రమథ మంత్రముల బ్రయోగించి, దేవతలకు గూడ వెరపును బుట్టించిరి.

యుగంప్రతి ధియాం పుంసాం న్యూనాధికతయా మునే
క్రియాఙ్గపాఠవైచిత్ర్యయుక్తాన్వేదాన్స్మరామ్యహమ్. 19

మునీ! ప్రతియుగమున వేదమొక్కతీరుగనుండలేదు; మనుష్యుల శక్తిసామర్థ్యముల ననుసరించి, బ్రహ్మచర్య గురుశుశ్రూష భూమిశయనాదికములగు క్రియలును, శిక్షాది అంగముల జెప్పబడిన సావధానోచ్చారణాదికమగు పఠనములును వేఱువేఱుగ నుండెను.

ఏకార్థాని సమగ్రాణి బహుపాఠాని మేఽనఘ
పురాణాని ప్రవర్తన్తే ప్రస్మృతాని యుగంప్రతి. 20

అనఘా! ప్రతియుగమున పురాణములుగూడ, ఒకే అర్థమును బోధించునవైనను, విభిన్న పాఠములతో గూడినవగుచున్నవి.

పునస్తానేవ తానేవమన్యానపి యుగేయుగే
వేదాదివిత్ప్రరచితానితిహాసాన్స్మరామ్యహమ్. 21

మరలమరల, వేదవేత్తలగు వ్యాసవాల్మీక్యాదులు విరచించిన భారతరామాయణాది ఇతిహాసముల జూచియుంటిని.

ఇతిహాసం మహాశ్చర్యమన్యం రామాయణాభిధమ్
గ్రన్థలక్షప్రమాణంచ జ్ఞానశాస్త్రం స్మరామ్యహమ్. 22

మహాశ్చర్యకరమగు రామాయణమను ఇంకొక ఇతిహాసమును జూచియుంటిని; అది లక్ష శ్లోకములతో గూడుకొనియున్న జ్ఞానశాస్త్రము.

రామవద్వ్యవహర్తవ్యం న రావణవిలాసవత్
ఇతి యత్ర ధియాం జ్ఞానం హస్తే ఫలమివార్పితమ్. 23

అందు, రామునివలె వ్యవహరింపవలెను, రావణునివలె కాదు; అని చెప్పబడి జ్ఞానము కరతలామలక మొనర్పబడియున్నది.

కృతం వాల్మీకినా చైతదధునా యత్కరిష్యతి
అన్యచ్చ ప్రకటం లోకే స్థితం జ్ఞాస్యసి కాలతః. 24

ఇప్పుడు వాల్మీకి ముప్పదిరెండుక్షేల శ్లోకములతోగూడిన రామాయణమును రొనర్పుట గూడ, ఎఱుగుదును; అది లోకమున ప్రకటితమైయున్నది. దానిని నీవు కాలక్రమమున ఎఱుగగలవు.

వాల్మీకినామ్నా జీవేన తేనైనాన్యేన వా కృతమ్
ఏతచ్చ ద్వాదశం వారం క్రియతే విస్మృతిం గతమ్. 25

ఇంతకుఱకే రామాయణము పదునొకండుమారులు వ్రాయబడినది; దానిని వాల్మీకియే వ్రాసినాడో లేక మఱొకరు వ్రాసిరో లోకమునకు గుర్తులేదు; సాంప్రదాయము విచ్ఛిన్నమైనది. మరల పన్రెండవమారు వ్రాయబడినది.

ద్వితీయమేతస్య సమం భారతం నామ నామతః
స్మరామి ప్రాక్తనవ్యాసకృతం జగతి విస్మృతమ్ 26

దీనితో సమానమైన దింకొకటియున్నది; అది భారతము. పూర్వపు వ్యాసులు వ్రాసినది విస్మరింపబడినది; ఈ విషయమునుగూడ నేను స్మరింపగలుగుచున్నాను.

వ్యాసాభిధేన జీవేన తేనైవాన్యేన వా కృతమ్
ఏతత్తు సప్తమం వారం క్రియతే విస్మృతిం గతమ్. 27

ఇంతవఱకు ఆఱుమారులద్దానిని వ్యాసుడో లేక మఱొకరో వ్రాసియుండిరి; అది విలుప్తమై పోయినది. ఇప్పుడు మరల యేడవమారు వ్రాయబడుచున్నది.

ఆఖ్యానకాని శాస్త్రాణి నివృత్తాని యుగంప్రతి
విచిత్రసూనివేశాని సంస్మరామి మునీశ్వర 28

మునీశ్వరా! ఒక్కొక్కయుగమున ఒక్కొక్కవిధమగు కథలతోగూడిన పురాణముల గాంచియుంటిని.

భూయస్తాన్యేవ తాన్యేవ తథాన్యాని యుగేయుగే
సాధో పదార్థజాలాని ప్రపశ్యామి స్మరామి వై. 29

సాధూ! పదార్థసమూహములుగూడ ఒకతీరుగనుండుటలేదు. ఒకయుగమున తెలుగను, మఱొకయుగమున తత్పూర్వయుగమునవలె సమానముగను మనుచున్నవి.

రాక్షసక్షతయే విష్ణోర్మహీమవతరిష్యతః
అథునైకాదశం జన్మ రామనామ్నో భవిష్యతి. 30

రాక్షసవధార్థము మహీతలమున నవతరించుచుండు విష్ణు వీతడవ పదనొకండవమారు రామావతారము నెత్తియున్నాడు.

నారసింహేన వపుషా హిరణ్యకశిపుం హరిః
జఘాన వారత్రితయం మృగేన్ద్ర ఇవ వారణమ్. 31

సింహ మేనుగును జంపునట్లు, హరి నరసింహ రూపమును దాల్చి హిరణ్యకశిపుని మున్మారులు జంపియున్నాడు.

వసుదేవగృహే విష్ణోర్భువో భారనివృత్తయే
అధునా షోడశం జన్మ భవిష్యతి మునీశ్వర. 32

మునీశ్వరా! వసుదేవగృహమున విష్ణువు యీతడవ పదునారవమారు జన్మింపనున్నాడు,

జగన్మయీ భ్రాన్తిరియం న కదాచన విద్యతే
విద్యతే తు కదాచిచ్చ జలబుద్బుదవత్స్థితా. 33

భ్రాంతిమయమగు యీ జగత్తు వాస్తవమున కసలులేదు; ఉన్నదనిపించుచున్నను ఇది జలబుద్బుదమువలె క్షణికమైయున్నది.

దృశ్యభ్రాన్తిరనిత్యేయమన్తస్థా సంవిదాత్మని
జాయతే లీయతే చాసు లోలా వీచిరివామ్భసి. 34

అనిత్యమగు యీ దృశ్యభ్రాంతి అంతరముననున్న చైతన్యమున, నీట తరంగములు లేచుచు పోవునట్లు, ఉదయించి లయమునందుచున్నది.

సమైకసంనివేశాని బహూని విషమాణి చ
తథార్థసమయూహాని త్రిజగన్తి స్మరామ్యహమ్. 35

ఒకతీరుగ నుండినవియు, వెవ్వేఱుగ నుండినవియు, సగమొకమాదిరిగ నుండినవియునగు త్రిలోకముల ననేకముల స్మరించుచున్నాను. (సన్నివేశసామ్యమాత్సర్గికము).

తాన్యేవ తాదృక్కర్మాణి తథాన్యాచరణాని చ
తత్కర్మాణి తథాన్యాని భూతానీహ స్మరామ్యహమ్. 36

ఒకేవిధములగు కర్మలనొనర్చు నవియు, వెవ్వేఱు కర్మలనాచరించు నవియునునగు ప్రాణులను, ఒకేవిధములగు కర్మలను, విభిన్నములగు కర్మలను స్మరించుచున్నాను.

ప్రతిమన్వన్తరం బ్రహ్మన్విపర్యస్తే జగత్క్రమే
సంనివేశేఽన్యథాజాతే ప్రయాతే సంస్రుతే జనే. 37

బ్రహ్మజ్ఞా! ప్రతిమన్వంతరమున ఈజగత్క్రమము విపర్యయము నందుచున్నది. దీని యొక్క తీరు, పుట్టుక, పెంపు తారమారగుచున్నవి.

సుమాన్యాన్యేవ మిత్రాణి అన్య ఏవ చ బన్ధవః
అన్యఏవ నవా భృత్యా అన్యఏవ సమాశ్రయాః. 38

నా బంధుమిత్రులు, భృత్యులు, ఆశ్రయము వేర్వేఱుగ నుండుచున్నవి.

కదాచిదహమేకాన్తే విన్ధ్యకచ్ఛకృతాలయః
కదాచిత్సహ్యనిలయః కదాచిద్దర్దురాలయః. 39
కదాచిద్ధిమవద్వాసీ కదాచిన్మలయాచలః
కదాచిత్ప్రాక్తనేనైవ సంనివేశేన భూధరమ్. 40
చూతవృక్షే చ శాఖాయాం ప్రాప్యనీడం తరోమ్యహమ్
అనాద్యన్తేషు యాతేషు యుగేషు మునినాయక. 41

నేనొకప్పుడు వింధ్యశృంగమునను, మఱొకప్పుడు సహ్యగిరియందును, ఇంకొకప్పుడు దర్దుర పర్వతమునను, ఇంకొకప్పుడు ఒంటరిగను ఉంటిని; బందుగులు మొదలైనవారులేరు. ఇంకొకప్పుడు హిమాలయమున, మఱొకప్పుడు మలయపర్వతమున, మఱొకప్పుడు పూర్వనివాసమేయగు మేరువు నందలి చూతవృక్షశాఖయందు నీడమును నిర్మింతును. మునినాయకా! ఇట్లు అసంఖ్యాకలమగు యుగములు గడచిపోవుచున్నవి.

ప్రాక్తనేనైవ జాతోఽయం సంనివేశేన పాదపః
దేహం త్యక్త్వా సుఖం సాధో నాతః పరిణతిం గతః. 42

సాధూ! ఈకల్పవృక్షము పూర్వ పూర్వ శరీరముల త్యజించుచు, మునపటియట్లే మార్పును జెందక నిలచియున్నది.

తదీయేనైవ జాతోఽయం సంనివేశేన పాదపః
తాతే జీవతి యైవాభూచ్ఛోభాస్య సుతరో స్తథా. 43

మునపటియట్లే జన్మించి నిలచియున్న వృక్షము పూర్వపుశోభనే వహించి జీవించుచున్నది,

కృతప్రాక్సంనివేశోయమహం స్థితిమిహాగతః
నేహాభూదుత్తరా పూర్వం కకుబ్నాయం చ భూధరః. 44

ఈవృక్షమిట్లే నిలచియున్నను, దిక్కులు, పర్వతము పూర్వపుతీరున లేవు.

దిగుత్తరా భూదన్యేయం పూర్వమేవ మహీధరః
ఏకైకదేహసంస్థానవీతబ్రహ్మనిశాగమః. 45

పూర్వ మీ పర్వతముయొక్క ఉత్తరదిగ్భాగమింకొకతీరుననుండెను; ఆ కా ర ము ను బట్టి ఈమార్పు గుర్తింపవీలులేకున్నది. కాని, నేను కల్పకల్పాంతరముల ఒకేమాదిరిగ నున్నాను.

ధ్యానాన్తే తత్త్వ ఏవైనం సర్గమాలోక్య వేద్మ్యహమ్
అర్కాదేర్భుక్షసంచారాన్మేర్వాదిస్థానకా దిశః. 46

ధ్యానాంతమున యీ సృష్టినవలోకించి, సూర్యచంద్రతారాది గ్రహములసంచారమును, మేర్వాదిదిశల స్థానమును నవలోకించి గ్రహింపగల్గుచున్నాను.

సంస్థానమన్యథా తస్మిన్స్థితే యాన్తిదిశోఽన్యథా
న సన్నాసజ్జగన్మన్యే భ్రమయన్కేవలం ధియః. 47

దిశలు, వాటియందుండు వస్తువులు తారుమారగుచున్నను నేను ప్రత్యభిజ్ఞాబలమున వాటిని గుర్తింపగలుగుచున్నాను; నాలో ఎట్టిమార్పును లేదు. మఱియు, యీ జగత్తు సదసన్మయమనియు, ఆత్మయందు ఉద్భవించిన భ్రమరేయనియు గ్రహించుటవలనను, నాబుద్ధికెట్టి మోహమును కలుగుటలేదు.

ఆత్మస్పన్దచమత్కారవిభవోఽయం విజృమ్భతే
పుత్రః పితృత్వమాయాతి మిత్రం యాత్యరితాం తథా. 48

ఆత్మయొక్క మాయికశక్తిచలననే, యీ పదార్థములన్నియు ఇట్లు విజృంభించుచున్నవి; దిక్కృతమగు వ్యవస్థయందు భేదముకలుగునట్లు, కాలకృతములగు వ్యవస్థలవలనగూడ, పుత్రుడు తండ్రియగుచున్నాడు, మిత్రుడు శత్రువగుచున్నాడు. (కాలమహిమ ఇట్టిది.)

స్త్రీత్వం చ శతశో యాతాన్పుంసశ్చైవ స్మరామ్యహమ్
కలౌ కృతయుగాచారాన్కృతే కలియుగస్థితిమ్. 49

పురుషులు స్త్రీత్వమును బొందుచున్నారు; ఇట్టివి నూర్లకొలది గుర్తునన్నవి; కృతయుగమున కలియుగ ఆచారములను, అట్లే మరల కలియుగమున కృతయుగ వ్యవహారములను గాంచియుంటిని.

త్రేతాయాం ద్వాపరే చైవ సంస్మరామి మునీశ్వర
అదృష్టవేదవేదార్థాన్స్వసంకేతవిహారిణః. 50

మునీశ్వరా! త్రేత, ద్వాపరయుగముల గూడ, ఆచారవ్యవహారములు తారుమారైనవి; వేదములను, వేదవిధినిషేధములను త్యజించి, ఎవరికి నచ్చినట్లు వారు ఒనర్చుచుండిరి.

సర్గాన్నిరర్గలాచారాన్క్వచిత్కాంశ్చిత్స్మరామ్యహమ్
ధ్యాతరి బ్రహ్మణో బ్రహ్మన్ససురాసురమానుషమ్. 51
చతుర్యుగసహస్రాన్తే జగచ్ఛూన్యం స్మరామ్యహమ్
మనో మనననిర్మాణాన్పార్థివాకారవర్జితాన్
వ్యాప్తాన్వాయుమయైర్భూతైర్దశసర్గాన్స్మరామ్యహమ్. 52

కొన్ని కొన్ని సృష్టులలో, కృతయుగమునగూడ, వలపరాభవము మున్నగు విషయములు జరిగి, ఆచారము చెడిపోయెను. ఒకప్పుడు, బ్రహ్మ ధ్యాననిమగ్నుడై నాలుగువేల యుగముల గడపెను; బ్రహ్మజ్ఞా! అప్పుడు బ్రహ్మండము సురాసురవిహీనమై వెలయుచుండెను. మఱియు, పది మానసికసృష్టులగాంచితిని; అందు పార్థివమయ శరీరములు లేకుండెను. అది వాయవీయ శరీరధారులతో నిండియుండెను.

విచిత్రసంస్థానవిశేషదేశా
న్విచిత్రకార్యాకులభూతికోశాన్
విచిత్రవిన్యాసవిలాసవేషా
న్స్మరామ్యహం బ్రహ్మదినేష్వశేషాన్. 53

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే చిరజీవిత వర్ణనం నామ ద్వావింశః సర్గః ॥ 22 ॥

నేను కల్పాంతముల విచిత్రప్రదేశములతో గూడిన దేశములను విచిత్రకార్యముల నాచరించు జీవులతో నిండిన బ్రహ్మాండములను, విచిత్రవేషభాషల నొప్పారు దేశములను గాంచి యుంటిని; వీటి నన్నిటిని స్మరింపంలుగుచున్నాను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున భుశుండోపాఖ్యానమున చిరజీవితవర్ణనమను ద్వావింశ సర్గము ॥ 22 ॥

త్రయోవింశః సర్గః

[త్యక్తేషు యేషు దోషేషు నరం మృత్యుర్న బాధ్యతే
యత్పరం చ మనః కార్యం తత్సర్వమిహ కీర్త్యతే.

ఏ దోషములను త్యజించుటచే మృత్యువు మనుజులను బాధింపదో, దేనియందు మనస్సు లగ్నము కావలసియున్నదో, అదియంతయు నిందు వర్ణింపబడినది]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

అథాసౌ వాయసశ్రేష్ఠో జిజ్ఞాసార్థమిదం మయా
భూయః పృష్టో మహాబాహో కల్పవృక్షతలాగ్రకే. 1
చరతాం జగతః కోశే వ్యవహారవతామపి
కథం విహగరాజేన్ద్ర దేహం మృత్యుర్న బాధతే. 2

శ్రీవసిష్ఠుఁడు :—మహాబాహూ! తెలిసికొనగోరి కల్పశాఖవాసియగు ఆ వాయసశ్రేష్ఠుని నేను మరల ఇట్లు ప్రశ్నించితిని – విహగరాజా! ఈ బ్రహ్మాండమున విచరణ మొనర్చుచున్నను మృత్యు వేల మిమ్ము బాధింపకున్నది ?

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

జానన్నపి హి సర్వజ్ఞ బ్రహ్మన్జిజ్ఞాసయేవ మామ్
పృచ్ఛసి ప్రభవో నిత్యం భృత్యం వాచాలయన్తి హి. 3

భుశుండుడు :—సర్వజ్ఞా! బ్రహ్మవేత్తా! ఎఱిగియుండియు మరల నన్నడుగుచున్నావు; ప్రభువులు భృత్యులను వాగించి ఆనందింతురు.

తథాపి యత్పృచ్ఛసి మాం తత్తే ప్రకథయామ్యహమ్
ఆజ్ఞాచరణమేవాహుర్ముఖ్యమారాధనం సతామ్. 4

అయినను, మీరు నన్నడుగునది మరల చెప్పుచున్నాను. ఆజ్ఞాపాలనమే సత్పురుషుల ముఖ్యారాధన.

దోషముక్తాఫలప్రోతా వాసనాతన్తుసంతతిః
హృది న గ్రథితా యస్య మృత్యుస్తం న జిఘాంసతి 5

ఎవ్వని హృదయమున, వాసనా - తంతువుల దోషములను ముత్యములు గ్రుచ్చబడియుండవో, అతనిని మృత్యువు (ఆభరణహీనుని దొంగలు బాధింపనట్లు) హింసింపదు.

నిఃశ్వాసవృక్షక్రకచాః సర్వదేహలతాఘుణాః
ఆధయో యం న భిన్దన్తి మృత్యుస్తం న జిఘాంసతి. 6

దేహలతా - ఘుణములును, నిశ్వాస - వృక్షపరశువులునునగు మనోవ్యాధు లెవ్వని ఛేదింపజాలకున్నవో, అతనిని మృత్యువు హింసింపజాలదు. (మనస్సు చంచలమైన, శ్వాసప్రశ్వాస లెక్కుడుగ పడి వ్యయమగుట లోకప్రసిద్ధము. దాన ఆయుఃక్షయమగును. మఱియు, మనస్సు సరిగ లేకున్న వ్యాధులు కలుగును అను; ఈ రెండువిషయములు ఇట సూచితములని గ్రహింపనగును).

శరీరతరుసర్పాహ్వాశ్చిన్తార్పితశిరఃఫణాః
ఆశా యం న దహత్యన్తర్మృత్యుస్తం న జిఘాంసతి. 7

శరీరతరు — కోటరముల నివసించునవియును, చింతలను పడగలతో గూడుకొనినవియును నగు ఆశా — సర్పము లెవ్వనిని తమ విషాగ్నివలన దహింపజాలకున్నవో, అతనిని మృత్యువు హింసింపదు.

రాగద్వేషవిషాపూరః స్వమనోబిలమన్దిరః
లోభవ్యాలో న భుఙ్క్తే యం మృత్యుస్తం న జిఘాంసతి. 8

రాగద్వేషములను విషముతో నిండినదియును, మనస్సను పుట్టలో నివసించునదియును, అగు లోభమను పామువలన గఱువబడనివానిని, మృత్యువు హింసింపదు.

పీతాశేషవివేకామ్బుం శరీరామ్భోధివాడవః
న నిర్దహతి యం కోపస్తం మృత్యుర్న జిఘాంసతి. 9

వివేకమను జలముల సంపూర్ణముగ గ్రోలునదియును, శరీరసముద్ర — బాడబాగ్నియును నగు కోప మెవ్వని దహింపజాలకున్నదో, మృత్యువతనిని హింసింపదు.

యన్త్రం తిలానాం కఠినం రాశిముగ్రమివాకులమ్
యం పీడయతి నానఙ్గస్తం మృత్యుర్న జిఘాంసతి. 10

ఎండునువ్వులను గానుగ నలిపివేయునట్లు, కామ మెవ్వనిని నలుపజాలకున్నదో, అతనిని మృత్యువు హింసింపదు.

ఏకస్మిన్నిర్మలే యేన పదే పరమపావనే
సంశ్రితా చిత్తవిశ్రాన్తిస్తం మృత్యుర్న జిఘాంసతి. 11

అద్వితీయమును, నిర్మలమును, పవిత్రమునునగు ఆ పరమపదమును ఆశ్రయించి, ఎవ్వని చిత్తము విశ్రాంతినందినదో అతనిని మృత్యువు దహింపజాలదు.

వపుఃఖణ్డాభిపతితం శాఖామృగమివోదితమ్
న చఞ్చలం మనో యస్యతం మృత్యుర్న జిఘాంసతి. 12

శరీరమను పుష్పితోద్యానమున బడిన మనస్సను కోతి చంచలముగాయున్న, మృత్యువు హింసింపదు.

ఏతే బ్రహ్మన్మహాదోషాః సంసారవ్యాధిహేతవః
మనాగపి న లుమ్పన్తి చిత్తమేకం సమాహితమ్. 13

బ్రహ్మజ్ఞా! సమాహితచిత్తుని, సంసారవ్యాధికి గారణములగు ఈమహాదోషము లొకింతయు అతిక్రమింపజాలవు.

ఆదివ్యాధిసముత్థాని చలితాని మహాభ్రమైః
న విలుమ్పన్తి దుఃఖాని చిత్తమేకం సమాహితమ్. 14

సమాహితచిత్తుని, మోహజనితములగు శారీరిక, మానసికములగు దుఃఖములు కలతబెట్టజాలవు.

నాస్తమేతి న చోదేతి న సంస్మృతిర్న విస్మృతిః
న సుప్తం న చ జాగ్రత్స్యాచ్చిత్తం యస్య సమాహితమ్. 15

సమాహితచిత్తునకు ఉదయాస్తమయములు లేవు; స్మృతివిస్మృతులు లేవు; జాగ్రత్సుషుప్తులు లేవు.

అస్వీకృతహృదాకాశాః కామకోపవికారజాః
చిన్తా న పరిహింసన్తి చిత్తం యస్య సమాహితమ్. 16

హృదయాకాశమును అంధకారమయమొనర్చునవియును, కామక్రోధవికారముల జనించునవియునునగు చింతలెవ్వనిని హింసింప జాలకున్నవో, అతడే సమాహితచిత్తుడనంబడును.

న దదాతి న చాదత్తే న జహాతి న యాచతే
కుర్వదేవ చ కర్మాణి చిత్తం యస్య సమాహితమ్. 17

దానము, ప్రతిగ్రహణము, త్యాగము, యాచనలను కార్యములులేక, కర్మల నొనర్చుచుండువాడే సమాహితచిత్తుడు.

యే దురర్థా దురారమ్భా దుర్గుణా దురుదాహృతాః
దుష్క్రమాస్తే న కృన్తన్తి చిత్తం యస్యసమాహితమ్. 18

ఎవ్వని చిత్తమును, ఆర్జనీయములగు ధనాదులును, కృషిగృహనిర్మాణాది కార్యములును, రాగద్వేషాది గుణములును, హృదయభేదకరములగు పల్కులును, కఠినములగు నీతులును హింసింప జాలకున్నవో అతడే సమాహితచిత్తుడనంబడును.

ఆభాన్తి విపులార్థాని మహాన్తి గుణవన్తి చ
సర్వాణ్యేవానుధావన్తి చిత్తం యస్య సమాహితమ్. 19

సమాహితచిత్తునికడకు మహత్తమగుణములతో గూడుకొనిన లాభజనములగు సుఖములన్నియును అరుదెంచును.

యదుదర్కహితం సత్యమనపాయి గతభ్రమమ్
మరీహితదృశోన్ముక్తం తత్పరం కారయేన్మనః. 20

మనస్సును, భ్రమరహితమును, సత్యమును, భోగాభిలాషారహితమును, పారమార్థికసుఖమును ఖముగ నగునట్లు ఒనర్పవలెను.

యదదృష్టమశుద్ధేన చిత్తవైధుర్యదాయినా
అనేకత్వపిశాచేన తత్పరం కారయేన్మనః. 21

ఆపవిత్రదృష్టికి పరమపదము అగుపడదు, చిత్తమును పురుషార్థ – విధురమొనర్చి, నానాత్వ పిశాచమును గల్పించు, ఈ అపవిత్రను నిర్మూలమొనర్చి, మనస్సుమ పరమపదమున నిల్పదగును.

ఆదౌ మధ్యే తథాన్తే చ చిరాయ పరమోచితమ్
యచ్చారు మధురం పథ్యం తత్పరం కారయేన్మనః 22

చారుసుఖారంభమును, అర్ధపరిపక్వదశయందుగూడ మధురమును, అంతమున హితకరమును, సర్వదుఃఖనివర్తకమును, నిత్యమునగు జ్ఞానమును బొందునట్లు, మనస్సును ప్రవర్తింప చేయవలెను.

యదనన్తం మనఃపథ్యం తథ్యమాద్యన్తమధ్యగమ్
సమస్తసాధుభిర్జుష్టం తత్పరం కారయేన్మనః. 23

త్రిసత్యమును, అనంతమును, హితకరమును, సమస్తసాధుజనసేవితమునగు పదోన్ముఖముగ మనస్సును ప్రవర్తిల్లజేయునది.

యద్బుద్ధేః పరమాలోకమాద్యం యదమృతం పరమ్
యదనుత్తమసౌభాగ్యం తత్పరం కారయేన్మనః 24

బుద్ధికి పరమప్రకాశమును (పరమజ్ఞానమును) అమృతసారమును, ఎనలేని సుఖమునగు పరమపదమున మనస్సును సంలగ్నమొనర్పవలెను.

సామరాసురగన్ధర్వే సవిద్యాధరకిన్నరే
ససురస్త్రీగణే స్వర్గే న కించిత్సుస్థిరం శుభమ్. 25

అమరాసుర, గంధర్వ, విద్యాధర, కిన్నర, సురస్త్రీలతో గూడిన స్వర్గమునగూడ సుస్థిరమును, శుభమునగు నిత్యసుఖము లేదు.

సతరౌ సనరాధీశే సపర్వతపురవ్రజే
సామ్బుధౌ భూతలే తాత న కించిచ్ఛోభనం స్థిరమ్. 26

పుర, పర్వత, రాజ్య, వన, సముద్రలతో గూడుకొనిన ఈ మహీతలము నందెచ్చటను, శోభనమును స్థిరమును నగు సుఖ మేమియును లేదు.

సనాగే సాసురవ్యూహే సాసురస్త్రీగణే తథా
సమస్త ఏవ పాతాలే న కించిచ్ఛోభనం స్థిరమ్. 27

నాగ, అసుర, అసురకన్యలతో గూడుకొనిన పాతాళమునగూడ శుభకరమును, నిత్యమునగు సుఖము లేదు.

సస్వర్గే ససురాలోకే సపాతాలే సదిక్తటే
జగత్యస్మింస్తు సర్వస్మిన్న కించిచ్ఛోభనం స్థిరమ్. 28

స్వర్గ, మర్త్య, పాతాళములతో గూడుకొనిన ఈ బ్రహ్మాండమునందెచ్చటను శాశ్వతమగు ఆనందములేదు.

ఆధివ్యాధివిలోలాసు దుఃఖౌఘవలితాసు చ
క్రియాసు నిత్యతుచ్ఛాసు న కించిత్సుస్థిరం శుభమ్. 29

ఆధివ్యాధులను తరంగములతో గదలుచు, దుఃఖములను సుడిగుండములనదగు క్రియలు, అత్యంతతుచ్ఛములు, వీటు, సుస్థిరమగు శుభమేమియును లేదు.

తరలీకృతచిత్తాసు హృదయానన్దనీషు చ
చిన్తాసు ధీవికారాసు కించిత్సుస్థిరం శుభమ్. 30

చిత్తమును తరళమొనర్చి, హృదయమున కొకింత ఆనందమును గూర్చు చిత్తవృత్తులగూడ, స్థిరమగున దేమియును లేదు.

హృత్క్షీరోదకసంస్పన్దమన్దరేషు చలేష్వపి
స్వసంకల్పవికల్పేషు న కించిత్సుస్థిరం శివమ్. 31

హృదయమను క్షీరసముద్రమును మందరపర్వతమువలె కలచు సంకల్పవికల్పములగూడ శాశ్వతశుభ మొసగున దెద్దియును లేదు.

అనారతాగమాపాయపరాస్వసిశిరాస్వపి
చిత్రాకారాసు చేష్టాసు న కించిత్సుస్థిరం శుభమ్. 32

ఆగమాపాయములును, కత్తిఅంచువలె పదునైనవియును, విచిత్రములునునగు ఇంద్రియభోగములగూడ నిత్యసుఖమేమియును లేదు.

న వరమేకమహీతలరాజతా
నచ వరం విబుధామరయూపతా
నచ వరం ధరణీతలనాగతా
స్థితిముపైతి హి యత్ర సతాం మనః. 33

సాధువుల మనస్సు విశ్రాంతి నందినచో, దాన ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యము, దేవత్వము, పాతాళరాజ్యముగూడ తులతూగజాలవు.

న వరమాకులశాస్త్రవిచారణం
నచ వరం పరకార్యవివేచనమ్
న వరమగ్ర్యకథాక్రమవర్ణనం
స్థితిముపైతి హి యత్ర సతాం మనః. 34

సాధువుల మనస్సు విశ్రాంతినందిన, శాస్త్రపాండిత్యము, పరకార్యవివేచనము వక్తృత్వాదిగుణముల పనుల నలరింపుట, మున్నగువానితో నవసరముండదు.

న వరమాధిమయం చిరజీవితం
నచ వరం మరణం దృఢమూఢతా

నచ వరం నరకో నచ విష్టపం
స్థితిముపైతి హి న క్వచిదాశయః. 35

వ్యాధిగ్రస్తమగు చిరజీవనము మంచిదికాదు; కాని మరణము మేలు అనియు తలపరాదు, దాన మూఢత్వమేయుండును. పాపఫలభోగ - స్థానమగు నరకము మంచిదికాదు; అది ఎప్పుడు ముగియునో తెలియజాలము. స్వర్గముకూడ మంచిదికాదు; భోగక్షయమైన పతనమనివార్యము, ఇట్టి కోర్కెలున్న శాంతి లభింపదు.

ఇతి వివిధజగత్క్రమాః సమస్తాః
ఖలు మతిమూఢతయా నరస్య రమ్యాః
చలతరకలనాహితే పదార్థే
కథముపయాన్తి చిరస్థితిం మహాన్తః. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే భుశుణ్డోపాఖ్యానే సమాధాన సంకల్పనిరాకరణం నామ త్రయోవింశః సర్గః ॥ 23 ॥

కాని, మూఢమతికి గమ్యములగు ఈ జగద్విషయములను మహాత్ములు అవలీలగా అవలకు నెట్టివెచి, ఒకింతయును ఆసకొనక, పరమపదమున సుఖవిశ్రాంతి నందుచున్నారు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున భుశుండోపాఖ్యానమున సమాధానసంకల్పనిరాకరణమను త్రయోవింశ సర్గము ॥ 23 ॥

చతుర్వింశః సర్గః

[దేహనాడీక్రమప్రోక్తా షట్చక్రహృదయాన్వితా
ప్రాణస్పన్దవిభాగాఢ్యా ప్రాణచిన్తేహ వర్ణ్యతే.

దేహనాడీ క్రమయుక్తమును, షట్చక్రహృదయసహితమును, ప్రాణస్పన్దవిభాగపూర్ణమును నగు ప్రాణముయొక్క చింతన యిందు గావింపబడినది.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

ఏకైవ కేవలా దృష్టిర్నిరాపాయా గతభ్రమా
విద్యతే సర్వవిత్తేషు సర్వశ్రేష్ఠా సమున్నతా.

భుశుండుడు :—భ్రమరహితమును, నిరపాయమును, సర్వశ్రేష్ఠమును, మహోన్నతమును నగు అద్వైత - దృష్టియొక్కటియే జ్ఞానములన్నిటిలో శ్రేష్ఠమై యొప్పుచున్నది.

ఆత్మచిన్తా సమస్తానాం దుఃఖానామన్తకారిణీ ।
చిరసంభృతదుఃస్వప్నసంసారభ్రమహారిణీ. 2

ఆత్మచింత యొక్కటియే దుఃఖముల నన్నిటిని అంతమొందించుచున్నది. అనాదికాలము నుండి అవిద్యాకామకర్మలతో కూడబెట్టబడిన దుఃస్వప్నమగు సంసారభ్రమను హరించుచున్నది.

నిమల-లజల-మనోమార్గవిపులాఙ్గణచారిణీ
తథా సమస్తదుఃఖానాం చిన్తానర్థవినాశినీ. 3

ఈ ఆత్మచింత ప్రశస్తమును, పవిత్రమునునగు మనస్సననే ఉదయించుచున్నది; సామాన్యుల కియ్యది అబ్బదు. ఇయ్యది దుశ్చింతలను, అనర్థములను, సమస్తదుఃఖములను వినాశమొనర్చు చున్నది.

జ్యోత్స్నేవాన్ధకారాణామలమన్తః ప్రజాయతే
సా స్వాత్మచిన్తా భగవన్సర్వసంకల్పవర్జితా 4

భగవంతుడా! సర్వసంకల్పవర్జనాపూర్వకమగు ఈ ఆత్మచింత, వెన్నెల చీకటినిఁ బోగొట్టునట్లు, మనస్సునందలి మకిలిని బోగొట్టి మాయా - భ్రాంతిని అణచుచున్నది.

యుష్మదాదిషు సుప్రాపా దుష్ప్రాపైవాస్మిదాదిషు
సమస్తకలనాతీతం పరాం కోటిముపాగతమ్. 5

ఈ యాత్మచింతయందెట్టి సంకల్పములును లేవు; ఇయ్యది అత్యంతశ్రేష్ఠము. మీవంటి మహాత్ములకు సులభ్యము, మమ్మబోలు మందమతులకు దుర్లభము.

పదమాసాదయన్త్యేతత్కథం సామాన్యబుద్ధయః
ఆత్మచిన్తావిలాసిన్యాస్తస్యాః సఖ్యో మహామునే. 6
కించిత్సామ్యముపాయాతా విజ్ఞానశశిశీతలాః
ఆత్మచిన్తాసమానానాం వివిధానాం మునీశ్వర 7
ఆత్మచిన్తావయస్యానాం మధ్యాదేకతమా మయా
సర్వదుఃఖక్షయకరీ సర్వసౌభాగ్యవర్ధనీ. 8
కారణం జీవితస్యేహ ప్రాణచిన్తా సమాశ్రితా

మహామునీ! సామాన్యబుద్ధులెట్లు దీనిని బొందగలరు? మునీశ్వరా! ఆత్మచింతయను విలాసినికి చాలమంది సఖులున్నారు; వారుకూడ దీనికిఁ దీసిపోరు, సమానులే; అవి జ్ఞానచంద్రుని తుషారమయ శీతల - కిరణములు. కాని, ఆత్మచింతకంటె ఒకించుక తేలిక. ఇట్టివియగు ఆత్మచింత యొక్క సఖులలో నొకదానిని నేను బడసితిని; దాని పేరు ప్రాణచింత. ఈ ప్రాణచింత సర్వ దుఃఖముల క్షయమొనర్చునదియును, సౌభాగ్యవర్ధకమును, జీవితహేతువునునైయున్నది. ఈ ప్రాణ చింతవలననే నేను చిరజీవినైతిని.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

ఇత్యుక్తవన్తం విహగం భుశుణ్డం పునరప్యహమ్
జానన్నపీదమవ్యగ్రః పృష్టవాన్క్రీడయా మునిమ్. 9
సర్వసంశయవిచ్ఛేదిన్నత్యన్తచిరజీవిత
యథార్థం బ్రూహి మే సాధో ప్రాణచిన్తా కిముచ్యతే. 10

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఇట్లు వచించు భుశుండపక్షిని, ఎఱిఁగియున్నను నేను మరల కుతూహలముతో నిట్లు ప్రశ్నించితిని. సాధూ! సర్వసంశయవిచ్ఛేదీ! అత్యంతచిరజీవీ! ప్రాణచింతయన నేమో యథార్థముగ నాకు జెప్పుము.

భుశుణ్డ ఉవాచ:—

సర్వవేదాన్తవేత్తాసి సర్వసంశయనాశకః
మామేతత్పరిహాసార్థం మునే పృచ్ఛసి వాయసమ్. 11

భుశుండుడు:— మునీ! మీకు వేదాంత శాస్త్రమంతయు తెలిసియున్నది; మీరందఱి సంశయములను దూరమొనర్పఁగలరు. అయ్యు, ఈ కాకిని కేవలము పరిహాసార్థము ప్రశ్నించుచున్నారు.

అథవా భవతామేవ భగవన్పరిశిక్షితుమ్
పునః ప్రత్యుత్తరాణీదం కా మే క్షతిరుపస్థితా. 12

భగవంతుడా! కాకున్న, మీకు ప్రత్యుత్తరముల నొసగినను దోషములేదు; నాకా విషయముల మరల చక్కఁగ నాలోచించు అవకాశ మొదవుచున్నది.

భుశుణ్డజీవితకరం భుశుణ్డస్వాత్మలాభదమ్
శృణు ప్రాణసమాధానం వక్ష్యమాణమిదం మయా. 13

భుశుండుడెట్లు ప్రాణసమాధినిఁబడసి చిరజీవియైనది, భుశుండుడెట్లు ఆత్మను బొందినది. వచించుచున్నాను; వినుము.

పశ్యేదం భగవన్సర్వం దేహగేహం మనోరమమ్
త్రిప్రకారమహాస్థూణం నవద్వారసమావృతమ్. 14
పుర్యష్టకకలత్రేణ తన్మాత్రస్వజనేన చ
అహంకారగృహస్థేన సర్వతః పరిపాలితమ్. 15

రమణీయమగు ఈ దేహగృహమునకు వాత, పిత్త, కఫములను మూడు మహాస్తంభములు, తొమ్మిది ద్వారములు, ఉన్నవి. అహంకారమను గృహ - స్వామి పుర్యష్టకమను భార్యతోడను, పంచతన్మాత్రలను స్వజనులతోడనుగూడి దీని బాగోగులను జూచుచున్నాడు. దీనిని వీక్షింపుము!

అన్తః పశ్యసి సత్కర్ణశష్కులీచన్ద్రశాలికమ్
శిరోరుహాచ్ఛాదనవద్విపులాక్షిగవాక్షకమ్. 16
ఆస్యప్రధానసుద్వారం భుజపార్శ్వోపమన్దిరమ్
దన్తాలికేసరస్రగ్భిర్భూషితద్వారకోటరమ్. 17
అనారతం రూపరసస్పర్శనద్వారపాలవత్
సంకులాలోకవలితం తారాలిన్దకృతస్థితి. 18
రక్తమాంసవసాదిగ్ధం స్నాయుసంతతివేష్టితమ్
స్థూలాస్థికాష్ఠసంబద్ధం సుకుడ్యం సుసమాహితమ్. 19
ఇడా చ పిఙ్గలా చాస్య దేహస్య మునినాయక
సుస్థితే కోమలే మధ్యే పార్శ్వకోష్ఠే నిమీలితే. 20

పద్మయుగ్మత్రయం యత్రాస్థిమాంసమయం మృదు
ఊర్ధ్వాధోనాలమన్యోన్యమిలత్కోమలసద్దలమ్. 21
సేకేన వికసత్పత్రం సకలాకాశచారిణా
చలన్తి తస్య పత్రాణి మృదు వ్యాప్తాని వాయునా. 22
చలత్సు తేషు పత్రేషు స మరుత్పరివర్ధతే
వాతాహతే లతాపత్రజాలే బహిరివాభితః. 23
వృద్ధిం నీతః స నాడీషు కృత్వా స్థానమనేకధా
ఊర్ధ్వాధోవర్తమానాసు దేహేఽస్మిన్ప్రసరత్యథ. 24
ప్రాణాపానసమానాద్యైస్తతః స హృదయానిలః
సంకేతైః ప్రోచ్యతే తజ్జ్ఞైర్విచిత్రాచారచేష్టితైః. 25

ఈ శరీర - గృహము నీ మనో - నేత్రమునకు ప్రత్యక్షమగుచున్నది. చక్కిలములంబోలు చెవులే దీనిపై మిద్దెలు; కేశములను తృణముల నిది ఆచ్ఛాదితమైయున్నది. నేత్రములను విశాలగవాక్షములు, వదనమండలమను ప్రధానద్వారమును వెలయుచున్నవి; ఈప్రధానద్వారము దంతములను తోరణములతో నలంకృతము. భుజపార్శ్వములను ఉపమందిరమున్నది, రూపరసస్పర్శాదికములను బాహ్యవిషయవార్తలను గొనివచ్చు జ్ఞానేంద్రియములు దీని ద్వారపాలకులు. ఈగృహము సర్వవ్యాపియగు ఆత్మయొక్క ప్రకాశమున ప్రకాశింపఁబడుచున్నది. గృహ - యజమాని జాగ్రదవస్థయందు నేత్రతారకయను అలిందప్రదేశమున (వరండాయందు) వెలయుచుండును. * ఈగృహము రక్తమాంసవసారూపకమగు సలిలమృత్తికాగోమయముల నలకఁబడియున్నది. అస్థులను కాష్ఠములవలనను, నరములను రజ్జువులవలనను ఈగృహము సుదృఢభావమున సంబద్ధమై వెలయుచున్నది. మునినాయకా! ఈదేహగృహమధ్యభాగమున, ఇడాపింగళలను కోమలసూక్ష్మనాడులు అప్రకాశితభాగమున వెలయుచున్నవి. వీటిమధ్య, పద్మత్రయమును బోలు అస్థిమాంసమయమును, కోమలమునునగు హృదయపద్మమున్నది. దీని నాళములు ఊర్ధ్వ - అధోభాగముల పరివ్యాప్తములైయున్నవి. దీని దళములు అంత్యతకోమలములు, పరస్పరము మిళితములునునైయున్నవి. నాసాగ్రమునుండి పాదముల వఱకు దేహాకాశమున వ్యాపించియున్న చంద్రనామకమగు అపానవాయువుయొక్క అమృతసేచనమున దీని దళములు వికసించియున్నవి. ఇవి, ప్రాణాపానవాయువుల సంచలనమునఁజేసి ఒకప్పుడు వికసించుచు, మఱొకప్పుడు ముకుళితములగుచునుండును. అరణ్యప్రదేశమునందలి ప్రబలవాయువు లతాపత్రజాలముల ప్రతిహతమై నలుదిక్కుల పరివ్యాప్తమగునట్లు, ప్రాణాపానవాయువులు, ఈహృదయయంత్రమను వాయుపూర్ణపత్రమున ప్రతిహతమై, నలుదిక్కుల వ్యాపించి, నాడీచ్ఛిద్రముల ప్రవేశించుచు వృద్ధినందుచున్నది. ఇట్లభివృద్ధినంది, దేహగృహమున భిన్నభిన్న స్థానముల గల్పించుకొని ప్రాణాపానాది పంచనామముల బొంది, ఊర్ధ్వాధోనాడీసమూహముల ప్రవేశించి, శరీరమున ప్రవహించుచు, విభిన్నకృత్యముల నొనర్చుచున్నది.

(* ఇంధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుషః-' నేత్రస్థం జాగ్రతం విద్యాత్' ఇతిచ శ్రుతిః.

హృత్పద్మయన్త్రత్రితయే సమస్తాః ప్రాణశక్తయః
ఊర్ధ్వాధః ప్రసృతా దేహే చన్ద్రబిమ్బాదివాంశవః. 26
యాన్త్యాయాన్తి వికర్షన్తి హరన్తి విహరన్తి చ
ఉత్పతన్తి పతన్త్యాశు తా ఏతాః ప్రాణశక్తయః 28
స ఏష హృత్పద్మగతః ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే బుధైః
అస్య కాచిన్మునే శక్తిః ప్రస్పన్దయతి లోచనే 28
కాచిత్స్పర్శముపాదత్తే కాచిద్వహతి నాసయా
కాచిదన్నం జరయతి కాచిద్వక్తి వచాంసి చ 29
బహునాత్ర కిముక్తేన సర్వమేవ శరీరకే
కరోతి భగవాన్వాయుర్యన్త్రేహామివ యాన్త్రికః. 30

చంద్రబింబమునుండి కిరణములు వెలువడునట్లు, ప్రాణశక్తియంతయు హృదయమునుండి వెలువడి దేహమధ్యమున ఊర్ధ్వాధోదేశముల వ్యాప్తమగుచున్నది. ఈ ప్రాణశక్తి నాడీసమూహముల ప్రవేశించి, గమన, ఆగమన, కర్షణ, హరణ, విహరణ, పతన, ఉత్థానాది వివిధక్రియల నొనర్ప జేయుచున్నది. విజ్ఞులు హృదయపద్మమునందలి వాయువునే ప్రాణమని చెప్పుదురు. ఈ ప్రాణవాయువుయొక్క ఒకానొకశక్తివలననే, కన్నులు కదలుచున్నవి. మఱొకశక్తివలన స్పర్శ గ్రహింపబడుచున్నది. ఇంకొకశక్తి నాసానాళమున ప్రవహించుచున్నది. ఇంకొకశక్తి తినిన అన్నమును జీర్ణమొనర్చుచున్నది. ఇంకొకశక్తివలన మాటలు వెలువడుచున్నవి. పెక్కేల, యంత్ర - నిర్మాత ఇచ్ఛానుసారము యంత్రమును జలింపజేయుచున్నట్లు, వాయుదేవుడు ఈ శరీరమున వివిధకార్యముల నొనర్చుచున్నాడు.

తత్రోర్ధ్వాధో ద్విసంకేతౌ ప్రసృతావనిలౌ మునే
ప్రాణాపానావితిఖ్యాతౌ ప్రకటౌ ద్వౌ వరానిలౌ 31
తయోరనుసరన్నిత్యం మునే గతిమహం స్థితః
శీతోష్ణవపుషోర్నిత్యం నిత్యమమ్బరపాన్థయోః. 32
కలేవరమహాయన్త్రవాహయోః శ్రమహీనయోః
హృదాకాశార్కశశినోస్త్వగ్నీషోమస్వరూపయోః. 33
శరీరపురపాలస్య మనసో రథచక్రయోః
అహంకారనృపస్యాస్య ప్రశస్యేష్టతురఙ్గయోః. 34
తయోర్క్రమానుసరతః ప్రాణాపానాభిధానయోః
గతిం శరీరమరుతోరాశరీరమరుద్ధయోః. 35
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేషు సదైవ సమరూపయోః
సుషుప్తసంస్థితస్యేవ బ్రహ్మన్ గచ్ఛన్తి వాసరాః. 36
సహస్రవినికృత్తాగ్రాద్బిసతన్తులవాదపి
దుర్లక్ష్యా విద్యమానాపి గతిః సూక్ష్మతరాఽనయోః. 37

మునీంద్రా ! వీటు, ఊర్ధ్వగమనమొనర్చు ప్రాణవాయువును, అధోగమనమొనర్చు అపాన వాయువును, ప్రకాశ్యభావమున వెలయుచున్నవి. నేను సర్వదా వీటి గతి ననుసరించుచున్నాను. + ఇవి శీతోష్ణములై సర్వదా ఆకాశమున దిరుగుచున్నవి శరీరయంత్రమును మోయుచున్నను వీటికి శ్రమలేదు. * ఈ వాయువులు రెండును హృదయాకాశమునకు సూర్యచంద్రులు; అగ్ని, సోమస్వరూపములగు ఇవి శరీర – పురీరక్షకుడగు మనస్సు అను రథమునకు చక్రములు. ఇవి, అహంకార – నృపతికి ప్రియకరములగు తురంగములు. బ్రహ్మజ్ఞా! నేను, జాగ్రత్స్వప్న – సుషుప్తులయందు సర్వదా సమభావమున వెలయు ఈ వాయుద్వయముల గతి ననుసరించి, సుషుప్తవ్యక్తివలె దినముల గడపుచున్నాను. యావజ్జీవమిట్లే వెలయుదును. వీటి గతి, సహస్రధా – ఖండితమగు మృణాలతంతువుయొక్క ఏకాంశముకంటెను దుర్లక్ష్యనీయము. ×

అవిరతగతయోర్గతీః విదిత్వా
హృది మరుతోరనుసృత్య చోదితాం తామ్
న పునరిహ హి జాయతే మహాత్మ
న్ముదితమనాః పురుషః ప్రణష్టపాశః. 38

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే ప్రాణవిచారణం నామ చతుర్వింశః సర్గః ॥ 24 ॥

మహాత్మా ! హృదయమధ్యమున ఈ వాయుద్వయము సర్వదా సంచరించుచున్నది. వివిధశ్రుతుల నానావిధముల వర్ణింపబడిన వాయుగతుల ననుసరించు (ఉపాసించు) పురుషుడు మృత్యుపాశములనుండి వెలువడి, పరమానందలాభమును బొంది, మరల జన్మింపడు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ – తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున భుశుండోపాఖ్యానమున ప్రాణవిచారమను చతుర్వింశతితమ సర్గము ॥ 24 ॥

పఞ్చవింశః సర్గః

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

[ప్రాణాపానగతివ్యక్తి రేచకాదిప్రకల్పనమ్
ప్రాణాపానోదయలయస్థానం బ్రహ్మ చ వర్ణ్యతే.

+ ... తస్మాదేకమేవ వ్రతంచరేత్ ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేత్ పాప్మామృత్యు రాప్నవదితి యద్యుచరేత్ సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతీతి — బృ. అ.

* తాని మృత్యుః శ్రమోభూత్వోపయేమే అథేమమేవ నాప్నోత్ యోయం మధ్యమః ప్రాణ — శ్రుతి.

× యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాణిమ్నాతిష్ఠతీతి —

[ప్రాణాపానగతులందు రేచకాదుల కల్పన, ప్రాణాపానముల యుత్పత్తిలయములకు బ్రహ్మమే స్థానమనుటయు యిందు గనందగును.]

ఇత్థం స కథయన్పక్షీ పృష్టస్తత్ర పునర్మయా
కీదృశీ ప్రాణనాథస్య గతిరిత్యేవ రాఘవ. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— రాఘవా! ఇట్లు నుడువు ఆ పక్షిని నేను మరల, ప్రాణవాయువు గతి యెట్టిది? అని ప్రశ్నించితిని.

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

జానన్నపి మునే సర్వం కిం మాం పృచ్ఛసి లీలయా
యథాపృష్టమహం వచ్మి శృణు తత్రాపి మద్వచః. 2

భుశుండుడు:— మునీ! అంతయు దెలిసియుండియు మరల నన్నిట్లు విలాసార్థము ప్రశ్నించుచున్నావేమి? అయినను అడిగిన దానిని జెప్పుచున్నాను. వినుము.

ప్రాణోఽయమనిశం బ్రహ్మన్స్పన్దశక్తిః సదాగతిః
సబాహ్యాభ్యన్తరే దేహే ప్రాణోఽయముపరి స్థితః. 3

బ్రహ్మజ్ఞ! సదాగతియగు ప్రాణవాయువు సర్వదా స్పందశక్తిమంతము. వెనుక జెప్పినట్లు, శరీరము నందంతట లోపల, వెలుపల, పైన ప్రవహించుచున్నది.

అపానోఽప్యనిశం బ్రహ్మన్స్పన్దశక్తిః సదాగతిః
సబాహ్యాభ్యన్తరే దేహే త్వపానోఽయమవాక్స్థితః. 4

బ్రహ్మవేత్తా! ఇట్లే స్పందశక్తిమంతమగు అపానవాయువుగూడ శరీరమునందంతట, లోపల, వెలుపల, పైన బ్రవహించుచున్నది.

జాగ్రతః స్వప్నతశ్చైవ ప్రాణాయామోఽయముత్తమః
ప్రవర్తతే యతస్తజ్జ్ఞ తత్త్వావచ్ఛ్రేయసే శృణు. 5

జాగ్రత్స్వప్నావస్థలయందు రెండిటగూడ ఈ ఉత్తమప్రాణాయామము సంభవము; విజ్ఞుడా! దీనిని వినుము; ఇది శ్రేయోదాయకము.

బాహ్యోన్ముఖత్వం ప్రాణానాం యద్ధృదమ్బుజకోటరాత్
స్వరసేనాస్తయత్నానాం తం ధీరా రేచకం విదుః. 6

హృత్పద్మకోటరమునుండి, ప్రయత్నింపకుండగనే స్వాభావికముగ ప్రాణవాయువు వెలుపలకి వచ్చుటనే ధీరులు రేచక మందురు.

ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తం బాహ్యమాక్రమతామధః
ప్రాణానామఙ్గసంస్పర్శో యః స పూరక ఉచ్యతే. 7
బాహ్యాత్పరాపతత్యన్తరపానే యత్నవర్జితః
యోఽయం ప్రపూరణః స్పర్శో విదుస్తమపి పూరకమ్. 8

నాసాగ్రమునుండి యూర్ధ్వప్రదేశమునకును, అటనుండి ద్వాదశాంగుళములవఱకునున్న అథోప్రదేశమునను ప్రాణవాయువు ప్రవహించుటను పూరక మందురు.

అపానేఽస్తంగతే ప్రాణో యావన్నాభ్యుదితో హృది
తావత్సా కుమ్భకావస్థా యోగిభిర్యానుభూయతే. 9

పిదప, అపానవాయువు ఉపశమింప, హృదయమధ్యమున ప్రాణవాయువు లేనంతవఱకు కుంభకమని చెప్పబడుచున్నది. దీనిని యోగులు అనుభవించుచున్నారు.

రేచకః కుమ్భకశ్చైవ పూరకశ్చ త్రిధా స్థితః
అపానస్యోదయస్థానే ద్వాదశాన్తాదధో బహిః. 10
స్వభావాః సర్వకాలస్థాః సమ్యగ్యత్నవివర్జితాః
యే ప్రోక్తాః స్ఫారమతిభిస్తాఞ్ఛృణు త్వం మహామతే. 11

ప్రాణాయామమిట్లు కుంభక, రేచక, పూరక నామముల మూడువిధముల ఒప్పుచున్నది. అపాన - ద్వారమునుండి నాసికాగ్రమువఱకునున్న ద్వాదశాంగుళప్రదేశమున నిర్యత్నముగ నీప్రాణాయామము జరుగుచున్నది, మహామతీ! నిర్మలబుద్ధులగు యోగులు వచించు విషయముల జెప్పుచున్నాను; వినుము.

ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తాద్బాహ్యాదభ్యుదితః ప్రభో
యో వాతస్తస్య తత్రైవ స్వభావాత్పూరకాదయః. 12

ప్రభో! నాసాగ్ర - బాహ్యప్రదేశమున ద్వాదశాంగుళస్థానమధ్యమున వెలయు వాయువున, బాహ్యప్రదేశముననే పూరకాది త్రివిధప్రాణాయామము జరుగుచున్నది.

మృదన్తరస్థానిష్పన్నఘటవద్యా స్థితిర్బహిః
ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తే నాసాగ్రసమసంముఖే. 13
వ్యోమ్ని నిత్యమపానస్య తం విదుః కుమ్భకం బుధాః
బాహ్యోన్ముఖస్య వాయోర్యా నాసికాగ్రావధిర్గతిః. 14
తం బాహ్యపూరకం త్వాద్యం విదుర్యోగవిదో జనాః
నాసాగ్రాదపి నిర్గత్య ద్వాదశాన్తావధిర్గతిః. 15
యా వాయోస్తం విదుర్ధీరా అపరం బాహ్యపూరకమ్
బహిరస్తం గతే ప్రాణే యావన్నాపాన ఉద్గతః. 16
తావత్పూర్ణం సమావస్థం బహిష్ఠం కుమ్భకం విదుః
యత్తదన్తర్ముఖత్వం స్యాదపానస్యోదయం వినా. 17
తం బాహ్యరేచకం విద్యాచ్చిన్త్యమానం విముక్తిదమ్
ద్వాదశాన్తాద్యదుత్థాయ రూపప్పీవరతా పరా. 18
అపానస్య బహిష్ఠం తమపరం పూరకం విదుః
బాహ్యనాభ్యన్తరాంశ్చైతాన్కుమ్భకాదీననారతమ్. 19

ప్రాణాపానస్వభావాంస్తాన్బుద్ధ్వా భూయో న జాయతే
అష్టావేతే మహాబుద్ధే రాత్రిందివమనుస్మృతాః. 20

నాసాగ్రసమ్ముఖముననున్న ద్వాదశాంగుళప్రమాణస్థానమధ్యమున అపానవాయువు, వృత్తికయందు అనుత్పన్న ఘటమువలె, ఆకాశమున వెలయుటనే బాహ్యకుంభక మందురు. బాహ్యోన్ముఖమగు వాయువు నాసాగ్రపర్యంతము ప్రవహించుటనే యోగవేత్తలు, ప్రథమ బాహ్యపూరక మందురు. నాసాగ్రమునుండి వెలువడి, ద్వాదశాంగుళపరిమితప్రదేశప్రవాహమును గూడ, ధీరులు బాహ్యపూరకమని నుడువుచున్నారు. బయట ప్రాణవాయువు ప్రశమితమై, అపానవాయువు ఉదయయింపనంతవఱకు ఉండు పూర్ణ - సామ్యావస్థయే బాహ్య - కుంభక మనంబడుచున్నది; నిష్పందమగు అపానవాయువుయొక్క స్పందనప్రయత్నమే బాహ్యరేచక మనంబడుచున్నది; ఈ బాహ్యరేచకము ననుభవింపగలిగినవాడు ముక్తిని బడయును, ద్వాదశాంగుళనిర్దిష్ట - శేషస్థానమునుండి నాసాగ్రమువఱకు జరుగు అపానవాయువుయొక్క అభివ్యక్తిగూడ మఱియొక బాహ్యపూరకము. బాహ్యాభ్యంతరీణ కుంభకాదిరూపకమగు ప్రాణాపానముల అనావృతస్వభావమును గ్రహింపగలిగిన, మరల జన్మింప నవసరములేదు. మహామతీ! మత్ప్రోక్తములగు వాయవీయ - అష్టవిధావస్థల రాత్రిందినములు అభ్యసించుచురా, ముక్తిదొఱకును.

స్వభావా దేహవాయూనాం కథితా ముక్తిదా మయా
గచ్ఛతస్తిష్ఠతో వాపి జాగ్రతః స్వపతోఽపి వా. 21
ఏతే నిరోధమాయాన్తి ప్రకృత్యాఽతిచలానిలాః
యత్కరోతి యదశ్నాతి బుద్ధ్యైవాలమనుస్మరన్. 22

కుమ్భకాదీన్నరః స్వాన్తస్త్వత్ర కర్తా న కించన.
అన్యాగ్రమస్మిన్నావ్యవహారే బాహ్యం పరిజహన్మనః. 23
దినైః కతిపయైరేవ పదమాప్నోతి కేవలమ్
ఏతదభ్యసతః పుంసో బాహ్యేవిషయవృత్తిషు. 24
న బధ్నాతి రతిం చేతః శ్వదృతౌ బ్రాహ్మణో యథా
ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య యే స్థితాః కృతబుద్ధయః. 25
ప్రాప్తప్రాప్తవ్యమఖిలం తైరఖిన్నాస్త ఏవ హి
తిష్ఠతా గచ్ఛతా నిత్యం స్వపతా జాగ్రతా తథా. 26
ఏషా చేత్ప్రేక్ష్యతే దృష్టిస్తన్న బన్ధనమాప్యతే
ప్రాణాపానానుసరణప్రాప్తబోధవతామలమ్. 27

సంశాన్తమలమోహేన స్వస్థేనాన్తరిహోహ్యతే
సర్వారమ్భాన్సదా స్వచ్ఛః కుర్వన్నాపి బుధో జనః. 28
ప్రాణాపానగతిం ప్రేక్ష్య సుస్వస్థం సుఖమేధతే
ప్రాణస్యాభ్యుదయో బ్రహ్మన్నద్మపత్రాద్ధృతి స్థితాత్. 29

ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తే ప్రాణోఽస్తం యాత్యయం బహిః
అపానస్యోదయో బాహ్యద్ద్వాదశాన్తాన్మహామునే. 30
అస్తంగతిరథామ్భోజమధ్యే హృదయసంస్థితే
ప్రాణో యత్ర సమాయాతి ద్వాదశాన్తే నభఃపదే. 31
తదా తస్మాదపానోఽయం ఖాదేతి సమనన్తరమ్
బాహ్యకాశోన్ముఖః ప్రాణో వహత్యగ్నిశిఖా యథా. 32

అభ్యాసవశమున, అతిచంచలములగు ఈ దేహవాయువులు జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తుల యందునను, గమనాగమనావస్థలలోను, మఱియు నితరములగు అన్నికాలములలోను నిరుద్ధములగ గలవు. బుద్ధిపూర్వకముగ ఈ కుంభకాదుల ననుష్ఠించు మనుష్యుడు, భోజనాది కార్యముల నాచరించినను, అతని మనస్సు కర్తృత్వశూన్యమై వెలయును. ఈ ప్రాణచింతారతుడగు మనుష్యుడు అల్ప సమయముననే బాహ్యవస్తువుల బరిత్యజించి, కైవల్యపదమునందును. ఈ ప్రాణచింత నభ్యసించు మనుజుని చిత్తము, శ్వానచర్మమును బ్రాహ్మణుడేవగించునట్లు, బాహ్యవిషయముల నేవగించును. మద్వర్ణితమగు ప్రాణచింత నభ్యసించు కృతబుద్ధులందఱును, పొందదగినదానినంతటిని బొంది, క్లేశవిహీనులైనారు. సర్వావస్థలయందు యీ దృష్టినవలంబింపగలిగిన, మరల బంధమున తగుల్కొన నవసరముండదు. ఇట్లు, ప్రాణాపానముల నిరుద్ధమొనర్చి, తత్త్వజ్ఞానమును బొందగల్గినవారి అంతఃకరణము సంపూర్ణముగ మోహామలపరిశూన్యమగును. ప్రాణాపానవాయువుల యీదృశ నిరోధమును బొందగలిగిన తత్త్వజ్ఞవ్యక్తి, సర్వదా సర్వవిధకార్యముల నాచరించుచున్నను, నిర్మల స్వస్వభావమున వెలయుచు, సుఖముగనుండును. బ్రహ్మజ్ఞా! హృత్పద్మదళమునుండి లేచి, బాహ్య - ద్వాదశాంగుళ భాగమువఱకు వెడలి, ప్రాణవాయువు నిశ్చలముగనుండుటే, ప్రాణముయొక్క అభ్యుదయ మనంబడుచున్నది. మునీంద్రా! హృత్పద్మముయొక్క బాహ్య - ద్వాదశాంగుళస్థానశేషప్రాంతమునుండి లేచి, హృదయపద్మమున నిశ్చలముగనుండుటయే అపానవాయువుయొక్క అభ్యుదయము. ప్రాణవాయువు ద్వాదశాంగుళపరిమితశూన్యస్థానమున ప్రవహించునప్పుడే, అపానవాయువు అదే మార్గము నవలంబించి లోనికి జొచ్చుచుండును. ప్రాణవాయువు బహిరాకాశమువైపున ఉన్ముఖమై, అగ్నిశిఖవలె ప్రవహించుచుండును.

హృదకాశోన్ముఖోఽపానే నిమ్నే వహతి వారివత్
అపానశ్చన్ద్రమా దేహమాప్యాయయతి బాహ్యతః. 33

అపానవాయువు హృదయాకాశోన్ముఖమై, నీటివలె క్రిందివైపుకు ప్రవహించుచుండును; అపానవాయువు చంద్రరూపమున బయటనుండియే దేహమును పెంపొందించుచుండును.

ప్రాణః సూర్యోఽగ్నిరథవా పచత్యన్తరిదం వపుః
ప్రాణో హి హృదయాకాశం తాపయిత్వా ప్రతిక్షణమ్. 34
ముఖాగ్రగగనం పశ్చాత్తాపయత్యుత్తమో రవిః
అపానేన్దుర్ముఖాగ్రం తు ప్లావయిత్వా హృదమ్బరమ్. 35

పశ్చాదాప్యాయయత్యేష నిమేషసమనన్తరమ్
అపానశశినోఽన్తస్థా కలా ప్రాణవివస్వతా. 36
యత్ర గ్రస్తా తదాసాద్యం పదం భూయో న శోచ్యతే
ప్రాణార్కస్య తథాన్తస్థా యత్రాపానసితాంశునా. 37
గ్రస్తా తత్పదమాసాద్య నభూయో జన్మభాఙ్నరః
ప్రాణ ఏవార్కతాం యాతి స బాహ్యాభ్యన్తరేఽమ్బరే. 38
ఆప్యాయనకరీం పశ్చాచ్ఛశితామధితిష్ఠతి
ప్రాణ ఏవేన్దుతాం త్యక్త్వా శరీరాప్యాయకారిణీమ్. 39
క్షణాదాయాతి సూర్యత్వం సంశోషణకరం పదమ్
అర్కతాం సంపరిత్యజ్య న యావచ్చన్ద్రితాం గతః. 40
ప్రాణస్తావద్విచార్యన్తేఽదేశకాలే న శోచ్యతే
హృది చన్ద్రార్కయోర్జ్ఞాత్వా నిత్యమస్తమయోదయమ్. 41
ఆత్మనో నిజమాధారం న భూయో జాయతే మనః
సోదయాస్తమయం స్పన్దం సరశ్మిం సగమాగమమ్. 42
హృదయే భాస్కరం దేవం యః పశ్యతి స పశ్యతి
న క్షీణం నాపరిక్షీణం బహిష్ఠం సిద్ధయే తమః. 43
హార్దం తు క్షపయేద్ధ్వాన్తం యత్క్షయే సిద్ధిరుత్తమా
బాహ్యే తమసి సంక్షీణో లోకాలోకః ప్రజాయతే. 44

ప్రాణవాయువు సూర్యుడు లేక అగ్నిరూపమున లోపలనుండి యీ శరీరమును పరిపక్వమొనర్చుచున్నది. ప్రాణవాయువు తీక్ష్ణసూర్యస్వరూపమున హృదయాకాశమును తప్తమొనర్చి, పిదప ముఖాగ్రభాగమును తప్తమొనర్చుచున్నది. అపానవాయువు చంద్రరూపమున, నిమేషమధ్యకాలముననే, ముఖాగ్రమును పరితృప్తమొనర్చి, హృదయాకాశమును గూడ పరితృప్తమొనర్చుచున్నది. ప్రాణస్వరూపుడగు సూర్యుడెట్టు అపాన - చంద్రుని కళల గ్రసించునో, అట్టి బ్రహ్మపదమును బొందిన మరల శోకింప నవసరముండదు. అపాన - చంద్రుడెట్టు ప్రాణసూర్యుని కళల గ్రసించునో, అట్టి పరమపదమునుబొందిన మరల జన్మింపవలసిన అవసరముండదు, ప్రాణవాయువే, బహిరంతరాకాశముల సూర్యరూపమున ప్రకాశించుచుండియు, మరల ఆహ్లాదకరమగు చంద్రస్వరూపమును ధరించుచున్నది. ఈ ప్రాణవాయువే మరల ఆహ్లాదకరమగు చంద్రస్వరూపమును బరిత్యజించి, తాపయుక్తమగు సూర్యపదమును బొందుచున్నది. ప్రాణవాయువు సూర్యత్వము (ఉష్ణత్వము)ను ద్యజించి చంద్రత్వమునుబొందిన, అనగా ప్రాణాపానముల ఉత్పత్తి - పూర్వసంధిక్షణమున బాహ్యప్రాణవాయువు లయమై, ఆత్మయొక్క అశరీరత్వము, నిష్క్రియత్వము, నిర్మనస్కత్వము మున్నగు వాస్తవస్వభావలక్షణములు స్పష్టముగ గోచరములైన, యోగి దేశకాలాద్యపరిచ్ఛిన్నుడై ఆత్మయందు వెలుగొందుచు దుఃఖింపడు. అప్పుడు మనస్సు హృదయమధ్యమునగూడ సూర్యచంద్రుల ఉదయాస్తమయముల గ్రహించి, స్వాధిష్ఠానమగు పరమాత్మయొక్క సంధానమును బడసిన, మరల జన్మయుండదు.

ఎవఁడు హృన్మధ్యమునందే, ఉదయాస్తమయ, గమనాగమనయుతుడును, రశ్మిమాలాశోభితుడును, సచంద్రుడును నగు సూర్యదేవుని గాంచునో, అతడే యథార్థ - ద్రష్ట. బాహ్యాంధకారము నశించినను, నశింపకున్నను లాభములేదు. హృదయాంధకారము నున్మూలింపగలిగినవాడే ప్రకృతమగు సిద్ధిని బడసినవాడు, బాహ్యాంధకారము క్షయమందిన, కేవలమీ జగత్తు పరిలక్షితమగును.

హార్దే తు తమసి క్షీణే స్వాలోకో జాయతే మునే
హార్దాన్ధకారక్షయదం పరిజ్ఞాతం విముక్తిదమ్. 45
సోదయాస్తమయం యత్నాత్ప్రాణార్కమవలోకయేత్
అపానేన్దుః ప్రయాత్యస్తం యత్ర హృత్పద్మకోటరే 46
తదాత్తస్మాదుదేత్యన్తః ప్రాణార్కో బహిరున్ముఖః
అపానేఽస్తంగతే ప్రాణః సముదేతి హృదమ్బుజాత్. 47
ఛాయాయాం గలితాయాం తు తత్రైవాశు యథాతపః
ప్రాణే త్వస్తంగతే బాహ్యాదపానః ప్రోదితః క్షణాత్. 48
ఆతపే పరితో నష్టే ఛాయేవానుపదం తథా
ప్రాణజన్మావనౌ నష్టమపానం విద్ధి సన్మతే. 49
అపానజన్మభూమౌ చ ప్రాణం నష్టమవేహి హి
అస్తం గతవతి ప్రాణే త్వపానేఽభ్యుదయోన్ముఖే. 50
బహిః కుమ్భకమాలమ్బ్య చిరం భూయో న శోచ్యతే
అపానేఽస్తం గతే ప్రాణే కించిదభ్యుదయోన్ముఖే. 51
అన్తఃకుమ్భకమాలమ్బ్య చిరం భూయో న శోచ్యతే
ప్రాణరేచకమాలమ్బ్య అపానాద్దూరకోటిగమ్. 52
స్వచ్ఛం కుమ్భకమభ్యస్య న భూయః పరితప్యతే
అపానే రేచకాధారం ప్రాణపూరాన్తరస్థితమ్. 53
స్వసంస్థం పూరకం దృష్ట్వా న భూయో జాయతే నరః
ప్రాణాపానావుభావన్తర్యత్రైతౌ విలయం గతౌ. 54
తదాలమ్బ్య పదం శాన్తమాత్మానం నానుతప్యతే
ప్రాణభక్షోన్ముఖేఽపానే దేశం కాలం చ నిష్కలమ్. 55
విచార్య బహిరన్తర్వా న భూయః పరిశోచ్యతే
అపానభక్షణపరే ప్రాణే హృది తథా బహిః. 56
దేశం కాలం చ సంప్రేక్ష్య న భూయో జాయతే మనః
యత్ర ప్రాణో హ్యపానేన ప్రాణేనాపాన ఏవ చ. 57
నిగీర్ణౌ బహిరన్తశ్చ దేశకాలౌ చ పశ్య తౌ
క్షణమస్తం గతప్రాణమపానోదయవర్జితమ్. 58

అయత్నసిద్ధబాహ్యస్థం కుమ్భకం తత్పదం విదుః
అయత్నసిద్ధో హ్యన్తస్థకుమ్భకః పరమం పదమ్. 59
ఏతత్తదాత్మనో రూపం శుద్ధైషా పరమైవ చిత్
ఏతత్తత్తత్సదాభాసమేతత్ప్రాప్య న శోచ్యతే. 60

మునీ! హృదయాంధకారము క్షీణించిన ఆత్మ ఆలోకితమగును. ఉదయాస్తమయరహితుడగు యీ ప్రాణసూర్యుడే, హృదయాంధకారమును విదూరింప సమర్థుడు, ఇతనిని జక్కగ గ్రహింపగలిగిన ముక్తిలభ్యమగును. అందువలన, ప్రయత్నించి యీ ప్రాణ - సూర్యుని దర్శనమును బడయవలయును. అపాన - శశి అస్తమించు హృత్పద్మకోటరముననే ప్రాణ - సూర్యుడుదయించి బహిరున్ముఖుడగును; అపానవాయు వస్తమించిన, హృత్కమలమునుండి ప్రాణవాయువు ఉదయించును. నీడతొలగినచోట ఎండవచ్చునట్లును, ఎండపోయిన నీడవచ్చునట్లును, ప్రాణవాయువు తొలిగిన అపానవాయువు అరుదెంచుచున్నది. సన్మతీ! ప్రాణవాయువు తొలిగిన అపానవాయువు ఉత్పన్నమైనచోట అపానవాయువు నశించుచున్నది. అపానవాయువు జన్మించినచోట ప్రాణవాయువు నశించుచున్నదని యీ యోగరహస్యమును గ్రహింపవలెను. ప్రాణవాయు వస్తమించి అపానవాయు వభ్యుదయమందు స్థితినే బాహ్యకుంభకమందురు; యీ బాహ్యకుంభకము నవలంబింపగలిగిన మరల శోకింప నవసరముండదు. అపానమస్తమించి, ప్రాణవాయు వొకించుక ఉదయించిన, అంతఃకుంభకమందురు, యీ అంతఃకుంభకము నవలంబింపగలిగిన మరల నింకెన్నడును శోకింపవలసిన అవసరముండదు. అపానవాయువు ఉదయించు ద్వాదశాంగుళదూరస్థితస్థానమునకు, షోడశాంగుళదూరమున ప్రసరించు ప్రాణమును అంతటిని రేచకమొనర్చి, స్వచ్ఛమగు కుంభకము నభ్యసింపగలిగిన నిక దుఃఖింపవలసిన అవసరముండదు, నాసాగ్రమునుండి అపానవాయుప్రవేశమును, బాహ్య - రేచకకారణమగు ప్రాణవాయువు లోపల ప్రవేశించుటను గాంచినవాడు మరల జన్మింపడు. ప్రాణాపానములు రెండును విలీనమందిన శాంతి - ఆత్మపదమును బొందగలిగిన నిక శోకింపవలసిన అవసరముండదు. అపానము ప్రాణమును గ్రసింప నుద్యమించినప్పుడు - బాహ్యకుంభకమే గానిమ్ము, అంతరకుంభకమే గానిమ్ము - విచారమువలన దేశకాలముల నిష్కలములు అనగా, చిన్మాత్రములని గ్రహింపగలిగిన మరల దుఃఖింపవలసిన అవసరముండదు, ప్రాణమును మరల అపానము గ్రసింప నుద్యమించిన, హృదయమున లేక వెలుపల, దేశకాలముల అపరిచ్ఛిన్నతను గ్రహింపగలిగిన, మరల శోకింపవలసిన అవసరముండదు, ప్రాణాపానములు రెండును పరస్పరగ్రస్తములైన, దేశకాలములుగూడ విలీనతనందునని గ్రహింపవలెను. ప్రాణవాయు వస్తమించి, అపానవాయు వుదయింపకున్న స్థితిని యోగులు అయత్న - సిద్ధమగు బాహ్యకుంభకమందురు. నిర్యత్నలభ్యమగు అంతఃకుంభకమే పరమపదము. అయ్యదియే ఆత్మస్వరూపము, అదియే విశుద్ధమును, పరమమును నగు చైతన్యము.

పుష్పస్యాన్తరివామోదః ప్రాణస్యాన్తరవస్థితమ్
న స ప్రాణం న వాపానం చిదాత్మానముపాస్మహే. 61

పుష్పమున సుగంధమువలె ప్రాణమున ఈ చిదాత్మ వెలయుచున్నది; అది ప్రాణముకాదు, అపానమును గాదు. అట్టి చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

జలస్యాన్తరివాస్వాదమపానస్యాన్తరస్థితమ్
న స ప్రాణం న వాపానం చిదాత్మానముపాస్మహే. 62

జలముల వాస్వాదమునకు అపానమున వెలయునదియును, సజీవ నిర్జీవములలో నేయొక్కటియును గానిదియును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము

ప్రాణక్షయస్యోపాన్తస్థమపానక్షయకోటిగమ్
అపానప్రాణయోర్మధ్యం చిదాత్మానముపాస్మహే. 63

ప్రాణలయమునకు సన్నిహితుడును, అపానలయమునకు దూరస్థుడును, ప్రాణాపానముల మధ్యస్థుడును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

ప్రాణస్య ప్రాణనం ప్రోచ్చైః పరం జీవస్య జీవనమ్
దేహస్య ధారణం ధుర్యం చిదాత్మానముపాస్మహే. 64

ప్రాణముయొక్క ప్రాణమును, జీవనముయొక్క పరమజీవనమును, దేహధారణమున నగ్రగణ్యమును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

మనసో మననం సత్యం బుద్ధేరేకావబోధనమ్
అహంకృతేరహంకారం చిదాత్మానముపాస్మహే. 65

మనస్సుయొక్క మననమును, బుద్ధియొక్క బోధకమును, అహంకారముయొక్క అహంకారోత్పాదనాకారణమునునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

యస్మిన్సర్వం యతః సర్వం యత్సర్వం సర్వతశ్చ యత్
యచ్చ సర్వమయం నిత్యం తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 66

ఎవ్వనియందంతయును వెలయుచున్నదో, ఎవ్వనినుండి అంతయును వెలువడుచున్నదో, ఎవ్వడిదంతయునై వెలగుచున్నాడో, అట్టి చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

ఆలోకాలోకనం పుణ్యం సర్వపావనపావనమ్
నవ భావనమన్యానం తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 67

పరంజ్యోతియును, పవిత్రమును, సర్వపావనపావనమును, మనోబుద్ధ్యాదిభావమునందియు స్వస్వభావచ్యుత మగనిదియునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము,

[అపానోఽస్తం గతో యత్ర ప్రాణో నాభ్యుదితః క్షణమ్
కలాకలఙ్కరహితం తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 1]

(అపానవాయు వస్తమింప ప్రాణవాయు వెవ్వనియందు ఉదయింపకుండునో, అట్టినిష్కలంక చిదాత్మమూర్తి నుపాసించుచున్నారము.) 1*

నాపానోఽభ్యుదితో యత్ర ప్రాణశ్చాస్తముపాగతః
నాసాగ్రగగనావర్తం తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 68

అపానవాయువు ఉదయింపక, ప్రాణ మస్తమింపకుండునప్పుడు నాసాగ్ర - ఆకాశపథమున వెలయు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

---

* అధికపాఠము,

యత్ర ప్రాణోఽస్తమాయాతి యత్రాపానోఽస్తమేతి చ
యత్ర ద్వావప్యనుత్పన్నౌ తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 69

ప్రాణాపానములు రెండును అస్తమించి, మఱి అవి ఉదయింపని తావగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

ప్రాణాపానోద్భవస్థానే బాహ్యాభ్యన్తరమాస్థితే
యే ద్వే యోగిపదాధారస్తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 70

బాహ్యాభ్యంతరీణములగు ప్రాణాపానముల ఉద్భవస్థానమును, యోగిగమ్యమును, తదుద్భవస్థానాధారమునునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

ప్రాణాపానరథారూఢం ప్రాణాపానమనాతతమ్
యచ్ఛక్తిరూపం శక్తీనాం తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 71

ప్రాణాపాన-రథారూఢుడును, పరిచ్ఛిన్నుడై ప్రాణాపానముల శక్తివలె దోచువాడును, సర్వశక్తియునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

హృత్ప్రాణకుమ్భకం దేవం బహిశ్చాపానకుమ్భకమ్
పూరకాంశవిస్పృష్టం య త్తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 72

హృదయమున ప్రాణవాయు-కుంభకమును, బయట అపానవాయు కుంభకమును, మఱియు పూరకాదిభావమున వివర్తము నందునదియునునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

ప్రాణాపానపరామర్శం సత్తాబోధం విరూపకమ్
యత్ప్రాప్యం ప్రాణమననా త్తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 73

ప్రాణాపానపరిచారకుడును, తదస్తిత్వబోధకుడును, ప్రాణోపాసనాలభ్యుడును, రూపవిహీనుడునునగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

యత్ప్రాణపవనస్పన్దో యత్స్పన్దానన్దకారకమ్
కారణం కారణానాం య త్తచ్చిత్తత్త్వముపాస్మహే. 74

ప్రాణస్పందనహేతువును, ఇంద్రియవిషయస్పర్శకారణమును, విషయానందకారణమును, కారణకారణమును నగు చిదాత్మ నుపాసించుచున్నారము.

యదఖిలకలనాకలఙ్కహీనం
పరివలితం చ సదా కలాగణేన,
స్వనుభవవిభవం పదం తదగ్ర్యం
సకలసురప్రణతం పరం ప్రపద్యే 75

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే సమాధివర్ణనం నామ పఞ్చవింశః సర్గః ॥ 25 ॥

వాస్తవమున శివునియందు ఈ భేదవిభాగమను కల్పనా-కళంకము లేదో, (నిష్కళుడు అనుట) మఱియు ఈ కల్పనాసమూహములు యెవ్వని ఆశ్రయించియున్నవో, స్వానుభవమే ఎవ్వని

తైర్థకమో, ఆ సకలదేవగణవందితుడును, సర్వశ్రేష్ఠుడును నగు పరమాత్మ నుపాసించుచున్నారము (లేక శరణు బొందుచున్నారము).

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భుశుండోపాఖ్యానమున సమాధివర్ణనమను పంచ
వింశతితమ సర్గము ॥ 25 ॥

షడ్వింశః సర్గః.

[ఇత్థం స్వస్యాత్మవిజ్ఞానం నిరూప్య ప్రాణచిన్తయా
భుశుణ్డేనాత్ర కథ్యన్తే చిరజీవితహేతవః.

ఇట్లు ప్రాణచింతనచే తన యాత్మజ్ఞానమును నిరూపించి భుశుండుడు చిరజీవనమునకు హేతువులను వచించుట.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

ఏషా హి చిత్తవిశ్రాన్తిర్మయా ప్రాణసమాధినా
క్రమేణానేన సంప్రాప్తా స్వయమాత్మని నిర్మలే. 1

భుశుండుడు :— ఈ చిత్తవిశ్రాంతినే నేను ప్రాణసమాధానమువలనఁబడసితిని; మఱియు క్రమముగ నిర్మలాత్మస్వరూపమున విశ్రాంతినందితిని.

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య సంస్థితోఽస్మి మహామునే
న చలామి నిమేషాంశమపి మేరువిచాలతః. 2

మహామునీ! ఈ ప్రాణసమాధినవలంబించి, అత్యంతధీరమగు మేరువుచలించినను, ఒక్క నిముషభాగమునగూడ చలింపకుండనున్నాను.

గచ్ఛతస్తిష్ఠతో వాపి జాగ్రతః స్వపతోఽపి వా
స్వప్నేఽపి న చలత్యేష సుసమాధిర్మమాత్మని. 3

కూర్చున్నను, నడచుచున్నను, మేల్కొనినను, నిద్రించుచున్నను, ఈ నా ఆత్మసమాధి చెడకుండనున్నది; అయ్యది స్వప్నమునగూడ తాఱుమారగుటలేదు.

నిత్యానిత్యాసు లోలాసు జగత్స్థితిషు సుస్థితః
అన్తర్ముఖోఽస్మి తిష్ఠామి స్వకామేనాత్మనాత్మని. 4

నిత్యానిత్యములును, ఇష్టానిష్టములును, సుఖదుఃఖకరములును నగు విషయములరుదెంచినను అంతర్ముఖుడనై స్వేచ్ఛందభావమున ఆత్మయందు వెలయుచున్నాడను.

అపి సంరుధ్యతే వాయురపి వా సలిలం గతే
నైతస్మాత్సుసమాధానాద్విరుద్ధం సంస్మరామ్యహమ్. 5

వాయువు నిరోధింపబడిన నిరోధింపబడుగాక, ప్రబల నదీస్రోతము వర్ధగింపబడిన వర్ధగింపబడుగాక; అయినను నా యీ ఆత్మసమాధిని ఎవ్వరును అడ్డజాలరు; యీ సమాధికి విరుద్ధమగు విషయమునుగూడ నేను స్మరింపజాలను.

ప్రాణాపానానుసరణాత్పరమాత్మావలోకనాత్
అశోకమనుజాతోఽస్మి పదమాద్యం మహాతపః. 6

మహాతపస్వీ! ప్రాణాపానగతుల ననుసరించి పరమాత్మను దర్శించి, అశోకమగు ఆద్య పదమును బొందితిని.

ఆమహాప్రలయాద్బ్రహ్మన్మగ్నోన్మజ్జననిమజ్జనమ్
అహమద్యాపి భూతానాం పశ్యన్నక్షీణ ధీరధీః. 7

బ్రహ్మజ్ఞా! మహాప్రళయాదిగ నేను ధీరభావమున జీవులు కాలప్రవాహమున మునిగి తేలుచుండుటను, గాంచుచున్నాను; ధీరచిత్తమున చిరజీవినై వెలయుచున్నాను.

న భూతం న భవిష్యం చ చిన్తయామికదాచన
దృష్టిమాలమ్బ్య తిష్ఠామి వర్తమానమిహాత్మనా. 8

గడచినదానిని లేక రాబోవుదానిని గురించి నేనెన్నడును చింతింపను. వర్తమానదృష్టిని— నిత్యవర్తమానస్వభావమగు సాక్షిదృష్టిని— అవలంబించి, ఆత్మయందు వెలయుచున్నాడను.

యథా ప్రాప్తేషు కార్యేషు పరిత్యక్తఫలైషణః
సుషుప్తసమయా బుద్ధ్యా పరితిష్ఠామి కేవలమ్. 9

ఫలేచ్ఛను త్యజించి, సుషుప్తివ్యక్తివలె నిరభిమానపూర్వకముగా యథాప్రాప్తములగు కార్యముల నాచరించి, కేవలస్వభావమున వెలయుచున్నాడను.

భావాభావమయీం చిన్తామీహితానీహితాన్వితామ్
విస్మృత్యాత్మని తిష్ఠామి చిరంజీవామ్యనామయః. 10

ఇష్టానిష్టములతో గూడిన గ్రహణత్యాగముల చింతను హేయమని త్యజించి ఆత్మయందు వెలయుచున్నాడను; అందువలన నేను, శోకరహితుడనగు చిరజీవినైతిని.

ప్రాణాపానసమాయోగసమయం సమనుస్మరన్
స్వయమాత్మని తుష్యామి చిరం జీవామ్యనామయః. 11

ప్రాణాపానముల సంధిక్షణమున గోచరించు పరబ్రహ్మము ననుసరించి, కేవల మాత్మయందే సంతుష్టుడనైయుండుటవలన అనామయమగు చిరంజీవత్వమును బొందితిని.

ఇదమద్య మయా లబ్ధమిదం ప్రాప్స్యామి సున్దరమ్
ఇతి చిన్తా న మే తేన చిరం జీవామ్యనామయః. 12

'దీనిని నేడు పొందితిని, ఆ సుందరవస్తువును రేపు పొందెదను' — ఇట్టివగు చింతలు నాకు లేవు. అందువలన అనామయమగు చిరజీవత్వమును బొందితిని.

న స్తౌమి నచ నిన్దామి కించిత్క్వచిత్కదాచన
ఆత్మనోఽన్యస్య వా సాధో తేనాహం శుభమాగతః. 13

నేనెద్దానిని ఎప్పుడును ఎన్నడును స్తుతించుటలేదు; నిందింపను. అయ్యది నావిషయమే గానిమ్ము పరులవిషయమే గానిమ్ము! అందువలననే నిట్టి మహత్—శుభమును బొందితిని.

న తుష్యతి శుభప్రాప్తౌ నాశుభేష్వపి ఖిద్యతే
మనో మమ సమం నిత్యం తేనాహం శుభమాగతః. 14

నా మనస్సు శుభమునుబొంది సంతోషింపదు; అశుభమును బొంది దుఃఖింపదు. అది సామ్యావస్థయందే ఎల్లప్పుడు నెగడుచుండును; కనుక నాకిట్టి శుభము లభించినది.

పరమం త్యాగమాలమ్బ్య సర్వమేవ సదైవ హి
జీవితాది మయా త్యక్తం తేనాహం శుభమాగతః. 15

పరమత్యాగమును అనగా సర్వద్వైత బాధాలక్షణమగు త్యాగము నవలంబించి, సర్వమును సదా నేను త్యజించితిని. జీవితాభినివేశమగు మరణభయమును గూడ త్యజించితిని. కాన, నేనిట్టి శుభమును బొందగలిగితిని.

ప్రశాన్తచాపలం వీతశోకం స్వస్థం సమాహితమ్
మనో మమ మునే శాన్తం తేన జీవామ్యనామయః. 16

చాపల్యరహితమును, శోకహీనమును, స్వస్థమును, సమాహితమునునగు స్థితిని నామనస్సు పొందినది; అందువలన నే నిట్టి అనామయజీవనమును బొందితిని.

కాష్ఠం విలాసినీం శైలం తృణమగ్నిం హిమం నభః
సమం సర్వత్ర పశ్యామి తేన జీవామ్యనామయః. 17

కాష్ఠము - సుందరి, శైలము - తృణము, అగ్ని - హిమములను ఆకాశమువలె సర్వత్ర సమానముగ గాంచుచున్నాను. అందువలన నేను అనామయమగు చిరజీవిత్వమును బొందగలిగితిని.

కిమద్య మమ సంపన్నం ప్రాతర్వా భవితా పునః
ఇతి చిన్తాజ్వరో నాస్తి తేన జీవామ్యనామయః. 18

'నేడేమొనర్చితిని ? రేపేమి కానున్నది' – అను చింతాజ్వరము లేకుండుటవలన నే నవామయమగు చిరజీవిత్వమును బొందగలిగితిని.

జరామరణదుఃఖేషు రాజ్యలాభసుఖేషు చ
న బిభేమి న హృష్యామి తేన జీవామ్యనామయః. 19

జరామరణాది దుఃఖములు, రాజ్యలాభాది సుఖములు సంభవించినను నాకు శోకదుఃఖములు కలుగవు. అందువలన నే ననామయుడనై జీవించుచున్నాడను.

అయం బన్ధుః పరశ్చాయం మమాయమయమన్యతః
ఇతి బ్రహ్మన్న జానామి తేన జీవామ్యనామయః. 20

బ్రహ్మజ్ఞా ! ఇతడు నా మిత్రుడు, అతడు శత్రుడు, వాడు నా కంటె అన్యుడు అనుటను నేనెఱుంగను; అందువలన నే ననామయమగు చిరజీవత్వమును బొందితిని.

సర్వం సర్వపదాభాసమనాద్యన్తమనామయమ్
అయం చిదితి జానామి తేన జీవామ్యనామయః. 21

నానాత్వాభాసమున దోచునదంతయును, మఱియు తత్త్వకాళకారణమగు చైతన్యము నే నేను యని గ్రహించుటవలన అనామయుడనై జీవించుచున్నాడను.

ఆహారన్విహరం స్తిష్ఠన్నుత్తిష్ఠన్నుచ్ఛ్వసన్స్వపన్
దేహోఽహమితి నో వేద్మి తేనాస్మి చిరజీవితః. 22

భుజించుచు, విహరించుచు, లేచుచు, నిశ్వసించుచు, నిద్రించుచున్నను నాకు దేహాభిమానములేదు; అందువలన నేను చిరంజీవినైతిని.

ఇమం సాంసారమారమ్భం సుషుప్తపదవత్స్థితః
అసన్తమివ జానామి తేన జీవామ్యనామయః. 23

కర్మారంభమగు యీ సంసారమున సుషుప్తినివలెనుండి, దీనిని లేనిదానివలె గ్రహించుటవలన నేనిట్టి అనామయజీవితమును బొందితిని.

యథాకాలముపాయాతావర్థానర్థౌ సమౌ మమ
హస్తావివ శరీరస్థౌ తేన జీవామ్యనామయః. 24

యథాకాల మరుదెంచిన అర్థానర్థముల రెంటిని నేను శరీరముననున్న హస్తద్వయమువలె, సమానభావమున గాంచుచుంటిని; కాన నేను చిరజీవిని.

అపరిచలయా శక్త్యా సుదృశా స్నిగ్ధముగ్ధయా
ఋజు పశ్యామి సర్వత్ర తేన జీవామ్యనామయః. 25

స్వరూపప్రచ్యుతినందని స్థైర్యశక్తితోడను, సర్వభూతాత్మభావమగు స్నేహమయదృష్టితోడను అంతటిని ఋజువుగ (అకుటిలముగ) గాంచుచున్నాడను; అందువలన నేను చిరజీవినైతిని*.

ఆపాదమస్తకాన్తేఽస్మిన్న దేహే మమతా మమ
త్యక్తాహంకారపఙ్కస్య తేన జీవామ్యనామయః. 26

ఈ శరీరము మీద తలనుండి కాళ్లవఱకు, నాకెచ్చటను ఒకింతయు అభిమానములేదు; ఇట్లు నేను అహంకారపంకమును కడిగివేసుకొనినందువలన అనామయుడనై జీవించుచున్నాడను.

యత్కరోమి యదశ్నామి తత్త్యక్త్వా తద్వతోఽపి మే
మనో నైష్కర్మ్యమాదత్తే తేన జీవామ్యనామయః. 27

నే నెద్దాని నొనర్చినను, అనుభవించినను, అభిమానశూన్యుడనై ఒనర్తును. అందువలన శారీరకముగ ఈ కార్యముల నన్నిటిని ఒనర్చినను, నామనస్సు నైష్కర్మ్యమును వహించియే యున్నది. అందువలన నేను అనామయ—చిరజీవినైతిని.

యదా యదా మునే కించిద్విజానామి తదా తదా
మతిరాయాతి నౌద్ధత్యం తేన జీవామ్యనామయః. 28

మునీ! ఏదైన నూతన విషయమును ఒకించుక గ్రహించినప్పుడు నామనస్సు గర్వింపదు; అందువలన నే ననామయ—చిరజీవత్వమును బడసితిని.

---

* సర్వం జిహ్మం మృత్యుపదమార్జవం బ్రహ్మణః పదమ్ ఏతావాన్ జ్ఞానవిషయః ప్రలాప కింకరిష్యతి — మహాభారతమ్.

కరోమీశోఽపి నాక్రాన్తిం పరితాపే న ఖేదవాన్
దరిద్రోఽపి న వాఞ్ఛామి తేన జీవామ్యనామయః. 29

నా కితరుల పరాభవింప సామర్థ్యమున్నను, పరాభవింపను. ఇతరులు నన్ను పరాభవించినను, దుఃఖింపను, దరిద్రుడనైనను ఏ విషయమును వాంఛింపను. అందువలన నాకిట్టి అనామయ చిరజీవనము లభించినది.

పశ్యద్రూపే శరీరేఽస్మిన్సూత్రస్థాత్మా చిదాస్పదః
భూతవృన్దమహం సామ్యాత్తేన జీవామ్యనామయః 30

చేతనప్రాయమై కనంబడు ఈ శరీరమున నేనున్నను సర్వభూతములనున్న చిదాత్మను దర్శించుచుండుటవలన సమదర్శినైయున్నాను; అందువలన నేను నిరామయ చిరజీవిని.

ఆశాపాశవినున్నాయాంశ్చిత్తవృత్తీః సమాహితః
సంస్పర్శం న దదామ్యన్తస్తేన జీవామ్యనామయః. 31

నేను సర్వదా సమాహితుడనై ఆశాపాశజటిలమగు చిత్తవృత్తులను హృదయమున జొరనివ్వనందువలన అనామయ చిరజీవత్వమును బొందితిని.

అసత్తాం జగతః సత్తామాత్మనః కరబిల్వవత్
సుప్తః ప్రబుద్ధః పశ్యామి తేనాస్మి చిరజీవితః. 32

బహిర్విషయముల యెడ సుప్తునివలెనుండి, వాటి అసత్తను గాంచుచున్నాను. ఆత్మవిషయమున ప్రబుద్ధునివలెనుండి, కరతలామలకముగ దాని సత్తను గాంచుచున్నాను; అందువలన నేననామయ చిరజీవినైతిని.

జీర్ణం భిన్నం శ్లథం క్షీణం క్షుబ్ధం క్షుణ్ణం క్షయం గతమ్
పశ్యామి నవవత్సర్వం తేన జీవామ్యనామయః. 33

జీర్ణ, క్షీణ, శీర్ణ, క్షుబ్ధ, క్షయప్రాప్తమగు ఈ జగత్తును నేను సర్వదా నూతనమువలె ఆత్మదృష్టితో గాంచుచున్నాను. అందువలన నేననామయుడనై జీవించుచున్నాడను.

సుఖితోఽస్మి సుఖాపన్నే దుఃఖితో దుఃఖితే జనే
సర్వస్య ప్రియమిత్రం చ తేన జీవామ్యనామయః. 34

పరుల కష్టసుఖముల అవి నాకబ్బినట్లు దుఃఖించుచు సుఖించుచున్నాను, నేనందఱికిని ప్రియమిత్రుడను. అందువలన నేను అనామయ చిరజీవత్వమును బొందినాడను.

ఆపద్యచలధీరోఽస్మి జగన్మిత్రం చ సంపది
భావాభావేషు నైవాస్మి తేన జీవామ్యనామయః. 35

ఆపదల నే నచలునువలె ధీరుడనైయుందును; నేను జగన్మిత్రుడను. నేను సంపదల హెచ్చుతగ్గుల మమత్వమును బొందను. అందువలన నేననామయ చిరజీవత్వమును బొందితిని.

నాహమస్మి నచాన్యో మే నాహమన్యస్య కస్యచిత్
ఇతి మే భావితం చిత్తం తేన జీవామ్యనామయః. 36

'నేను నేను గాను, నాకు నాయను వారెవ్వరును లేరు' నే నితరులకు జెందను' — అను చింతవలన నేననామయ చిరజీవత్వమును బొందితిని.

అహం జగదహం వ్యోమ దేశకాలక్రమావహమ్
అహం క్రియేతి మే బుద్ధిస్తేన జీవామ్యనామయః. 37

'నేను జగత్తును, నేనే దేశకాలముల విభజించు ఆకాశమును,' అను అహంకారము నాబుద్ధి యందుండుటవలన నే ననామయ చిరజీవత్వమును బొందితిని.

ఘటశ్చిచ్చిత్పటశ్చిత్తం చిద్వనం శకటం చ చిత్
చిత్సర్వమితి మే భావస్తేన జీవామ్యనామయః. 38

ఘటపటశకటాకాశారణ్యములు మున్నగాగలవన్నియు చిత్తని గ్రహించియుండుటవలన నే ననామయ చిరజీవత్వమును బొందితిని.

ఇత్యహం మునిశార్దూల త్రిలోకకమలాలికః
భుశుణ్డో నామ కాకోలః కథితశ్చిరజీవితః. 39

మునిశార్దూలా! నేనీ తీరుగ త్రిలోక - కమల - భ్రమరమును, చిరజీవియనునగు భుశుండ వాయసముగ పేర్కొనబడుచున్నాను.

బ్రహ్మార్ణవే విలులితం త్రిజగత్తరఙ్గ
ముత్పాదనాద్యభిధవేన విభిన్నరూపం
ఆలీనమున్నమితమాకులదృశ్యదృశ్య
మాలోకయన్ప్రకలయంశ్చ చిరం స్థితోఽస్మి. 40

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డోపాఖ్యానే చిరజీవితహేతుకథనం నామ షడ్వింశః సర్గః ॥ 26 ॥

నేను బ్రహ్మసాగరమునందలి తరంగమనదగు యీ త్రిలోకముల జన్మస్థిత్యాదులను గాంచుచున్నాడను; వాటి ఘాత ప్రతిఘాతములు విచిత్రభావమున, ఉత్పన్నములై విలీనములగుచున్నవి. యీ జగత్త్రయము సాక్షిదృశ్యమగు మనోబుద్ధుల దృశ్యరూపమున నుదయించుచున్నవి.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున భుశుండోపాఖ్యానమున చిరజీవితహేతుకథనమను షడ్వింశ సర్గము ॥ 26 ॥

స ప్త విం శః స ర్గః

[భుశుణ్డస్య ప్రశంసాత్ర యియాసోస్తేన పూజనమ్
వసిష్ఠస్య నభోగత్యా స్వలోకాప్తిశ్చ వర్ణ్యతే.

భుశుండుని ప్రశంస; పావనించిన వసిష్ఠుని భుశుండుడు పూజించుట; ఆకాశమార్గము వసిష్ఠుని గమనము యిందు వర్ణింపబడినవి.]

భుశుణ్డ ఉవాచ :—

ఏతత్తేకథితం బ్రహ్మన్యథాస్మి యదిహాస్మి చ
త్వదాజ్ఞామాత్రసిద్ధ్యర్థం ధార్ష్ట్యేన జ్ఞానపారగ. 1

భుశుండుడు :— బ్రహ్మజ్ఞా ! నేనెట్లు ఎందువలన చిరజీవినైనది నీ ఆజ్ఞను నిర్వహింప, ఒకింత ఔద్ధత్యమును వహించి, జ్ఞాన పారగుడవగు నీకు జెప్పితిని.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

అహో ను చిత్రం భగవన్భవతా భూషణం శ్రుతేః
ఆత్మోదన్తః ప్రకథితః పరం విస్మయకారణమ్. 2

వసిష్ఠుడు:— భగవంతుడా! శ్రుతిరంజకమును, అత్యంతవిచిత్రమును, ఆశ్చర్యకరమును నగు ఆత్మకథను జెప్పినాడవు.

ధన్యాస్తే యే మహాత్మానమత్యన్తచిరజీవనమ్
భవన్తం పరిపశ్యన్తి ద్వితీయమివ పద్మజమ్. 3

మహాత్ముడవును, అత్యంతచిరజీవియును, ద్వితీయబ్రహ్మవలె వెలుగువాడవునగు నిన్ను దర్శించువారు ధన్యులు!

యావదద్యదృశో ధన్యాః స్వాత్మోదన్తమఖణ్డితమ్
యథావత్పావనం బుద్ధేః సర్వం కథితవానసి. 4

నిన్ను గాంచువారి కన్నులు ధన్యములు; మనస్సును పావనమొనర్చు ఆత్మకథనంతటిని సంపూర్ణముగ చెప్పితివి.

భ్రాన్తం దిక్షు సర్వాసు దృష్టా విబుధభూతయః
భవానివ జగత్యస్మిన్న మహానవలోకితః. 5

నేను యీ జగత్తునందంతటను పరిభ్రమించి జూచితిని; దేవతల ఐశ్వర్యమును, విద్వాంసుల జ్ఞానసంపదను గాంచితిని, కాని, మిమ్ముబోలు తత్త్వజ్ఞానసంపన్నుల నెచ్చటను గాంచియుండలేదు.

కథంచిత్ప్రాప్యతే కశ్చిద్భ్రామ్యత్యేహ హి మహాజనః
న భవానివ భవ్యాత్మా సులభో జగతి క్వచిత్ 6

ఈ జగత్తునందంతటను పరిభ్రమించిన ఒకరిద్దఱు మహాత్ముల గాంచవచ్చును; కాని, మిమ్ముబోలు తత్త్వజ్ఞుల గాంచజాలము.

వంశఖణ్డే హి కస్మింశ్చిజ్జాయతే మౌక్తికం యథా
జగత్ఖణ్డే హి కస్మింశ్చిద్దృశ్యతే త్వాదృశస్తథా. 7

అన్ని వెదుళ్లలోగాక ఒకానొక వెదురునందే ముత్యములు లభించునట్లు, జగత్తునందు ఒకానొక ప్రదేశమునందే మిమ్ముబోలు మహాత్ముల గాంచనగును.

మయా తు సుమహత్కార్యమద్య సంపాదితం శుభమ్
పుణ్యాదేహవిముక్తాత్మా యద్భవానవలోకితః. 8

నేడు, నేనొక మహత్కార్యమును సాధించితిని; పుణాత్ముఁడవును, ముక్తపురుషుఁడవునునగు నిన్ను గాంచితిని.

తదస్తు తవ కల్యాణం ప్రవిశాత్మగుహాం శుభాత్
మధ్యాహ్నసమయో యస్మే వ్రజామి సురమన్దిరమ్. 9

నీకు శుభమగుగాక; శుభకరమగు నీ నీడమును బ్రవేశింపుము. మధ్యాహ్న - కృత్యముల నాచరింప స్వగృహమగు సప్తర్షిలోకమున కఱిగెదను.

ఇత్యాకర్ణ్య భుశుణ్డోఽసౌ జగ్రాహోత్థాయ పాదపాత్
సంకల్పితాభ్యాం హస్తాభ్యాముపాత్తం హేమపల్లవమ్. 10

కల్పవృక్షలతాపుష్పకేసరేణ హిమత్విషా
తత్పాత్రం మౌక్తికార్ఘ్యేణ పూరయామాస పూర్ణధీః. 11

తేనార్ఘ్యపాద్యపుష్పేణ త్రినేత్రమివ మామసౌ
ఆపాదమస్తకం భక్త్యా పూజయామాస పూర్వజః. 12

అనువ్రజ్యాకదర్థేన ఖగేన్ద్రాలమితి బ్రువన్
విష్టరాదహముత్థాయ తతః ఖగవదాప్లుతః. 13

వ్యోమ్ని యోజనమాత్రం తు తదనువ్రజ్యయా గతః
కరం కరేణావష్టభ్య బలాత్సంరోధితః ఖగః. 14

మయి యాతే క్షణేనైవ గగనాధ్వన్యదృశ్యతామ్
నివృత్తోఽసౌ విహంగేన్ద్రో దుస్త్యజా సంగతిః సతామ్. 15

అన్యోన్యమపి కస్మింశ్చిత్తరఙ్గక ఇవామ్బుధౌ
వ్యోమన్యదృశ్యతాం యాతో ఖగస్మృత్వా మునీనహమ్. 16

సప్తర్షిమణ్డలంప్రాప్య జాయయా పరిపూజితః
యాతే కృతయుగస్యాదౌ పురా వర్షశతద్వయే. 17

సంగతోఽహం భుశుణ్డేన మేరోః శృఙ్గదృమేఽభవమ్
అద్య రామ కృతే క్షీణే త్రేతా సంప్రతివర్తతే. 18

మధ్యే త్రేతాయుగస్యాస్య జాతస్త్వం రిపుమర్దన
పునరద్యాష్టమే వర్షే తత్రైవోపరి భూభృతః
మిలితోఽభూద్భుశుణ్డో మే తథైవాజరరూపవాన్. 19

ఇతి సంకథితం చిత్రం భుశుణ్డోదన్తముత్తమమ్
శ్రుత్వా విచార్య చైవాన్తర్యదుక్తం తత్సమాచర. 20

భుశుండు డీపల్కులవిని. వృక్షమునుండిలేచి, సంకల్పకల్పితమగు హస్తద్వయమున వృక్షమునందలి స్వర్ణ - పల్లవమును త్రుంచెను; పిదప, పూర్ణబుద్ధియగు ఆ భుశుండుడు దాన పాత్ర నొకదాని నొనర్చి, దానిని తుషారధవళములగు కల్పతరుకుసుమ - కేసరములతోడను, ముక్త్యములతోడను నింపి అర్ఘ్యమును గల్పించెను. చిరజీవియగు భుశుండుడు భక్తిభావమున, ఆ యర్ఘ్యపాద్యపుష్పములతో, శివుని అర్చించునట్లు నన్నర్చించెను. పిదప నేను భుశుండునితో నన్ననుసరింప నవసరములేదని జెప్పి, పక్షివలె ఆకాశమున నెగిరితిని; అయినను, ఆ వాయసము యోజన పర్యంతము నన్ననుగమించెను; నేను భుశుండుని చేయిపట్టుకొని రావలదని అనునయించితిని. నేను క్షణములో ఆకాశపథమున అదృశ్యుడ నవ, భుశుండుడు చేయునదిలేక, తిరుగునట్లైను; సాధుసంగము పరిత్యజింప కడుంగడు కష్టకరము. ఇట్లు మేమిర్వురము ఆకాశపథమున సాగరతరంగములవలె నదృశ్యతను బొందితిమి. నేను భుశుండుని గుఱించి చింతించుచు, సప్తర్షిమండలమును జేరకొంటిని. చేరినంతనే పత్నియగు అరుంధతి నన్ను సాదరమున నర్చించెను. నేను భుశుండుని గాంచినది కృత యుగమున రెండువందల ఏండ్లు గడచిన పిమ్మట; రామా! ఇప్పుడు త్రేతాయుగము జరుగుచున్నది. రిపుసూదనా! నీవు జన్మించిన యీ యుగమధ్యభాగమున ఎనిమిది ఏండ్ల క్రిందట మరల ఆ కొండ మీదనే, భుశుండుని అజగరూపమున వెలయువానిని గాంచితిని. నీకు యీ విచిత్రమగు భుశుండోపాఖ్యానమును జెప్పితిని, నీవు వింటివి. ఇక, దీనిని చక్కగ విచారించి, ఏతదనుసారము ఆచరింపుము.

శ్రీ వాల్మీకి రువాచ :—

ఇతి సుమతిభుశుణ్డసత్కథాం యో
విమలమతిః ప్రవిచారయిష్యతీహ
భవభయబహులాకులాసితాం స
ప్రసభమసత్సరితం తరిష్యతీతి. 21

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే
మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భుశుణ్డో
పాఖ్యానసమాప్తిర్నామ సప్తవింశః సర్గః ॥ 27 ॥

శ్రీ వాల్మీకి :—ఏ విపులమతి, సుమతియగు భుశుండుని కథను పర్యాలోచించునో అతడు జననమరణాది భయములతో సంకులమగు అసత్య - మాయానదిని సత్వరము దాటును.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భుశుండోపాఖ్యానసమాప్తియను సప్తవింశతితమ
సర్గము ॥ 27

అష్టావింశః సర్గః.

[ఆఖ్యాయికాభిసంబన్ధో దేవ ...యతివర్ణనమ్
ఆపాతభ్రాన్తిమాత్రత్వం దేహాదేశ్చాత్ర వర్ణ్యతే.

అఖ్యాయికాసంబంధము, దేహముయొక్క అనియతి, దేహోనుల అపాత్రభ్రాంతిమాత్రత్వము యిందు వర్ణింపబడినవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

ఏవం భుశుణ్డవృత్తాన్తః కథితస్తే మయానఘ
అనయా ప్రజ్ఞయా తీర్ణో భుశుణ్డో మోహసంకటాత్. 1

వసిష్ఠుఁడు:— అనఘా! నీకు భుశుండుని వృత్తాంతమును జెప్పితిని; భుశుండు డీతీరుగ మోహసంకటమునుండి వెలువడినాఁడు.

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య స్వప్రాణాభ్యాసపూర్వికామ్
భుశుణ్డవన్మహాబాహో భవ తీర్ణమహార్ణవః. 2

మహాబాహో! నీవుకూడ, ప్రాణాభ్యాసపూర్వకమగు ఈ దృష్టిని అవలంబించి భుశుండుని వలె భవసముద్రమునుదాటుము.

యథా జ్ఞానేన యోగేన సంతతాభ్యాసజన్మనా
భుశుణ్డః ప్రాప్తవాన్ప్రాప్యం తథాసాదయ తత్పదమ్. 3

భుశుండు దేతీరున జ్ఞాన, యోగములచే నిరంతరాభ్యాసములవలన బ్రహ్మపదమును బొందినాఁడో, ఆదేతీరున నీవుగూడ, ఆ పరమపదమును బొందుము.

అస్తకబుద్ధయః సర్వే భుశుణ్డవదవస్థితమ్
ప్రాప్నువన్తి పరే తత్త్వే ప్రాణాపానావలోకినః. 4

నిర్లిప్తబుద్ధితో ప్రాణాపాననిరోధము నభ్యసించువారు, భుశుండుడు బడసిన స్థితిని బొందగలరు.

ఏతా విచిత్రా భవతా శ్రుతా విజ్ఞానదృష్టయః
ఇదానీం ధియమాలమ్బ్య యథేచ్ఛసి తథా కురు. 5

నీవు, జ్ఞానవిచారము, ప్రాణనిరోధములను విజ్ఞానదృష్టులను రెంటిని వింటివి; ఇప్పుడు, ఈరెండింటిలో నీకేదినచ్చిన దానినవలంబింపుము.

శ్రీరామ ఉవాచ :—

భగవన్భవతా భూమిభాస్వతా జ్ఞానరశ్మిభిః
హార్దముద్దామదారాస్యం ప్రమృష్టమఖిలం తమః. 6

శ్రీరాముడు:— భగవంతుఁడా! భూలోకసూర్యుఁడవనవగు నీ జ్ఞాన - కిరణముల, ఆత్మస్వరూపమును గప్పిపుచ్చు నాహృదయాంధకారము తుడుచుకొనిపోయినది.

ప్రబుద్ధాః స్మః ప్రహృష్టాః స్మః ప్రవిష్టాః స్మః స్వమాస్పదమ్
స్థితాః స్మో జ్ఞాతవిజ్ఞేయా భవన్తో హ్యపరా ఇవ. 7

మేము ప్రబుద్ధులము, ప్రహృష్టులమునై, స్వస్వరూపమున బ్రవేశించి పరమార్థవస్తువును గ్రహించి, అపర - వసిష్ఠులవలె వెలయుచున్నారము.

అహో భుశుణ్డచరితం పరం విస్మయకారకమ్
భగవన్భవతా ప్రోక్తముత్తమార్థావబోధనమ్. 8

భగవంతుడా! బ్రహ్మజ్ఞుడవగు నీవు ఆత్మజ్ఞానమునుబోధించు భుశుండుని చరిత్రమును జెప్పినాడవు.

భుశుణ్డచరితే బ్రహ్మన్నేతస్మిన్కథితే త్వయా
యచ్ఛరీరగృహం ప్రోక్తం మాంసచర్మాస్థినిర్మితమ్. 9

భుశుండుని చరిత్రమును జెప్పునప్పుడు నీవు, మాంసాస్థిచర్మనిర్మితమగు శరీరగృహమును జేర్కొంటివి,

తత్కేన నామ రచితం కుతో వా తత్సముత్థితమ్
కథం వా స్థితిమాయాతం కో వా తత్రావతిష్ఠతే. 10

అదీ ఎవ్వనిచలన నిర్మింపబడినది? లేక, ఎటునుండివచ్చినది? అది ఎట్లు స్థితినిగనుచున్నది? అందెవ్వరు నివసించుచున్నారు?

వసిష్ఠ ఉవాచ:—

పరమార్థావబోధాయ దోషాపాకరణాయచ
శృణు రాఘవ తత్త్వేన వక్ష్యమాణమిదం మయా. 11

వసిష్ఠుడు:— రాఘవా! పరమార్థతత్త్వమును జక్కగ గ్రహించుటకును, దోషముల దూర మొనర్చుటకును ఈ విషయముపయోగపడును; నేను జెప్పుదానిని వినుము.

అస్థిస్థూణం నవద్వారం రక్తమాంసావలేపనమ్
శరీరసదనం రామ న కేనచిదిదం కృతమ్. 12

రామా! అస్థి - స్థంభయుతమును, రక్తమాంసవిలేపితమును నగు ఈ శరీర - గృహమును ఎవ్వరును నిర్మించియుండలేదు

ఆభాసమాత్రమేవేదమిత్థమేవావభాసతే
ద్విచన్ద్రవిభ్రమాకారం సదసచ్చ వ్యవస్థితమ్. 13

(శ్రుతి, పురాణ కథలయందు ఈశ్వరుడు శరీరనిర్మాత; జీవుడు కర్మభోగార్థము నిర్మాపకతను బొందుచున్నాడను విషయము ముఖ్యముకాదు. పురుషుని శ్వాసమువలె ఈశ్వరసృష్టి జరుగుచున్న దను ఈ ఉపమానమువలన గౌణముగ గ్రహింపవలెను. అందువలన,) ఈ శరీరము జలమునందు ప్రతిబింబించు చంద్రునివలె ఆభాసమాత్రమే; జలముల చంద్రబింబము పడుటకు నిర్మాత అవసరములేదు. మిథ్యామయమగు ఈ శరీరము ప్రతిబింబిత చంద్రునివలె, సదసద్రూపమున వెలయుచున్నది.

ద్విచన్ద్రదర్శనవిధౌ చన్ద్రద్విత్వం సదైవ హి
వస్తుతశ్చైక ఏవేన్దుః స్థితో దేహస్తథైవ హి. 14

వస్తుతః ఒకే చంద్రుడున్నను, ద్విచంద్రదర్శనసమయమున మఱొక చంద్రుడున్నట్లు, భ్రాంతిసమయమున ఈశరీరమున్నట్లుగపడుచున్నది.

దేహప్రత్యయకాలే హి దేహోఽయం సమవస్థితః
అసన్నేవ చ సత్తస్మాత్ప్రోక్తః సదసదాత్మకః. 15

ఇయ్యది లేకున్నను, దేహభ్రాంతి యున్నప్పు డగపడుచున్నందువలన, సదసదాత్మకమని చెప్పబడుచున్నది.

స్వప్నే స్వప్నావబోధః సంస్త్వన్యదాస ముధైవ హి
బుద్బుదో బుద్బుదవిధా సత్యో మిథ్యైవ చాన్యదా. 16

వాస్తవమునకు స్వప్నము మిథ్యయేయైనను, స్వప్నదర్శనకాలమున నయ్యది సత్యముగ తోచుచున్నది; బుద్బుదము నీటికంటె వేఱుగాదు. అది బుద్బుదరూపమున సత్యమేయైనను జలరూపమున మిథ్యయనంబడుచున్నది.

దేహో దేహవిధా సత్యో హ్యసత్య ఇతరద్విధా
ప్రతిభాసవిధా తోవజ్జలం సదసదన్యదా. 17

దేహదృష్ట్యా దేహము సత్యమేయైనను ఆత్మదృష్ట్యా మిథ్యయని గ్రహింపవలెను. ప్రతిభాస సమయమున మరుభూమియందు జలము తోచినను, వాస్తవమునకట నీరులేదు. అందువలన అనీరు సదసదాత్మకమనంబడుచున్నది.

ప్రతిభాసవిధా దేహః సన్నసంశ్చాన్యదా స్మృతః
ఆభాసమాత్రమేవేదమిత్థః సంప్రతి భాసతే. 18

ప్రతిభాససమయమున ఈ శరీరమున్నను, ఆత్మబోధ యున్నప్పు డియ్యది అసత్తగుచున్నది; ఆభాసమాత్రమగు ఈ శరీరమిట్లు తోచుచున్నది.

అయం నామాహమిత్యస్తగ్రహితమననం స్థితమ్
మాంసాస్థిమయనిర్మాణదేహోఽహమితి విభ్రమమ్

'నేనే ఈ శరీరము' – అని భావించుటవలన నే ఈ శరీరము కలిగినది; అందువలన, మాంసాస్థిమయనిర్మాణమని తోచు శరీరము కేవలముభ్రాంతి మాత్రమే.

త్యజ సంకల్పనిర్మాణదేహాః సన్తి సహస్రశః. 19
సుఖతల్పగతో యేన స్వప్నదేహేన దిక్తటాన్
పరిభ్రమసి హే రామ స దేహస్తే క్వ సంస్థితః. 20
జాగరాయాం మనోరాజ్యే యేన స్వర్గపురాన్తరమ్
పరిభ్రమసి మేరుం వా స దేహస్తే క్వ సంస్థితః. 21
స్వప్నేష్వపి చ యః స్వప్నస్తత్ర యేన మహీతటాన్
పరిభ్రమసి హే రామ సదేహస్తే క్వ సంస్థితః. 22
మనోరాజ్యం మనోరాజ్యే మహద్విభవభూమిషు
పరిభ్రమసి యేనేహ స దేహస్తే క్వ సంస్థితః. 23
గత్రైర్దేహైర్మనోరాజ్యే యా విచిత్రా జగత్క్రియాః
ప్రకరోషి మహాబాహో తే దేహాస్తే క్వ సంస్థితాః. 24

విలాసిన్యానురాగిణ్యా యేన సంకల్పకాన్తయా
నిర్వృతిం యాసి దేహేన స దేహస్తే క్వ సంస్థితః. 25
ఏతే రామ యథా దేహా మనసః సదసన్మయాః
తథైవ తాదృశాచారో దేహోఽయం మనసః స్మృతః. 26
ఇయం ధనమయం దేహో దేశోఽయమితి విభ్రమః
తత్సర్వం చిత్తవీర్యస్య సంకల్పస్య విజృమ్భితమ్. 27
దీర్ఘస్వప్నమిమం విద్ధి దీర్ఘం వా చిత్తవిభ్రమమ్
దీర్ఘం వాపి మనోరాజ్యం సంసారం రఘునన్దన. 28
ప్రబోధమేష్యసి యదా పరమాత్మేచ్ఛయా స్వయా
ద్రక్ష్యసి త్వం తదా సమ్యగిదమర్కోదయే యథా. 29
స్వప్నసంకల్పజాలేన యథాన్యైవ జగత్స్థితిః
తథైవేయం హి సంకల్పకలనా కాచిదేవ హి. 30
యథా పూర్వం మయోత్పత్తిః ప్రోక్తా కమలజన్మనః

నీవీ శరీరభ్రాంతిని విడువుము; కేవల మిట్టిసంకల్పమువలననే సహస్రములగు శరీరములు గలుగుచున్నవి. వీటిలో నీ వెద్దానిని గ్రహింతువు? రామా! నీవు స్వప్నకల్పమున బరుండి, దిక్తటముల పరిభ్రమించు స్వప్నదేహము ఎచ్చట నున్నది? లేక జాగ్రద్దశయందే మనోరాజ్యమున, స్వర్గపురియందుగాని, మేరుపర్వతమునగాని విహరించు శరీరమెటనున్నది? కలలోగాంచు కలయందు ఏ శరీరమును గ్రహించి నీవు మహీమండలమున పరిభ్రమించితివో, ఆ శరీర మెచ్చట? మనోరాజ్యాంతర్గత మనోరాజ్యమున విభవముల భోగించిన శరీరమెచ్చట? నీవు మనోరాజ్యమున నుండియే విచిత్రకార్యముల నాచరింపజేసిన శరీరమెక్కడ? మనోరాజ్యమున కల్పితప్రియాంగనతో భోగించి ఆనందించిన శరీర మెక్కడ? ఈ శరీరములన్నియును మనోకల్పితములు: అందువలన అసత్యములు; అట్లే ఈ మాంసాస్థిమయశరీరముగూడ మనోకల్పితమేయని గ్రహింపుము. సంపదలు, శరీరము, దేశము మున్నగునవన్నియు చిత్తవీర్యము అనగా శక్తియగు సంకల్పముయొక్క విలాసములే. రఘునందనా! నీవీ సంసారమును దీర్ఘస్వప్నముగనో, దీర్ఘచిత్తభ్రాంతిగనో లేక దీర్ఘమగు మనోరాజ్యముగనో గ్రహింపుము. నా వాక్యముల వాస్తవత్వమును, నీవు జ్ఞానమును బొందినప్పుడు, సూర్యోదయమైన అంతయు చక్కగ కనంబడునట్లు, గ్రహింపగలవు. స్వప్నసమయమున ఈ జగత్తు మిథ్యయగునట్లు, బ్రహ్మలాభసమయమున నీకీ జగత్తు మిథ్యయై కనంబడును. పూర్వము నీకు కమల - జన్ముడగు బ్రహ్మయొక్క ఉత్పత్తిని చెప్పియుంటిని.

మనసః స్వయమేవాన్తఃసంకల్పకలనోద్భవా. 31
విచిత్రరచనోపేతం మనస్తత్రాత్తవిభ్రమమ్
సంకల్పకలనామాత్రం తేఽభేదమవభాసనమ్. 32
యథా కల్పిత ఆభాసో మనసోఽబ్జజతాం గతః
దేహాద్విచిన్తితో దేహః స్థితోఽస్య స్తద్వదేవ హి. 33

ప్రాక్ప్రవాహచిరాభ్యస్తా వాసనాతిశయేన యః
తథైవ దృశ్యతే దేహస్తథాఽఽకృత్యుదయేన సః. 34
పౌరుషేణ ప్రయత్నేన సంకల్పో హ్యాయమేవ చిత్
అన్యథా భావ్యతే రామ భూయతే తదిహాన్యథా. 35
అయం సోఽయం మమాయం చ సంసార ఇతి భావితే
సత్యో యో భావ్యతే రామ భావనాదార్ఢ్యసంభవః. 36
భావితం తీవ్రవేగేన యదేవాశు తదేవ హి
సర్వత్ర దృశ్యతే రామ కాన్తేవాత్యన్తవల్లభా. 37
అహోరాత్రవ్యవృత్తిరభ్యస్తా యథా స్వప్నేషు దృశ్యతే
తథాయం భావనాభ్యస్తః సంసారోఽప్యవలోక్యతే. 38
యథా స్వప్నావనౌ క్షిప్రమనార్యదవభాసతే
తథేదమల్పకాలస్థమపి సంలక్ష్యతే స్థిరమ్. 39
వ్యోమన్యేవ యథా తాపతప్తే సంద్రృశ్యతే సరిత్
ధరాప్యవిద్యమానాపి సంకల్పాద్దృశ్యతే తథా. 40

అప్పుడు. సంకల్పకల్పనామయమగు మనస్సే, ఆడంబరముతో ఈ విచిత్ర జగద్రచన నుపక్రమించినదని జెప్పియుంటిని: అట్లే, ఈశరీరముగూడ మనస్సుయొక్క ప్రతిభాసమాత్రమేయని గ్రహింపుము. మనస్సుయొక్క కల్పిత-ఆ భాసమే బ్రహ్మమైనట్లును, పూర్వదేహానంతరము, మఱియొక దేహము కల్పింపబడునట్లును, తదితర దేహములుగూడ కల్పితములే. వాసనాధిక్యము ననుసరించి, ఈ శరీరము సంఘటితమైనది. భవిష్యత్తునగూడ ఇట్లే సంఘటితమగును. శరీరము, లేక జగద్రూపకమగు ఈ మహాత్సంకల్పము, పురుషకారము వినియోగించి మనస్సును అంతర్ముఖమొనర్చి ఆత్మదర్శన మొనర్పఁ బూనుకొనిన, కేవల చిన్మాత్రముగ దోచగలదు. రామా! దీని నన్యథా భావించిన అన్యమేయగును 'ఇది, ఆ నేను, నాది, సంసారము' - మున్నగు భావనల భావించిన, భావనాదార్ఢ్యమువలన అవి సత్యముగనే తోచును. ఏభావనను దృఢమొనర్చిన అయ్యదియే సత్యమైనట్లుగ తోచును. రామా! తీవ్రవేగమున నెద్దానిని భావించిన, కాముకునకు సర్వత్ర ప్రియపత్నియే యగుపడునట్లు, అదియే అగుపడును. రాత్రియందు గాంచబడు స్వప్నమున దివవ్యాపారములు అగుపడి, తద్భావనవలన నయ్యవి సత్యములగునట్లు, భావనాబలమున, సంసారముగూడ సత్యమగుచున్నది. స్వప్నమున శీఘ్రముగ దాటిపోవు నిముసము ఒకరోజువలె తోచునట్లు, సంకల్పితమున, క్షణికమునగు ఈ సంసారము దీర్ఘమైనట్లును, నిత్యముగను గూడ తోచుచున్నది. తాపతప్తమగు మరుభూమియందు నదియగుపడుటలేదా! అట్లే, అసత్యమగు ఈ భూమికూడ సంకల్పబలమున నగుపడుచున్నది.

దృశ్యతే దృష్టిదోషాద్యథా వ్యోమని పిచ్ఛికా
తథైవేయం జగల్లక్ష్మీర్దుర్జ్ఞానాదవభాసతే. 41
దృశ్యతే సమయా దృష్ట్యా న యథా వ్యోమ్ని పిచ్ఛికా
సమ్యగ్దృష్ట్యా జగల్లక్ష్మీస్తథేయం నావభాసతే. 42

భీరురక్ష్యేతి న యథా స్వసంకల్పేషు సంభ్రమమ్
స్వసంకల్పే హి సంసారే న తథైతి భయం సుధీః. 43

స్వ ఏవ హి స్వభావోఽయమిత్థం సంప్రతి భాసతే
సంసారసరిణిస్థిత్యాం కస్మాత్కోఽత్ర బిభేతి కిమ్. 44

స ఏవ కించిత్సంశోధ్యః శుద్ధ్యా విమలతాం గతే
తస్మిన్న దృశ్యతే రామ మోహోఽయం జగతః స్థితః. 45

సమ్యగాలోకమాత్రేణ స్వభావః శుద్ధిమృచ్ఛతి
న గృహ్ణాతి మలం భూయస్తామ్రతామివ కాఞ్చనమ్. 46

ఆభాసమాత్రమేవేదం న సన్నాసజ్జగత్త్రయమ్
ఇత్యన్తకలనాత్యాగః సమ్యగాలోకనం విదుః. 47

మరణం జీవితం స్వర్గో జ్ఞానమజ్ఞానమేవ చ
చిదాభాసాదృతే నాస్తేత్యేకతా సమ్యగీక్షణమ్. 48

త్వమహ్యాన్తాదిసంసార ఇతి మే న దిశో దశ
సర్వం స్వాభాసమేవేతి సమ్యగాలోకనం విదుః. 49

సదసన్మయసంసారే యథా భూతార్థదర్శనాత్

దృష్టిదోషమున ఆకాశమున మయూరపింఛమువలె విచిత్రవర్ణము అగపడునట్లు, ఈ జగల్లక్ష్మి గూడ అజ్ఞానమువలనతోచుచున్నది. దృష్టిదోషరహితునకు ఆకాశమున మయూరపిచ్ఛ మగుపడనట్లు సమదృష్టికి ఈ జగత్తు తోచదు. భీరుపురుషుడు, స్వసంకల్పితమనోరాజ్యదర్శితములగు హస్తివ్యాఘ్రాదులను గాంచి భయపడునట్లు, జ్ఞానియగువాడు సంకల్పమగు ఈ సంసారమునుగాంచి భయపడడు. ఆత్మ యొక్కటే ఇట్లు ప్రతిభాసించుచుండ, ఈ సంసారమున ఎవరెవ్వరి వలన భయము నందెదరు ? భయమునందు మూఢుని అజ్ఞానమును దూరమొనర్పవలెను; ఆ అజ్ఞవ్యక్తి నిర్మోహామునంది శుద్ధుడును, నిర్మలుడును నైన, ఈ జగన్మోహ మింక అగుపించదు. ఆత్మశోధనోపాయము సమ్యగ్దర్శనము. ఒక్కసారి ఈ జ్ఞానము లభించిన మరల, సువర్ణము తామ్రమువనట్లు, మలమంటదు. ఈ జగత్త్రంతయు ఆభాసమాత్రమే, ఇది సత్తును గాదు, అసత్తునుగాదు అనియెంచి, ఇతర కల్పనల త్యజించుటయే సమ్యగ్దర్శన మనంబడుచున్నది, జీవితము, మరణము, స్వర్గము, జ్ఞానము, అజ్ఞానములు చిదాభాస గాక వేఱొండు కాదు అనునదియే సమ్యగ్దృష్టి. నీవు, నేను, సమస్తసంసారము, దిక్కులు ఇవన్ని యును స్వాత్మాభాస గాక అన్యము కాదు, అనునదియే సమ్యగ్దృష్టి. ఈ సదసన్మయ సంసారమున మనస్సు యథార్థదర్శనమును బొందగలదు.

నాస్తమేతి న చోదేతి సమ్యగాలోకనాత్మనః. 50

నిర్ణీయ సర్వభావానామసత్త్వం సత్త్వమేవ చ
నిష్కామం శాన్తిమభ్యేతి సమ్యగాలోకనాత్మనః. 51

న నిన్దతి నచ స్తౌతి న హృష్యతి న శోచతి
శీతలాం సత్యతామేతి సమ్యగాలోకనాత్మనః. 52
అవశ్యమేవ మర్తవ్యం సర్వైరేవ హి బన్ధుభిః
ఇతి బన్ధువియోగేషు కిం వృథా పరితప్యసే. 53
అవశ్యమేవ చ మయా మర్తవ్యమితి నిశ్చయః
ఇత్యాత్మమరణప్రాప్తౌ కిం ముధా పరితప్యసే. 54
అవశ్యమేవ జాతేన కించిత్సువిభవాదికమ్
ప్రాప్తవ్యం పురుషేణేతి హర్షస్యావసరో హి కః. 55
సర్వస్యైవ హి సంసారే నరస్య వ్యవహారిణః
అర్థాయాతా భవత్యాపచ్ఛోకస్యావసరో హి కః. 56
బృంహత్యుదేతి స్ఫురతి బుద్బుదౌఘ ఇవార్ణవే
ఇదం హి జగతాం జాలం కిమత్ర పరిదేవనా. 57
సత్సదేవ సదైవైతదసదేవాసదేవ హి
క్రియావైచిత్ర్యమాత్రే తు కిమన్యత్పరిదేవ్యతే. 58
నాహమస్మి న చాభూవం భవిష్యామి న సోఽధునా
దేహోఽయం చిత్రదోషోత్థః కిమన్యత్పరిదేవ్యతే. 59
దేహాచ్చేదన్య ఏవాహం చిదాభాసస్తదఙ్గ హే

ఆ యథార్థదర్శనము లభించిన, ఇకమనస్సు ఆ సత్యవస్తువునుండి ప్రచ్యుతము కాదు. ఈ సమ్యగ్దర్శనమున మనస్సు, సమస్తవస్తువుల సదసద్విలక్షణత్వమును గ్రహించి, నిష్కామమై, శాంతిని బొందును. అప్పుడది ఎవ్వరిని నిందింపదు, స్తుతింపదు, సంతోషింపదు, దుఃఖింపదు; ఈ సమ్యగ్దర్శనమున తాపత్రయనివారణకరమగు శీతలసత్యవస్తువులభింపగలదు. సకలబంధువులకు మృత్యు వనివార్యమైన, బంధువిచ్ఛేదమున నిక శోకింపనవసరమేమి? 'నేను మరణింతును'ను విషయము సునిశ్చితమగుచో, మరణకాలమురుదెంచిననిక దుఃఖింపనేల? జన్మించిన ప్రతివాడును అంతగనో ఇంతగనో సుఖమనుభవించును; అగుచో దాన ఆనందింపవలసినదేమున్నది? ఈ జగత్తున అందరికిని ఆపదలరుదెంచుచున్నవి, పోవుచున్నవి – దీన శోకింపనేల? ఈ జగత్తులు సముద్రతరంగములవలె లేచి, పెరిగి, విస్తారి, విరిగి పోవుచున్నవి; దీన శోకింపవలసిన దేమియునులేదే! సద్వస్తువెల్లప్పుడును సద్వస్తువే, అసత్తు అసత్తే, అది ఎన్నడును సత్తుకాజాలదు. ఈజగత్తు అసన్మయమగు మాయయొక్క వైచిత్ర్యము. ఇందు దుఃఖింపవలసినదేమియును లేదు. భూతభవిష్యద్వర్తమానముల 'నేను' అనునదిలేదు. ఈ శరీరము అవిద్యాకాయకర్మయను విచిత్రదోషమున నుదయించినది. దీన దుఃఖింపవలసినదేమున్నది? వత్సా! 'శరీరముకంటె నేను విభిన్నుడనగుచో, నేనెవ్వడను? – నేనా చిదాత్మయేయైయున్నాడను.'

కౌ తౌ మే సదసద్భావౌ యన్నిష్ఠం పరితప్యతే. 60
ఇతి నిశ్చయవత్స్వాన్తం సమ్యగ్జ్ఞానాత్మనో మునేః
నాస్తమేతి న చోదేతి న చాన్తం పరితప్యతే. 61

పరతామేవ నాశాన్తామనుత్తమపదే స్థితః
ఆదత్తే తిత్తిరీ మృద్వీం తృణకోటిమివామలామ్. 62
ఏతదర్థమసత్యేఽస్మిన్నాస్థా కార్యా మనాగపి
సురజ్జ్వేవ బలీవర్దో బధ్యతే జన్తురాస్థయా. 63
అతస్త్వయా దృఢమిదమితి నిర్ణీయ బుద్ధితః.
ఆస్థారహితయా బుద్ధ్యా విహర్తవ్యమిహానఘ. 64
కర్తవ్యమేవ కర్తవ్యమకర్తవ్యముపేక్ష్యతే
ఆస్థానాస్థే పరిత్యజ్య లీలయైవ మహాధియా. 65
ఆభాసమాత్రమేవేదం యస్య చ ప్రతిభాసతే
సోఽన్తః శీతలతామేతి దినాన్తే భువనం యథా. 66
ప్రతిభాసం పరిత్యజ్య పదార్థపటలవ్రజే
ఆభాసమాత్రసామాన్యమిదమాలోకయానఘ. 67
ఆభాసమాత్రకం రామ చిత్తామర్శకలఙ్కితమ్
తతస్తదపి సంత్యజ్య నిరాభాసో భవోత్తమ. 68
చిదాకాశమయో నిత్యం సర్వగః సర్వవర్జితః
ఆభాసస్య పరిత్యాగే భవస్యేకాన్తనిర్మలః. 69
నాహమస్మి న మే భోగాః సత్యా ఇత్యభిభావితే
నేదమాడమ్బరం వ్యర్థమనర్థాయావభాసతే. 70
అహమేవ హి వా సర్వం చిదిత్యేవం విభావితే
నేదమాడమ్బరం వ్యర్థమనర్థాయావభాసతే. 71
దర్శనద్వయమప్యేతత్సత్యమత్యన్తసిద్ధిదమ్

'నాకు మరల సదసద్భావమేమి? సత్తఏమి? దేనికొఱకు నేను దుఃఖింతును?' తత్త్వదర్శియగు మునియొక్క మనస్సునుండి ఇట్టినిశ్చయము తొలఁగదు. ఈ సంసారమింక అతనిమనస్సున మరల మొదయింపదు. అది దుఃఖతాపమునందదు; కేవలముశాంతభావముననే వెలయును. సర్వోత్తమమగు బ్రహ్మభావము నధిరోహించిన ముని, బాహ్యవస్తువులయందలి భానము తొలఁగిపోఁగా, పరిశేషించిన కేవలబ్రహ్మభావమునేగైకొనును. తిత్తిరిపక్షిగూటిని నిర్మించుకొన కోమలములగు తృణకణములనే గ్రహించునట్లు, బ్రహ్మవేత్త, బాహ్యవస్తువుల సారమగు బ్రహ్మతత్త్వమును గ్రహింపఁగోఱియే సంసారమునందలి అసారతను వ్యజించి, అందొకించుకయు నమ్మకమునులేక అసక్తిని వహించడు. ఏలయన, ఈ అసక్తియే వినాశకారణము; మంచిత్రాటిచేవన ఎద్దు కట్టబడునట్లు, యీ అసక్తివలననే మనుష్యుడు బంధింపఁబడుచున్నాడు. అందువలన వో రాఘవా! నీవు బుద్ధిబలమున యీ విషయమును గ్రహించి, అసక్తిరహితుడవై, చరింపుము. శుద్ధమగు బుద్ధిబలమున, అసక్తి అనాసక్తులను రెంటినిఁబరిత్యజించి, కర్తవ్యము నాచరింపుము; అకర్తవ్యమును వ్యజింపుము, దాని నెన్నఁడును ఆచరింపవలదు. ఈ జగ

త్తును ఆభాసమాత్రమని గ్రహించినవానికిది సాంధ్యజగత్తువలె, శీతలమగును. అనఘా! యీ పదార్థములమీద భ్రాంతిని త్యజించి, వీనిని బ్రహ్మచైతన్యముయొక్క ఆభాసయని గ్రహింపుము. రామా! పిదప, చిత్తకల్పనాకళంకితమగు యీ ఆభాసనుగూడ త్యజించి, ఆభాసవిహీనుడవై వెలయుము. ఉత్తముడా! నీవు, ఆభాసపరిత్యాగమైన పిదప సర్వగామియును, సర్వవర్జితుడునునగు నిత్య చిదాకాశమయుడవై వెలుగొందుము. 'నేను అహముననుగాను, నా యీ భోగజాలములు సత్యములు గావు' — అని భావించిన వ్యర్థ - ఆడంబరమగు యీ జగత్తు, వ్యర్థమగు మోహ - అనర్థకమును కలిగింపజాలదు. 'నేను సర్వమయుడగు చిత్స్వరూపు'డనిని భావించినను భావింపవచ్చును. ఈ ద్వివిధ దృష్టులు సత్పురుషులకు సిద్ధికరములగుచున్నవి.

యదేకమేతయోర్వాత్ర రమ్యం తద్రామ సంశ్రయ. 72
ద్వాభ్యామేవాథ వై తాభ్యాం దర్శనాభ్యామిహానఘ
విహరస్కురు కల్యాణ రాగద్వేషపరిక్షయమ్. 73
యత్కించినుదితం లోకే యన్నభస్యథ వా దివి
తత్సర్వం ప్రాప్యతే రామ రాగద్వేషపరిక్షయాత్. 74
రాగాదిహతయా బుద్ధ్యా యాదృగ్రామ విచేష్టితమ్
తత్తదేవ ప్రయాత్యాశు మూఢానాం విపరీతతామ్. 75
ద్వేషదోషోర్మిరుద్ధాసు న గుణాశ్చిత్తవృత్తిషు
పదం కుర్వన్తి దగ్ధాసు స్థలీషు హరిణా ఇవ. 76
రాగో ద్వేషశ్చ సర్పౌ ద్వౌ న విలీనౌ మనోబిలే
యస్య కల్పతరోస్తస్మాత్కిం నామాఙ్గ న లభ్యతే. 77
యే హి ప్రాజ్ఞాః స్వనియతా విదగ్ధాః శాస్త్రశాలినః
రాగద్వేషమయాస్తే వై జమ్బుకాస్తే ధిగస్తు తాన్. 78
మద్ధనం భుక్తమన్యేన ధనం త్యక్తం మయాఽన్యతః
ఇతి సంవ్యవహారేహాః కే రాగద్వేషయోః క్రమాః. 79
ధనాని బన్ధవో మిత్రం పునరాయాన్తి యాన్తి చ

రామా! ఈ రెంటిలో నీకు రమ్యమని తోచినదానిని ఆశ్రయింపుము. అనఘా! శుభుడా! లేకున్న యీ రెంటినిగూడ సమాశ్రయించి, యీ జగత్తున విహరించుచు, రాగద్వేషములను క్షయ మొనర్పుము. రామా! స్వర్గమున, ద్యులోకమున లేక భూలోకముననున్న ఏవిషయమైన గానిమ్ము, రాగద్వేషక్షయమున బొందవచ్చును. రామా! రాగద్వేషహతమైన బుద్ధితో మూఢులాచరించునదంతయు విపరీతఫలముల నొసగుచున్నది. దగ్ధమగు వనస్థలమున హరిణములు అడుగుపెట్టనట్లు, రాగద్వేష - దూషితమగు చిత్తమున, మరెట్టి సుగుణము ఉండదు. ఎవ్వని మనోబిలమున రాగద్వేషసర్పము ప్రవేశింపకున్నదో, అతడు కల్పతరువు. అతనికడ లభింపనిదేమియు లేదు. బుద్ధిమంతులు, ధృతిమంతులు, సుచతురులు, శాస్త్రజ్ఞులునైనగూడ, రాగద్వేషకలుషితులగువారికి ధిక్కారము; వారు సృగాలతుల్యులు. 'నా సంపదను ఇతరులు అనుభవించుచున్నారు, నేనితరులకడ పొందవల

సినదానిని రాబట్టుకొనజాలకపోయితిని,' అని వినష్టధనాదులగుతించి కుందుచు, రాగద్వేషపరవశు లగుట అత్యంతతుచ్ఛము ధనము, బంధువులు, మిత్రులు వచ్చుచు బోవునవైయున్నవి.

కిమేతేషు నరః ప్రాజ్ఞో రజ్యతే వా విరజ్యతే. 80

భావాభావభవాభోగా మాయేయం పారమేశ్వరీ
సంసారరచనా సర్వా సంసక్తం పాతయత్యలమ్. 81

న ధనం న జనో నాత్మా సత్యం రాఘవ వస్తుతః
మిథ్యైవ మిథ్యావసితమితీదం పరిలక్ష్యతే. 82

ఆద్యన్తయోః సర్వమసన్మధ్యేఽప్యస్థిరమాధిమత్
క్వ బధ్నాతి రతిం ప్రాజ్ఞో హ్యాస్యకల్పితఖద్రుమే. 83

ఏకేన కల్పితా ఖే స్త్రీ భుక్తా తాం దూరగోఽపరః
ఇతీయమజ్ఞ సంసారరచనా తేన మా భ్రమ. 84

భూతౌజసం జవీభావమిమమాతతమాకులమ్
గన్ధర్వపురనిర్మాణ విలాసేన సమం విదుః. 85

స్వప్నసంకల్పపురవదసదేవేదముత్థితమ్
సర్వత్ర సంస్థమేవేదం సుషుప్తమివ విచ్యుతమ్. 86

పరిపశ్యతి సంసారదీర్ఘస్వప్నపురద్రుమమ్
అజ్ఞాననిద్రాలుతనస్వభావాత్మకమచ్యుతమ్
సంసారస్వప్నసంభ్రాన్తో భవానయమినా స్థితః. 87

తదేనాం వితతాం నిద్రాం ఘనాజ్ఞానమయాత్మికామ్
త్యజాలక్ష్మీమివావాప్తనిధానః పురుషోత్తమః. 88.

ప్రబోధమేహి పశ్యస్వ మాత్మానముదితం సదా
నిర్వికల్పం చిదాభాసం ప్రాతఃపద్మం రవిం యథా. 89

ప్రియాప్రియములగు భావాభావముల గల్పించునది పరమేశ్వరుని మాయ! దీనియందు అను రాగమేమి లేక విరాగమేమి? ఉపేక్షయే మేలు. ఈమాయయే సంసారమును గల్పించి, భోగలోలు పుడగు వ్యక్తిని బడద్రోయుచున్నది. రాఘవా! ధనజనబలములన్నియును మిథ్యయే, వాస్తవముగావు. కేవల మాత్మయొక్కటియే సత్యము. ఆద్యంతముల సత్తలేనిది. మధ్యమటుల సత్య మెట్లువగలదు? త్రికాలాత్యంతతుచ్ఛమగునది, ఆసక్తిగొన్న, కేవలము మనోవ్యథనే యొసగును. ఇతరకల్పితమగు ఆకాశ - వృక్షమున ఏబుద్ధిమంతుడు, ప్రీతిని వహించును? ఒకడు ఆకాశమున స్త్రీమూర్తిని గల్పించి నాడు; మఱొకడు దానితో భోగించినాడు-యీసంసార కల్పనగూడ ఇట్టిదే! నీవీ మహాభ్రమ యందు పడకుము. ప్రాణివర్గముతో నిండిన యీ సంసారము మూఢులను కలవరపెట్టుచున్నది. తత్త్వజ్ఞులిద్దానిని గంధర్వనగరతుల్యముగ పరికింతురు దీని ఉదయము, స్వప్న - పురివలె అలీకము! నీవుజూచు యీ సంసారము, దీర్ఘస్వప్నదృష్టమగు పురి లేక వృక్షము. అజ్ఞాననిద్రాక్రాంతుడవైన,

యీస్వప్నము పొడగలదు. ఇత్యాది, సర్వత్ర అనుస్యూతమగుచు స్థితినిగన్న దీర్ఘస్వప్నము. నీవు గాఢమగు అజ్ఞాననిద్రయందుండి, యీ సంసార - సంభ్రమమును గాంచుచున్నాడవు. ధన, రత్న - నిధిని బొందిన పురుషుడు అలక్ష్మిని బరిత్యజించునట్లు, నీవీ దీర్ఘ - అజ్ఞాననిద్రను బరిత్యజింపుము. నీవు ప్రభాతపద్మమువలె ప్రబుద్ధుడవు కమ్ము! ప్రబుద్ధుడవై, సూర్యునివలె చిరోదితమును, నిర్వికల్పమును, చైతన్యమాత్రమునునగు ఆత్మను దర్శింపుము.

ప్రబుధ్యస్వ ప్రబుధ్యస్వ పునఃపునరయం మయా
ప్రబోధ్యసే మహాబాహో పశ్యాత్మార్కమనామయమ్. 90
మయైతేనాభివృష్టేన శీతేన జ్ఞానవారిణా
సుశబ్దశాలినా రామ హ్యానేనైవాసి బోధితః. 91
బోధమాసాదయ పరం ప్రబోధోఽద్యైవ రాఘవ
సత్యమాలోకయాలీకం త్యక్త్వేమం జాగతం భ్రమమ్. 92
న తే జన్మ న తే దుఃఖం న దోషాస్తే న తే భ్రమాః
సర్వం సంకల్పముత్సృజ్య తిష్ఠాత్మని సుసంస్థితః. 93

మహాబాహో! ప్రబుద్ధుడవు కమ్ము! లెమ్ము! నేను నిన్ను మాటిమాటికి ప్రబుద్ధు నొనర్చుచున్నాడను. ప్రబుద్ధుడవై, అనామయుడగు ఆత్మార్కుని గాంచుము రామా! నేను శీతలమగు జ్ఞానవారిని సుశబ్దముల వర్షించి, నీకు ప్రబోధమును గలుగజేయుచున్నాడను. రాఘవా! ప్రబుద్ధుడవు కమ్ము, పరమజ్ఞానమును బొందుము; సత్యస్వరూపమును దర్శింపుము. అలీకమగు జగద్భ్రమను త్యజింపుము. వాస్తవమునకు నీకు జన్మ, దుఃఖ, దోష, భ్రాంతులు లేవు. నీవు భ్రాంతుల నన్నిటిని ద్యజించి, సుస్థిరభావమున ఆత్మయందు వెలయుము.

పరిగలితవికల్పదోషజాల
స్త్వమసి సుసారసుషుప్తసౌమ్యదృష్టిః
అతివితతమిదం సుశుద్ధమేత్వం
సముపశమాత్మని తిష్ఠ హే మహాత్మన్. 94

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే పరమార్థయోగోపదేశో నామాష్టావింశః సర్గః ॥ 28 ॥

మహాత్మా! నీ వికల్పదోషములన్నియును విగళితములైనవి; నీవు, సుషుప్తునివలె, సారవంతమును, విక్షేపరహితమునునగు దృష్టినిబొందితివి. నీవు పరమవిశుద్ధినిబొంది, పరబ్రహ్మమున వెలయుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశమున నిర్వాణప్రకరణమున
పరమార్థయోగోపదేశమను వింశతితమ సర్గము ॥ 28 ॥

ఏ కో న త్రిం శః స ర్గః.

[రామస్య బోధాద్విశ్రాన్తిః పునరుక్తార్థవిస్తరః
కైలాసే ప్రాక్ శివేనేత్థం స్వోపదేశశ్చ కీర్త్యతే.

బోధచే శ్రీరాముని విశ్రాంతి, కథితార్థమును మఱల విస్తరించుటు, పూర్వము కైలాస పర్వతముపై శివుఁడిట్టి యుపదేశమునే యొనర్చినటయు యిందు గానందగును.

(శ్రీ)వాల్మీకి రువాచ :—

ఇత్యాకర్ణయతి స్వస్థసమచేతసి రాఘవే
విశ్రాన్తే స్వాత్మని స్వైరం పరమానన్దమాగతే. 1
తత్రస్థేషు చ సర్వేషు తేషూపశమశాలిషు
రాఘవస్త్వాత్మవిశ్రాన్తేః స్థిత్యర్థం వచనామృతమ్. 2
విరరామ మునేర్వారి సస్యేష్వమ్బుధరాదివ
అథ యాతే ముహూర్తార్ధే రాఘవే ప్రతిబోధితే. 3
పునరాహ తమేవార్థం వసిష్ఠో వదతాం వరః

శ్రీవాల్మీకి:— ఇట్లు, స్వస్థ సమచిత్తుఁడై రాఘవుడు ఆకర్ణించుచు, ఆత్మయందు విశ్రమించి పరమానందమునుబొందెను; అటనున్న వారందఱునుగూడ ఉపశమమును నందిరి. జలపూర్ణములైన సస్యక్షేత్రముల మేఘము వర్షమునాపునట్లు, ముని రాఘవుని విశ్రాంతి నిలచుటకుగాను, తన వచనామృతమునునిల్పెను. రాఘవుడు ప్రతిబోధితుడై ముహూర్తార్ధముగడువ, వాగ్మిప్రవరుడగు వసిష్ఠుఁడు మరల నద్దానినే దృఢమొనర్ప నిట్లుపల్కెను.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

రామ సమ్యక్ప్రబుద్ధోఽసి స్వాత్మానమసి లబ్ధవాన్. 4
ఏవమేవావలమ్బ్యార్థం తిష్ఠ నేహ పదం కృథాః
ఇదం సంసారచక్రం హి నాభౌ సంకల్పమాత్రకే. 5
సంరోధితాయాం వహనాద్రఘునన్దన రుధ్యతే
క్షోభితాయాం మనోనాభ్యామిదం సంసారచక్రకమ్. 6
ప్రయత్నాద్రోధితమపి ప్రవహత్యేవ వేగతః
పరం పౌరుషమాస్థాయ బలం ప్రజ్ఞాం చ యుక్తితః. 7
నాభిం సంసారచక్రస్య చిత్తమేవ నిరోధయేత్
ప్రజ్ఞాసౌజన్యయుక్తేన శాస్త్రసంవలితేన చ. 8
పౌరుషేణ న యత్ప్రాప్తం న తత్క్వచన లభ్యతే
దైవైకపరతాం త్యక్త్వా బాలబోధోపకల్పితమ్. 9
నిజం ప్రయత్నమాశ్రిత్య చిత్తమాదౌ నిరోధయేత్
ఆవిరిఞ్చాత్ప్రవృత్తేన భ్రమేణాజ్ఞానరూపిణా. 10

అసదేవ సదాభాసమిదమాలక్ష్యతేఽనఘ
అజ్ఞాన భ్రమవిస్తారమాత్రకాకృతయోఽనఘ. 11
ఇమే దేహా భ్రమస్తీహ సర్వధర్మాత్మసముత్థితాః
సంకల్పః పునరస్త్వేవ దేహస్యార్థే కదాచన. 12
సుఖదుఃఖవిచారిత్వం న కార్యం రామ ధీమతా
దుఃఖమ్లానముఖః క్లేదీ ప్రసన్నాత్మైకదవర్జితాత్. 13
అపి చిత్రనరాద్దేహనరస్తుచ్ఛతరః స్మృతః
ఆధివ్యాధిపరిమ్లానే స్వయం క్లేదిని నాశిని. 14
న తథా స్థిరతా దేహే చిత్రపుంసో యథా కిల
వినాశితో హి చిత్రస్థో దేహో హా నశ్యతి నాన్యథా. 15
అవశ్యనాశో మాంసాత్మా స్వయం దేహో వినశ్యతి
పాలితః సుస్థిరాం శోభామాదత్తే చిత్రమానవః. 16

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:- రామా! నీవు చక్కఁగ ప్రబోధము నందితివి; ఆత్మతత్త్వమును బొందితివి. దీనినే ఆశ్రయించుకొని స్థిరముగనుండుము; దీనినుండి చలించి, సంసారమున నడుగిడకుము. రఘునందనా! సంకల్పమాత్రమగు యీ సంసారచక్రమును సంకల్పమను నాభి - ప్రదేశమున నిరోధించిన, నిరుద్ధమవగలదు. రాగద్వేషముల యీ నాభి సంక్షుభితమైయున్న, దీనిని బలమంతయు వినియోగించి, అడ్డినను ఆగదు; వేగముగ తిరుగుచునేయుండును. విశేషమగు పురుష - ప్రయత్నమనుబలాని, బలమును సేకరించుకొని, శాస్త్రయుక్తుల విచారించి, సంసారచక్ర - నాభియగు చిత్తమును నిరోధింపనగును. ప్రజ్ఞాసౌజన్య, శాస్త్రసంవలితమగు పౌరుషమునకు దొరకనిది, మఱిదేనివలనను లభింపదు. మూర్ఖపరికల్పితమగు దైవమును త్యజించి, పురుషప్రయత్నము నాశ్రయించి, చిత్తమును ముందుగ నిరోధింపవలెను. అనఘా! అజ్ఞానరూపమగు యీ చక్రభ్రమణమువలననే, వెనువెంటనే అసదాత్మకమగు యీ జగత్తు సత్తవలె నగపడుచున్నది. అజ్ఞానభ్రమ - విస్తారకారణములగు యీ జగత్ - శరీరములు, సంకల్పమునుండియే లేచి తిరుగాడుచున్నవి. ఈ సంకల్పమే, విషయవాసనల గల్పించి, పునర్జన్మకు గారణములగుచున్నవి. రామా! అందువలన, బుద్ధిమంతుడగువాడు సుఖదుఃఖవిచారమొనర్పగూడదు. చిత్రలిఖితమగు మనుష్యశరీరముకంటె, ఈ శరీరము తుచ్ఛము. చిత్రితమానవునకు సంకల్పములేదు. జీవితునకున్నది. జీవితుని ముఖము దుఃఖమున వాడును; కన్నీట ఆర్ద్రమగును. చిత్రమునందలి మనుష్యరూపము శాశ్వతము; కాని, జీవితుని శరీరము శాశ్వతముకాదు. దాని మృత్యువు నెవ్వరును అడ్డజాలరు; ఆధివ్యాధుల్ల నది జీర్ణమైపోవును. కన్నీట మకిలిబారిపోవును; చిత్ర - శరీరమునెవ్వరైన పాడుచేసిన పాడగును. లేకున్న పాడవదు. జీవితునిశరీరమన్ననో, దానియంతటనదే వినష్టమైపోవును. జాగ్రత్తవహించిన, చిత్రిత - మానవుని శోభ తఱుగదు.

దేహాస్తు పాలితోఽప్యుచ్చైర్నశ్యత్యేవ న వర్ధతే
తేన శ్రేష్ఠశ్చిత్రదేహో నాయం సంకల్పదేహకః. 17
యే గుణాశ్చిత్రదేహే హి న తే సంకల్పదేహకే

చిత్రదేహాదపి జడాద్యోఽయం తుచ్ఛతరః కిల. 18
తస్మిన్మాంసమయే దేహే కైవాస్థా భవతోఽనఘ
దీర్ఘసంకల్పదేహోఽయం తస్మిన్నాస్థా మహామతే. 19
స్వప్నసంకల్పజాద్దేహాదపి తుచ్ఛతరో హ్యయమ్
అల్పసంకల్పజో దీర్ఘైః సుఖదుఃఖైర్న గృహ్యతే 20
దీర్ఘసంకల్పజశ్చాయం దీర్ఘదుఃఖేన దుఃఖితః
దేహాలా హి సంకల్పమయో నాయమస్తి న వాస్తి నః. 21
కిం వ్యర్థమేతదరం హి మూఢోఽయం క్లేశభాజనమ్
యథా చిత్రమయే పుంసి క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః. 22
తథా సంకల్పపురుషే క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః
యథా మనోరాజ్యమయే క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః. 23
యథా ద్వితీయే శశిని క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః
యథా స్వప్నసమారమ్భే క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః. 24
యథా నద్యాతపజలే క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః
సంకల్పమాత్రరచితే ప్రకృత్యైన చ నాశిని. 25
తథా శరీరయన్త్రేస్మిన్క్షతే క్షీణే న తత్క్షతిః
దీర్ఘస్వప్నమయే హ్యస్మింశ్చిత్తసంకల్పకల్పితే. 26

కాని, మాంసమయశరీరమును ప్రయత్నముతో రక్షింప దొడఁగినను, నష్టమైపోవు చున్నది. వృద్ధిని బొందుటలేదు. అందువలన, నేను చిత్ర - దేహమునే మాంసమయదేహముకంటె శ్రేష్ఠమని నుడువుచున్నాను. చిత్రదేహమునకున్న గుణములు, మాంసమయదేహమునకు లేవు. అందు వలననయ్యది చిత్ర-దేహముకంటెను గూడ తుచ్ఛము. అనఘా! దీని మరల విశ్వాసమేమి? అనురాగ మేమి? మహామతీ! మాంసమయ దీర్ఘసంకల్పదేహమున నమ్మకమేమి? ఇయ్యది స్వప్నకల్పిత దేహముకంటెను గూడ తుచ్ఛము. స్వప్నదేహము క్షణికమగుటవలన నయ్యది యీ జాగ్రద్దేహమువలె దీర్ఘములగు సుఖ - దుఃఖముల నవియదు; ఇయ్యది దీర్ఘదుఃఖముల నవియుచున్నది. సంకల్పమయ శరీరము 'ఇదిగో ఉన్నదన, అదిగో లేదు' అగుచున్నది; దీని ఉనికిమనుకులు పరిలక్షింపబడుటలేదు, ఇయ్యది వాస్తవమునకు మిథ్య; మూఢులే దానినిగుఱించి వ్యర్థముగ దుఃఖమును బొందుచున్నారు. చిత్రిత - శరీరమునందలి అవయవమునకు గాయముతగిలినను, లేక కొంతచోటు చినిగినను, కీడేమియు లేనట్లు, యీ సంకల్పమయ - పురుషుడు క్షీణించినను, లేక వినాశమునందినను హానిలేదు. మనఃకల్పిత రాజ్యము భంగమైనను, భ్రమదృష్టుడగు ద్వితీయచంద్రుడు అస్తమించినను, స్వప్నదృష్టమగు పని పాడైనను, మరుమరీచికయందలి నీరు పాడైనను, హానిలేనట్లు, సంకల్పమాత్రమును, స్వభావనశ్వర మునునగు యీ మాంసమయశరీరయంత్రము నశించినను కీడులేదు.

భూషితే దూషితే దేహే న హి కించిచ్చితః క్షతమ్
న చిదన్తముపాయాతి నాత్మా చలతి రాఘవ. 27

న బ్రహ్మ వికృతిం యాతి కింవా దేహక్షయే క్షతమ్
భ్రమచ్చక్రోపరిస్థో హి పూర్వచక్రోపచక్రవత్. 28
యథా పశ్యతి దిక్చక్రం భ్రమదత్యన్తమోహితః
అకస్మాదేవ రూఢేన మిథ్యాజ్ఞానేన వల్గతా. 29
తత్రస్థేన తథైవేదం దృశ్యతే దేహచక్రకమ్
భ్రమిదం చ భ్రమద్రూపం పతద్రూపం ప్రపాతితమ్. 30
హతం చ హన్యమానం చ దృశ్యతే దేహచక్రకమ్
ధీరతామలమాలమ్బ్య ఘనభ్రమమిమం త్యజేత్. 31

రాఘవా ! యీ శరీరము దూషింపబడినను, భూషింపబడినను చైతన్యమున కెట్టి కీడును లేదు. ఈ సంకల్పమయశరీరమునకే మైన కీడువాటిల్లిన, ఆత్మ విచలితమవదు. చైతన్యము నష్టమవదు, బ్రహ్మ వికృతినందదు. ఈ దేహము క్షీణించిన, క్షతి ఎవ్వనికి ? తిరుగాడుచక్రము నెక్కినవాడు, నలుదిక్కులు తిరుగుచున్నట్లు గాంచును. దీనికి గారణము ఆ చక్ర - భ్రమణమే, అట్లే, మిథ్యాజ్ఞానము మితిమీరిన, మిథ్యాజ్ఞానచక్రము నధిరోహించినవాడు, అంతట దేహచక్రముల గాంచును. అప్పుడా తడు ఈ దేహ - చక్రమును ద్రిప్పిన తిరుగుననియు, పైనుండి పడవైచిన పడుననియు, వినష్టమొనర్చిన నష్టమగుననియు, తలచును. కనుక, ధీరబుద్ధితో ఈభ్రమ నపనయింపనగును.

సంకల్పేన కృతో దేహో మిథ్యాజ్ఞానేన సన్నసన్
అసత్యేన కృతం యస్మాన్న తత్సత్యం కదాచన. 32
అసదభ్యుదితో దేహో రజ్జ్వామివ భుజంగధీః
అసత్యామేవ సత్యాం చ కరోత్యపి జగత్క్రియామ్. 33
జడేన రామ క్రియతే యన్న తత్కృతముచ్యతే
కుర్వన్నపి తదా దేహో న కర్తా క్వచిదేవ హి 34
నిరీహో హి జడో దేహో నాత్మనోఽస్త్యాధివాఞ్ఛితమ్
కర్తా న కశ్చిదేవాతో ద్రష్టా కేవలమస్త్యసౌ. 35
యథా దీపో నివాతస్థః స్వాత్మన్యేవావతిష్ఠతే
సాక్షివత్సర్వభావేషు తథా తిష్ఠేజ్జగత్స్థితౌ. 36
యథా దివసకర్మాణి భాస్కరః స్వస్థ ఏవ సన్
కరోత్యేవమిమాం రామ కురు పార్థివసంస్థితిమ్. 37
అస్మిన్నసన్మయే దేహగృహే శూన్యే సముత్థితే
సత్తాముపగతే మిథ్యా బాలకల్పితయక్షవత్. 38
కుతోఽప్యాగత్య నిఃసారః సర్వసజ్జనవర్జితః
అహంకారః కువేతాలః ప్రవిష్టశ్చిత్తనామకః. 39
అస్య మా భృత్యతాం గచ్ఛ త్వమహంకారదుర్మతేః
అస్య భృత్యతయా రామ నిరయః ప్రాప్యతే ఫలమ్. 40

సంకల్పమే ఈదేహము యొక్క నిర్మాత. ఇయ్యది వాస్తవమున కసత్తయినను మిథ్యాజ్ఞానమున సద్వస్తువువలె తోచుచున్నది. కర్తయే అసత్యమైన, కార్యమెట్లు సత్యమవగలదు? రజ్జుసర్పము యొక్క ఉత్పత్తివలె, దీని ఉత్పత్తి గూడ మిథ్యయే. ఈ శరీరమసత్యమయ్యు ఈ జగత్క్రియల సత్యములనిపింపజేయుచున్నది. రామా! జడదేహము ఒనర్చు కార్యములు సత్యములన శెల్లదు. భ్రాంతిసమయమున దేహమొకించుక ఒనర్చుచున్నట్లు అగపడినను దానిని కర్తయనరాదు. ఇచ్ఛయే కర్తృత్వకారణము; జడదేహమునకు ఇచ్ఛకలుగుట అసంభవము; నిర్వికారమగు ఆత్మకు ఇచ్ఛకలుగుటకు గూడ వీలులేదు. అందువలన జగత్తునకు కర్త ఎవ్వరును లేరు. ఆత్మ కేవలమాత్రము ద్రష్ట. నిర్వాత ప్రకంపితమగు దీపము కేవలము సాక్షిమాత్రమై వెలయునట్లు ఆత్మగూడ వెలయుచున్నది. ఆకాశమున సూర్యుడుండి దినకృత్యముల నిర్వహింపజేయునట్లు, రామా! నీవుగూడ నిర్లిప్తుడవై, నిమిత్తమాత్రుడవై రాజ్యకార్యముల నిర్వహింపుము. అసత్యమును, శూన్యమును నగు దేహగృహము, బాలకల్పితమగు యక్షునివలె సత్యమన, సాధుజనపరిత్యక్తమును, అపారమునునగు అహంకార చిత్త - భూతమెటనుండి అరుదెంచి, దీన బ్రవేశించినది చెప్పజాలము. నీవీ అహంకార - భూతమునకు దాసుడవు కావలదు. రామా! దీనికి భృత్యులగువారు నరకమున కటిగెదరు.

స్వసంకల్పవిలాసేన దేహగేహే దురాకృతిః
ఉన్మత్తచిత్తవేతాలః పరివల్గతి లీలయా. 41
శూన్యం దేహగృహం ప్రాప్య చిత్తయక్షేణ తత్కృతమ్
భీతా యేన మహాన్తోఽపి సమాధి నియతాః స్థితాః. 42
చిత్తవేతాలముద్వాస్య స్వశరీరకమన్దిరాత్
సంసారశూన్యనగరే న బిభేతి కదాచన. 43
చిత్తభూతాభిభూతేఽస్మిన్యే శరీరగృహే రతాః
చిత్రమద్యాపి తే కస్మాద్ఘటితా ఆత్మవత్స్థితాః. 44
గ్రస్తే చిత్తపిశాచేన దేహసద్మని యే మృతాః
పిశాచస్యైవ యా బుద్ధిర్నాపిశాచస్య రాఘవ. 45
అహంకార బృహద్యక్షగృహే దగ్ధశరీరకే
విహరన్నాస్థయా సాధో నతు వై తత్కిల స్థిరమ్. 46
అహంకారానుచరతాం త్యక్త్వా వితతయా ధియా
అహంకారాస్మృతిం ప్రాప్య స్వాత్మైవాశ్వవలమ్బ్యతామ్. 47
అహంకారపిశాచేన గ్రస్తా యే నిరయైషిణః
తేషాం మోహమదాన్ధానాం న మిత్రాణి న బాన్ధవాః. 48
అహంకారోపహతయా బుద్ధ్యా యా క్రియతే క్రియా
విషవల్ల్యా ఇవ ఫలం తస్యాః స్యాన్మరణాత్మకమ్. 49
వివేకధైర్యహీనేన స్వాహంకారమహాత్సవః
మూర్ఖేణాలమ్బితో యేన నష్టమేవాశు విద్ధి తమ్. 50

చిత్తమను బేతాళుడు శూన్యమగు దేహమును ప్రవేశింప, మహాపురుషులుగూడ భయముతో సమాధి నాశ్రయించిరి. శరీరగృహమునుండి చిత్త - బేతాళుని పారద్రోలగలిగినవాడు, సంసారమను శూన్యనగరమునందుండినను, భీతినిబొందడు. చిత్త - బేతాళాక్రాన్తమగు ఈ శరీరగృహమున చిరకాలము వాసమొనర్చి, అనంతకోటిదేహముల వినాశమొనర్చియు, కొందఱిద్దాన ఆత్మబుద్ధిని వీడక అందేల నివసించుచున్నారో, ఆశ్చర్యము! తెలియజాలము. రామా! చిత్తబేతాళ - గ్రస్తమగు ఈ దేహగృహమునందుండి, మరణించువారి బుద్ధిగూడ పిశాచ - బుద్ధియే! సాధో! అహంకారయుతుని నివాసమగు ఈ పాడు - ఇంట విశ్వాసముంచి నివసించువాడుగూడ, పిశాచమే; ఈ దేహగృహమశాశ్వతము. నీవు అహంకారముయొక్క ఈ ప్రవాహమును విడచి, సంపూర్ణముగ దీనిని విస్మరించి, ఆత్మవస్తువు ననుసరింపుము. అహంకారపిశాచ - గ్రస్తులై, నరకమున కఱుగగోరువారికి బంధుమిత్రులెవ్వరునులేరు. అహంకారబుద్ధితో నాచరించునది, విషవల్లివలె, మృత్యుఫలము నొసంగును. ఏ మూర్ఖుడు వివేక, వైరాగ్యముల ద్యజించి, అహంకార - మహోత్సవమును నొనర్చునో ఆమూర్ఖుని వినష్టునిగ గ్రహింపుము.

అహంకారపిశాచేన వరాకా యే వశీకృతాః
త ఏతే నరకాగ్నీనాం రాఘవేన్ధనతాం గతాః. 51

రాఘవా! అహంకారపిశాచమునకు వశీభూతులగు శోచనీయపురుషులు నరకానలమునకు ఇంధనములగుచున్నారు; వారికి పరలోకమునగూడ సుఖములేదు.

అహంకారోరగో యస్య పరిస్ఫూర్జతి కోటరే
స్వదేహపాదపోఽధీరై రచిరేణ నిపాత్యతే. 52

ఏ దేహ - కోటరమున అహంకార - సర్పము బుసలుకొట్టుచుండునో, అయ్యది శీఘ్రముగనే కూలిపోవును.

అహంకారపిశాచోఽస్మిన్దేహే తిష్ఠతు యాతు వా
త్వమేనమాలోకయ మా మనసా మహతాం వర. 53

అహంకారపిశాచము ఈ శరీరమున ఉండిన ఉండుగాక, లేకుండిన లేకుండుగాక! మహాత్మా! దానిని నీవు మనస్సుతోగూడ గాంచకుము.

అవధూతో హ్యవజ్ఞాతశ్చేతసైవ తిరస్కృతః
అహంకారపిశాచస్తే నేహ కించిత్కరిష్యతి. 54

ఈ అహంకారపిశాచమును లోలోన తిరస్కరించి, సరకుగొనకున్న, మరేమియు నొనర్పజాలదు.

దేహాలయే స్ఫురత్యస్మిన్ రామ చిత్తపిశాచకే
అస్యానన్త విలాసస్య కిమివాగతమాత్మనః. 55

రామా! ఈ శరీర - గృహమున చిత్తపిశాచమున్నను, అనంతవిలాసుడగు ఆత్మకు కలిగెడు హాని ఏమున్నది. ?

చిత్తయక్షాభిభూతానాం యాః పుంసాం వితతాపదః
శక్యాస్తే పరిసంఖ్యాతుం న తా వర్షశతైరపి. 56

చిత్తయక్షాభిభూతులకు అనవరతము సంభవించు ఆపదల లెక్కించ నూఱేండ్లు గూడ, చాలవు.

హాహా మృతోఽస్మి దగ్ధోఽస్మీత్యేతా వై దుఃఖవృత్తయః
అహంకారపిశాచస్య శక్తయోఽన్యాస్య నాఽనఘ. 57

రాఘవా! 'హా! మరణించితిని, దగ్ధుడనైతిని' మున్నగు దుఃఖవృత్తులు అహంకారపిశాచము యొక్క శక్తులే. అన్యులవి కావు.

సర్వగోఽపి యథాకాశః సంబన్ధో నేహ కేనచిత్
సర్వగోఽపి తథైవాత్మా నాహంకారేణ సంగతః. 58

ఆకాశము సర్వగామియైనను దేనితోడను సంబంధములేకయున్నట్లు, ఆత్మకహంకారముతో సంబంధము లేదు.

యత్కరోతి యదాదత్తే దేహాద్యస్త్విదం చలమ్
వాతరజ్జుయుతం రామ సోఽహంకారచేష్టితమ్. 59

రామా! జడమును, వాత-రజ్జుయుతమునగు ఈ శరీరము గ్రహించునది, ఒనర్చునది అహంకారముయొక్క ప్రయత్నమని యెఱుంగుము.

వృక్షోత్పత్తౌ యథా హేతురకర్త్రాపి కిలామ్బరమ్
ఆత్మసంస్థస్తథైవాత్మా చిత్తచేష్టాసు కారణమ్. 60

ఆత్మ నిష్క్రియము; ఎద్దానిని ఒనర్పదు. అది చిత్తముయొక్క చేష్టలకు గారణమని చెప్పబడిన, అయ్యది వృక్షోత్పత్తికి ఆకాశము కారణమైనట్లని గ్రహింపవలయును.

ఆత్మసంనిధిమాత్రేణ స్ఫురత్యాత్తవపుర్మనః
దీపసంనిధిమాత్రేణ కుడ్యరూపమివామలమ్. 61

దీపసన్నిధానమున గృహ-కుడ్యము ప్రకాశించునట్లు, మనస్సు ఆకృతిని దాల్చి ఆత్మకడ స్ఫురించుచున్నది.

అపి విశ్లిష్టయో రామ నిత్యమేవాత్మచిత్తయోః
ద్యావాపృథివ్యోరివ కః సంబన్ధః ప్రకటాన్ధయోః. 62

అంతేగాని, ద్యావాపృథివులవలె భేదయుతములును, చిజ్జడస్వరూపములునునగు ఆత్మచిత్తములకు సంబంధమేమున్నది?

చపలస్పన్దనేరాభిరాత్మశక్తిభిరావృతమ్
చిత్తమాత్మేతి మౌర్ఖ్యేణ దృశ్యతే రఘునన్దన. 63

రఘునందనా! చంచలమగు స్పందశక్తినిబ్రయోగించు ఆత్మయొక్క-శక్తివలన నావృతమగుటవలననే చిత్తమును మూర్ఖులు ఆత్మయని భ్రమించుచున్నారు.

ఆత్మా ప్రకాశరూపో హి నిత్యః సర్వగతో విభుః
చిత్తం శఠమహంకారం విద్ధి హార్దం బృహత్తమః. 64

ఆత్మాసి వస్తుతస్త్వం హి సర్వజ్ఞో న మనో భృశమ్
దూరే కురు మనోమోహం కిమేతేనాభిసంగతః 65

వాస్తవమునకు నీవు సర్వజ్ఞుడవగు ఆత్మవు. నీవీ మనోమోహమును దూరమొనర్పుము. నీవేల యీ మోహమున బడినాడవు?

పిశాచోఽపి మనో రామ శూన్యదేహగృహే స్థితః
భావయత్యేష దుష్టాత్మా మానమున్తమ సంస్పృశన్. 66

రామా! శూన్యమగు యీ దేహగృహమునను్న మనఃపిశాచము ఆత్మను స్పృశింపజాలకు న్నను, 'ఆత్మను స్పర్శించితిని' అని మనమున భావించుచుండును.

భవప్రదమకల్యాణం ధైర్యసర్వస్వహారిణమ్,
మనః పిశాచముత్సృజ్య యోఽసి స త్వం స్థిరో భవ. 67

సంసారకారణమును, ధైర్యహారియును, అమంగళమయమునునగు యీ చిత్తపిశాచమును విడచి మిగిలినదేదో అదిస్థిమై వెలయుము.

చిత్తయక్షదృఢాక్రాన్తం న శాస్త్రాణి న బాన్ధవాః
శక్నువన్తి పరిత్రాతుం గురవో నచ మానవమ్. 68

చిత్తపిశాచాక్రాంతుని, శాస్త్రవిచారము, గురూపదేశము, బంధుజనములు, లేక మరెవ్వరును గూడ రక్షింపజాలరు.

సంశాన్తచిత్తవేతాలం గురుశాస్త్రార్థబాన్ధవాః
శక్నువన్తి సముద్ధర్తుం స్వల్పపఙ్కాన్మృగం యథా. 69

చిత్తబేతాళుడు క్షీణించిన, కొద్దిలోతుగనున్న బురదనుండి లేడిని లేవదీయగలుగునట్లు, గురూపదేశ, శాస్త్రవిచార, బంధుజనసాహాయ్యములతో అనాయాసముగ నుద్ధరింపగలము.

అస్మిఞ్జగచ్ఛూన్యపురే సర్వమేవ ప్రదూషితమ్
దేహగేహం ప్రమత్తేన చిత్తయక్షేణ వల్గతా. 70

జగత్తను శూన్యపురినంతటిని కలచి, చిత్తయక్షుకు దేహగృహమును సంపూర్ణముగ పాడుచేసినాడు.

చిత్తవేతాలవలితా సమస్తా దేహఖణ్డజా
ఇయం జగదరణ్యానీ శూన్యా కస్య న భీతయే. 71

శరీరరేకదేశమగు శూన్యజగదరణ్యము చిత్తబేతాళుని నివాసభూమికాగా, భయపడని వారె వ్వరున్నారు?

జగన్నగర్యామస్యాం తు శాన్తచిత్తపిశాచకమ్
దేహగేహం కతిపయైః సేవ్యతే సద్భిరేవ యత్. 72

ఈ జగన్నగరమున చిత్తపిశాచముయొక్క ఉపద్రవములేని కొన్ని గృహములు మాత్రమే సాధునిషేవ్యములగుచున్నవి.

ఇహ సంశ్రూయతే యాయా దిక్తైనైవ రఘునన్దన
ప్రమత్తమోహవేతాలైః పూర్ణా దేహశ్మశానకైః. 73

రఘునందనా! నీవు పరికించు దెసలందంతటను, దేహశ్మశానవాసులగు, ఉన్మత్తబేతా ళుర నిండియున్నారు.

అస్యాం జగదరణ్యాన్యాం మహ్యాన్తం ముగ్ధబాలవత్
స్వాయుమారాధ్య ధైర్యాంశమాత్మనాత్మానముద్ధరేత్. 74

ఈ జగదారణ్యమున ఆత్మ మూర్ఖుడగు బాలకునివలె మోహమగ్నమైయున్నది. కేవలము ధృతిపూర్వకమగు పురుషయత్నముచేతనే దీని నుద్ధరింపనగును.

జగజ్జరదరణ్యేఽస్మింశ్చరద్భూతమృగవ్రజే
ధృతిం తృణరసై రామ మా గచ్ఛ మృగపోతవత్. 75

రామా! జగత్తులను జీర్ణారణ్యమున చిత్తభూతములను హరిణములు సంచరించుచున్నవి; నీవు మృగశాబకమువలె విషయతృణలోభమున మత్తుడవకుము.

అస్మిన్మహీతలారణ్యే చరన్తి మృగపోతకాః
త్వమజ్ఞానగజం భుక్త్వా సైంహీం వృత్తిముపాశ్రయ. 76

ఈ భూతలమను అరణ్యమున అనేకములగు హరిణశాబకములు సంచరించుచున్నవి వాటిని సంచరింపనిమ్ము! కాని, నీవు అజ్ఞానహస్తిని భుజించి సింహమువలె విహరింపుము.

అన్యే నరమృగా ముగ్ధా జమ్బూద్వీపే స్వజఙ్గలే
విహరన్తి యథా రామ తథా మా విహరానఘ. 77

రామా! జంబూద్వీపారణ్యమున సంచరించు ఇతర నరమృగములవలె నీవవకుందువుగాక!

అత్యల్పకాలశిశిరే కర్దమాలేపదాయిని
న మజ్జితవ్యం బన్ధురూపే మహిషేణేవ పల్వలే. 78

రామా! నీవు బంధుజనులను బురదనేలయందు, దున్నవలె కూరుకొనిపోకుము; దీన లభించు ఆనందము క్షణికము; పరిణామము కర్దమలేపనమువలె దుఃఖప్రదము.

భోగాభోగా బహిష్కార్యా ఆర్యస్యానుసరేత్పదమ్
ప్రవిచార్య మహార్థం స్వమేకమాత్మానమాశ్రయేత్. 79

విశాలములగు ఈ విషయములను త్యజింపుము సాధుజనుల పద్ధతి ననుసరింపుము. మహార్థమును విచారించి, ఆత్మ నొక్కదానినే ఆశ్రయింపుము.

అపవిత్రస్య తుచ్ఛస్య దుర్భగస్య దురాకృతేః
దేహస్యార్థే న మజ్జితవ్యం చిన్తాచణ్డీ సుదారుణా. 80

అపవిత్రమును, తుచ్ఛమును, దుర్భగమును, దురాకృతియునునగు శరీరముకొఱకై, విషయసుఖముల మునుగవలదు; అట్టి, చింతయను అత్యంతకోపనయగు రాక్షసి మ్రింగవేచియున్నది.

అన్యేన రచితో దేహో యక్షేణాన్యేన సంశ్రితః
దుఃఖమన్యస్య భోక్తాన్యశ్చిత్రేయం మౌర్ఖ్యచక్రికా. 81

ఈ శరీరము నొకడు (సంకల్పము) నిర్మించిరి, ఇంకొకడగు యక్షుడు (అహంకారము) అధిరోహించి దీని నాశ్రయించెను, మఱియొకరికి (మనస్సునకు) దుఃఖముకల్గెను, ఇంకొకడు (మనస్సు) భోగించుచున్నాడు, — ఇట్లే మూర్ఖచక్రము విచిత్రముగ ప్రవర్తిల్లుచున్నది.

శివపూజోపాఖ్యానము.

యథైకరూపా ఘనతా దృషదోఽస్త్యాత్మనస్తథా
సత్తామాత్రైకసామాన్యాదితరస్యాప్యసంభవాత్. 82

యథోపలస్య ఘనతా మానసాది తథాత్మనః
సత్తామాత్రాదభిన్నత్వాదభావాదస్య సంస్థితేః. 83
యథోపలస్యోపలతా ఘటస్య ఘటతా యథా
సత్తామాత్రాదభిన్నైవ మానసాది తథాత్మనః. 84
అత్రేమామపరాం దృష్టిం మహామోహవినాశినీమ్
శృణు యా కథితా పూర్వం మమ కైలాసకన్దరే
సంసారదుఃఖశాన్త్యర్థం దేవేనార్ధేన్దుమాలినా. 85
అస్తీన్దుకరసంభారభాసురః పారగో దివః
కైలాసో నామ శైలేన్ద్రో గౌరీరమణమన్దిరమ్. 86
తత్రాస్తే భగవాన్దేవో హరశ్చన్ద్రకలాధరః
తం పూజయన్మహాదేవం తస్మిన్నేవ గిరౌ పురా. 87
కదాచిదవసం గఙ్గాతటే విరచితాశ్రమః
తపోర్థం తాపసాచారే చిరాయ రచితస్థితిః. 88
సిద్ధసంఘాతవలితః కృతశాస్త్రార్థసంగ్రహః
పుష్పార్థం స్యూతపుటికః పుస్తకవ్యూహసంగ్రహీ. 89
ఏవంగుణవిశిష్టస్య కైలాసవనకుఞ్జకే
తపః ప్రచరతో రామ మమ కాలోఽత్యవర్తత. 90
అథైకదా కదాచిత్తు బహులస్యాష్టమే దినే
గతే శ్రావణపక్షస్య రాత్ర్యగ్రే క్షయమాగతే. 91
దిక్షు సంశాన్తరూపాసు క్షామమానస్థితాస్వివ
ఖడ్గచ్ఛేద్యాన్ధకారేషు కుఞ్జేషు గహనేషు చ. 92
ఏతస్మిన్నన్తరే తత్ర యామార్ధే ప్రథమే గతే

శిలకు ఘనత్వముగాక వేఱొక స్వరూపము లేనట్లు ఆత్మకుఁగూడ సత్తాసామాన్యస్థితిగాక వేఱొండు స్వరూపము లేదు; సుఖదుఃఖభోగము ఆత్మకవఁజాలదు. పాషాణముయొక్క పాషాణత్వము, ఘటముయొక్క ఘటత్వము, వాటి సత్తనుండి అభిన్నము. అట్లే మనస్సుగూడ ఆత్మకంటె అభిన్నము. భగవంతుఁడగు అర్ధేందుశేఖరుఁడు పూర్వము కైలాసకందరమున గూర్చుండి, నిఖిలసంసారదుఃఖమును దూరమొనర్ప, ఈ విషయమున నాకు జెప్పిన మఱియొక తత్త్వదర్శనోపాయమును, నీకు జెప్పుచున్నాను, వినుము. స్వర్గమునకుఁ బైన కైలాసమను పర్వతమొకటియున్నది. ఈ పర్వతము ఏకత్రితములగు చంద్రకిరణసమూహమువలె ఉజ్జ్వలము, భగవతియగు గౌరీదేవి విహారమందిరము. అందు, అర్ధేందుశేఖరుఁడగు మహాదేవుఁడు నివాసముండును. నేనొకప్పుడు ఆయనను బూజింప, ఆపర్వతము కడకేగి, గంగాతటమున ఆశ్రమమును నిర్మించుకొని ఆయనను పూజింప నారంభించితిని. నే నచ్చట తపస్వివరగోష్ఠి, తపోనియమముల నవలంబించి చాలకాలముంటిని. అప్పుడు సిద్ధులరుదెంచి నన్ను పరివేష్టించి యుండెడివారు; వారి కడనుండి నేను శాస్త్రార్థముల సంగ్రహించెడువాఁడను. పుష్పముల

సంగ్రహింప పాత్రనొక్కదానిని సేకరించితిని. రామా! ఇట్లు తపమొనర్చుచు ఆకైలాస వనకుంజముల దినముల గడుపసాగితిని. అది శ్రావణమాస కృష్ణపక్షాష్టమీ రాత్రిభాగము; కేవలము ప్రదోషకాలము గడచెను. దిక్కులు నిశ్శబ్దముగ నుండెను. జంతువుల అలజడి లేదు. అంతయు కాష్ఠమువలె నిష్పందముగ నుండెను. వనాంధకారము ఖడ్గచ్ఛేద్యమనిపించుచుండెను. అప్పుడు, రాత్రి ప్రథమయామార్ధభాగము గడచెను.

సమాధిం తనుతాం నీత్వా స్థితోఽహం బాహ్యమగ్నదృక్. 93
అపశ్యం కాననే తేజో ఝటిత్యేవ సముత్థితమ్
శుభ్రాభ్రశతసంకాశం చన్ద్రబిమ్బగణోపమమ్. 94
ప్రకటీకృతదిక్కుఞ్జం తదాలోక్య మయా స్మయాత్
అనఃప్రకాశశాలిన్యా బహిర్దృష్ట్యావలోకితమ్. 95
యావత్పశ్యామి తం సానుం ప్రాప్తశ్చన్ద్రకలాధరః
గౌరీకరార్పితకరో నన్దిప్రోత్సారితాగ్రగః. 96
శిష్యాన్సంబోధ్య తత్రస్థాన్గృహీత్వార్ఘ్యం సుసంయుతః
అగమం సుమనాస్తస్య దృష్టిపూతమహం పురః. 97
తత్ర పుష్పాఞ్జలిం దత్త్వా దూరాదేవ త్రిలోచనః
దత్తార్ఘ్యేణ మయా దేవః సంప్రణమ్యాభివన్దితః. 98
తతశ్చన్ద్రప్రభాసఖ్యా ఋజ్వ్యా శీతలయా తయా
దృశా సర్వార్తిహారిణ్యా చిరమస్మ్యాస్పదీకృతః. 99
పుష్పసానూపవిష్టాయ తస్మై త్రైలోక్యసాక్షిణే
అర్ఘ్యం పుష్పం తథా పాద్యమభ్యుపేత్యార్పితం మయా. 100
మన్దారపుష్పాఞ్జలయో వికీర్ణా బహవః పురః

అప్పుడు నేను సమాధిని భంగమొనర్చి, దృష్టిని బాహ్యవిషయములవైపు మరల్చునప్పుడు గాంచిన దేమన: వనమంతయు హఠాత్తుగ తేజఃపుంజముల నిండుకొనెను. ఆతేజఃపుంజము శ్వేతమేఘమువలెను, చంద్రమండలమువలెను దిక్చక్రము ప్రకాశింపజేసెను. గాఢతిమిరాచ్ఛన్నమగు ఆ యరణ్యము ప్రకాశితమయ్యెను. అప్పుడు నేను విస్మయమున, జ్ఞానదృష్టి నవలంబించి నలువైపుల గాంచితిని. భగవంతుడును, చంద్రకళాధరుడును నగు మహాదేవుడు పార్వతీదేవి హస్తముల బట్టుకొని, పర్వతసానువువైపునకు అరుదెంచుచుండెను. నంది మార్గమును జూపుచుండెను. నేను జాగ్రత్తతో లేచి, శిష్యుల సంబోధించి, అర్ఘ్యపాత్రను గైకొని, సంతుష్టచిత్తమున ఆయన దృష్టివలన పవిత్రమైన పురోభాగమున నిలచితిని. నేను దూరముననుండియే, త్రిలోచనునకు పుష్పాంజలి నర్పించి, అర్ఘ్యమొసగి, ప్రణామమొనర్చి, పదవందనము జేసితిని. ఆయన చంద్రప్రభాసదృశమగు శీతలదృష్టివలన నన్ను కృతార్థునొనర్చెను. పిదప, త్రిలోకసాక్షియగు మహాదేవుడు పుష్పసానువున నుపవసింప, నేను అర్ఘ్యపాద్యాదుల నొసగి, పాదమూలమును మందారపుష్పములతో నభిషేకించితిని.

నానావిధైర్నమస్కారైః స్తోత్రైశ్చాభ్యర్చితః శివః. 101
తతో భగవతీ గౌరీ తాదృశ్యైవ సపర్యయా

సంపూజితా సఖీయుక్తా గణమణ్డలికా తథా. 102
పూజాన్తే పూర్ణశీతాంశురశ్మిశీతలయా గిరా
తత్రోపవిష్టం ప్రోవాచ మామర్ధేన్దుకలాధరః. 103
బ్రహ్మస్త్రప్రశమశాలిన్యః ప్రాప్తవిశ్రాన్తయః పరే
కచ్చిత్కల్యాణకారిణ్యః సంవిదస్తే స్థితాః పదే. 104
కచ్చిత్తపస్తే నిర్విఘ్నం కల్యాణమనువర్తతే
కచ్చిత్ప్రాప్యమనుప్రాప్తం కచ్చిచ్ఛామ్యన్తి భీతయః. 105
ఏవంవాదిని దేవేశే సర్వలోకైకకారిణి
గిరానునయశాలిన్యా మయోక్తం రఘునన్దన. 106
త్ర్యక్షానుస్మృతికల్యాణవతామిహ మహేశ్వర
న కించిదపి దుష్ప్రాపం నచ కాశ్చన భీతయః. 107
త్వదనుస్మరణానన్దపరిఘూర్ణితచేతసామ్
న తే సన్తి జగత్కోశే ప్రణమన్తి న యే పునః. 108
తే దేశాస్తే జనపదాస్తా దిశస్తే చ పర్వతాః
త్వదనుస్మరణైకాన్తధియో యత్ర స్థితా జనాః. 109
ఫలం భూతస్య పుణ్యస్య వర్తమానస్య సేచనమ్
తనోతి చైష్యతో బీజం త్వదనుస్మరణం ప్రభో. 110
జ్ఞానామృతైకకలశో ధృతిజ్యోత్స్నా నిశాకరః
అపవర్గపురద్వారం త్వదనుస్మరణం ప్రభో. 111
త్వదనుస్మరణోదారచిన్తామణిమతా మయా
సర్వాసామాపదాం మూర్ధ్ని దత్తం భూతపతే పదమ్. 112
ఇత్యుక్త్వా సుప్రసన్నం తం భగవన్తం మహేశ్వరమ్
అవోచం ప్రణతో భూత్వా యద్రామ తదిదం శృణు. 113
భగవంస్త్వత్ప్రసాదేన పూర్ణా మే సకలా దిశః
కిన్తు పృచ్ఛామి దేవేశ సందేహం తత్ర నిర్ణయమ్. 114
బ్రూహి ప్రసన్నయా బుద్ధ్యా త్యక్తోద్వేగమనాయమమ్
సర్వపాపక్షయకరం సర్వకల్యాణవర్ధనమ్. 115
దేవార్చనవిధానం తత్కీదృశం భవతి ప్రభో. 116

బహువిధములగు స్తోత్రపాఠములతోడను, నమస్కారములతోడను, యథాశాస్త్రము దేవాయనను బూజించితిని. అనంతరము, మాతృకామండలసమన్వితయును, సఖీసహితయునునగు గౌరీదేవినిగూడ అట్లే అర్చించితిని. ఇట్లు, వారినర్చింప, నా యంతఃకరణము పూర్ణచంద్రునివలె సుశీతల మయ్యెను. వారి ముందరగూర్చుండ, చంద్రశేఖరుడు సుశీతలవచనముల నన్నిట్లు ప్రశ్నించెను -

"బ్రహ్మజ్ఞా! నీ చిత్తవృత్తి ప్రశాంతినంది పరమపదమున విశ్రాంతినంది మంగళమయమైనదా? నీ తపస్సు నిర్విఘ్నముగ శుభమునుగూర్చుచున్నదా? నీ భీతి తొలఁగినదా?" రఘునందనా! సర్వలోకాధీశ్వరుఁడును, దేవేశ్వరుడుననగు భవానీపతి నన్నిట్లు ప్రశ్నింప, నేను వినయముతో నిట్లు నుడివితిని:—" "మహేశ్వరా! త్రిలోచనా! నీ స్మరణమను మంగళకృత్యమున నిరతులైనవారికి, దుష్ప్రాప్యమగు నదేమియునులేదు; వారికిచ్చుటను భీతిలేదు. నీ యనుస్మరణానందమున విలోలమగు చిత్తమున వెలయు వారికి ప్రణమిల్లని ప్రాణి, ఈ జగత్త్రయమునలేదు. ఎచ్చట మానవులు నీ స్మరణయందు నిరతులో, అదియే దేశము, అదియే జనపదము, అదియే పర్వతము. ప్రభో! నీ స్మరణ పూర్వపుణ్య - ఫలము, వర్తమానపుణ్యకర్మల - అభివర్ధకము, భవిష్యత్ - సుఖవృక్షబీజము. నీ యనుస్మరణ జ్ఞానసుధాకలశము, ధైర్యచంద్రిక కాధారమగు చంద్రమ, మోక్షపురీ - ద్వారపాలకుడు, భూతపతీ! నీ యనుస్మరణ - చింతామణిబలమున నే నాపదలనన్నింటిని అణఁగద్రొక్కితిని." అని నుడివి సుప్రసన్నుఁడగు మహేశ్వరునకు ప్రణమిల్లి, మరల వచించినదానిని వినుము. "భగవంతుఁడా! మీ దయవలన నాకు దిక్కులన్నియును పూర్ణములు (అనగా, వాట బొందవలసిన దేమియును లేదు). కాని, దేవేశా! సంశయ మొకటియున్నది. దాని నడుగుచున్నాను. మీరు ప్రసన్నులై దానిని దీర్చుడు. ప్రభూ! ఉద్విగ్న రహితమును, పాపక్షయకరమును, సర్వకల్యాణవర్ధనమునునగు దేవార్చనావిధానముయొక్క స్వరూప మెట్టిది? - ఉపదేశింపుడు,

ఈశ్వర ఉవాచ :—

శృణు బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠ దేవార్చనమనుత్తమమ్
వదామి ముచ్యతే యేన కృతేన సకృదేవ హి. 117

కచ్చిద్వేత్సి మహాబాహో దేవః కః స్యాదితి ద్విజ
న దేవః పుణ్డరీకాక్షో నచ దేవస్త్రిలోచనః. 118

న దేవః కమలోద్భూతో న దేవస్త్రిదశేశ్వరః
న దేవః పవనో నార్కో నానలో న నిశాకరః. 119

న బ్రాహ్మణో నా౽వనిపో నాహం న త్వం ద్విజోత్తమ
న దేవో దేహరూపో హి న దేవశ్చిత్తరూపధృక్. 120

న దేవః కమలారూపీ నాపి దేవో భవేన్మతిః
అకృత్రిమమనాద్యన్తం దేవనం దేవ ఉచ్యతే. 121

ఈశ్వరుడు:— బ్రహ్మజ్ఞశ్రేష్ఠ! ఏ దేవార్చనమును ఒక్కమారు ఆచరించిన మనుష్యుడు ముక్తినందునో, దానిని జెప్పుచున్నాను, వినుము. మహాబాహో! ద్విజా! నీవే దేవతయొక్క అర్చనను అడుగుచున్నావో, ఆ దేవత ఎవరు? అతనిని నీవెఱుఁగుదువా? అతడు పుండరీకాక్షుడుగాడు, త్రిలోచనుడుగాడు, కమలయోనిగాడు, వాయువుగాడు, సూర్యచంద్రులుగారు, అనలానిలులుగారు, బ్రహ్మక్షత్రియులుగారు, ద్విజోత్తమా! మనమిర్వరమును గాము, దేహచిత్తరూపములు నొప్పువారెవ్వరునుగారు, దేవతలుగారు, లక్ష్మీ, మేధలుకూడగారు. అకృత్రిమమును, అనాద్యమును, నిరతిశయానందముఖమగు సంవిత్స్వరూపమే దేవతయని చెప్పఁబడుచున్నది.

ఆకారాదిపరిచ్ఛిన్నే మితే వస్తుని తత్కుతః
అకృత్రిమమనాద్యన్తం దేవనం చిచ్ఛివం విదుః. 122
తదేవ దేవశబ్దేన కథ్యతే తత్ప్రపూజయేత్
తదేవాస్తి యతః సర్వం సత్తాసత్తాత్మరూపధృక్. 123
అజ్ఞాతశివతత్త్వానామాకారాద్యర్చనం కృతమ్
యోజనాధ్వన్యశక్తస్య క్రోశాధ్వా పరికల్ప్యతే. 124
ఇయత్తాదిపరిచ్ఛిన్నం రుద్రాదేః ప్రాప్యతే ఫలమ్
అకృతిమమనాద్యన్తం ఫలమానన్ద ఆత్మనః. 125

ఆకారాది పరిచ్ఛిన్నమగు పరిమితవస్తువున దేవభావమెట్లు సంభవింపగలదు? దేవతయన, క్రీడా, విజిగీషా, వ్యవహార, ద్యుతి, స్తుతి, మోద, మద, స్వప్న, కాంతి, గతులను దశవిధకార్యముల నొనర్పగలవాడు; ఇవన్నియును మాయవలన నొక్క బ్రహ్మముననే సంభవించుచున్నవి. దేహ పేర్కొనినవానియందు ఇవన్నియును సంసంభవించుటలేదు. వారు దేవతలెట్లు అవగలరు? అకృత్రిమమును, అనాద్యనంతమును నగు చైతన్యమునే బుధులు దేవుడని ఎఱుంగుదురు. ఆ చైతన్యమే దేవశబ్దవాచ్యమై లోకపూజార్హమగుచున్నది. ఆతడొక్కడే వాస్తవమగు సత్తతో నొప్పారుచున్నాడు; తదితరములన్నియును, ఆత్మస్వరూపమున విరాజిల్లుచున్నవి. ఈ మంగళమయతత్త్వమును గ్రహింపజాలనివారికొఱకే, పరిచ్ఛిన్నమగు కల్పితదేవతయొక్క అర్చన విధింప బడినది, యోజనము దూరమరుగజాలనివానికొఱకే, క్రోశమని విభజించి చెప్పబడుచున్నది. రుద్రాది దేవతల ఉపాసనవలన లభించు ఫలము పరిచ్ఛిన్నము, పరిగణింప శక్యము. కాని, అపరిచ్ఛిన్నాత్మదేవోపాసనవలన లభించు ఆనందఫలము అకృత్రిమము, అనాది, అనంతము, శాశ్వతము.

అకృత్రిమఫలం త్యక్త్వా యః కృత్రిమఫలం వ్రజేత్
త్యక్త్వా మన్దారవనం కారఞ్జం యాతి కాననమ్. 126

అకృత్రిమఫలమును బరిత్యజించి, కృత్రిమఫలమును బొందగోరువాడు, మందారకాననమును బరిత్యజించి కరంజకాననమును బ్రవేశించుచున్నాడు.

బోధః సామ్యం శమ ఇతి పుష్పాణ్యగ్రాణి తత్ర చ
శివం చిన్మాత్రమమలం పూజ్యం పూజ్యవిదో విదుః. 127

పూజ్యవిషయమును జక్కగ గ్రహించినవారు, నిర్మలుడును, మంగళమయుడును, చిన్మాత్రస్వరూపునే అర్చించుచున్నారు. బోధ, సమత్వము, శాంతి అనునవియే వారి ప్రధానపూజా పుష్పములు.

శమబోధాదిభిః పుష్పైర్దేవ ఆత్మా యదర్చ్యతే
తత్తు దేవార్చనం విద్ధి నాకారార్చనమర్చనమ్. 128

ఈ పుష్పత్రయమున నాత్మదేవుని అర్చించుటయే దేవార్చన; ఆకారార్చనము అర్చనముకాదు.

ఆత్మసంవిత్తిరూపం తు త్యక్త్వా దేవార్చనం జనాః
కృత్రిమార్చాసు యే సక్తాశ్చిరం క్లేశం భజన్తి తే. 129

ఆత్మచైతన్యోపాసనారూపమగు దేవార్చనమును బరిత్యజించి, కృత్రిమదేవార్చనమునరతులగువారు చిరకాలము క్లేశముల ననుభవింతురు.

జ్ఞాతజ్ఞేయా హి యే సన్తో బాలక్రీడోపమం చ తే
ఆత్మధ్యానాదృతే బ్రహ్మన్కుర్వన్తో దేవపూజనమ్. 130

బ్రహ్మజ్ఞా! తత్త్వమును గ్రహించి, సమాధినుండి లేచి సాకారము నర్చించువారు, కృత్రిమ భోగముల నాశింపరు, వారి పూజ బాలుని క్రీడవంటిది.

ఆత్మైవ దేవో భగవాఞ్ఛివః పరమకారణమ్
జ్ఞానార్చనేనావిరతం పూజనీయః స సర్వదా. 131

మంగళమయుడును, పరమకారణుడును నగు ఆత్మయే దేవత. ఇతనిని అనవరతము జ్ఞానార్చనమువలన పూజింపనగును.

త్వమేతచ్చేతనాకాశమాత్మానం జీవమవ్యయమ్
స్వభావం విద్ధి న త్వన్యః పూజ్యః పూజాత్మపూజనమ్. 132

నీవు, జీవభావమునందిన ఈ అవ్యయచిదాకాశమునే బ్రహ్మమని గ్రహింపుము; ఈయన గాక మఱి పూజ్యులెవ్వరును లేరు. ఈ ఆత్మపూజయే ముఖ్యపూజ.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

చేతనాకాశమాత్రాత్మ యథా జగదిదం ప్రభో
యథా తచ్చేతనస్యైవ జీవాదిత్వం తదుచ్యతామ్ 133

శ్రీవసిష్ఠుడు:- ప్రభూ! చిదాకాశరూపియగు ఆత్మ జగద్భావమునందిన రీతిని, జీవభావము నందిన క్రమమును నాకు దెలియ జెప్పుము.

ఈశ్వర ఉవాచ :—

చిద్వ్యోమైవ కిలాస్తీహ పారావారవివర్జితమ్
సర్వత్రాసంభవచ్చేత్యం యత్కల్పాన్తేఽవశిష్యతే. 134

ఈశ్వరుడు:- పారావారవర్జితమగు చిదాకాశమొకటి వెలయుచున్నది. దాని పుట్టుక, లేక పరిణామము అసంభవము. అదియే కల్పాంతమునగూడ మిగులుచున్నది.

యద్వత్స్వయం ప్రకచతి తస్య స్వకచనస్య తు
స్వయం యత్స్పన్దితం నామ తేనేదం జగదిత్యలమ్. 135

సూర్యచంద్రుల ప్రకాశము స్వయముగనే బహుళమై, నలుదిక్కులబడి స్పందించిన, నయ్యదియే నీలపీతాదిరూపప్రసిద్ధిని జెందునట్లు, అపరిచ్ఛిన్నచిదాకాశము మాయికమార్గమున స్పందింప, జగద్రూపమున బ్రసిద్ధిని పొందుచున్నది.

ఇత్యేవం స్వప్నపురవజ్జగద్భాతి చిదాత్మకమ్
ఏవం చిద్వ్యోమమాత్రాత్మ జగదచ్ఛం న భిత్తిమత్. 136

ఇట్లు స్వప్నపురివలె నవభాసించు ఈ జగత్తు భ్రాంతివశమున చిద్రూపమున ప్రతీతమగుచున్నది. విచారించిచూచిన, ఇది అమూలకము అని తెలియగలము. కేవలము నిర్మలమగు ఆత్మయొక్కటియే అగుపడును.

అత్యన్తాసంభవాచ్చేత్యం దృశ్యం చిద్వ్యోమమాత్రకమ్
చిత్త్వాత్కచతి సర్గాదౌ యత్తజ్జగదితి స్మృతమ్. 137

చైతన్యమే జీవరూపమును ధరించి, మరల తన స్వరూపమును గాంచుచున్నదనిగూడ తలంపవీలులేదు. అపరిణామియు, అద్వయమునునగు వస్తువు స్వభావమును వీడి; అస్వభావమును బొందజాలదు, మాయావరణవలననే నయ్యది జగత్తువలె తోచుచున్నది

తస్మాత్స్వప్నపురాకారం యదిదం భాసతే జగత్
తత్ర చిద్వ్యోమమాత్రాత్మన్యన్యతా నామ కా కుతః. 138

అందువలన స్వప్నపురివలె తోచు ఈ జగత్తు వాస్తవమునకు, అపరిణామియగు చిదాకాశమే! ఇందన్యభావమెట్లు రాగలదు ?

చిన్మాత్రమేవ గిరయశ్చిన్మాత్రం జగదమ్బరమ్
చిన్మాత్రమాత్మా జీవశ్చ చిన్మాత్రం భూతసంతతిః. 139

పర్వతములు, జగత్తులు, ఆత్మ, జీవుడు, పంచభూతములు మున్నగు భేదవికారమంతయు చిన్మాత్రమేయని గ్రహింపుము.

చిద్వ్యోమమాత్రాదితరత్స్వర్గాదౌ సర్వవేదనే
భిన్నం స్వర్గే పురే వాపి కిం సంభవతి కథ్యతామ్. 140

సృష్ట్యాదియందు నీవు స్వర్గమర్త్యపాతాళముల గావించి, చైతన్యముగాక మఱియేదైనయున్న దేమో, వెదకి చెప్పుము.

ఆకాశం పరమాకాశం బ్రహ్మాకాశం జగచ్చితిః
ఇతి పర్యాయనామాని తత్ర పాదపవృక్షవత్. 141

ఆకాశము, పరమాకాశము, బ్రహ్మాకాశము, జగత్తు, చిత్తు అనునవి, వృక్షము - పాదపముల వలె పర్యాయశబ్దములు.

ఏవం ద్వైస్వప్నసంకల్పమాయాభిః స్వానుభూయతే
తదా కిల చిదాకాశమేవ భాతి జగత్తయా. 142

స్వప్నమున, లేక మాయవలన నను భవింపబడు ద్వైతజగత్తును తత్త్వదృష్టితో బరికించిన, చిదాకాశమే ద్వైతజగద్రూపమున ప్రతిభాతమగుచున్నదని తెలియగలను.

యథైతత్స్వం చిదాకాశం స్వప్నే భాతి జగద్వపుః
తదేదం జాగ్రదాఖ్యేఽపి స్వప్నే భాతి తదేవ సః. 143

ఈ చిదాకాశము, స్వప్నమున జగదాకారమున గోచరించుచునట్లు, ఈ జాగ్రత్ - స్వప్నమున గూడ, గోచరించుచున్నది.

యథా స్వప్నపురే చిత్తం వర్జయిత్వేతరత్క్వచిత్
న కించిత్సంభవత్యేవం జాగ్రత్యేవం మహాచితః. 144

స్వప్న - పురియందు చిదాకాశమును దీసివైచిన మఱేమియును మిగులనట్లు, జాగ్రదవస్థ యందుగూడ చిదాకాశమును దొలగించిన మఱేమియును మిగులదు.

యతో న సంభవత్యన్యచ్చేత్సం కించిత్తతోఽఖిలమ్
చిత్తం సంచేత్యమప్యేతదచేత్యం సజ్జగత్స్థితమ్. 145

కనుక, చిదాకాశములేకున్న మఱేమియు జరుగదని గ్రహింపవలెను, అందువలన, ఈ జగత్తంతయు చిన్మాత్ర - బ్రహ్మమే.

పరమాకాశకలనం త్రిజగత్స్వయముత్థితమ్
స్వప్నవద్విద్ధి చిద్వ్యోమ్ని న ద్వైతాద్వైతవత్స్థితమ్. 146

పరమాకాశమునుండియే సంకల్పమువలన ఈ జగత్తులులేచి, ఆబ్రహ్మమును ద్వైతతరరూపమున గోచరింపజేయుచున్నవి. అందువలన, నీవీ జగద్రూపమును చిదాకాశమున నుదయించిన అలీక - స్వప్న మని గ్రహింపుము.

యథా చిద్వ్యోమమాత్రాత్మ స్వప్నే ఘటపటాదికమ్
సర్గాదావేవ సర్గోఽయం తథా చిద్వ్యోమమాత్రకమ్. 147

స్వప్నదృష్టములగు ఘటపటాదులు చిదాకాశరూపమగు ఆత్మయైనట్లే, ఈ సృష్టి, ఘట పటాదులుగూడ చైతన్య - మాత్రములగుట తథ్యమని గ్రహింపుము.

శుద్ధసంవిత్తిమాత్రత్వాద్యథా తేఽన్యత్స్వప్నపత్తనే
యథా న విద్యతే కించిత్తథాస్మిన్భువనత్రయే. 148

స్వప్నపట్టణమున శుద్ధజ్ఞానము గాక మఱొండు లేనట్లు, ఈ జగత్రయమునగూడ శుద్ధ - చైతన్యముగాక మఱొండు లేదు.

యాః కాశ్చన దృశో యే యే భావాభావాస్త్రికాలగాః
సదేశకాలచిత్తాస్తత్సర్వం చిద్వ్యోమమాత్రకమ్. 149

ప్రతి సృష్టివిశేషము, త్రికాలగతమగు భావాభావ పదార్థములు, దేశకాలములు, చిత్తము మున్నగునవన్నియును చైతన్య - మాత్రములే.

స ఏవ దేవః కథితో యః పరః పరమార్థతః
యస్త్వం సోఽహమశేషం వా జగదేవ చ యోఽఖిలః. 150

పరమార్థసత్యముగ నిర్దేశింపబడిన వస్తువే, 'త్వం' రూపియును, 'అహం' రూపియును, జగద్రూపియును నైయున్నాడు. ఇతడే పరమ - పూజ్యమగు దేవత.

సర్వస్య వస్తుజాతస్య జగతోఽన్యస్య తే మమ
దేహో హి చేతనాకాశం పరమాత్మైవ నేతరత్. 151

ఈ చిదాకాశరూపియగు పరమాత్మయే నీయొక్కయు, నాయొక్కయు, ఇతరులయొక్కయు, జగత్తుయొక్కయు, నిఖిలవస్తువులయొక్కయు దేహ (పరమార్థ) స్వరూపము; అతనిని విడచిన, వీటికి స్వరూపమేయుండదు.

సంకల్పనే స్వప్నపురే శరీరం
చిద్వ్యోమతోఽన్యన్న యథాస్తి కించిత్
తథేహ సర్గే ప్రథమైకసర్గా
న్మనే ప్రభృత్యస్తి న రూపమన్యత్. 152

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జగతః పరమాత్మమయత్వవర్ణనం నామ ఏకోనత్రింశః సర్గః ॥ 29 ॥

మునీ! సంకల్పితమగు స్వప్నపురికి చిదాకాశముగాక వేఱొండు స్వరూపములేనట్లు, సృష్ట్యాదినుండి ఇంతవఱకు వచ్చిన వస్తుజాలములకు చిదాకాశముగాక వేఱొండురూపములేదు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున జగత్పరమాత్మమయత్వవర్ణనమను ఏకోనత్రింశత్తమ సర్గము ॥ 29 ॥

త్రింశః సర్గః.

[చితః సర్వాత్మతా సర్వభోక్తృభావేన సంస్థితిః
యథా జీవదశాంప్రాప్తా చిత్తచ్చాప్యత్ర వర్ణ్యతే.
చిత్తుయొక్క సర్వరూపత్వ, సర్వభోక్తృభావముల స్థితి, ఆ చిత్తు జీవదశనెట్లు బొంది నదియు యిందు వర్ణింపబడినది.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

ఏవం సర్వమిదం విశ్వం పరమాత్మైవ కేవలమ్
బ్రహ్మైవ పరమాకాశమేష దేవః పరః స్మృతః. 1

ఈశ్వరుడు:— ఇట్లీ విశ్వమంతయును కేవలపరమాత్మస్వరూపమై వెలయుచున్నది. మఱియు, పరమాకాశరూపియగు బ్రహ్మమే పరమదైవమని జెప్పబడుచున్నాడు.

తదేతత్పూజనం శ్రేయస్తస్మాత్సర్వమవాప్యతే
తదేవ సర్గభూః సర్వమిదం తస్మిన్వ్యవస్థితమ్. 2

ఈ దేవతయొక్క పూజయొక్కటియే మంగళకరము; దీనివలననే అన్నియును లభింపగలవు. ఈ దేవతయే అన్నిటికిని ఆధారభూతమై వెలుగుచున్నది.

అకృతి మమనాద్యన్తమద్వితీయమఖణ్డితమ్
అబహిః సాధనాసాధ్యం సుఖం తస్మాదవాప్యతే. 3

ఈ దేవతాపూజవలన కలుగు సుఖము, బహిఃసాధనానిరపేక్షము. ఈ సుఖమునుబోలు సుఖము మఱియొక్కటిలేదు. ఈ సుఖమునకు దెంపులేదు.

ప్రబుద్ధస్త్వం మునిశ్రేష్ఠ తేనేదం తవ కథ్యతే
నాతిదేవార్చనే యోగ్యః పుష్పధూపచయో మహాన్. 4

మునిశ్రేష్ఠ! నీవు ప్రబుద్ధుడవై తత్త్వజ్ఞానమును బొందితివి; అందువలననే నేను నీకీ విషయమును జెప్పుచున్నాడను. ఈ పరదేవతను బూజించుటకు పుష్పధూపముల ప్రయోజనము లేదు.

అవ్యుత్పన్నధియో యే హి బాలపేలవచేతసః
కృతిమార్చామయం తేషాం దేవార్చనముదాహృతమ్. 5

అవ్యుత్పన్నబుద్ధులును, బాలునివలె కోమలచిత్తులును, అతత్త్వజ్ఞులును నగు వారికొఱకే కృత్రిమ - దేవార్చన విధింపబడినది.

శమబోధాద్యభావే హి పుష్పాద్యైరార్చయన్తి హి
మిథ్యైవ కల్పితైరేవమాకారే కల్పితాత్మకే. 6

తత్త్వజ్ఞానము, శమదమాది గుణసంపత్తి లేకున్ననే జనులు మిథ్యాకల్పితములగు పుష్పధూపముల సేకరించి, మూర్తికల్పన నొనరించి, దేవతార్చన నొనర్చుచున్నారు.

స్వసంకల్పకృతైః కృత్వా క్రమైరర్చనమాదృతాః
బాలాః సంతోషమాయాన్తి పుష్పధూపలవార్చనైః. 7

స్వకల్పితములగు పుష్పధూపాది ఉపాయములతో నాదరపూర్వకముగ పూజనుసల్పి, మూఢులే సంతోషము నందుచున్నారు.

స్వసంకల్పకృతైరర్థైః కృత్వా దేవార్చనం ముధా
యతః కుతశ్చిన్మిథ్యాత్మ ఫలమాత్రం నియన్తి తే. 8

వారు నిజకల్పితములగు వస్తువుల వ్యర్థముగు దేవార్చనను సల్పి, స్వప్నప్రాయములగు మిథ్యాస్వర్గాది ఫలముల నొందుచున్నారు.

పుష్పధూపార్చనం బ్రహ్మన్కల్పితం బాలబుద్ధిషు
యత్స్యాద్భవాదృశాం యోగ్యమర్చనం తద్వదామ్యహమ్. 9

బ్రహ్మజ్ఞ ! ఈ పుష్పధూపాదిపూజ, బాలకల్పితమగు పూజ; మిమ్ముబోలినవారికి దగిన పూజను జెప్పుచున్నాడను. వినుము.

అస్మదాదిస్త్వసౌ కశ్చిద్దేవో మతిమతాంవర
దేవస్త్రిభువనాధారః పరమాత్మైవ నేతరత్. 10

జ్ఞానిశ్రేష్ఠ ! ఏ దేవుని కథను జెప్పుచున్నాడనో, అతడు మావంటివాడ అది; ఆయన త్రిభువనముల కాధారమగు పరమాత్మకంటె అన్యుడుకాడు. (పరమాత్మయే !)

శివః సర్వపదాతీతః సర్వసంకల్పనాతిగః
సర్వసంకల్పవలితో న సర్వో న చ సర్వకః. 11

ఆయన బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాది పదములకంటెగూడ నతీతుడు; సర్వసంకల్పాతీతుడు; సర్వసంకల్పాధారుడు; మంగళమయుడు. ఆయన సర్వమునునై, సర్వమును గాకున్నాడు

దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నః సర్వార్థస్య ప్రకాశకృత్
చిన్మాత్రమూర్తిరమలో దేవ ఇత్యుచ్యతే మునే. 12

ఆయన దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నుడు; సర్వకార్యముల ప్రకాశింపజేయుచున్నాడు; ముని ! ఈ నిర్మల - చిన్మాత్రమూర్తియే దేవశబ్దమున జెప్పబడుచున్నాడు.

సంవిత్సర్వకలాతీతా సర్వభావాన్తరస్థితా
సర్వసత్తాప్రదా దేవీ సర్వసత్తాపహారిణీ. 13

ఈ చైతన్యము, సర్వఫలాతీతము, మతియు నన్నిటవెలయుచున్నది. అన్నిటికిని సత్తనొసంగుచు, హరించుచున్నది.

బ్రహ్మ బ్రహ్మన్సదసతోర్మధ్యం తద్దేవ ఉచ్యతే
పరమాత్మపరాభిఖ్యం తత్సదోమిత్యుదాహృతమ్. 14

బ్రహ్మజ్ఞ ! భావాభావముల మధ్యవెలయు బ్రహ్మమే దేవుడని చెప్పబడుచున్నాడు. పరమాత్మాభిధేయమగు ఈ వస్తువే 'ఓంతత్సత్' అని గూడచెప్పబడుచున్నది. *

---

* ఓంతత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణః — గీతా. 17-23

మహాసత్తాస్వభావేన సర్వత్ర సమతాం గతమ్
మహాచిదితి సంప్రోక్తం పరమార్థ ఇతి శ్రుతమ్. 15

ఈ ఆత్మ మహాసత్తాస్వభావమున సర్వత్ర సముడై వెలయుచున్నాడు; మఱియు, మహాచిత్, పరమార్థశబ్దములగూడ జెప్పబడుచున్నాడు.

స్థితం సర్వత్ర సర్వం తు లతాస్వన్తర్యథా రసః
సత్తాసామాన్యరూపేణ మహాసత్తాత్మనాపి చ. 16

లతయందు రసము వెలయునట్లు, ఈ చిత్తత్త్వము సత్తాసామాన్యరూపమునను, మహాసత్తారూపమునను సర్వత్ర అనుస్యూతమై వెలయుచున్నది.

యచ్చిత్తత్త్వమరున్ధత్యాం యచ్చిత్తత్త్వం తవానఘ
యచ్చిత్తత్త్వం చ పార్వత్యాం యచ్చిత్తత్త్వం గణేషు చ. 17
చిత్తత్త్వం యన్మమేదం చ చిత్తత్త్వం యజ్జగత్త్రయే
తద్దేవ ఇతి తత్త్వజ్ఞా వినదన్త్యుత్తమబుద్ధయః. 18

అనఘా ! నీయందున, అరుంధతియందు, పార్వతియందు, నా గణములయందు, నాయందు, ఈ జగత్త్రయందంతటను వెలయు చిత్తత్త్వమునే, ఉత్తమబుద్ధులగు తత్త్వవేత్తలు దేవుడని నిర్దేశించుచున్నారు.

పాదపాణ్యాదిమానత్ర్యో యో వా దేవః ప్రకల్ప్యతే
సంవిన్మాత్రాదృతే బ్రహ్మన్కింసారః కిల కథ్యతామ్. 19

బ్రహ్మజ్ఞా ! హస్తపాదాదులతోఁగూడిన శివుని దేవుడని కల్పించుచున్నారు. అందు, చిత్తత్త్వముగాక సారమేమున్నదో వచింపుము.

చిన్మాత్రమేవ సంసారసారః సకలసారతామ్
గతః స దేవః సర్వోఽహం తస్మాత్సర్వమవాప్యతే. 20

ఈ చిత్తత్త్వమే సంసారమునకు సారము, అన్నిటియొక్కయును సారమైయున్నది. ఈ చిత్తత్త్వమే సర్వమయుడగు దేవత; 'అహం' రూపియగు ఈ చిత్తత్త్వమునుండియే అన్నియును లభింపగలవు.

న స దూరే స్థితో బ్రహ్మన్న దుష్ప్రాపః స కస్యచిత్
సంస్థితః స సదా దేహే సర్వత్రైవ చ ఖే తథా. 21

బ్రహ్మజ్ఞా ! ఈ చిత్తత్త్వము దూరమునలేదు. దుష్ప్రాప్య - వస్తువుగాదు. సర్వదా దేహమునందే విరాజిల్లుచున్నది; ఆకాశమునగూడ వెలయుచున్నది.

స కరోతి స చాశ్నాతి స బిభర్తి ప్రయాతి చ
స నిఃశ్వసతి సంవేత్తా సోఽఙ్గాన్యఙ్గాని వేత్తి చ. 22

ఈ చిత్తత్త్వమే ఈ కార్యముల నన్నిటిని బనర్చుచున్నది; భోజన, పాలన, గమన, నిశ్వసన, జ్ఞానాది కృత్యముల నొనరించుచున్నది.

సోఽస్యాం విచిత్రచేష్టాయాం ప్రకాశిన్యాం చ తద్వశామ్
తత్స్వరూపనిబద్ధాయాం పుర్యామాస్తే మునీశ్వర. 23

మునీశ్వరా! విచిత్రచేష్టాయుక్తమును, ప్రకాశమంతమును నగు ఈ దేహపురి, అతని స్వరూపమువలన నిలబడియున్నది; అతడిందు నివసించుచున్నాడు.

శరీరావసథాయాం చ చలాయాం త్వక్ప్రసాదతః
సోఽస్యాం గహనకోశాయాం హృద్గుహాయాం గుహేశ్వరః 24

ఆయన, శరీరగుహాగహనమును, పంచకోశసమన్వితమును నగు బుద్ధిగుహాయందు గుహేశ్వరుడై వెలయుచున్నాడు.

మనఃషష్ఠేన్ద్రియాచారసత్తాతీతామలాత్మనః
తస్య సంవ్యవహారార్థం సంజ్ఞా చిదితి కల్పితా. 25

శిష్యోపదేశార్థమై, అతనికి షష్ఠేంద్రియమగు మనస్సునకుఁగూడ అతీతమగు నిర్మల - చిత్ అను సంజ్ఞయొసఁగఁబడినది.

స ఏవ చిన్మయః సూక్ష్మః సర్వవ్యాపీ నిరఞ్జనః
ఇమం భాస్వరమాభాసం కరోతి న కరోతి చ. 26

అతడు చిన్మయుఁడు, సూక్ష్ముడు, సర్వవ్యాపి, నిర్లేపుడు. అతడే ఈ రూపములన్నిటిని ప్రకాశింపజేయుచున్నాడు; మరియు, ప్రకాశింపజేయకున్నాడు.

సా చిదత్యన్తవిమలా జగదర్థం జగత్క్రియామ్
ఇమాం రఞ్జయతి ప్రాజ్ఞ రసేనేవ మధుర్లతామ్. 27

ప్రాజ్ఞుఁడా! అత్యంతనిర్మలస్వరూపమగు ఆ చిద్వస్తువే, వసంతము రసమునొసఁగి తరువుల రంజింపఁజేయునట్లు, జగత్సిద్ధికై ఈ జగత్క్రియలనన్నిటిని ఒనర్చుచున్నది.

చారవో యే చమత్కారాశ్చితశ్చితి యథాస్థితమ్
చమత్కుర్వన్తి కిల తే తేన కేచిన్నభోఽభిధాః. 28

దీనియందున్న చైతన్యస్ఫూర్తియను సుందరమగు శక్తి బయటకు వెలువడి, నానావిధ నామరూపభేదముల నొనర్చుచున్నది.

కేచిజ్జీవాభిధానాశ్చ కేచిచ్చిత్తాభిధానకాః
కేచిత్కలాభిధానాశ్చ కేచిద్దేశాభిధానకాః. 29

కేచిత్క్రియాభిధానాశ్చ కేచిద్ద్రవ్యాభిధానకాః
కేచిద్భావవికారాదిజాత్యోచిత్యాభిధానకాః. 30

ప్రకాశాభిధానాః కేచిత్కేచిచ్చ్ఛలతమోభిధాః
అర్కేన్ద్రాద్యభిధాః కేచిత్కేచిద్వ్యతాభిధానకాః. 31

ఈ నాము - రూపభేదములలో నొకదానిపేరు ఆకాశము, మఱియొకదానిపేరు జీవుడు ఇంకొకదానిపేరు చిత్తు; ఇట్లే దానికి మఱి కలా, చిత్తము, క్రియ, ద్రవ్యము, అను పేర్లున్నవి.

రోగ్యతా వైచిత్ర్యముల ననుసరించి, ధ్యానము, వికారము, ప్రకాశము, తైలము, తమస్సు, చంద్రుడు, ఇంద్రుడు, యముడు, మున్నగు పేర్లు కలుగుచున్నవి.

నిరిచ్ఛస్వస్వభావేన వసన్తేన యథాఙ్కురః,
తన్యతే తద్వదేవేయం జగలక్ష్మీశ్చిదాత్మనా. 32

వసంతఋతువు నిరిచ్ఛాస్వభావకమైనను, అంకురోత్పాదనమొనర్చునట్లు, ఈ చిదాత్మ గూడ జగల్లక్ష్మిని విస్తరింపజేయుచున్నాడు,

చిదేవాసు సమగ్రాసు సర్వదైవైకికైవ హి
త్రైలోక్యామ్భోధిసంస్థాసు శరీరజలజాలికా. 33

త్రిలోక - సాగరముల యథార్థస్థితి నన్వేషించిచూడ, ఒక చిత్ - జలములు మాత్రమే యగుపడగలవు; ఇదియే దాని శరీరము.

శరీరపఙ్కజభ్రాన్తమనోభ్రమరసంభృతామ్
ఆస్వాదయతి సంకల్పమధుసత్తాం చిదీశ్వరీ. 34

చిద్రూపిణియగు ఈశ్వరి శరీర - పంకజవనమున పరిభ్రమించు చిత్తభ్రమరసంచితమగు సంకల్ప - మధువు నాస్వాదించుచున్నది.

ససురాసురగన్ధర్వం సశైలార్ణవకం జగత్
చితి స్థితం ప్రవహతి జలావర్తే జలం యథా. 35

సురాసుర గంధర్వ శైలసాగర సమన్వితమగు ఈ జగత్తు, సుడిగుండమునందలి నీటివలె, చిత్సత్తయందుండియే ప్రవహించుచున్నది.

బన్ధచిత్తమయాచారచారుచక్షుర్చక్రికమ్
సంసారచక్రం చిచ్చక్రే భ్రామ్యతి భ్రమభాజనమ్. 36

భ్రమనుగూర్చు ఈ సంసారచక్రము చిచ్చక్రమునబడి తిరుగుచున్నది బంధహేతువులును, చిత్తమయములునునగు కర్తృత్వభోక్తృత్వ వ్యవహారములే ఈ సంసారచక్రముయొక్క సంచలనములు.

చిచ్చతుర్భుజరూపేణ జఘానాసురమణ్డలమ్
కాలో జలదఖణ్డేన సాయుధేన యథాఽఽతపమ్. 37

వర్షఋతువు ఇంద్రధనుస్సు, వజ్రయుక్తమగు మేఘశకలములబూని సూర్యాతపమును శోషడచునట్లు, ఈ చైతన్యమే చతుర్భుజ - విష్ణురూపమును ధరించి శార్ఙ్గగదాద్యాయుధముల ధరించి అసురుల వధించుచున్నది.

చిత్త్రినేత్రతయా బ్రహ్మన్వృషశీతాంశుచిహ్నయా
గౌరీకమలినీవక్త్రపద్మషట్పదతాం గతా. 38

బ్రహ్మర్షి! ఈ చైతన్యమే, వృషభవాహనుడును, త్రినేత్రుడును, చంద్రశేఖరుడును నగు రుద్రరూపమున, గౌరీ ముఖ - కమల - భృంగమగుచున్నది.

విష్ణోః పద్మాలితామేత్య చిద్ధ్యానాధీనమానసా
త్రయీ నలిన్యాః సరసీం ధత్తే పైతామహీం స్థితిమ్. 39

ఈ చైతన్యమే చిద్ధ్యానమొనర్చుచు, విష్ణు - నాభికమల - భ్రమరమై, వేదపద్యముల కాకరమగు మహాసరోవరరూపమగు బ్రహ్మ - శరీరమును దాల్చుచున్నది.

చితో బ్రహ్మన్విచిత్రాణి శరీరాణీహ భూరిశః
పత్రాణీవ తరోర్హేమ్ని కేయూరాదిక్రియేవ చ. 40.

బ్రహ్మజ్ఞా! ఈ చిత్తునకు, వృక్షమున కనేక పర్ణములును, హేమమునకు కేయూరాది వికారములును ఉన్నట్లు, పెక్కు శరీరములున్నవి.

చిత్సమస్తసురానీకపరివన్దితపాదయా
త్రైలోక్యచూడామణితాం ధత్తే వాసవలీలయా. 41

ఈ చిత్తే, సమస్తదేవతావందితపాదుడును, త్రైలోక్యచూడామణియును నగు ఇంద్రరూపమును ధరించుచున్నది.

చిత్సుభాసురతామేత్య త్రైలోక్యోదరడమ్బరే
పతత్యుదేతి సంయాతి స్వాత్మన్యేవాబ్ధివారివత్. 42

ఈ చిత్తే, త్రిలోకమధ్యమున సముద్రజలములవలె లేచిపడు సూర్యరూపమున ప్రకాశించుచు ఉదయాస్తమయముల నందుచున్నది.

చిచ్చన్ద్రికా చతుర్దిక్షు అవభాసం వితన్వతీ
వికాసయతి నిఃశేషభూతసత్తాకుముద్వతీమ్. 43

ఈ చిత్ - చంద్రికయే నలుదిక్కుల ప్రకాశమును వెదజల్లుచు, జీవ - చైతన్యమును కలువలను వికసింపజేయుచున్నది.

చిద్దర్పణమహాలక్ష్మీ స్త్రీజగత్ప్రతిబిమ్బితమ్
గృహ్ణాత్యనుగ్రహేణాన్తః స్వగర్భమివ గర్భిణీ. 44

గర్భిణి గర్భమును ధరించునట్లు, ఈ చిత్తే దర్పణ - సంపదను గైకొని, జగత్ప్రతిబింబమును గ్రహించుచున్నది.

చిచ్చతుర్దశభూతానాం మణ్డలాని మహాన్తి చ
భూతీకరోతి వారిశ్రీః సముద్రస్వమివామ్బుధిః. 45

జలశక్తియే జలరూపమున సముద్రమై దానికి స్వరూపమును గల్పించునట్లు, ఈ చైతన్యమే చతుర్దశభువనములకు అస్తిత్వమును గల్పించుచున్నది.

విచిత్రాలోకకుసుమా ఘనసంకల్పపల్లవా
వ్యోమకేదారికారూఢా సత్తౌఘఫలశాలినీ. 46
జీవజాలరజఃపుఞ్జవాసనారసరఞ్జితా
సంవేదనత్వగ్వలితా చిత్తేహాకలికాకులా. 47
అతీతాసంఖ్యత్రిజగత్కేసరోజ్జ్వలరూపిణీ
అనారతస్పన్దమహావిలాసోల్లాసహాసినీ. 48

సర్వైర్తుపర్వపరుషా జడశైలాదిగుల్మకా
విగ్రహాగ్రన్థివలితా మూలాగ్రపరివర్తితా. 49
చిల్లతేయం వికసితా పేలవం సదసద్వపుః
విచిత్రం దృశ్యకుసుమం పరామర్శాసహం బహు. 50
అనయైవా హి సర్వత్ర చ్ఛాయాచ్ఛన్నమివ జన్యతీ
మన్యతే తన్యతే వస్తు గీయతే క్రియతేఽపి చ. 51

ఈ చిత్తే ఆకాశ - క్షేత్రమున, విచిత్ర తేజఃపుంజములను కుసుమములను, సంకల్పములను ఘనపల్లవములను, పత్త్రలను ఫలములను, సదసత్తులను దృశ్యకుసుమములను గల్పించు లతయగుచున్నది; ఈ దృశ్యకుసుమములు విచారాసహములు, అనగా విచారమునంబడి వలిగిపోవుచున్నవి. జీవులీ చిల్లతా పరాగములు. వాసనారసమున ఈ లత రంజితమైనది. సవికల్ప - జ్ఞానవల్కలముల నిది కప్పబడియున్నది చిత్త - యత్నములను మొగ్గలతో నిది నిండియున్నది. దీన, గతములును, అసంఖ్యాకములును నగు త్రిజగత్కాంజల్కములున్నవి. ఇయ్యది, అనవరతము స్పందవిలాసముతో శోభిల్లుచున్నది. ఋతు - పర్వములతో నిది కఱకుబారినది. జడములగు శైలాది పదార్థములు దీని మూలములు. దీనియందటునిటు, చతుర్విధప్రాణులను గ్రంథులున్నవి. దీని సర్వాంగములు ప్రవృత్తియను ఆవరణతో గప్పబడియున్నవి. ఈ చిల్లతయే నలువైపుల చంద్ర సూర్యప్రభవలె, దృశ్యకుసుమముల వికసింప జేయుచున్నది. ఈ మహా - చిత్తే సర్వత్ర వస్తువుల గల్పించి, తదభిమానమును గూర్చి తత్ప్రసిద్ధిని గలిగించుచున్నది.

మహాచితానయా నిత్యం భాసన్తే భాస్కరాదయః
దేహాః స్పన్దన్తే చ మిథస్తత్సచ్చిజ్జడవిభ్రమైః. 52

ఈ మహాచైతన్యమువలననే భాస్కరాదులు ప్రకాశించుచున్నారు. జడములగు దేహములీ చైతన్యమహిమవలననే లోకులకు క్రియకరములగుచున్నవి.

చితా చావర్తవర్తిన్యా సిద్ధాన్యేవ ప్రనృత్యతి
జగజ్జాలరజోలేఖా తత్సత్తా దృశ్యదేహినీ. 53

జగత్సమూహములను ధూళిరేఖ చైతన్యసత్తవలననే దృశ్యదేహమును ధరించి, తన్ను చైతన్యమునుండి వేఱుగ భావించుకొని నృత్యమొనర్చుచున్నది.

చిత్సర్వం జగదారమ్భమిమం ప్రకటయత్యలమ్
త్రైలోక్యదీపకశిఖాదీపో వర్ణాశ్రయం యథా. 54

ప్రదీపము గృహమునందలి వస్తువులనన్నిటిని ప్రకాశింపజేయునట్లు, త్రైలోక్యదీపశిఖయగు చైతన్యమే ఈ జగత్తునందలి కార్యములనన్నిటినిఁ బ్రకాశింపజేయుచున్నది.

చిచ్చన్ద్రబిమ్బే విమలే శశవత్ప్రాప్య సంగమమ్
సర్వత్ర లక్ష్యతామేతి పదార్థశ్రీరగద్గతా. 55

చైతన్యమే జాగతికపదార్థముల ఆకారమునువహించి, చంద్రమండలమునందలి కళంకము వలె సర్వత్ర పరిలక్షితమగుచున్నది.

చిద్రసాయనసేకేన పదార్థపటలావలీ
రూపమేతి ఫలంచైవ ప్రావృట్సిక్తేవ సల్లతా. 56

పదార్థపటలము చిద్రసాయనసేకమున, వర్షసలిల - సిక్తములగు సుందరలతలవలె, పెం పొంది నామరూపముల ధరించుచున్నది.

చిచ్ఛాయయైవ సర్వస్య జాడ్యం సమ్యగుదేతి చ
సర్వస్యాస్య శరీరస్య గృహాస్యేవ తమఃస్విహ. 57

ఈ చిత్ - ఛాయయే, గలహామధ్యమునందలి అంధకారమువలె, సకలపదార్థముల జడ తనుగూడ కల్పించుచున్నది.

చిచ్చమత్కృతయో దేహే న భవేయురిమా యది
త్రైలోక్యగేహాస్త్వక్త్వాతే న స్పృశేయుః కిలాకృతిమ్. 58

త్రిలోకస్థితములగు శరీరజాలముల చిచ్ఛాయయే తొలగినయెడల, అవి తమ స్పర్శ యోగ్యత్వమునుగూడ కోలుకొనిబోవుచున్నది.

చిదాకాశప్రకాశేఽస్మిన్సంకల్ప శిశుధారిణీ
క్రియాకులవధూర్దేహగృహే స్ఫురతి చఞ్చలా. 59

చైతన్యసహాయ్యమున ప్రకాశితమగు ఈ దేహగృహమున, క్రియయను కులవధువు సంకల్ప- శిశువును ఒడిలో నిడికొన్ని, ఒప్పారుచున్నది.

చిదాలోకం వినా కస్య రసనాగ్రే స్ఫురన్నపి
కథం కదా ప్రకటతామేతి దృష్టః క్వవా రసః. 60

చైతన్యసంపర్కములేకున్న, జిహ్వాగతమైనను వస్తువుయొక్క ఆస్వాదమును అనుభవింప జాలను. పీతద్వ్యతిరిక్తముగ - నెవ్వరును గాంచియుండలేదు,

శృణ్వఙ్గ సాఙ్గశాఖోఽపి కున్తలాలిలతోఽప్యలమ్
చిన్మజ్జనం వినా దేహవృక్షః క ఇవ రాజతే. 61

వత్సా! వినుము. హస్తపాదాది - శాఖాసమన్వితమును, కేశజాల - లతాసమన్వితమును నగు ఈ దేహ - తరువు అంతరమున చైతన్యమే లేకున్న ప్రకాశింపజాలదు.

వర్ధతే విలుఠత్యత్తి చిచ్చరాచరకారిణీ
చిదేవాస్తీతరన్నాస్తి చిన్మాత్రమిదముత్థితమ్. 62

జన్మస్థితిలయములనందుచు చరాచరముల శోభిల్లునదంతయు చైతన్యమే; అదిగాక వేఱొం డు లేదు. అందుండియే అన్నియును కలుగుచున్నవి.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్తవాంస్తథా త్ర్యక్షః సుధాంశుస్వచ్ఛయా గిరా
పునః పృష్టో మయా రామ సుధాంశుస్వచ్ఛయా గిరా. 63

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— రామా! భగవంతుఁడగు త్రిలోచనుఁడు చంద్ర - సుధామయ నిర్మలవచన ముల ఇట్లు నుడువ, నేనాయనను చంద్రసుధామధురవచనముల, మరల నిట్లు ప్రశ్నించితిని.

యది సర్వగతా దేవ చిదస్త్యేకా తదాత్మకః
తదయం చావనిస్స్ఫారమయోఽన్యేవ న చేతతి. 64

దేవా! ఇదంతయును చిద్వ్యాప్తమైన, యీ శరీరము మరణమూర్ఛాసమయముల, నేత్ర విహీనమగు మృణ్మయప్రతిమవలె చేష్టావిహీనమగుచున్న దేమి ?

అయం చిత్వాత్పురా భూత్వా చిద్హీనః సంప్రతి స్థితః
ఇతీయం కల్పనా లోకే ప్రత్యక్షానుభవా కథమ్. 65

'ఇయ్యది పూర్వము చైతన్యవంతమై, తరువాత తద్రహితమగుచున్నది' — అను కల్పన లోకమున నేల ప్రత్యక్షమగుచున్నది ?

ఈశ్వర ఉవాచః—

శృణ్వేతదఖిలం బ్రహ్మన్యదా పృష్టం వదామి తే
మహానయం త్వయా ప్రశ్నః కృతో బ్రహ్మవిదాంవర. 66

ఈశ్వరుడు:— బ్రహ్మజ్ఞా! నీవడిగినదానిని జెప్పుచున్నాడను, వినుము. బ్రహ్మవిచ్ఛ్రేష్ఠా! నీవు అడిగినది చాల దొడ్డప్రశ్న.

చిదస్తి హి శరీరేఽహ సర్వభూతమయాత్మికా
చలోన్ముఖాత్మికైకా తు నిర్వికల్పా పరా స్మృతా. 67

ఈ శరీరమున ఏ సర్వభూతమయమగు చిత్తు విరాజిల్లుచున్నదో, అయ్యది ద్వివిధము. ఇందొకటి, విజ్ఞానమయశబ్దవాచ్యమగు కర్తృభోక్తృస్వభావయుతము; రెండవది కూటస్థమగు నిర్వికల్పచైతన్యము.

సంకల్పబుద్ధా సైవాన్తః స్వయమన్యేవ సంస్థితా
సంకల్పితేతరవరా దుఃశీల్యం స్త్రీ యథా గతా. 68

ఈ చైతన్యమే సంకల్పబలమున తన్ను జీవునిగ భావించుకొని, పతివ్రతయగు స్త్రీ స్వప్నమున నుపపతిని గల్పించుకొని దుశ్శీలయగు అన్యయువతియగునట్లు, అన్యవిధమును బొందుచున్నది.

స ఏవ హి పుమాన్కోపాద్యథేహాన్య ఇవ క్షణాత్
భవత్యేవం వికల్పాజ్జా చిత్స్వరూపాన్యతాం గతా 69

శాంతుడును, సుశీలుడునునగు పురుషుడు, క్రోధకాలుష్యమున రాక్షసుడగునట్లు, ఈ చైతన్యమే సంకల్పకళంకమున జీవభావమునందుచున్నది.

వికల్పకల్పితా బ్రహ్మంశ్చిత్స్వరూపపరిచ్యుతా
జాడ్యం క్రమాద్భావయన్తీ ప్రయాతి కలనాపదమ్. 70

బ్రహ్మజ్ఞా! వికల్పకలుషితమగు చిత్తే నిజస్వరూపభ్రష్టతనంది, క్రమముగ తన్ను జడమని భావించుకొనుచు, స్వకల్పనాబలమునచే, సవికల్పకబుద్ధికి విషయమగుచున్నది.

చిత్స్వయం చేత్యతామేతి సాకాశపరమాణుతామ్
శబ్దబీజాత్మికాం పశ్చాద్యాతి తన్మాత్రగామినీ. 71

దేశకాలవిభాగాన్తా తన్మాత్రవలితాత్క్రమాత్
జీవో భూత్వా భవత్యాశు బుద్ధిః పశ్చాదహం మనః. 72

మనస్త్వం సముపాయాతా సంసారమవలమ్బతే
చణ్డాలోఽస్మీతి మననాచ్చణ్డాలత్వమివ ద్విజః. 73

సంకల్పితాప్రబోధేన జాడ్యా విశ్వప్రబోధినీ
శబలం రూపమాసాద్య సంకల్పాద్యాత్యనారతమ్. 74

అనన్తసంకల్పమయీ జాడ్యసంకల్పపీవరా
చిజ్జాడ్యాన్మోదమాయాతి పయః పాషాణతామివ. 75

ఈ చిత్తే ఆకాశయుతమగు పరమాణురూపమును, శబ్దస్పర్శాది భోగ్యరూపమును బొంది, మాయోపలక్షిత చైతన్యమునకు విషయమగుచున్నది. పిదప, సమిష్టి - ప్రాణమగు హిరణ్యగర్భరూపమును బొందుచున్నది. తరువాత, పంచీకృత - సూక్ష్మభూతములతోగూడి సప్తద్వీపాది దేశవిభాగమును, నిమేషాది కాలవిభాగమును బొందుచున్నది. అనంతర మయ్యదియే ప్రాణమునుధరించి, జీవత్వమును బొంది, మనోబుద్ధుల బొందుచున్నది. మనోభావమునందిన చిత్తే, బ్రాహ్మణుడు చండాలభావనవలన చండాలత్వమును బొందునట్లు, యీ సంసారభావమును బొందుచున్నది. ఈ బ్రహ్మచైతన్యమే అజ్ఞానశబలితమగు రూపమును ధరించి, శరీర, జీవరూపముల సంకల్పించుకొని, తత్సంపర్కమున సర్వజ్ఞత్వమునుగోలుపోయి, భోగసంకల్పముల మాటిమాటికి సంసారియగుచున్నది. అనంత సంకల్పమయమగు యీ చిత్తే, జడ - సంకల్పమున స్థూలభావమును ధరించి, అతిశీతత్వమున నీరు పాషాణమగునట్లు, మోహమును (శరీరమును) బొందుచున్నది.

తతశ్చిత్తం మనోమోహా మాయేతి విహితాభిధా
జాడ్యం నిపుణమాశ్రిత్య సంసారే జాయతే మునే. 76

మునీ! అప్పుడీ చిత్తే, చిత్తము, మనస్సు, మోహము, మాయ యున్నగు నామముల బొందుచున్నది. ఇట్లీతీరుగ నియ్యది సంసారమున జన్మించుచున్నది.

మోహమాద్యముపాయాతా తృష్ణా నిగడపీడితా
కామక్రోధభయోపేతా భావాభావాతిపాతినీ. 77

త్యక్తానన్తనిజాభోగా వ్యవచ్ఛేదవికారిణీ
దుఃఖదావానలాతప్తా శోకాశీవకృశాశయా. 78

ఇయమస్మీతి భావేన శూన్యేన వికలీకృతా
దేహమాత్రగృహీతాస్థా పరం దైన్యముపాగతా. 79

మగ్నా మోహమహాపఙ్కే జీర్ణేవ వనదన్తినీ
భావాభావలతాదోలా పరిలోలశరీరకా. 80

అసారాపారసంసారవికారవ్యవహారిణీ
తాపోపతప్తహృదయా రాగతేజోనురఞ్జితా. 81

నిజయూథపరిభ్రష్టా మృగీవావశతాం గతా
ఆవిర్భావోదితాకారా తిరోభావేఽస్తమాగతా. 82
స్వసంకల్పోపయాతాసు భీతా సంభ్రమదృష్టిషు
పలాయతే వాప్యన్యాసు వేతాలేష్వివ బాలికా. 83
ఉష్ట్రీవ మధురం బిన్దుం వాఞ్ఛతే భావితం సుఖమ్
అవాన్తరపరిభ్రష్టా దోషాద్దోషం పతత్యధః. 84

ఇట్లు, మోహగ్రస్తమగు చిత్తే, తృష్ణా-శృంఖలానిపీడితమై, కామక్రోధాదిభయభీతమై, భావాభావగ్రస్తమగుచున్నది. అప్పుడది తన అనంతత్వమును గోలుపోయి పరిచ్ఛిన్నమగుచున్నది; దుఃఖదావానలదగ్ధమును, శోకాకులవ్యాకులమునునై 'నేని ప్రత్యక్షదుఃఖమోహాది స్వభావుడను' అని భావించుకొనును. అప్పుడయ్యది శరీరమును నమ్మి, ఎనలేని దీనతను బొందును. దాని శరీరము భావాభావముల దోళాయమానమగును. జరాజీర్ణమగు వనహస్తివలె, మోహపంకమున గూరుకొనిపోయి, లేవ నసమర్థమగును. అపారసంసారవిశాలమున నజ్ఞాని హృదయ ముత్తప్తమగును; రాగద్వేషములకు వశమగును. యూథభ్రష్టమగు హరిణమువలె దీనత్వమును బొందును. అగమాపాయములు సుఖదుఃఖముల బొందును. బాలిక స్వసంకల్పితుడగు బేతాళునిగాంచి పరుగిడునట్లు, స్వసంకల్పితమగు ఆపదలగాంచి భయపడి, పరుగిడును కంటకలోలుపమగు ఉష్ట్రి, నింబాది తిక్తఫలముల మధురములని భావించి వాంఛించునట్లు, తుచ్ఛములును విషయములునునగు సంసారవిషయముల నయ్యది అప్పుడు వాంఛించును. చిత్తు ఇట్లు దోషజాలముల జిక్కుకొని, అధఃపతనము నందుచున్నది.

పరం వైవశ్యమాయాతి సంకటాత్సంకటం గతా
దుఃఖాద్దుఃఖం నిపతితా విపదో విపది స్థితా. 85
నానారసగణోపేతా చేష్టాపరవశాశయా
కష్టాత్కష్టమనుప్రాప్తా పరితాపానుతాపినీ. 86
క్రమాదాబద్ధవైదగ్ధ్యాద్వైదగ్ధ్యాజ్జముపాగతా
విచిత్రబన్ధనిర్మాణపరాక్రమపదం గతా. 87
సర్వతః శఙ్కతే భీతా ప్రాణాత్యయముపాగతా
క్షీణతోయేవ శఫరీ వివర్తనపరాయణా. 88
బాల్యే వివశసర్వార్థా యౌవనే చిన్తయా వృతా
వార్ధకేఽప్యతిదుఃఖార్తా మృతా కర్మవశీకృతా. 89
జాయతే స్వర్గనగరే నాగీ పాతాలకోటరే
ఆసురీ దైత్యవివరే నరస్త్రీ వసుధాతలే. 90
రాక్షసీ రాక్షసాధారే వానరీ వనకోటరే
సింహీ గిరీన్ద్రశిఖరే కిన్నరీ కులపర్వతే. 91
విద్యాధరీ దేవగిరా వ్యాలీ చ వనగర్తకే
లతా తరౌ ఖగీ నీడే వీరుత్సానౌ వనే మృగీ. 92

ఇట్లు సంకటములబడి విపన్నత నందును, ఒకటితరువాత మఱియొకటిగా దుఃఖముల విపత్తులబడి, బహుళమగు అనర్థకమున జిక్కుకొనును. ఇట్లు జడావస్థను జిక్కుకొని, నరకాదిలోకముల కేగి, విశేషకష్టముల ననుభవించును. మనుష్యజన్మము బొందియు, చిన్నప్పటినుండి వ్యవహారకౌశలము సంపాదించి, చాతుర్యముతో బంధహేతువులగు ధనపుత్రాదుల గూర్చుకొన పాటుబడును. మోక్షోపయోగమగు వివేకము దుర్లభమగును. విపత్పరంపరల జిక్కుకొని, అందఱి సంశయమునకు గారణమగును. పిదప, మృత్యుసమయమున, అల్పజలముల జిక్కుకొనిన చేపవలె, విలవిల తన్నుకొని మరణించును. బాల్యమసమగ్రతలోను, యౌవనము చింతలలోను, వార్ధక్యము దుఃఖములోను గడుప, దుఃఖార్తుడై మరణించును; అతడు ముక్తిని బడయజాలడు. కర్మవైచిత్ర్యము ననుసరించి, స్వర్గమున అప్సరస, పాతాళమున నాగకన్య, దైత్యభవనమున అసురి, భూతలమున మానవి, రాక్షసాలయమున రాక్షసి, వనమధ్యమున వానరి, గిరిశిఖరమున సింహి, కులపర్వతమున కిన్నరి, సుమేరుపర్వతమున విద్యాధరి, అరణ్యమున క్రూరజంతువు, వృక్షమున లత, నీడమున విహంగము, పర్వతసానువున లత, అరణ్యమున మృగమై జన్మించును.

శేతే నారాయణోఽమ్బోధౌ ధ్యానీ బ్రహ్మపురేఽబ్జజః
కాన్తాగతో హరః శైలే స్వర్గే సురవరో హరిః. 93
దినం కరోతి తీక్ష్ణాంశుర్వర్షత్యమ్బుధరో జలమ్
కరోతి శ్వసనం సంవిత్సపర్వతమహాదధిమ్ 94
ఋతుచక్రం ప్రవహతి సహసా కాలమణ్డలమ్
దినరాత్రితయాపైతి తేజస్తిమిరతాం క్రమాత్. 95
క్వచిద్బీజరసోల్లాసాత్క్వచిత్పాషాణమానినీ
క్వచిన్నదీ రసవతీ క్వచిత్కుముదవిస్తృతిః. 96
క్వచిత్ఫలావలీహాసైః క్వచిత్కాష్ఠానలాదిభిః
క్వచిచ్ఛైత్యహిమద్వారి క్వచిత్ఖాది న కించన. 97
క్వచిదుజ్జ్వలితాకారా క్వచిత్కష్టా శిలా క్వచిత్
క్వచిన్నీలాభ హరితా క్వచిదగ్నిః క్వచిన్మహీ. 98
సర్వాత్మత్వాత్సర్వగత్వాత్సర్వశక్తిత్వయోగతః
సర్వాత్త్వాదేవంరూపైవ భాదస్యచ్ఛైవ సా పరా. 99
చిచ్ఛినోతి యథాత్మానం యేన యత్ర యదా యదా
తత్తథానుభవత్యమ్బుస్పన్దాద్వీచ్యాదితాం యథా. 100

ఈ చైతన్యమే నారాయణుడై సాగరమున శయనించుచున్నాడు. బ్రహ్మపురమున కమలయోని బ్రహ్మయై ధ్యానవిరతుడైయున్నాడు. కైలాసమున త్రిలోచనుడై అర్ధనారీశ్వరరూపమున వెలయుచున్నాడు. స్వర్గమున సురరాజగు ఇంద్రుడైయున్నాడు. ఈ చైతన్యమే సూర్యుడై, దినమును గల్పించుచున్నాడు. మేఘమై వర్షమును గురిపించుచున్నాడు. వాయురూపమున వస్తువుల నన్నిటిని గదిలించుచున్నాడు. ఈ చైతన్యమే సంవత్సర - చక్రము, యుగములు, మన్వంతరములై

ప్రవహించుచున్నది. ఈ చైతన్యమే తేజోతిమిరరూపములను దివరాత్రుల గల్పించుచున్నాడు. ఒకచోట వృక్షాదుల బీజరూపముగను, రసస్వరూపముగను విలసిల్లుచున్నాడు. మఱియొకచోట పాషాణస్వరూపమున వెలయుచున్నాడు. ఇతరత్ర రసవతులగు నదీ స్వరూపమునను, వికసిత కుసుమదరూపము నను, పక్వఫలసమూహరూపమునను, కాష్ఠ - వహ్ని స్వరూపమునను, శీతలమగు జలస్వరూపమునను, ఆకాశాదిరూపమునను, శూన్యరూపమునను, ఉజ్వల - ఆకృతిని వహించియు, కఠిన శిలారూపమును దాల్చియు, నీలహరితవర్ణములదాల్చియు, అగ్నిరూపమునను, భూమిరూపమునను ఈ చైతన్యమే ప్రకాశించుచున్నది. ఈ చైతన్యము సర్వమయము, సర్వగామి, సర్వశక్తియుంతమునగుటవలన నిన్ని విధముల ప్రకాశించుచున్నది; అయ్యది ఆకాశముకంటెకూడ నిర్లిప్తము, పైవస్తువులనుండి భిన్నము నీరు స్పందించి, తరంగాదిరూపముల ధరించునట్లు, యీ చైతన్యమిచ్చట ఏరూపమున వివర్తమునంది, ఏశ్న రూపమున భావించుకొనుచున్నదో, అయ్యది అతియగనే అనుభవగోచరమగుచున్నది.

హంసీ క్రౌఞ్చీ బకీ కాకీ సారసీ తురగీ వృకీ
ఖకీ బలాకా హారిణీ వానరీ కిన్నరీ శునీ. 101

వటికా పింగలీ కాలీ మక్షికా భ్రమరీ శుకీ
ధీః శ్రీర్హ్రీః ప్రీతి రతిశ్చ శమ్బరీ శర్వరీ శశీ. 102

ఏతాస్వన్యాసు చాన్యాసు పరిభ్రమతి యోనిషు
వివర్తమానసంసారే జలావర్తే తృణం యథా. 103

బిభేత్యథ స్వసంకల్పాత్స్వశబ్దాదివ గర్దభీ
నానయా సదృగన్యాస్తి ముగ్ధా బాలా చలాఽబలా. 104

ఏషా సా కథితా తుభ్యం జీవశక్తిర్మహామునే
ప్రాకృతాచారవివశా వరాకే పశుధర్మిణీ. 105

కర్మాత్మేత్యభిధాం ప్రాప్తా శోచ్యాస్య పరమాత్మనః
అనన్తం దుఃఖబహులం స్వయం విభ్రమమాశ్రితా. 106

అసదేవానయా క్రాన్తం వినాశి సహజం మలమ్
తణ్డులేనేవ కఙ్కుశ్చాకమనన్యయాఽవ్యవస్థితమ్. 107

అనన్తవిభవభ్రష్టా దౌర్భాగ్యపరితాపినీ
శోచన్తీ ప్రాప్య జీవత్వం భర్తృహీనేవ నాయికా. 108

ఈ చైతన్యమే హంసీ, బకీ, కాకీ, వృకీ, తురగీ, హారిణీ, బలాకా, వానరీ, కిన్నరీ, కుక్కురీ, వటికా, పింగళా, కాళీ, భ్రమరీ, మక్షికా, శుకీ, ధీ, శ్రీ, హ్రీ, ప్రీతి, రతి, మాయా, శర్వరీ, శశ్యాది యోనుల బరిభ్రమించుచున్నది. సుడిగుండమున బడ్డ గడ్డిపరకవలె, యీ చైతన్యమే వివర్తము నందుచున్నది. గర్దభము తనమాటకు దానే భయబడునట్లు, తన సంకల్పములకు దానే భయపడు చున్నది. దీనినిబోలు, అబలయును, ముగ్ధయును, చంచలయును నగు బాలికలేదు. (అనగా, ఇది బాలికకంటెకూడ ముగ్ధ, చంచల, అబలయని గ్రాహ్యము). మునీంద్రా! ఇంతవఱకు నీకడ వర్ణింపబడిన చైతన్యమే జీవశక్తి. శోచనీయమగు నీచవ్యవహారమునబడి, అవశయై పశుధర్మమునుపొంది

నది. కర్మానుసారము దీనికిట్టి దురవస్థకలుగుచున్నది; దుఃఖసంకులములను భ్రాంతులబొందుచున్నది. భాన్యము నశ్వరమగు లోకమందాల్చినట్లు, ఇదిగూడ మలమును ధరించుచు చున్నది; ఇదియే అవిద్యారూపమున అల్పకాలము వెలయుచున్నది. ఈ చైతన్యమే జీవభావమునంది, భర్తృహీనయగు నాయికవలె, దురదృష్టసంతప్తమును, వైభవవంచితమునునై శోకించుచున్నది.

జడగవేరవలోకయ శక్తతాం
నిజపదస్మరణేన వినేహ చిత్
వ్రజతి కష్టమధఃపతనా యయా
యదరఘట్టఘటీఘనపీఠవత్. 109

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే శివపూజోపాఖ్యానే పూర్వార్థే చేతోన్ముఖచిద్విచారో నామ త్రింశః సర్గః ॥ 30 ॥

జడరూపిణియగు అవిద్యయొక్క సామర్థ్యమెంతయో నీ వొకసారి పరికించిజూడుము. పూర్ణబ్రహ్మస్వభావమగు చైతన్యముగూడ, యీ అవిద్యావశమున నిజస్వరూపమును విస్మరించి, ఘటీయంత్రఘట - అకాశమువలె కేవలము అధఃపతనార్థము అరుగుచున్నది. హా! ఎంత కష్టము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున శివపూజోపాఖ్యానమున చేతోన్ముఖచిద్విచారమను త్రింశ సర్గము ॥ 30 ॥

ఏకత్రింశః సర్గః.

[జీవతాదినిషేధేన సా శుద్ధా చిత్ప్రదర్శ్యతే
మనఃప్రాణేన్ద్రియద్వారా బహిరన్తఃప్రథా యయా.

ఈ ప్రకరణమున జీవితాదులు నిషేధింపబడి, మిగిలిన చిన్మాత్రశుద్ధచిద్వస్తువు ప్రదర్శింపఁబడుచున్నది.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

చినోత్యలీకమేవైవం సదుఃఖాస్మీతి భావనాత్
చిత్స్వప్నక్షీబతామోహపతితా సంభ్రమే యథా. 1

శ్రీ ఈశ్వరుడు:— స్వప్నమున 'నేను ఉన్మత్తుడను' అని మోహవశమున భావించి, దుఃఖమును అనుభవించుతీరుగ, యీ చైతన్యమే తన్ను దుఃఖయుక్తముగ భావించుకొని, అజ్ఞానవశమున అలీకమగు జీవజగద్భావమును బొందుచున్నది.

అమృతాపి మృతాస్మీతి విపర్యస్తమతిర్వధూః
యథా రోదిత్యనష్టైవ నష్టాస్మీతి తథైవ చిత్. 2

ఒకానొక యువతి, మరణింపకున్నను దుఃఖవశమున మరణించితినని భావించుకొని వ్యాకులపడు నట్లు, యీ చైతన్యముగూడ, వినష్టముగాకున్నను వినష్టమైనట్లు భావించుకొని, దుఃఖించుచున్నది.

అకారణం విపర్యస్తా మతిర్భ్రాన్తమపి స్థిరమ్
యథా జగత్పశ్యతీదం తథాహన్తా భ్రమాచ్చితి. 3

భ్రాంతబుద్ధికి తిరుగుచున్న కుమర్మసారిగూడ తిరుగనట్లగపడునట్లు, అహం ప్రత్యయవశమున చైతన్య మీ జగత్తును స్థిరముగ గాంచుచున్నది.

చిత్తం హి కారణం త్వస్యాః సంసారానుభవే చితేః
న చ తత్కారణం కించిచ్చిత్త్వాన్యత్వాత్వసంభవాత్. 4

చిత్తమే చైతన్యముయొక్క సంసారానుభవమునకుఁ గారణము; ఇది యున్నదును మిథ్యయవ జాలదు. ఏలయన, చిద్వ్యతిరిక్తమగు వస్తువేలేదు.

ఏవం హి కారణాభావాచ్చేత్యస్యాసంభవాదితి
నాసౌ చిత్తం తతశ్చేత్యం యత్నతశ్చేత్యతే యదా. 5

ఇట్లు కారణమేలేకుండుటవలన, దృశ్యమగు యీ జగత్తుగూడ లేనిదగుచున్నది. చిత్తము, చిత్తపరికల్పన, తత్ఫలమగు జగత్తుగూడ అసత్యమేయగుచున్నది.

న దృశ్యదర్శనద్రష్టృరూపం తైలమివోపలే
న కర్తృకర్మకరణం దృశీన్దావివ కృష్ణతా. 6

పాషాణమున తైలముండనట్లు, యీ చైతన్యమునగూడ, దృశ్యదర్శనములులేవు, చంద్రుని యందు కృష్ణవర్ణములేనట్లు, యీ చైతన్యమున కర్త, కర్మ, కరణములు లేవు.

న మాతృమేయమానాని నభసీవ నవాఙ్కురః
న చిచ్చేతనచేత్యాది నన్దనే ఖదిరో యథా. 7

ఆకాశమున నవాంకురములు లేవనట్లు, యీ చైతన్యమున ప్రమాతా, ప్రమేయ, ప్రమాణములులేవు. నందన - కాననమున ఖదిరవృక్షములేనట్లు, యీ చైతన్యమున చిత్తవృత్తి, చేతము, చేత్యము (జగత్తు) మున్నగునవి లేవు.

నాహన్త్వత్వన్తత్త్వాది పర్వతత్వమివామ్బరే
న దేహాత్వాన్యదేహత్వే శ్వేతత్వమివ కజ్జలే. 8

ఆకాశమున పర్వతత్వము లేనట్లు, ఈ చైతన్యమున అహంత్వ, త్వంత్వ, తత్త్వాది భేదములు (నీవు, నేను, అది మున్నగు భేదములు లేవు. కాటుకయందు శంఖత్వము అనగా తెల్లదనము లేనట్లు, చైతన్యమున స్వపరదేహములు లేవు.

నానానానా న చాప్యన్తర్రణావివ సుమేరవః
నచ శబ్దార్థ శబ్దశీర్మహామరలతా యథా. 9

పరమాణువున సుమేరు పర్వత ముండుట అసంభవమైనట్లు, ఈ చైతన్యమునగూడ 'నానాత్వ' అనానాత్వములు ఉండుటగూడ అసంభవము. ఊసరప్రదేశమున, లతయుండనట్లు ఇటు నామ రూపముల ఉనికియే లేదు.

నేతినేతి న చైవార్కమణ్డలే రజనీ యథా
న వస్తుతావస్తుతే చ తుషారే తు యథోష్ణతా. 10

సూర్యమండలమున రాత్రిలేనట్లు, ఈ చైతన్యమున దృశ్యవస్తునిషేధముకూడలేదు. తుషారము (పొగమంచు)న వేడియుండనట్లు, దీనియందు వస్తుత్వ, అవస్తుత్వము లేమియును లేవు.

న శూన్యతాశూన్యతే వా శిలాకోశ ఇవ ద్రుమః
శూన్యతాశూన్యతా నామ మహతీ ఖ ఇవాఖతా. 11

శిలాగర్భమున వృక్షము జన్మింపనట్లు, ఈ చైతన్యమున శూన్యతా, శూన్యతాభావములుకూడలేవు. ఆకాశముయొక్క విశాలత, శూన్యాశూన్యములుగ పర్యవసింపక, స్వచ్ఛభావముననే పర్యవసించుచున్నది.

కేవలం కేవలీభావస్వచ్ఛత్రైవావశిష్యతే
న చిత్తాత్కస్యచిద్దోషాజ్జాతమైతదవాప్యతే. 12

అట్లే చైతన్యముయొక్క శూన్యత్వవిశేషణముగూడ నిర్మలభావముననే పర్యవసించుచున్నది. ఈ సంసారరూపకమగు అనర్థము ఒకానొక చిత్తముయొక్క దోషమున సంభవించుచుండుట లేదు.

తత్సర్వభావనామాత్రేణానర్థః ప్రకృతః స్థితః
తజ్జ్ఞోఽప్యభావనామాత్రేణానర్థ ఉపశామ్యతి. 13

కాని, ఆ చిత్త (= హిరణ్యగర్భ) సృష్టయగు దేహేంద్రియాదుల అహంభావకల్పన వలననే, ఈ అనర్థము దాపురిల్లినది. ఈ భావము నశించిన, ఈ అనర్థముగూడ తొలగిపోవును. ఇంకేమియును మిగులదు.

తజ్జ్ఞోఽప్యభావనామాత్రాదృతేఽన్యతోఽపయుజ్యతే
న తృణం న చ త్రైలోక్యమితి స్వాయత్తతాత్ర యా. 14

తత్త్వజ్ఞుడుగూడ ఈ భావనను తొలగింపకున్న ఇందు చిక్కువడిపోవును ముల్లోకముల నిది తృణమువలె నిస్సారము అని గ్రహించిన, తేలికగ దూరమైపోగలడు.

స్వాయత్త ఏవ చైషోఽర్థో దుఃసాధ్యో భావనాస్థితః
యద్యన్న సాధ్యతే పుంసా తత్కథం క్వేవ లభ్యతే. 15

ఈ భావనా - త్యాగము దానియంతట అదేయగునని తలపోయరాదు. ఈ భావనను త్యజించుటకు పురుషకారము అత్యంతప్రయోజనము; ఇయ్యదిలేకున్న దీని నెవ్వరును సాధింపజాలరు.

నిర్వికల్పాద్వితీయా చిద్వ్యాసా సకలగా సతీ
పరమైకా పరా స్వచ్ఛా దీపికా తేజసామపి. 16

అహంభావనను త్యజించి సంసారానర్థమును దూరమొనర్పగలిగిన, సర్వవ్యాపియగు ఆ చైతన్యము 'నిర్వికల్పకము 'అద్వయము' అని గ్రహింపవచ్చును. అదియే, తేజోపదార్థముల నన్నిటిని గూడ ప్రకాశింపజేయు నిర్మలవస్తువు.

సైషావభాసనకరీ సర్వగా నిత్యనిర్మలా
నిత్యోదితా నిర్మనస్కా నిర్వికారా నిరఞ్జనా. 17

నిత్యనిర్మలమగు యీ చైతన్యమే వస్తువులనన్నింటిని ప్రకాశింపజేయుచున్నది. ఇది నిత్యోదితము, నిర్మలస్వరూపము, నిర్వికారము, నిరంజనము.

ఘటే పటే వటే కుడ్యే శకటే వానరే ఖరే
అసురే సాగరే భూతే నరే నాగే చ సంస్థితా. 18

ఈ చైతన్యమే ఘటపటములు, గర్తములు, కుడ్యములు, శకటములు, సురాసురనాగములు, ఖరవానరములు, సాగరములు వెలయుచున్నది.

సాక్షివత్తిష్ఠతి సతీ స్పందతే నచ కుత్రచిత్
దీపః ప్రకాశనాదేవ కరోతి న పునః క్రియామ్. 19

ఈచైతన్యమే సర్వత్ర సాక్షివలె వెలయుచున్నది, స్పందింపకున్నది. దీపమునకు ప్రకాశింపజేయుటకన్న వేఱొండు కార్యములేనట్లు, ఈ చైతన్యమునకు ప్రకాశింపజేయుటకంటె వేఱొండు క్రియలేదు.

మలినాప్యమలైషా సా వికల్పాఢ్యా వికల్పినీ
జడేవాప్యజడాభాసా న సర్వా సర్వగైవ చ. 20

చైతన్యముయొక్క వాస్తవస్వరూప మిట్టిదైనను, దేహాదిభావములవలన మలినమై, వికల్పమయమగుచున్నది. అజడమయ్యు జడమగుచున్నది. సర్వగామినియయ్యు, సంకుచితమగుచున్నది.

నిర్వికల్పా పరా సూక్ష్మా చిచ్చినోతి స్వసంవిదమ్
వాతా వాతాఙ్గమర్మాది యథా యన్త్రాదివేష్టనే. 21

ఈ చైతన్యమే నిర్వికల్పమగు సూక్ష్మావస్థయందుండియు, ప్రాణమయమగు లింగశరీరమున ప్రతిబింబితయై, సూక్ష్మమగు తంతువులు యంత్రమునబడి పెద్దబట్టలుగ మారునట్లు, హస్తపాదాది అవయవములుగ మారుచున్నది.

రూపాలోకమనస్కారావలితా చిదబోధతః
బోధతశ్చైవ భవతి స్వప్నం సదసతీ యతః. 22
సా పరైవ చిదత్యచ్ఛా చిన్తామాయాతి చేతనాత్
సాధురేవ యథా సాధుర్భావితే దుర్జనైర్మనాః. 23

స్వప్నమున పురుషుని వాసనామయచిత్తము బయట విషయరూపముగను, అంతరమున బోధరూపముగను వెలయునట్లు ఈ చైతన్యమే జాగ్రద్దశయందుగూడ విషయాకృతిని, అంతరమున మనోరూపమునను వెలయుచు, జ్ఞానాఽజ్ఞానాత్మకమగుచున్నది. దుర్జనసాంగత్యమున సాధుపురుషుడు అసాధువగునట్లు, అతినిర్మలమగు ఈ చైతన్యమే దేహాద్యాకారముల చేతితమై తదనుకూలమగు చింతను బొందుచున్నది.

మలేన స్వర్ణమాయాతి తామ్రతాం మలమార్జనాత్
పునః కనకతామేతి యథా చిత్పరమా తథా. 24

సువర్ణము మాలిన్య - సంయోగమున తామ్రభావమును దాల్చునట్లును, మరల మాలిన్యమును శుభ్రపఱచిన సువర్ణమగునట్లును, ఈ చైతన్యముగూడ సంయోగవియోగములవలన శుద్ధము, అశుద్ధము నగుచున్నది.

స్వారోపశాన్త్యా స్వాదర్శో యథైతి ప్రతిమాస్థితిమ్
తథా స్వర్గమివాగమ్య బోధాత్స్వం యాతి తత్పదమ్. 25

అద్దమును కుదిర్చిపఱచిన అయ్యది ప్రతిబింబమును ప్రతిఫలింపజేసికొను స్వచ్ఛభావమును దాల్చునట్లు, అజ్ఞానమున జీవజడభావమును దాల్చిన ఈ చైతన్యముగూడ తత్త్వబోధవలన మఱల స్వకీయమగు తత్త్వభావము నందుచున్నది.

అభావవేదనాదస్యాః సంసారః సంప్రవర్తతే
స్వభావవేదనాదేవ త్వసదేవోపశామ్యతి. 26

ఈ చైతన్యముయొక్క అజ్ఞానమువలననే సంసార ముదయించుచున్నది, ఈ చైతన్యముయొక్క స్వరూపమును గ్రహించిన, సంసారము తుచ్ఛమై లయమగుచున్నది.

యదా చిత్త్వాచ్చినోత్యన్తరన్యతామసతీం తదా
అహన్తామివ సంప్రాప్య నశ్యతీవాప్యనాశినీ. 27

ఈ చైతన్యము అసద్భావమును గ్రహించినప్పుడు, నిత్యస్వభావయుతమయ్యు వినాశగ్రస్తమువలె దోచును.

ఈషత్స్పన్దాదధోయాతి భృగుప్రాన్తాత్తరోః ఫలమ్
యథా తథైవ సంవిత్తేరధఃపాతో మహానివ. 28

తొడిమ తొలగిన మాత్రముననే - ఇంతటి అల్పస్పందనముననే, పర్వతతటమునుండి వృక్షఫలము అధఃపతనమును బొందునట్లు, సూక్ష్మమగు చిత్పదార్థమునుండియే ఈ విశాలజీవభావమును గ్రహింపుము.

రూపాదీనాంతు సత్తైషా చిత ఏవామలైవ చిత్
ద్వైతైకత్వే త్వబోధోత్థే బోధేన విలయం గతే. 29

అందువలన బాహ్యములగు రూపరసాదుల సత్తగూడ ఈ అద్వితీయచైతన్యమే యగుచున్నది. అధ్యస్తములగు భేదాభేదములుగూడ అజ్ఞానసంభూతములు. జ్ఞానబలమున నియ్యవి లయమును బొందగలవు.

సత్తామాత్రేణ చిత్తస్య బోధశ్చిత్తేన్ద్రియాదిషు
ఆలోకసత్తామాత్రేణ వ్యవహారః క్రియాస్వివ. 30

చిత్తేంద్రియాది కరణముల అనుభూతమగు సాక్షి - చైతన్యముయొక్క బోధగూడ, ఈ చైతన్యసత్తవలననే సంభవించుచున్నది; దీనియొక్క కార్యవ్యవహారముగూడ, ఈ చైతన్యముయొక్క ప్రకాశమువలననే కలుగుచున్నది.

వాతాత్కనీనికాస్పన్దస్తద్దీప్తిర్దృష్టిరుచ్యతే
తద్బాహ్యావతి తద్రూపరూపబోధస్తు చిత్పరా. 31

ఈ చైతన్యముయొక్క శక్తివలననే వ్యానవాయువు నేత్రగోళకములను చలింపజేయుచున్నది. ఈ చలనమువలన నెయ్యది ప్రకాశింపజేయబడుచున్నదో, అయ్యదియే చక్షువనంబడు

చున్నది. ఈ ఇంద్రియ ద్వారమున అంతఃకరణవృత్తి బహిర్గతమై, ఘటపటాదుల ఆకృతినిదాల్చి, వాటి సత్తను గ్రహింపజేయుచున్నది. ఇదికూడ, ఆ చైతన్యమే.

త్వగ్జ్మారుతౌ జడౌ తుచ్ఛౌ తత్సఙ్గః స్పర్శ ఉచ్యతే
మనసం స్పర్శసంవిత్తిస్తత్సంవిత్తిస్తు చిత్పరా. 32

త్వక్ (స్పర్శేంద్రియము), వాయువు - ఈ రెండునుగూడ తుచ్ఛములు అనగా జడములు; ఈ రెండిటి సంయోగమువలనగలుగు స్పర్శ ఈ చైతన్యశక్తివలననే సంభవించుచున్నది.

గన్ధతన్మాత్రపవనసంబన్ధో గన్ధసంవిదః
ఆసాం తు మనసా హీనం వేదనం పరమైవ చిత్. 33

గంధతన్మాత్ర, తన్నాశ్రితమగు ప్రాణవాయువుల సంబంధము గంధజ్ఞాన మనంబడు చున్నది. ఈ గంధజ్ఞానముకూడ చిత్తవృత్తికి సంబంధించినదగుటవలన గంధసంవిత్తనంబడుచున్నది ఇయ్యది అంతఃకరణమను పరిచ్ఛిన్నప్రదేశమునుండి వేఱొనర్పబడిన, పరమ - చైతన్యముగాక వేఱొండుకాదు.

శబ్దతన్మాత్రశ్రవణవాతసజ్ఞాన్మనోవినా
సుషుప్తసదృశీ సంవిత్పరమా చిదుదాహృతా. 34

ఇట్లే శబ్దతన్మాత్రతో శ్రవణేంద్రియ - వాయువు కూడిన నయ్యది శబ్దసంవిత్తు అనంబడు చున్నది. అంతఃకరణ - వృత్తిరహితమును, నిర్వికల్పమును, సుషుప్తిసదృశమునునగు ఈ చైతన్యమే పరమచైతన్యమనంబడుచున్నది.

క్రియోన్ముఖత్వం సంకల్పాత్సంకల్పో మననక్రమః
మననం చిత్తకాలుష్యమాత్మా చిన్నిర్మలా భవేత్. 35

కర్మేంద్రియముల ప్రవృత్తివలనకలుగు సంకల్పమే చిత్తకాలుష్యమగు మననము (చింత) అనంబడుచున్నది. ఈ మనోవృత్తులకు సాక్షియగు చైతన్యమే, నిర్మలమగు ఆత్మచైతన్యమని గ్రహింపుము.

చిత్ప్రకాశాత్మికా నిత్యా స్వాత్మన్యేవాత్ర సంస్థితా
ఇదముజ్జగదన్తే సన్నివేశం యథా శిలా. 36

ప్రకాశాత్మకమగు ఈ చైతన్యమే తనయందు తాను నిలయుచు, స్ఫటికమణివలె, తన యందే జగత్తులను ధరించుచున్నది.

అద్వితీయా బధానేదం వికారాదివివర్జితమ్
నాస్తమేతి న చోదేతి స్పన్దతే నో న వర్ధతే. 37

అద్వితీయమగు ఈ చైతన్యము నిర్వికారభావమున ఈ జగద్రూపమును ధరించినను, దీనికి ఉదయాస్తమయములుగాని, చలనముగాని, వృద్ధిగాని లేవు.

సంకల్పాజ్జీవతామేత్య నిఃసంకల్పాత్మనాత్మనా
చిజ్జడం నో జడం భావం భావయన్తి స్వసంస్థితా. 38

సంకల్పబలమున ఈ చైతన్యము జీవభావమును దాల్చినను, సంకల్పరహితమై తనయందు తానే వెలయుచు, ఈ జడజగత్తునుగూడ వాస్తవమునకు చైతన్యమయమని గ్రహించి స్వస్వరూపమున వెలయుచున్నది.

రథ స్త్వస్యాశ్చిత్తేర్జీవో జీవస్యాహంకృతీ రథః
అహంకృతే రథో బుద్ధిస్తతో బుద్ధేర్మనో రథః. 39
మనసస్తు రథః ప్రాణః ప్రాణస్యాక్షగణో రథః
అక్షౌఘస్య రథో దేహో దేహస్య స్పన్దనో రథః. 40

జీవుడే చైతన్యముయొక్క రథము, జీవుని రథము అహంకారము, అహంకారముయొక్క రథము బుద్ధి, బుద్ధియొక్క రథము మనస్సు, మనస్సుయొక్క రథము ప్రాణము, ప్రాణముయొక్క రథము ఇంద్రియములు, ఇంద్రియములయొక్క రథము శరీరము, శరీరముయొక్క రథము కర్మేంద్రియములు. ఈ రథములన్నిటియొక్క కార్యము స్పందనము.

స్పన్దనం కర్మ సంసారే జరామరణపఞ్జరమ్.
ఏవం ప్రవర్తితం చక్రమిదమాది విభూతిజమ్. 41

జరామృత్యుమయమగు దేహపంజరముననున్న జీవ - విహగముల ఈ చక్రము మూలకారణమగు పరమేశ్వరుని విభూతివలన సంభవించినది.

ప్రతిభాసత ఏవాత్మన్యసత్స్వప్న ఇవాతతః
మనాగపి న సత్యాత్మ మృగతృష్ణామ్బువత్స్థితమ్. 42

ఈ ప్రపంచమంతయు, ఆత్మయందు తుచ్ఛమగు స్వప్నమువలె ప్రతిభాసించుచున్నది. ఇందు ఒకింతయు సత్యములేదు; మరుమరీచికవలె, తుచ్ఛము.

రథస్త్వత్ర స్మృతః ప్రాణః కల్పనాయా మునీశ్వర
యత్ర ప్రాణమరుత్తత్ర మననం పరితిష్ఠతి. 43

మునీశ్వరా ! పండితులు ప్రాణరథమును కల్పనారథము అనిగూడ అందురు. ఏలయన, ప్రాణమెటువైపున కలుగునో, మనస్సుగూడ అచ్చటకే యరుగును.

ఆలోకశ్రీః స్థితా యత్ర రూపం తత్రైవ రాజతే
ప్రాణో బలీ స్థితో యత్ర తదేవ పరివేపతి. 44

ప్రకాశమున్నచోటనే రూపముండును. బలవంతుడగు ప్రాణవాయువున్నచోటనే, చలనమున్నది.

యత్ర్పయాతి వనం వాత్యా తదేవ పరిఘూర్ణతే
మనస్యాకాశసంలీనే న ప్రాణః పరివేపతి. 45

ఏ యరణ్యమున వాయువు ప్రవేశించుచున్నదో, అటనే కదలిక కలుగుచున్నది. మనస్సు ఆకాశమున లీనమైన మతి కదలికయుండదు.

తేజస్య పత్త్వామాయాతే న రూపమివ రాజతే
ప్రాణేప్రశాన్తే మరుతి మనో న్తర్న మనాగపి. 46

ప్రకాశములేకున్న రూపముండనట్లు, ప్రాణవాయువు ఉపశమించిన, మనస్సనునది బొత్తిగ ఉండదు.

వాత్యాయాముపశాన్తాయాం రజో న పరికమ్పతే
యత్ర ప్రాణో మరుద్యాతి మనస్తత్రైవ తిష్ఠతి 47

గాలి ఆగిపోయిన దుమారములేవదు. ప్రాణవాయువరిగినచోటకే మనస్సుగూడ అరుగుచున్నది.

యత్ర యత్రానుసరతి రథస్తత్రైవ సారథిః
ప్రాణసంప్రేరితం చిత్తం యాతి దేశాన్తరే క్షణాత్. 48

రథ మెచ్చటెచ్చటికి అరుగునో, సారథిగూడ అచ్చటచ్చటికి పోవలసియుండును. ప్రాణవాయు వెటకరిగిన, చిత్తముగూడ క్షణములో అటకఱుగును.

క్షేపణోన్ముక్తపాషాణ ఇవ తత్రాన్యథా క్షయి
యత్ర పుష్పం తత్ర గన్ధో యత్రాగ్నిస్తత్ర సోష్ణతా. 49

క్షేపణీయంత్రమున విడువబడిన రాయివలె, మనస్సుగూడ ప్రాణమును అనుసరించుచున్నది. పుష్పమున్నచోట సుగంధమును, అగ్నియున్నచోట ఉష్ణత్వమును ఉండునట్లు, ప్రాణవాయువున్న చోట మనస్సు వెలయుచున్నది.

యత్ర ప్రాణో మరుద్యాతి యత్రేన్దుస్తత్ర తచ్ఛవిః
సంవిత్తిః పవనస్పన్దాన్నాడీసంస్పర్శనశ్చ సః. 50

చంద్రుడున్నచోట వెన్నెల ఉండునట్లు ప్రాణవాయువున్నచోట మనస్సు వెలయుచున్నది. ఈ వాయుచలనమువలననే చాక్షుషాది జ్ఞానము కలుగుచున్నది; ఈ వాయువే శరీరమందంతటను అన్నరసమును వ్యాపింపజేయు, నాడులవన్నిటిని స్పర్శించుచున్నది.

సంవిత్తిస్ఫారతా చిత్తం మనస్తత్ప్రాణకోటరే
సర్వత్ర విద్యతే సంవిద్వ్యోమస్వచ్ఛా జడాజడే. 51

చిత్తము, మనస్సులచే నిర్మింపబడినదియును, లింగశరీరాత్మకమును, ప్రాణ-కోటరమున ప్రతిబింబించి ద్విగుణీకృతమగునదియునగు చైతన్యముయొక్క వ్యాపకత్వము ప్రాణవాయువుయొక్క కార్యముగాక అన్యమెట్లగుగలదు? ఆకాశమువలె స్వచ్ఛమగు ఈ చైతన్యము జడాజడ పదార్థముల నన్నిటియందు నిండియున్నది.

క్షుభ్యతీవ తు సా ప్రాణస్పన్దాదిత్యనుభూయతే
సత్తామాత్రస్వరూపేణ జడేషు సమవస్థితా. 52

ప్రాణవాయువుయొక్క స్పందనమున స్పష్టముగ అభివ్యక్తమై సంచలితమైనప్పుడే ఇయ్యది అనుభవగోచరమగును. ఈ చైతన్యము జడదేహముల ప్రాణవాయువు వలన ఉద్బోధితమై, అభ్యస్తమైన చైతన్యముతో అభిన్నతను అనుభవించుచున్నది. జీవద్దశయందే ప్రాణముండుటవలననే జడమగు దేహము నానావిధయత్నముల నొనర్చుచున్నది.

ప్రాణసంబోధితా వేత్తి వేదనాత్మతయా జడే
నానాస్ఫారసముల్లాసైర్యః పూర్వం పరివల్గతి
ప్రాణేతీ తే త్వమనసః స ఏవాశు న వేపతి. 53

ఇట్టిదగు శరీరము ప్రాణవాయువులేకున్న మనసశూన్యము, నిశ్చలమును నగుచున్నది. మునీ! పరమ - చైతన్యము పుర్యష్టకముననే ప్రతిబింబించుచున్నది.

పుర్యష్టకే చిత్పరమా స్వే మునే ప్రతిబిమ్బతి
ఆదర్శ ఏవ ప్రతిమా దృశ్యతే నోపలాదిషు. 54
మనః పుర్యష్టకం విద్ధి సర్వకార్యైకకారణమ్
తదైవ భేదైః కథితమన్యైః స్వాశయకల్పితైః. 55

అద్దముననే ప్రతిబింబమగుపడుచున్నది; రాతియందగపడుటలేదే! ఋషీ! కార్యములన్నిటికిని కారణమగు మనస్సునే నీవు పుర్యష్టకమని గ్రహింపుము. ఇతరులగు ఆచార్యులందఱు దీనినే శిష్యబోధార్థము విభిన్న నామముల వ్యవహరించిరి.

యస్మాదుదేతి కలనాకులదృశ్యజాలం
యత్రత్ర చ స్థితపదిత్యనుభూతముచ్చైః
యస్మాన్మనో విహరివర్తతి దేహదృష్ట్యా
సర్వం తు తత్పరమనస్త్వితి విద్ధి విశ్వమ్. 56

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే మనః ప్రతిపాదనం నామైకత్రింశః సర్గః ॥31॥

సంకల్పమయములగు ఈ దృశ్యజాలము లెద్దానినుండి ఉదయించుచున్నవో, ఎందు వెలయుచు అనుభూతములగుచున్నవో, దేనినుండి మనస్సే దేహాకారమున భ్రమింపబడుచున్నదో, ఆ పరమవస్తువే ఈ విశ్వముగూడయని గ్రహింపుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ - పూర్వ
భాగమున మనఃప్రాణైక్య ప్రతిపాదనమను ముప్పది
యొకటవ సర్గము ॥ 31

ద్వాత్రింశః సర్గః.

[విచేష్టయతి దేహాది యథా పుర్యష్టకం గతా
యథా దేహాన్తరం యాతి తత్సర్వమిహ వర్ణ్యతే.

పరమచైతన్యము పుర్యష్టకమును ప్రవేశించువిధమును, అయ్యది దేహాంతరముల బొందు తీరును ఈ ప్రకరణమున వర్ణింపబడుచున్నవి.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

మునే శృణు కథం కార్యకారిణీ స్పన్దశాలినీ
చరన్తీ చ తనుం పుంసామూహైతి పరమాభిధామ్. 1

ఈశ్వరుడు:—మునీ! ఈ పరమచైతన్యము జీవుల శరీరమును ప్రవేశించి కార్యముల నాచరింపజేయు విధిని, దేహముల ప్రవేశించి చలనయుక్తమై స్నాత, భోక్త, బ్రాహ్మణుడు, క్షత్రియుడు మున్నగు సంజ్ఞలను బడయు విధానమును జెప్పుచున్నాడను, వినుము.

ప్రాక్తనైస్తైర్నిహన్త్యేవ స్వమనోమననేహితైః
కర్మప్రవాహైర్విచిత్రైర్హి పరిక్షీవరతాం గతైః. 2
మనస్తయా గతా శక్తిః సజ్జడేవాగతా చితేః
సా స్ఫురత్యనయా బ్రహ్మన్నుచితా శక్తిభూతయా. 3

ఈ చైతన్యమునకొక శక్తియున్నది - అయ్యది ఆవరణశక్తి. అయ్యది తన కారణమగు బ్రహ్మమును మరుగుపడజేసి, లేదనిపించుచు, పూర్వార్జితములగు సంస్కారజనితములగు యత్నములను, వివిధములును, విధినిషేధరూపములునునగు, కాయిక వాచికకర్మలవలన మనోభావమునుబొంది, చైతన్యమునుండి యుద్భవించినదయ్యు జడమువలెనగుచున్నది. బ్రహ్మజ్ఞా! ఇట్లు వ్యవహారదశను బొందిన బ్రహ్మశక్తి జ్ఞానేంద్రియ, కర్మేంద్రియములవలన ద్రష్టృ, దృశ్య, దర్శనములను భేదముల బొందుచున్నది.

అస్యాః ప్రసాదాదిహ సా చిత్కలఙ్కవతీ మునే
జగద్గన్ధర్వనగరం కరోతి న కరోతి చ. 4

మునీ! పరమచైతన్యము ఈ మాయాశక్తియొక్క ప్రసాదమువల్లననే కళంకితమై, జగద్రూప - గంధర్వ నగరమును సృష్టించుచున్నది. (పరమార్థభావమున) సృష్టించుచుండుటయులేదు.

చిత్తాద్యసత్తయా దేహో మూక స్తిష్ఠతి కుడ్యవత్
తత్సత్తయా హి స్ఫురతి నభః సంప్రేరితాశ్మవత్. 5

జడమగు ఈ శరీరము చిత్తాదులు లేకున్న కాష్ఠ, కుడ్యములవలె చేష్టారహితమగుచున్నది. అవియున్న, ఆకాశమున కెగురవేయబడిన పాషాణఖండమువలె చలించు (స్ఫురించు) చున్నది.

యథా స్ఫురత్యతిజడమయోఽయస్కాన్తసంనిధౌ
తథా స్ఫురతి జీవోఽయం సతి సర్వగతే పరే. 6

అత్యంతజడమగు లోహమున్న అయస్కాంతమణికడ చలించునట్లు, ఈ జీవుడుగూడ సర్వగామియగు పరబ్రహ్మముయొక్క సాన్నిధ్యమువలననే చలించుచున్నాడు - క్రియల నాచరించుచున్నాడు.

సర్వస్థయాత్మశక్త్యైవ జీవ ఏష స్ఫురత్యలమ్
ముకురో బిమ్బమాదత్తే ద్రవ్యాత్మన్యస్థితాదపి. 7

సర్వవ్యాపియగు ఈ చిత్ - శక్తిబలముననే ఈ జీవులందరును వికాసము నందుచున్నారు; ఈ జీవులు చైతన్యముయొక్క ప్రతిబింబమాత్రులు. (పంచభూత) ద్రవ్యస్వభావులగు జీవులు అద్రవ్య (నిర్ధర్మక) స్వభావమగు చైతన్యముయొక్క ప్రతిబింబమని నుడువ వీలుపడకుండునా? — ద్రవ్యముయొక్క ప్రతిబింబమే పడవలెనను నియమములేదు. అద్దమున గుణము, క్రియలు మున్నగువాటి ప్రతిబింబముగూడ పడుచున్నది. ఇటుగూడ నట్టే గ్రహింపవలయును.

ప్రవిస్మృతస్వభావత్వాజ్జీవోఽయం జడతాం గతః
మోహాద్విస్మృతభావత్వాచ్ఛూద్రతామివ సద్ద్విజః. 8

ఈ జీవుడు బ్రహ్మముయొక్క ప్రతిబింబమైనను నిజస్వరూపమును విస్మరించినందువలన జడభావమును బొందినాడు. సత్ - బ్రాహ్మణుడు మోహవశమునను, దుష్కర్మల నాచరించుటవలనను శూద్రత్వమును బొందుచుండుటలేదా?

ప్రవిస్మృతస్వభావా హి చిచ్చిత్తత్వముపాగతా
మోహోపహతచిత్తత్వాత్సుమహానివ దీనతామ్. 9

ఈ చైతన్యము స్వస్వరూపమును విస్మరించుటవలననే, చిత్తభావమును బొందినది. మహాత్ములుగూడ మోహవశమున వికలత్వమునుబొంది దీనభావమును బొందుచున్నారు గదా.

జడయాఽవశయా దేహో వాతశక్తిసమానయా
సంచాల్యతే తదనయా వారీవ వీచిమాలయా. 10

తరంగములవలన నీరు సంచలించునట్లు, ఈ చైతన్యముగూడ ప్రాణవాయువుతో సదృశమై శరీరమును సంచలింపజేయుచున్నది.

కర్మాత్మనా వరాకేణ జీవేన మనసామునా
చాల్యన్తే దేహయన్త్రాణి పాషాణా ఇవ వాయునా. 11

(నౌకయందున్న) పాషాణఖండములు వాయువువలన చాలితములగునట్లు, దేహయంత్రము లన్నియును జీవభావమునుబొంది మననము, క్రియాస్వభావముల బడసిన చైతన్యమువలననే చాలితములగుచున్నవి.

శరీరశకటానాం హి కర్షణే పరమాత్మనా
మనఃప్రాణోదయా బ్రహ్మన్కృతౌ కర్మకృతౌ దృఢౌ. 12

బ్రహ్మజ్ఞా! పరమాత్మ శరీరశకటమును నడిపింపగోరి, మనస్సు, ప్రాణములను దృఢవాహనముల రెంటిని సృష్టించినాడు.

చిజ్జడం తూరరీకృత్య రూపం జీవత్వమేత్య చ
మనోరథముపారుహ్య వహ త్ప్రాణతురంగమమ్. 13
క్వచిజ్జాతపదార్థత్వం క్వచిన్నష్టపదార్థతామ్
క్వచిద్బహుపదార్థత్వం క్వచిదేకపదార్థతామ్. 14
గతేవ భిన్నేవాస్త్యేవమత్యజన్తీ నిజం పదమ్
జలతేవ తరఙ్గత్వం సైవాసదసదోదితా. 15

ఈ చైతన్యము జడరూపమును గ్రహించి, జీవభావమునంది, ప్రాణమను గుఱ్ఱము కట్టబడిన మనస్సను రథము నెక్కి, తన స్వస్వరూపమును త్యజింపకున్నను, జాగ్రద్దశయందు, జన్మించుచున్నవని తోచు పదార్థములుగను, స్వప్నావస్థయందు (మేల్కొనిన) నష్టములగు పదార్థములుగను, కనుబడుచున్నది; కాని, ఈ పదార్థములుగ మారుటలేదు. అందువలన, తరంగత్వము జలమునుండి వేఱుగానట్లు, ఈ చైతన్యముగూడ జగత్తునుండి భిన్నము కాదు.

ఉపజీవ్యాత్మనో రూపం పరం స్ఫురతి వృత్తిషు
ఆలోకముపజీవ్యేమం రూపశ్రీర్దృశ్యగా యథా. 16

చిత్తవృత్తుల ప్రతిఫలించిన ఆత్మచైతన్యము నాశ్రయించుకొనియే జీవజగత్తులు స్ఫురించుచున్నవి, ఇవి కేవలము ఆత్మయొక్క ప్రకాశమువలననే ప్రకాశించుచున్నవి. వెలుతురులేకున్న రూపము ప్రకాశింపదుకదా!

పరమాత్మని చిత్తత్త్వే స్థితే సతి నిరామయే
జీవో జీవతి సాలోకం దీపే సతి గృహం యథా. 17

దీపమున్న ఇల్లే ప్రకాశించునట్లు, నిరామయమగు పరమాత్మ - చైతన్యము ఉండుటవలననే జీవుడు జీవించుచున్నాడు.

ఆధయో వ్యాధయశ్చైవ ప్రయాన్త్యస్య ప్రపీనతామ్
అపామివ తరఙ్గత్వం వీచిత్వస్యేవ ఫేనతా 18

ఒక్క నీటినుండియే అలలు, అలలనుండి నురుగు ఉత్పన్నమగునట్లు, ఆధివ్యాధులు మున్నగు దుఃఖములు ఈ జీవునినుండియే పుట్టి, పెరుగుచున్నవి.

ఆధివ్యాధిభిరాకీర్ణశరీరామ్బుజషట్పదః
జీవో వైషమ్యమాయాతి తరఙ్గత్వే యథా పయః. 19

శరీర - కమల - షట్పదమగు జీవుడు ఆధివ్యాధుల జీర్ణుడై, తరంగరూపప్రాప్తమును వాయుతాడితమునునగు నీటివలె దుఃఖదైన్యముల చివుకుచున్నాడు.

చిచ్ఛక్తిః సర్వశక్తిత్వాన్నాహం చిదితి భావనాత్
అత్ర సైవైతి వైవశ్యం సూర్యో దీప్తైరివామ్బుదైః. 20

సూర్యుడు తాను (నీటి నావిరిగమార్చి) సృష్టించి ప్రకాశింపజేయు మేఘమండలములవలననే గప్పబడి తిరోధాన, మ్లాన, ఖండభావముల బొందునట్లు, చైతన్యముగూడ అన్నిటికిని ఆధారమయ్యు ఈ శరీరమున వైవశ్యమునందుచున్నది.

వైవశ్యాచ్చ్యవతే మోహాన్న విన్దత్యాత్మసంవిదమ్
ఘనజాడ్యపరాభూతః స్వాఙ్గావదలనం యథా. 21

ఎక్కుడుగ కల్లుద్రావి మత్తుగొన్న మనుజుడు తన అవయవము ఖండింపబడినను దానిని గ్రహింపజాలనట్లు, చైతన్యముగూడ వైవశ్యమునంది ఆత్మ - స్వరూపమును గ్రహింపజాలకున్నది.

ప్రాప్య చాప్యనుసంధానమస్యా మోహో వినశ్యతి
ఘనమోహారతో జన్తుః స్వకార్యస్మరణం యథా. 22

మద - మత్తుడు కైపు తగ్గిన తానా సమయమున యొనర్చిన చెయిదముల గుర్తుకు దెచ్చుకొనగలిగినట్లు, చైతన్యముగూడ మోహము వినష్టమగ స్వస్వరూపమును గ్రహింపగలదు.

యదాఙ్గసంవిదాం వాతస్పన్దశక్తిః ప్రమోహతః
న కరోత్యనుసంధానం కుక్షౌ స్పన్దైషణాం యథా. 23

అసంవిత్స్పన్దతో దేహే పద్మపత్రం హృది స్థితమ్
న స్ఫురత్యపరామృష్టం దారుపాత్రం యథా బహిః. 24

ఇస్సుడిగ్గి హస్తపాదములవలె కొంచెము కొంచెముగ సర్వశరీరవ్యాపియగు జీవచైతన్యము విలుప్తమగు ప్రాణవాయువుయొక్క శక్తిగూడ. హస్తపాదాది శరీరాంగములుగూడ వైకల్యమునందును. అప్పుడు, చైతన్యము హృదయకమలమున చలనరహితమై, యజ్ఞమున నుపయోగింపబడని కాష్ఠపాత్ర వలె నుండును.

నిఃస్పన్దే పద్మపత్రేఽన్తః ప్రాణాః శాన్తిం ప్రయాన్త్యమీ
తాలవృన్తే యథాఽస్పన్దే బహిః పవనశక్తయః. 25

హృదయకమల – దళములు చలనరహితమవ, విసన – కఱ్ఱను వీవనిచో గాలి కట్టువడునట్లు, అంతరమున నున్న ప్రాణవాయువులన్నియు నాగిపోవును.

ప్రాణే శాన్తేతరస్పర్శే జీవో నిష్పూర్ణమాకృతామ్
యాతి శాన్తే నభోవాయౌ న దృశ్యత్వం యథా రజః 26

గాలి ఆగిపోవ కట్టువడు దుమారమువలె, ప్రాణవాయువు లోనడగిన, జీవుడు నామరూపో పాధిరహితుడై కారణ – స్వరూపుడై వెలయును.

విరజం విగతాధారం మనో హి శిష్యతే మునే
తిష్ఠత్యాత్మపదం లబ్ధ్వా జలాదితరుబీజవత్. 27

మునీ! అప్పుడు అతని మనస్సుగూడ రజోగుణహీనము, నిరాధారమునై, ప్రాణావాయువు తో లీనమై కారణాత్మతనందును. మఱల, వృత్తి – బీజమువలె దేహరూపమున ప్రకాశించుచుండును.

ఇతి వైకల్యమాయాతైః కారణౌఘైః సమన్తతః
పుర్యష్టకే శమం యాతే దేహః పతతి నిశ్చలః. 28

ఇట్లు వైకల్యమునందిన మూలకారణముతో పుర్యష్టకము ప్రశాంతమైన, దేహము నిశ్చల మై పడిపోవును.

చిచ్చేత్యచేతనాన్మోహాత్స్పన్దమాయాన్తి వాసనాః
తదీరితా స్మరత్యన్తరన్యద్విస్మరతి స్వయమ్. 29

స్వస్వరూపాజ్ఞానమను మోహమువలన చైతన్యముచేత్యాకారమును బొందుచున్నది; దాని యందే వాసనాసమూహములన్నియుగూడ స్పందించుచున్నవి.

హృత్పద్మపత్రస్ఫురణాత్స్ఫుటం పుర్యష్టకం భవేత్
హృత్పద్మయన్త్రే వహనాద్రుద్ధే పుర్యష్టకం క్షయి. 30

ఈ వాసనలవలన పరిచాలితమై చైతన్యము స్వస్వరూపమును విస్మరించి, అలీకములగు కల్పనల నొనర్చుకొనుచుండును. క్రమముగ హృదయ – కమల – దళములు వికసింప, పుర్యష్టకము గూడ పరిస్ఫుటమగును. ఈ హృదయ – కమల – యంత్రమును నిశ్చలమొనర్చిన పుర్యష్టకము గూడ వినష్టమైపోవును.

దేహే పుర్యష్టకం యావదస్తి తావత్స జీవతి
శాన్తే పుర్యష్టకే దేహో మృత ఇత్యుచ్యతే ద్విజ. 31

ద్విజా ! శరీరమధ్యమున పుర్యష్టక మున్నంతవఱకు ఆయ్యది జీవద్దశనంది యుండును. పుర్యష్టకము క్షీణించిన, శరీరము మృతమైనదిగ నెన్నబడును.

విరుద్ధమలసంబోధాచ్ఛేదభేదదశావశాత్
న ప్రస్ఫురతి హృత్పద్మయన్త్రమభ్యన్తరే యదా. 32
తదా పుర్యష్టకం శాన్తిముపైతి గగనే శనైః
సంరోధితే వాతయన్త్రే యథా పవనసంతతిః. 33

కఫవాతపిత్తములును, రాగద్వేషములునను మలరాశియొక్క ప్రకోపమువలను, ఆస్త్రశస్త్రాదులవలనను, శరీరము భేదింపబడి భంగమవ, హృత్ - పద్మ - యంత్రము స్ఫురింపదు; అప్పుడు పుర్యష్టకము వాయు - యంత్రమున నిరోధింపబడిన గాలివలె, మెల్లదిగా ఆకాశమున గలసిపోవును.

స్వసంవిత్తివశాజ్జీవో వైవశ్యముపగచ్ఛతి
పద్మయన్త్రం శరీరస్థం ప్రవాహం యాతి నిత్యదా. 34

తన సంకల్పలవలననే జీవుడు మరణాది దుఃఖసమూహము ననుభవించుచున్నాడు. మఱియు, శరీరమునందలి పద్మ - యంత్రముగూడ ఎడతెగక చలించుచున్నది,

వాసనా విమలా యేషాం హృదయాన్నాపసర్పతి
స్థిరైకరూపజీవాస్తే జీవన్ముక్తాశ్చిరాయుషః. 35

ఎవ్వరి హృదయమున సర్వదా పవిత్రమగు వాసన యుండునో, అట్టి జీవులు శాశ్వతులును, ఏకరూపులును, చిరజీవులును, జీవన్ముక్తులునై వెలయుదురు.

సంరుద్ధే పద్మయన్త్రే హి ప్రాణే శాన్తిముపాగతే
దేహః పతత్యధీరోఽయం కాష్ఠలోష్టసమః క్షితౌ. 36

హృత్పద్మయంత్రము నిరుద్ధమవ, ప్రాణవాయువు శాంతింప, ఈ శరీరము ధృతిశక్తినివీడి, కాష్ఠలోష్టసమమై భూమిమీద గూలును.

యథైవ వ్యోమ మరుతి లీనం పుర్యష్టం భవేత్
తథైవ తత్రైవ తదా లయమేతి మనో మునే. 37

మునీ! ఈ పుర్యష్టకము ఆకాశ - వాయువుతో లీనమైనప్పుడే, మనస్సుగూడ ఆకాశమున లీనమగును.

సుచిరాభ్యస్తభావం తు వాసనాఖచితం మనః
యత్ర యత్ర భ్రమత్స్వర్గనరకాది ప్రపశ్యతి. 38

అనాదికాలమునుండి అభ్యస్తములగు వాసనల గూర్చుకొని మనస్సెచ్చటెచ్చట పరిభ్రమించుచుండునో, అచ్చటచ్చట స్వర్గనరకముల గాంచుచుండును.

శరీరం శవతామేతి మనోమారుతవర్జితమ్
గతే గృహజనే దూరం గృహం సంశూన్యతామివ. 39

గృహస్థుడు మారయున పాడుపడు ఇంటువలె, మనస్సు ప్రాణవాయువులు లేచిపోయిన శరీరము శవరూపమునందును.

సర్వగా చిచ్చేతనతో జీవీభూయ మనఃస్థితా
పుర్యష్టకవపుర్భూత్వా సాఽఽతివాహికదేహినీ. 40

సర్వగామియగు బ్రహ్మచైతన్యమే చేత్యభావమును, అందుండి చేతనభావమును, దానినుండి జీవభావమును, దానినుండి మనోభావమును, అందుండి పుర్యష్టక రూపమునుదాల్చి సూక్ష్మశరీరమును, దాల్చుచున్నది.

తన్మాత్రపఞ్చకం చిత్తం క్రోడీకృత్య వ్యవస్థితా
స్వప్నభ్రమవదాకారం భావాత్స్థూలం ప్రపశ్యతి. 41

సూక్ష్మభూతముల సమిష్టియగు ఈ ఆతివాహిక (సూక్ష్మ) శరీరము చిత్తమును తనయొడిలో వైచుకొని భావనాబలమున స్వప్నభ్రమవలె స్థూలశరీరమును గాంచుచున్నది.

దృఢభావనయా పశ్చాత్తత్రైవ రసశాలినీ
ఆతివాహికదేహత్వం విస్మరత్యఖిలం క్షణాత్. 42

ఈ భావన దృఢమవ, దీనినే సత్యమనిదలచి, దీనియందు ఆసక్తినిగొని తన ఆతివాహిక భావమును మఱచును.

అసత్యేవ శరీరేఽస్మిన్కృతకృత్రిమభావనా
నయత్యసత్యం సత్యత్వం సత్యం చాసత్యతామపి. 43

ఇట్లు కృత్రిమమగు భావనవలన అసత్య - శరీరమున సత్యబుద్ధినిగొని, అసత్యమును సత్యముగను, సత్యము నసత్యముగను యొనర్చుచున్నది.

సర్వగా హి చిదంశేన జీవీభూయాభవన్మనః
మనః పుర్యష్టకరథమాక్రామతి తతో జగత్. 44

సర్వగామియగు ఈ చైతన్యముయొక్క ఒక అంశమాత్రము (అనగా చైతన్యము తనయందు అంశమును గల్పించుకొని,) మనస్సుగమారి, పుర్యష్టక-రథము నారోహించి జగత్తు నాక్రమించుచున్నది.

పుర్యష్టకం వాతమయం దేహముత్థాపయత్యలమ్
హృత్స్పన్దివేతాల ఇవ జీవతీత్యుచ్యతే తదా. 45

ఈ చైతన్యము సూక్ష్మభూతాత్మకమును, ప్రాణమయమునునగు పుర్యష్టకరూప - శరీరమును లేవదీయ, జనులు దానిని జీవించియున్నదానిగ పేర్కొనుచున్నారు. ఈ జీవించియుండుట, శవమధ్యమున బేతాళుడు ప్రవేశింప అది కదలిన, జీవించియున్నదని తలచుటతో బోలుచున్నది.

క్షీణే పుర్యష్టకే చిత్తం యదా వ్యోమని లీయతే
తదా స్ఫురతి దేహోఽయం మృత ఇత్యుచ్యతేఽపి చ. 46

పుర్యష్టకము నశించి, చిత్త మాకాశమున లీనమవ శరీరము కాష్ఠపాషాణములవలె అచేతనమగును. ఈ స్థితినే శరీరము మృత మనబడును,

స్వభావవశతో జీవో విస్మృత్యా శక్తిమృచ్ఛతి
వైవశ్యాత్కాలవశతః పర్ణం జర్జరతామివ. 47

కొత్తదగు చివురుటాకు కాలక్రమమున ఎండిపోవునట్లు, జీవభావమునందిన ఈ చైతన్యము అజ్ఞానమున తన అజరామర బ్రహ్మస్వరూపమును మఱచి, కాలక్రమమున వైవశ్యమునంది శక్తిరహితమగును.

జీవశక్త్యా పరామృష్టే నిరుద్ధే పద్మయన్త్రకే
ప్రాణే సంరోధమాయాతే మ్రియతే మానవో మునే. 48

మునీ! పిదప హృత్పద్మయంత్రము జీవ - స్మృతిని గోల్పోయి నిశ్చలమవ, ప్రాణవాయువు నిరుద్ధమగును. అప్పుడే, మనుష్యుని మృతుడందురు.

యథా జాతాని జాతాని చాన్యాన్యన్యాని కాలతః
వృక్షాత్పర్ణాని శీర్యన్తే శరీరాణి తథా నృణామ్. 49

వృక్షపత్రములు యథాసమయమున పుట్టి, ఎండి రాలిపోవునట్లు మనుష్యుల శరీరములుగూడ యని గ్రహించునది.

జాయన్తే చ మ్రియన్తే చ శరీరాణి శరీరిణామ్
పాదపానాం చ పర్ణాని కా తత్ర పరిదేవనా. 50

వృక్షపత్రములవలె మనుష్యశరీరములుగూడ, పుట్టి గిట్టుచున్నవి, జననమరణములు వీటికి స్వాభావికములు. అగుచో దుఃఖింపనేల ?

చిదమ్బుధౌ స్ఫురన్త్యేతా దేహాబుద్బుదపఙ్క్తయః
ఇతశ్చాన్యా ఇతశ్చాన్యా ఏతాస్వాస్థా న ధీమతః. 51

చిత్సముద్రమున, ఏ యే వైపుల, ఎన్ని, శరీములను బుద్బుద - పంక్తులు లేచుచున్నవో చెప్పజాలము. బుద్ధిమంతులకు వీటియందు శాశ్వత - బుద్ధిలేదు.

సర్వగాపి చిదేతస్మింశ్చేతసి ప్రతిబిమ్బతి
పదార్థమన్తరాదర్శే నాన్యో హి ముకురాదృతే 52

బ్రహ్మచైతన్యము సర్వగామినియయ్యు, యీ చిత్త - దర్పణమున ప్రతిబింబించుచున్నది. అద్దముగాక మఱియ్యది వస్తువుల తనయందుప్రతిబింబింపజేసికొనగలదు ?

చిదమలనభసి ప్రయత్నరూపాః
పరివితతే తదతన్మయాః స్ఫురన్తి
కలకలముఖరాః స్ఫుటాభిరామా
వివిధశరీరవిమోహతాపనాయ. 53

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే శివపూజోపాఖ్యానే పూర్వార్థే దేహపాతవిచారో
నామ ద్వాత్రింశః సర్గః ॥ 32 ॥

పరిపూర్ణనిర్మలమగు యీ చిదాకాశమున, ప్రాక్తనశుభాశుభకర్మల పరిణతియగు సుఖదుఃఖఫలభోగములను కోలాహలధ్వనులను చిజ్జడరూపములగు కల్పనాపుంజములు, అపాతరమణీయములును, వివిధరూపములుమనగు జననమరణాదుల పరంపరతో ఆత్మను విముగ్ధమొనర్చి, తపింపజేయుటకే స్ఫురించుచున్నవి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ - పూర్వభాగమున దేహపాతవిచారమను ముప్పదిరెండవ సర్గము ॥ 32 ॥

త్రయస్త్రింశః సర్గః

[యథా జీవజగద్భేదా మోహసంకల్పకల్పితాః
విచారేణైవ సంభావ్యాస్తథా తత్రైరిహోచ్యతే.

జీవ, జగద్భేదములు మోహముచలన కల్పింపబడినవనియు, వాటిని విచారము, తర్కము వలన విమర్శింపవలయుననియు యీ సర్గమున చెప్పబడుచున్నది.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

చన్ద్రార్ధశేఖరధర చిత్తత్త్వస్య మహాత్మనః
అనన్తస్యైకరూపస్య ద్విత్వం కథముపాగతమ్. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— చంద్రార్ధశేఖరధరా ! గొప్పదియును, అనంతమును, ఏకరసమునగు చిత్తత్త్వమున ద్వైతభావ మెట్లు ఉదయించెను ?

కథం చ తన్మహాదేవ రూఢం పర్యాయసంకులమ్
భవేద్దుఃఖోపఘాతాతాయ ప్రజ్ఞయా వినివారితమ్. 2

మహాదేవా ! ఈ ద్వైతభావ మెట్లు ఆత్మయందు నిరూఢమై అజ్ఞానిని దుఃఖమునంద జేయుచున్నది ? మఱియు, ఎట్లు జ్ఞానముచలన యీ దుఃఖము వినివృత్తమగుచున్నది — వచింపుము.

ఈశ్వర ఉవాచ:—

సర్వశక్తి హి తద్బ్రహ్మ సదేకం విద్యతే యదా
తదా నిర్మాల ఏవాయం ద్విత్వైకత్వకలోదయః. 3

శ్రీ ఈశ్వరుడు:— సర్వశక్తియును, సన్మాత్రమును అగు ఈ బ్రహ్మమొక్కటియే వెలయునప్పుడు (పరమార్థికస్థితియందు) ద్వైతాద్వైతవిభాగములెవ్వియు లేవు.

సతి ద్విత్వే కిలైకం స్యాత్సత్యేకత్వే ద్విరూపతా
కలే ద్వే అపి చిద్రూపే చిద్రూపత్వాత్తదప్యసత్. 4

ద్వైతభావము (ద్విత్వము) ఉన్న ఏకత్వమున్నది; ఏకత్వమున్న ద్వైతమున్నది. ఈ రెండునుగూడ చిన్మాత్రమగు బ్రహ్మముపట్ల అసత్యములు.

ఏకాభావాదభావోఽత్ర ఏకత్వద్విత్వయోర్ద్వయోః
ఏకం వినా న ద్వితీయం న ద్వితీయం వినైకతా. 5

ఏకత్వమే లేకున్న ద్వైతాద్వైతములు రెండును అసిద్ధము లగును. 'ఒకటి' లేకున్న 'రెండు' అను గణనయే యుండజాలదు. 'రెండు' అను భావముగూడ 'ఒకటి' అను భావమునుండియే కలుగుచున్నది. (వాస్తవమునకు బ్రహ్మతత్త్వము - అద్వైతమనిగాని లేక ద్వైతమనిగాని అభివర్ణింపబడజాలదు. ఈ ద్వైతాద్వైతభావములు వ్యావహారిక, పారమార్థిక దృష్టులననుసరించియే యగును; బ్రహ్మము ద్వైతా ద్వైత వివర్జితమని భావము.)

కార్యకారణయోరేకసారత్వాదేకరూపతా
ఫలాన్తస్యాపి బీజాదేర్వికారాదిహ కల్పనా. 6

లోక - వ్యవహారసిద్ధికై ఇట్లు ద్వివిధభేదమేనర్పబడినను, పరమార్థవస్తువున, ఈ ద్వైత జగత్తు ఉండుట అసంభవముకాదు. బీజమొక్కటేయైనను అయ్యదియే వృక్ష, శాఖా, పత్ర, పుష్ప, ఫల, పల్లవాది భావముల వ్యవహరింపబడుటలేదా?)

చిత్త్వం చేత్యవికల్పేన స్వయం స్ఫురతి తన్మయమ్
వికారాది తదేవాన్తస్తత్సారత్వాన్న భిద్యతే. 7

ఇట్లు వ్యవహారికసత్తనంగీకరింప ఇష్టములేకున్నను కలుగు కీడేమియునులేదు. చిత్తత్త్వమే చేత్యాది రూపమున స్ఫురించుచున్నది. దాని సారమే అన్నిట నిండియున్నది.

వికారాది వికల్పోఽయం తత్ర ఉత్థాయ వస్తుషు
యాతి సార్థకతాం నానాకార్యకారణతాదిభిః. 8

ఈ నామరూపాది వికారజాతమంతయు ఆ చిద్వస్తువునుండియే లేచి, కార్యకారణాది భేదములతో వస్తురూపమున సార్థకతనందుచున్నది. (వ్యవహరింపబడుచున్నది.)

తరఙ్గాః సలిలే యేఽపి తోయే శైలస్య తే సమాః
శశశృఙ్గసమః సోఽపి యస్య సత్యః శశాఙ్కురః. 9

పారమార్థిక, వ్యావహారిక, ప్రాతిభాసికములగు పదార్థజాతమంతయు, బ్రహ్మసత్తవలననే ఆవరింపబడియున్నవి. సముద్ర - తరంగములు, పర్వత - (మున ప్రాతిభాసికముగ కల్పింపబడిన) తరంగములు, అలీకమగు శశశృంగము (= కుందేటి కొమ్ము), శశాదుల (శశమ నదోస) నుండి ఉద్భవించు వ్యావహారికములగు అంకురములు మున్నగు నవన్నియును, బ్రహ్మసత్తయుండుటవలన, సత్యములుగనే పరిగ్రహింపఁబడనగును.

వస్తుబోధోఽత్ర సంధత్తే తత్రాలం వాగ్వికల్పనైః
వ్యవచ్ఛేదాది దుశ్ఛేద్యం వచో వాచ్యాత్మకల ద్విజ 10

ద్విజా! అజ్ఞానము తొలగనంతవఱకు, వెయ్యియుక్తుల జూపినను, ప్రత్యక్షమగు ఈ జగద్భ్రాంతి తొలగదు. వస్తుసాక్షాత్కారమొక్కటియే దీనిని బోగొట్టజాలును.

బ్రహ్మణః సర్వశక్తిత్వం తత్త్వతో న విభిద్యతే
తరఙ్గకణకల్లోలజలౌఘ ఇవ వారిణః. 11

జలకణములు, తరంగములు, బుద్బుదములు మున్నగునవి నీటినుండి వేఱుగానట్లు, సర్వశక్తిత్వముగూడ బ్రహ్మమునుండి వేఱుగాదు. తత్త్వదృష్టికి బ్రహ్మము, శక్తుల కభేద మేగలదు.

పుష్పపల్లవపత్రాది లతాయా నేతరద్యథా
ద్విత్వైకత్వజగత్త్వాది త్వన్త్వాహన్త్వం తథా చితేః. 12

పుష్ప, పత్ర, పల్లవ, లతాదులు బ్రహ్మమునుండి వేఱుగానట్లు, ద్విత్వ, ఏకత్వ, జగత్వ, అహం, త్వమాది భావములుగూడ చిద్వస్తువునుండి వేఱుగావు.

దేశకాలవికారాదిః కృతో భేదశ్చితస్తు యః
తచ్చిదేదస్తత్ప్రోక్తం న ప్రశ్నోఽత్ర తవోచితః. 13

చిద్వస్తువున గల్పింపబడిన దేశకాలాది భేదములుగూడ చిద్వస్తువునుండి వేఱుగావు; ద్వైత మెట్లు అరుదెంచినది; అను ప్రశ్నవలన నీవు చిద్వస్తువుకంటె అన్యమగు విషయమును గుఱించి ఆశంకించితివి. చిద్వస్తువుగాక వేఱొండు లేనందువలన, ఈ నీ ప్రశ్నయే అనుచితము.

దేశకాలక్రియాసత్తానియత్యాద్యాశ్చ శక్తయః
చిదాత్మికా ఏవ చితః సత్తాత్సంపతితాః స్వతః. 14

ఈ దేశ, కాల, క్రియా, సత్త, నియత్యాదిశక్తులు అన్నియు చిదాత్మకము; దాని సత్తవలననే వాటియునికి.

చిత్తత్త్వం చిత్తచేత్యాహం చిద్బ్రహ్మేత్యభిధా స్మృతా
యథా వీచ్యాద్యభిధార్థం స్థితమమ్బుతరఙ్గకమ్. 15

జల - తరంగ మొక్కటియే ఊర్మి, వీచి మున్నగు వెవ్వేఱు పేర్ల పేర్కొనబడునట్లు, ఈ చిత్తత్వ మొక్కటియే బ్రహ్మ, చిత్తము, చేత్యము అహంకారము మున్నగు పేర్ల పేర్కొనబడుచున్నది.

అసంభవత్తరఙ్గస్య చిద్విలాసమహామ్బుధేః
తరఙ్గితత్వమివ య త్తత్తావచ్చేత్యసఙ్గితా. 16

ఈ చిద్విలాస - మహాసముద్రమున, (వికారరహితమగుటవలన) తరంగోదయమగుట సంభవము కాకున్నను, తరంగమువలె దోచునదెయ్యదియున్నదో, అద్దానినే చేత్యమనుచున్నారు.

తదేతత్పరమం బ్రహ్మ సత్యేశ్వరశివాదిభిః
శూన్యైకపరమాత్మాది నామభిః పరిగీయతే. 17

ఈ పరబ్రహ్మమే సత్య, ఈశ్వర, శివ, శూన్య, (= అవ్యాకృత) పరమాత్మాది విభిన్న నామముల (విభిన్నవాదులవలన) పేర్కొనంబడుచున్నది.

ఏవం రూపపదాతీతం యద్రూపం పరమాత్మనః
యత్తు నామాహమమలం విషయో న గిరాం చ తత్. 18

'అహం' అని పేర్కొనబడునదియును, పరతత్త్వమునునగు ఈ పరమాత్మ నామరూపముల కతీతమైన, వాక్కున కగోచరమగుచున్నది.

యదిదం దృశ్యతే తస్యాస్తల్లతాయా మహాచితేః
ఫలపల్లవపుష్పాది న భిన్నం తన్మయం యతః. 19

పరిదృశ్యమానమగు ఈ జగత్తు, ఆ చిల్లతయొక్క ఫలపుష్పము అనదగును. ఇది ఆ చైతన్యమునుండి వేఱుగాదు; ఇయ్యది చిన్మయము.

మహావిద్యోపనయనాచ్చిద్భవత్యభిధా సతీ
సా జీవత్వేన బాహ్యత్వం తదా ద్వీన్దువ పశ్యతి. 20

ఈ చైతన్యము అవిద్యయను ఉపశ్లేషమును ధరించి, జీవనామమున పేర్కొనబడి, ద్వితీయ చంద్రదర్శనమువలె, అలీకమగు ఈ బాహ్య - జగత్తును దర్శించుచున్నది.

స్వయమన్యేవమస్మీతి భావయిత్వా స్వభావతః
అన్యతామివ సంయాతి స్వవికల్పాత్మికాం స్వతః. 21

ఈ చైతన్యమే, తనయంతటతానే తన్ను జడముగను, బ్రహ్మభిన్నముగను భావించుకొని, వికల్పమయములగు విభిన్నభావముల దాల్చుచున్నది.

అకలఙ్కేన రూపేణ రూపం యత్సకలఙ్కవత్
సంసారసరితం ప్రాప్య చేతనేనైవ చేతతి. 22

ఈ చైతన్యము నిష్కళంకరూపమున వెలయుచుండియు, కల్పితమగు కళంకరూపమున సంసారనదియందు మునిగి, ఔపాధిక - చైతన్యముతో నిట చరించుచున్నది.

చిద్వపుః స్వయమేతేన హ్యేకతామేతి జీవతామ్
చిత్తత్త్వస్యావభాసేన జీవో జీవతి తన్మయః. 23

ఈ చైతన్యమే పుర్యష్టకముతో నైక్యమునంది జీవరూపమును బొందుచున్నది. ఈ జీవుడు చిత్స్వరూపమునొక్క ప్రకాశమువలననే చిన్మయుడై జీవించుచున్నాడు.

ఆతివాహికదేహోఽపి జీవతాం సముపాగతః
భావనాపఞ్చకం భూత్వా ద్రవ్యమస్మీతి వేత్త్యలమ్ 24
తద్ద్రవ్యం ప్రాణినా భుక్తమాశు గచ్ఛతి వీర్యతామ్
తతోఽహం ప్రాణవానిత్యో వేత్త్యనుభవాత్మకమ్. 25

సూక్ష్మశరీరధారియగు ఈ జీవుడు 'నేను పంచభూతాత్మకమగు స్థూలదేహమును' అని భావించి, అట్టి ద్రవ్యమై, ప్రాణుల ఖాద్యములతో గలసి, వారి ఉదరమునజేరి, వీర్యముగ మారుచున్నాడు. పిదప, ఈ జీవుడు (స్త్రీల గర్భమునజేరి) 'నేను పుట్టితిని, నాకు ప్రాణములున్నవి' అని తలచును.

అహన్త్వాదిక్రమేణాశు పఞ్చకానుభవభ్రమాత్
స్థావరం జంగమం సర్వం వేత్తి తత్తద్భవత్యలమ్. 26

బ్రహ్మమే ఇట్లు పైనజెప్పబడినతీరుగ భావించుకొని, స్థూలదేహమును అనుభవించుచు, స్థావర - జంగమాది పదార్థముల గాంచుచున్నది. మఱియు, ఆయా వాసనలవలన ఆయావస్తువులుగ మారుచున్నది.

కాకతాలీయయోగేన దృఢాభ్యాసక్షయేణ చ
వాసనాన్తరసంశ్లేషాత్సూక్ష్మమాకారముజ్ఝతి. 27

సూక్ష్మ - శరీరమందున్న చైతన్యము, స్థూల - శరీరగవాసనలు ప్రబలము అగుటవలనను, సూక్ష్మ - శరీరభావనయొక్క వాసనయము తగ్గుట వలనను కాకతాళీయముగ అనగా అకస్మాత్తుగ సూక్ష్మశరీరమును పరిత్యజించుచున్నది.

ద్విత్వస్వసంవిదా ద్విత్వమేకస్యైవ ప్రవర్తతే
పుంసో వేతాలసంకల్పాద్వేతాల ఇవ భాసురః. 28

మనుష్యుడు కల్పనాబలమున తన ఎట్టయెదుట వేతాళమూర్తిని గాంచునట్లు, ఈ చైతన్య మద్వితీయమయ్యు, ద్విత్వసంకల్పమున ద్వైతమును గాంచుచున్నది.

అద్విత్వవేదనాద్ద్విత్వమాత్మనోఽపి నివర్తతే
న కరోమీతి సంకల్పాత్పురుషస్యేవ కర్తృతా. 29

'నేనేమియు ఒనర్చుచుండుటలేదు' అని భావించుటవలన పురుషుని కర్తృత్వము తొలగు నట్లు, కేవల అద్వైతభావనవలన ద్వైతభావన ఉపశమింపగలదు.

ద్విత్వసంకల్పతో ద్విత్వమేకస్యైవ ప్రవర్తతే
అద్విత్వసంవిదా ద్విత్వమనేకస్యాపి నశ్యతి. 30

ద్విత్వసంకల్పమువలన అద్వితీయవస్తువు ద్వైతభానమును బొందుచున్నది. అద్వైతసంకల్పమువలన ఈ నానాత్వము (జగత్తు) నశించుచున్నది.

పరమాత్మతయా ద్విత్వం న కిలాత్మని విద్యతే
అవికారాదిమత్త్వేన సర్వగత్వేన సర్వదా. 31

అవికారియు, సర్వగమును, నిత్యమును నగుటవలన ఈ పరమాత్మయందు ద్విత్వము లేదు - ఉండజాలదు.

యత్స్వసంకల్పరచితమసంకల్పక్షయం హి తత్
యథా మునే మనోరాజ్యం గన్ధర్వనగరం యథా. 32

మునీ! సంకల్ప - రచితములగునవి సంకల్పము క్షయమైన, క్షీణించుచున్నవి. మనోరాజ్యము, గంధర్వనగరములు ఇట్టివి.

తథా సంకల్పనే క్లేశో న సంకల్పవినాశనే
సంకల్పయక్షో గన్ధర్వపుర్యాః స్రష్టా నతు క్షయే. 33

సంకల్ప మొనర్చుటయే కష్టము; సంకల్పములేకున్న ఎట్టికష్టమును లేదు. సంకల్పము యక్షుని గంధర్వనగరమును సృష్టించుచున్నది. నశింపజేయుటలేదు.

పుష్టసంకల్పమాత్రేణ యదిదం దుఃఖమాగతమ్
తదసంకల్పమాత్రేణ క్షయి కాత్ర కదర్థనా. 34

పరిబలమగు సంకల్పబలమున అరుదెంచిన ఈ దుఃఖము, అసంకల్పమువలననే క్షీణింపగలదు. దీని కష్టమేమి?

యత్కించిదపి సంకల్ప్య నరో దుఃఖే నిమజ్జతి
న కించిదపి సంకల్ప్య సుఖమవ్యయమశ్నుతే. 35

ఎంత కొద్దిగ సంకల్పించుకొనినను, మనుష్యుడు దుఃఖమున బడుచున్నాడు. అద్దానిని సంకల్పింపకున్న మనుష్యుడు అక్షయమగు సుఖమును బొందుచున్నాడు.

సంకల్పవ్యాలనిర్ముక్తా న యదా తవ చేతనా
న తదా నన్దనోద్యానే త్వముచ్చైః పరిరాజసే. 36

నీ చేతనము సంకల్ప - సర్పమునుండి విడివడనంతవరకు, రమణీయమగు నందనవనమున గూడనీకు సుఖము లభింపదు.

స్వవివేకానిలైః కృత్వా సంకల్పజలదక్షయమ్
పరాం నిర్మలతామేతి శరదీవ నభోऽన్తరమ్. 37

అందువలన నీవు స్వకీయమగు వివేక - మారుతమున సంకల్ప - మేఘముల చెదరగొట్టి, శరదాకాశమువలె పరమనిర్మలతను బొందుము.

సంకల్పసరితం మత్తాం మణిమన్త్రేణ శోషయ
తత్రోహ్యమానమాత్మానం సమాశ్వాస్య భవామునా. 38

నీవు ఉన్మత్తయగు ఈ సంకల్పనదిని, మణిమంత్రముల విశుష్కమొనర్చి, ఇందు తేలిపోయెడి ఆత్మ నోదార్చి, నిర్మనస్కుడవు కమ్ము.

సంకల్పానిలనిర్ధూతం భ్రాన్తం పర్ణతృణాంశవత్
భూతాకాశే చిదాత్మానమవలమ్బ్య విలోకయ. 39

నీ చిదాత్మ సంకల్ప - మారుతమున నెగురగొట్టబడి, తృణ, పర్ణఖండములవలె భూతాకాశమున భ్రమించుచున్నది. నీవద్దాని యథార్థరూపమును నిరీక్షింపుము.

స్వసంకల్పనకాలుష్యం వినివార్యాత్మనాత్మనః
పరం ప్రసాదమాసాద్య పరమానన్దవాన్భవ. 40

స్వయముగ నీవు సంకల్పజనితమగు ఆత్మకాలుష్యమును దూరమొనర్చి, పరమనిర్మలభావమును బొంది, పరమానందయుక్తుడవు కమ్ము!

సర్వశక్తిమయో హ్యాత్మా యద్యథా భావయత్యలమ్
తత్తథా పశ్యతి తదా స్వసంకల్పవిజృమ్భితమ్. 41

పరమశక్తిమయమగు ఈ ఆత్మ, దేని నెట్లు భావించుచున్నదో: దానినట్లే తన సంకల్పబలమున గాంచుచున్నది.

సంకల్పమాత్రమేవేదం జగన్మిథ్యాత్వముత్థితమ్
అసంకల్పనమాత్రేణ బ్రహ్మన్నాశ్వపి విలీయతే. 42

ఈ జగత్తు సంకల్పమునుండియే కలుగుచున్నది; అందువలన నియ్యది మిథ్య బ్రహ్మజ్ఞా! సంకల్పము క్షీణించిన, ఇది యెచ్చటనో విలీనమగును.

సంకల్పవాతవలితం జన్మజాలకదమ్బకమ్
అసంకల్పానిలస్పర్శాద్విశ్రామ్యతి పరేపదే. 43

సంకల్ప - వాయువున గుమిగూర్చబడిన జన్మపరంపరలను మేఘములు, అసంకల్ప - అనిలము దాకినవెంటనే పరమపదమున విలీనములగుచున్నవి.

తృష్ణాకరఞ్జలతికామిమాం రూఢిముపాగతామ్
సంకల్పమూలోద్ధరణాత్పరిశోషవతీం కురు. 44

దృఢముగ పాతుకొనిపోయిన తృష్ణయను యీ కరంజలతను, సంకల్పమను వ్రేళ్లను పెకలించి ఎండువాయునట్లొనర్పుము.

ప్రతిభాససముత్థానం ప్రతిభాసపరిక్షయమ్
యథా గన్ధర్వనగరం తథా సంసృతివిభ్రమః. 45

సంకల్పముతొలగినను జగత్తుయొక్క ఆభాసముండిన, అద్దానిని ప్రతిభాసయని గ్రహింపుము. ఇయ్యది తొలగనంతవఱకు జీవన్ముక్తులు జగత్తును గంధర్వనగరమువలె అలీక - బుద్ధితో గాంచుచుందురు.

ప్రభురస్మీతి విస్మృత్య తావచోచ్ఛతి భూమిపః
భూమిపోఽస్మీతి సంజాతా యావన్నాస్య హృది స్మృతిః. 46

రాజు, తాను రాజునను విషయమును మఱచి, మఱల మనస్సున దాను రాజునను స్మృతి ఉదయించువఱకు శోకించుచుండును.

నాస్య తజ్జాతయా బ్రహ్మన్ప్రాక్స్మృతిర్వర్తమానయా
శరదేవోపగతయా ప్రావృడ్జాడ్యాపహారిణీ. 47

బ్రహ్మజ్ఞ! మఱల అప్పుడు కలిగిన ప్రాక్తనస్మృతి ఉదయింపజేయబడినప్పుడు, శరత్ - కాలమరుదెంచలోకముల కప్పుబడజేయు వర్షఋతువు తొలగునట్లు, రాజసంబంధమగు అజ్ఞానము బాధింపబడును. (ఇట్లే ముక్తులపట్లయనియు గ్రహించునది.)

ఘనప్రవాహయాఽకస్మాచ్చిత్తేహా సైవ వర్ధతే
య ఏవోచ్చైఃస్వరస్తన్త్రీః స ఏవాక్రామతి శ్రుతిమ్. 48

ప్రాక్తన, వర్తమాన స్మృతు (సంస్కారము) లలో నెయ్యది ప్రబలముగనుండునో, అయ్యదియే వర్ధిల్లును. (ఈ స్మృతిని నిరాకరించుటకై, శ్రవణమనన నిదిధ్యాసనముల ఆవశ్యకత). వీణా - తంత్రుల, ఎద్దానిధ్వని పెద్దగనుండునో, అయ్యదియే శ్రుతికి దగులునుగదా!

అహమేకోఽహమాత్మాస్మీత్యేకాం భావయ భావనామ్
తయా భావనయా యుక్తః స ఏవ త్వం భవస్యలమ్. 49

నీవు, 'నే నద్వితీయ ఆత్మను' అని ఏకత్వభావన నొనర్పుము. ఈ భావనతో యుక్తుడవై యున్న నీవు ఆ బ్రహ్మమే కాగలవు.

ఏవం హ్యసంభవదిదం త్వవిరాగభాస్వ
త్తత్సత్త్వముత్తమపదం పరమేకదేవః
పూజాసుపూజకసుపూజనపూజ్యరూపం
కించిన్న కించిదివ చిత్తపదైకమూర్తిః. 50

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే ద్వైతైక్యప్రతిపాదనం నామ త్రయస్త్రింశః సర్గః ॥ 33 ॥

అందువలన, బాహ్య - పూజ నిమ్నబోలువారికి తగదు, తుచ్ఛఫలముల గోరువారే ఇష్టాని నొనర్తురు, ఇది వారిపట్లనే చెల్లును. నీకు పూజనీయమగు దేవత ఆ పరమార్థ - సత్ ఒక్కటియే. ఇదిగాక తక్కిన అర్చనా యత్నములు (అనగా ప్రతిమా నిర్మాణము, పూజాద్రవ్యసంగ్రహము, పూజాది మున్నగునవి) నీకు లేవు. ఈ సామగ్రి అంతయు అలీకమగు మనస్సుయొక్క కల్పన మాత్రమే యైయున్నది. దీని వాస్తవమగు దేవుని పూజ వీలుపడదు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ - పూర్వభాగమున ద్వైతైక్యప్రతిపాదనమను ముప్పది మూడవ సర్గము ॥ 33 ॥

చతుస్త్రింశః సర్గః.

[సౌషుప్తమిహ తుర్యం చ తుర్యాతీతపదం తథా
ఉపదిశ్యేశ్వరోఽత్రైవ విశ్రాన్త ఇతి వర్ణ్యతే

సుషుప్తి, తురీయము, తురీయాతీత పదముల నుపదేశించి, ఈశ్వరుడు విశ్రమించుట వర్ణింపబడుచున్నది.]

ఈశ్వర ఉవాచ :—

ఇత్థం స్థితమిదం విశ్వం సదసద్దేవరూపి చ
ద్వైతైక్యపదనిర్ముక్తం యుక్తం ద్వైతైక్యమప్యతః. 1

ఈశ్వరుడు:— ఈ దేవపూజవలన సదసద్రూపమగు విశ్వమే పూజింపబడుచున్నది. విశ్వము బాధిత - దృష్టికి అసత్తు అయినను, అధిష్ఠానదృష్టికి సత్తు; వ్యావహారికదృష్టికి దీనియందు ఏకత్వద్విత్వములున్నవి, పారమార్థికదృష్టియందివి ఏమియునులేవు. ఈ విషయములన్నియును యుక్తియుక్తములు.

చితేః కలఙ్కవైరూప్యమితి సంసారతాం గతమ్
అకలఙ్కమసంసారి తచ్చాభిన్నాద్వయాత్మకమ్. 2

చైతన్యముయొక్క మోహవైకల్యమే సంసారము; తత్త్వదృష్టికి చైతన్యము నిష్కళంకము, అసంసారి, అద్వయము, భేదరహితము.

ఇయమస్మీతి సంప్రాప్తకలఙ్కా చిన్నిబధ్యతే
ఏతామేవ కలాం బుద్ధ్వా స్వతోఽభిన్నాం విముచ్యతే. 3

'ఈ దేహాదులు నేను' అని భావించుకొని, ఆ కళంకమున చైతన్యము బంధింపఁబడుచున్నది; ఈ కల్పనయొక్క కర్త తనకుండి వేఱుగాదని గ్రహించి విడివడుచున్నది.

చిద్ఘరాకారతాభావాద్ద్విత్వాత్సత్త్వం సముజ్ఝతి
సుఖాదిమిలితాం ధత్తే న సత్యాం సదితి క్షణాత్. 4

ఈ చైతన్యమే బాహ్యపదార్థముల భావించి, ద్విత్వమునుబొంది, తన అఖండసత్తను పరిత్యజించుచున్నది; శారీరకములగు సుఖదుఃఖములతోఁగూడిన ఈ కల్పిత – అసత్యపదార్థములను సత్యములుగ గ్రహించుచున్నది.

శుద్ధా నిరంశా సత్యా వాఽసత్యా వేత్యేవమాదిభిః
విముక్తా నామశబ్దార్థైః సర్వైః సర్వాత్మికాపి ఖమ్. 5

వ్యావహారికదృష్టికి ఇయ్యది నామరూపాత్మకముగ దోచుచున్నను, ఇంతెట్టి ధర్మమును లేదు. ఇందు సత్య – అసత్యాది విధములగు వికల్పములు, నామరూపములు లేవు. ఇయ్యది వాస్తవమునకు నిరవయవము, విశుద్ధము.

సర్వం నిరుపమం శాన్తం మనస్సైతత్త్రిమార్గగమ్
బ్రహ్మేదం బృంహితం బ్రహ్మ శక్త్యాఽఽకాశవికాసయా. 6

పూర్ణమును, నిరుపమమునగు బ్రహ్మమే మొదట ఆకాశమువలె వికాసమునంది జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తులతోఁగూడిన సంసారమును, ఆధ్యాత్మిక, ఆధిదైవిక, ఆధిభౌతికమార్గములు గల జగత్తును, తన శక్తివలన వికసింపజేయుచున్నది.

మనసా మనసి చ్ఛిన్నే స్వేన్ద్రియావయవాత్మని
సత్యాలోకాజ్జగజ్జాలే పరిచ్ఛిన్నే విలయం గతే. 7

తన ఇంద్రియములలో నొక్కటియగు మనస్సువలన మనస్సును ఖండింప, సత్యము ప్రకాశించి, జగజ్జాలముల విలోపమొనర్చును.

ఛిద్యతే శీర్ణసంసారకలనా కల్పనాత్మికా
భృష్టబీజోపమా సత్తా జీవస్య ఇతినామికా 8

అప్పుడు కల్పనయగు ఈ క్షుద్రసంసారము భంగింపబడుచున్నది; ఇట్టి స్థితినిబడసిన జీవుని ఉనికి, 'ఇతి' అను శబ్దమున (ఉపనిషత్తుల జెప్పబడియున్నట్లు) నిర్దేశింపబడును. ఈ జీవుడు మరల జన్మనుబొందకపోవుటవలన ఇతని సత్త, వేయింపబడి అంకురోత్పాదనశక్తిని గోలుపోయిన బీజముతో బోల్చబడుచున్నది.

పశ్యన్తీ నామ కలితోత్సృజన్తీ చేత్యచర్వణామ్
మనోమోహాభ్రనిర్ముక్తా శరదాకాశకోశవత్. 9

దృశ్యపదార్థములన్నియును బాధింపబడుటవలన, ఈ సత్త అప్పుడు కేవలము దృక్ – స్వరూపముగ మారుచున్నది. అందువలన నియ్యది 'పశ్యంతీ' (ద్రష్ట) అను పేరిటగూడ పేర్కొనబడును. ఆ జీవుడు చేత్యవిషయముల (చిత్తవిషయముల) స్మరించుటగూడ మాని, మనో – మోహమను మేఘములనుండి విడివడి, శరత్కాల ఆకాశమువలె నిర్మలమై విరాజిల్లును.

శుద్ధాచిద్భావమాత్రస్థా చేత్యచిచ్ఛాపలం గతా
సమస్తసామాన్యవతీ భవతీర్ణభవార్ణవా. 10

ఇంతకును మున్ను కేతకు విషయవస్తువుల గుఱించి చిత్తచాపల్యమును బొందుచున్నను, ఈ జీవన్ముక్తస్థితియందు, అది తొలగిపోవుచున్నది; అతఁడు సంసారసాగరమునందుండి, జీవద్దశయందే ఉత్తీర్ణుడై, నిఖిలపదార్థముల సత్తయగు కేవలచైతన్యరూపమును బొందును.

అపునర్భవసౌషుప్తపదపాణ్డిత్యపీవరీ
పరమాసాద్య విశ్రాన్తా విశ్రాన్తా వితతే పదే. 11

అప్పుడాతఁడు పునర్జన్మ - బీజ - రహితమగు సౌషుప్తపద (నిరతిశయానంద స్వరూప) - పాండిత్యము నపరిమితముగఁబొంది, గొప్పదగు బ్రహ్మపదమున విశ్రమించును.

ఏతత్తే మనసి క్షీణే ప్రథమం కథితం పదమ్
ద్వితీయం శృణు విప్రేన్ద్ర శక్తేరస్యాః సుపావనమ్. 12

విప్రేంద్రా! నీ కింతవఱకు మనోక్షయమగు చైతన్యముబొందు స్థితిని జెప్పితిని; ఇప్పుడు పవిత్రమగు ద్వితీయావస్థను జెప్పుచున్నాడను. వినుము.

ఏషైవ మనసోన్ముక్తా చిచ్ఛక్తిః శాన్తిశాలినీ
సర్వజ్యోతిస్తమోముక్తా వితతాకాశసున్దరీ. 13

మనోదశనుండి విడివడిన ఈ చైతన్యమే, సూర్యచంద్రాది జ్యోతిష్పదార్థములనుండియు, అజ్ఞానాది అంధకారములనుండియు విడివడిన శాంతిమయమై విశాలమగు ఆకాశమువలె స్వచ్ఛభావమున వెలయును.

ఘనసౌషుప్తలేఖావచ్ఛిలాన్తఃసన్నివేశవత్
సైన్ధవాన్తస్థరసవద్వాతాన్తఃస్పన్దశక్తివత్. 14
కాలేన యత్ర తత్రైవ పరాం పరిణతిం యదా
శూన్యశక్తిరివాకాశే పరమాకాశగా తదా. 15
చేత్యాంశోన్ముఖతాం నూనం త్యజత్యబ్ధ్వివ చాపలమ్
వాతలేఖేవ చలనం పుష్పలేఖేవ సౌరభమ్. 16
కాలతాం శతే త్యక్త్వా సకలే సకలాకలా
న జడా నా జడా స్ఫారా ధత్తే సత్తామనామికామ్. 17
దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నమహాసత్తాపదం గతామ్
తుర్యతుర్యాంశకలితామకలఙ్కామనామయామ్. 18
కాంచిదేవ విశాలాక్షు సాక్షివత్సమవస్థితామ్
సర్వతః సర్వదా సర్వప్రకాశస్వాదుతత్పరామ్. 19

అనంతర మయ్యది కాలక్రమమున గాఢసుషుప్త్యనుభవముకలెను, పాషాణకాఠిన్యము వలెను, సైంధవమునందలి రసమువలెను, వాయువునందలి స్పందశక్తివలెను, ఎప్పుడెచ్చట కేవల చిన్మాత్రరూపముగ పర్యవసించునో, అప్పుడు ఆకాశమునందలి శూన్యతవలె పరమాకాశముతో గలసి, బాహ్యవిషయ - ఔత్సుక్యమును విడచి, వాయువులన గదల్పబడని నీటివలె నిశ్చలభావమున వెలయును. అప్పుడు ఇయ్యది వాతలేఖ (వాయుకణము) స్పందమును త్యజించునట్లును, పుష్పము సౌరభ

మును పేడునట్లును, దేశ, కాలముల త్యజించి, సమస్త - దృశ్యవస్తువుల అనుభవమునుండి విడివడును. అనంతరము జడాజడభావములనుండి విముక్తినంది, అపరిచ్ఛిన్నత్వమునుబొంది, ఒకానొక అనిర్వచనీయసత్తను బొందును. ఈ మహాసత్త దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నము. ఆ స్థితి తురీయము, అకలంకము అనామయము, ఆ స్థితియందలి ఆనందము అన్నివస్తువులనుండి, అన్నికాలముల లభించు ఆనందముకంటె మహత్తరమైనది. ఈ ఆనందమునుగాంచుచు, విశాలాక్షునివలె జీవన్ముక్తపురుషుడు వెలయుచుండును.

ఏషా ద్వితీయా పదతా కథితా తవ సువ్రత
తృతీయం శృణు వక్ష్యామి పదం పదవిదాం వర. 20

సువ్రతా ! నీ కిప్పుడు ఈ చైతన్యముయొక్క ద్వితీయస్థితిని జెప్పితిని. తత్త్వవిచ్ఛ్రేష్ఠా ! ఇక, తృతీయ అవస్థను జెప్పుచున్నాడను. వినుము.

ఏషా దృక్ప్రత్యవలనాద నామారూపదం గతా
బ్రహ్మాత్మేత్యాదిశబ్దార్థాదతీతా దేతి కేవలా. 21

ఈ చైతన్యము బ్రహ్మాకార - అఖండ చిత్తవృత్తిని దాని, ననుసరించియుండు బ్రహ్మైక్యభావమును బొందుటవలన నామరూపాతీతమగు బ్రహ్మము, ఆత్మ యన్నగు సంజ్ఞల నతిక్రమించి, కేవల స్వరూపమున నెలయును.

స్థైర్యేణ కాలతః స్వస్థా నిష్కలఙ్కా పరాత్మనా
తుర్యాతీతాది నామత్వాదపి యాతి పరం పదమ్. 22

అప్పుడయ్యది షడ్విధభావవికారములనుండి విడివడి, కాలముకంటెగూడ శాశ్వతమై, తనయున్నది పరమునున్న స్వస్వరూపమున నిష్కలంకమై, తురీయాతీతాది నామములకుగూడ అతీతమై, పరమపురుషార్థరూపమును బొందును.

సా పరా పరమా కాష్ఠా ప్రధానం శివభావతః
చిత్త్యైకా నిరవచ్ఛేదా తృతీయా పావనీ స్థితిః. 23

ఇదియే సుఖములన్నిటియొక్క పరమావధి; శుభములన్నిటిలోను ప్రధానము. వినాశనములేని ఈ పవిత్రస్థితియే, చైతన్యముయొక్క తృతీయ అవస్థ.

చిరమస్యాంప్రతిష్ఠాయాం సర్వాధ్వాధ్వగదూరగా
సా మమాప్యఙ్గ వచసాం న సమాయాతి గోచరమ్. 24

వత్సా! ఈ భూమికయందు వసించుట చాల కష్టము. ఇది అన్నిమార్గములకును, అందలి పథికులకును దూరమై వెలయుచున్నది. నా వాక్కులకుగూడ అతీతమై అభివర్ణింప శక్యముగాకయున్నది.

త్రిమార్గకలనాతీతమితి తే కథితం మునే
తిష్ఠ తస్మిన్పదే నిత్యమితి దేవః సనాతనః. 25

మునీ ! ఈ చెప్పబడిన చైతన్యము జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తుల కతీతము; ఇందు నీవు నిత్యమధివసింపుము. ఇదియే సనాతనమగు పరమదైవము.

ఏతన్మయమిదం విశ్వం మునే తన్మయ వేదనాత్
సత్యసంవేదనాన్నేదం నచ నేదం మునీశ్వర. 26

మునీ! ఈ విశ్వముయొక్క ఉపాదానకారణము చైతన్యము అని భావించిన, విశ్వమంతయు చిన్మయమే యగుచున్నది. మునీశ్వరా! దీనిని ఉపాదానముకంటె అద్వితీయ సత్యముగ భావించిన, ఈ విశ్వము తన్మయము కాదు. కాని, చైతన్యమ్ము ఈ రెండువికల్పములకంటె అతీతమైయున్నది.

నేదం ప్రవర్తతే కించిన్నేదం కించిన్నివర్తతే
శాన్తం సమసమాభాసంప్రథతే స్వస్య కోశవత్. 27

వాస్తవమున కీ విశ్వమేమియును గాదు. ఇది ఉత్పన్నమగుచుండుట లేదు,లేక వినష్టమగుచుండుటయునులేదు. కనుక, విశ్వ (బ్రహ్మాండమంతయు ఏకాకారమగు ఆకాశ-కోశమువలె) శూన్యము.

అద్వైతైక్యాదసంక్షోభాద్ఘనచేతనయా తయా
అవికారాదిమత్త్వాచ్చ నిత్యానిత్యతయా చిరమ్. 28

ఏలయన, కేవలము చైతన్య మొక్కటియే, అద్వైతఘన-చేతనరూపమున వెలయుచున్నది. నిర్వికారమగు దీనికడ (ఆపేక్షిక) నిత్యములగు ఆకాశ, కాలాదులు గూడ అనిత్యములు.

చిద్ఘనత్వాచ్ఛిఖిశిలాకోశానాం జగతామపి
మనాగపి న భేదోఽస్తి సతామప్యసతామపి. 29

శిఖకల్పితములగు ఆకాశ - శిలాకోశములకును, జగత్తులకును భేదములేదు. ఇవి చైతన్యసత్తవలననే అసత్యములయ్యు సత్యములుగను, సత్యములయ్యు అసత్యములుగను దోచుచున్నవి.

సమస్తం సుశివం శాన్తమతీతం వాగ్విలాసతః
ఓమిత్యస్య చ తన్మాత్రా తుర్యా సా పరమా గతిః. 30

ఇదంతయును వాక్కున కతీతమగు శాంత, శివస్వరూపము. ప్రణవముయొక్క తురీయమాత్రయగు బ్రహ్మయే పరమగతి.

శ్రీవాల్మీకి రువాచ:—

ఇత్యుక్తవానమలదృక్పరిణామతోఽస్మిన్
పారే పదే సముపశాన్తరవాభిధానే
తూష్ణీమతిష్ఠదమునా మునినా చ సార్ధం
విశ్రాన్తవృత్తిరథ తత్ర మహామరవిశేషః. 31

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే పరమేశ్వరోపదేశో నామ చతుస్త్రింశః
సర్గః ॥ 34 ॥

శ్రీవాల్మీకిః— భగవంతుడగు ఈశ్వరుడిట్లు ఉపదేశము నొసంగి, మునిశ్రేష్ఠుడగు వసిష్ఠునితోడను, స్పందవంధ్యాది పరిజనులతోడను గూడి సర్వసంసారోపశమగు తురీయపదమున విశ్రాంతి

నంది, ముహూర్తకాలము నిశ్చేష్టాభావమున జెలయసాగెను; అప్పుడాతని చిత్తవృత్తి పరమానంద చిదేక రసరూపముగ పరిణతి నందెను. అందువలన, తదితర ఇంద్రియములుగూడ చేష్టారహితములవ, ఆతడు నిశ్చలత్వము నందెను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ - పూర్వభాగమున
పరమేశ్వరోపదేశమను ముప్పదినాల్గవ సర్గము ॥ 34 ॥

పఞ్చత్రింశః సర్గః.

[బ్రహ్మవిష్ణుహరాదీనామత్ర యః పరమః పితా
మహాదేవః పరాత్మాసౌ పూజ్యనీమాత్ర ఈర్యతే.

బ్రహ్మవిష్ణుహరాదులకు గూడ పరమపితయును, పరమాత్మయునునగు మహాదేవుని పరమపూజ్యత్వము ఈప్రకరణమున వర్ణింపబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

తతో ముహూర్తేన హరో గౌరీకమలినీసరః
మద్వికాసోన్ముఖం స్వైరం వికాసం బహిరాదదే. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:—అంత ముహూర్తకాలము జరుగ, గౌరీదేవియను పద్మమున కాశ్రయమైన సరోవర మనదగు హరుడు నన్ను ప్రబోధితు నొనర్ప (భక్తవాత్సల్యాతిశయమున) కన్నుల దెఱచెను.

దృక్ప్రయోద్యోతయామాస ముఖాకాశతలోదితః
బోధం సముద్గకాదర్క అంశురాశిరివోద్గతః. 2

సూర్యచంద్రాదులను నేత్రత్రయము ముఖాకాశమున ప్రకాశించి, సూర్యుడు దివాభాగమును సూచించునట్లు, ఆయన సమాధినుండి లేచుటను దెల్పెను.

ఈశ్వర ఉవాచ:—

మునే మననమాహూయ స్వసత్తైవాశు నీయతామ్
త్వమర్థం మాహరానర్థం పవనః స్పన్దతామివ. 3

ఈశ్వరుడు:— మునీ! నీవు మొట్టమొదట విచారముకలన వెంటనే స్వస్వరూపమును గ్రహింపుము. వాయువు వీవమొదలిడి ఆకాశమును ధూళిమయమొనర్చునట్లు నిష్ఫలార్థజాలముల జిక్కుపడ జేసికొనకుము.

దృష్టవ్యమిహ యత్కించిత్తద్దృష్టం కిం సమం భ్రమైః
నహి హేయముపాదేయం చేహ పశ్యామి తద్విదః. 4

చూడదగు బాహ్యవిషయముల నన్నిటిని జూచితివి; ఇంకను భ్రాంతియందు పడియుండ నేల? తత్త్వవేత్తలీ భ్రాంతిమయ సంసారమున హేయోపాదేయములలో నేయొక్కటియును గాంచ జాలకున్నారు.

శాన్త్యశాన్తిమయానేతాన్వికల్పాన్దలయన్నసి
ధీరోఽసి నాన్యథా స్థిత్వా త్వమేవ భవ చాత్మదృక్. 5

నీవు కర్త్రివలె, శాంతివిషయములను అశాంతివిషయములనునగు ఈ వికల్పముల నన్నిటిని ఖండించి ధీరుడవైతివి. ఇట్లు ఖండింపకున్న నీవు ధీరుడవన జాలెడువాడవుకావు. ఇప్పుడు నీవు ఆత్మ దర్శనము నొనరింపుము.

ఇమాం దృశ్యదశామాశు బాహ్యాబోధాయ వా పునః ।
సమాశ్రిత్య మదుక్తం త్వం శృణు తూష్ణీం స్థితేన కిమ్. 6

నీవిప్పుడు సమస్తప్రపంచమునకు వెలుపల వెలయు ఆత్మను గ్రహింప, ప్రస్తుతమ దృశ్యదశయందే యుండి, నా యుపదేశమును వినుము. ఆత్మలాభార్థము ప్రయత్నింపుము; ప్రయత్నింపకున్న ఏమియును లభింపదు.

ఇత్యుక్త్వా బాహ్యబోధస్త్వం మాభవేతి త్రిశూలధృక్
ప్రాణేనేదం దేహగేహం పరిస్ఫురతి యన్త్రవత్. 7

ఇట్లుపల్కి త్రిశూలధరుండు 'బాహ్యదేహాదుల ఆత్మబుద్ధిని పరిత్యజింపుము' అని ఉపదేశించి, దేహాత్మబుద్ధిని త్యజించు ఉపాయమును చెప్పదొడగెను. ఈ శరీరగృహము ప్రాణవాయువువలననే యంత్రమువలె చలింపుచున్నది.

ప్రాణహీనం పరిస్పన్దం త్యక్త్వా తిష్ఠతి మూకవత్
చాలనీ పావనీ శక్తిః శక్తిః సంవేదనీ చితిః. 8

ప్రాణవాయువులేకున్న ఈ శరీరము నిస్పందమై మూగవానివలె నుండెడిది. శరీరమునందలి చలన శక్తి వాయువునకును, జ్ఞానశక్తి చైతన్యమునకును చెందియున్నది.

సా మూర్తా ఖాదపి స్వచ్ఛా సత్సత్తైవాత్ర కారణమ్
వినశ్యతః ప్రాణదేహౌ వియోగాన్మరుదేవ చ. 9

ఈ జ్ఞానశక్తి రూపహీనము; ఆకాశముకంటెను నిర్మలము. సద్వస్తువుల ఉనికియే దీని అస్తిత్వమునకు కారణము. స్పందశక్తికి కారణమగు యీ ప్రాణము శరీరములేకున్న సామాన్య-వాయు రూపముననే యుండెడిది.

చిదాత్మా ఖాదపి స్వచ్ఛో న వినశ్యతి కిం భ్రమైః
మనఃప్రాణమయే దేహే చిత్తత్త్వం పరిజాయతే. 10

ఇక చిదాత్మయన్ననో, ఆకాశముకంటె నిర్మలుడును, వినాశరహితుడును నైయున్నాడు; నీకేల వ్యర్థముగ జననమరణముల భ్రమయందు పడుచున్నావు? మనోప్రాణమయమగు యీ శరీరమున చైతన్యము అభివ్యక్తినందుచున్నది.

ముకురే హ్యమలాభాసే ప్రతిబిమ్బం ప్రవర్తతే
సదప్యగ్రగతం వస్తు ప్రతిబిమ్బక్రియాం వినా. 11

నిర్మలదర్పణమున ప్రతిబింబము పడుటలేదా? వస్తువున్నను (కొన్నితావుల) ప్రతిబింబముండదు.

యథా నాస్తి మలోపేతే ముకురే మునినాయక
తథా నాస్తి గతప్రాణో విద్యమానేఽపి దేహకే. 12

మునినాయకా! మలిన - దర్పణమున వస్తువున్నను ప్రతిబింబము పడనట్లు, ప్రాణములేని శరీరమున చిత్తు ఉండదు.

సర్వగాపి చిదుచ్ఛూనబోధాత్స్పన్దాదికం ప్రతి
బోధాత్కలఙ్కవిమలా చిదేవ పరమం శివమ్. 13

సర్వవ్యాపియగు యీ చైతన్యము, బాహ్యవస్తు - ఆకారితమగు చిత్తవృత్తుల శరీరమును స్పందింపజేయుచున్నది — యీ చైతన్యమే బ్రహ్మకారిత చిత్తవృత్తివలన తత్త్వబోధనంది, పరమ కల్యాణమయమగు కైవల్యరూపమున విరాజిల్లును.

విదుర్దేవం తదాభాసం సర్వసత్తార్థదం తథా
స హరిః స శివః సోఽజః స బ్రహ్మా స సురేశ్వరః. 14

ఈ చైతన్యమే వస్తువుల ప్రకాశింపజేసి, వాటికి సత్తను అనుగ్రహించుటవలన దేవశబ్ద వాచ్యమగుచున్నది. హరి, హర, బ్రహ్మ, ఇంద్రులుగూడ యీ చైతన్యమే.

అనిలానలచన్ద్రార్కవపుః స పరమేశ్వరః
స ఏష సర్వగో హ్యాత్మా చిత్తనిశ్చేతనః స్మృతః. 15

నిఖిలచైతన్యాకృతియును, సర్వగామియును, చైతన్యస్వరూపమునునగు యీ చైతన్యమే అనిలానల చంద్రసూర్యరూపముల దాల్చుచున్నది.

దేవేశో దేవభృద్ధాతా దేవదేవో దివః పతిః
మహాచితః సముల్లాసం ముహ్యన్తీవ న కేచన. 16

ఈ ఆత్మయే దేవతల పాలించు దేవదేవుడగు స్వర్గపతి. దీనిని ఎఱింగినవారు శోక రహితులగుచున్నారు.

యే నామ తే జగత్యేతే బ్రహ్మవిష్ణుహరాదయః
పరస్మాత్పరినిర్యాతా బ్రహ్మవిష్ణుహరాదయః. 17
కణాస్తప్తాయస ఇవ వారిధేరివ బిన్దవః
తేష్వివ భ్రమభూతేషు జాతేష్వివ పరాత్పదాత్. 18
స్థితేషు భ్రమబీజేషు కల్పనాజాలకర్తృషు
సహస్రశతశాఖేయమవిద్యోదేతి పీవరీ 19
వేదవేదార్థవేదాదిజీవజాలజటావలీ
తతస్తస్యా అనన్తాయాః ప్రసృతాయాః పునఃపునః. 20

అట్టివారే బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరులగుచున్నారు. వారందఱును ఆ పరతత్త్వమునుండియే, కాల్చిన లోహశకలమునుండి అగ్నికణములు వెలువడునట్లును, సముద్రమునుండి జలబిందువులు అటునిటు బడునట్లును, వెలువడినారు; కాని, ఆ పరమపదమునుండి వెలువడిన ఈ బ్రహ్మాదులంత యును భ్రాంతిమయులు; వీరు కల్పనాజాలముల విస్తరింప చేయుచున్నారు. అవిద్య యొక్కటియే బ్రహ్మాది ప్రపంచరూపమైన శాఖోపశాఖల వ్యాప్తమై విస్తృతమగుచున్నది. వేదములు, వేదార్థములు, క్రియాకలాపములు జీవులు మున్నగునవన్నియును అవిద్యాలతయందే చిక్కువడియున్నవి.

సంపన్నదేశకాలాద్యాః క్రమః స్వాద్యర్థనాసు కః
బ్రహ్మవిష్ణుహరాదీనామతోఽయం పరమః పితా. 21

దేశకాలములు గల్పించునదియును, అనంతమునగు ఈ అవిద్య మఱల మఱల ఎన్నివిధములుగ ప్రసరించుచున్నదో వర్ణించుట అసాధ్యము. పైనజెప్పబడిన చైతన్యమే బ్రహ్మవిష్ణు శివాదులకు గూడ పరమపిత.

మూలబీజం మహాదేవః పల్లవానామివ ద్రుమః
సర్వసత్తాభిధః సర్వః సర్వసంవేదనైకకృత్. 22

ఈ మహాదేవుడే, చెట్టు పల్లవములకు గారణమైనట్లు అందఱికిని మూలమగుచున్నాడు. సర్వస్వరూపమగు చిదాత్మయే అన్నిటియొక్క సత్తయైయున్నది; అతడే వివిధములగు జ్ఞానములను కలుగ జేయుచున్నాడు.

సర్వసత్తాప్రదో భాస్వాన్స్వన్ద్యోఽభ్యర్చ్యశ్చ తద్విదః
ప్రత్యక్షవస్తువిషయః సర్వత్రైవ సదోదితః. 23

ఇయ్యది ప్రతివస్తువునందునను, అన్ని ఇంద్రియములను అభివ్యక్తపఱచుచున్నది; సదా సర్వత్ర తేజోవంతమై ఉదయించుచు, తత్త్వవేత్తల వందనార్చనముల కాకరమగుచున్నది.

సంవేదనాత్మకతయా గతయా సర్వగోచరమ్
న తస్యావాహనమన్త్రాది కించిదేవోపయుజ్యతే. 24

ఈ చైతన్యము సర్వత్ర వెలయుచుండుటవలన సామాన్యపూజలయందవసరమగు ఆవాహనాది మంత్రములతో నవసరములేదు; ఆత్మ చైతన్యరూపమున సర్వత్ర లభ్యము.

నిత్యాహూతః స సర్వస్థో లభ్యతే సర్వతః స్వచిత్
యాం యాం వస్తుదశాం యాతి తత ఏవ మునే శివమ్. 25

స్వరూపం సమవాప్నోతి రూపాలోకమనోదృశామ్
అద్యం పూజ్యం నమస్కార్యం స్తుత్యమర్ఘ్యం సురేశ్వరమ్. 26
ఏనం తం విద్ధి వేద్యానాం సీమాన్తం మహతామపి
ఏతమాత్మానమాలోక్య జరాశోకభయాపహమ్
సంభృష్టబీజవజ్జన్తుర్న భూయః పరిరోహతి. 27

ఈయన నిత్య — అహ్వానమును గొని, జ్ఞానస్వరూపమున అన్నియెడల, అన్నివేళల లభ్యుడగుచున్నాడు. మునీ! ఈయన ఏయే వస్తురూపమును గైకొనునో ఆయావస్తువుల స్వరూపమును, మననకారణమగు మనస్సును, సాక్షి, ద్రష్టలరూపమును తానే గ్రహించుచున్నాడు. నీవు సురేశ్వరుడగు ఈ చిదాత్మనే అన్నిటికిని అర్ఘ్యునిగను, పూజ్యునిగను, నమస్యునిగను, స్తుతింపబడదగు వానిగను దెలిసికొనుము. మఱియు ఈయన మహద్వస్తువుల పరాకాష్ఠమనిగూడ గ్రహించునది. జరాశోకభయవినాశకరమగు ఈ ఆత్మతత్త్వమును గ్రహించిన, జీవునకు సంభృష్టబీజమువలె, మఱీ జన్మలేదు!

సకలజన్తుషు య_త్స్వభయప్రదం
విదితమాద్యముపాస్యమయత్నతః
త్వమజమాత్మగతం పరమంపదం
భవసి కిం పరిముహ్యసి దృష్టిషు. 28

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతో_క్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే మహాదేవస్య పూజ్యసీమా_న్తత్వకథనం నామ పఞ్చత్రింశః సర్గః ॥ 35 ॥

అందఱియొక్క జ్ఞానస్వరూపమై వెలయుచు అభయమునొసగు ఈ ఆదిదేవుని ఉపాసన అత్యంతసులభము; అజమగు ఆ యాత్మత_త్త్వము నీవే యగుచున్నాడవు. వ్యర్థముగ బాహ్యదృష్టుల మూర్ఛిల్లుచుంటి వెందులకు?

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ - పూర్వార్ధమున మహాదేవుని పూజ్యాసీమంతవర్ణనమను ముప్పది యైదవ సర్గము ॥ 35

షట్త్రింశః సర్గః

[సర్వవిశ్వోద్భవా_త్తస్య సర్వాకారేణ చ స్థితేః
సర్వాస్పర్శాద్విశుద్ధేశ్చ సర్వైశ్వర్యం ప్రపఞ్చ్యతే.

ఉద్భవ, స్థితికారణమునగు సర్వేశ్వరుని విశ్లేషణ మీసర్గముయొక్క విషయము.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

తతశ్చిద్రూపమేవైకం సర్వసత్తా_న్తరాస్థితమ్
స్వానుభూతిమయం శుద్ధం దేవం రుద్రేశ్వరం విదుః. 1

ఈశ్వరుడు:— చిద్రూపమగు ఈ ఆత్మను సాక్షాత్కారమొనర్చుకొనుటవలన పునర్జన్మ తొలగును. కనుక బ్రహ్మవేత్తలు, నిఖిలవస్తువుల సత్తారూపమున వెలయుచున్నదియును, స్వానుభూతిమయమును, విశుద్ధమునగు ఈ ఆత్మను సంసారరోగవినాశియగు సర్వేశ్వరుడని నిర్దేశించుచున్నారు.

బీజం సమ_స్తబీజానాం సారం సంసారసంసృతేః
కర్మణాం పరమం కర్మ చిద్ధాతుం విద్ధి నిర్మలమ్. 2

నిర్మలచిత్స్వరమగు ఈ ఆత్మను నీవు, నిఖిలబీజములకు బీజముగను, (కారణకారణము) సంసారసారముగను, కర్మలన్నిటిలోను ఉ_త్తమముగను గ్రహింపుము.

కారణం కారణౌఘానామకారణమనావిలమ్
భావనం భావనౌఘానాం భావ్యమభవాత్మకమ్. 3

ఈయన సర్వకారణకారణమయ్యు, పారమార్థికముగ ఎద్దానికిని కారణముగాడు - నిష్కారణుడు. భావింపబడు పదార్థసమూహముల భావనా - స్వరూపుడయ్యు తన అభావనీయ అభవ (జన్మరహిత) స్వరూపమున ఈయన వెలయుచున్నాడు.

చేతనం చేతసాభూనాం చేతనాత్మని చేతనమ్
స్వం చేత్యచేతనం చేత్యపరమం భూరిభావనమ్. 4

ఈయన బుద్ధివృత్తుల నన్నిటిని ప్రకాశమొనర్చుచున్నాడు; చైతన్యాత్మకులగు జీవుల అంతరమున చిత్స్వరరూపమున వెలయుచున్నాడు ఈయన తన ప్రత్యక్ - స్వరూపమున వెలయుచుండియు, బుద్ధివృత్తుల వ్యాప్తివలన, వేద్యములగు బాహ్యవస్తువుల నన్నిటిని ప్రకాశింపజేయుచున్నాడు. మఱియు, వేద్యవస్తుజాతముయొక్క అధిష్ఠానసత్తాస్వరూపమున నొప్పుచున్నాడు. ఏకరూపుడయ్యు మాయవలన బహురూపముల భావింపబడుచున్నాడు.

ఆలోకాలోక సుమలనునాలోక్యమలోకజమ్
ఆలోకం బీజబీజౌఘం చిద్ఘనం విమలం విదుః. 5

ఈ ఆత్మ సకలజ్యోతులయొక్క జ్యోతిస్వరూపము, అలౌకికమును, నిర్మలమునునగు ఈ ఆత్మను ప్రకాశింప జేయునదెద్దియును లేదు. ఇది యొక్కటియే ప్రకాశమయమగు బీజము (మూల వస్తువు); అయ్యు, ఇయ్యది నానావిధ-బీజరూపమున, వెలయుచున్నది. ఈ విషయమును బ్రహ్మజ్ఞు లెఱుంగుదురు.

అసత్యం సన్మయం శాన్తం సత్యాసత్యవివర్జితమ్
మహాసత్తాదిసత్తాన్తే చిన్మాత్రం విద్ధి నేతరత్. 6

పృథ్వ్యాదులగు భూతములీ ఆత్మయందు వెలయుటలేదు. వ్యావహారిక సత్యము ప్రాతిభాసిక అసత్యము మున్నగున వెవ్వియు ఇందులేవు. జగత్సత్తయు, అవ్యాకృత - కారణసత్తయు బాధితమవ శేషించు చిన్మాత్రసాక్షియే ఈయన యని గ్రహింపుము.

స్వయం భవతి రాగాత్మా రఞ్జకో రఞ్జనం రజః
స్వయమాకాశమప్యాశు కుడ్యం భవతి మణ్డితమ్. 7

(ఇట్టి నిర్విశేషస్వరూపుడయ్యు) ఈయనయే చిత్తవికృతులను రంజనమునకు అవ్యాకృత కారణమును, కారణమును, రజోరూపమును నగుచున్నాడు. ఈయన ఆకాశస్వరూపుడయ్యు (రూపవిహీనుడయ్యు) వెనువెంటనే సుశోభితమగు కుడ్యమగుచున్నాడు (— రూపమును, కర్తృత్వమును గ్రహించుచున్నాడు.)

అస్మింశ్చిచ్చేతసి స్ఫారే జగన్మరుమరీచయః
స్ఫురితాః ప్రస్ఫురిష్యన్తి ప్రస్ఫురన్తి చ కోటయః. 8

చిత్తరూపమున వికాసమునందిన ఈ మహాచైతన్యమున అసంఖ్యాకములగు జగత్తులను మరు మరీచికలు దోచుచున్నవి, తోపగలవు, తోచియున్నవి.

స్వసత్తామాత్రసంపన్నం పదమస్మిన్స్వతేజసి
న కించన చ సంపన్నమన్యదౌష్ణ్యాదివానలే. 9

స్వయంప్రకాశకమగు ఈ చిదాత్మయందు జగత్తు తన సత్తను స్థిరపఱచుకొన్నను, స్థిరపఱచు కొనుటలేదనకలిపించుచున్నది. అగ్నియందు, అంగారము, విస్ఫులింగము, ప్రభాదివైచిత్ర్యము లున్నను ఉష్ణస్వభావముండుటచేసి, వీటిని నిప్పుకంటె వేఱుగ పేర్కొనుటలేదుకదా.

గర్భీకృతమహామేరుం పరమాణుసమం విదుః
ఆచ్ఛాదితమహామేరుం పరమాణుసమం విదుః. 10

ఈ ఆత్మయందు సర్వవిరుద్ధ ధర్మముల సమావేశమున్నది. ఈయన మహామేరువును గర్భమున ధరించి, ఆచ్ఛాదనమొనర్చినను అణుస్వరూపుడని తత్త్వవేత్త లెఱుంగుదురు. *

గర్భీకృతమహాకల్పో నిమేషోఽసావుదాహృతః
ఆక్రాన్తకల్పేనానేన న సంత్యక్తా నిమేషతా. 11

ఈయన మహాకల్పమును గర్భమున ధరించినను నిమేషస్వరూపుడని చెప్పబడుచున్నాడు. ఈయన కల్పమునంతటిని ఆక్రమించుకొని వెలయుచున్నను ఈ నిమేష - పరిమిత - కాలత్వమును పరిత్యజించుచుండుటలేదు.

వాలాగ్రకాదప్యణునా వ్యాప్తేనానేనాఖిలా మహీ
సప్తాబ్ధివసనాప్యుర్వీ నాస్యాన్తమధిగచ్ఛతి. 12

ఈయన కేశాగ్రముకంటె అత్యంతసూక్ష్ముడయ్యు మహీమండలము నంతటిని వ్యాపించి యున్నాడు. సప్తసాగర - వసనపరివీతయగు పృథివి ఈయన పరాకాష్ఠను చేరజాలకున్నది.

అకుర్వన్నేవ సంసారరచనాం కర్తృతాం గతః
కుర్వన్నేవ మహాకర్మ న కరోత్యేవ కించన. 13

ఈయన సంసారము రచింపకున్నను (సృష్టింపకున్నను), కర్తృత్వమును బొందినాడు. మహాకర్మల నాచరించుచున్నను, ఈయనకు కర్తృత్వములేదు.

ద్రవ్యమప్యేష నిర్ద్రవ్యో నిర్ద్రవ్యోఽపి హి ద్రవ్యవాన్
అకాయోఽపి మహాకాయో మహాకాయోఽప్యకాయవాన్. 14

ఈయన ద్రవ్యమయ్యు ద్రవ్యముకాదు. ఈయనయందెట్టి ద్రవ్యములేకున్నను ఈయన ద్రవ్యవంతుడు. ఈయన శరీరరహితుడయ్యును, మహాశరీరి - బ్రహ్మాండ శరీరి. మహాశరీరుడయ్యును శరీర శూన్యుడు.

అద్యాప్యేష సదా ప్రాతః ప్రాతరప్యద్యతాం గతః
న చాద్యమద్య న ప్రాతస్తద్య ప్రాతశ్చ వా సదా. 15

ఈయన ఉషస్స్వరూపుడయ్యు, ప్రాతఃకాలము, ప్రాతఃకాలమైనను ఈయన ఉషస్స్వరూపమున కెట్టి అటంకములేదు. ఈయన ఉషయును కాదు, ప్రాతఃకాలమును కాదు; అయ్యు ఈ రెండు ను గూడ ఈయనయేయైయున్నాడు.

* అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్ ఇతి శ్రుతిః

ఖిండిం ఖిండిం ఖిలేమత్తా పురుపిఞ్ఛలిసాలఘమ్
వివిచ్చలిత్సదాలోకాలాసో గులుగులుః శిలీ. 16

ఖిండి, ఖిండి, ఖిలేమత్త, పురుపిఞ్ఛలి, సాలఘ, వివిత్, చలిత్, సదాలో, కాలాసో, గులుగులు, శిలీ —

ఇత్యాద్యనర్థకం వాక్యం తథా సత్యం స ఏవ చ
న తదస్తి న యత్సత్యం న తదస్తి న యత్త్వసౌ. 17

ఇత్యాదులగు అర్థవిహీనశబ్దములుగూడ ఈయనవలన సత్యములు గావచ్చును — వేదముల చెప్పబడిన శబ్దములవలె సత్యమేగావచ్చును. ఈయనయందు సత్యముగానిదియును, ఈయనగానిదియు నగు వస్తువేలేదు. (అనగా, అలీకములగు ఆకాశకుసుమాదులుగూడ ఈయనయందు సత్యములు; ఈయనకంటె వేఱుకావు.)

యస్మిన్సర్వం యతః సర్వం యః సర్వం సర్వతశ్చ యః
యశ్చ సర్వమయో నిత్యం తస్మై సర్వాత్మనే నమః. 18

ఎవ్వనియందు అంతయును, ఎవ్వనినుండి అంతయును, ఎవ్వడు సర్వమును, సర్వమునుండి ఎవ్వడును, ఎవ్వడు సర్వమయుడునునగు చున్నాడో, సర్వరూపుడగు ఆదేవునకు నమస్కారము.

యత్రాన్తరాలగహనేన విలాసవత్యా
హేలా విలోలఘనసర్జితయామలేన,
మలేన పల్లవదలామలమాలితానాం
లక్ష్మీలతావిరలతా వలితేవ ముష్టిః. 19

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే పరమేశ్వరవర్ణనం నామ షట్త్రింశః సర్గః ॥ 36 ॥

పత్రపల్లవపరిశోభితమును, లతాజాలపరివృతమును, నిబిడాంగతరుయుక్తమును, నిబిడఘన సౌదామినీ కమనీయమును నగు విలాసిని తన ఫలపుష్పశోభితవలన ఇతరవనముల శోభను పిడికిటివలె తనయందు ఇముడ్చుకొనుచున్నది.*

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ పూర్వార్ధమున శివోపాఖ్యానమున పరమేశ్వరవర్ణనమను ముప్పదియాఱవ సర్గము ॥ 36 ॥

---

* ఆరోపమువలన అసత్తుగూడ సత్తగుచున్నదను విషయమును దెల్పుట కీశ్లోకము చెప్పబడినది. ఈ శ్లోకము ద్వ్యర్థపదములతో గూర్పబడి, పైనజూపిన భావమును మొట్టమొదట తోపింప జేయుచున్నను, పలువిధములు వ్యాఖ్యానమొనర్పవచ్చును. అందొకటి - అమలదళపల్లవశోభితమగు వనమాలను ధరించినవాడును, పురుషప్రధానుడును, విశ్వంభరుడును నగు విష్ణువు, జగన్మోహనమును, నవనీరదనిందియునగు తనశరీరకాంతితో ప్రణయినియగు లక్ష్మీదేవిని ముష్టివలె ఏకీభూతమొనర్చుకొనినాడు.

సప్తత్రింశః సర్గః

[సద్యోగాదసతాం సత్తా శివస్యానన్తశక్తయః
ప్రధానశక్తేర్నియతేర్నృత్యం చాత్రోపవర్ణ్యతే.

సద్వస్తు సంయోగమున అసద్వస్తువు సత్తనుబొందురీతి, శివునియొక్క అనంతశక్తులు, ప్రధానశక్తియగు నియతియొక్క నాట్యము యీ సర్గమున ఉపవర్ణింపబడును.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

ఇత్యాదికానాం శబ్దానామర్థశ్రీః సత్యరూపిణీ
తస్మిన్నర్థేశ్వరే సర్వసత్తామణిసముద్గకే. 1

ఈశ్వరుడు:—ఈ సర్వేశ్వరునియందు పూర్వోక్తములును, అసత్యములును నగు అర్థవిహీన వాక్యములుగూడ సత్యములగుచున్నవి. ఈయన జగత్సత్తయను మణికి పేటిక.

కా నామ విమలాభాసా స్తస్మిన్పరమచిన్మణౌ
న కచన్తి విచన్త్యన్తి విచిత్రాణి జగన్తి యాః. 2

మాయాయుక్తుడగు యీ బ్రహ్మమున ఏశక్తి వికసింపకుండ నుండగలదు? ఈ చిత్-మణియందున్న బీజశక్తి, ఆరోపింపబడు విచిత్రజగత్తులు స్పష్టముగనే ప్రకాశించుచున్నవి.

ఏషా బీజకణాన్తస్థా చిత్సత్తా స్వవపుర్మయమ్
లబ్ధ్వా మృత్కాలవార్యాది కరోత్యఙ్కుర మోదనమ్ 3

ఈశ్వరసంబంధమగు యీ చిత్సత్త, ధాన్యాదిబీజములయందుండి, క్షేత్రమున పరిష్కృతమగు మృత్తిక, జలము, సమయము, మున్నగు సహకారికారణముల సహాయ్యమున అంకురోత్పాదన మొనర్చి, క్రమముగ తండులభావమునంది అన్నమగుచున్నది.

ఫేనావర్తవివర్తా న్తర్వర్తిని రసరూపిణీ
కఠినేన్ద్రియసంబన్ధే కరోతి స్పన్దమమ్భసామ్. 4

ఈ యీశ్వరశక్తియే రసరూపమున నీటియొక్క నురుగు అగుచున్నది, మఱియు, సుడిగుండమున వెలయుచు 'రాళ్లు రప్పలు' మున్నగు వానితోగూడి, నిమ్నోన్నతగతుల బొందుచున్నది. జిహ్వేంద్రియ సంయోగమున, యీ యీశ్వరశక్తియే సలిలరూపమున ప్రవేశించి, ఉదరమధ్యమున కదలికను గలిగించుచున్నది.

ఏషా కుసుమగుచ్ఛేషు రసరూపేణ సంస్థితా
కచతి ఘ్రాణరన్ధ్రేషు కరోతి పరిఫుల్లతామ్. 5

ఈ చిత్-సత్తయే కుసుమగుచ్ఛముల మకరందరసగంధరూపమున వెలయుచు, ఘ్రాణేంద్రియమున వికాసమునంది, నాసాపుటముల కుల్లాసమును గలిగించుచున్నది.

శిలాజస్థా శిలాఙ్గాభామసతీం సత్యతాపదమ్
సర్గాధారదశాం ధత్తే గిరీన్ద్రిః స్థితిలీలయా 6

శూన్యమగు పర్వతము, తృణవృక్షాదులతో పూర్ణమై జననివాసమును గల్పించునట్లు, యీ చిత్సత్తగూడ శిలయందు ప్రవేశించి, దాని శూన్యభావమును బోగొట్టి, దానికి వ్యవహారికసత్తను గల్పించుచున్నది. పర్వతము తన స్వరూపమును వీడకయే వృక్షాదుల గల్పించునట్లు, చిత్సత్తలేకున్న, 'శిల' యను బోధయే లోకమున నుండెడిదికాదు.

పవనస్పన్దకోశాత్మరూపిణీ త్వగిన్ద్రియమ్
సంసాధయత్యాత్మసుతం పితేవాత్మతయా తయా. 7

పిత అతనిసుతుని స్వకార్య నిర్వహణార్థము వినియోగించునట్లు, ఈ చిత్సత్త సమస్త చలన మూలమును ఆకర (కోశ) మనదగు వాయురూపమును గ్రహించి, ఆరూపమునుండి ఉత్పన్నమైన త్వగింద్రియమును స్పర్శజ్ఞానార్థము వినియోగించుచున్నది.

అశేషసారసంపిణ్డమథ్యాత్మానం స్వసిద్ధయే
భావయిత్వా న కించిత్త్వమివ ఖత్వం కరోత్యలమ్. 8

ఈ చిత్సత్తయే మఱల తన వాస్తవస్వరూపసిద్ధికొఱకు — మోక్షార్థము — తన్ను నిఖిలజగత్తుయొక్క సమ్మిళితసత్తాత్మకమగు ఏకరూపమున భావించుకొని, జగత్తంతటిని ఆకాశము వలె శూన్యమొనర్చుచున్నది.

స్వసత్తాప్రతిబిమ్బాభమాకాశముకురోదరే
ధత్తే కల్పనిమేషాఙ్కం కాలాఖ్యమమలం వపుః. 9

ఈయనయే ఆకాశ - దర్పణమున, తనసత్తవలె తోచు కల్పనిమేషాదులతో గూడుకొనిన కాలని రూపమున ప్రతిబింబించుచున్నది.

అమహాపఞ్చమేశానం పరిణామమయా ఇమే
ఇదమిత్థమిదం నేతి నియతిర్భవతి స్వయమ్. 10

(బ్రహ్మ విష్ణు రుద్ర సదాశివ ఈశాన తత్త్వములతో బారంభమైన ఈ జగత్తంతయు పరివర్తన శీలము. కార్యములన్నిటిని సరిజూచు నియతియే మూలశక్తి; 'ఇది ఇట్టిది, లేక ఇట్టిది కాదు' అని చెప్పవీలులేదు. ఇది స్వయముగ నుత్పన్నమగుచున్నది.

సాక్షిణి స్ఫార ఆభాసే గృహే దీప ఇవ క్రియాః
సత్యే తస్మిన్ప్రకాశన్తే జగచ్చిత్రపరమ్పరాః. 11

అంధకారావృతమగు రాత్రియందు,గృహమధ్యమున దీపమున్ననే అచ్చటి వస్తువులు ప్రకాశించునట్లు, అపరిచ్ఛిన్నమగు ఈ చిజ్జ్యోతివలననే జగత్తులను చిత్రపరంపరలు ప్రకాశమునందుచున్నవి.

పరమాకాశనగరనాట్యమణ్డపభూమిషు
స్వశక్తివృత్తం సంసారం పశ్యన్తీ సాక్షివత్స్థితా. 12

ఈ నియతి పరమాకాశ - నగర - నాట్యశాలలలో స్వశక్తిసంపాదితమగు సంసారనాటకమును దర్శించుచు సాక్షిభావమున వెలయుచున్నది.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

శివస్యాస్య జగన్నాథ శక్తయః కాః కథం స్థితాః
సాక్షితా కా చ కిం తాసాం వృత్తం స్యాత్కియదేవ తత్. 13

శ్రీవసిష్ఠుడు:—జగన్నాథా! చిదాత్మయగు యీ శివుని శక్తు లెట్టివి? అవి ఎట్లు వెలయుచున్నవి? సాక్షిభావమననేమి ? ఆ శక్తిసమూహముల కార్యమేమి? అవి యెన్ని — నాకు తెలియజెప్పుడు.

ఈశ్వర ఉవాచ :—

అప్రమేయస్య శాన్తస్య శివస్య పరమాత్మనః
సౌమ్య చిన్మాత్రరూపస్య సర్వస్యానాకృతేరపి. 14
ఇచ్ఛాసత్తా వ్యోమసత్తా కాలసత్తా తథైవ చ
తథా నియతిసత్తా చ మహాసత్తా చ సువ్రత. 15
జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిః కర్తృతాఽకర్తృతాపి చ
ఇత్యాదికానాం శక్తీనామన్తో నాస్తి శివాత్మనః. 16

ఈశ్వరుడు:— సౌమ్య! మంగళమయుడును, చిన్మాత్రరూపియును, శాంతుడును, సర్వమయుడును, నిరాకారుడును, అప్రమేయుడును నగు పరమాత్మకు ఇచ్ఛాసత్త, ఆకాశసత్త, కాలసత్త, నియతిసత్త, మహాసత్త, జ్ఞానశక్తి, క్రియాశక్తి, కర్తృత్వశక్తి, అకర్తృత్వశక్తి మున్నగు శక్తులు పెక్కులున్నవి. వాటి కంతములేదు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

శక్తయః కుత ఏవైతా బహుత్వం కథమాసు చ
ఉదయశ్చ కథం దేవ భేదాభేదశ్చ కీదృశః. 17

శ్రీవసిష్ఠుడు:—దేవా! యీ శక్తులు పరమాత్మ యందెట్లు అరుదెంచినవి? ఈ శక్తులకు బహుత్వ మెట్లబ్బినది? పరమాత్మకును యీ శక్తులకును భేదమున్నదా ? లేక అభేదము గలదా ? —వచింపుడు.

ఈశ్వర ఉవాచ :—

శివస్యానన్తరూపస్య సైషా చిన్మాత్రతాత్మనః
ఏషా హి శక్తిరిత్యుక్తా తస్మాద్భిన్నా మనాగపి. 18

ఈశ్వరుడు:— అనంతరూపుడును, మంగళమయుడును నగు చిదాత్మయందు కల్పింపబడిన మాయావికల్పములే శక్తులనంబడుచున్నవి. అందువలన, వాటికిని పరమాత్మకును ఒకింతయు భేదములేదు.

జ్ఞత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వసాక్షిత్వాదివిభావనాత్
శక్తయో వివిధం రూపం ధారయన్తి బహూదకమ్. 19

ఈశక్తి, జ్ఞాతృత్వ, కర్తృత్వ, భోక్తృత్వ, సాక్షిత్వాది భావనలవలన, నీరు తరంగబుద్బుదాది బహురూపముల ధరించునట్లు, విభిన్న ఆకృతుల బొందుచున్నది.

ఏవం జగతి నృత్యన్తి బ్రహ్మాణ్డే నృత్యమణ్డపే
కాలేన నర్తకేనేవ క్రమేణ పరిశిక్షితాః. 20

ఈశక్తిసమూహములు, కాలునికడ క్రమముగ శిక్షణమునంది, బ్రహ్మాండ - నృత్యమండపమున నృత్యమొనర్చుచున్నవి.

యైషా పరపరాభాసా సైషా నియతిరుచ్యతే
క్రియాథ కృతిరిచ్ఛా వా కాలేత్యాదికృతాభిధా. 21

పరాపరములను సంజ్ఞలతో చెప్పు కాలమే నియతి యనంబడుచున్నది. క్రియ, కృతి, ఇచ్ఛ, కాలము, మున్నగునవి దీనికి పర్యాయశబ్దములు.

ఆమహారుద్రపర్యన్తమిదమిత్థమితి స్థితేః
ఆతృణాత్పద్మజస్పన్దం నియమాన్నియతిః స్మృతా. 22

మహారుద్రుని స్థితివఱకు ఇయ్యది, ఇయ్యది అని ఆయావస్తువులను సూచించుటవలనను, ఆబ్రహ్మస్తంబపర్యంతముగల వస్తువుల గల్పించుటవలనను, పరమేశ్వరుని ఈశక్తికి నియతియను అన్వర్థనామము లభించినది.

నియతిర్నిత్యముద్వేగవర్జితా పరిమార్జితా
ఏషా నృత్యతి వై నృత్యం జగజ్జాలకనాటకమ్. 23

తత్త్వబోధవలన పరిశుద్ధమొనర్పబడ నంతదనుక, ఈ నియతి ఉద్వేగరహితమై నృత్యమును, జగన్నాటకాభినయమును ఒనర్చుచుండును.

నానారసవిలాసాఢ్యం వివర్తాభినయాన్వితమ్
కల్పక్షణహతానేకపుష్కరావర్తఘర్ఘరమ్. 24

ఈ నృత్యము వివిధరసములతో పరిపూర్ణమును, వివర్తమను ఆంగిక – అభినయముతో చిత్తాకర్షకమును నైయున్నది. ఈ అభినయాంతమను ప్రళయసమయమున పుష్కరావర్త – మేఘములను వాద్యయంత్రములు వాయింపబడును.

సర్వర్తుకుసుమాకీర్ణం ధారాగోలకమన్దిరమ్
భూయోభూయః పతద్వర్షభూరిస్వేదజలోత్కరమ్. 25

ఈ నియతియొక్క నాట్యశాల బ్రహ్మాండము; ఇయ్యది గోళాకృతిని నెలయుచున్నది. దీనియందు, అన్ని ఋతువుల పుష్పములు నొప్పారుచున్నవి. అభినయదర్శకుల శరీర – ఘర్మమో (చెమటయో) యనునట్లు మాటిమాటికి గురియు వర్షధారలు పరిలక్షితములగుచున్నవి.

పయోదపల్లవాలోలనీలామ్బరకృతభ్రమమ్
పూర్ణసంశుద్ధసప్తాబ్ధిరత్నోఘవలయాకులమ్. 26

మేఘమాలయను అంచుతో శోభిల్లు నీలాంబరమే (ఆకాశము, వస్త్రము) ఈ నాట్యాభినేత్రియొక్క పరిధేయవసనము. వివిధరత్నశోభితములగు సప్తసాగరములే ఈ రమణియొక్క హస్తవలయములు,

యామపక్షదినప్రేక్షాకటాక్షోద్భాసితామ్బరమ్
మజ్జనోన్మజ్జనవ్యగ్రకులాద్రికులశేఖరమ్. 27

ఈ అభినేత్రి ప్రహర, దివసాది రూపకములగు కటాక్షములతో అంబరతలమును ఉద్భాసింపజేయుచున్నది. కులపర్వతములు ఈ శిరోభూషణములు; ఇవి ఒకప్పుడు అంతర్హితములగుచు మఱొకప్పుడు దృష్టికి గోచరములగుచున్నవి.

భ్రమచ్ఛశిమణిప్రోతగఙ్గాముక్తాఫలత్రియమ్
సన్దృష్టాదృష్టసన్ధ్యాభ్రవిలోలకరపల్లవమ్. 28

త్రిపథగామినియగు గంగ, ఈమె కంఠమున దాల్చు ముత్యాలమాల; అందు ప్రతిబింబించు చంద్రుడు ఈ హారమునందలి చంద్రకాంతమణి, సాంధ్యమేఘములు ఈమె కరపల్లవములు. అవి ఒకప్పుడు అగపడుచు, మఱియొకప్పు డగపడకుండనున్నవి.

అనారతరణల్లోలలోకాలంకారకోమలమ్
భూరిభూతలపాతాలనభస్తలపదక్రమమ్. 29

లోకముల వసించు జనులు ఈమెకు అంగభూషణములు; ఇవి నిరంతరము 'ఝణం ఝణం' శబ్దము నొనర్చుటవలన మనోహరములై యొప్పుచున్నవి. భూతల, పాతాళ, నభస్తలములు ఈమె పాదవిన్యాసమునకు పీఠములు.

మగ్నోన్మగ్నమహానేకతారాఘర్మకణోత్కరమ్
చన్ద్రార్కకుణ్డలస్పన్దస్మితస్ఫుటనభోముఖమ్. 30

తారకాసమూహములను ఘర్మబిందువులు యీమె శరీరమున ఒకప్పుడు అగుపించుచు, మఱొకప్పుడు విలీనములగుచున్నవి. గగనమండలమే ఈ నటియొక్క ముఖమండలము; దీనియందు చంద్రసూర్యులను కుండలములు రెండు వ్రేలాడుచున్నవి. సూర్యచంద్రుల ప్రకాశమను స్మితముతో నీ వదన మొప్పారుచున్నది.

కల్పితానేకబ్రహ్మాణ్డకపాటకవితానకమ్
లుఠల్లోకాన్తరవ్యూహధ్వనన్మర్కాఙ్కపల్లవమ్
సుఖదుఃఖదశాదోమభావాభావరసాన్తరమ్. 31

బ్రహ్మాండకవాటములే నాట్యమందిర వితానములు. అసురపీడితులై పరువిడు త్రిలోకవాసులే, ఈమె ధరించిన చంచలవసనాంచలములు సుఖదుఃఖదశలు ఈనర్తకి ప్రకటించు హావభావములు.

అస్మిన్వికారవలితే నియతేర్విలాసే
సంసారనామ్ని చిరనాటకనాట్యసారే
సాక్షీ సదోదితవపుః పరమేశ్వరోఽయ
మేకః స్థితో న చ తయా నచ తేన భిన్నః. 32

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే నియతినృత్యం నామ సప్తత్రింశః సర్గః ॥ 37 ॥

ఈ సంసారనాటకాభినయము వివిధవికారభంగులతో నిండియుండి, నియతియొక్క విలాస మనబడదగియున్నది. కాని, పరమేశ్వరుడు సర్వదా ఏకరసస్వరూపమున వెలయుచు సాక్షియై యొప్పారుచున్నాడు, అందువలన, ఈయన సంపూర్ణముగ యీ నాట్య - నాటకముల నుండి విభిన్నుడయ్యు, (వ్యావహారికముగ) అభిన్నుడైయున్నాడు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ పూర్వ భాగమున నియతినృత్యమను ముప్పదియేడవ సర్గము ॥ 37 ॥

అష్టత్రింశః సర్గః

[శివస్యానన్తచిన్మూర్తేర్బహిర్ధ్యానేన పూజనమ్
జ్ఞానేన చ మహాపుణ్యం విముక్తిఫలమీర్యతే.

అనంతచిన్మూర్తియగు శివుని ధ్యానముచే నర్చించుట, జ్ఞానమువలన కలుగు పుణ్యము, ముక్తిఫలము ఈ సర్గయం దభివర్ణింపబడుచున్నవి.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

ఏష దేవః స పరమః పూజ్య ఏష సదా సతామ్
చిన్మాత్రమనుభూత్యాత్మా సర్వగః సర్వసంశ్రయః. 1

ఈశ్వరుడు:— చిన్మాత్రుడును, అనుభూతిస్వరూపుడును, సర్వాంతర్యామియును, సర్వమునకు ఆశ్రయమునునగు యీ దేవుడే సాధుపురుషులకు పూజ్యుడగుచున్నాడు.

ఘటే పటే వటే కుడ్యే శకటే వానరే స్థితః
శివో హరో హరిర్బ్రహ్మా శక్రో వైశ్రవణో యమః. 2
బహిరన్తశ్చ సర్వాత్మా సదా స్వాత్మాను బుద్ధిభిః
వివిధేన క్రమేణైవ భగవాన్పరిపూజతే. 3

ఈయన ఘట, పట, శకట, వట, కుడ్యములయందున, మనుష్యులలోను వెలయుచున్నాడు. యీ దేవుడే శివ, హరి, హర, బ్రహ్మ, ఇంద్ర, కుబేర, యమాది నానారూపముల పూజింపబడు చున్నాడు. బహిరంతరముల వ్యాపించి, సర్వాత్ముడై స్వస్వరూపమున వెలయు యీ దేవునే జ్ఞాను లర్చించుచున్నారు

బహిస్తావన్మహాబుద్ధే క్రమేణ పరిపూజ్యతే
యేన తచ్ఛృణు తత్త్వజ్ఞ శ్రోష్యస్యన్తఃక్రమం తతః. 4

మహామతీ! మొదట, యీ దేవుని బాహ్యపూజావిధానమును వినుము. తత్త్వజ్ఞా! పిదప, అంతర - పూజను జెప్పెదను.

పూజాక్రమేషు సర్వేషు దేహగేహం పవిత్రకమ్
త్యాజ్యం దేహావబోధాత్మ పరం యత్నాత్పవిత్రకమ్. 5

ఈశరీర - గృహము శాస్త్రోక్తములగు స్నాన ఆచమనాది సంస్కారముల పవిత్రమైనను, దీనిని (దేహాత్మబుద్ధిని) త్యజింపనగును దీనికి సాక్షిభూతమగు చిద్రూపుని జ్ఞానమే పరమపవిత్రము - దీనినే ప్రయత్నపూర్వకముగ గ్రహింపవలెను.

పూజనం ధ్యానమేవాన్తర్నాన్యదస్త్యస్య పూజనమ్
తస్మాత్త్రిభువనాధారం నిత్యం ధ్యానేన పూజయేత్. 6

అంతరమున ధ్యానించుటయే యీ దేవుని పూజ; ఇదిగాక యీపూజ కింకొక క్రమము లేదు. అందువలన, త్రిభువనాధారుడగు యీ దేవుని ధ్యానమువలన సర్వదా పూజింపుము.

చిద్రూపం సూర్యలక్షాభం సమస్తాభాసభాసనమ్
అహన్త్వ చిత్ప్రకాశం స్వమహన్తాసారమాశ్రయేత్. 7

ఈదేవుని చిద్రూపము లక్షసూర్యుల కాంతితో దేదీప్యమానమై వెలయుచున్నది. ప్రకాశములనన్నిటిని ఇది ప్రకాశింపజేయుచున్నది. పరిశుద్ధమొనర్పబడిన చిత్ప్రకాశమే అహంభావము యొక్క సారభాగమని గ్రహింపుము. అందువలన దీనినే ఆశ్రయింపుము.

అపారపరమాకాశవిపులాభోగకన్ధరమ్
అనన్తాధస్తనాకాశకోశపాదసరోరుహమ్. 8

అపారమగు పరమాకాశముయొక్క విపుల వైశాల్యమే యీదేవుని కంఠభాగము; అనంతమును, నిమ్నస్థితమునగు ఆకాశకోశమే యీదేవుని పాదపద్మము.

అనన్తదిక్తటాభోగభుజమణ్డలమణ్డితమ్
నానావిధమహాలోకగృహీతపరమాయుధమ్. 9

విశాలమగు అనంత దిఙ్మండల మీదేవుని భుజమండలము; నాలుగుదిక్కుల వెలయు లోకము లీయన చేతనున్న అస్త్రసమూహములు.

హృత్కోశకోణవిశ్రాన్తబ్రహ్మాణ్డౌఘపరమ్పరమ్
ప్రకాశపరమాకాశపారగాపారవిగ్రహమ్. 10

బ్రహ్మాండసమూహపరంపర లీదేవుని హృదయకోశమునందలి ఒకమూల అణగియున్నవి. అపారమును, ప్రకాశస్వరూపమునగు యీదేవుని శరీరము, పరమాకాశమునకావల వెలయుచున్నది.

అధ ఊర్ధ్వం చతుర్దిక్షు విదిక్షు చ నిరన్తరమ్
బ్రహ్మేన్ద్రహరిరుద్రేశప్రముఖామరమణ్డితమ్. 11

ఈ శరీరముయొక్క నాలుగువైపుల, మీద, క్రింద, మధ్య, బ్రహ్మేంద్రరుద్ర హరిహరాదులను దేవతలు వెలయుచు శోభను గలిగించుచున్నారు.

ఇమాం భూతశ్రియం తస్య రోమాలిం ప్రవిచిన్తయేత్
వివిధారమ్భకారిణ్యస్త్రిజగద్యన్త్రరజ్జవః. 12
ఇచ్ఛాద్యాః శక్తయస్తస్య చిన్తనీయాః శరీరగాః
ఏష దేవః స పరమః పూజ్య ఏష సదా సతామ్. 13

చతుర్విధములగు జీవరాసు లీయన రోమసమూహములని భావింపుము. వివిధకార్యములతో గూడుకొనిన త్రిజగత్తులను యంత్రరజ్జువులనదగు ఇచ్ఛాది శక్తు లీయన శరీరమున వెలయు నాడీసమూహములు. ఈ దేవుడే సాధుజనులకు పరమపూజ్యుడై వెలయుచున్నాడు.

చిన్మాత్రమనుభూత్యాత్మా సర్వగః సర్వసంశ్రయః
ఘటే పటే వటే కుడ్యే శకటే వానరే స్థితః 14

చిన్మాత్రుడును, అనుభూతిస్వరూపుడును, సర్వవ్యాపియును, సర్వాశ్రయుడును నగు ఈ దేవుడు ఘట, పట, వట, శకట, కుడ్యములలోను, మనుష్యులయందునను వెలయుచున్నాడు.

శివో హరో హరిర్బ్రహ్మా శక్రో వైశ్రవణో యమః
అనన్తైకపదాధారసత్తామాత్రైకవిగ్రహః. 15

శివ, హరి, హర, బ్రహ్మ, ఇంద్ర, కుబేరులుగూడ ఈయనయే; వివిధరూపముల ధరించుట వలన ఈయన అనంతుడనబడుచున్నాడు. భేదరహితమగు అద్వితీయసత్తయే ఈయన శరీరము. ఇదిగాక ఈయనకు వేఱొక శరీరములేదు.

వివర్తితజగజ్జాలః కాలోఽస్య ద్వారపాలకః
సశైలభువనాభోగమిదం బ్రహ్మాణ్డమణ్డలమ్. 16
దేహకోణోఽస్య కస్మింశ్చిత్స్వాఙ్గావయవతాం గతమ్
విచిన్తయేన్మహాదేవం సహస్రశవణేక్షణమ్. 17
సహస్రశిరసం శాన్తం సహస్రభుజభూషణమ్
సర్వత్రేక్షణశక్త్యాఢ్యం సర్వతో ఘ్రాణశక్తికమ్. 18
సర్వతః స్పర్శనమయం సర్వతో రసనాన్వితమ్
సర్వతః శ్రవణాకీర్ణం సర్వతో మననాన్వితమ్. 19
సర్వతో మననాతీతం సర్వతః పరమం శివమ్
సర్వదా సర్వకర్తారం సర్వసంకల్పితార్థదమ్. 20
సర్వభూతాన్తరావస్థం సర్వం సర్వైకసాధనమ్
ఇతి సంచిన్త్య దేవేశమర్చయేద్విధివత్తతః. 21

జగత్తులను వివర్తమందజేసిన కాలుడే ఈతని ద్వారపాలకుడు; పర్వతసమన్వితమగు విశాల లోకములతో గూడుకొనిన బ్రహ్మాండ మీయన శరీరమునందలి ఒకానొక క్షుద్రభాగము. సహస్ర చక్షుడును, సహస్రకర్ణుడును, సహస్రశిరుడును, సహస్రహస్తుడును, శాంతుడునునగు ఈ మహాదేవుని చింతింపవలెను. ఈయనయొక్క దర్శనశక్తి సర్వవ్యాపిని; ఇట్లే ఈతని ఘ్రాణ, స్పర్శ, రసన, శ్రవణ, మననశక్తులుగూడ సర్వత్ర వ్యాప్తములై వెలయుచున్నవి. కాని, ఈయన మననమున కతీతుడు. ఈ దేవుడు పరమమంగళమయుడు. సర్వకాలముల, సర్వమునకు కర్తయగు ఈయన సంకల్పిత విషయముల ననుగ్రహించుచున్నాడు. సర్వమయుడగు ఈ దేవుడు నిఖిలభూతములమధ్య వెలయుచున్నాడు. అన్నిటిని గ్రహించుట కీయనయొక్కడే సాధనభూతుడు — ఇట్లు చింతించి, యథావిధిగ ఈయనను పూజింపవలెను.

విధానమర్చనస్యేదం శృణు బ్రహ్మవిదాం వర
స్వసంవిదాత్మా దేవోఽయం నోపహారేణ పూజ్యతే. 22

బ్రహ్మవిత్-శ్రేష్ఠా! యీదేవుని అర్చావిధానమును వినుము. స్వసంవిద్రూపుడగు ఈ యాత్మదేవుడు గంధ పుష్పాది ఉపహారములవలన పూజింపబడజాలడు.

న దీపేన న ధూపేన న పుష్పవిభవార్పణైః
నాన్నదానాదిధానేన న చన్దనవిలేపనైః. 23

న చ కుఙ్కుమకర్పూరభోగైశ్చిత్రైర్న చేతరైః
నిత్యమక్లేశలభ్యేన శీతలేనాఽవినాశినా. 24
ఏకేనైవాఽమృతేనైష బోధేన స్వేన పూజ్యతే
ఏతదేవ పరం ధ్యానం పూజైషైవ పరా స్మృతా. 25

దీప, ధూప, పుష్ప, చందన, కుంకుమ, కర్పూర, అన్నదానాది వైభోగముల నీదేవు డర్చింపబడజాలడు. అనాయాసలభ్యమును (సులభమును), శాంతిమయమును, అవినాశియునగు ఆత్మబోధసుధవలననే ఈయన పూజింపబడగలడు. ఇదియే పరమధ్యానము, పరాపూజయని చెప్పబడుచున్నది.

యదనారతమన్తస్థశుద్ధచిన్మాత్రవేదనమ్
పశ్యఞ్ఛృణ్వన్స్పృశఞ్జిఘ్రన్నశ్నన్గచ్ఛన్స్వపన్శ్వసన్. 26
ప్రలపన్విసృజన్గృహ్ణన్శుద్ధసంవిన్మయో భవేత్
ధ్యానామృతేన సంపూజ్య స్వయమాత్మానమీశ్వరమ్. 27
పరమాస్వాదయుక్తేన ముక్తేన కుసుమైర్హితైః
ధ్యానోపహార ఏవాత్మా ధ్యానం హ్యస్య సమీహితమ్. 28
ధ్యానమర్ఘ్యం చ పాద్యం చ శుద్ధసంవేదనాత్మకమ్
ధ్యానసంవేదనం పుష్పం సర్వం ధ్యానపరం విదుః. 29
వినా తేనేతరేణాయమాత్మా లభ్యత ఏవ నో
ధ్యానాత్ప్రసాదమాయాతి సర్వభోగసుఖశ్రియః

అంతరమున విశుద్ధచిన్మాత్రస్వరూపమున వెలయుచునైన నగు వస్తురూపమున దర్శన, శ్రవణ, స్పర్శన, ఘ్రాణ, భోజన, శయన, స్వప్న, నిశ్వాస, సంభాషణ, త్యాగాది సర్వసమయముల వెలయుచలెను. పరమాస్వాదయుక్తమగు విశుద్ధధ్యానసుధతోడనే యీ ఆత్మేశ్వరుని అర్చింపనగును. అన్యవిషయపరిహారపూర్వకమగు ధ్యానైకాగ్రతాయత్నమే, ఈ దేవుని పూజాపుష్పము. ధ్యానమే ఈయనయొక్క పూజోపహారము, ధ్యానమే పూజావిధి, ధ్యానమే అర్ఘ్యము, ధ్యానమే పాద్యము; విశుద్ధ సంవిత్ - చైతన్యమే ధ్యానకుసుమము. ధ్యానమొక్కటియే పూజోపకరణమని గ్రహింపుము. ధ్యానములేకున్న ఈ ఆత్మదేవుని బొందజాలము. ధ్యానబలముననే ఆత్మస్వరూపప్రకాశమను అనుగ్రహమును బొందగలము.

అయమాత్మా మునే భుఙ్క్తే దేహరూపో గృహే యథా. 30
ధ్యానేనానేన సుమతే నిమేషాంస్త్రయోదశ
మూఢోఽపి పూజయిత్వేశం గోప్రదానఫలం లభేత్. 31
పూజయిత్వా నిమేషాణాం శతమేకమితి ప్రభుమ్
అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య ఫలం ప్రాప్నోతి మానవః. 32
పూజయిత్వా స్వమాత్మానం ఘటికార్ధమితి ప్రభుమ్
అశ్వమేధసహస్రస్య ఫలం ప్రాప్నోతి మానవః. 33

ధ్యానబల్యుపహారేణ స్వయమాత్మానమాత్మనా
ఘటికాం పూజయేద్యస్తు రాజసూయం లభేత సః. 34
మధ్యాహ్నపూజనాదిత్థం రాజసూయైకలక్షభాక్
దివసం పూజయిత్వైవం పరే ధామ్ని వసేన్నరః. 35
ఏషోఽసౌ పరమో యోగ ఏషా సా పరమా క్రియా
బాహ్యసంపూజనం ప్రోక్తమేతదుత్తమమాత్మనః. 36

సుమతీ! ధ్యానబలముననే యీ ఆత్మదేవుడు ప్రసన్నుడై, దేహాభిమానమునులాని భోగముల నందుచున్నాడు. మునీ! మాధవ్యక్తిగూడ పదమూడు నిముషములు (అత్యంత అల్పకాలము) ఈ దేవుని అర్చింప, గోదానఫలమును బొందుచున్నాడు. నూరునిముసములీ దేవుని అర్చించిన మనుజుడు అశ్వమేధయజ్ఞ - ఫలమును బొందుచున్నాడు. అర్ధఘటికాకాల మీదేవుని పూజించిన సహస్రాశ్వమేధఫలము లభించుచున్నది. ఘటికాకాల మీదేవుని ధ్యానించి, ఆత్మసమర్పణమను ఉపహారము సర్పించిన మనుష్యుడు, రాజసూయయాగఫలమును బొందుచున్నాడు. దినార్ధకాలము పూజించిన ఒక లక్షరాజసూయయాగముల ఫలము లభించుచున్నది. దినమంతయు పూజించిన పరమ కైవల్యము లభించును. ఈవిధమగు పరమదేవుని ధ్యానమే పరమయోగ మనంబడుచున్నది. ఇదియే సర్వోత్తమమగు క్రియ. ఇట్లు ఆత్మదేవుని బాహ్యపూజను నీకు జెప్పితిని.

ఏతత్పవిత్రమఖిలాఘవిఘాతహేతుం
యస్త్వాచరిష్యతి నరః క్షణమప్యఖిన్నః,
తం వన్దయిష్యతి సురాసురలోకపూగః
ప్రాప్తాస్పదం జగతి మామివ ముక్తమాత్మన్. 37

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే బాహ్యపూజనం నామాష్టత్రింశః సర్గః ॥ 38 ॥

ఏ మనుష్యుడు నిఖిలపాపహరమును, పవిత్రమునునగు ఈ పూజను క్షణకాలమైన శాంతమనస్కుడై ఆచరించునో, ఆతడు నావలె ముక్తుడై ఆత్మపదమును బొందును. స్వాత్మస్వరూపా! సురాసురులందఱును అతనిని బూజింతురు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ పూర్వార్ధమున బాహ్యపూజనమను ముప్పదియెనిమిదవ సర్గము ॥ 38 ॥

ఏకోన చత్వారింశః సర్గః

[శబ్దాదివిషయైః ప్రాప్తైరఙ్గప్రత్యఙ్గభావితః
పరిత్యాగాత్మశివస్యాత్ర వ్యక్తః పూజోపవర్ణ్యతే.

ఈ ప్రకరణమున ప్రాప్త శబ్దాదివిషయములచే, అంగప్రత్యంగముల ప్రకాశింపజేయు సాక్షియగు పరమశివుని అంతరపూజ వర్ణింపఁబడుచున్నది.]

ఈశ్వర ఉవాచ:—

పావనం పావనానాం యద్యత్సర్వతమసాం క్షయః
తదిదానీం ప్రవక్ష్యేఽహమన్తఃపూజనమాత్మనః. 1

ఈశ్వరుడు:— పవిత్రవిషయములలో నత్యంతపవిత్రమైనదియును, సర్వవిధములగు అజ్ఞానముల నశింపజేయునదియును నగు శివుని అభ్యంతరపూజను జెప్పుచున్నాడను.

గచ్ఛతస్తిష్ఠతశ్చైవ జాగ్రతః స్వప్నతోఽపి చ
సర్వాచారగతా పూజా నిత్యం ధ్యానాత్మికా త్వియమ్. 2

ఈ పూజను శయన, స్వప్న, గమన, స్థిత్యాది సర్వావస్థలలోను ఆచరింపవచ్చును. ఈ పూజగూడ ధ్యానాత్మికము.

నిత్యమేవ శరీరస్థమిమం ధ్యాయేత్పరం శివమ్
సర్వప్రత్యయకర్తారం స్వయమాత్మానమాత్మనా. 3

ఈ పూజయందు నిత్యము శరీరస్థితుడగు పరమశివుని ధ్యానింపవలెను. ఆయన బోధల నన్నిటిని తన సాన్నిధ్యమాత్రమునచే కలిగించుచున్నాడు. ఆయనను ఆత్మస్థితునిగ గ్రహింపుము.

శయానముత్థితం చైవ వ్రజన్తమథవా స్థితమ్
స్పృశన్తమభితః స్పృశ్యం త్యజన్తమథవాఽభితః. 4
భుఞ్జానం సంత్యజన్తం చ భోగానాభోగపీవరాన్
బాహ్యార్థపరికర్తారం సర్వకార్యస్వరూపదమ్. 5
దేహలిఙ్గేషు శాన్తస్థం త్యక్తలిఙ్గాన్తరాదికమ్
యథాప్రాప్తార్థసంవిత్త్యా బోధలిఙ్గం ప్రపూజయేత్. 6

ఈ యాత్మదేవుడు శయనించియే యుండుగాక, లేక లేచియే యుండునుగాక అథవా, అరుగుచుండునుగాక; యీయన అన్ని అవస్థలలోను పరిచింతనీయుడు. విపులములగు భోగసమూహముల భోగించువాడును, త్యజించువాడును, బాహ్యములగు జాగ్రదాదివిషయముల ననుభవించువాడును, కార్యముల నన్నిటికిని స్వరూపమును కల్పించు దేహ - లింగమున నిర్వికల్పమగు శాంతరూపమున వెలయువాడును నగు ఈ ఆత్మదేవుని, మృదాది పరికల్పితములగు ప్రతిమూర్తులను త్యజించి యథాప్రాప్తమగు స్వరూపజ్ఞానమున పూజింపనగును.

ప్రవాహపతితార్థస్థః స్వబోధస్నానశుద్ధిమాన్
నిత్యావబోధార్ఘ్యేణామా బోధలిఙ్గం ప్రపూజయేత్. 7

ఈ ఆత్మ ప్రారబ్ధకర్మభోగములను ప్రవాహమునబడి మాలిన్యమునందినను, విశుద్ధ - ఆత్మ బోధరూపమను స్నానమున పరిశుద్ధి నందగలదు. ఈ బోధోపచారమువలన ఆ బోధలింగమును బూజింపవలెను,

ఆదిత్యభావనాభోగభావితామ్బరభాస్వరమ్
శశాఙ్కభావనాభోగభావితేన్దుతయోదితమ్ 8

(ఇట్లు భావింప శక్యముగానిచో), ఆకాశమండలమును బ్రకాశింపజేయు సూర్యునివలె భావించునది. (ఇదియు విసుగును కల్పించిన) చంద్రుడని భావించి, ఆరూపమున ఉదయించినట్లు తలచునది.

ప్రతిభాసపదార్థౌఘనిత్యావగతసంవిదమ్
ద్వారైర్వహన్తం శారీరైర్ముఖే ప్రాణస్వరూపిణమ్. 9

ఈయన ప్రాతిభాసిక పదార్థములయందు సంవిత్ - రూపమున వెలయుచున్నాడు. శరీర - ద్వారములను ముఖముల ప్రాణరూపమున ప్రవహించుచున్నాడు.

రసీకృత్య రసం ప్రాణస్వాన్తోదాత్తతురఙ్గమమ్
ప్రాణాపానరథారూఢం గూఢమన్తర్గుహాశయమ్. 10

ఈయన శబ్దాదివిషయరసములను తన ఆనందరసముతో గలిపి, మధురమొనరించి ఆస్వాదించుచున్నాడు. ఈయన ప్రాణాపానములను రథము నధిరోహించియున్నాడు. గూఢుడై హృదయగుహాయందు విశ్రమించుచున్నాడు.

జ్ఞాతారం జ్ఞేయదృష్టీనాం కర్తారం సర్వకర్మణామ్
భోక్తారం సర్వభోజ్యానాం స్మర్తారం సర్వసంవిదామ్. 11

ఈయన జ్ఞానములనన్నిటిని గ్రహించుచున్నాడు. మఱియు, కర్మల కన్నిటికిని కర్త. భోగములనన్నిటిని భోగించు భోక్త. స్మృతుల నన్నిటిని స్మరించు స్మర్తగూడ ఈయనయే.

సమ్యక్సంవిదితాఙ్గాఘం భావాభావనభావితమ్
ఆభాసభాస్వరం భూరి సర్వగం చిన్తయేచ్ఛివమ్. 12

శరీరముల నన్నిటిని ఈయనయే ప్రకాశింపజేయుచున్నాడు. భావాభావములవలన ఈయనయే భావింపబడుచున్నాడు. (అనగా, విషయముల భావించునప్పుడు, ఆయాభావనలకు కర్తగను, ఎట్టి చింతయు లేనప్పుడు పరిశేషించిన నిర్వికల్పస్వరూపముగను గ్రహింపబడుచున్నాడు.) ప్రకాశము లన్నిటికంటెను అధికముగ ప్రకాశించు స్వరూపముగలవాడును, సర్వవ్యాపియును నగు ఈ మంగళమయుని చింతింపవలెను.

నిష్కలం సకలం చైవ దేహస్థం వ్యోమచారిణమ్
అరఞ్జితం రఞ్జితం చ నిత్యమఙ్గాఙ్గసంవిదమ్. 13

ఈయన కళారహితుడయ్యు (ఉపాధివశమున) కళాయుక్తుడు, శరీరవర్తియయ్యును ఆకాశవిహారి, అరంజితుడయ్యు రంజితుడునునై యున్నాడు. ఈయన, శరీరము నందంతటను వ్యాపించియున్న బోధస్వరూపుడు.

మనోమననశక్తిస్థం ప్రాణాపానాన్తరోదితమ్
హృత్కంఠతాలుమధ్యస్థం భ్రూనాసాపుటపీఠగమ్. 14

ఈయన మనస్సుయొక్క మననశక్తియందు వెలయుచున్నాడు. ప్రాణాపానముల ఉదయించుచున్నాడు. హృదయము, కంఠము, తాలువుల మధ్యప్రదేశమున ఓప్పారుచున్నాడు. (భ్రూనాసాపుటముల చరించుచున్నాడు.)

షట్త్రింశత్పదకోటిస్థమున్మన్యన్తదశాతిగమ్
కుర్వన్తమన్తఃశబ్దాదీంశ్ఛేదయన్తం మనఃఖగమ్. 15

ఈయన శైవశాస్త్రప్రోక్తములగు ముప్పదియాఱు తత్త్వముల కావల వెలయుచున్నాడు. 'కలవికరణి' మొదలుగాగల కళలను, 'ఉన్మనీ' 'మనోన్మనీ' మున్నగు స్థితులను (= సవికల్పసమాధివి) దాటుచున్నాడు. శబ్దాదివిషయములను సృష్టించుచున్నాడు. మనస్సను పక్షిని పరిచాలితమొనర్చుచున్నాడు.

వికల్పిన్యవికల్పే చ ద్వివిధే వాక్పథే స్థితమ్
తిలే తైలమివాఙ్గేషు సర్వేష్వేవాన్తరం స్థితమ్. 16

ఈయన వాచ్య, లక్ష్యములను వాక్పథముల రెండిటియందును చరించుచున్నాడు. నువ్వులన్నిటియందు నూనెయున్నట్లు, ఈయన సర్వశరీరముల వెలయుచున్నాడు.

కలాకలఙ్కరహితం కఠినం చ కలాగణైః
ఏకదేశే సుహృత్పద్మే సర్వదేహే చ సంస్థితమ్. 17

ఈయనకు కళలను కళంకము లేకున్నను, పంచభూతసమ్మిళితమగు స్థూలరూపమునవాల్చి, కాఠిన్యమును అనగా మూర్తిని పరిగ్రహించుచున్నాడు. ఈయన సర్వదేహముల వెలయుచున్నను, హృత్పద్మమున నొకమూల వెలయుచున్నాడు.

చిన్మాత్రమమలాభాసం కలాకలనకల్పనమ్
పవిత్రత్యక్షదృశ్యం సర్వత్ర స్వానుభూతిమయాత్మకమ్. 18

ఈయన పవిత్రమగు ప్రకాశస్వరూపుడయ్యు కళలను కల్పించుచున్నాడు, అనుభూతిస్వరూపమున సర్వత్ర ప్రత్యక్షమగుచున్నాడు.

ప్రత్యక్చేతనమాత్మీయమర్థిత్వేన పునః స్థితమ్
పదార్థానాముపేత్యాశు క్షణాద్ద్విత్వమివాగతమ్. 19

ఈయనరేమజల స్వస్వరూపమును మఱచి, జీవభావమునంది, భోగముల గోరుచున్నాడు; స్వాతిరిక్తములగు పదార్థముల రూపమును ధరించి క్షణములో ద్వైతభావము నందినట్లగపడుచున్నాడు.

సహస్తపాదావయవః సకేశనఖదన్తకః
స్వదేహసంవిదాభాసో దేవోఽయమితి భావయేత్. 20

తరువాత, హస్తపాదాదులతోడను, కేశనఖదంతములతోడను గూడుకొనిన దేవునివలె తన్ను భావించుకొనవలెను.

విచిత్రాః శక్తయో బహ్వ్యో నానాచారా మనోదృశామ్
ఉపాసతే మామనిశం పత్న్యః కాన్తమివోత్తమమ్. 21
మనో మే ద్వారపాలోఽయం నివేదితజగత్త్రయః
చిత్తేయం మే ప్రతీహారీ ద్వారస్థా శుద్ధరూపిణీ. 22
శక్తిర్జ్ఞమాత్మికా బుద్ధిః క్రియా చైవ వరాఙ్గనా
జ్ఞానాని చ విచిత్రాణి భూషణాన్యఙ్గగాని మే 23

కర్మేన్ద్రియాణి ద్వారాణి బుద్ధీన్ద్రియగణైః సహ
అయం సోఽహమనన్తాత్మా వ్యవచ్ఛేదోజ్ఝితాకృతిః 24
తిష్ఠామి భరితైకాత్మా పూర్ణః సర్వావపూరకః
ఇతి దైవీముపాశ్రిత్య స్వచ్ఛామాత్మచమత్కృతిమ్. 25

మఱియు, పత్నీగణము ఉత్తముడగు పతిని సర్వదా సేవించునట్లు, వివిధములగు ఆచరణముల సల్పునవియు, విచిత్రములును, బహువిధములును నగు మనశ్శక్తులు సర్వదా నన్ను ఉపాసించుచున్నవి. మనస్సు నా ద్వారపాలకుడు; అతడు జగత్రియముయొక్క వివరణను నాకు దెల్పుచున్నాడు. శుద్ధరూపమగు చింత నా ద్వారమున మెలగు ప్రతిహారి. దీని స్వభావము విశుద్ధము. బుద్ధి నాయొక్క శక్తి, క్రియ మనోహరమగు నా రమణి జ్ఞానములన్నియు నా శిరీమున నొప్పు ఆభరణములు, కర్మేంద్రియములు, జ్ఞానేంద్రియములు నా ద్వారములు. నేను అనంతుడనగు ఆయాత్మను. నా ఆకృతికి పరిమితి లేదు. నేను పూర్ణమును, ఏకమును, అద్వయమునునగు ఆత్మస్వరూపమున వెలయుచు వస్తువుల నన్నిటిని పూరించుచున్నాడను' అని దేవభావమును జింతింపవలెను.

దేవత్వపరిపూర్ణోఽన్తరదీనాత్మావతిష్ఠతే
నాస్తమేతి న చోదేతి న తుష్యతి న కుప్యతి. 26
న తృప్తిం న క్షుధం యాతి నాభివాఞ్ఛతి నోజ్ఝతి
సమః సమసమాచారః సమాభాసః సమాకృతిః. 27
సౌమ్యతామలమాయాతః సమస్తాత్మస్వరాశయః
ఆదేహమేక ఏవాసావవ్యచ్ఛిన్నమహామతిః. 28
దేవార్చనం కరోత్యేవ దీర్ఘదీర్ఘమహర్నిశమ్
చిత్తత్త్వచలితో దేహా దేవోఽస్య సముదాహృతః 29

అప్పుడు హృదయము దేవత్వపూర్ణమవ పూజకుడు అదీనభావమున వెలయును. అప్పుడాతనికి ఉదయాస్తమయములు (జననమరణములు), సంతోషవిరాగములు, వాంఛాతృప్తులు, గ్రహణత్యాగములు ఉండవు. అతని హృదయము సమభావాపన్నమగును. అతని ఆకృతి, ఆచరణ జీవన్ముక్తుని బోలియుండును; అతడు సమదర్శియగును. ఆ మహామతి సంపూర్ణముగ సౌమ్యభావము నొంది, సర్వతోభావమగు సుందరమతినిబొంది, శరీరముండునంతవఱకు అపరిచ్ఛిన్నమగు ఏకాత్మభావమున వెలయుచుండును. ఇట్లాతడు రాత్రిందివములు దేవపూజ నధికముగ నొనర్చుచుండును. చిన్మయమగు ఆత్మయే ఈ పూజకుని దేవత.

యథాప్రాప్తేన సర్వేణ తమర్చయతి వస్తునా
సమయా సర్వయా బుద్ధ్యా చిన్మాత్రం దేవచిత్పరమ్. 30

ఈ పూజకుడు సమత్వమునందిన తన బుద్ధియంతటితోడను, అనాయాసలభ్యములగు సర్వవస్తువులతోడను ఈ చిన్మయదేవు నుపాసించుచుండును.

యథాప్రాప్తక్రమాప్తేన సర్వార్థేన సమర్చయేత్
మనాగపి న కర్తవ్యో యత్నోఽప్రాప్తాపూర్వవస్తుని. 31

ఈ ఆత్మదేవుని పూజింప, గంధపుష్పాది విశేషవస్తువులను సమకూర్చవలసిన అవసరము ఒకింతయును లేదు. రొట్ట ఎదుట లభించు వస్తువులన్నిటి తోడను ఈ దేవుని పూజింపవచ్చును.

ప్రాప్తదేహతయా నిత్యం తథార్థక్రియయాఽనయా
కామసంసేవనేనాఽథ పూజయేచ్ఛోభనం విభుమ్. 32

ఏయే జాతివారికి శాస్త్రమున ఎట్టివిధానము శాస్త్రముల చెప్పబడినదో, ఆ రీతి ననుసరించి తన యిష్టములగు వస్తువులతో ఈ దేవుని పూజించునది.

భక్ష్యభోజ్యాన్నపానేన నానావిభవశాలినా
శయనాసనయానేన యథాప్తేనార్చయేచ్ఛివమ్. 33

తన తన ఐశ్వర్యానుసారము, భక్ష్యభోజ్యాదుల సమర్పించి, శయన, ఆసన, గమనాది సర్వావస్థలయందు ఈ శుభస్వరూపుని అర్చింపవలెను.

కాన్తాన్నపానసంభోగసంభారాదివిలాసినా
సుఖేన సర్వరూపేణ సంబుద్ధ్యాఽఽత్మానమర్చయేత్. 34

కాంతాసంగము, అన్నపానాది సర్వవిధవైభోగముల నీ ఆత్మదేవున కర్పించి, ఆయన తత్త్వమును సంపూర్ణముగ గ్రహించి, ఆయనను పూజింపనగును. (అనగా, ఆత్మజ్ఞానము లభించు నిమిత్తము ఈ విషయభోగముల నన్నిటిని త్యజింపవలెనని భావము.)

ఆధివ్యాధిపరీతేన మోహసంరమ్భశాలినా
సర్వోపద్రవదుఃఖేన ప్రాప్తేనాత్మానమర్చయేత్. 35

అనుభవింపవలసివచ్చిన ఆధివ్యాధులను, తజ్జనితములగు మోహములను, తదితరములగు సర్వ ఉపద్రవములను, దుఃఖములను, ఈ ఆత్మదేవున కర్పించి, పూజింపనగును. వాటియందు పూజాబుద్ధి సంపాదింపవలసియుండునే కాని, మోహపారవశ్యమున క్రుంగిపోరాదు.

సమస్తైశ్చ సమస్తానాం చేష్టానాం జగతః స్థితేః
మృతిజీవితస్వప్నాద్యైః ప్రాప్తైరాత్మానమర్చయేత్. 36

జగత్తునందున్న సమస్తప్రయత్నములను, తత్ఫలములను, జీవితమరణములను, స్వప్నాదు లను ప్రాప్తములగు తీరుననుసరించి యర్పించుచు ఈ ఆత్మదేవుని అర్చింపవలెను. ఇందెట్టి దోషమును లేదు.

దారిద్ర్యేణాథ రాజ్యేన ప్రవాహపతితాత్మనా
విచిత్రచేష్టాపుష్పేణ శుద్ధాత్మానం సమర్చయేత్. 37

సంసారప్రవాహమున బడిన జీవుడు తాను దరిద్రుడైన తన దారిద్ర్యము నర్పించియు, తాను రాజైన రాజ్యము నర్పించియు, మఱియు విచిత్ర - ప్రయత్నములను పుష్పములతోడను, శుద్ధుడగు పరమాత్మను బూజింపవలెను.

నానాకలహకల్లోలలలనోల్లాసశాలినా
రాగద్వేషవిలాసేన సౌమ్యమాత్మానమర్చయేత్. 38

నానావిధములగు కలహ - కల్లోలములతోడను, సంతోషములయొక్క చాంచల్యములతోడను, రాగద్వేషాదుల విలాసముతోడను, సౌమ్యమగు ఈ ఆత్మనర్చింపనగును.

సతాం హృదయగామిన్యా రూఢయా శశిశీతయా
మైత్ర్యా మాధుర్యధర్మిణ్యా హృత్స్థమాత్మానమర్చయేత్. 39

సత్పురుషుల హృదయమున మెలగునదియు, చంద్రునివలె చల్లనిదియును, మాధుర్య ధర్మిణియనునగు మైత్రితో, సర్వహృదయముల వెలయు ఈ ఆత్మ నర్చింపవలెను.

ఉపేక్షయా కరుణయా సదా ముదితయా హృది
శుద్ధయా శక్తిపద్ధత్యా బోధేనాత్మానమర్చయేత్. 40

మైత్రి, కరుణ, ఉపేక్ష, ముదిత (హర్షము), క్రోధసంగహాసాసామర్థ్యము మున్నగు విశుద్ధ భావములతో ఈ ఆత్మదేవుని అర్చింపవలెను.

ఆకస్మికోపయాతేన స్థితేనానియతేన చ
భోగాభోగైకభోగేన ప్రాప్తేనాత్మానమర్చయేత్. 41

ఆకస్మికముగ లభించునవియు, అనుభవింపబడుచున్నవియును, క్షణికములును నగు భోగములన్నిటితోడను లేక ఒక్కదానితోడనైనను ఈ ఆత్మదేవు నర్చింపవలెను.

భోగానామనిషిద్ధానాం నిషిద్ధానాం చ సర్వదా
త్యాగేన వాఽనురాగేణ స్వాత్మానం శుద్ధమర్చయేత్. 42

విహితములును నిషిద్ధములును అగు భోగముల త్యాగము లేక అనురాగములతో ఈ ఆత్మదేవుని (వాటిని సమర్పించి) సర్వదా పూజింపవలెను.

ఈహితానీహితౌఘేన యుక్తాయుక్తమయాత్మనా
త్యక్తేనాత్తేనచార్థేన హ్యారానామీశమర్చయేత్. 43

కోరబడినవియును, కోరబడనివియును, యుక్తములును, అయుక్తములును, త్యజింపబడినవియును, త్యజింపబడనివియును (భోగింపబడుచున్నవియును) అగు భోగములతో భోక్తయగు ఈ ఆత్మదేవుని అర్చింపవలెను.

నష్టం నష్టముపేక్షేత ప్రాప్తం ప్రాప్తముపాహరేత్
నిర్వికారతయైతద్ధి పరమార్చనమాత్మనః. 44

సంపూర్ణముగ వినష్టమైపోవు విషయముల నుపేక్షించునది; లభ్యములగువాటిని సంగ్రహించునది, ఇట్లు నిర్వికారభావమును అనగా సమత్వమును బడయుటయే పరమార్చనము.

సర్వదైవ సమగ్రాసు చేష్టానిష్టాసు దృష్టిషు
పరమం సామ్యమాధాయ నిత్యాత్మార్చావ్రతం చరేత్. 45

ఇష్టానిష్టాదికములగు విషయములన్నిటియందును, సంపూర్ణమగు సమత్వమును బడసి సర్వదా ఈ ఆత్మార్చనావ్రతమును నొనర్చుచుండవలెను.

సర్వం విన్దేత సుశుభం సర్వం విద్యాచ్ఛుభాశుభమ్
సర్వమాత్మమయం కుర్యాన్నిత్యాత్మార్చావ్రతం చరేత్. 46

సర్వము బ్రహ్మమేయను దృష్టివలన శుభమును బడయుదువని గ్రహింపుము. బ్రహ్మము మాయ కలసియున్నదను దృష్టివలన శుభాశుభములు రెండును సంభవించునని గ్రహించునది కాని, ఆత్మార్చనా - వ్రతపరుడు సర్వము ఆత్మమయమని యెంచవలెను. (దీనివలన సర్వసమత్వమేర్పడి వైషమ్యదర్శనము తొలగగలదు.)

ఆపాతరమణీయం యద్యచ్చాపాతదుఃసహమ్
తత్సర్వం సుసమం బుద్ధ్వా నిత్యాత్మార్చావ్రతం చరేత్. 47

ఆపాతరమణీయములును, ఆపాతదుస్సహములునగు విషయములన్నిటియందున సమత్వ బుద్ధిని నిల్పి, ఈ ఆత్మార్చనావ్రతమును సల్పవలెను.

అయం సోఽహమయం నాహం విభాగమితి సంత్యజేత్
సర్వం బ్రహ్మేతి నిశ్చిత్య నిత్యాత్మార్చావ్రతం చరేత్. 48

'అదియే నేను' 'ఇది నేను కాదు' మున్నగు భేదవిభాగసంబంధములగు కల్పనలను పరిత్యజించవలెను. 'సర్వము బ్రహ్మము' అను (అభేద) దృష్టి నవలంబించి, నిత్యమాత్మార్చనా వ్రతమును సల్పవలెను.

సర్వదా సర్వరూపేణ సర్వాకారవికారిణా
సర్వం సర్వప్రకారేణ ప్రాప్తేనాత్మానమర్చయేత్. 49

నానావిధరూపములను, నానావిధములగు వికారములను ఆశ్రయించి సర్వప్రకారముల, సర్వత్ర ఉపలభ్యమానమగు ఈ ఆత్మ నర్చింపవలెను.

అనీహితం పరిత్యజ్య పరిత్యజ్య తథేహితమ్
ఉభయాశ్రయణేనాపి నిత్యమాత్మానమర్చయేత్. 50

ఇష్టానిష్టములను, మిథ్యాత్మబుద్ధిని పరిత్యజించి, ఇతరన్నియును స్వాత్మమాత్రములని గ్రహించి ఈ ఆత్మదేవుని అర్చించునది.

న వాఞ్ఛతా న త్యజతా దైవప్రాప్తాః స్వభావతః
సరితః సాగరేణేవ భోక్తవ్యా భోగభూమయః. 51

సముద్రుడు నదీసమూహములను వాంఛింపక, త్యజింపక, అదృష్టవశమున అరుదెంచినవాటిని గ్రహించునట్లు, సుఖదుఃఖహేతువులగు భోగవిషయములను భోగింపవలెను.

ఉద్వేగో నానుగన్తవ్యస్తుచ్ఛాతుచ్ఛాసు దృష్టిషు
వ్యోమ్నా చిత్రపదార్థేషు పతితో హ్యతతేష్వివ. 52

అవమానాది తుచ్ఛస్థితులయందునను, ప్రాణాపాయాది ఘోరసంకటములగు అతుచ్ఛ స్థితులయందునను బడి ఉద్వేగము నందరాదు; ఆకాశమున అప్పుడప్పుడు తోచు (గంధర్వనగరాది) విచిత్రవిషయములవలె వీటిని గ్రహింపవలెను.

దేశకాలక్రియాయోగాద్యదుపైతి శుభాశుభమ్
అవికారం గృహీతేన తేనైవాత్మానమర్చయేత్. 53

దేశ, కాల, క్రియలవలన సంభవించు శుభాశుభములను నిర్వికారబుద్ధితో గ్రహించి ఈ ఆత్మదేవుని అర్చింపవలెను.

ఆత్మార్చనవిధానేఽస్మిన్ప్రోక్తా ద్రవ్యశ్రియస్తు యాః
ఏకేనైవ సమేనైతా రసేన పరిభావితాః. 54

ఈ ఆత్మార్చనావిధానమున జెప్పబడిన ద్రవ్యములన్నియును సమత్వపూర్ణమగు ఏకరసమున అప్లుతములు.

నామ్లానకటవో నో తిక్తా న కషాయాశ్చ కాశ్చన
చిత్రైరపి రసైర్దిగ్ధా మధురా ఏవ తాః కిల. 55

ఇవేవియును కటామ్లతిక్తకషాయములుగావు; నానావిధరసదిగ్ధములైనను మధురమగు ఏకరసయుక్తములుగనే భావింపవలెను!

సమతా మధురా రస్యా రసశక్తిరతీన్ద్రియా
తయా యద్భావితం చేత్యమమృతం తత్క్షణాద్భవేత్. 56

సమతారసము అత్యంతమధురము, ఇంద్రియాతీతమును నైయున్నది. దీనివలన భావింపబడు పదార్థములన్నియును క్షణములో మధురములగును.

సమతామృతరూపేణ యద్యన్నామ విభావ్యతే
తత్తదాయాతి మాధుర్యం పరమిన్దోరివ చ్యుతమ్. 57

ఎయ్యదెయ్యది ఈ సమతామృతమున భావింపబడుచున్నదో, అయ్యదయ్యది చంద్రచ్యుతమైనదానివలె మాధుర్యమును బడయుచున్నది.

సమతాకాశవద్భాత్వా యత్తు స్యాల్లీనమానసమ్
అవికారమనాయాసం తదేవార్చనముచ్యతే. 58

బ్రహ్మైక్యదర్శనమను సమత్వమునంది, ఆకాశమువలె నిర్వికారత్వమును బొంది, మనస్సు లీనమగుటయే అనాయాసకరమగు దేవార్చన మనంబడుచున్నది.

పూర్ణేన్దునేవ పూర్ణేన భావ్యం సమసమత్విషా
స్వచ్ఛేన చిద్ఘనైకేన జ్ఞేనాప్యుపలరూపిణా. 59

స్ఫటికశిలవలె చిద్ఘనత్వము నంది, చంద్రునివలె పూర్ణత్వమును, సమత్వకాంతిని బడసి, వెలయుచుండునది.

అన్తరాకాశవిశదో బహిఃప్రకృతకార్యకృత్
రఞ్జనామిహికాముక్తః సంపూర్ణో జ్ఞ ఉపాసకః. 60

బహిః ప్రకృతిసంబంధములగు సంసారకార్యముల నాచరించుచున్నను, ఆకాశము రంజనవినిర్ముక్తమై వెలయునట్లు, అంతరమున విషయానురక్తిలేక ఉపాసకుడు పరిపూర్ణుడై వెలయవలెను.

స్వచ్ఛేఽప్యదృష్టహృల్లేఖమజ్ఞానాభ్రపరిక్షయే
శాన్తాహన్తాదిమిహికం జ్ఞః శరద్వ్యోమ రాజతే. 61

అజ్ఞానపరిభ్రమము క్షీణింప, స్వప్నమునగూడ కావు - లేఖ తోచదు; అప్పుడు అహంకారాదిరూపకమగు పొగమంచు తొలగిపోవ తత్త్వజ్ఞుడు శరత్కాల - ఆకాశమువలె విరాజిల్లును.

సోమార్కమస్తమితమానసమాత్మమేయం
సద్యః ప్రసూతశిశువేదనవద్వితానమ్
పశ్యన్ప్రశాన్తమతిచేతనచిత్తబీజం
జీవన్ననుత్తమపదస్థిత ఏవ తిష్ఠ. 62

నీవు జీవద్దశయందే సర్వోత్తమమగు బ్రహ్మపదమున వెలయుము, అప్పుడే పుట్టిన శిశువువలె ప్రపంచవికల్పనల గాంచక, చిదాభాసమునకును చిత్తమునకును మూలకారణమగు ఆ మంగళమయాత్మను గాంచుచుండుము. సూర్యుడు, ఆనందసుధాపూర్ణుడగుటవలన నిష్కళంకుడగు చంద్రునివలె నీవవుగాక! ప్రపంచప్రకాశనుచే సూర్యరూపమగునట్టి మనోవృత్తి నీవశమించుగాక! నీమనస్సున ప్రమాతృప్రమేయాది భేదభావములు అస్తమించునుగాక!

దేశకాలకరణక్రమాదిభిః
సర్వవస్తుసుఖదుఃఖవిభ్రమైః,
నిత్యమర్చయ శరీరనాయకం
తిష్ఠ శాన్తసకలేహయా ధియా. 63

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే దేవార్చనవిధిర్నామ
ఏకోనచత్వారింశః సర్గః ॥ 39 ॥

నీవు, ఈ శరీరనాయకుడగు ఆత్మదేవుని దేశ, కాల, క్రియా వైచిత్ర్యముల సంభవించు సర్వవస్తువులను, సర్వవిధములగు సుఖదుఃఖములను అర్పించి అర్చింపుము; మఱియు వాంఛారహితమగు బుద్ధితో వెలయుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ -
పూర్వభాగమున దేవార్చనావిధియను ముప్పది
తొమ్మిదవ సర్గము ॥ 39 ॥

చత్వారింశః సర్గః.

[పూజ్యపూజకపూజాదివికల్పరహితః శివః
పరిశుద్ధచిదాత్మైవ దేవతాతత్త్వమిర్యతే.

ఈ సర్గమున పూజ్య, పూజక, పూజాది త్రిపుటీవికల్పరహితుడును, పరిశుద్ధుడును నగు చిదాత్మయొక్క దేవతాత్వము వర్ణింపబడుచున్నది.]

ఈశ్వర ఉవాచ :—

యథాకాలం యథారమ్యం న కరోషి కరోషి యత్
చిన్మాత్రస్య శివస్యాన్తస్తద్దేవార్చనమాత్మనః. 1

ఈశ్వరుడు:— యథాసమయమున, యథాశక్తికముగ నీవలన ఆచరింపబడునవియును, ఆచరింపబడనివియును (కృతాకృతములు) నగు కర్మలన్నియును ఈ చిన్మాత్రశివుని అంతరపూజ యని గ్రహింపుము.

తేనైవాహ్లాదమాయాతి యాతి ప్రకటతాం తథా
తథా స్థితేన రూపేణ స్వేనైవ స్వయమీశ్వరః. 2

ఈ ఆత్మదేవుడిట్టి పూజవలననే సంతుష్టుడై, సాక్షాత్కరించును; దీనివలననే ఆయన పారమార్థికమగు ఆనందమును, మాయయొక్క ఆవరణభంగమును యొనర్చును.

రాగద్వేషాదికర్త్ర్వాద్యా నాత్మన్యన్యత్వమాగతే
సంభవన్తి పృథగ్రూపా వహ్నౌ వహ్నికణా ఇవ. 3

(సర్వానర్థకారణములగు రాగద్వేషాదులవలన పరమశివుని పూజించుట అసంభవమేయన—) అవి వాస్తవమునకు ఆత్మనుండి వేఱుకావు. నిప్పునుండి నిప్పురవ్వలు వేఱుకాకున్నను వేఱైనట్లుగ కనుపడునట్లు, అవి ఆత్మనుండి వేఱుగాకున్నను వేఱైనట్లు తోచుచున్నవి.

యద్యద్రాజత్వదీనత్వసుఖదుఃఖాదివేదనమ్
ఆత్మీయం పరకీయం చ తత్తదర్చనమాత్మనః. 4

తనయొక్కయు, పరులయొక్కయు రాజత్వాది సుఖభోగములను, దారిద్ర్యాది దీనత్వకారణములగు దుఃఖములను గ్రహించుటయే ఆత్మార్చనము.

విశ్వసంవిత్తిరేవార్చా నిత్యస్యాత్మన ఏవ చ
ఘటాద్యాత్మతయా బ్రహ్మ స్వయమాత్మా తథైవచ. 5

నిత్యమగు యీ ఆత్మను యీ జగద్రూపమున వెలుగుటయే ఆయనయొక్క పూజ; ఈ ఆత్మయే ఆకాశము మొదలగ్గాని ఘటములుకలను జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది అవస్థలనన్నిటిని అలంకరించుచున్నది.

శివం శాన్తమనాభాసమేకం భాస్వరమాగతమ్
జగత్ప్రిత్యయవత్సర్వమాత్మరూపమిదం స్థితమ్. 6

ఈ జగత్తు, ఆ శివుని ఆత్మస్వరూపమై, వాని ప్రకాశమువలననే ప్రకాశించుచున్నది. ఆత్మయొక్క సత్తలేకున్న ఇది ప్రకాశింపజాలదు. ఇదంతయు ఆత్మరూపమై వెలయుచున్నది.

అహో ను చిత్రమాత్త్రైవ ఘటాద్యన్యద్వ్యవస్థితమ్
జీవాది స్వస్వభావోఽన్తమ్యానం విస్మృతిమానివ. 7

ఆశ్చర్యము! ఈ ఆత్మ ఘటపటాది పదార్థములుగ మారి, స్వభావమును వీడుచున్నది! జీవాదిపదార్థములుగ వివర్తితమై స్వస్వరూపమును సంపూర్ణముగ విస్మరించుచున్నది.

సర్వాత్మకస్యావన్తస్య శివస్యాన్తః కిలాత్మనః
పూజ్యపూజకపూజాఖ్యో విభ్రమః ప్రోదితః కుతః. 8

సర్వాత్మకుడును, అనంతుడును, మంగళమయుడును నగు ఆత్మదేవునియందు పూజ్య, పూజక, పూజాది విభ్రమ మెటనుండి అరుదెంచినది ?

నియతాకారతా శాస్త్రే న చ సంభవతీశ్వరే
యత్ర సంకల్ప్యతే బ్రహ్మన్పూజ్యపూజామయః క్రమః. 9

బ్రహ్మజ్ఞా ! పూజ్య పూజకాది వ్యవహారములన్నియు పరిచ్ఛిన్నాకారమునఁనే సంకల్పిత ములగుచున్నవి. శాంతుఁడగు ఈశ్వరునియందు పరిచ్ఛిన్నములగు ఈ వికల్పములు సంభవింపజాలవు.

పూజ్యపూజాద్యవచ్ఛిన్నో దేవో నిత్యామలాత్మనః
సర్వశక్తేరనన్తస్య నేశ్వరత్వస్య భాజనమ్. 10

పూజ్యపూజకాది భేదముల పరిచ్ఛిన్నుఁడగు దేవుఁడెన్నటికిని, నిత్యమును, నిర్మలమును, సర్వశక్తిమయమును, అనంతమును నగు ఈశ్వరభావమునకు పాత్రుఁడవజాలఁడు.

త్రిజగత్ప్రసృతాచ్ఛాచ్ఛసంవిద్రూపస్య చాత్మనః
నేశ్వరస్యాకృతేర్బ్రహ్మన్వ్యపదేశో హి యుజ్యతే. 11

బ్రహ్మజ్ఞా ! అత్యంతనిర్మలమగు ఏ చిద్రూపమునుండి త్రిజగత్తులు ప్రసరించుచున్నవో, ఆ యాత్మరూపియగు ఈశ్వరునియందు ఆకృతికల్పన నొనర్చుట అనుచితము.

దేశకాలపరిచ్ఛిన్నో యేషాం స్యాత్పరమేశ్వరః
అస్మాకముపదేశ్యాస్తే న విపశ్చద్విపశ్చితామ్. 12

ఈ తత్త్వమును గ్రహించిన తత్త్వజ్ఞుల కింక ఉపదేశింపబడవలసిన దేమియును లేదు. పండితుఁడా ! పరమేశ్వరుని దేశకాలపరిచ్ఛిన్నునిగా తలచువారికే మా యుపదేశము.

తదీయాం దృష్టిముత్సృజ్య తథేమామవలమ్బ్య చ
సమః స్వచ్ఛమనాః శాన్తో వీతరాగో నిరామయః. 13
కామోపహారైరభితో యథాప్రాప్తైరఖిన్నధీః
ఆత్మానమర్చయంస్తిష్ఠ సుఖదుఃఖశుభాశుభైః. 14

అందువలన నీ వీ పరిచ్ఛిన్నదృష్టిని పరిత్యజించి, నేను తుదకు చెప్పిన తత్త్వదృష్టి నవలంబించి, సముఁడవును, శాంతుఁడవును, విషయాసక్తిశూన్యుఁడవును, నిరామయుఁడవునునై, యథాప్రాప్తములగు విషయములఁ భోగించుచు, అభిన్నబుద్ధితో సుఖదుఃఖ, శుభాశుభముల నన్నిటిని ఉపహారములగ సమర్పించి, ఆ యాత్మదేవుని సమర్చింపుము.

అధిగతవతి సాధో చైకమేవానురూపం
త్వయి తరలితజీవే జన్మదుఃఖాది కించిత్
న లగతి పరిశూన్యే సర్వతః స్ఫాటికాఙ్గే
నవసదన ఇవాఙ్కే నిష్కలఙ్కే కలఙ్కః. 15

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే దేవాతత్త్వవిచారో నామ చత్వారింశః
సర్గః ॥ 40 ॥

నీ విప్పుడు తత్త్వవిచారమువలన శరీరమునుండి జీవుని వేఱుపఱచితివి; వాస్తవముగ సాధు పురుషులగువారి గుణముల బొందితివి, మఱియు, వాస్తవమగు తత్త్వమును బడయవలసిన కొఱఁతగూడ

లేదు. నీ మాయాకళంకము సంపూర్ణముగ తొలగిపోయినది. ఈ బాహ్య - జగత్తు యొక్క నీయందు సంలగ్నమువజాలదు. అందువలన, నూతనమగు స్ఫటికభవనమున ఏ వస్తువుయొక్క- డాగు అంటనట్లు, జన్మదుఃఖాదులు నీ యందంటు జాలకున్నవి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
దేవతాతత్త్వవిచారమను నలుబదవ సర్గము ॥ 40 ॥

ఏకచత్వారింశః సర్గః.

[శాస్త్రాచార్యాదిసాఫల్యం నామభేదప్రకల్పనమ్
అధ్యారోపక్రమః పశ్చాదపవాదః ప్రదర్శ్యతే.

ఈ ప్రకరణమున, శాస్త్రము ఆచార్యులయొక్క- ప్రయోజనము, నామరూపమనబడు భేదములకల్పన, అధ్యారోప, అపవాదములు ప్రదర్శింపబడుచున్నవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

శివః కిముచ్యతే దేవ పరం బ్రహ్మ కిముచ్యతే
ఆత్మా కిముచ్యతే నాథ పరమాత్మా కిముచ్యతే. 1

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— దేవా! ఆ పరబ్రహ్మము నెట్టి ధర్మమును స్పృశింపజాలకున్న, దానిని శివుడు (మంగళమయము) అని చెప్పనేల ? లేక, పరమాత్మయని వచించుటెందులకు ? మఱియు, దేవా! ఆత్మపరమాత్మ శబ్దముల వ్యవహార మెందులకు ?

తత్సత్కించిన్న కించిచ్చ శూన్యం విజ్ఞానమేవ చ
ఇత్యాదిభేదో భగవంస్త్రిలోకేశ కిముచ్యతే. 2

భగవంతుడా! త్రిలోకేశా! ఆయన సత్త అయ్యు ఏమియునుకాదు; ఆయన శూన్యుడు, విజ్ఞానము అను విభేదముల చెప్పబడుచున్నాడే? — ఇదేమి? వచింపుము.

ఈశ్వర ఉవాచ:—

అనాద్యన్తమనాభాసం సత్కించిదిహ విద్యతే
ఇన్ద్రియాణామగమ్యత్వాద్యన్న కించిదివ స్థితమ్. 3

ఈశ్వరుడు:— ఇట, ఆద్యంతరహితమును, స్వయంజ్యోతియును నగు సద్వస్తువొక్కటియే వెలయుచున్నది: అది ఇంద్రియముల కగమ్యమగుటవలన శూన్యమువలె తోచుచున్నది.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—.

యదిన్ద్రియాణాం బుద్ధ్యాదియుక్తానామప్యదృశ్యతామ్
గతం తత్కథమీశాన త్వశజ్ఞేనోపగమ్యతే. 4

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఈశానుడా! అది ఇంద్రియములకును బుద్ధికిని అగోచరమైన, దానిని పొందగలమను నిశ్చయమేమి? — దానిని ఏ యుపాయమువలన పొందగలము ?

ఈశ్వర ఉవాచ:—

యో ముముక్షురవిద్యాంశః కేవలో నామ సాత్త్వికః
సాత్త్వికైరేవ సోఽవిద్యాభాగైః శాస్త్రాదినామభిః. 5
అవిద్యాం శ్రేష్ఠయా శ్రేష్ఠాం క్షాలయన్నిహ తిష్ఠతి
మలం మలేనావహరన్వ్యక్తిజ్ఞో రజకో యథా. 6

ఈశ్వరుడు:— ఈ ఆత్మవస్తువును ప్రకాశింపజేయ నెట్టి బుద్ధివృత్తియొక్క ప్రయోజనమును లేదు. సాత్త్వికమును, బ్రహ్మాకారాకారితమును నగు బుద్ధివృత్తివలన కేవలము అవిద్యయొక్క ఆవరణము భంగింపబడుచున్నది. ఈ అవిద్యావరణము తొలగిన, బ్రహ్మము తనయంతటదానే ప్రకాశించుచున్నది — ఇదియే ఆత్మసాక్షాత్కార మనంబడుచున్నది. ఇంద్రియవృత్తుల ప్రయోజన మెచ్చట ? (ఈ సాక్షాత్కారముయొక్క క్రమమియ్యది-) మొదట, ముముక్షువు శమదమాదుల సహాయ్యమున, సాత్త్విక - అవిద్యాంశముగ పరిణతుడగుచున్నాడు. తరుత, సత్సంగ, సద్గురువులను సాత్త్విక - అవిద్యాంశాసహాయ్యమున, సాత్త్విక అవిద్యాంశలగు బ్రహ్మాకారిత చిత్తవృత్తులతో — రజకుడు మలము (చవుడు) తో మలమును శుభ్రపఱచునట్లు — తన అవిద్యాంశను క్షాళనమొనర్చుకొని పూర్ణబ్రహ్మస్వరూపమున వెలయును. (బ్రహ్మముతప్ప, తక్కినవన్నియును అవిద్యాంతర్గతములు; కనుక, బ్రహ్మసాక్షాత్కారమునకు గారణములగు, సత్సంగ, తదనుకూల చిత్తవృత్త్యాదులు సాత్త్విక అవిద్యాంతర్గములని చెప్పబడినవి.

కాకతాలీయవత్పశ్చాదవిద్యాక్షయ ఆగతే
ప్రపశ్యత్యాత్మనైవాత్మా స్వభావస్యైష నిశ్చయః. 7

చిరాభ్యాసఫలముగ, కాకతాలీయన్యాయమున, సౌభాగ్యవశమున పూర్ణబ్రహ్మాకారమగు వృత్తివలన అవిద్య నశింప, ఆత్మ తన్నుదానే అవలోకించుకొనును — ఇది దాని నిశ్చితస్వభావము.

యథాకథంచిదఙ్గారే నిఘృష్య క్షాలయఞ్ఛిశుః
కరనైర్మల్యమాప్నోతి కార్ష్ణ్యాఙ్గారక్షయే యథా. 8
యథాకథంచిచ్ఛాస్త్రాద్యైర్భాగైర్భాగం విచారయేత్
సాత్త్వికస్తామసో భాగో ద్వయోరాత్మోదయస్తథా. 9

బాలుడు హస్తమును అంగారకణము (బొగ్గు) తో తోముకొని కడిగివైచికొనిన, అయ్యది తనయంతటదానే శుభ్రమగునట్లు, శాస్త్రసత్సంగాది అవిద్యాంశలవలన తదితరమగు అవిద్యాంశను విచారించిన సాత్త్విక, తామసికరూపమగు అవిద్యయంతయు వినష్టమగును. కేవలము, స్వప్రకాశమగు ఆత్మ యొక్కటియే నిర్మలమై ప్రకాశించును.

పశ్యత్యాత్మానమాత్మైవ విచారయతి చాత్మనా
అత్రైవేహాస్తి నావిద్యా ఇత్యవిద్యాక్షయం విదుః. 10

ఆత్మయే ఆత్మవలన ఆత్మవిచారమొనర్చుచున్నది; దర్శనమొనర్చుచున్నది; తుదకు ఆత్మగనే శేషించుచుచున్నది. కనుక, ఈ విషయమున అవిద్యయొక్క (బుద్ధివృత్తుల) ప్రయోజనములేదు. అవిద్యాక్షయమే ఆత్మరూపావస్థానమని విద్వాంసులు రొఱుంగుదురు.

యావత్కించిదిదం వస్తు నానా నాత్మావగమ్యతామ్
క్రమా గురూపదేశాద్యా నాత్మజ్ఞానస్య కారణమ్. 11

(గురూపదేశాది) నానాత్వబుద్ధి యుండునంతవఱకు ఆత్మ గ్రహింపబడవాలదు; గురూపదేశాది క్రమములు ఆత్మజ్ఞాన కారణములు గావు.

గురుర్హీన్ద్రియవృత్త్యాత్మా బ్రహ్మ సర్వేన్ద్రియక్షయాత్
యద్వస్తు యత్ర యే ప్రాప్తం తత్తస్మిన్నతి నాప్యతే. 12

గురూపదేశమున ఆత్మజ్ఞానమును బొందగోఱునది, ఇంద్రియసమిష్టికదా! కాని, పరబ్రహ్మము అతీంద్రియము; ఇంద్రియాదులు క్షయమైనయెడలనే ప్రకాశించును. అగుచో, గూరూపదేశమెట్లు ఆత్మజ్ఞానమునకు కారణము కాగలదు? ఎయ్యది లేకున్న వస్తువు లభించునో, అయ్యది ఉండిన ఆ వస్తువెట్లు లభింపగలదు?

అకారణాన్యపి ప్రాప్తా భృశం కారణతాం ద్విజ
క్రమా గురూపదేశాద్యా ఆత్మజ్ఞానస్య సిద్ధయే. 13

ద్విజా! గూరూపదేశాదికములు ఆత్మజ్ఞానమునకు కారణములు గాకున్నను, (విస్మృత కంఠ చామీకరాదుల ప్రాప్తివలె) కారణములుగ గైకొనబడుచున్నవి.

క్రమే గురూపదేశానాం ప్రవృత్తే శిష్యబోధతః
అనిర్దేశ్యోప్యదృశ్యోఽపి స్వయమాత్మా ప్రసీదతి. 14

శిష్యుని అజ్ఞానవినాశమునకే గురూపదేశాదులు అవసరములగుచున్నవి; అజ్ఞానము నశించిన, ఆత్మ అనిర్దేశ్యమును, అదృశ్యమును నయ్యుగూడ, ప్రసన్నమగుచున్నది.

శాస్త్రైర్నబుధ్యతే నాత్మా గురోర్వచనతో నచ
బుధ్యతే స్వయమేవైష స్వబోధవశతస్తతః. 15

శాస్త్రములవలన ఆత్మ గ్రహింపబడుటలేదు; గురువచనముల గ్రహింపబడుటలేదు; స్వయముగ స్వబోధవలననే అది గ్రహింపబడుచున్నది.

గురూపదేశశాస్త్రార్థైర్వినా చాత్మా న బుధ్యతే
ఏతత్సంయోగసత్తైవ స్వాత్మజ్ఞానప్రకాశినీ. 16

అయినను, గురూపదేశము, శాస్త్రార్థవిచారములు లేకున్న ఆత్మబోధయగుటలేదు; వీటి సంయోగమువలననే ఆత్మజ్ఞానము ప్రకాశింపజేయబడుచున్నది.

గురుశాస్త్రార్థశిష్యాణాం చిరసంయోగసత్తయా
అహనీవ జనాచార ఆత్మజ్ఞానం ప్రవర్తతే. 17

గురువు, శాస్త్రార్థములతో శిష్యునకు ఎడతెగని సంయోగమున గూడిన, పగటియందు జనుల వ్యవహారములవలె ఆత్మజ్ఞానము ప్రవర్తిల్లును.

కర్మబుద్ధీన్ద్రియాద్యస్తసుఖదుఃఖాదిసంక్షయే
శివ ఆత్మేతి కథితస్తత్సదిత్యాదినామభిః. 18

జ్ఞానేంద్రియములు, కర్మేంద్రియములు, సుఖదుఃఖములు క్షయమవ పరిశేషించునదే శివుడు, ఆత్మ, తత్, సత్ మున్నగు నామముల పేర్కొనబడుచున్నది.

యత్రేదమఖిలం నాస్తి తద్రూపేణైన చాస్తి వా
తదాకాశాదచ్ఛతరమనన్తం సదివాస్తి హి. 19

ఎటు బాధకాలమున జగత్తుయొక్క అసత్త, ఆరోపసమయమున జగత్తుయొక్క సత్త అంగీకరింపబడుచున్నవో. ఎయ్యది ఆకాశముకంటెను నిర్మలమౌ ఆ అధిష్ఠానతత్త్వమే అనంత, సచ్ఛబ్దముల నిర్దేశింపబడుచున్నది,

అవిశ్రాన్తతయా యత్ర తనువిద్యైర్ముముక్షుభిః
విచిత్రశుద్ధమననకలఙ్కకలితాత్మభిః. 20
అదూర ఏవ తిష్ఠద్భిర్జీవన్ముక్తస్య దృక్పథే
మోక్షోపాసకబోధాయ శాస్త్రార్థరచనాయ చ. 21
బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రప్రముఖైర్లోకపాలైః సుపణ్డితైః
పురాణవేదసిద్ధాన్తసిద్ధయే భావితాత్మభిః. 22
చిద్బ్రహ్మ శివ ఆత్మేశపరమాత్మేశ్వరాదికాః
ఏతస్మిన్కల్పితాః సంజ్ఞా నిఃసంజ్ఞే పృథగీశ్వరే. 23
ఏవమేతజ్జగత్తత్త్వం స్వం తత్త్వం శివనామకమ్
సర్వదా సర్వదా సర్వ సర్వం యత్సుఖమాస్వభో. 24
శివ ఆత్మా పరం బ్రహ్మేత్యాదిశబ్దైస్తు భిన్నతా
పురాతనైర్విరచితా తస్య భేదో న వస్తుతః. 25
ఏవం దేవార్చనం నిత్యం జ్ఞః కుర్వన్మునినాయక
యత్రాస్మదాదయో భృత్యాస్తత్ప్రయాన్తి పరం పదమ్. 26

ఏ బ్రహ్మరుద్రేంద్రాది లోకపాలకులు విచిత్రమగు జగత్తును, విశుద్ధతత్త్వమును కల్పనచేసి చింతించుచు ఆత్మస్వరూపమున వెలయుచున్నారో, మఱియు ఏ పండితులు పరమార్థమును కనుగొనుటకు జీవన్ముక్తికి గోచరులగుచు వెలయుచున్నారో, మఱియు ఎవరు సంపూర్ణముగ విశ్రాంతినందక విశుద్ధమగు క్షుద్ర - అవిద్యాంశమున నున్నారో వారు అధికారుల కొఱకు, ఉపాసకుల తత్త్వజ్ఞానార్థము వేదపురాణాదులను విచారించి నామరూపవిహీనుడగు ఈ పరమాత్మకు బ్రహ్మము, శివుడు, ఆత్మ, ఈశ్వరుడు, పరమాత్మ, ఈశుడు, చిత్తు మున్నగు నామములను కల్పించినారు. వసిష్ఠా! ఈ ఆత్మతత్త్వమే జగత్తత్త్వము, శివుడనంబడు స్వతత్త్వమునగుచు సర్వదా, అన్నివిధముల అన్నిటికిని మూలమగుచున్నదని గ్రహించి చింతారహితుడవు కమ్ము! మునినాయకా! తత్త్వవేత్తలిట్లు దేవార్చన మొనర్చి, ఎచ్చోటు మావంటివారున్ను సేవకులై యుందురో అట్టి పరమపదమున ప్రతిష్ఠితులగుదురు,

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

అవిద్యమానమేవేదం విద్యమానమివ స్థితమ్
యథా తస్మై సమాసీన భగవన్వక్తుమర్హసి. 27

శ్రీవసిష్ఠుడు:—భగవంతుడా! ఈ జగత్తు (ఆత్మ)యందు లేకున్నను ఉన్నట్లు తోచుచున్నది; ఈవిషయమును సంపూర్ణముగ వచింపుము,

ఈశ్వర ఉవాచ:—

యోఽసౌ బ్రహ్మాదిశబ్దార్థః సంవిదం విద్ధి కేవలమ్
స్వచ్ఛమాకాశమప్యస్య స్థూలం మేరురణోరివ. 28

ఈశ్వరుడు:—ఈ బ్రహ్మాది శబ్దముల యర్థమగు వస్తువొక్కటియే చిత్తు అని గ్రహింపుము; నిర్మలమగు ఆకాశముగూడ దీనికడ మేరువువలె స్థూలము.

సవేద్యమిహ గచ్ఛన్తీ యాతి చిన్నామయోగ్యతామ్
అప్యవేద్యవతీ నూనమున్మన్యాస్తపదస్థితా. 29

ఈ చిత్తు చేత్యభావమునంది నామకరణయోగ్యమగుచున్నది; మఱల నిర్వికల్పావస్థయందు ఈ చేత్యభావము తొలగిపోవుచున్నది.

క్షణాద్భావితవేద్యత్వాదహన్తామనుగచ్ఛతి
పురుషత్వాత్పుమాన్స్వప్నే వనవారణతామివ. 30

స్వప్నమున పురుషుడు వనగజముగ మారినట్లు, ఈ చైతన్యము వేద్యభావమున, అహంభావమును అనుసరించుచున్నది.

అస్యాహన్తాదిరూపాయా దేశతాం కాలతాం గతాః
సంపద్యన్తే తతః శూన్యరూపిణ్యః సఖ్య ఏవ తాః 31

దీని ఈ అహంకల్పనమందే, క్రమముగ దేశకాలకల్పనలు ఉదయించుచున్నవి. శూన్యరూపములగు ఈ కల్పనలన్నియు, అహంభావముయొక్క సహచారిణులగుచున్నవి.

తాభిః సంవలితా సైవ సత్తా జీవాభిధానికా
భవతి స్పన్దవిజ్ఞానా పవనస్యేవ లేఖికా. 32

దేశకాలకల్పనలతో గూడుకొనిన ఈ అహంభావకల్పన స్పందవిజ్ఞానమును సంపాదించుకొని, వాతకణమువలె ప్రాణస్పందమునుబొంది, జీవశక్తియను పేరునుబొందుచున్నది.

జీవశక్తిస్తథాభూతా నిశ్చయైకవిలాసినీ
బుద్ధితామనుయాతా సా భవత్యజ్ఞపదే స్థితా. 33

అప్పుడీ జీవశక్తి 'నేను' అను నిశ్చయమొనర్చుకొని, బుద్ధిరూపమున అజ్ఞానమార్గమున నిలబడుచున్నది.

శబ్దశక్త్యా క్రియాశక్త్యా జ్ఞానశక్త్యానుగమ్యతే
ప్రత్యేకం పరిస్ఫురత్యాస్తరప్రదర్శితరూపయా. 34

అనంతరమిందు శబ్దశక్తి, జ్ఞానశక్తి, క్రియాశక్తులుదయించి, తమతమ రూపముల విస్తరించుకొని, స్ఫూర్తినందుచుండును.

మిలిత్వైవ గణః క్షిప్రం స్మృతిం సమనుకూలయన్
మనో భవతి భూతాత్మబీజం సంకల్పశాఖినః. 35

ఈ శక్తులన్నియును గలసి వెంటనే స్వప్రత్యక్షమగు సంకల్పవృక్షమునకు బీజమును, పంచభూతమయమును నగు మనస్సను సంజ్ఞను బొందుచున్నవి.

ఆతివాహికదేహాఖ్యా క్త్రభాజనం తద్విదుర్బుధాః.
అన్తస్థయా బ్రహ్మశక్త్యా జ్ఞరూపం స్వాత్మనాత్తదృక్. 36

పండితులు ఈ మనస్సును అతివాహిక మందురు. ఈ మనస్సే అంతస్థమగు బ్రహ్మశక్తితో గూడుకొని, జ్ఞాతయనంబడుచున్నది. ఆత్మయొక్క స్వప్రకాశశక్తివలననే ఈజ్ఞాతృత్వము కలుగుచున్నది.

సంపద్యమానా ఏవాస్మింశ్చితసీమా హి శక్తయః
పశ్యాదిహ బహిష్ఠాస్తా ఉద్యన్త్యనుదితా అపి. 37

ఈ స్థితియందే చైతన్యమున కొన్ని శక్తులు ఉత్పన్నములగును. ఈ శక్తులు బయట వెలయుచున్నట్లుగపడుచు, ప్రకాశించుచున్నట్లు తోచుచున్నవి. ఇట్లంతస్థమగు కల్పన బయట గూడ దృఢమగుచున్నది.

వాతసత్తా స్పన్దసత్తా స్పర్శసత్తా తథైవ చ
త్వక్సత్తా తేజసాం సత్తా తథా సత్తా ప్రకాశినీ. 38
రూపసత్తా జలసత్తా స్వాదుసత్తా తథైవ చ
తథైవ రససత్తా చ గన్ధసత్తా తథైవ చ. 39
భూసత్తా హేమసత్తా చ పిణ్డసత్తా చ పీవరీ
దేశసత్తా కాలసత్తా సర్వాధ్యాకారవర్జితా. 40
సర్వసత్తాగణం చైతత్ప్రోడీకృత్య స్వరూపవత్
స్ఫురత్యాశ్రిత్య పత్రాది బీజం బీజాదితాం గతమ్. 41

ఆ శక్తులు యివి - వాయుసత్త, స్పందసత్త, స్పర్శసత్త, త్వక్ - సత్త, తేజస్సత్త (ఇది రూపమును ప్రకాశింపజేయుచున్నది) రూపసత్త, జలసత్త, స్వాదుసత్త, రససత్త, గంధసత్త, భూమిసత్త, హేమసత్త, జగత్ - సత్త, దేశసత్త, కాలసత్తలు. మనస్సు ఆకారవర్జితములగు ఈ సత్తలనన్నిటిని తనతో నభిన్నముగ కల్పించుకొని, వృక్షబీజము తనతో నభిన్నములగు అంకురపత్రాదుల నిముడ్చుకొని తద్భావమున వెలయునట్లు, వెలయుచుండును.

ఏతత్పుర్యష్టకం విద్ధి దేహాఖ్యాయం చాతివాహికః
అపారబోధమేతత్తు స్ఫురత్యఙ్గ విభాగవత్. 42

ఈ సమిష్టి అంతయు పుర్యష్టకమని గ్రహింపుము. వత్సా! అపరిచ్ఛిన్న బోధస్వరూపమగు బ్రహ్మమే ఈ సమస్తవిభాగములవంది స్ఫురించుచున్నది.

ఏవమాద్యఙ్గసంపన్నం సంపన్నం న చ కించన
న జ్ఞానం న చ తద్రూపం న విదాభితచేతనమ్. 43

వత్సా! ఇట్టివిధమున ఇవన్నియును అజ్ఞదృష్టియందు సంపన్నములైనట్లు తోచుచు, తత్త్వదృష్టియందు అసంపన్నములేయగుచున్నవి. ఇవి జ్ఞానరూపములుగావున, శేక జ్ఞేయరూపములును గావు. చిదాభాసతోగూడుకొనిన చేతనములునుగావు.

పరం పరే ప్రస్ఫురితం కేవలం కేవలాత్మనత్
జలపీతస్య జఠరే జలద్రవవిలాసవత్.

జలాధారమగు సముద్రమున, నీటియొక్క వివిధవిలాసములతోవలె, ఈ పుర్యష్టకము పరబ్రహ్మమున సత్స్వరూపమున స్ఫురించుచున్నది.

సంవిత్సంవేదనైకాత్మ పృథగేతదచేతనమ్
సంపద్యతే పరిజ్ఞాతం సంకల్పనగరోపమమ్. 45

ఈ దృశ్యప్రపంచము ఆత్మచైతన్యదృష్టితో పరికించిన చిదాత్మస్వరూపమును, దానినుండి వేఱుగ భావించిన అచేతనముగను అగుచున్నది. పరిజ్ఞాతమైన యది సంకల్పనగరమువలె అలీకమగుచున్నది.

సంవేదనాత్పరిజ్ఞానాచ్ఛివతామేవ గచ్ఛతి
అజ్ఞాతమేవ వా యత్తత్కథం గచ్ఛతి వస్తుతామ్. 46

ఈ దృశ్యము గ్రహింపబడినచో, శివభావమునందుచున్నది; గ్రహింపబడకున్న ఏమియును అవదు. అజ్ఞాతమగునది వస్తువెట్లుకాగలదు ?

అథైతద్విద్ధతే స్వాన్తఃసంకల్పాదంశతాం స్వతః
తన్మాత్రసత్తా తస్యాణో రేతాం పశ్యతి దేహకే. 47
సర్వం స్థూలత్వమాపన్నం తదేవాశు ప్రపశ్యతి
తస్య తన్మాత్రరన్ధ్రాణి యథాదేశం ప్రపశ్యతి. 48
తతః పురుషరూపైకభావనాత్పురుషాకృతిమ్
కాకతాలీయవద్దృష్ట్వా తుష్టం పుష్టం భవత్యలమ్. 49
జీవదేతదవస్థాకం స్థితం పశ్యతి దేహకమ్
అసన్తమేవ గన్ధర్వపురం స్వప్ననరం యథా. 50

చిన్మాత్రస్వభావమగు ఆత్మవస్తువు తనయంతటదానే, తనయందు దృశ్యభావమునందు ననుకొన్నను, పరమసూక్ష్మమును అణుప్రమాణమునునగు ఈ ఆత్మయొక్క తన్మాత్రసత్త మొదట కల్పింపబడిన సూక్ష్మశరీరమునే స్థూలభావమున గాంచుచున్నదని చెప్పవలసియుండును; సంకల్ప కల్పితములగునవన్నియు మిథ్యలే. అందువలన బ్రహ్మమే తనయందు స్థూలభావమునందిన జగత్తును దర్శించుచున్నది. తన్మాత్రరూపములగు చక్షురాది ఇంద్రియములాయా కల్పితవిషయముల గాంచుచున్నవి. తరువాత, తన్ను పురుషునిగ కల్పించుకొని కాకతాళీయముగ, పురుషరూపమును ధరించి, సంతుష్టుడును, పుష్టుడును అగుచుండును. క్రమముగ, గంధర్వనగరమువలెను, స్వప్నదృష్టుడగు మనుష్యునివలెను, అలీక జీవభావమునందిన ఈ స్థూలదేహమును గాంచును.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

గన్ధర్వనగరాకారమపి స్వప్ననగోపమమ్
జగద్దుఃఖాయ దుఃఖస్య శాన్త్యై యుక్తిః పరిక్షయే. 51

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఈ జగత్తు గంధర్వనగరమువలెను స్వప్నదృష్టుడగు మనుష్యునివలెను అలీకమేయైనను దుఃఖమును గలిగించుచున్నదిగదా— ఈ దుఃఖక్షయమగుటకుపాయమేమి ?

ఈశ్వర ఉవాచ :—

వాసనావశతో దుఃఖం విద్యమానే చ సా భవేత్
అవిద్యమానం చ జగన్మృగతృష్ణాంబుభఙ్గవత్. 52
అతః కిం వాస్యతే కేన కస్య వా వాసనా కుతః
కథం స్వప్ననరేణాఙ్గ మృగతృష్ణాంబు పీయతే. 53

ఈశ్వరుడు:— వాసనయే దుఃఖకారణము; జగత్తుండిన వాసన కూడియుండును, జగత్తుయొక్క ఉనికిపోయి ఎండమావివలె సంపూర్ణముగ అలీకమని తోచెడు, ఎవరెవ్వానిని కోరెదరు? వాసన ఎటనుండిరాగలదు? వత్సా! స్వప్ననరుడు ఎండమావియందలి నీటిని త్రాగగలడా?

సద్రష్టరి తు సాహన్తే సమనో మననాదికే
అవిద్యమానే జగతి యత్సత్తత్పరిదృశ్యతే. 54

ద్రష్ట, మనస్సు, మననధర్మము, అహంభావసమన్వితమగు జగత్తు నశింప, సన్మాత్రవస్తువగు బ్రహ్మమొక్కటియే పరిదృష్టమగును.

యత్ర నో వాసనా నైవ వాసకో నైవ వాస్యతా
కేవలం కేవలీభావః సంశాన్తకలనభ్రమః. 55

ఎందు వాసనలు లేవో, కోరుకొనబడదగినది లేదో కోరువాడు లేడో, అయ్యదియే కేవలీభావమనంబడు కైవల్యము. అటు సంకల్పభ్రమలు విదూరితములైనవి.

యస్య సత్యోఽప్యసత్యో వా శూన్య ఏవ హి యత్కృతః
విలీనస్తస్య కైవల్యాత్కిమన్యదవశిష్యతే. 56

ఈ జగత్తు సత్యమేయగుగాక లేక అసత్యమేయగుగాక! యత్కల్పన నశింప శూన్యమే మిగులునట్లు, ఈ జగత్తు విలీనమగ కైవల్యముగాక వేఱొండు ఏమి మిగులగలదు?

శూన్య ఏవ హి వేతాల ఇవోత్థం చిత్తవాసనా
ఉదితేయం జగన్మాయా తచ్ఛాన్త్యా శాన్తిరక్షతా. 57

శూన్యస్థానమున అలీకమగు వేతాళకల్పనవలె జగత్తను చిత్తవాసనగూడ ఉత్పన్నమైనది ఇది నశింప అక్షతమగు శాంతి లభించును.

అహన్తాయాం జగతి చ మృగతృష్ణాజలే చ యః
సాస్థస్తం ధిక్కృతనరం నోపదేశ్యస్త్వసావితి. 58

ఏవ్యక్తి అహంభావమునను, జగత్తునను, మరీచికాజలములయందునను సత్యబుద్ధినుంచుచున్నాడో, అతనికి ధిక్కారము!; అతడు ఉపదేశానర్హుడు!

జీవం వివేకినమిహోపదిశన్తి తజ్జ్ఞా
నో బాలముద్భ్రమమసన్మయమార్యముక్తమ్
అజ్ఞం ప్రశాస్తి కిల యః కనకావదాతాం
స స్వప్నదృష్టపురుషాయ సుతాం దదాతి. 59

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జగన్మిథ్యాత్వప్రతిపాదనం నామైకచత్వారింశః సర్గః ॥ 41 ॥

తత్త్వవేత్తలు వివేకవంతులగు జీవులకే ఉపదేశమొనర్తురు. బహువిధభ్రమలబడియు మిథ్యయగు దేహమున అభిమానముగొను, మిథ్యామయ మూర్ఖున కార్యములుపదేశమొసంగరు. ఇట్టివాని కుపదేశమొసగువారు స్వప్నదృష్టుడగు పురుషునకు సువర్ణము నొసడించు తన కన్యకనొసంగుచున్నారు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ - తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణ పూర్వార్ధమున జగన్మిథ్యాత్వప్రతిపాదనమను నలుబదియొకటవ సర్గము ॥ 41 ॥

ద్విచత్వారింశః సర్గః.

[సమష్టివ్యష్టిసంసారజ్ఞప్తిరీశాదిపూర్వికా
మాయైవేత్యుపదిశ్యాత్ర శంభుః స్వనిలయం యయౌ.

సమిష్టి, వ్యష్ట్యాత్మకమగు జగత్తునకు మూలమగు మాయను గురించి ఉపదేశించి ఈశ్వరుడు స్వనిలయమునకు అరుగుచున్నాడు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

తతః స జీవో భగవన్ దృష్టవాన్దేహసంభ్రమమ్
ఆదిసర్గే నభఃసంస్థం కామవస్థాముపైతి హి. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:—భగవంతుడా ! తరువాత, ఆ జీవుడు దేహభ్రమను గాంచుచున్నాడు - అని చెప్పియుంటిరి, సృష్ట్యాదియందు జీవు డాకాశమునందుండి ఏ స్థితిని బొందుచున్నాడు ?

ఈశ్వర ఉవాచ :—

పరస్మాత్పరమే వ్యోమ్ని పూర్వోక్తక్రమతో వపుః
జీవః పశ్యతి సంపన్నం స చ స్వప్ననరో యథా. 2

ఈశ్వరుడు:— ఆ జీవుడు పూర్వోక్తక్రమమున పరమాకాశమునందే, స్వప్నదృష్టుడగు నరునివలె, పరబ్రహ్మమునుండి ఉత్పన్నమైన శరీరమును గాంచుచుండును.

సర్వగత్వాచ్చిద్ఘనస్య కార్యం స్వప్ననరోఽపి హి
యథా కరోత్యాశు తథా జీవోఽద్యాపి శరీరధృక్. 3

చిన్మయబ్రహ్మము సర్వవ్యాపియగుటవలన, ఆ జీవుడు శరీరధారియయ్యు స్వప్నదృష్టమనుష్యునివలె, కార్యముల నాచరించుచుండును.

సనాతనోఽహమవ్యక్తః పుమానిత్యభిధాం తతః
కరోత్యాత్మని తేనాశు ప్రథమః ప్రథితః పుమాన్. 4

పిదప, ఆ జీవుడు 'నేను అవ్యక్తసనాతన పురుషుడను' అని తన్ను నిర్దేశించుకొనుటవలన పురుష నామమున ప్రసిద్ధుడగుచున్నాడు.

ఏవం స సర్గే కస్మింశ్చిత్ప్రథమోఽథ సదాశివః
కస్మింశ్చిద్విష్ణురిత్యుక్తో నాభ్యుత్పన్నః పితామహః. 5

ఇట్లు, ఆ ప్రథమపురుషుడు ఒక కల్పమున సదాశివుడుగను, మఱియొక కల్పమున విష్ణువుగను చెప్పఁబడుచున్నాడు; అతని నాభికమలమునుండి జన్మించిన జీవుడు పితామహుడనంబడును.

పితామహః స కస్మింశ్చిత్కస్మింశ్చిదపి చేతరః
స చ సంకల్పపురుషః సంకల్పాన్మూర్తిమాస్థితః. 6

కొన్నికల్పముల ఈతడు పితామహుడుగను, మఱికొన్నికల్పముల అన్యముగను చెప్పఁబడును. ఈ సంకల్పమయ పురుషుడు, సంకల్పమువలననే రూపమును బొందుచున్నాడు.

పుష్టః ప్రథమసంకల్పస్తాం మనోమూర్తిమాస్థితః
యద్యథా కల్పయత్యాశు తత్తథానుభవత్యలమ్. 7

ఈ ప్రథమసంకల్పమే మనో - రూపమును (హిరణ్యగర్భుని) దాల్చి, కల్పనననొనర్చిన దంతయు వ్యవహారాస్పదమగుచున్నది.

తత్త్వసద్రూపమఖిలం శూన్యవేతాలకో యథా
భ్రమదృష్ట్యా తు సద్రూపమిత్యహన్తా జగద్గతిః. 8

కాని, ఈ సంకల్పమయ పదార్థములన్నియు శూన్యుడగు బేతాళునివలె మిథ్యలు. అవి అజ్ఞదృష్టికి సత్యములవలె దోచుచున్నవి. ఇట్లు అహంభావమే జగద్రూపమున విస్తరిల్లుచున్నది.

ద్రష్టాధిపురుషస్త్వేవం స్వయం సంపద్యతే హి యః
స నిమేషం ప్రతి వ్యోమ సముదేత్యథ నీయతే 9

ఇట్లు, ప్రథమ - జీవుడు తన సృష్టికి దానే ద్రష్టయగుచు మఱల, తన స్వరూపపరిచయమైనంతనే నిముషములో చిదాకాశముగ మారుచున్నాడు. మఱల, స్వరూపవిస్మృతి సంభవించిన, నిముషములో అనంతసంసారముగ మారగలడు.

నిమేష ఏవ కల్పో యో మహాకల్పపరమ్పరామ్
ప్రతిభాసవిపర్యాసమాత్రేణానుభవత్యలమ్. 10

కల్పనాపటువగు ఈయన నిముషమాత్రకాలమున ప్రతిభాసయొక్క విపర్యయము ననుసరించి మహాకల్పపరంపరల ననుభవించుచున్నాడు.

పరమాణౌ పరమాణౌ వ్యోమ్ని వ్యోమ్ని క్షణే క్షణే
సర్గకల్పమహాకల్పభావాభావా భవన్తి తే. 11

ప్రతి పరమాణువున, ప్రతి ఆకాశమున, ప్రతిక్షణమున సృష్టి, కల్ప, మహాకల్ప, భావ, అభావము లుదయించుచున్నవి.

దృశ్యన్తే కేచిదన్యోన్యం సాధర్మ్యాద్వాసనాగతేః
మిథః కేచిన్న దృశ్యన్తే దృష్టేనాథ సదాత్మనా. 12

ఈసృష్టులు వాసనాసామాన్యము ననుసరించి, కొందఱు జీవులకు సమానరూపములుగ కనంబడుచున్నవి. సదాత్మద్రష్టలగువారికి ఇవి యగుపడుచుండుటలేదు.

సర్గాః సర్గేణ సర్వత్ర సంభవన్తి న తే శివే
భవన్తి పరమే వ్యోమ్ని వ్యోమరూపా ఇతి స్వయమ్. 13

ఈ సృష్టియం దంతర్గతులగువారికే సృష్టి యగుపడుచున్నది. పరమవ్యోమమగు శివుని యందివి వాస్తవముగ లేవు. ఆయనయందివి ఆకాశరూపముగనే (శూన్యత్వమునే) పొందుచున్నవి.

స్వయం చ సదసద్రూపా లీయన్తే స్వప్నశైలవత్
సర్గైర్న దేశ ఆక్రాన్తో న చ కాలో న కర్తృతా. 14

సదసద్రూపములగు ఈ సృష్టులు, స్వప్నదృష్టమగు పర్వతము మేల్కొనిన నశించునట్లు, అజ్ఞానము తొలగిన నశించుచున్నవి. ఈ సృష్టులెట్టి దేశకాలములను అక్రమించుకొనియుండుటలేదు.

న చైతే సత్స్వరూపా నా న కల్ప్యం నాపి చ క్షణః
న చేదం జాయతే కించిన్న చ కించన నశ్యతి. 15

ఈ సృష్టిపరంపరలు సత్స్వరూపములుగాను, కాల్పనికసత్తగూడ వీటికిలేదు. క్షణికసత్తయులేదు. ఇవి జన్మించుచుండుటలేదు, నశించుటయునులేదు.

సర్వం సంకల్పరూపేణ చిచ్చమత్కురుతే చితి
స్వప్నపత్తనవిర్మాణపాతోత్పాతనవజ్జగత్. 16

చైతన్యమే తనయందు సంకల్పరూపమున ఈ ప్రపంచవైచిత్ర్యమునంతటిని విస్తరింపజేయుచున్నది; స్వప్నదృష్టనగరమువలె ఈ జగత్తు పుట్టుచు, గిట్టుచున్నది.

న దేశకాలక్రమణం కరోతి చ మనాగపి
యథా సంకల్పశైలేన దేశకాలాద్యనన్తకమ్. 17

సంకల్పితమగు పర్వతము దేశకాలముల నతిక్రమింపనట్లు, ఈ సృష్టిగూడ దేశకాలముల నతిక్రమింపజాలకున్నది.

ఆక్రాన్తమపి నాక్రాన్తం తథైవ జగతా సతా
అథ నాక్రాన్తమక్రాన్తమివ సంకల్పమేరుణా. 18

సంకల్పితమగు మేరువు దేశకాలముల నతిక్రమించినట్లు తోచునట్లు, ఈ జగత్తుకూడ దేశకాలముల నతిక్రమించినట్లు తోచుచున్నది.

యథోచ్చైర్దేశకాలాది తథైవ జగతా సతా
సంపద్యతే యథా యోఽసౌ పురుషః సర్వకారకః. 19

దేశకాలాదులు సత్యములనిపించుతీరుగ ఈ జగత్తు సత్తను దాల్చుచున్నది. ఈ ఆదిమజీవుడు కార్యముల నొనర్చుచున్నది సంకల్పముల ననుసరించియే.

అనేనైవ క్రమేణేహ కీటః సంపద్యతే క్షణాత్
తస్మాదేవమేవేహ జాతయో హి చతుర్విధా. 20

ఇట్లే, సంకల్పవశమున కీటాదిక్షుద్రజీవులుకూడ జన్మించుచున్నవి; చతుర్విధములగు అండజ, స్వేదజ, జరాయుజ, ఉద్భిజములను ప్రాణులుకూడ ఇట్లే జన్మించుచున్నవి.

రుద్రాద్యాస్తృణపర్యన్తాః సంపద్యన్తే క్షణం ప్రతి
పరమాణూపమాః సన్తి తథా కేచిదణూపమాః. 21

ఆరుద్రతృణపర్యంతము ఈ సంకల్పక్షణముననే జన్మించుచున్నది; ఈ సృష్టియందలి విష యములుకొన్ని పరమాణుసమానములు, మఱికొన్ని అణుప్రమాణములు.

ఏష ఏవ క్రమస్తేషాం సతి వాఽసతి సర్గకే
అస్యాః సంసారమాయాయా ఏవం భూతార్థభావనాత్. 22

గతించిన సృష్టులయందు స్థావరాది జీవజాతముల సృష్టి ఇట్లేయైనది; భవిష్యత్తునగూడ ఇట్లేయవగలదు. పరమార్థతత్త్వసాక్షాత్కారమువలన ఈ సంసారవైచిత్ర్యము నశింపగలదు.

భేదోపశాన్తావభ్యాసాద్భవత్యుపగతః శివః
నిమేషశతభాగార్ధమాత్రమేవ పరా చితిః. 23
స్వరూపతశ్చేల్లులితా సైషోదేత్యనవస్థితిః
సా జ్ఞరూపా శిలాకాశ ఇవ చిత్స్వాత్మని స్థితా. 24

సర్వవిధభేదము లుపశాంతమైన, అభ్యాసవశమున శాంతిమయమగు బ్రహ్మమున ప్రతిష్ఠ నందవచ్చును. నిముషమునందలి నూఱవభాగములో సగమగునంత స్వల్పసమయమునగూడ, బ్రహ్మము నుండి విచ్యుతినందిన, సంసారముదయించును. చిద్ఘనరూపమున ప్రతిష్ఠితమగుటయే బ్రహ్మమని జ్ఞాను లెఱుంగుదురు.

తదనాద్యవభాసాత్మ బ్రహ్మశబ్దేన గీయతే
అస్మిన్స్వాఢిం గతే సర్గే మహాచిద్ద్యోతనం నచ. 25

ఈ చిత్స్వరూపమే బ్రహ్మశబ్దమున వ్యవహరింపబడుచున్నది. ఈ సృష్టి దృఢభావము నందిన, చిద్వస్తువు వికసింపజాలదు.

సంగతాసత్యదిగ్దేశకాలాంశపరమాణుతా
జీవతామాగతా భూతతన్మాత్రపలనాక్రమాత్. 26

అసత్యములగు దిక్, దేశ, కాల పరిచ్ఛేదముల ఆత్మ క్షుద్రత్వము నందుచున్నది; తన్మాత్రల సాయమున జీవభావము నందుచున్నది.

భవత్యఙ్గ మృగీవీరుత్కీటదేవాసురాధికమ్
యస్మిన్నిత్యే తతేఽనన్తే దృఢే స్రగివ తిష్ఠతి. 27

వత్సా! తరువాత, దేవ, దానవ, వృక్ష, లతా, హరిణాది రూపముల దాల్చుచున్నది; ఇవన్నియును అనంతమును, నిత్యమునునగు ఆ బ్రహ్మమున పువ్వులమాలవలె వెలయుచున్నవి.

సదసద్గ్రథితం విశ్వం విశ్వగే విశ్వకర్మణి
న తద్దూరే న నికటే నోర్ధ్వే నాధో న తేన మే
న పూర్వం నాద్యన ప్రాతర్న సన్నాసన్న మధ్యమమ్. 28

సదసద్గ్రథితమగు ఈ విశ్వము, విశ్వగామియగు విశ్వకర్మయందు నిలచియున్నది; ఆయన దూరముకాదు, దగ్గఱయునుగాదు, ఊర్ధ్వయునలేదు, క్రిందయునులేదు. ఆయన నావాడునుకాదు, లేక

నీవాడునుగాదు. ఆయన పూర్వము కాదు లేక అద్యమునుగాదు; ప్రాతఃకాలము కాదు, సదసత్తులును గాదు, లేక ఈ రెండిటి అంతరాళమును గాదు.

అనుభవకలనామృతేఽస్య మాతా
భవతి న సర్వవికల్పనేష్వసత్సు
ఫలకురువిభవా ప్రమాణమాలా
స్థితిముపయాతి న వారిణీవ వహ్నిః. 29

ఈ మిథ్యావికల్పపరంపరలన్నిటికిని, ప్రమాత ఈ బ్రహ్మచైతన్యముగాక వేఱొండు కాదు. ఎవరిసాయమున ఈ బహిర్వ్యవహారములన్నియును ఫలకరము లగుచున్నవో, ఆయనయందు, జలమున అగ్నివలె, ప్రమాణములన్నియును అసమర్థములగుచున్నవి; ఆయన ప్రమాణ ప్రమాతాదుల కతీతుడు.

యథా పృష్టం మునే ప్రోక్తం త్వయి కల్యాణమస్తు తే
దిశం ప్రయామ్యాఽభిమతామాగచ్ఛోత్తిష్ఠ పార్వతి. 30

మునీ! నీవడిగిన దానిని జెప్పితిని; నీకు శుభమగుగాక! అభిమతస్థానమున కరుగుచున్నారము; పార్వతీ లెమ్ము!

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్త్వా నీలకణ్ఠోఽసౌ త్యక్తపుష్పాఞ్జలా మయి
తతార పరివారేణ సమమమ్బరకోటరమ్. 31

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— నీలకంఠుడిట్లు నుడువ, నేను ఆయనకు పుష్పాంజలి సర్పించితిని. తరువాత, ఆయన పరిచరులతో ఆకాశమును దాటెను.

తస్మిన్గతే త్రిభువనాధిపతావుమేశే
స్థిత్వా క్షణం తదను సంస్మృతిపూర్వమేవ
అఙ్గీకృతం నవపవిత్రధియా మయాత్మ
దేవార్చనం శమవతైన జిహాసితం తత్. 32

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే పరమాత్మాభిధానం నామ ద్విచత్వారింశః సర్గః ॥ 42 ॥

త్రైలోక్యాధిపతియగు ఉమావల్లభుడు నిష్క్రమింప నేను ఆయన ఉపదేశమును చింతింపసాగితిని; పిదప నేను నూతనముగ విశుద్ధినందిన పవిత్రబుద్ధియందు ఆత్మదేవుని పూజింపసాగితిని. దీనివలననే శాంతినంది జడదేవోపాసనమును త్యజించితిని.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున పరమాత్మాభిధానమను నలుబదిరెండవ సర్గము ॥ 42 ॥

త్రిచత్వారింశః సర్గః

[ఇహ శ్రుత్వా సవైరాగ్యం రామః స్వాత్మశివార్చనమ్
ప్రబుద్ధః కృతకృత్యం స్వం తత్ప్రీతిష్ఠమవర్ణయత్.

శివార్చనావిధానమును వినిన వసిష్ఠుడు, రామునియందద్దానిని దృఢమొనర్ప, మరల తాను స్వయముగ యద్దానిని ప్రశంసించుచున్నాడు.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏతదుక్తం పరం తేన స్వయమేవ చ వేద్మ్యహమ్
రామ త్వమపి జానీషే యథేదం సమవస్థితమ్. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:- ఈశ్వరుడు నాకు జగత్తత్త్వమును గుఱించి యిట్లు చెప్పియున్నాడు; నేను అట్లే దర్శించుచున్నాడను. రామా! నీవుగూడ దానిని ఈ తీరుగనే గ్రహించుచున్నాడవని తలతును.

యత్రాలీకమలీకేన కిలాలీకే విలోక్యతే
తస్యాం సంసారమాయాయాం కిం సత్యం కిమసన్మయమ్. 2

ఏ సంసృతిమాయయందు అలీకమగు భ్రాంతితో అలీకమగు జీవుడు అలీకమగు జగత్తును గాంచుచున్నాడో, ఆ సంసృతిమాయ సత్యమైన నేమి, అసత్యమైన నేమి ?

యథా యేన వికల్పేన యద్వికల్పేన కథ్యతే
తథా తేనాత్మకల్పేన సగతాప్యనుభూయతే. 3

లోకమునగూడ ఇట్టి కల్పన సత్యముగనే భావింపబడుచున్నది; కవి రాజును గుఱించి మేరుపర్వతము లేక కల్పవృక్షమోయని అభివర్ణింప, రాజుగూడ తన్నట్లే భావించుకొని ధనాదుల నొసగుచున్నాడు. ఈ కల్పనను తనయందు సత్యముగ తలంపకున్న, అర్థప్రదాన మొనర్చుట అసంభవముకదా!

యథా ద్రవత్వం పయసి యథా స్పన్దో నభస్వతి
యథా నభసి శూన్యత్వం తథా సర్గత్వమాత్మని. 4

జలమున ద్రవత్వము, వాయువున స్పందము, ఆకాశమున శూన్యత్వము సహజములైనట్లు, ఆత్మయందు సృష్ట్యాదికల్పనలుగూడ సహజములే.

తతః ప్రభృతి తేనైవ క్రమేణార్చనమాత్మనః
అద్య యావద్గతవ్యగ్రః కుర్వన్నహమవస్థితః. 5

అప్పటినుండి నేటివఱకు నేను ఈశ్వరోపదేశము ననుసరించి శివార్చనము సల్పుచు దుఃఖరహితుడనై యున్నాను.

అనేనార్చావిధానేన మమేమే రామ వాసరాః
అఖిన్నేనాతివాహ్యన్తే వ్యవహారపరా అపి. 6

రామా! నేనిట్లు ఆత్మదేవార్చనమున నిరతుడనై యుండుటవలన, బాహ్యములగు కార్యము లాచరించుచున్నను, వ్యథారహితుడనై దినముల గడుపగలుగుచున్నాడను.

యథాప్రాప్తైః క్రియాచారకుసుమైరాత్మనోఽర్చనమ్
వ్యుచ్ఛిన్నమపి వ్యుచ్ఛిన్నం న కదాచిదహర్నిశమ్. 7

యథాప్రాప్తములగు క్రియాచారములను పుష్పములతో, నే నవిచ్ఛిన్నముగ పరమశివుని పూజించుచున్నాడను. ఈ పూజ సుషుప్తికాలమున ఆగినను, ఆగుట లేదు. (అప్పుడుగూడ జరుగుచున్నదేయని చెప్పనగును. ఏలయన, 'నేను సుఖముగ నిద్రించితిని' అను అనుభవ - పుష్పమువలన గూడ పూజ జరుగుచున్నది.)

గ్రాహ్యగ్రాహకసంబన్ధే సామాన్యే సర్వదేహినామ్
యోగినః సావధానత్వం యత్తదర్చనమాత్మనః. 8

ఇట్టి పూజ శరీరధారు లందఱకును సామాన్యమే యైనను, యోగులే దీనిపట్ల సావధానులై యున్నారు. (యోగులకే సర్వవ్యాపారముల పూజాబుద్ధి యున్నది. తదితరులం కర్మరతులైనను వారికి పూజాభావము లేదు.)

దృష్ట్వానయా రఘుపతే సఙ్గముక్తేన చేతసా
సంసారవిరలారణ్యే విహరాస్మిన్న ఖిద్యసే. 9

రఘుపతీ! ఈ దృష్టి నవలంబించి, నిస్సంగమగు చిత్తముతో, సంసారమను విరళారణ్యమున విహరింపుము; నీవు దుఃఖమును బొందవు.

దుఃఖే మహతి సంప్రాప్తే ధనబన్ధువియోగజే
ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య విచారం కురు సువ్రత. 10

సువ్రతా! ధనజనవియోగాదులవలన గొప్పదగు దుఃఖము ప్రాప్తమైన, ఈ దృష్టి నవలంబించి, విచార మొనర్పుము.

సుఖదుఃఖే న కర్తవ్యే ధనబన్ధూదయక్షయే
ఏవంప్రాయా ఏవ సర్వా నిత్యం సంసారదృష్టయః. 11

ధనము, బంధువులు మున్నగునవి లభించిన సంతోషించుటయు, పోయిన వగచుట కూడదు; ఏలయన, సంసారముయొక్క తీరు ఇదియే, సంసారము నశ్వరము.

జానాస్యేవ గతిం చిత్రాం విషయాణాం ప్రమాథినీమ్
యథాయాన్తి యథా యాన్తి యథా పరిభవన్తి చ. 12

ఈ జగత్తునందలి వ్యవహారములన్నియు ఇట్లుదయించి, ఇట్లే పోవుచున్నవి, ఇట్లే జనులను పరిభవించుచున్నవి.

ఏవమేవ ప్రవర్తన్తే ప్రేమాణి చ ధనాని చ
ఏవమేవాపహీయన్తే నిమిత్తైరవిచారితైః. 13

ఇట్లే, ధనము, ప్రీతి మున్నగునవి అతర్కితభావమున అరుదెంచి, పోవుచున్నవి.

న తాస్తవ న తాసాం త్వం నిర్మలాన్తర్జగత్క్రియాః
ఇదమిత్థం జగత్కించిత్కిం ముధా పరితప్యసే. 14

నిర్మలమతీ! ఈ జగత్తు నీది కాదు. నీ విందుశేవు; మఱియు ఈ జగత్తేమియును కాదు, వ్యర్థముగ పరితపించు టేల ?

త్వమిహాసి జగద్రూపం చిన్మాత్రవితతాకృతే
నిజావయవకావృత్తౌ కః క్రమో హర్షశోకయోః. 15

జగత్తు తుచ్ఛమను దృష్టి నీకు వచ్చకపోయిన, ఈ జగత్తును ఆత్మదృష్టితో - నీవే ఈ జగత్తు అని - పరిలక్షింపుము. నిజ శరీరాంగములు పరివర్తనమంద, దుఃఖశోకము లేల ?

తాత చిన్మాత్రరూపోఽసి న తే భిన్నమిదం జగత్
అతస్తవ కథం కుత్ర హేయోపాదేయకల్పనా 16

వత్సా! నీవు చిన్మాత్రస్వరూపుడవు; ఈ జగత్తు నీకంటె భిన్నము కాదు. అగుచో, హేయోపాదేయ కల్పనలెచ్చట ?

ఇతి చిచ్చక్రచాఞ్చల్యే చిన్మయే జగదమ్బుధౌ
తరఙ్గజాలే చామ్భోధౌ కః క్రమో హర్షశోకయోః. 17

ఇట్లు, జగత్స్పందము చిద్రూపమే యగుచున్నది; జగత్తుగూడ చిద్రూపమే యగుచున్నది. తరంగములుగూడ సముద్రమేయైన హర్షశోకముల కాస్కారమెచ్చట ?

చిదేకతానతామేత్య సౌషుప్తీమాగతః స్థితిమ్
అద్యప్రభృతి రామ త్వం తుర్యావస్థాత్మకో భవ. 18

రామా! నీవు చిదేకత్వమును బొంది, సుషుప్తిస్థితిని జేరి, నేటినుండి తురీయావస్థయందు వెలయుము.

సమః సమసమాభాసో భాస్వద్వపురుదారధీః
త్రిషాత్మార్చారతో నిత్యం పరిపూర్ణ ఇవార్ణవః. 19

నీవు జగత్ - వైచిత్ర్యమను వైషమ్యమునుండి విడివడి, జగత్ప్రకాశమగు బ్రహ్మములో నైక్యమును స్థాపించుకొని, ప్రకాశమయమగు శరీరమున, నిత్యము ఉదారబుద్ధితో ఆత్మదేవార్చన మొనర్చుచు, పరిపూర్ణమగు సముద్రమువలె వెలయుము.

ఏతత్త్వం శ్రుతవాన్సర్వం స్థితస్త్వం పరిపూర్ణధీః
యదిచ్ఛసీతరత్ప్రష్టుం తత్పృచ్ఛ రఘునన్దన

రఘునందనా! నీవీ జగత్తత్త్వమును విని ఇప్పుడు పరిపూర్ణబుద్ధివైతివి. ఇంకేమైన నడుగవలసినదియున్న ప్రశ్నింపుము.

శ్రీరామ ఉవాచ :—

యత్పృష్టం ప్రథమే కల్పే తదద్య పరిచోదయ. 20
ఇదానీం సంశయో బ్రహ్మన్నివినివృత్తో విశేషతః

నీవు వైరాగ్య ప్రకరణమునప్రశ్నించినదానిలో ఏమైన మిగిలిన మరల నిప్పుడు ప్రశ్నింపుము.

శ్రీరాముడు :- బ్రహ్మర్షీ! ఇప్పుడు నా సంశయములన్నియును సంపూర్ణముగ తొలగినవి.

జ్ఞాతం జ్ఞాతవ్యమఖిలం జాతా తృప్తిరకృత్రిమా. 21
న మునేఽస్తి మలం ద్విత్వం న చేత్యం న చ కల్పనమ్

తెలిసికొనవలసినదానినంతటిని దెలిసికొంటిని; అకృత్రిమమగు ఆనందము లభించినది. మునీ! ఇప్పుడు నాకు జీవ-బ్రహ్మరూపకమగు అజ్ఞానము లేదు, మనస్సు, పదార్థములుగూడలేవు.

తదా మమాభూదజ్ఞానం ప్రశాన్తమధునా తు తత్. 22
కలఙ్క ఆత్మనోఽస్తీతి తదజ్ఞానవశేన యా

అప్పుడు నాకు కలిగిన అజ్ఞానము ఇప్పుడు తొలగినది; అపు డజ్ఞానవశమున ఆత్మయందు కళంక మగుపించినది.

భ్రాన్తిరాసీదిదానీం సా నివృత్తా త్వత్ప్రసాదతః. 23
న జాయతే న మ్రియతే న చైవాత్మా కలఙ్కితః

ఆ భ్రాంతి ఇప్పుడు నీ యనుగ్రహమున తొలగినది. ఈ ఆత్మ పుట్టుటయు లేదు. గిట్టుటయును లేదు, కళంకితముగూడ అగుచుండుట లేదు.

సర్వం చ ఖల్విదం బ్రహ్మమయమిత్యుదితోఽస్మ్యలమ్. 24
ప్రశ్నైభ్యః సంశయేభ్యశ్చ వాఞ్ఛితేభ్యశ్చ సర్వతః

సర్వము బ్రహ్మమయము (లేక బ్రహ్మయొక్క వివర్తము) అను జ్ఞానము లభించినది. నాకిక ఎట్టి సంశయములు, ప్రశ్నలు, వాంఛలు లేవు.

శుద్ధం మే నిర్మలం చేతస్త్వష్ట్రా యన్త్రభ్రమాదివ. 25
సర్వాచారోపదేశేషు ప్రాప్తప్రోక్తేషు సాధుభిః

నా చిత్తము, విశ్వకర్మయొక్క యంత్రమున త్రిప్పబడిన సూర్యమండలమువలె విశుద్ధమును, నిర్మలమునునైనది. సాధుపురుషులు శిష్యులకై విధించు ఆచారములు, ఉపదేశములతో నాకు బనిలేదు.

నిరాకాఙ్క్షః స్థితోఽస్మ్యన్తః సుమేరుః కనకేష్వివ. 26
న తదస్త్యస్తి యత్రాశా న తదస్తి యదీప్సితమ్

సుమేరుపర్వతము సువర్ణమును గోరనట్లు, నేను ఆశారహితుడనై వెలయుచున్నాడను. నాకెట్టి ఆశలును, వాంఛితములును లేవు:

న తదస్తి యదాదేయం హేయం మధ్యం చరాచరే. 27
ఇదం హేయముపాదేయమిదం సదిదమప్యసత్
ఇతి చిన్తాభ్రమః శాన్తో నిపుణం పరమో మునే. 28
న స్వర్గమభివాఞ్ఛామి ద్వేష్మి వాపి న రౌరవమ్

ఈ చరాచర వస్తుసమూహములు నాకు హేయోపాదేయము లగున వెవ్వియును లేవు. మునీ! ఇది హేయము, ఇది ఉపాదేయము, ఇది సత్తు, ఇది అసత్తు అను భ్రమలు నశించినవి, నేను స్వర్గమును వాంఛింపను లేక రౌరవ నరకము నుద్వేషింపను.

ఆత్మన్యేవ హి తిష్ఠామి మన్దరాద్రిరివాభ్రమః. 29
కణాః కీర్ణాస్త్రిజగతీక్షీరసాగరసంసృతిః

నేను మందరనగమువలె ధీరుడనై, ఆత్మయందు వెలయుచున్నాడను; సంసారమను క్షీరసముద్రమునుండి, జగత్తులను పాలబొట్లు ఇటునటు చిందిపడ, అశూన్యమైనవి. (నా జగద్భ్రమ తొలగినది).

విశ్రాన్తశ్చిరసంభ్రాన్తో నిర్భ్రమో రామ మన్దరః. 30
అవస్త్విదమిదం వస్తు పశ్యేతి కలనాస్త్యలమ్
హృది తస్య కుసందేహజాలేన జ్వలితాధికమ్. 31
ఇదమిత్థం జగదితి జ్ఞాతం యేన మునీశ్వర
స యత్ర యాతి కార్పణ్యం జగతస్తన్న లభ్యతే. 32

మునీశ్వరా! రామ - మందరము భ్రమరహితమై (తిరుగుటమాని) చిరవిశ్రాంతిని పొందినది; 'ఇది వస్తువు, ఇది అవస్తువు' అను కల్పనల నొవర్చుకొను వారి హృదయమున, వారిని గాల్చు సందేహ పరంపరలు లేకున్నవి - చూడుడు.

విచిత్రాకులకల్లోలాజ్జడాద్వృత్తివివర్జితాత్
త్వత్ప్రసాదేన భగవంస్తీర్ణాః స్మో భవసాగరాత్. 33
సంపదామవధిర్జ్ఞాతో దృష్టః సీమాన్త ఆపదామ్
సర్వసారేఽప్యదీనాః స్మః పూర్ణాః స్మః పరమేశ్వర. 34

ఇట్టి మూఢపురుషుడు గోరు ధనాదివిషయములను మేము గాంచజాలకున్నారము. భగవంతుడా! నీ ప్రసాదమువలననే నేను, పదూర్మలను తరంగములతో సంకులమైనదియును, చిదాకారవృత్తిరహితమగుటవలన జడమునగు భవసాగరమును దాటితిని. సంపదలకు తుదికొనయగు దానిని గ్రహించితిని. ఆపదలకుగూడ తుదియగుదానిని గ్రహించితిని.

యయావభేద్యామపరైర్గలితాశామతఙ్గజమ్
సంసారసాగరే సమ్యగ్వీరతామాగతం మనః. 35

పరమేశ్వరా! భూమానందమును బొందితిని, కృతార్థుడనైతిని. సంసారసాగరమున నా మనస్సు వీరత్వమును బొందినది; ఇది అన్యుల కభేద్యము; దీనివలన ఆశామాతంగమును విదళిత మొనర్పవచ్చును.

పరిగలితవికల్పతాముపేతం
ప్రగలితవాఞ్ఛమదీనసారసత్త్వమ్
త్రిజగతి యదతిప్రసన్నరూపం
ప్రముదితమస్తరనుత్తమం మనో మే. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే విశ్రాన్తివర్ణనం నామ త్రిచత్వారింశః సర్గః ॥43॥

నా మనస్సున ఇకట్టి వికల్పములును లేవు; ఎట్టి వాంఛయును లేదు. నా మనస్సు సుదృఢముగ స్థిరత్వమును బొందినది. ఈ జగత్తునందున్న ప్రసిద్ధ నిర్మలములగు వస్తువుల నన్నిటిని

అతిక్రమించి, నిరతిశయమగు ఆనందమును బొంది, నా మనస్సు, పరోత్కృష్టమగు పదమున వెలయుచున్నది.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున విశ్రాంతివర్ణనమను నలుబదిమూడవ సర్గము ॥ 43 ॥

చతుశ్చత్వారింశః సర్గః.

[ఇహాసఙ్గక్షయోపాయా వాఞ్ఛాత్యాగాదయః పునః
మనఃక్షయాస్తా గురుణా జ్ఞానదార్ఢ్యార్థమీరితాః.

ఈ ప్రకరణమున సంగక్షయోపాయము, వాంఛాత్యాగము మొదల్గాని మనోక్షయము వఱకు మరల జ్ఞానమును దృఢమొనర్ప, చెప్పబడుచున్నవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

కేవలేన్ద్రియైః సార్ధం వర్తమానార్థవర్తినా
అసంగమేన మనసా యత్కరోషి న తత్కృతమ్ 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఇంద్రియములు తమ విషయముల వర్తిల్లుచున్నను, రాగవిరహితమును, అసంగమమును, కర్తృత్వాది అభిమానరహితమును నగు మనస్సుతో నాచరింపబడునది బంధహేతువు కాజాలదు.

యథా ప్రాప్తిక్షణే వస్తు ప్రథమే తుష్టయే తథా
న ప్రాప్త్యేకక్షణాదూర్ధ్వమితి కో నానుభూతవాన్. 2

విషయములు ప్రాప్తిక్షణముననే తుష్టిని గలిగించుచున్నవి; తరువాత ఒకక్షణమైనను ఆనందము నొసగజాలవను సంగతి ఎవరికి తెలియదు ?

వాఞ్ఛాకాలే యథావస్తు తుష్టయే నాన్యదా తథా
తస్మాత్క్షణసుఖే సక్తిం బాలో బధ్నాతి నేతరః. 3

అభిలంచిన నిముషముననే విషయములు సంతోషమును గలిగించుచున్నవి. ఇట్టి క్షణికసుఖమును బొంద బాలురే యత్నింతురు; మూఢులు తప్ప జ్ఞానులు వీటియందాశను గొనరు.

వాఞ్ఛాకాలే తుష్టయే యత్తత్ర వాఞ్ఛైవ కారణమ్
తుష్టిస్త్వతుష్టిపర్యన్తా తస్మాద్వాఞ్ఛాం పరిత్యజ. 4

క్షణికసుఖమునకు మూలము వాంఛ; ఈ సుఖము నిరానందముననే పర్యవసించుచున్నది. అందువలన, (అఖండానందమునుబొంద) దీనిని పరిత్యజింపుము.

యది తత్పదమాప్తోఽసి కదాచిత్కాలపర్యయాత్
తదహంభావనారూపే న మజ్జ్యం త్వయా పునః. 5

ఒకపరి ఆ బ్రహ్మపదమును నీవు బొందియుంటివేని కాలవిపర్యయమున, మరల అహంభావపంకమున చిక్కుకొనకుందువుగాక !

ఆత్మజ్ఞానాచలస్యాగ్రే రామ విశ్రాన్తవానసి
అహంభావమహాశ్వభ్రే న పునః పాతమర్హసి. 6

రామా! నీవు ఆత్మజ్ఞాన - శైలశిఖరమున విశ్రమించుచున్నాడవు. మరల, అహంభావ - గర్తమున పడకుందువుగాక!

యత్స్మృతానన్తసద్బ్రహ్మదృష్టిర్జ్ఞత్వమేరుశిరస్థితేః
పునర్గర్భానుకారాన్తఃపాతాలే పతనం కుతః. 7

ఎవరి మనస్సున అనంతమగు బ్రహ్మదృష్టి ఉదయించినదో, జ్ఞాన - మేరు - శిఖరమున ఎవరు వెలయుచున్నారో, వారిపట్ల అహంభావమను పాతాళమునబడుట అసంభవము.

దృశ్యతే తే స్వభావోఽయం సమతా సత్యతామయః
మన్యే క్షీణవికల్పోఽసి జాతోఽసి హతకాలికః. 8

నీ స్వభావము సమత్వము, సత్యముల కాకరమైయుండుటను గాంచుచున్నాడను నీ సంసార వికల్పము క్షీణమైనది. నీ అవిద్య వశించినది.

స్వభావే సంస్థితే రామ ఇత్యావేదయతీవ మే
సౌమ్య పూర్ణార్ణవప్రఖ్యా సమతా నిర్మలా తవ. 9

రామా! నిండుసముద్రమును బోలు నీ నిర్మలత్వ, సమత్వములు, సౌమ్యా!, నీవాత్మయందు ప్రతిష్ఠితుడ వగుటను నాకు దెల్పుచున్నవి.

ఆశా యాతు నిరాశత్వమభావం యాతు భావనమ్
అమనస్త్వం మనో యాతు తవాసఙ్గేన జీవతః. 10

అసంగభావమున జీవించు నీ ఆశ నైరాశ్యమును, భావన అభావమును, మనస్సు అమనస్త్వమును బొందుగాక!

యాంయాం వస్తుదృశం యాసి తస్యాం తస్యామవస్థితమ్
సత్తాసామాన్యరూపేణ బ్రహ్మ బృంహితచిద్ఘనమ్. 11

ఏయే వస్తువును నీవు బడయుచున్నాడవో, ఆయావస్తువుల పరిపూర్ణచిన్మయమగు బ్రహ్మసత్త వెలయుచున్నది.

అజ్ఞాతాత్మా నిబద్ధోఽసి విజ్ఞాతాత్మా న బధ్యసే
రామ త్వం స్వాత్మనాత్మానం బోధయస్వ బలాదతః. 12

ఆత్మజ్ఞానము లేకున్న బద్ధుడవును, ఆత్మజ్ఞానమున్న ముక్తుడవును అగుచున్నాడవు. రామా! అందువలన నీవు మనవాదుల శక్తితో స్వయముగ ఆత్మబోధను బడయ యత్నింపుము.

యత్ర న స్వదతే వస్తు స్వదతే చ యథాగతమ్
అవాసనత్వం తద్విద్ధి సామ్యమాకాశకోమలమ్. 13

ఏ స్థితియందు భోగసుఖముల ఆశయుండదో, యథాప్రాప్తములగు విషయముల ననుభవించుచుండునో, ఆ స్థితినే అవాసనత్వమందురు; ఇయ్యది ఆకాశమువలె నిర్మలము.

వాసనారహితైరన్తరిన్ద్రియైరాహరక్రియాః
న విక్రియామవాప్నోషి ఖవత్క్షోభశతైరపి. 14

వాసనారహితమగు చిత్తముతో కర్మల నాచరింపుము. వందలకొలది కష్టము లనుభవించి నను ఆకాశమువలె నిర్వికారుడవై యుండుము.

జ్ఞాతా జ్ఞానం తథా జ్ఞేయం త్రయమేకతయాత్మని
శాన్తాత్మానుభవాఽభవ్యం న భూయో భవభాగసి. 15

జ్ఞాతృ, జ్ఞాన, జ్ఞేయములను త్రిపుటిని ఆత్మయందొక్కటిగ నొనర్చి, దుఃఖానుభవమునుగూడ నొక్కటిగ జేసినయెడల, మరల సంసారమును బొందవలసిన అవసరముండదు.

చిత్తోన్మేషనిమేషాభ్యాం సంసారప్రలయోదయౌ
వాసనాప్రాణసంరోధాదనిమేషం మనః కురు. 16

మనస్సుయొక్క వికాస, విలీనముల వలననే జగత్తు ఉదయము, లయమును బొందుచున్నది. ప్రాణాయామ, వాసనానిరోధములవలన మనస్సును విషయశూన్యముగ నొనర్పుము.

ప్రాణోన్మేషనిమేషాభ్యాం సంసృతేః ప్రలయోదయౌ
తమభ్యాసప్రయోగాభ్యామున్మేషరహితం కురు. 17

అభ్యాస, సంయమములవలన ప్రాణమును ఉన్మేషరహితముగ నొనర్పుము; ప్రాణము యొక్క ఉదయ, లయములవలననే సంసారము ఉదయించి విలీనమగుచున్నది.

మౌర్ఖ్యోన్మేషనిమేషాభ్యాం కర్మణాం ప్రలయోదయౌ
తద్విలీనం కురు బలాద్గురుశాస్త్రార్థసంయమైః. 18

అజ్ఞానముయొక్క ఉదయాస్తమయములవలననే కర్మలుదయించి నశించుచున్నవి. ఈ అజ్ఞానమును గురు, శాస్త్ర, వైరాగ్యముల సాయమున విలీనమొనర్పుము.

యథా వాతరజఃసఙ్గస్పన్దాత్తం భావవేదనమ్
తథా చితశ్చైత్యతయా స్పన్దాదిదముపస్థితమ్. 19

ఆకాశము గాలికి లేవదీయబడిన ధూళివలన మలినమైనట్లును, కదలుచున్నట్లును దోచునట్లు, చిత్తస్పందనమువలన ఈ సంసారానర్థము సంభవించినది.

దృశ్యదర్శనసంబన్ధస్పన్దేనేయం జగద్గతిః
స్ఫురత్యాలోకకుడ్యాదిసంగజా వర్ణధీరివ. 20

సూర్యునికాంతిపడిన గోడయొక్క రంగు తెలియబడునట్లు, దృశ్య, దర్శనముల సంబంధమునవే (అనగా ఆత్మవలననే) ఈ జగత్తు గోచరించుచున్నది.

దృశ్యదర్శనసంబన్ధస్పన్దాభావే న జాయతే
వేదనా భవదాభాసా చిత్రపుంసామివాశయే. 21

దృశ్య, దర్శనముల సంబంధమగు స్పందము లేకున్న, జగత్తును ప్రకాశింపజేయు ఈ సంవిత్తు, చిత్రమునందలి పురుషుని హృదయమున ఎట్టి భావనయు ఉదయింపనట్లు, ఉత్పన్నమవజాలదు,

చిత్తస్పన్దోత్థితా మాయా తదభావే విలీయతే
పయస్స్పన్దోత్థితా వీచి స్తదభావే వినశ్యతి. 22

చిత్తస్పందమునుండియే మాయ ఉదయించుచున్నది. అది లేకున్న మాయ లయమగును నీటియొక్క కదలికవలనకే అలలు కదలుచున్నవి; కదలిక లేకున్న తరంగములు లేవవు.

త్యాగేన వాసనాంశస్య బోధాద్వా ప్రాణరోధనాత్
చిత్తే నిస్పన్దతాం యాతే కుతః స్పన్దస్య సంభవః. 22

తత్త్వమును బొంది వాసనలను పరిత్యజించినను, లేక, ప్రాణవాయువును నిరోధించినను చిత్తము నిస్పందమగును. అప్పుడు స్పంద మెటనుండి రాగలదు?

అసంవిత్స్పన్దమాత్రేణ యాతి చిత్తమచిత్తతామ్
ప్రాణానాం వా నిరోధేన తదేవ చ పరం పదమ్. 24

సంవిత్ - స్పందము నిరుద్ధమైన చిత్త మచిత్తమగును; ప్రాణవాయువు నిరోధింపబడినను చిత్త మచిత్తి మగును; ఇదియే పరమపదము.

దృశ్యదర్శనసంబన్ధే యత్సుఖం పారమార్థికమ్
తదన్తైకాన్తసంవిత్త్యా బ్రహ్మదృష్ట్యా మనఃక్షయః. 25

విషయేంద్రియసంబంధమున లభించు సుఖము బ్రహ్మానందముయొక్క అంశమే; దీని పరమావధియగు బ్రహ్మదృష్టి పూర్ణజ్ఞానము, ఇది మనోక్షయమువలననే లభించును.

యత్ర నాభ్యుదితం చిత్తం తత్తత్సుఖమకృత్రిమమ్
న స్వర్గాదౌ సంభవతి మరౌ హిమగృహం యథా. 26

చిత్త మెచ్చట లేకుండునో, అయ్యదియే అకృత్రిమమగు సుఖము - బ్రహ్మానందము. ఇయ్యది, సృష్టియందు, సుమేరు పర్వతమున హిమగృహమువలె దుర్లభము.

చిత్తోపశమజం స్ఫారమవాచ్యం వచసా సుఖమ్
క్షయాతిశయనిర్ముక్తం నోదేతి న చ శామ్యతి. 27

చిత్తక్షయమువలన లభించు సుఖము అనంతము; ఆ సుఖమును వాక్యములవలన ప్రకాశింప జేయజాలము ఇది తఱుగదు, పుట్టుటలేదు, నశించుటలేదు.

బోధాద్భవతి చిత్తాన్తో దుర్బోధాచ్చిత్తవేదితా
బాలవేతాలవత్తేన మోహాశ్రీఘనతాం గతా. 28

తత్త్వబోధవలననే చిత్తము వినాశమునందును, భ్రాంతివలనే చిత్తముయొక్క అస్తిత్వ మపలభ్యమగుచున్నది. బాలకుని బేతాళకల్పనవలె ఈ మోహశ్రీయును ఘనమగుచున్నది.

విద్యమానమపి హ్యేతచ్చిత్తం బోధాద్విలీయతే
సదప్యసదివాభాతి తామ్రం హేమీకృతం యథా 29

ఉన్నట్లగుపడుచున్నను, ఈ చిత్తము తత్త్వబోధవలన విలీనమగును. బంగార మొనర్పబడిన రాగి, రాగిగ కనుపడదు గదా; ఇట్లే సత్తగతోచు చిత్తము జ్ఞానముచే అసత్తయగును.

జ్ఞస్య చిత్తం న చిత్తాఖ్యం జ్ఞచిత్తం సత్త్వముచ్యతే
నామార్థాన్యత్వభాక్చిత్తం బోధాత్త్రాసనువర్ణవత్. 30

జ్ఞానియొక్క చిత్తము చిత్తమనబడదు, సత్త్వమనబడును చిత్తమే నామార్థముల భేద భాగియగును. ఆచిత్తము బోధచే సత్త్వమగును.

న సంభవతి చిత్తత్వం తేన తత్త్వవిలీయతే
భ్రమః శామ్యతి బోధేన నాఽభావో విద్యతే సతః. 31

భ్రాంతిబీజమగు చిత్తము తత్త్వబోధవలన లేన చిత్తత్వమును విలీనమొనర్చుకొనుచున్నది. తత్త్వబోధవలన భ్రమయే తొలగిపోవును. సత్తున కెన్నడును అభావము లేదు.

అవస్త్వేవ వికల్పాత్మ చిత్తాది శశశృంగవత్
సర్వం తదాత్మనస్తస్మాత్తద్ధి బోధాద్విలీయతే. 32

వికల్పమయములగు చిత్తాది పదార్థములన్నియును శశశృంగాది పదార్థములవలె అవస్తువులు. ఆత్మబోధవలన ఇవి లయమందును.

చిత్తం సత్త్వం సమాయాతం కించిత్కాలం జగత్స్థితౌ
విహృత్య తుర్యావస్థాయాం తుర్యాతీతం భవత్యతః. 33

ఈ చిత్తము జగదంతర్గతమగుటవలన, కొంతకాలము (ప్రారబ్ధము క్షయమగువఱకు) సత్త్వరూపమున తురీయావస్థయందు విహరించి, తరువాత తురీయాతీతపదమును బొందును.

బ్రహ్మైవ భూరిభువనభ్రమవిభ్రమాత్మ
ఇత్థం స్థితం సమమనేకతయైకమేవ
సర్వాత్మ సంభవతి నేతరదఙ్గకించి
చ్చిత్తాదికం చ న హృదీవ హి సంనివేశః. 34

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చిత్తసత్తాసూచనం నామ చతుశ్చత్వారింశః సర్గః ॥ 44 ॥

బ్రహ్మయొక్కటియే విశాలమగు జగద్భ్రమయను విలాసముగ పర్యవసించుచున్నది. బ్రహ్మ మొక్కటియే నానావిధరూపముల ప్రతిపన్నమగుచున్నది. అందువలన అజ్ఞానిని సర్వమయమనుట సముచితము. వత్సా! హృదయమున మనోరథకల్పితములగు ప్రాసాదవాపీతటాదు లెవ్వియును లేనట్లు, వాస్తవమునకు బ్రహ్మముగాక వేఱేమియును లేదు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చిత్తసత్తా సూచనమను నలుబదినాల్గవ సర్గము ॥ 44 ॥

పఞ్చచత్వారింశః సర్గః

[స్వానన్దరససంపూర్ణం త్రిజగత్కల్పనాస్పదమ్
ఇహా బిల్వఫలత్వేన పరంబ్రహ్మోపవర్ణ్యతే,

స్వానందరసపూర్ణమును. (త్రిగుణత్మకల్పనకు మూలమునను నగు పరబ్రహ్మము ఈ ప్రకరణమున బిల్వఫలముగ ఉపవర్ణింపబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

అత్రేమామవబోధాయ విస్మయోల్లాసకారిణీమ్
అపూర్వాం చైవ సంక్షేపాద్రామ రమ్యాం కథాం శృణు. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:— రామా! రమణీయమును, అపూర్వమున్ను, సంక్షిప్తమునునగు ఈ విషయమును వినుము; విస్మయోల్లాసకరమగు ఈ వృత్తాంతము నీకు జ్ఞానప్రదము కాగలదు.

యోజనానాం సహస్రాణి విపులం విమలం స్ఫుటమ్
యుగైరప్యజరద్రూపమస్తి బిల్వఫలం మహత్. 2

విమలమును, విపులమును, పరిస్ఫుటమునునగు (పెద్దదియు, చక్కనిదియునమట) ఒక బిల్వఫలమున్నది. దాని పరిమాణ మనేకయోజనములు. యుగములు గడచినను అది క్షయమునదు.

అవినాశిరసాధారం సుధామధురసారవత్
పురాణమపి బాలేన్దుదలమార్దవసున్దరమ్. 3

దాని రస మక్షయము. దాని సారభాగము (గుజ్జు) సుధామధురము. అది బహుపురాతనమైనను బాలచంద్రుని కళవలె కోమలసుందరము.

వ్యూహమధ్యమహామేరుం మన్దరాద్రిరివాచలమ్
మహాకల్పాన్తవాత్యాయా అపి వేగైరచాలితమ్. 4

అది భువనవ్యూహమధ్యమునమన్న మహామేరువువలె శోభించుచున్నది; మందరాద్రివలె అచలము, దృఢము. మహాప్రళయవాయువులగూడ అది కదలకున్నది.

యోజనాయుతకోటీనాం కోటిలక్షశతైరపి
వైపుల్యేనాపరిచ్ఛేద్యం మూలమాద్యం జగత్స్థితేః. 5

దాని వైశాల్యమును ఇన్నికోట్ల అయుత యోజనములనికూడ లెక్కించి చెప్పజాలము. జగత్ - స్థితికి కారణమగు దానిమూలమునుగూడ ఎవ్వరును తెలియజాలరు.

యస్య బిల్వఫలస్యోచ్చైర్బ్రహ్మాణ్డాని సమీపతః
హరన్తి లీలాం శైలాధో రాజికాకణపద్ధతేః. 6

బ్రహ్మాండసమూహములన్నియును ఈ బిల్వఫలముపైనమన్నవి; అవి పర్వతముమీద వెదజల్లబడిన చిన్న ఆవగింజలవలె తోచుచున్నవి.

స్వన్దమానరసాపూరాం స్వాద్వీం రసచమత్కృతిమ్
యస్యాతిశేతే నో కశ్చిదపి రాఘవ మద్రసః. 7
న కదాచన పాకేన పాతం తేన సమేతి యత్
సదైవ పక్వమప్యజ్ఞ జరసా యన్న బాధ్యతే. 8

రాఘవా! షడింద్రియభోగ్యములగు రసములెవ్వియును దాని రసము నతిక్రమింపజాలవు. ఇట్టి సరసత్వమున్నను, పక్వమైనను రాలకున్నది. జర దాని నాక్రమింపజాలదు.

బ్రహ్మవిష్ణ్వింద్రరుద్రాద్యా జరఠాః కేచిదేవ న
యస్యోత్పత్తిం విజానన్తి మూలం వా వృన్తమేవ చ. 9

బ్రహ్మ, విష్ణు, రుద్ర, ఇంద్రాదులును, లేక తదితర చిరజీవులలోనే యొక్కరును ఈ బిల్వఫలముయొక్క మూలమును లేక వృంతమును (తొడిమ లేక ఉత్పత్తిని) కనుగొనజాలకున్నారు.

అదృష్టాఙ్కురవృత్తస్య త్వదృష్టకుసుమాకృతేః
అస్తమ్భమూలశాఖస్య ఫలస్యాస్య మహాకృతేః. 10

స్తంభ, మూల, శాఖాది రహితమగు (మొదలు, మాను, కొమ్మలులేని) ఈ మహాఫలము యొక్క అంకుర, వృక్ష, కుసుమాదు లెవ్వియును కనబడుటలేదు.

ఏకపిణ్డఘనాకారవితతస్థౌల్యశాలినః
యస్యోత్పత్తివికారాదిపరిణామో న దృశ్యతే. 11

ఏకపిండఘనాకారమును (ఏకరసమును), మిక్కిలి పెద్దదియునగు ఈ బిల్వఫలముయొక్క ఉత్పత్తి, వికృతి (పెరుగుట) మున్నగు పరిణామము అగుపడకున్నది.

సమస్తఫలసారస్య ఫలస్యాస్య మహాకృతేః
న మజ్జా నాస్థి వితతో నిర్వికారో నిరఞ్జనః. 12

సమస్తఫలముల సారమును, మహాకృతియునునగు ఈ ఫలము మజ్జ, గింజలులేక నిర్వికారముగను నిరంజనముగనున్నది.

శిలాన్తరివ నీరన్ధ్రః స్యన్దమానేన్దుబిమ్బవత్
రసం స్వసంవిదాస్వాద్యం స్యన్దమాన ఇవామృతమ్. 13

శిలవలె ఇది నీరంధ్రము (నిబిడఘనము) ఆయియున్నది. ఇది చంద్రబింబమువలె అమృతమును స్రవింపజేయుచున్నది. ఈ అమృతము స్వసంవేద్యమగు నిరతిశయానందరసము.

కోశః సకలసౌఖ్యానాం శీతలాలోకకారకః
శైలాభోఽమృతపిణ్డాభో మజ్జా అత్మఫలస్థితేః. 14

ఇది సకలసౌఖ్యములకును కోశము (అగారము) ఇది శీతలమగు ప్రకాశము నొసగుచున్నది. చూచుటకు పర్వతమువలెను, మృత్పిండమువలెను దోచుచున్నది. ఆనందములన్నిటియొక్క సారము.

తస్మాత్పరమమజ్జా తు యాసౌ స్వాత్మచమత్కృతిః
అనన్తరక్షితో నిత్యమనన్యః శ్రీఫలం గతః. 15

అగోచరములగు ఆనందము లన్నిటికినిగూడ ఇయ్యది సారస్వరూపము. అనంతమును, త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితమును, నిత్యమునునగు ఇయ్యది స్వాత్మచమత్కృతివలన శ్రీఫలము (బిల్వ ఫలము) అయినది.

స్వసంనివేశవైచిత్ర్యమన్యత్వఫలతాం గతామ్
అత్యజన్త్యా తయా తన్వ్యా స్థూలయాప్యతిబాలయా. 16
ఇయమస్మీతి కలనాదసదప్యన్యతామలమ్
భేదాద్యసంభవదిదం స్వయముత్పాద్య భావితమ్. 17

అహంకలాసముదయసమనన్తరమేవ సా
వలితా కాళశబ్దార్థైస్త్రైలోక్యపరమాణుభిః. 18
ఇత్యనుక్రమతో యాతా సంవిచ్ఛక్తిస్స్వరూపతామ్
మజ్జా ప్రాక్ సంనివేశం స్వం తమేవాప్య సముజ్ఝతి. 19
సంవిచ్ఛక్త్యా తయా తత్ర తతస్తరలరూపయా
నిజ ఏవ సమే రూపే దృగిత్థం సంప్రసారితా. 20

ఆత్మచమత్కృతియొక్క అధ్యాసయే భేదబుద్ధి చిన్మయసమజ్జయే భేదబుద్ధివలన కలిగిన సన్నివేశమై చిత్త్యమునకు కారణము, స్థూలమును, అణువును నగు ఇయ్యది తన స్వరూపమును త్యజింపకయే ఇట్లొనర్చుచున్నది. ఇది సనాతనమగుటవలన, దీనికి వార్ధక్యాది దశలులేవు. బాలికవలె సర్వదా ఒప్పారుచున్నది. ఈశక్తియే 'నేను స్త్రీని', 'నేను నపుంసకుడను' అను కల్పనలకు గారణము. 'ఇది అన్యము, ఇది భిన్నము' అను భేదములకు మూలమవిద్య. ఇది వాస్తవమున కేమియు నగాదు. స్వప్రకాశుడగు చిన్మయునికడ ఇది అలీకము. అవిద్యాదులహేతువగు ఈఆత్మచమత్కృతియొక్క స్వరూపమిది యగుచో, ద్వైతమునకు తావెచ్చట ?

ఇదం వ్యోమ మహానన్తమియం కాలమయీ కలా
ఇయం నియతిరిత్యుక్తా క్రియేయం స్పన్దరూపిణీ 21

ఈశక్తియే (అహంకారస్పృష్ట్యనంతరము) ఆకాశమును, కాలమయమనగు కళను కలిగించి స్పందరూపమగు నియతి యనంబడుచున్నది.

అయం సంకల్పవిస్తారస్త్వయమాశాన్తరభ్రమః
రాగద్వేష స్థితిరియం హేయోపాదేయధీరియమ్. 22

ఇయ్యది సంకల్పమును విస్తరించి, ఆశలను రాగద్వేషములను, హేయోపాదేయములను కల్పించుచున్నది.

ఇయం త్వత్తా త్వియం మత్తా తత్తేయం సంస్థితా స్వయమ్
బ్రహ్మాణ్డౌఘోఽయమూర్ధ్వస్థః స్వయమద్యోర్ధ్వమప్యధః. 23

ఇదియే, అది, ఇది, నాది, వానిది అను కల్పనలకు కారణమగుచున్నది. బ్రహ్మాండములు ఊర్ధ్వ, అధోభాగములు, అందుండునవి అను విషయములుగూడ దీని కల్పనలే

అయం పురః పార్శ్వతోఽయం పశ్చాదారాద్దవీయసీ
ఇదం భూతం వర్తమానం భవిష్యత్త్విదమిత్యపి. 24

ఇయ్యది, ఎదుట, వెనుక, దూరము, దగ్గఱ, భూతవర్తమాన భవిష్యత్తులను కల్పనలగూడ కలిగించుచున్నది.

ఇదమన్తఃస్థితానల్పకల్పనామ్భోరుహాలయమ్
బ్రహ్మాణ్డమణ్డపాపీడక్రీడామణ్డపమణ్డలమ్. 25
అనన్తకలనా తత్త్వపరిపల్లవితా హరేః
హృదబ్జకర్ణికా చేయం లోకపద్మాక్షమాలికా. 26

కల్పనల కాటపట్టగు ఈ కమలము శిఖరములతో గూడిన బ్రహ్మాండమండలమను మంటపము (క్రీడామండలము). విష్ణుని రహస్యరచనమను పల్లవములతో గూడిన హృత్కుహరము - దీనికర్ణిక జనుల అక్షమాలికవలె తోచుచున్నది. (ఇవన్నియును అశక్తికియుక్క చమత్కృతులే.)

ఇయం కీర్ణమహారుద్రగణాపూరితకోటరా
దీర్ఘాభ్రసరణిర్భ్రాన్తిధ్వంసనేభ్యః ప్రభావినీ. 27

ఇయ్యది రుద్రగణములతో నిండిన ఆకాశము. ఇది సృష్టియందాసగాను విమయులంపటులను (ప్రళయసమయమున) వినాశెమొనర్చువారికి ఆకరమైయున్నది.

ఇయం మేరుః కకుభ్యత్ర జగత్పఙ్కజకర్ణికా
స్ఫురదిన్దుమధూల్లాసలమ్పటామరషట్పదా. 28

ఇదిగో! ఉత్తరదిక్కున జగత్తను పద్మమునకు కర్ణికయగు మేరువు, ప్రకాశించు చంద్రుని మధువును గ్రోలు దేవతలను తుమ్మెదలతో గూడియున్నది.

ఇయముద్దామసౌగన్ధ్యస్వర్గశ్రీపుష్పమఞ్జరీ
జగజ్జరఠవృక్షస్య రజోనరకమూలినః. 29

ఇవి ఘాటుగు వాసనలతో గూడిన స్వర్గవైభవ మనంబడు పూలగుత్తులు. ఇవి జగత్తను పాతమాను నాశ్రయించుకొనియున్నవి; వీటి మూలము నరకము.

ఇయం చ తారాకింజల్కా బ్రహ్మణ్ణవతటస్థితా
అపారాపారపర్యన్తా వ్యోమలీలాసరోజినీ. 30

ఇవి తారకలను కింజల్కములు; ఇవి బ్రహ్మమను సముద్రపుగట్టున అంతులేకుండ వెలయుచున్నవి, ఆకాశమే వీటి కాశ్రయమగు పద్మము.

ఇయం క్రియాపరిగ్రాహా తరఙ్గతరలావలీ
సర్గావర్తవిధానస్థభూరిభూతపరమ్పరా. 31

క్రియాసమూహములను తరగంముల గొట్టుగాను జీవులను తారకలు సృష్టులను! సుడిగుండముల బడుచున్నవి.

ఇయత్తయా ప్రసరిణీ క్షణకల్పాదిపల్లవా
తేజః కేసరిణీ కాలనలినీ వ్యోమపఙ్కజా. 32

ఇదిగో, ఇయ్యది ఆకాశమను సరోవరమునకు పద్మమనదగు, కాల - నళిని. చంద్రాదిత్యాది జ్యోతిష్పదార్థములే దీని కేసరములు. ఇది (ఆయుర్దాయముయొక్క) పరిమితిని, క్షణ, కల్పములను దళములను గలిగియున్నది.

ఇమా భావవికారాఢ్యా జరామృతివిషూచికాః
విద్యావిద్యావిలాసాఢ్యా ఇమాః శాస్త్రార్థదృష్టయః. 33

ఇవిగో, ఇవి షడ్విధభావవికారములనబడు జరామృత్యురూపకములగు విషూచికలు; విద్యావిద్యల విలాసములతో గూడుకొనిన శాస్త్రరీతులు.

ఇతి సా తస్య బిల్వస్య నిజమజ్జాచమత్కృతిః
సంకల్పసంనివేశాన్తరేవైవ కృతసంస్థితిః. 34

ఇటువంటిదయిన ఆ బిల్వఫలముయొక్క మజ్జాచమత్కృతులే - శక్తులే. సంకల్పమాత్రము వనే ఆ బిల్వఫలము ఇన్నిరీతుల వెలయుచున్నది.

శాన్తా స్వస్థా నిరాబాధా సౌమ్యా భావనయోజ్ఝితా
కర్తృత్వమప్యకర్తృత్వం కృత్వాకృత్వైవ సంస్థితా. 35
ఏషైకైకైవ వివిధేవ విభావ్యమానా
నైకాత్మికా న వివిధా నను సైవ సైవ
సత్యాస్థితా సకలశాన్తిసమైకరూపా
సర్వాత్మికాతిమహతీ చితిరూపశక్తిః. 36.

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే బిల్వోపాఖ్యానే పఞ్చచత్వారింశః సర్గః ॥ 45 ॥

ఇది ఏకమయ్యు ద్వైతభావమును బొందుటవలన, ఏకాత్మికకాదు. కాని మరల, వివిధాత్మికయును గాదు, ఏకత్వమే దానికున్నది. దానియందు, సజాతీయ విజాతీయ భేదములు లేవు. సకల ద్వైతవికల్పములకు ఉపశాంతియగు సమ - ఏకరూపము అగుటవలన, దీనియందు స్వగత భేదముకూడలేదు. సర్వాత్మకమగు ఈ మహద్బ్రహ్మమే చిచ్ఛక్తియొక్క జననియై; ఇదియే ఆ శక్తి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున బిల్వోపాఖ్యానమున నలుబదియైదవ సర్గము ॥ 45 ॥

షట్చత్వారింశః సర్గః.

[ఇహ శిల్పిమనోదృష్టపద్మినీఖణ్డమణ్డితమ్
శిలోదరమివ బ్రహ్మ ప్రపఞ్చాభాసమీర్యతే.

ఈ ప్రకరణమున ప్రపంచముయొక్క ప్రకాశమునకు కారణమగు బ్రహ్మము, శిల్పిచే శిలయందు చెక్కబడిన పద్మముతో బోల్పబడి, వర్ణింపబడుచున్నది.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

భగవన్సర్వసారజ్ఞ త్వయైషా బిల్వరూపిణీ
మహాచిద్ఘనసత్తేహ కథితేతి మతిర్మమ. 1
చిన్మజ్జారూపమఖిలమహన్త్వాదిదమాతతమ్
న మనాగపి భేదోఽస్తి ద్వైతైక్యకలనాత్మకః. 2

శ్రీరాముడు:—భగవంతుడా! సర్వసారజ్ఞా! మీరు నుడివినదానిని విని, మీరు నాకు బిల్వరూపిణియగు మహాచిద్ఘనబ్రహ్మముయొక్క సత్తను గుఱించియే ఉపదేశ - మొసంగినారని తోచుచున్నది. 'నీవు, నేను' మున్నగు అహంకారములు చిన్మజ్జయొక్క రూపములు, ఇందు ద్వైతము, ఐక్యము మున్నగు కల్పనలుగాని, భేదములుగాని లేవు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

యథా బ్రహ్మాణ్డకూశ్మాణ్డమజ్జా మేర్వాదిసంస్థితిః
తథా చిద్బిల్వమజ్జేయం బ్రహ్మాణ్డాదిజగత్థ్సితిః. 3

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— మేరువు మున్నగునవి బ్రహ్మాండకూష్మాండమజ్జ (గుమ్మడికాయ గుజ్జు) లైనట్లు, ఈ జగత్తుగూడ చిత్ - బిల్వముయొక్క గుజ్జు.

సృష్టిచిద్బిల్వమజ్జా స్యాత్సా న్యథా రాన్యత్వసంభవే
వినాశః సర్వగస్యాస్య న చైతత్సంభవత్యలమ్. 4

సృష్టియను గుజ్జు నాశనమైన, దాని కాధారమగు ఈ బిల్వముకూడ నాశనమగునను దోషము, తత్ఫలముగ బ్రహ్మము పరిణామి, లేక వికారి యను దోషములు గూడ సంభవింపగలవు. కనుక, ఇట మజ్జాశబ్దమును మామూలు అర్థమున గ్రహింపకూడదు.

చితేర్మరీచబీజస్య జగదాఖ్యా చమత్కృతిః
స్థితా సౌషుప్తసౌమ్యాన్తః శిలాన్తఃసంనిలేశవత్. 5

ఈ జగత్ - చమత్కృతి మరీచి బీజము (మిరియపు గింజ) యొక్క వివర్తనమని గ్రహింపుము శిల్పియొక్క మనోకల్పితమగు పద్మవనము రాతియందుండునట్లు, సౌమ్యనిద్రాభావమును బొందిన చిత్తుయొక్క అంతరమున ఈ సృష్టి యున్నది.

అత్రేమామిన్దువదన చిత్రాం విస్మయకారిణీమ్
వర్ణ్యమానాం మయా రమ్యామన్యామాఖ్యాయికాం శృణు. 6

ఇందువదనుఁడా! ఈ విషయమును దెల్ప, విస్మయకరమును, రమణీయమును, విచిత్రమును నగు యొక కథను జెప్పుచున్నాను; వినుము.

స్నిగ్ధా స్పష్టా మృదుస్పర్శా మహావిస్తారశాలినీ
నిబిడా నిత్యమక్షుబ్ధా క్వచిదస్తి మహాశిలా. 7

స్నిగ్ధమును (నునుపైనది), ప్రకాశవంతమును, మృదుస్పర్శగలదియును, విశాలమును, ఘనమైనదియును, అక్షుబ్ధమును నగు శిలయొక్కటి యున్నది.

తస్యామన్తః ప్రఫుల్లాని పద్మాని సుబహూన్యపి
సరస్యామివ రమ్యాణి తాన్యనన్తాని సన్తి వై. 8

దానియందు, చక్కగా బాయలు తీర్చి, సరోవరమందున్నవానివలె రమ్యములగు వికసితములగు పద్మములున్నవి; వాటిని లెక్కింపజాలము.

అన్యోన్యప్రోతపత్రాణి మిథో విఘటితాని చ
మిథశ్ఛాదనిగూఢాని గూఢాని ప్రకటాని చ. 9

వాటి దళములు పరస్పరము గలిసియుండుటవలన ఒకదానిలో మఱియొకటి కొట్టుకొనుచున్నవి. అన్నియును కలసియేయున్నవి కొన్ని వికసించియు, మఱికొన్ని ముకులించుకొనియు నున్నవి.

అధోముఖాన్యూర్ధ్వముఖాన్యపి తిర్యఙ్ముఖాని చ
మిథో మిలితమూలాని మిథః ప్రోతముఖాన్యపి. 10

కొన్ని క్రిందికి వ్రేలుచున్నవి. కొన్ని పైకి లేచియున్నవి, కొన్ని పడియున్నవి. అన్నిటి యొక్క మొదళ్లు కలసియున్నవి, అన్నిటియొక్క ముఖములుగూడ పరస్పరసంలగ్నములు.

కర్ణికాజాలమూలాని మూలాన్తః కర్ణికాని చ
ఊర్ధ్వమూలాన్యధోమూలాన్యమూలానీతరాణి చ. 11

కొన్ని ఊర్ధ్వమూలములును, మఱికొన్ని అధోమూలములునునైయున్నవి; మఱికొన్నిటికి మూలము లేదు, కొన్నిటి మూలముల కర్ణికలున్నవి.

తేషాం చ నికటే సన్తి శఙ్ఖాః శతసహస్రశః
చక్రౌఘాశ్చ మహాకారాః పద్మవత్సంవికాశినః. 12

వీటికడ శతసహస్రములగు శంఖములు ముకుళించుకొని యున్న పద్మములవలె తోచుచు నున్నవి; పెద్దవియగు చక్రములు వికసించిన పద్మములవలె తోచుచు, వెలయుచున్నవి.

శ్రీరామ ఉవాచ :—

సత్యమేతన్మయా దృష్టా తాదృశీ సా మహాశిలా
శాలగ్రామే మహారణ్యే విద్యతే పరివారిణీ. 13

శ్రీరాముడు:—పద్మవనలాంఛితమగు ఇట్టి మహాశిల నొకదానిని నేను సాలిగ్రామ క్షేత్రమున (విష్ణుక్షేత్రమున) గాంచియుంటిని. వాస్తవముగ, అది మీరు వర్ణించి నట్లేయున్నది.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

ఏవమేతద్విజానాసి దృష్టవానసి తాం శిలామ్
యో యశ్చ తత్ర వై ప్రాణః సమస్తాదృగసన్నరః. 14

శ్రీవసిష్ఠుడు:—నీవు ఈ దృష్టాంతభూతమగు శిలను గాంచియుంటివి దార్ష్టాంతికమగు బ్రహ్మముయొక్క రీతినిగూడ నీ వెఱుగుదువు. ఇయ్యది ప్రాణమునకుగూడ ప్రాణమగు చిద్ఘన - ఆనందము.

మయా ద్వియమపూర్వైవ శిలేహ కథితా తవ
యస్యామన్తర్మహాకుక్షౌ సర్వమస్తి చ నాస్తి చ. 15

నేను నీకొక అపూర్వమగు శిలను (బ్రహ్మమును) గుఱించి చెప్పియుంటిని. విశాలమగు దీని ఉదరమున అన్నియును ఉన్నవి, మఱియు ఏమియును లేదు.

చిచ్ఛిలైషా మయోక్తా తే యస్యామన్తర్జగన్తి వై.
ఘనత్వైకాత్మకత్వాదివశాదేషా శిలైవ చిత్. 16

నేను నీకు జెప్పినది చిత్ - శిలయే; ఇది (ఆనంద) ఘనత్వ, ఏకాత్మకత్వాదులతో గూడి యుండుటవలన శిలయని చెప్పబడినది.

అత్యన్తఘనయాప్యస్యాః సునీరన్ధ్రకృతేరపి
విద్యతేఽన్తర్జగద్వృన్దం వ్యోమ్నీవ విపులానిలః. 17

అత్యంతఘనమును, నీరంధ్రము నైనను, ఆకాశమున వాయువున్నట్లు మాయవల్ల దీని యందు జగత్సమూహములు వెలయుచున్నవి.

ద్యౌః క్షమా వాయురాకాశం పర్వతాః సరితో దిశః
సన్తి తస్యాం శిలాయాం చ సుషిరం న మనాగపి. 18

ఈ శిలయందు ద్యులోకము, భూమి, వాయువు, ఆకాశము, పర్వతములు, దిక్కులు, పెక్కులుగ వెలయుచున్నవి; దీనియందు రంధ్రమొక్కటియును లేదు.

అస్యామేవ ఘనాఙ్గాత్మ జగత్పద్మం విజృమ్భతే
ఏతస్మాద్వస్తుతో నాస్యదన్యచ్ఛుద్ధాత్మకం చ వా. 19

ఈ శిలయందే నిబిడమగు జగత్ - పద్మవనము విస్తరించుచున్నది. జగత్తు అన్యవస్తువుగ తోచుచున్నను, వాస్తవమున కది అన్యము కాదు శుద్ధచిదాత్మకమును గాదు; మాయామాత్రమే.

శఙ్ఖపద్మాదికం లోకం పాషాణే లిఖ్యతే యథా
భూతం భవద్భవిష్యచ్చ శిలాయాం శాలభఞ్జికా. 20
తథాస్తి తత్ర తత్సర్వం సంస్థానం వస్తుతో యథా
ఉపలాన్తః సంనివేశో నానాత్మాప్యేకపిణ్డతామ్. 21
యథాదత్తే తథైషా చిత్పిణ్డాకారైకికాంఘనామ్
యథాపద్మః శిలాకోశాదభిన్నస్తద్వపుర్మయః. 22
తథా సర్గశ్చితో రూపాదభిన్నోఽపి వపుర్మయః
సుషుప్తావస్థయా చక్రపద్మలేఖాః శిలోదరే. 23
యథా స్థితాశ్చితేరన్తస్తథేయం జగదావలీ
శిలాన్తః పద్మలేఖాలీ మరిచాన్తశ్చమత్కృతిః. 24
నోదేతి నాస్తమాయాతి యథా సర్గస్తథా చితౌ
యథా పురన్ధ్రాన్త్రిం మర్త్యోన్తర్మజ్జావా బిల్వగా యథా. 25
తథాఽనన్తవికారాఢ్యా చితౌ బ్రహ్మాణ్డమణ్డలీ
వికారాది తదేవేతి ముధైవోత్థిరసరికా. 26
తత్తాం సముపయాత్యాశు జలబిన్దురివామ్భసి
అనన్తత్వాచ్చితేరేత్యాకారాది చితేరితి. 27
ఉక్త్యాసంపద్యతే యచ్చ తల్లయేన విలీయతే
బ్రహ్మైవేదం వికారాది వికారాద్యర్థవర్జితమ్. 28
వర్జనావర్జనేఽర్థస్య బ్రహ్మైవానన్తతావశాత్
బ్రహ్మస్థితం వికారాది బ్రహ్మైవోత్పాదితం క్రమాత్. 29

శిలయందు శంఖపద్మాది చిత్రములు చిత్రింపబడునట్లు, శిల్పియొక్క మనస్సు ఈ శిలయందు భూతభవిష్యద్వర్తమానచిత్రముల చిత్రించియుంచినది, ఇకముందుగూడ చిత్రింపగలదు. శిలాచిత్రములగు శాలభంజికలు వాస్తవములుగ తోచునట్లు, ఇవిగూడ వాస్తవములుగ తోచుచున్నను వాస్తవములు గావు. రాతియందు చెక్కబడిన ఆకృతులన్నియును చూడ వేఱుగ తోచుచున్నను,

రాయి ఒక్కటియే యైనట్లు, ఈ బ్రహ్మశిలయందు తోచునవన్నియు విభిన్నములుగ అగుపడుచున్నను, ఏకమగు ఘనపిండమే. రాతియందు చెక్కబడిన పద్మము, దానినుండి వేఱుగాకున్నను వేఱుగ తోచునట్లు, ఈ సృష్టియంతయు చిత్ - శిలనుండి వేఱుగాకున్నను వేఱుగతోచుచున్నవి. సుషుప్తిదశయందు, అనగా, శిల చెక్కబడకమునుపు చక్రము, పద్మము మున్నగు ఆకృతులందే ఇమిడియున్నట్లు, ఈ బ్రహ్మశిలయందుగూడ జగత్తులో ఇమిడియుండెను, ఇమిడియుండగలవు. శిలయందలి పద్మరేఖలకును, మరీచిబీజమునందలి చమత్కృతికిని ఉత్పత్తివినాశములులేనట్లు, ఈ చిత్ ముశిలాపద్మములకు, మరీచి - చమత్కృతికిని ఉదయాస్తమయములు లేవు. రామా! సాధ్వియగు యువతిహృదయమున ఆమె పతియొక్క మూర్తియును, బిల్వఫలమున మజ్జయు ఓతప్రోతభావమున నుండునట్లు, అనంత వికారములతోగూడిన ఈ బ్రహ్మాండములుగూడ చిత్ - శిల, చిత్ - బిల్వముల నున్నవి. వికారమగు బ్రహ్మాండము చిన్మాత్రమైన, ఈ భేదముగూడ చిన్మాత్రమే అను యుక్తి అర్థవిహీనమగుట వలన నిష్ఫలము, నీటియందు నీటిబొట్లవలె, జగత్తున్నను వికారములు చిన్మాత్రదర్శనముననే విలీనములగుచున్నవి. చిత్తు అనంతమగుటవలన, తద్వికారములుగూడ అనంతములు. నామమువలన ఎఱుగబడునది నామము లయమైన లయమునందుచున్నది. కవివర్ణితమగు గంధర్వనగరము నామమాత్రమైనట్లు, ఈ జగత్సృష్టులుగూడ నామమాత్రములే. కవివర్ణితములగు వికారములను గ్రహించు చైతన్యముననే, మరల ఆ వికారములు లీనమగునట్లు. ఈ వికారములు, అర్థశూన్యములగు వస్తువులు మరల ప్రతిభాసకమగు చైతన్యముననే విలీనములగుచున్నవి. ఏలయన, వికారాదులకు స్వతంత్రమగు ఉనికి లేదు. బ్రహ్మము అనంతము. కాన, నిరర్థకసార్థకములు, వర్జనగ్రహణములు మున్నగునవన్నియు బ్రహ్మమే. వికారాదులన్నియు బ్రహ్మముననే వెలయుచు, మరల అందుండియే ఉద్భవించుచున్నవి.

అత్రాన్యార్థమిదం విద్ధి మృగతృష్ణాంబుభాసనమ్
బీజం పుష్పఫలాన్తస్థం బీజాన్తర్నాన్యదాత్మకమ్. 30
యాదృశీ బీజసత్తా సా భవన్తి యాత్యథోత్తరమ్
చిద్ఘనే చిద్ఘనత్వం యత్స ఏవ త్రిజగత్క్రమః 31
ఏకత్వమేతయోర్ద్విత్వమేకాభావే ద్వయోః క్షతిః
జగదన్యథవోద్భాతిర్న కదాచిత్తదీదృశమ్. 32

ఇంకొక ఉపమానమును వినుము; ఈ సృష్టి మృగతృష్ణికవంటిది. పుష్పఫలాదులు బీజసత్తయొక్క అనువృత్తులైనట్లు, ఈ సృష్టిగూడ చిత్ - సత్తయొక్క అనువృత్తియే. అందువలన, సమస్తమును చిదాత్మకము. బీజసత్త, అంకుర, శాఖా, పల్లవాది రూపముల క్రమముగ వికృతి నంది, వాటికి కారణమగునట్లు, చిద్ఘనముయొక్క ఘనత్వముగూడ ఈ త్రిజగత్తులను వికారముగ పరిణతి నంది, దానికి కారణమై వెలయుచున్నది. బీజమను కారణము, వృక్షపత్రపుష్పములను కార్యమును, ఒకటియే యైయున్నను ద్వైతభావమును దోపింపజేయుచున్నవి, ఈ ద్వైతభావమే ఏకత్వము. వీటిలో నొక్కటి లోపించిన, ద్వైతము తొలగిపోవును. ఈ జగత్తు జాడ్య కల్పనమండియే కలిగినది; చిత్తు జడముగ మారజాలదు.

చిదచిన్న కదాచిచ్చ ద్వయమస్త్యస్మిథోఽద్వయమ్
మహాశిలాన్తరే భేదో లేఖాత్మాస్తి యథా బహు
తదన్యాన్యమజ్జాది చిద్ఘనే త్రిజగత్తథా. 33
రేఖోపరేఖావలితా యథైకా పీనరీ శిలా
తథా త్రైలోక్యవలితం బ్రహ్మైకమితి దృశ్యతే. 34
ఏతచ్ఛిలాన్తరబ్జాది యథా నిత్యం సుషుప్తకమ్
నాస్తమేతి న చోదేతి తథాఽహన్తా జగద్గతిః. 35
యథా శిలాన్తర్లేఖాది భిద్యతే న శిలాన్తరాత్
తత్సాత్వాజ్జగత్కర్తృకర్తృత్వాదిజగచ్ఛితిః. 36
యథా శిలాన్తరబ్జానాం స్పన్దాస్పన్దభవాభవాః
విషయత్వం న గచ్ఛన్తి కర్తారో జగతస్తథా. 37
నేదం కదాచిత్క్రియతే న కదాచన నశ్యతి
అద్రివత్ప్రభవోల్లాసవిలాసావేదనాత్మకమ్. 38
యథా యత్ర యదాకారం తథా తత్ర తదేవ హి
బ్రహ్మసత్తాత్మకం సర్వం సుషుప్తసమివ స్థితమ్. 39
భూరిభావవికారాఢ్యో యోఽయం జగదురుభ్రమః
సుషుప్తమేవ తద్విద్ధి శిలాన్తః పఙ్కజాదివత్. 40

చిత్తు అగునది, దానికంటె వేఱవజాలదు. చిత్, అచిత్ అను రెండువస్తువుల (ద్వైతము) ఉనికియే లేదు. ద్వైతముగ జెప్పబడుదానియందేకత్వము అంతర్గతమైయున్నది. మహాశిలయందు చెక్కబడిన రేఖాదిభేదములు పెక్కులైనను, వాస్తవమునకు శిల ఒక్కటియే యైనట్లు, ఈ జగత్తు గూడ చిద్ఘనమగు (బ్రహ్మ) బిల్వమున వేఱగు మజ్జవలె తోచుచున్నను, వాస్తవమునకు వేఱుకాదు. రేఖలు, ఉపరేఖలతోగూడిన మహాశిలవలె బ్రహ్మమొక్కటియే త్రిలోకదృశ్యముల కాకరమై యొప్పు చున్నది. శిల్పియొక్క వాసనలు (కల్పనలు) అనదగు పద్మాది చిహ్నములు క్షయోదయరహితములై తోచునట్లు, 'నీవు నేను' అను అహంభావముతోగూడిన జగత్తుగూడ క్షయోదయరహితమైన వస్తువుగ తోచుచున్నది; అజ్ఞులు దానిని నిత్యమని భావించుచున్నారు. శిలయందున్న రేఖాదులు, వాటి తత్త్వము, సారము, శిలయేయగుటవలన, అవి శిలనుండి వేఱుగానట్లు, మనకుదోచుచున్న జగత్కర్త, ఆయన కర్తృత్వము, వాని కార్యమగుజగత్తు మున్నగునవన్నియు చిత్స్వరూపములేయని గ్రహింపుము. వాస్తవదృష్టితో గాంచిన శిలయందున్న పద్మాదులు, వాటి స్పందాస్పందములు, ఆవిర్భావతిరోభావములు లెక్కకురానట్లు, ఆత్మతత్త్వదర్శనమైన, జగత్కర్త మున్నగు విషయములుగూడ గణనకురావు. ఈ జగత్తునుగాని బ్రహ్మమునుగాని ఎవరును సృష్టింపజాలరు, వినాశమొనర్పజాలరు; ఈ జగత్తు, బ్రహ్మములు సృష్టింపబడుటలేదు, వినాశమొనర్పబడుటలేదు. పర్వతశిఖరము పర్వతముకంటె వేఱుకాదు, లేక దాని వికారమును గాదు. అట్లే బ్రహ్మము, సృష్టి కేవలము ఉల్లాసవిలాసముల (లీల)ను సూచించుచున్నవి. చాలమంది శిల్పులయొక్క వివిధములును, విరుద్ధములుననగు మనోకల్పనాభేదముల

వలన శిల విభిన్నరూపముల గోచరించుచున్నను, అది అభిన్నమును, ఏకమాత్రమునుఁగు శిలారూపము వనే వెలయునట్లు, నానావిధులగు జీవుల విరుద్ధ - కల్పనా - భేదములతో గూడియున్నను బ్రహ్మము స్వస్వరూపముననే వెలయుచున్నది. ఎచ్చట ఏయాకృతిగ కల్పింపబడుచున్నదో, అచ్చట యాకృతి వెలయుచున్నది - వస్తుగతమగు భేదమేమియును లేదు. దృశ్యమానములగు వస్తువులన్నిట బ్రహ్మ సత్త వెలయుచున్నది. బ్రహ్మసత్తయే, పదార్థముల సత్త. నిద్రించువాడు కలయందుగాంచు పదార్థ ములకును, తత్కల్పనకును భేదమును గాంచక సహించునట్లు, ఈ జాగ్రద్వస్తుజాతమంతయుగూడ, అలీకమయ్యు, అనుభూతమగుచున్నది. ఈ అన్నిటియందు బ్రహ్మసత్త వెలయుచున్నది. వివిధవికా రములతో గూడిన ఈ జగద్భ్రమ, శిలయందు వెలయు పద్మరేఖలవలె, వికసించిన వాసనమాత్రమే యని గ్రహింపుము.

నిత్యం సుషుప్తపదమేవ జగద్విలాసః
సమ్యక్ప్రశాన్తఘనచిద్ఘనతాత్మకత్వాత్
పద్మాః శిలాన్తరివ సర్గదశాస్త్వసారా
దృష్టా న దేహానుభవయాన్తి కదాచిదేవ. 41

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపా
యేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే శిలాకోశోపదేశో నామ షట్
చత్వారింశః సర్గః ॥ 46 ॥

ఈ జగత్తు వికసితవాసనయే యైనను, చిద్ఘనప్రకాశమయమగుటవలన, నిత్యప్రశాంతము. శిలా - పద్మాదులవలె ఈ సృష్టి బ్రహ్మయందు తోచుచున్నను ఇది యెన్నడును సత్తను, స్వరూప స్థితిని జేకూర్చుకొనజాలదు

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున శిలాకోశోపదేశ
మను నలుబదియాఱవ సర్గము ॥ 46 ॥

సప్తచత్వారింశః సర్గః.

[ఇహ బిల్వశిలాఖ్యానతాత్పర్యముపవర్ణ్యతే
మయూరాణ్డరసే బర్హవర్ణసంస్థానభేదవత్.

ఈ ప్రకరణమున బిల్వశిలోపాఖ్యానముల తాత్పర్యము చెప్పబడుచున్నది. మయూర - అండ (నెమలిగ్రుడ్డు) రసమున పింఛమునందలి రంగులు ఇమిడియుండు తీరుగ, బ్రహ్మమున సృష్టి ఇమిడియుండుటయు, బ్రహ్మముయొక్క చిద్ఘనత్వగుణమున్ను నిరూపింపబడుచున్నవి]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ :—

చిత్తత్త్వస్య ఫలస్యేవ చితః స్వాపాపరక్రమాత్
స్వసత్తాసంనివేశేన యః స సర్గ ఇతి స్థితః. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:—చిత్తత్త్వమును అచేతనమగు ఫలముతో బోల్చియుంటిని; ఈ ఫలము వలెనే చిత్తత్త్వము తన స్వరూపమును గుఱించి విచారింపనప్పుడే సృష్టి సంభవించుచున్నది.

దేశకాలక్రియాదీనామపి తన్మయరూపతః
ఇదమన్యదిదం చాన్యదితి నాత్రోపపద్యతే. 2

యుగములు వత్సరములు అనబడు స్వప్నమున స్వప్నద్రష్ట ప్రవేశింపలేడు. ప్రవృత్తియే సృష్టి. ఇందు స్వగతభేదమునకు తావులేదు. దేశకాలాదులన్నియును చిన్మయములే. కనుక, ఇది చిత్, ఇది చిత్తుగాదు. అను విభేదమే యొనర్పజాలము.

సమస్తశబ్దశబ్దార్థవాసనాకలనాదిదః
ఏకాత్మత్వాదసచ్ఛేదమితి సంకల్ప్యతే కథమ్. 3

శబ్దములు, శబ్దార్థములు, వాసనలు, వాటివలన కలుగు సంకల్పవికల్పముల గ్రహించు జ్ఞాతయున్నగుడవన్నియును ఏకాత్మకములే. అందువలన అసత్తులని ఎట్లు చెప్పగలము ?

ఫలస్యాన్తః సంనివేశో నామానుక్రమతో యథా
చితః స్వసత్తాఘనతాఽనానా నానా స్థితా తథా. 4

ఫలమునందుండు గుజ్జు మున్నగునవి ఒకే వస్తువైనను, బీజము, సారము మున్నగు విభిన్ననామముల వ్యవహరింపబడునట్లు, చిత్తు ఒకేవిధమగు సద్ఘనమైనను, విభిన్ననామములతో వ్యవహరింపబడుచు వెలయుచున్నది.

అనానేవాపి నానైవ క్షుబ్ధేవాక్షుభితైవ చ
యథా ఫలాన్తః స్వాసత్తా చిదన్తః సిద్ధయస్తథా. 5

ఫలమునన్న గుజ్జువలె, ఈ చిత్ - సత్తయును, దానియందున్న సృష్టివైచిత్ర్యమును పెక్కుగాకున్నను పెక్కులుగను, అవికృతముగాకున్నను వికృతముగ కనుపించుచున్నది.

జగన్నగరమాదర్శే చితః స్వం ప్రతిబిమ్బితమ్
కచతీవాఽకచదపి శిలాన్తః సంనివేశవత్. 6

శిలయందలి పద్మమునుబోలుచు జగత్తనబడునది, అద్దమునందు ప్రతిఫలించు నగరమువలె ఈ చిత్ - దర్పణమున ప్రతిఫలించుచున్నది. ఇది బయటకు ప్రకాశించుచున్నట్లు తోచుచున్నను వాస్తవమునకు ప్రకాశించుచుండుటలేదు.

పరమే చిన్మణౌ సన్తి జగత్కోటిశతాన్యపి
చిన్తామణావనన్తాని ఫలానీ వార్పితాన్యలమ్. 7

అనంతమగు మాయాశక్తితో గూడుకొనిన చింతామణికడ గోలువన్నియును దొఱకునట్లు, పరమమగు చిత్ - మణి యందుగూడ లెక్కకు మించిన జగత్తులున్నవి,

చిత్సముద్గక ఏవేదం తదగ్నోత్కీర్ణమాతతమ్
జగన్మౌక్తికమాభాతి తదంశమయమన్యవత్. 8

ముత్యపుచిప్పయందు ముత్యములుండునట్లు, చిత్ శక్తియను పెట్టెయందు జగత్తులను ముత్యములు వెలయుచున్నవి; చిన్మయములేయైయ్యును, చిన్మయములుగానట్లు అగుపించుచున్నవి.

అహోరాత్రం వికరయన్వేదనావేదనాన్యలమ్
చిదాదిత్యః స్థితో భాస్వాఞ్జగద్ద్రవ్యాణి దర్శయన్. 9

సూర్యుడు తన ఉదయాస్తమయములవలన దినములను, రాత్రులను కలుగజేయుచు, వస్తువుల కనబడజేయుచు మరల! కనబడజేయకుండునట్లు, చిత్ - సూర్యుడుగూడ తన అంగములను జగత్తుల దోపింపజేయుచు, మరల విలీనమొనర్చుచున్నాడు.

సముద్రకోటరావర్తపయస్స్పన్దవిలాసవత్
అనానైవ చ నానా చిచ్ఛిలాన్తః సంనివేశవత్. 10

సముద్రగర్భమునందలి తరంగములు విలాసముగ తమ కాధారమగు నీటిని కదల్చుచున్నను, అవి నీటినుండి వేఱుగావు; అట్లే బ్రహ్మశిలయందున్న ఈ జగత్తులు వేఱుగ తోచుచున్నను వేఱుకావు.

యదస్తి తచ్చితి శిలాశరీరే శాలభఞ్జికా
యన్నాస్తి తచ్చితి శిలాశరీరే శాలభఞ్జికా. 11

ఇప్పుడున్నవియును, లేనివియును, భూత, భవిష్యద్వర్తమానకాలములందుండునవన్నియును, అచిత్ - శిలయందు చెక్కబడిన బొమ్మలే.

భావాభావేషు యత్సత్యం చిన్మజ్జాకల్పమేవ తత్
మజ్జాసారా పరార్థశ్రీస్తన్మయం స్యాత్తదేవ హి. 12

భావపదార్థములయొక్కయు, అభావపదార్థములయొక్కయు సత్యాంశమే, ఈ చిద్వస్తువుయొక్క మజ్జ. ఈ మజ్జతోడనే ఆ బిల్వఫలము నిండియున్నది. ఇట్టిదే ఆ బిల్వఫలము.

పద్మనానాదిశబ్దార్థస్యాక్వా యద్వచ్ఛిలోదరమ్
నానా తద్వదిదం నానా తదేతన్మయమద్వయమ్. 13

ఇట్లు పదార్థములన్నియును ఆ చిత్ - బిల్వముయొక్క సారములగుచున్నవి. అవి అన్నియును చిన్మయములు, వాటి తత్త్వము చిత్తే. శిలను విడచి అందు చెక్కబడిన పద్మాదులు చెక్కలనుట కేవలము మాటవరుసకే యగునట్లు, వాస్తవమున కీవిధమున నుండనట్లు, చిత్తత్త్వమునుండి వేఱుపఱుప జగత్తు అసత్త్యయగును. కనుక, నానాత్వము, వైచిత్ర్యములు, భేదములుగూడ చిన్మయములే అగుచున్నవి; ద్వితీయమగునదియే లేదు.

నానాప్యేకతయాఽనానా పద్మబిమ్బం శిలోదరమ్
యథా తదవిభాగాత్మ తథేదం చిద్ఘనాన్తరమ్. 14

పద్మాదులను శిలనుండి వేఱుగాయొంచకపోయిన, అవి వేఱు అను జ్ఞానముకలుగక, శిలయొక్క జ్ఞానమొక్కటియే లభించు రీతిగ, ఈ జగత్తును బ్రహ్మమునుండి వేఱుగ యెంచకున్న అవిభక్తమగు చిద్ఘన - జ్ఞానమే లభించును.

యథాఽమలపయఃకోశః స్థలధియాం తు భానుభాః
సన్నేవాసన్నివైవం చిన్నైవ త్వం సదసద్వపుః. 15

భ్రిమగొన్న జీవు లెండమావిని గాంచి నీరని తలంచుచున్నారు. కానిస్థలము అను జ్ఞానము గల వ్యక్తులట నీటినిగాక, స్థలమునే గాంచుచున్నారు. జ్ఞానులు దానిని సూర్యుని ప్రకాశమని గ్రహించుచున్నారు. అటు, వాస్తవమునకు, సూర్యుని ప్రకాశముగాక మఱేమియును లేదు. ఇట్లే

పదసన్మయమగు శరీరివిగ నిన్ను నీవు తలచుకొనుచున్నాడవు; కాని వాస్తవమునకు నీవు చిన్మాత్రుఁడవు.

యథా సమ్యక్ పయోరాశిః కోటరే కలనోన్ముఖమ్
ద్రవత్వాత్స్పన్దతేఽస్పన్దం తథేదం చిద్ఘనాన్తరమ్. 16

నీరు ద్రవ మగుటవలన, దానికి వాస్తవమునకు స్పందనము లేకున్నను, గుహ యున్నను పల్లపు ప్రదేశములబడి కదలుచున్నట్లు తోచునట్లు, చిద్ఘనముయొక్క అంతరము స్పందరహితమయ్యు స్పందించుచున్నట్లు అగపడుచున్నది.

చిచ్ఛిలాశఙ్ఖపద్మాద్యా స్తన్మయత్వేఽప్యతన్మయః
జగద్విద్ధి సపద్మాదిపదార్థం చిచ్ఛిలాన్తరమ్
మహీశిలాఘనోఽప్యేష చిద్ఘనస్థం శిలోదరమ్. 17

శిలయందు చెక్కబడిన శంఖ, పద్మాదులు శిలామయములే యగునట్లు, చిత్ - శిలయందున్న జగత్తనబడు పద్మాదులుఁగూడ చిన్మయములే. కాని, సాధారణబుద్ధి కియ్యవి చిన్మయములు కానట్లు తోచుచున్నవి. నీవు దీనిని చిన్మయమనియే గ్రహింపుము.

అరన్ధ్రో నిర్దయోఽచ్ఛోఽజః సంశాన్తః సంనివేశవత్
తపతీదం జగద్బ్రహ్మ శరత్కాల ఇవామలమ్. 18

ఈ శిల చిత్ - శిలయే. దీనియందు రంధ్రములు, భేదవికారములు, లేవు. ఇది అజము, శాంతము. మిథ్యలగు సృష్టుల కూర్పుతో నియ్యది ప్రకాశించుచున్నది.

స్ఫురతీదం జగద్బ్రహ్మ సౌమ్యః సోమ ఇవ ద్రుమః
బ్రహ్మణీదం సుషుప్తాభం నాస్త్యనాశం శిలాబ్జవత్. 19

శరత్కాలమువలె బ్రహ్మము తాను ప్రకాశించుచు, జగత్తును బ్రకాశింపజేయుచున్నది. అమృతమును ద్రవించు చంద్రునివలె బ్రహ్మము, తాను ప్రకాశించుచు జగత్తునుగూడ ప్రకాశింపజేయుచున్నది.

బ్రహ్మత్వం బ్రహ్మణి యథా తథైవేదం జగత్స్థితమ్
నానయోర్విద్యతే భేద స్తరుపాదపయోరివ. 20

వాసనామాత్ర మగుటవలన అనిత్యమును, బ్రహ్మమున యున్నందువలన నిత్యమునునై ఈ జగత్తు వెలయుచున్నదని గ్రహింపుము. శిలయందున్న పద్మము పద్మరూపమున అనిత్యము; శిలారూపమున నిత్యము. బ్రహ్మమున బ్రహ్మత్వమున్నట్లు, జగత్తుగూడ యున్నది.

యానీమాని జగన్తీహ నాన్యత్వాని చిదాకృతేః
భావాభావాది నాస్త్యేషాం తస్యా ఇవ కదాచన. 21

తరువు, పాదపము విభిన్నశబ్దములైనట్లు వస్తువు (చెట్టు) ఒక్కటియేయగునట్లు, జగత్తును బ్రహ్మమును రెండుగాక ఒకటియే యగుచున్నవి. ఈ రెండును చిన్మయములే.

బ్రహ్మైవ జగదాభాసం మరుతాపో యథా జలమ్
బ్రహ్మైవాలోకనాచ్ఛుద్ధం భవత్యమ్బు యథాతప. 22

చిత్తునకుకలె జగత్తునకుగూడ ఉత్పత్తివినాశములు లేవు. ఎండమావిని బ్రకాశింప ఎండ కారణమగునట్లు, బ్రహ్మమే జగత్ప్రకాశమునకు గారణ మగుచున్నది.

మేర్వాదేస్తృణగుల్మాదేశ్చిత్తాదేర్జగతోఽపి చ
పరమామ్బ్వవిభాగేన యద్రూపం తత్పరం విదుః. 23
తత్సమూహాస్తదేవోచ్చైశ్చిత్తం మేరుతృణాదికమ్
యత్స్నేష్వ్యపి హి సారాత్మ స్థాల్యే సారతరం హి తత్. 24

నీరు ఒకటియే ఎండవలన ఆవిరి, మేఘము వడగళ్లుగ మారునని బుద్ధిమంతులు యెఱుగునట్లు, తత్త్వజ్ఞులుగూడ మేఘాది పదార్థముల కన్నిటికిని మూలము బ్రహ్మమే యని యెఱుంగుదురు. మేరుపర్వతమునుండి తృణమువఱకుగల వస్తుసముదాయమునంతటిని వారు బ్రహ్మమనియే గ్రహింతురు.

యథా రసాత్మికా శక్తిః పరమాణుతయాఽనఘ
స్థితా జగత్పదార్థేషు పాయసీ బ్రహ్మతా తథా. 25

జలపరమాణువునందలి రసశక్తి, స్థూలమగు నీటియందుగూడ గోచరమగునట్లు, సారతరమగు చిత్-శక్తియే స్థూల, సూక్ష్మములందు అనగా పంచీకృతములును, అపంచీకృతములునునగు భూతములయందుగూడ నిండియున్నది.

రసశక్తిర్యథా నానాతృణగుల్మలతామ్బసామ్
తథా నానాతయోదేతి స్వైవాస్వైవేన బ్రహ్మతా. 26
సైషా రూపవిలాసానామాలోకపరమాణుతా
గుణగుణ్యర్థసత్తాత్మరూపిణ్యాసాం పరాత్మతా. 27
చితిచిత్తేఽస్తి మేర్వాది తదభివ్యఞ్జనాత్మని
పిఞ్ఛపక్షౌఘకాఠిన్యం మయూరాణ్డరసే యథా. 28
చితితత్త్వేఽస్తి నానాతా తదభివ్యఞ్జనాత్మని
విచిత్రపిఞ్ఛికాపుఞ్జో మయూరాణ్డరసే యథా. 29
యథా నానాత్మికే హ్యేవ బర్హాణ్డరసబర్హితే
వివేకదృష్ట్యా దృష్టే తే తథా బ్రహ్మ జగత్స్థితమ్. 30
సనానాతోఽప్యనానాతో యథాఽణ్డరసబర్హిణః
అద్వైతద్వైతసత్తాత్మా తథా బ్రహ్మజగద్భ్రమః. 31

ఒకేవిధమగు రసశక్తి తృణ, గుల్మ, లతాదులనబడు నానావిధ పదార్థముల వ్యాపించియున్నట్లు, బ్రహ్మమే నానావిధములుగ దోచు వస్తువులన్నిటియందు పరివ్యాప్తమైయున్నది. నానావిధములగు నీల పీతాది వర్ణములను దోపింపజేయు శక్తి తేజోపరమాణువున యున్నట్లు, ఇది గుణము, ఇయ్యది గుణమున కాధారమగు గుణియని వస్తువుల ఆవిర్భావ, వినాశముల దోపింపజేయు శక్తి బ్రహ్మమున, కొంచెముగ చిత్తమున, నెమలి గ్రుడ్డుయొక్క రసమున నెమలి పింఛము, దాని కాఠిన్యము వెలయునట్లు, వెలయుచున్నవి. మయూరాండరసమున నెమలిపింఛము, దానియొక్క విచిత్రవర్ణములు వెలయుచున్నను, రసమొక్కటియే యైనట్లు, వివేకదృష్టితో గాంచిన ఈ నానాత్వమునకు గారణమైన బ్రహ్మము అద్వయమని తెలియగలము.

యథా సదసతోః సత్తా సమతాయామవస్థితిః
యతః సదసతో రూపం భావస్థం విద్ధి తంపరమ్. 32

కాని, బ్రహ్మము ద్వైతాద్వైతాత్మకము అని తలపరాదు. సదసత్తుల (సత్యము, మిథ్యల) సత్త (ఉనికి) సమత్వమునసే (పరమార్థసత్యమునసే) వెలయుచున్నది.

నానాఽనానాత్మకమిదం త్వనుభూతం న సంభవమ్
చిజ్జగద్వలనం సర్వం బర్హ్యణ్డే రసబర్హిణామ్. 33

సదసత్తులు భావవస్తువగు బ్రహ్మమునసే ప్రతిష్ఠింపబడియున్నవి; ఈ నానాత్వము, ఏకత్వములు అనుభూతి బ్రహ్మముతేకున్న సంభవించెడిదికాదు.

యథాజగతి చిత్తత్త్వం చిత్తత్త్వే యజ్జగత్తథా
నానాఽనానాత్మకైకం చ మయూరాణ్డరసో యథా. 34

నెమలియొక్క అండరసమున దాని పింఛవైచిత్ర్య మణిగియున్నట్లు, దానినుండియే ఈ వైచిత్ర్యమంతయు ప్రసారితమైనట్లు, జగత్తుగూడ చిద్రసముతోనిండి, దానినుండియే తనయునికిని కల్పించుకొనినదని గ్రహింపుము.

నానాపదార్థభ్రమపిచ్ఛపూర్ణా
జగన్మయూరాణ్డరసశ్చిదాద్యా
మయూరరూపం త్వమయూరమన్తః
సత్తాపదం విద్ధి కుతోఽస్తి భేదః. 35

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చిద్ఘనోపదేశోనామ సప్తచత్వారింశః సర్గః ॥ 47 ॥

నానావిధ పదార్థములను భ్రమ యనదగు పింఛములతో గూడుకొనిన బ్రహ్మచిత్తే, జగత్తనబడు మయూర - అండ రసమురొక్క రసము. అందే జగత్తనబడు మయూరము (నెమలి) ప్రకాశించుచున్నది. కనుక, (దానికంటె వేఱగు) మయూరము (జగత్తు) ఎక్కడ? ఇక భేదమెటనున్నది?

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చిద్ఘనోపదేశమను నలుబదియేడవ సర్గము ॥ 47 ॥

అష్టచత్వారింశః సర్గః.

[యత్సత్తాస్ఫూర్తిసౌఖ్యాని ప్రతిబిమ్బన్తి కల్పితే
తత్సచ్చిదానన్దఘనం బ్రహ్మ నిష్కృష్య వర్ణ్యతే.

ఎద్దాని సత్తవలన సత్తాస్ఫురణ సౌఖ్యముల ప్రతిబింబములు కల్పింపబడుచున్నవో, అట్టి సచ్చిదానందఘనమగు బ్రహ్మమిట వివరింపబడుచున్నది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—

యత్రాంతరుదితరూపాత్మ సర్వమస్తీదమాతతమ్
మయూర ఇవ బీజేఽన్తస్తదహన్తాదిగాది చ. 1
యత్రనాభ్యుదితం కించిత్తత్ర సర్వం చ విద్యతే
తదత్రాప్యక్షిరాః స్వర్గసుఖసారేణ బిమ్బతి. 2

శ్రీవసిష్ఠుడు:-అండ మధ్యమున మయూరము, దాని రూపము మున్నగునవి పరిణామము నందకయే వెలయుచున్నట్లు, విశుద్ధమగు చిదండమున అహంతాదులతో గూడిన అంతర్ - జగత్తు, దిక్కాలు, ఆకాశము మున్నగువానితోగూడిన జగత్తులు అనభ్యుదితములయ్యు వెలయుచున్నవి ఈ చిద్ఘనానందమే శరీరావయవములకు రసమగు ప్రాణమై, విషయసుఖసారములగు చిత్తవృత్తి భేదములుగను, భోగ్యభోగాదివస్తువులుగను, అద్దమున నీడ పడునట్లు, ప్రతిబింబించుచు వెలయుచున్నది. ప్రతిబింబితమగు విషయానందమును జూచి, మూలమగు చిద్ఘనరూపమున నిరతిశయమగు ఆనందమున్నదని అనుమానించవలెను.

తథా చ మునయో దేవా గణాః సిద్ధా మహర్షయః
ఆస్వాదయన్తః స్వం రూపం సదా తుర్యపదే స్థితాః. 3

స్వాత్మానుభవరూపమగు ఈ నిరతిశయానందమును, తురీయపదమున వెలయు మునులు దేవతలు, గణములు, సిద్ధులు, మహర్షులు సర్వదా అనుభవించుచున్నారు.

ఏతే యే స్తబ్ధనయనదృష్టయో నిర్నిమేషిణః
తే దృశ్యదర్శనాసఙ్గస్పన్దత్యాగే వ్యవస్థితాః. 4

నిమీలితదృష్టులును, నిమేష (రెప్పపాటు) రహితులును, దృశ్యదర్శనరహితులునునై ఈ మహర్షులందఱును వెలయుచున్నారు. (ఇట్టివారికే ఈ భూమానందము లభ్యముకాని, దృశ్య దర్శన మొనర్ప, ప్రాణము చలింప, చిత్తవిక్షేపమునందువారి కియ్యది లభ్యముకాదు.)

నాస్థితా భావనా యేషాం స్థితానామపి కర్మసు
సంవిత్సంవేద్యసంబన్ధస్పన్దత్యాగే చ యే స్థితాః. 5
ప్రాణో న స్పన్దతే యేషాం చిత్రస్థవపుషామివ
మనో న స్పన్దతే యేషాం చిత్రస్థవపుషామివ. 6
చిత్తచేత్యసమాసఙ్గత్యాగే తే స్వపదే స్థితాః
స్పన్దాత్సంసాధయన్త్యర్థం తేనాంశే నేశ్వరో యథా. 7
తథైవ చిత్తచేత్యాదిస్పన్దాత్కుర్వన్తి సంస్థితిమ్
యథాహ్లాదయతి స్వచ్ఛః పల్లవం రశ్మిరైన్దవః. 8
తథాత్మాహ్లాదయత్యన్తర్దృశ్యదర్శనసంగమే
బిమ్బాద్దూరం ప్రయాతస్య భిత్తావపతితస్య చ. 9
యదిన్దోస్తైజసో రూపం తద్రూపం శుద్ధసంవిదః

న దృశ్యం నోపదేశార్హం నాత్యాసన్నం న దూరగమ్. 10
కేవలానుభవప్రాప్యం చిద్రూపం శుద్ధమాత్మనః
న దేహో నేన్ద్రియప్రాణౌ న చిత్తం న చ వాసనా 11
న జీవో నాపి చ స్పన్దో న సంవిత్తిర్న వై జగత్
న సన్నాసన్న మధ్యం చ శూన్యాశూన్యం న చైవ హి. 12

కర్మపథమున వెలయుచున్నను వస్తు, సప్తమభూమికల నారోహించిన మహాత్ములు బాహ్యవస్తువుల చింతయందు నిమగ్నమైన నిమగ్నులు కారు; వీరు జ్ఞాన, జ్ఞేయములను త్యజించి సమాధియందు వెలయుచున్నారు; వీరి మనోప్రాణములు చిత్రమునందలి దేహములవలె నిష్పందములు. ఇట్టివారే చిత్తమును, చిత్తమున కాశ్రయములగు విషయములను విడచి భూమానంద మనబడు సమ భావమున వెలయుచున్నారు. పరమేశ్వరుడు అంతరమున స్వరూపానందగుడయ్యు, బయటకు మాయయగు జగత్తుయొక్క వ్యవస్థను ప్రతిష్ఠించుచున్నట్లు, అంతరమున నిరతిశయానంద స్వరూపమగు పరమపురుషార్థమును సాధించునట్లు, బయట చిత్, చేత్య స్పందనములగు బాహ్యవ్యవహారములకు ఆకరములగు వ్యవహారములను సల్పుచున్నారు. చంద్రకిరణములు నిర్మలమగు వృక్ష - పల్లవముల (చిగుళ్లు, ఆకుల) బ్రకాశించి, వాటిని బ్రకాశింపజేయునట్లు, ఈ భూముల నధిరోహించిన మహాత్ముల బుద్ధివృత్తి బాహ్యవిషయములతో గూడినను, నిరతిశయానందమునే అభివ్యక్తమొనర్చుచు, ఆహ్లాదమును బ్రసాదించుచుండును. కనుక, వారి యత్నములన్నియును సుఖమయములు. చంద్రమండలమునుండి వెలువడు వెన్నెల ఆకాశమున సులభ్యమగు తీరుగ, శుద్ధసంవిత్స్వరూపమును, విక్షేపరహితమును, ఆహ్లాదకరమునునగు స్వరూపము, వీరికి అనుభవగమ్యము. చంద్రుని వెన్నెలవలె ఈ శుద్ధసంవిత్తున కట్టి రూపమునులేదు; చూడబడజాలదు, ఉపదేశింపబడజాలదు; దగ్గరకాదు, దూరముకాదు; కేవల మనుభవగమ్యము. దీనికి దేహేంద్రియప్రాణమనోవాసనలు లేవు. ఇది జీవుడు కాదు, స్పందము కాదు, సంవిత్తు కాదు, జగత్తును గాదు, ఇది అత్యంత సన్నిహితము కాదు, దూరమును కాదు, మధ్యను లేదు; శూన్యము, అశూన్యము, శూన్యాశూన్యమును గాదు.

న దేశకాలవస్త్వాది తదేవాస్తి న చేతరత్
ఏతైః సర్వైర్వినిర్ముక్తం హృది కోశశతేన చ. 13

ఇది దేశకాలాదులగు వస్తువులు గాదు. దేశకాలములవలన ఇది నిర్ణయింపబడజాలదు. మరల నియ్యదియే దేశకాలాదులును, వాటివలన పరిచ్ఛిన్నమునునగుచున్నది. ఇది విషయముల నన్నిటినుండి వేరయ్యు మరల, అనంతములగు వాసనలతో గూడిన హృదయకోశమును గలిగియున్నది.

యత్రైతత్స్పన్దతే దృశ్యం తత్తదాత్మపదం భవేత్
యచ్ఛ్వాద్యం న కల్పాన్తం న వస్త్వాద్యనిలాదిభిః. 14

దీనివలననే దృశ్యవస్తువు లావిర్భవించి లయమందుచున్నవి; దీని సత్తయే ఆత్మ యనంబడుచున్నది. ఇది అవ్యాకృతకారణము కాదు, వాయువు మున్నగునవి దీని రూపమును మార్పజాలవు.

ఇహ చాముత్ర సద్రూపాదన్యథా భవతి క్వచిత్
జాయన్తే చ మ్రియన్తే చ దేహాకుమ్భాః సహస్రశః. 15

ఇహలోకమునగాని, పరలోకమునగాని దీని సద్రూపము ఇంకొకతీరుగ మారదు. కేలకొలది శరీరములను ఘటములు ఉత్పన్నములై వినాశమునందుచున్నవి!

సబాహ్యాభ్యన్తరస్యాస్య నాత్మాకాశస్య ఖణ్డనా
తచ్చ దేహాది సకలమాత్మైవాత్మవిదాం వర. 16

కాని, ఈ ఆత్మాకాశముయొక్క బయట, వెలుపల ఎట్టిమార్పుగాని, వికారముగాని లేదు, ఆత్మజ్ఞశ్రేష్ఠా! అందువలన, దేహములకున్న వికారము ఆత్మకుండజాలదని గ్రహింపుము.

కేవలం బోధవైరూప్యాదీవత్పృథగివ స్థితమ్
విమ్వగాత్మమయం విశ్వం జ్ఞాతం బుద్ధ్యా సుసిద్ధయా. 17

మరల, ఈ శరీరములను ఆత్మకంటె వేఱని యెంచకుము; బోధముయొక్క వికృతివలననే ఇట్లు తోచును. జ్ఞానులు సర్వనిర్మలమును, పరిపక్వమును నగు బుద్ధిపరిభావమున, విశ్వమునంతటిని ఆత్మమయమని గ్రహించినారు.

ప్రజ్వలన్నపి కార్యేషు నిర్వాణో నిర్మమో భవ
యదిదం దృశ్యతే కించిజ్జగత్స్థావరజంగమమ్. 18
తత్సర్వం బ్రహ్మ నిర్ధర్మ నిర్గుణం నిర్మలాత్మకమ్
నిర్వికారమనాద్యన్తం నిత్యం శాన్తం సమాత్మకమ్. 19

రాజా! నీవు కార్యముల నన్నిటిని అఖండముగ నాచరించుచున్నను నిర్వికారమగు ఆత్మదర్శనమొనర్చుచు ముక్తాత్మస్వరూపమున నిర్మలుడవై వెలయుము. కనులబడు ఈ స్థావరజంగమాత్మక జగత్తంతయును నిర్గుణమును నిర్మలాత్మకమును, ఉపాధిధర్మవిరహితమునునగు బ్రహ్మమే; ఇది వికారరహితము, ఆద్యంతవిహీనము, నిత్యము శాంతము, సమాత్మకమును నైయున్నది.

కాలక్రియాకరణకర్తృనిదానకార్య
జన్మస్థితిప్రలయసంస్మరణాది సర్వమ్
బ్రహ్మేతి దృష్టవత ఏవ తవాత్మదృష్ట్యా
భూయోఽపి కిం భ్రమణమజ్ఞ సమజ్ఞ ఏవ. 20

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే బ్రహ్మైకాత్మప్రతిపాదనం నామ అష్టచత్వారింశః సర్గః ॥ 48 ॥

వత్సా! కాల, కర్త, కారణ, కర్మ, క్రియా, నిదాన, సృష్టి, స్థితి, లయ, స్మరణాదు లన్నియును బ్రహ్మమే యని గ్రహించి, ఆంతరైక్యమును సంపాదించుకొనిన నీకు మరల ఈ సంసారచక్రమున భ్రమించుట సంభవమగునా?

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణపూర్వభాగమున బ్రహ్మైక్య ప్రతిపాదనమను నలుబదియెనిమిదవ సర్గము ॥ 48 ॥

ఏకోనపఞ్చాశః సర్గః.

[వికారేఽర్థో వివర్తస్య వైలక్షణ్యమిహోచ్యతే
అప్రబోధాదవిద్యాఽస్తి ప్రబోధే నాస్తి సేతి చ.

వికారము, వివర్తములకుగల భేదము, అజ్ఞానమువలన అవిద్యయుండుట, జ్ఞానోదయమున అది తొలఁగుట అను నీ విషయములీ సర్గయందు చెప్పబడుచున్నవి.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

యది నాస్తి వికారాది బ్రహ్మన్బ్రహ్మణి బృంహితే
తదిదం కథమాభాతి భావాభావమయం జగత్. 1

శ్రీరాముడు:—బ్రహ్మజ్ఞా! దేశకాలనిమిత్తములవలను త్రివిధ పరిచ్ఛేద శూన్యమును, నిరతిశయమును, మహత్తమమునునగు బ్రహ్మవస్తువున వికారాదు లెవ్వియును లేకున్న నయ్యది యెట్లు భావాభావరూపముల బ్రకాశించుచున్నది?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అపునః ప్రాగవస్థానం యత్స్వరూపవిపర్యయః
తద్వికారాదికం తాత యత్క్షీరాదిషు వర్తతే. 2

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:—వత్సా! పాలు పెరుగుగ మారునప్పుడు కలుగు స్వరూపపరివర్తనయే, వికారము పరిణామము మున్నగు పదముల వ్యవహరింపబడుచున్నది.

పయస్తాం పునరభ్యేతి దధిత్వాచ్చ పునః పయః
బుద్ధమాద్యన్తమధ్యేషు బ్రహ్మ బ్రహ్మైవ నిర్మలమ్. 3

ఈ పెరుగు మరల తన పూర్వస్వరూపమగు పాలుగ మారజాలదు. కాని, ఈ జగత్తున ఆదిమధ్యాంతముల బ్రహ్మమే వెలయుచున్నది; ఇయ్యది కేవలము నిర్మలమగు బ్రహ్మమే.

క్షీరాదేరివ తేనాస్తి బ్రహ్మణో న వికారితా
అనాద్యన్తవిభాగస్య న చైషోఽవయవిక్రమః. 4

కనుక, పాలయందు వికృతి బ్రహ్మమున లేదు. (వైశేషికులు చెప్పు) అవయవసంయోగము, ద్రవ్యగుణములయందు అన్యద్రవ్యగుణసంబంధము బ్రహ్మమున లేవు. ఏలయన, బ్రహ్మము అనాదియగు వస్తువు.

సమస్యాద్యన్తయోర్యేయం దృశ్యతే విక్రుతిః క్షణాత్
సంవిదః సంభ్రమం విద్ధి నావికారేఽస్తి విక్రియా. 5

సమత్వమగు ఈ బ్రహ్మవస్తువున గనుపించు ఈ జగత్తు, భ్రమయగు వివర్తమేయని గ్రహింపుము. బ్రహ్మమున పరిణామ మసంభవము.

న సంవేద్యం న సంవిత్తిస్తత్ర బ్రహ్మణి విద్యతే
తద్బ్రహ్మశబ్దకథితం నిఃసంబన్ధచిదాత్మవత్. 6

జ్ఞాన, జ్ఞేయములు బ్రహ్మమున లేవు; బ్రహ్మశబ్దమున చెప్పబడునది సంస్పర్శరహితమగు చిదాత్మ యంటిరి.

యాదృగాద్యన్తయోర్వస్తు తాదృగేవ తదుచ్యతే
మధ్యే యస్య తదన్యత్వం తదబోధాద్విజృమ్భితమ్. 7

సృష్టికి పూర్వమునను పరమునను ఉండు తీరుగ, అనగా జగదాదిభ్రమరహితముగ బ్రహ్మము గ్రహింపవలెను. మధ్యకాలమున ఇంకొకమాదిరిగ తోచుట భ్రమవలననే.

ఆత్మా త్వాద్యన్తమధ్యేషు సమః సర్వత్ర సర్వదా
స్వమప్యన్యత్వమాయాతి నాత్మతత్త్వం కదాచన. 8

ఆద్యంతమధ్యములందును, సర్వత్రయును ఈ ఆత్మ సమస్వరూపముననే తెలియుచున్నది; ఈ వివర్తము ఆత్మసంబంధియమే యైనను, ఆత్మత్వము వికారము నందుట లేదు.

అరూపత్వాత్తథైకత్వాన్నిత్యత్వాదయమీశ్వరః
వశం భావవికారాణాం న కదాచన గచ్ఛతి. 9

ఈ సర్వశక్తిమంతమగు బ్రహ్మము, రూపరహితమును, ఏకమును, నిత్యమును అగుటవలన భావవికారముల కెన్నడును వశమగుచుండుటలేదు.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

విద్యమానే సదైకస్మిన్బ్రహ్మణ్యేకాన్తనిర్మలే
సంవిద్భ్రమస్వరూపాయా అవిద్యాయాః క ఆగమః. 10

శ్రీరాముడు:—పరిపూర్ణ నిర్మలమును, సద్రూపమును, ఏకమును నగు బ్రహ్మమున బుద్ధిజాడ్యమనదగు ఈ అవిద్య ఎటునుండి అరుదెంచినది.?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

బ్రహ్మతత్త్వమిదం సర్వమాసీదస్తి భవిష్యతి
నిర్వికారమనాద్యన్తం నావిద్యాస్తీతి నిశ్చయః. 11

శ్రీవసిష్ఠుడు:--బ్రహ్మతత్త్వమొక్కటియే భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలముల తెలయుచున్నది; ఇయ్యది అనాది, అనంతము, అవిద్యయనునది లేదు. ఇది నిశ్చయమగు సత్యము.

యస్తు బ్రహ్మేతి శబ్దేన వాచ్యవాచకయోః క్రమః
తత్రాపి నాన్యతాభావముపదేష్టుం క్రమో హ్యసౌ. 12

'ఇయ్యది బ్రహ్మము' అని ఉపదేశించునప్పుడు చెప్పబడు వాచ్య-వాచకములకూడ వికారము మున్నగువాని ఉనికి లేదు. బ్రహ్మముయొక్క సద్భావము అన్యముగ చెప్పబడుట ఉపదేశ సౌలభ్యముకొఱకే.

త్వమహం జగదాశాశ్చ ద్యౌర్భూశ్చాప్యనలాది వా
బ్రహ్మమాత్రమనాద్యన్తం నావిద్యాస్తి మనాగపి. 13

నీవు, నేను, జగత్తు మున్నగునవియును, ద్యులోక భూలోకములును, లేక వాయువు మున్నగునవన్నియునుగూడ ఆద్యంతరహితమగు బ్రహ్మమే. అవిద్యయనునది ఒకించుకయును లేదు.

నామైవేదమవిద్యేతి భ్రమమాత్రమసద్విదుః
న విద్యతే యా సా సత్యా కీదృగ్రామ భవేత్కిల. 14

అవిద్య కేవలము నామమాత్రమే. ఇది సత్తారహితమను భ్రమయని (పండితులు) ఎఱుంగుదురు. రామా! లేనిదగు అవిద్య ఎట్లు సత్యమగును, అది ఎట్లు ఉదయించును?

శ్రీరామ ఉవాచ:—

ఉపశమప్రకరణే హ్యాస్తనే తు త్వయేరితమ్
అవిద్యేయం తదర్థం చ విచార్యత ఇతి ప్రభో. 15

శ్రీరాముడు:—ప్రభూ! మీరు ఉపశమప్రకరణమున 'అవిద్యను ఎట్లు విచారింపవలెను' అని నుడివియుంటిరి. ఆ విషయమును చెప్పుడు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏతావన్తమబుద్ధస్త్వమభూః కాలం రఘూద్వహ
కల్పితాభిః కలైతాభిర్బోధితోఽసి స్వయుక్తిభిః. 16

శ్రీవసిష్ఠుడు:—రఘూద్వహా! నీ వప్పుడు అజ్ఞానదశయందుండుట వలన, నీ కట్లు కల్పించి చెప్పవలసివచ్చినది. ఇప్పుడు నీవు ప్రబోధము నందితివి కావున, అట్టి విచారముతో పనిలేదు.

అవిద్యేయమయం జీవ ఇత్యాదికలనాక్రమః
అప్రబుద్ధప్రబోధాయ కల్పితో వాగ్విదాం వరైః. 17

అవిద్య, జీవుడు మున్నగు కల్పనలను, అజ్ఞులను ప్రబోధింప, పండితులు కల్పించినారు.

అప్రబుద్ధం మనో యావత్తావదేవ భ్రమం వినా
న ప్రబోధముపాయాతి తదాక్రోశశతైరపి. 18

మనస్సు అజ్ఞానదశయందుండిన, శాస్త్రోక్తమగు ఈ అవిద్యోపదేశమువలనగాక, శతవిధముల తిరస్కరింపబడినను ప్రబోధము నందదు.

యుక్త్యైవ బోధయిత్వైవ జీవ ఆత్మని యోజ్యతే
యద్యుక్త్యాసాద్యతే కార్యం న తద్యత్నశతైరపి. 19

ఈ జీవుడు యుక్తులవలన బోధింపబడి, ఆత్మకడకు గొనిపోబడి, కలుపబడుచున్నాడు. యుక్తివలన సాధింపబడని కార్యము, శతవిధప్రయత్నములవలనను సాధింపబడదు.

సర్వం బ్రహ్మేతి యో బ్రూయాదప్రబుద్ధస్య దుర్మతేః
స కరోతి సుహృద్వృత్త్యా స్థాణోర్దుఃఖనివేదనమ్. 20

అజ్ఞాన-దోషము తొలగనివానికి సర్వము బ్రహ్మమనిచెప్పుట, శిలను మిత్రుడని భావించి దుఃఖమును నివేదించుటయే యగును.

యుక్త్యా ప్రబోధ్యతే మూఢః ప్రాజ్ఞస్తత్త్వేన బోధ్యతే
మూఢః ప్రాజ్ఞత్వమాయాతి న యుక్త్యా బోధనం వినా. 21

మూఢుడు యుక్తివలనను, ప్రాజ్ఞుడు తత్త్వమువలనను ప్రబోధము నందుచున్నారు. యుక్తి వలన బోధింపబడకున్న మూఢుడు ప్రాజ్ఞుడరజాలడు.

ఏతావన్తమబుద్ధస్త్వం కాలం యుక్త్యా ప్రబోధితః
ఇదానీం సంప్రబుద్ధస్త్వం మయా యేనావబోధ్యసే. 22

నీవు ప్రబోధము నందనంతవఱకు యుక్తిని గైకొని బోధించితిని. ఇప్పుడు ప్రబుద్ధుడ వగుటవలన తత్త్వమును జెప్పుచున్నాడను. వినుము.

బ్రహ్మాహం త్రిజగద్బ్రహ్మ త్వం బ్రహ్మ ఖలు దృశ్యభూః
ద్వితీయా కలనా నాస్తి యథేచ్ఛసి తథా కురు. 23

నీవు, నేను, త్రిజగత్తులు, దృశ్యములు మున్నగునవన్నియును నిశ్చయముగ బ్రహ్మమే. ఇంకొక వస్తువే లేదు. నీవు నీయిష్టము ననుసరించి వ్యవహరింపుము. ఇట్లాచరించినను బ్రహ్మముయొక్క వాస్తవత్వమున కెట్టి హానియు కలుగజాలదు

అసంవేద్యమహాసంవిత్కోటిమాత్రం జగత్త్రయమ్
ఏకప్రత్యయవాన్తః కుర్వన్నపి న లిప్యతే. 24

జ్ఞేయము కాజాలని చైతన్యమును, సర్వవిధభ్రాంతులకు బాధకమును నగు బ్రహ్మవస్తువొక్కటియే ముల్లోకముల అనుస్యూతమైయున్నదని నీవు గ్రహించి, కార్యముల నాచరించిన లిప్తుడవు కావు.

భారూపశ్చేతనో వ్యాపీ పరమాత్మాహమిత్యయమ్
రాఘవానుభవాన్తస్త్వం తిష్ఠన్గచ్ఛఞ్ఛ్వసన్స్వపన్. 25

రాఘవా! నీవు కూర్చొనునప్పుడును, ఊపిరి దీయుకొనునప్పుడును, నిద్రించునప్పుడునుగూడ ప్రకాశరూపుడును, చేతనమును, సర్వవ్యాపియునునగు పరమాత్మనని భావింపుము.

నిర్మమో నిరహంకారో బుద్ధిమానసి సాధు చేత్
తద్బ్రహ్మవేదనం శాన్తం సర్వభూతస్థితం భవ. 26

నీవు సరిగ నిర్మముడవును, నిరహంకారుడవును, ప్రాజ్ఞుడవును నైనచో, సర్వజీవుల వెలయు వివేకరూపమును, శాంతమునునగు బ్రహ్మమే యగుదువు.

తదనాద్యన్తమాభాసం సత్త్వమేవ పరం పదమ్
స్థితోఽసి సర్వగైకాత్మశుద్ధసంవిన్మయాత్మకః. 27

ఆద్యంతరహితమును ప్రకాశమయమునునగు ఆ పరమపదమే నీవు; సర్వవ్యాపివియును, ఏకాత్మకుడవును శుద్ధచైతన్యస్వరూపుడవునునై నీవు వెలయుచున్నాడవు.

యద్బ్రహ్మాత్మాపి తుర్యశ్చ యా విద్యా ప్రకృతిశ్చ యా
తదభిన్నస్తదైకాత్మ్యం యథా కుమ్భశతేషు మృత్. 28

కుండల యన్నిటియందు మన్ను అభిన్నమై వెలయునట్లు, బ్రహ్మ, ఆత్మ, తురీయ, అవిద్యా, ప్రకృతి, జగత్తులందుగూడ పరాత్మ యొక్కటియే వెలయుచున్నది.

నాత్మనః ప్రకృతిర్భిన్నా ఘటాన్మృన్మయతా యథా
సన్మృన్మాత్రం యథా చాన్తరాత్మైవం ప్రకృతిః స్థితా. 29

ప్రకృతి ఆత్మకంటె వేఱుకాదు; మృణ్మయత ఘటమునుండి వేఱుకాదు. మృణ్మయత్వమే ఘటమున వెలయునట్లు, ఆత్మయే ప్రకృతియందు వెలయుచున్నది.

ఆవర్తః సలిలస్యేవ యః స్పన్దస్స్వయమాత్మనః
ప్రోక్తః ప్రకృతిశబ్దేన తేనైవేహ స ఏవ హి. 30

నీటియందలి ఆవర్తము (సుడిగుండము)ను బోలు ఈ ఆత్మయొక్క వివర్తమే ప్రకృతియనం బడుచున్నది. ఆత్మ - స్పందనమువలననే ప్రకృతి కలుగుచుండుటవలన, ఆత్మయే ప్రకృతియని గ్రహింపబడెను.

యథైకః స్పన్దపవనౌ నామ్నా భిన్నౌ న సత్తయా
తథైకమాత్మప్రకృతి నామ్నా భిన్నే న సత్తయా. 31

వాయువు, దాని స్పందమును పేరుమాత్రము వేఱైనను, వస్తువొకటియే యైనట్లు, ఆత్మ ప్రకృతులు పేరుచే వేఱగుచున్నను వాస్తవమున వేఱుగావు.

అబోధాదేతయోర్భేదో బోధేనైవ విలీయతే
అబోధాత్సన్మయో యాతి రజ్జ్వాం సర్పభ్రమో యథా. 32

అజ్ఞానమువలన కలుగు ఈ భేదము, రజ్జుసర్పభ్రాంతివలె, జ్ఞానోదయమున తొలగి పోవుచున్నది.

చిత్క్షేత్రే కలనాబీజం యదేతత్పతతి స్ఫురన్
చిత్తాఙ్కురం తదేతస్మాద్భావి సంసారఖణ్డకః. 33

చిత్-క్షేత్రమున (పొలమున) కల్పనయను బీజము పడి, చిత్తమను అంకురమును దోపజేయు చున్నది. అదియే సంసారమను భవిష్యత్-వనమును కలిగించుచున్నది.

ఏతదేవాత్మవిజ్ఞానాద్దగ్ధం సద్వాసనాజలైః
సంసిక్తమపి యత్నేన న భవత్యఙ్కురక్షమమ్. 34

ఈ కల్పనాబీజము ఆత్మవిజ్ఞానమున దగ్ధమొనర్పబడినయెడల, వాసనలను నీరు చల్లబడినను అంకురింపదు.

నోచేత్పతతి చిత్క్షేత్రే కలనాబీజకం తతః
చిత్తాఙ్కురా న జాయన్తే సుఖదుఃఖలవద్రుమాః. 35

చిత్తక్షేత్రమున ఈ కల్పనాబీజము పడకున్న సుఖదుఃఖఫలములతో గూడిన, శరీర-వృక్షములకు గారణమగు చిత్తాంకురములు లేవజాలవు.

ద్విత్వం జగత్యసదుపాత్తమబోధజాతం
బోధక్షయం జహిహి బోధముపాగతోఽసి

ఆత్మైకభావవిభవేన భవాభయాత్మా
నాస్త్యేవ దుఃఖమితి నః పరమార్థసారం. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే సంసృతివిచారయోగో నామ ఏకోనపఞ్చాశః సర్గః ॥ 49 ॥

ఓ రామా! నీవు ఆత్మబోధము నందితివి; ఇప్పుడు తత్ఫలితముగ, అజ్ఞానప్రసూతమును, అభావపూర్ణమును, భీతియుక్తమునగు ద్వైతబుద్ధిని పరిత్యజింపుము. ఆత్మైక భావరూపమగు నిరతిశయానంద వైభవమున పరిపూర్ణుడవై, అభయాత్ముడవు కమ్ము. త్రికాలముల దుఃఖములేదు-ఇదియే మేము చెప్పు పరమార్థసారము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున సంసృతి విచారయోగమను నలుబదితొమ్మిదవ సర్గము ॥ 49 ॥

ప ఞ్చా శః స ర్గః .

[ఇహ కల్పనయా జీవే లిఙ్గపుర్యష్టకోద్భవః
వర్ణితోఽక్షైస్తథా తస్య బాహ్యార్థగ్రహణక్రమః.

ఈ ప్రకరణమున, పుర్యష్టకములోగూడిన లింగశరీరముయొక్క ఉత్పత్తి, ఇంద్రియములు బాహ్యవిషయములను గ్రహించుట అను విషయములు వర్ణింపబడుచున్నవి.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

జ్ఞాతం జ్ఞాతవ్యమఖిలం దృష్టం ద్రష్టవ్యమక్షతమ్
పరేణ పరిపూర్ణాః స్మో బ్రహ్మజ్ఞానామృతేన తే. 1

శ్రీరాముడు:— తెలిసికొనదగినదానినంతటిని తెలిసికొంటిమి; చూడదగినదానినంతటిని లెస్సగ చూచితిమి; బ్రహ్మమున పూర్ణులమైతిమి; మీరు ప్రసాదించిన బ్రహ్మజ్ఞానామృతమున పరిపూర్ణులమైతిమి.

పూర్ణాత్పూర్ణమిదం పూర్ణం పూర్ణాత్పూర్ణం ప్రసూయతే
పూర్ణేనాపూరితం పూర్ణం స్థితా పూర్ణే చ పూర్ణతా. 2

పూర్ణమునుండి పూర్ణము, పూర్ణస్వరూపమున వెలయుచు వెలువడుచున్నది. ఇదంతయు పూర్ణమున పూర్ణముతోనిండి, పూర్ణముననే వెలయుచున్నది.

లీలయేదం తు పృచ్ఛామి భూయో బోధాభివృద్ధయే
బాలస్యేవ పితా బ్రహ్మన్న కోపం కర్తుమర్హసి 3

బ్రహ్మజ్ఞా! బాలుడు తండ్రిని వేడుకకొఱకు ప్రశ్నించునట్లు, మరల మిమ్ములను ప్రశ్నించుచున్నాడను కోపగింపకుము, దీనివలన నాజ్ఞానము, (ఇతరులయొక్క జ్ఞానమును) పెంపొందును,

శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనం చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ
విద్యమానమపి బ్రహ్మన్దృశ్యమానమపి స్ఫుటమ్. 4
కథం మృతస్య వై జన్తోర్విషయం స్వం న పశ్యతి
జీవతశ్చ కథం సర్వం విషయం స్వం ప్రపశ్యతి. 5

బ్రహ్మజ్ఞా! చక్షు, శ్రోత్ర, జిహ్వా, ఘ్రాణ, త్వగింద్రియములు కనబడుచున్నను, మృతుని ఇంద్రియములేల విషయములను గ్రహింపజాలకున్నవి? జీవితుని ఇంద్రియములేల గ్రహించుచున్నవి?

కథం ఘటాది బాహ్యార్థమిన్ద్రియాణి జడాన్యపి
శరీరేఽనుభవన్త్యన్తః పునర్నానుభవన్త్యపి. 6

ఇంద్రియములు వెలుపలికి అరుదెంచి, ఘటాది జడవిషయముల ననుభవమును హృదయమున ఎట్లు కలిగింపగలుగుచున్నవి?

అయఃశలాకోపమయోర్ఘటాదీన్ద్రియయోః కిల
అశిష్టయోరన్తరసౌ కథం తన్నోదితా మిథః 7

ఇనుపకమ్మలవలె వేర్వేరుగనుండు ఘటము, ఇంద్రియములు పరస్పరము ఆకర్షింపబడి, జ్ఞానమును గలిగించుచున్నవని తలచుచున్నను, ఇయ్యది సంభవము కాదే?

జానన్నపి యదేతాన్వై విశేషాఞ్ఛ్రతధా పునః
పృచ్ఛామి తదశేషేణ కథయస్వానుకమ్పయా. 8

ఈ విశేషముల నన్నిటిని విశేషముగ ఎఱిగియున్నను మరల ప్రశ్నించుచున్నాడను. దయతో, ఈ విషయమును సంపూర్ణముగ వచింపుము.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

ఇన్ద్రియాద్యపి చిత్తాది ఘటాద్యపి న కించన
పృథక్సంభవతీహాఙ్గ నిర్మలాచ్చేతనాదృతే. 9

శ్రీ వసిష్ఠుడు:—ప్రత్యక్ష ప్రమాణమునకు కరణములగు ఇంద్రియములును, విషయములగు, ఘటాదులును, గ్రహణద్వారమగు చిత్తమును చైతన్యముకంటె వేఱుకావని లెస్సగ విచారింప తెలియగలదు.

గగనాదపి యాఽచ్ఛా చిత్తయా రూపం స్వమాత్మనా
చిత్త్వాత్పుర్యష్టకత్వేన భావనృత్త్యేన భావితమ్. 10

ఆకాశమువలె శుద్ధమగు చైతన్యమే, మాయతోగూడి, పూర్వవాసనలవలన భావింపబడి పుర్యష్టకముగ భావింపబడుచున్నది.

తదేవ చ ప్రకృతితాం గతం జగదవస్థితేః
తస్యా అవయవాజ్జాతమిన్ద్రియాది ఘటాది చ. 11

ఆ బ్రహ్మమే జగత్ - స్థితికి కారణమగు ప్రకృతియైనది; ఈ ప్రకృతినుండియే ఇంద్రియములు మున్నగు కరణములు, ఘటములు మున్నగు వస్తువులు కలుగుచున్నవి.

పుర్యష్టకత్వమాయాతం యచ్చిత్తం స్వస్వభావతః
స్వ ఏవావయవస్తస్మిన్ఘటాది ప్రతిబిమ్బతి. 12

పుర్యష్టముగ మారిన చిత్తత్వమే తన స్వరూపమగు చిత్తాదులతో గూడిన పుర్యష్టకము యొక్క స్వభావము ననుసరించి, చిత్తవృత్తులను దాల్చుచున్నది; ఇవియే బయటనున్న ఘటాదుల రూపమును ధరించుచున్నవి. అందువలన, మృత్యుసమయమున స్థూలశరీరమునుండి పుర్యష్టకసమన్విత మగు సూక్ష్మశరీరము వెలువడుటజేసి, ఇంద్రియములకు దర్శనసామర్థ్యముండదు.

శ్రీరామ ఉవాచః—

జగత్సహస్రనిర్మాణమహిమ్నో దర్పణస్య చ
పుర్యష్టకస్య భగవన్రూపం కథయ కీదృశమ్. 13

శ్రీరాముడు:—భగవంతుడా! వేలకొలదిగ జగత్తుల ప్రతిఫలింపజేయు శక్తిగల దర్పణము (అద్దము) అనదగు పుర్యష్టకమును గుఱించి వచింపుము.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

అనాద్యన్తం జగద్బీజం యద్బ్రహ్మాస్తి నిరామయమ్
భారూపం శుద్ధచిన్మాత్రం కలాకలనవర్జితమ్. 14
కలనోన్ముఖతాం యాతమన్తర్జీవ ఇతి స్మృతః
స జీవః ఖలు దేహేఽస్మింశ్చినోతి స్పన్దతే స్ఫుటమ్. 15

శ్రీవసిష్ఠుడు:—అనాద్యనంతమును, నిరామయమును, తేజోమయమును నగు బ్రహ్మమే ఆకాశాది సూక్ష్మభూతముల సృష్టి తరువాత, కల్పనావివర్జితమయ్యును, జగద్బీజమై, అపంచీకృత భూతపంచకముతో గూడిన బ్రహ్మాండమును సృష్టించి, ప్రతిబింబమై, సూత్రప్రాణము అనగా హిరణ్యగర్భుడై, శరీరమధ్యమున జీవరూపమున ప్రవేశించుచున్నది. ఆ జీవుడు వాసనలవలన, అవయవముల గల్పించుకొని పుష్టినంది, బాహ్యాభ్యంతరవ్యాపారములవలన స్పందితుడగుచున్నాడు.

అహంభావాదహంకారో మననాన్మన ఉః
బోధనిశ్చయతో బుద్ధిరిన్ద్రియైస్తథేన్ద్రియమ్. 16
దేహభావనయా దేహో ఘటభావనయా ఘటః
ఏష ఏవ స్వభావాత్మా జనైః పుర్యష్టకం స్మృతః. 17

అతడహంభావమువలన అహంకారమును, మననము వలన మనస్సును, నిశ్చయమువలన బుద్ధియు, పదార్థముల గాంచుటవలన ఇంద్రియములును అగుచున్నాడు. అతడు దేహభావమువలన దేహమును, ఘటభావనవలన ఘటమును, ఇట్లే తక్కిన విషయములును నై, పుర్యష్టకమనంబడును.

జ్ఞాతృకర్తృత్వభోక్తృత్వసాక్షిత్వాద్యభిధాయిని
యా సంవిజ్జీవ ఇత్యుక్తా తద్ధి పుర్యష్టకం విదుః. 18

జ్ఞానేంద్రియవ్యాపారముల ప్రవర్తిగమై జ్ఞాతృత్వమునను, కర్మేంద్రియవ్యాపారముల ప్రవర్తితమై కర్తృత్వమునను, వాటి ఫలముల భోంది భోక్తృత్వమునను, ఈ అన్ని విషయముల బోద్ధా

నీస్వమును బూని సాక్షిత్వమునను వెలయునదియు మఱియు తదితరములగు భోగ్యభోగసమూహముల యందధ్యస్తమగునదియునగు సంవిత్తే చిత్ప్రధానముగ పర్యాలోచింపబడిన జీవుడనియును, జడప్రధానముగ నాలోచింపబడిన పుర్యష్టకమనియు చెప్పబడుచున్నది.

కాలేకాలే తతో జీవ స్త్వన్యోన్యో భవతి స్వతః
భావితాకారయాన స్తద్వాసనాకణికోదయమ్. 19

పుర్యష్టకస్వభావేన కాలేనాకారమృచ్ఛతి
యథా వాసనతః సేకాద్బీజం పల్లవతామివ. 20

ఆకారోఽహం శరీరాది స్థావరాది చరాది చ
నాహమాద్యశ్చిదాత్మేతి మిథ్యాజ్ఞానేన చేతతి. 21

ఇట్లు శరీరమును ప్రవేశించిన జీవుడు కాలక్రమమున తాదాత్మ్యబుద్ధినంది, తత్కాల సంభవములగు సుఖదుఃఖముల బొందుచున్నాడు; పుర్యష్టకముయొక్క స్వభావము ననుసరించి, అనంత వాసనాకల్పితములగు రూపముల ధరించుచున్నాడు. నీరు జల్లిన, బీజము అంకురించి, చిగుర్చునట్లు, ఈ జీవుడుగూడ వాసనా-సేచితుడై జగద్రూపమును ధరించుచున్నాడు. ఇట్లు, మిథ్యాజ్ఞానమువలన తన ఆద్యరూపమును మఱచి, శరీరాదులుగ తన్ను భావించుకొనుచున్నాడు.

భ్రమత్యేవ జగజ్జీవో వాసనావలితశ్చిరమ్
ఊర్ధ్వాధోగమనైరబ్ధా కాష్ఠం వీచిహతం యథా. 22

సముద్రతరంగముల కొట్టబడిన కాష్ఠము పైకిలేచుచు క్రిందకు పడుచుండునట్లు, వాసనాక్రాంతుడగు ఈ జీవుడుగూడ సంసార సముద్రమున ఉత్కృష్ట నికృష్టజన్మల బడయుచు కొట్టుకొనుచున్నాడు.

కశ్చిద్విశుద్ధజాతిత్వాద్భవబన్ధాదనన్తరమ్
బుద్ధ్వాత్మానం సమభ్యేతి పదమాద్యన్తవర్జితమ్. 23

సనకాదిమహర్షులబోలు ఒకానొక శుద్ధజీవుడు, తన పూర్వకల్పీయ సాధనాఫలముగ ప్రథమజన్మముననే ఆత్మబోధమును బడసి, భవబంధనముక్తుడై పరమపదమున వెలయుచున్నాడు.

కశ్చిత్కాలేన బహునా భుక్తయోనిగణాతురః
ఆత్మజ్ఞానవశాదేతి పరమం పదమాత్మనః. 24

మఱియొక జీవుడు చాల జన్మలనెత్తి, చాలకాలము శ్రమించి, ఆత్మజ్ఞానమువలన పరమపదమును బడయుచున్నాడు.

ఏవంరూపశ్చ సుమతే జీవో యాతః శరీరతామ్
నేత్రాదినా ఘటాద్యన్త్ర్యథా వేత్తి తథా శృణు. 25

ఇయ్యది జీవుడు శరీరమును దాల్చువిధము; ఇక, ఇంద్రియముల సహాయ్యమున జడములగు ఘటాదుల గ్రహించు రీతిని వినుము.

చిత్త్వస్య కలనాస్తస్య సంప్రయాతస్య జీవతామ్
మనఃషష్ఠేన్ద్రియగ్రామో ద్దేహాఽయమవతిష్ఠతే. 26

చిత్తకల్పనవలన శరీరముగ మారిన చైతన్యము పంచేంద్రియములతోడను, మనస్సుతోడను గూడి వెలయుచున్నది.

యదాన్యైః సర్వదేహేభ్యః ఖే పతత్యక్షరూపిణా
తదా తజ్జీవసంస్పర్శాజ్జీవాత్త్మైకత్వమృచ్ఛతి. 27

తరువాత, ఘటాదులగు బాహ్యపదార్థములు దృశ్యములుగ తనకడకు అరుదెంచ, చక్షురాది ఇంద్రియద్వారముల వెలువడి, ఆ ఘటాదుల నావరించిన ఆకాశమునబడ, చైతన్యములో నేకమగుచున్నాడు — అనగా చైతన్యసంస్పర్శయను అధ్యాసతో ఆత్మైకత్వమును బొందుచున్నాడు! అయావిషయముల జ్ఞానము లభించుచున్నది.

బాహ్యార్థవేదనే నిత్యం సంబన్ధోఽక్షస్య కారకః
సమన్వితస్య చిత్తేన న ముక్తస్య కదాచన. 28

జీవచైతన్యముతోగూడిన శరీరమునందలి ఇంద్రియములతోడనే బాహ్యవిషయములతో సంబంధ మొనగూడుచున్నది; ముక్తునకుగాదు.

యద్యదచ్ఛతరం తస్మిన్నభఃస్థ ప్రతిబిమ్బతి
జీవేన భవతి శ్లిష్టో బహిర్జీవోఽప్యజీవతి. 29

స్వచ్ఛతరములగు నేత్రరశ్మి, అంతఃకరణవృత్తులయందునవే బాహ్యములగు ఘటాది వస్తువులు ప్రతిబింబించుచున్నవి. ఆ ప్రతిబింబము వరల లోనున్న జీవునితో గలసినయెడలనే అనుభవయోగ్య మగుచున్నది. జీవున కిట్టి యనుభవమే లభించుచున్నది. కాని, కేవలము బహిరంగమగు అనుభవము లేదు.

నిఘృష్టనవరత్నాభే యదా నయనతారకే
తదా తయోర్బాహ్యగతః పదార్థః ప్రతిబిమ్బతి. 30

నేత్రగోళములు రెండును, పొరలు మున్నగు దోషములులేక, సానపెట్టబడిన ఇంద్రనీలమణులవలె మెఱయుచున్నప్పుడు, బాహ్యములగు ఘటాదులతోగూడిన చిత్తవృత్తులు అందు ప్రకాశించుచున్నవి,

జీవేన భవతి శ్లిష్టః ప్రతిబిమ్బతయా తతః
జీవజ్ఞేయత్వమాయాతి బాహ్యం వస్త్వితి రాఘవ. 31

రాఘవా! ఇట్లు ప్రతిబింబముతో జీవుడు కూడినప్పుడే, అతడు బాహ్యపదార్థముల గ్రహించుచున్నాడని చెప్పబడుచున్నది.

యత్సంశ్లేషముపాయాతి తద్బాలోఽపి హి విన్దతి
పశుర్వా స్థావరో వాపి జీవః కస్మాన్న వేత్స్యతి. 32

ఇట్లు సంయోగము నందినదానిని బాలుడుగూడ గ్రహింపగలుగుచున్నాడు. ఇది పశువులకు, గుల్మలతాదులకుగూడ సంభవించుచున్నది. ఇక జీవుడేల దానిని యెఱుంగజాలడు?

అచ్ఛస్య నయనస్యాథో రశ్మయో జీవవేష్టితాః
క్రోడీకుర్వన్త్యలం దృశ్యం జీవస్తత్త్వేన విన్దతి. 33

నేత్ర-అధోభాగమునందు నిర్మల కిరణములు, దూరముననున్న విషయములనుగూడ ఆలింగ నమొనర్చి, తద్విషయకమగు జ్ఞానమును గలిగించుచున్నవి.

ఏష ఏవ క్రమ స్స్పర్శే సంబన్ధః ప్రత్యయోద్భవః
రసే గన్ధే చ కథితో జీవసంస్పర్శ సంభవః. 34

ఈవిధము ననుసరించియే స్పర్శ, రస, గంధముల విషయమునగూడ జీవునకు జ్ఞానము కలుగుచున్నది.

శబ్దస్త్వాకాశనిష్ఠత్వాత్కర్ణాకాశగతః క్షణాత్
జీవాకాశం విశత్యన్తరిత్థమిన్ద్రియసంవిదః. 35

శబ్దము ఆకాశమునందున్నను కర్ణమునందలి ఆకాశమును ప్రవేశించుటవలనను, గంధము వాయువుతోగూడి నాసాపుటముల ద్వారమున జీవునియందు జొచ్చుటవలనను వీటి జ్ఞానము కలుగుచున్నది.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

దృశ్యతే మానసాదర్శే యన్త్రదార్వాదకేషు తత్
ప్రతిబిమ్బితమేతన్మే బ్రూహి బ్రహ్మన్కిమాత్మకమ్. 36

శ్రీరాముడు:—బ్రహ్మజ్ఞా! మనస్సున, అద్దమున, మణియందున, నీటియందున, లేత చిగుళ్ల లోను ప్రతిబింబములవలె కనిపించున దేమిటి? నాకు దెలియజెప్పవలెను.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అత్యన్తజడయోరేవ జీవయోరివ తన్మిథః
ప్రతిబిమ్బం దృశో భ్రాన్తిం విద్ధి వేద్యవిదాం వర. 37

శ్రీవసిష్ఠుడు:—జ్ఞానిశ్రేష్ఠా! అత్యంతజడములగు అద్దము-ప్రతిబింబము, చిత్తవృత్తులు-ఘట ములవలె జీవుడుగూడ భ్రాంతియేయని గ్రహింపుము.

తావన్మాత్రం జగత్త్వేతద్విశ్వాసో మా తవాస్త్విహ
అహమిత్యాది స్తరఙ్గో వర్తమానం సదా జలమ్. 38

కేవలమిదియే కాదు, జగత్తుగూడ భ్రాంతియే యని గ్రహింపుము. ఈ జగత్తున నీకు విశ్వాసము కలుగకుండునుగాక! అహంకారాదులు చిత్సముద్రతరంగములుగ తోచుచున్నవి. వాస్తవము నకున్నది చిత్సముద్ర మొక్కటియే.

పరామ్బుధౌ తు నాస్త్యేవ దేశకాలక్రియాదికమ్
తన్మయైకతయా నిత్యమాత్మా సర్వత్ర సర్వగః. 39

ఈ పరాంబుధియందు దేశకాలాదులు లేవు; వీటి స్వరూపమగు ఆత్మయొక్కటియే నిత్య మై, సర్వత్ర సర్వవ్యాపియై వెలయుచున్నది.

నిత్యమసక్తమతిర్ముదితాత్మా
శాన్తమృషా సుఖదుఃఖవిదన్తః

తిష్ఠ నిర్విష్టమతిః సమతాయా
మస్తసమస్తభవామయమాయః. 40

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అక్షసంవేదనవిచారయోగోపదేశో నామ పఞ్చాశః సర్గః ॥ 50 ॥

నీవు యెల్లవేళల అనాసక్తచిత్తుడవై వెలయుము, నీ బుద్ధి సుఖదుఃఖములను మిథ్యయని గ్రహించి శాంతిమయముగు గాత! భవమాయయను వ్యాధినుండి విముక్తుడవై ఏకాగ్రచిత్తమున ఆనందమయభావమును, సామ్యభావమును అవలంబించి, వెలయుము. బ్రహ్మభావమున నివిష్టుడవు కమ్ము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున అక్షసంవేదవిచారయోగోపదేశమను యేబదవ సర్గము ॥ 50 ॥

ఏకపఞ్చాశః సర్గః

[జీవః ఖాని మనో దేహః పుర్యష్టకమితి భ్రమః
అబోధాదేవ బోధే తు బ్రహ్మైవైకమితీర్యతే.

జీవుడు, మనస్సు, శరీరము, ఇంద్రియములు పుర్యష్టకము అను భ్రమ అజ్ఞానమువలననే కలుగుచున్నదనియు, జ్ఞానదృష్టికి బ్రహ్మమొక్కటియే వెలయుచున్నదనియు, సర్గయందు ఈ వర్ణింపబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

న పునర్భవతః పూర్ణం సంపన్నాశ్చక్షురాదయః
యథా కమలజస్యైతత్సర్వమేవ త్వయా శ్రుతమ్. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:—శుద్ధమగు బ్రహ్మమునకు కల్పనకు బూర్వము చక్షురాది ఇంద్రియములు లేవనియు, సమష్టిజీవుడగు పద్మజుని (హిరణ్యగర్భుని) యందే అవి కలిగి, తదితర వ్యష్టిజీవులయందు గూడ అనుభూతములగుచున్నవనియు నీవు వినియుంటివి.

బ్రహ్మపుర్యష్టకస్యాదావర్థసంవిద్యథోదితా
పుర్యష్టకస్య సర్వస్య తథైవోదేతి సర్వదా. 2

హిరణ్యగర్భునియందు పుర్యష్టకము, విషయములను గ్రహించు శక్తి ఉదయించునట్లే, వ్యష్టిజీవులయందుగూడ ఉదయించుచున్నవి.

విద్ధి పుర్యష్టకం జీవో యో గర్భస్థేన్ద్రియోదయః
యద్యథా భావయత్యాశు తత్తథా పరిపశ్యతి. 3

మాతృగర్భమునయున్న వ్యష్టిజీవునకు ఆఱవమాసమున చక్షురాది ఇంద్రియములు, పుర్యష్టకము కలుగుచున్నవి, అటుమండి అతడు తన వ్యవహారమునకు తగిన విషయములను వాసనలవలన భావించుకొని, అట్లే గాంచుచుండును.

ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థాఖ్యం విద్ధి సంవేదనం స్వకమ్
సంపన్నం చ యథా తత్తే ప్రోక్తమాద్యమనఃస్థితౌ. 4

సర్వప్రథమమగు హిరణ్యగర్భుని మనస్సున ఏవిధముగ సంవేదన, ఇంద్రియములు, ఇంద్రియవిషయములు సంపన్నములగుచున్నవో, అట్లే వ్యష్టిజీవునియందుగూడ సంపన్నములగుచున్నవని నీకు చెప్పియుంటిని.

శుద్ధా సంవిత్సంభవన్తీ సంవేదనమనిన్దితమ్
తతోఽహంవేదనానస్తజీవపుర్యష్టకాన్వితా. 5

సృష్టికిపూర్వము వెలయు శుద్ధసంవిత్తు, వ్యష్టిసమష్టిజీవులందఱియందు ఒకేరూపమున ఉత్పన్నమయ్యెను. తఱువాత ఇయ్యది 'అహం' అను అభిమానముతో గూడుకొనిన పుర్యష్టకమును బొందుచున్నది. అయినను, ఈ సంవిత్తు విశుద్ధమేయని గ్రహింపుము.

న త్వేకత్వాదనన్తత్వాదవేద్యత్వాదనామయే
అభావత్వాదనేకత్వాదశూన్యత్వాత్పరా స్థితా. 6

సంవిత్తే ఏకమాత్రమగు వస్తువు. అయ్యది అనంతము. ఇట్టిదని తెలియబడజాలదు, అందువలన నిర్దోషమును, నిర్మలమునునగు ఈ సంవిత్తున ఇంకొకదానియొక్క ఉనికి అసంభవము; దీని గుణదోషములు, మనస్సు మున్నగునవేమియును లేవు, సత్యమగు ఈ సంవిత్తుకడ ఇతరము అసత్యములు. ఇదిగాక, మిగిలినవన్నియు దేశ, కాల, వస్తు పరిచ్ఛిన్నములును, స్థూలములునునై యున్నవి.

చేత్యాదిబుద్ధ్యా తత్కించిన్న మనస్తాం చ గచ్ఛతి
న చ జీవత్వమాయాతి న చ పుర్యష్టకాత్మికా. 7

ఈ సంవిత్తే మనస్సనబడుచున్నది; ఇది మననమునకు గోచరమగు బుద్ధివృత్తియొక్క అధ్యాసయే. వాస్తవమున కియ్యది మనస్సుకాదు, జీవుడుకాదు, పుర్యష్టకమునుగాదు.

న విద్యాదివిలాసోఽస్తి సోఽస్తి నాస్త్యేవ యః సదా
పరమాత్మేతి కథితో మనఃషష్ఠేన్ద్రియాతిగః. 8

విద్యావిలాసము అనగా జ్ఞానప్రకాశమే ఈ సంవిత్తత్వముయొక్క స్వరూపమని గ్రహింపుము; కాని ఇది మూఢులు లేదని వచించుచున్నను మనస్సు, ఇంద్రియముల కతీతమై వెలయుచు, పరమాత్మ యనంబడుచున్నది.

తస్మాత్సంపద్యతే జీవశ్చిన్మూర్తిర్మననాత్మకః
భ్రమః కేవలమిత్యాద్య ఉపదేశాయ గీయతే. 9

ఈ బ్రహ్మమునుండి చిన్మూర్తియును, మననాత్మకుడునునగు జీవుడుద్భవించినాడు అనునదిగూడ భ్రమయే; ఉపదేశసౌకర్యార్థమే ఇట్లు చెప్పబడుచున్నది.

యతః కుతశ్చిత్సంపన్నే త్వవిద్యామయ ఆమయే
ఉపదేశ్యోపదేశేన ప్రవిలీనే విచారణాత్. 10
ప్రశాన్తసకలాకారం జ్ఞానం తత్రావశిష్యతే
యత్రాకాశమపి స్థూలమణావివ మహాచలః. 11

యత్రోద్యదాచారమపి సదప్యసదివ స్థితమ్
జగజ్జాన్విషయాం స్త్యక్త్వా కాయే త్వం తిష్ఠ నిర్మలే. 12

వ్యాధి అరుదెంచిన, దానిమూలమును కనుగొని సమయమును వెచ్చపెట్టక చికిత్సజేయుటయే కర్తవ్యమైనట్లు, అవిద్యావ్యాధివిషయమువగూడ మూలము ననుసంధాన మొనర్చక, ఉపదేశాదులవలన అవిద్యను దూరమొనర్చుకొనవలెను. అప్పుడు విచారమువలన స్వరూపజ్ఞానమే పరిశేషించును. ఈ జ్ఞానము ప్రశాంతము; నిఖిలవస్తువుల నిండియున్నది. మణియందు పెద్దదగు పర్వతము ప్రతిబింబించునట్లు ఈ జ్ఞానమే ఆకాశాదులుగ ప్రతిభాసించుచున్నది. ఎద్దానియందు వ్యవహారదశయందు సత్యములుగ తోచు పదార్థములన్నియు అసత్స్వరూపములై వెలయుచున్నవో, ఆ జ్ఞానమున నీవు జగత్సంబంధములగు విషయముల సమర్పించి, జీవన్ముక్తస్థితియందు వెలయుచు, నిర్మలుడవై ప్రకాశింపుము.

అసన్మయమవిద్యాయా రూపమేవ తదేవ హి
యదీక్షితాసతీ నూనం నశ్యత్యేవ న దృశ్యతే. 13

ఇవన్నియును అవిద్యవలన కలుగుచున్నవే, వీటి రూప మవిద్య. అవిద్య నొకసారి పరికించిన (గ్రహించిన), నశించిపోవుచున్నది; మరల కనబడదు.

ఆలోకితం నామ కథమవస్తు కిల లభ్యతే
ప్రయత్నేనాపి సంప్రాప్తం మృగతృష్ణామ్బుకైరివ 14

కన్నుల కగపడువాని అసత్తు నెట్లంగీకరింతును అని తలపవలదు; ఈ వస్తువులన్నియును ఎండమావులవలె భ్రాంతిమాత్రకములు.

అసదేవ సదేవాసదజ్ఞానాదస్య సత్యతా
జ్ఞానాద్యథాస్థితం వస్తు దృశ్యతే నశ్యతి భ్రమః. 15

ఇది అసత్తయినను సత్స్వరూపముగ ప్రతిభాతమగుచున్నది. అజ్ఞానమువలననే సత్ - వస్తువుగ తోచుచున్నది. జ్ఞానోదయమైన, దీని వాస్తవస్వరూపము గోచరించును; భ్రాంతి తొలగును.

అవిద్యాయా విచారోఽయం జీవపుర్యష్టకాదికా
అప్యత్యన్తమసత్యాయాః కల్పనాకల్పితాత్మనః. 16

జీవుడు, పుర్యష్టకము మున్నగునవి అవిద్యాభ్రమలు, మిథ్యయగు ఈ అవిద్యయొక్క కల్పన లేక అసత్యత్వము మున్నగునవన్నియు, ఆ సత్యాత్ముని సాన్నిధ్యమువలననే కలుగుచున్నవి.

తస్యాస్తు ఉపదేశాయ సేయం జీవాదికల్పనా
కృతా శాస్త్రైః ప్రబోధాయ తాం త్వమేకమనాః శృణు. 17

'అవిద్యవలననే జీవాది కల్పనలు' అని శాస్త్రము వచించుచున్నది. ఇప్పుడు నీప్రబోధము కొఱకు, అవిద్యయన నేమియో వచించుచున్నాడను. ఏకాగ్రచిత్తముతో వినుము.

జీవత్వమివ సంప్రాప్తా పుర్యష్టకపదస్థితా
కలా కలఙ్కకలితా చితిరాబోధనోన్ముఖీ. 18

యద్యథా భావయత్యాశు తత్తథానుభవత్యలమ్
సత్యో భవత్యసత్యో వా బాలేన నిశి యక్షకః. 19
పఞ్చతన్మాత్రకలనాం సంభావయతి సత్తయా
తత్రాత్మని తథా రన్ధ్రాణ్యపశ్యతి తథోదితాన్. 20

చిత్తత్వము బాహ్యవస్తువుల జూడ నభిలషించునప్పుడు, కళయను కళంకమున గప్పబడి పురుష్టప్తాదులుగ మారుచున్నది. అప్పుడేవస్తువును యేరూపమున భావించునో, అభావమునే గాంచుచున్నది. బాలుడు రాత్రియందు యక్షుని (భూతమును) గల్పించుకొని భయపడునట్లు, జీవ-చైతన్యముగూడ పంచతన్మాత్రకల్పనను సత్యముగ నొనర్చుకొని, తాను జీవరూపమును బొందుచున్నది. తరువాత, తనయందు ఇంద్రియ - రంధ్రము లుదయించుటగూడ గాంచుచున్నది.

ఏభ్య ఏవ సముత్పన్నం బహిఃస్థం భూతపఞ్చకమ్
పశ్యత్యనన్యదన్యాభం శాఖాశతమివాఙ్కురః. 21

ఈ పంచతన్మాత్రలనుండియే బయట వెలయుచున్న స్థూలభూతపంచకము ఉత్పన్న మగుచున్నది, అంకురమునుండియే అసంఖ్యములగు (వృక్ష) శాఖ లుత్పన్నములై అంకురమునుండి వేఱుగ తోచునట్లు, ఇవిగూడ బ్రహ్మముకంటె వేఱుగ తోచుచున్నవి.

ఇదమన్తరిదం బాహ్యమితి నిశ్చయవాంస్తతః
జీవో భానం యథాదత్తే తత్తథా దృఢయత్యథ 22

అట జీవుడు, మనస్సు ప్రాణము మున్నగు అంతర్వస్తువులను, ఘటాది బాహ్యవస్తువులను సత్యములని భావించి, తన వాసనల ననుసరించి దృఢతను బొందుచున్నాడు.

రశ్మిజాలమివేన్దోర్యదాత్మనః ప్రతిభాసనమ్
బాహ్యస్పర్శతయా తేన తదేవాశూరరీకృతమ్. 23

చందురుని కిరణములని యెంచబడునవి, చందురుని ప్రకాశమేయైనట్లు, విషయేంద్రియసంబంధమున కలుగు విషయసుఖములు ఆ చైతన్యముయొక్క ఆత్మానందమే.

మరిచస్యేవ యత్తైక్ష్ణ్యం శూన్యత్వమివ ఖస్య యత్
ఆత్మనో వేదనం యచ్చ తదేవాన్యదివ స్థితమ్. 24

మిరియమునందలి కారము, ఆకాశముయొక్క శూన్యత్వము-మిరియము, ఆకాశమునుండి వేఱుకాకున్నను వేఱుగ తోచునట్లు, ఈ విషయజ్ఞానములన్నియును ఆత్మకంటె వేఱుగాకున్నను వేఱుగ తోచుచున్నవి.

అత్రైవ నిశ్చయం బద్ధ్వా నియమః సుదృఢీకృతః
అనేనేత్థమనేనేత్థం భావ్యమిత్యవఖణ్డితమ్. 25

సంసారవిషయముల భోగించిన పిమ్మట పురుషార్థమే తుదకు చేకూరగలదని నిశ్చయించి, లౌకిక, పారలౌకిక కర్మలు నిర్దేశింపబడినవి.

స్వభావేతరనామాసౌ స్వసంకల్పమయాత్మకః
కశ్చిత్కదాచిద్భవతి స్వభావేనైవ నాన్యథా. 26

ఈ రెండింటిలో నొకటి ప్రవృత్తివలనను, మఱియొకటి శాస్త్రమువలనను కలుగుచున్నవి; ఒకటి మఱియొకదానిని ప్రయత్నదార్ఢ్యమువలన జయించి ఒకనియందు, ఒకప్పుడు కలుగుచున్నది.

ఆత్మనైవేదమఖిలం సంపన్నం ద్వైతమద్వయమ్
ఖణ్డో మధురసేనేవ మృదేవ చ మహాఘటః. 27

పానకమే పటికబెల్లముగను, మన్నే కుండగను మారునట్లు, ఆత్మయే ప్రవృత్తి లేక శాస్త్రము ననుసరించి, ఆయా ఫలములుగ మారుచున్నది.

సంనివేశవికారాదిదేశకాలాదిసంభవాత్
సంభవత్యత్ర నత్వీశే దేశకాలాద్యసంభవాత్. 28

కాని, ఈ ఆత్మ మృత్తిక లేక పానకములవలె పరివర్తనము నందుట లేదు. దేశకాలాది పరిచ్ఛిన్నములును, సంయోగము, వికారము మున్నగునవి ఉన్నచోటే పరివర్తన సంభవించుచున్నది, కనుక, ఇవి ఆత్మయందు లేకుండుటవలన పరివర్తనము అసంభవము.

ఇతః పుష్పమితః పత్రమహామిత్యాదితో యథా
ఖణ్డే స్వాత్మని నః సత్తారసోఽద్విత్వే ద్వితాం వహన్. 29
ఇతః పట ఇతః కుడ్యమహామిత్యాదిత స్తథా
సర్వాత్మనాత్మని బ్రహ్మ విద్ధి త్వం ద్విత్వమాహరత్. 30

వసంతకాలరసము వనప్రదేశమున ఒకచోట పుష్పముగను మఱియొకచోట పద్మముగను మారుచున్నది; రసమొక్కటియేయైనను ఈ ద్వైతభావమును బడయుచున్నది అట్లే, ఈ ఆత్మ తనయందే 'ఇది ఘటము, ఇది పటము' అనబడు ద్వైతభావమును బొందుచున్నది. వాస్తవమునకు దాని సత్త అద్వితీయము.

అద్యాఙ్కురోఽహమద్యార్కరుగహం త్వద్య వారిదః
యథేతి తిష్ఠత్యమ్భోద స్తథాత్మా సదసద్వపుః. 31

మేఘము మొట్టమొదట సూర్యకిరణరూపముననుండి, తరువాత వర్షకాలమున మేఘమై వర్షజలముగ మారుచున్నది; మరల ఆ వర్షజలమే తరువాత గుఱియు వానకును మేఘమునకును బీజమగుచున్నది. అట్లే, సదసద్రూపమగు ఆత్మకూడ జడత్త్వగమారి, తరువాత వచ్చు సృష్టులకు బీజమగు చున్నది.

ఇతి భావ్యమనేనేదమిత్థం సర్వేశ్వరే తతమ్
క్రమం ఖణ్డయితుం లోకే కస్య నామాస్తి శక్తతా. 32

'ఇది ఇట్లగును, అది అట్లగును, అది అవదు' అను భావనలన్నియును సర్వేశ్వరుడగు ఆత్మయందు విస్తరించుచున్నవి. ఈ క్రమమును ఖండింప శక్తి యెవరికున్నది?

ఆదర్శ స్వచ్ఛ ఆకాశే నైవ స్వః ప్రతిబిమ్బతి
వ్యతిరేకాసంభవతః కచతేవ్య హి కేవలమ్. 33

అద్దమువలె స్వచ్ఛమగు ఆకాశమున దాని స్వరూపముగాని, కార్యముగాని ప్రతిబింబింపజాలదు; అవి దానికంటె వేఱుకావు. కేవలమయ్యదియే ప్రకాశించుచున్నది.

బ్రహ్మణి త్వాత్మనాత్మైవ స్థితః కచతి బిమ్బతి
ద్వైతీభవత్యదేహోఽపి చిన్మయత్వాత్స్వభావతః. 34

కాని, స్వాభావికముగ చిన్మయస్వరూపమగు ఈ బ్రహ్మము ద్వైతభావము నందినప్పుడు వస్తువుల శక్తిగను, జీవుడుగను ప్రతిబింబించుచున్నది.

యద్యథైవాత్మకచనం వేత్తి తం భవతాత్మనా
అసత్యమపి తన్నేహ వ్యభిచారీ కదాచన. 35

హేమత్వకటకత్వే ద్వే సత్యాసత్యస్వరూపిణీ
హేమ్ని భాణ్డగతే యద్వచ్చిత్త్వాచిత్త్వే తథాత్మని. 36

బంగారముతో చేయబడిన కుండ లేక ఆభరణముల వాస్తవము బంగారమే (అయారూపములు) వెలుగొందునట్లు, మనస్సున సత్యాన్వృతములగు చైతన్యము, జడత్వము రెండును కలసియున్నవి; ఈ ఆత్మ నెవరెట్లుగ్రహింతురో, అసత్యమైనను అట్లే యగుచున్నది. దానికి తిరుగులేదు.

సర్వగత్వాచ్చితేశ్చిత్తం నిత్యం మనసి విద్యతే
హేమత్వం కటకస్యేవ జడభావః స్థితోఽస్య చ. 37

చిత్తు సర్వవ్యాపకమగుటవలన దాని చైతన్యము మనస్సునందుకూడ నున్నది, బంగారము జడభావమునందిన అన్య ఆభరణములగూడ వెలయుచున్నదే!

చిత్త్వజాడ్యాత్మకం చిత్తం దృఢం భావయతి స్వయమ్
యథా యదైవ యద్భావం తథా భవతి తత్తథా. 38

చిత్తమునకును, శరీరమునకును కారణమగు ఈ చైతన్యము ఎప్పుడు, ఎట్లు, తన్నేతీరుగ భావించుకొనుచున్నదో, అప్పు డాయా దేవ, నర, స్థావరాది భావముల పొందుచున్నది.

కాలే కాలే చితా జీవస్త్వన్యోఽన్యో భవతి స్వయమ్
భావితాకారవానన్తర్వాసనాకలికోదయాత్. 39

ఈ చిత్తత్త్వము తనయందలి వాసనా – కలిక (మొగ్గ) యొక్క వికాసవైచిత్ర్యమును ననుసరించి, నానావిధములగు ఆకారముల భావించినప్పుడు ఆయా రూపములను కాలక్రమమున బొందుచున్నది.

స్వప్నే దృష్టో యథా గ్రామో యాతి సత్తాన్యతేక్షణాత్
దేహాద్దేహం తథా యాతి దేహోఽయం ప్రతిభాత్మకః. 40

ఇది అంతయు స్వప్నమువలెనే ప్రతిభాసించుచున్నది. స్వప్నమున మొదట గాంచబడిన గ్రామము తరువాత గాంచబడ వనము మున్నగునవిగ మారునట్లు – వనాదిభావమును బొందునట్లు, జీవుడుకూడ ఒక శరీరమునుండి మఱియొక శరీరమును బొందుచున్నాడు.

ప్రతిభాసో యథా స్వప్నే నరః కుడ్యం పటో భవేత్
భవత్యసత్యమేవేదం దేహాన్తరమిదం స్వతః. 41

స్వప్నమున ప్రతిభాసించు మనుష్యుడు వెనువెంటనే గోడగను, బట్టగను మారునట్లు, (మరణమూర్ఛానంతరము) అసత్యమగు దేహాంతరప్రవేశముకూడ మరణమూర్ఛాసమయమున జరుగుచున్నది.

అసత్యమేవ మ్రియతే త్వసత్యం జాయతే పునః
జీవః స్వప్రతిభాసేన స్వప్నవత్స్వాన్యరూపవత్. 42

ఈ మరణించుట, జన్మించుటగూడ అసత్యములే; జీవుడు అవిద్యవలన ఈ ప్రతిభాసను గాంచుచున్నాడు.

కాలేనైతాదృశం రూపమిదం నాన్యత్వమేతి వై
ప్రకృతం నిశ్చయారూఢం భ్రమస్త్వేతే భవః స్వతః. 43

ఈ ప్రతిభాస బాల్య, యౌవన, వార్ధక్యములను బోలునది కాదు; ఇట ఒకే శరీరమునకు ఈ మార్పులు గలుగుచున్నవని గ్రహింప శక్యమగుచున్నది. మఱియు, ఈ మార్పులు కాలము ననుసరించి కలుగుచున్నవి. ఇక, శరీరాంతరగ్రహణమన్ననో, కేవలము వాసనలవలననే కలుగుచున్నది. ఈమార్పు కాలమువలనగూడ కలుగుటలేదు.

వస్తు దృష్టమదృష్టం చ స్వప్నే సమనుభూయతే
జీవస్వప్నే జగద్రూపం విద్ధి వేద్యవిదాంవర. 44

జ్ఞానిశ్రేష్ఠా! స్వప్నమున చూడబడినవియు, చూడబడనివియునగు వస్తువులుగూడ అనుభవింపబడుచున్నవి. జగత్తు జీవుని స్వప్నము ఇటగూడ అనంతకాలమున అనుభవింపబడిన వాసనలలో నెయ్యది మరణసమయమున గోచరమగునో, అయ్యదియే భావిశరీరమునకు గారణమగుచున్నది.

అజాగ్రద్దృష్టిదృష్టో యః స్వాభిధానాదినేరితః
న స్వప్నో విద్యతే తస్మాదచ్ఛాత్మా చితిమాత్రకమ్. 45

మహావాక్యమువలన కలుగు బ్రహ్మసాక్షాత్కారము, బ్రహ్మభావములు వాసనామయములగు స్వప్నములుకావు. ఏలయన, ఈ చిద్-బ్రహ్మము శివము, అద్వైతము, చతుర్థము మున్నగు స్వాభిధానవాక్యములవలన ప్రబోధింపబడుచున్నది. ఆయన ఆ జాగ్రద్దృష్టి అనగా తురీయదృష్టివలన గాంచబడుచున్నాడు. జాగత్స్వప్నసుషుప్తు లాయనకు లేవు; జాగ్రదవస్థయందాయన అనుభవగమ్యుడు కాడు, కనుక, ఆయన వాసనారహితుడగుటవలన, వాసనామయస్వరూపుడు కాజాలడు. ఆయన నిర్మలమును నిరంజనమును నగు చైతన్యము.

అద్యాపూర్వాభిధం స్వప్నే యథా పశ్యతి నాన్యథా
అగ్రదృష్టం తథైవార్థం చేతనం చిత్ప్రపశ్యతి. 46

ఈ చిదాత్మయే జీవుడై తన చిత్స్వభావమువలననే నేడు స్వప్నమున అపూర్వములగు నూతనవస్తువులను, పూర్వదృష్టములగు వస్తువులనుగూడ గాంచుచున్నాడు.

ప్రాక్తనీ వాసనాద్యాపి పౌరుషేణావజీయతే
హ్యః కుకర్మాద్యయత్నేన ప్రయాతి హి సుకర్మతామ్. 47

అదృష్టవిషయములనుగూడ నిరంతరము భావించుటవలన, పూర్వదృష్టవిషయ - వాసనలుగూడ విలుప్తమై, అవియే పరిశోషించును. పురుషప్రయత్నము వాసనలనుగూడ జయింపకలుగుచున్నది. నిన్న యొనర్పబడిన కార్యము నేడాచరింపబడు సుకర్మయొక్క పరిభావమున సుకర్మగ మారుచున్నది.

మోక్షాదృతే న శామ్యన్తి జీవతాం చక్షురాదయః
ఉన్మజ్జన్తి నిమజ్జన్తి కేవలం దేశకాలతః. 48

వాసనాపరిణామములగు జీవుని శరీరము మున్నగునవి మోక్షమువలనగాక అన్యోపాయమున ఉపశమింపవు. మోక్షము లభించునంతవఱకు చక్షురాది ఇంద్రియములు దేశకాలముల ననుసరించి వికసించుచు విలీనమగుచున్నవి.

చితః స్వకలనాత్తస్య దేహోఽగ్ర ఇవ తిష్ఠతి
పశ్చాత్సాభావితోఽసత్యో మహాయక్షః శిశోరివ. 49

మోక్షపర్యంతము శరీరముగ కల్పింపబడిన వాసన యుండును. బాలునికడ భూతము వెలయుచుండునట్లు, ఈ వాసనయే పంచభూతకల్పితమగు శరీరమును దోపింపజేయుచున్నది.

మనోబుద్ధిరహఙ్కార స్తథా తన్మాత్రపఞ్చకమ్
ఇతి పుర్యష్టకం ప్రోక్తం దేహోఽసావాతివాహికః. 50

మనస్సు, బుద్ధి, అహంకారము, పంచతన్మాత్రలు అనువాటితో గూడిన ఆతివాహిక (సూక్ష్మ) దేహమే పుర్యష్టక మనంబడుచున్నది.

అమూర్త ఏవ చిత్తాత్మా ఖత్వమస్యాతిపీనతా
వాతతాస్య మహాగుల్మో దేహతాస్య సుమేరుతా. 51

ఈ చిదాత్మయొక్క లింగశరీరము అమూర్తము; అపంచీకృతము. స్థూలమగు ఆకాశమే పంచీకృతము. దినియొక్క వాయుత్వము మహావృక్షము. దీని శరీరము సుమేరువు. అనగా ఇయ్యవి ఈ లింగశరీరమున లేవు.

విరజస్త్వక్రమేణైవ నిరవస్థస్తు ముక్తిభాక్
సుషుప్తతేకావస్థాస్య జడాః క్రోడీకృతా యయా. 52

ఈ స్థూలత్వము వాస్తవమయిన ముక్తియే సంభవింపదు. వైరాగ్యాదుల నభ్యసించుటవలన కల్పన లన్నియు తొలగిపోయి, వీటికి మూలమనదగు వస్తువు గోచరించును. అప్పుడు జడకల్పనల నన్నిటిని తనలో విలీనమొనర్చుకొను సుషుప్తినిబోలు ముక్తి లభించును.

స్వప్ననామ్నీ తథావస్థా దేహప్రత్యయశాలినీ
అమోక్షం భ్రమతీహాయమితి స్థావరజంగమైః. 53

స్వప్నమునుబోలు సూక్ష్మశరీరమే మోక్షము లభించునంతవఱకు స్థావరజంగమాది యోనుల యందు పరిభ్రమించుచున్నది.

కదాచిద్ధి సుషుప్తస్థః కదాచిత్స్వప్నవత్థితః
ఆతివాహికదేహోఽయం సర్వస్యైవావతిష్ఠతే. 54

ఈ ఆతివాహికదేహమే ఒకప్పుడు స్వప్నమును మఱియొకప్పుడు సుషుప్తిని బొందుచు, వెలయుచున్నది. ఈ విషయ మందఱికిని అనుభవసిద్ధమే.

యదా సుషుప్తభావస్థో భావినః స్వప్నవేధితః
తదా కాలానలసమస్తిష్ఠత్యనుదితాకృతిః. 55

సుషుప్తియందు భవిష్యత్తున కలుగఁబోవు దుఃస్వప్నమును తనలో నిలిపి యొనర్చుకొని, చిత్స్వరూపుఁడగుటవలన ప్రళయాగ్ని వలె బీజభావమున దీపించుచుండును.

స్థావరాద్యాస్వవస్థాసు కల్పవృక్ష దశాసు చ
భవత్యేవ సుషుప్తస్థో ఘనమోహశిలాఘనః. 56

స్థావరాది యోనులయందు ఈ సుషుప్తి అత్యంత ఘనమై యున్నది; కల్పవృక్షాది యోనులు ఒకించుక పుణ్యముచే కలిగినను, మనుష్యులకుండు ప్రబోధము వాటికి లేదు.

సుషుప్తతాస్య జడతా స్వప్నో భ్రాంతేయం హి సంసృతిః
యః ప్రబోధోఽస్య సా ముక్తిస్సజ్జాగ్రద్యాతుతు తుర్యతా. 57

చిత్తము యొక్క జాడ్యప్రకర్షయే సుషుప్తియనియు, చిత్తభ్రమణమే సంసృతియనియు, తత్త్వబోధయే బంధముక్తియనియు, తురీయావస్థయే జాగ్రదవస్థయనియు (సుషుప్తిదృష్టిననుసరించి) చెప్పఁబడుచున్నవి.

జీవప్రబోధాన్ముక్తిర్హి ప్రబోధాత్పరమాత్మతామ్
సోఽభ్యేతి క్షాళితమలం తామ్రం కనకతామివ. 58

జీవుని ప్రబోధమే ముక్తియనంబడుచున్నది, ఈ ప్రబోధమువలన జీవుడు నిర్మలుడై, విశుద్ధమొనర్పబడిన రాగి బంగార మగునట్లు, పరమాత్మయగుచున్నాడు.

జీవప్రబోధాన్ముక్తిర్యా సా చేహ ద్వివిధోచ్యతే
ఏకా జీవన్ముక్తతేతి ద్వితీయా దేహముక్తతా. 59

జీవుని ప్రబోధమగు ముక్తి రెండువిధములుగ చెప్పబడుచున్నది, ఒకటి జీవన్ముక్తి, రెండవది విదేహముక్తి.

జీవన్ముక్తిర్హి తుర్యత్వం తుర్యాతీతం పదం తతః
బోధో జీవః ప్రబోధోఽయం సచ బుద్ధిప్రయత్నతః. 60

తురీయావస్థయే జీవన్ముక్తి. దీనినుండి తురీయాతీతపదము లభించుచున్నది. దీనినే బోధ యందురు. తరువాత జీవుడు ఉత్కృష్టమగు చిన్మాత్రబ్రహ్మస్వరూపమును బొందుచున్నాడు ఈ బోధ బుద్ధియొక్క ప్రయత్నమువలననే (పురుషకారము వలననే) లభించును.

జ్ఞాతిప్రమాణో జీవో న్తర్యో జానాతీహ తన్మయః
పశ్యతీమం భయం చైవ సుదీర్ఘస్వప్నవిభ్రమమ్. 61
మిథ్యోదితః స్వహృదయే స్వస్థవవ శిలీకృతే
జీవానామన్తరే త్వన్యన్న కించిచ్చిత్కలాం వినా. 62

అప్పుడీ శరీరమునందే తత్త్వజ్ఞానమువలన పరమాత్మను గురించిన ప్రమాణముల నన్నిటిని అంతరమున గ్రహించి తన్మయుఁ డగును. అజ్ఞాతుడగు జీవుడుగూడ వాస్తవమునకు స్వస్వరూపమున వెలయుచున్నను, నాతనికి హృదయమున గట్టిగ పేరుకొనిన భయము గూడ ఇంతవఱకు కనంబడు చున్నను, దానిని దీర్ఘమగు స్వప్నవిభ్రమముయని గ్రహించును. ఏలయన. జీవుని యంతరమున చిత్కళ గాక వేఱొండులేదు.

తామేవాన్యతయా పశ్యన్మ్నధైవ పరిశోచతి
జీవాణోరన్తరే త్వన్యన్న కించిత్పరమాదృతే. 63

దానితో అన్యభావమును గాంచి జీవుడు వ్యర్థముగ శోకించుచున్నాడు. జీవునియందు ఆ పరమాత్మగాక వేఱొండేమియును లేదు.

యత్ర యత్ర జగద్దృష్టమహో మాయావిజృమ్భితమ్
స్థాల్యాన్తః క్వథదమ్బూనాం యథా నానా భ్రమీదయః 64
జీవాణూనాం తథైవాన్తర్మిథ్యాసంసరణోదయః
బన్ధోఽస్య వాసనాబన్ధో మోక్షస్స్యాద్వాసనాలయః. 65

ఇటునటు కనంబడు జగత్తు మాయావిజృంభితమే. మూకుడులో మరుగుచున్న నీరు వెవ్వేరు రూపముల దాల్చుచు భ్రమగల్పించునట్లు, జీవులయందుగూడ అలీకమగు ఈ సంసార భ్రమ తోచుచున్నది. జీవునకు వాసనాబంధనమే బంధనము, వాసనాలయమే ముక్తి.

వాసనాన్తోఽస్య సౌషుప్తీ స్వప్నే విస్ఫురతి స్థితిః
ఘనవాసనమోహాఢ్యోఽయం జీవః స్థావరతాదిభాక్. 66

జీవునియొక్క సుషుప్తియే వాసనలయొక్క పరమావధి. తురీయ, తురీయాతీతములు వాసనారహితములు. ఈ వాసనలు స్వప్నమున విచిత్రభావముల స్ఫురించుచున్నవి; అప్పుడే జీవుడు స్థావరాది భావములను పరిగ్రహించుచున్నాడు.

మధ్యస్థవాసనస్తిర్యక్ పురుషస్తనువాసనః
యదా స్తర్జవితేనాన్తో బహిర్జాతా ఘటాదయః. 67

జీవుని వాసనలు మధ్యరకమున నున్న, తిర్యక్-యోనులు బొందుచున్నాడు. వాసనలు కొంచముగనున్న, మనుష్యగంధర్వాది రూపముల బొందును. సుషుప్తితొలగి, ఆపాదమస్తకము ప్రాణాహంకారములు వ్యాపించియున్న, నేను ఇట్టి శరీరముతోగూడుకొని, యున్నాడను అని తలచును, అప్పుడే, ఘటాదికములగు వస్తువులు బాహ్యవస్తువులని తోచును.

జీవైక్యాదుభయోః సత్తా గ్రాహ్యగ్రాహకయోస్తదా
ఆత్మనాత్మసమాలీఢో బహిరన్తర్యదా చితా. 68
తదా గ్రాహ్యగ్రహణధీర్మృగతృష్ణేవ సోదయా.
నేహ సంత్యజ్యతే కించిన్నేహ కించిన్న గృహ్యతే. 69

అప్పుడు చక్షురాది ద్వారముల నిర్గతమైన అంతఃకరణముమంతి వృత్త్యవిచ్ఛిన్నుడైన జీవుని తలన ఘటాదులు వ్యాప్తమై, నేను ఘటమును ఎఱుంగుచున్నాడను అను గ్రాహ్యగ్రాహకరూపమగు వాసనయొక్క సత్త విచిత్రముగ స్ఫురించుచున్నది ఇట్లు అంతఃస్థితమగు ఆత్మచైతన్యమే బాహ్యములగు అనాత్మవస్తువులతోగూడ గ్రాహ్యగ్రాహక-వాసనారూపమున, మృగతృష్ణవలె ప్రకాశించుచున్నది. కనుక, గ్రాహ్యగ్రాహకాది సంబంధములన్నియును వాసనాధ్యస్తములగు భ్రమలే; వాస్తవములుకావు, ఇట, ఆత్మ గ్రహించున దేదియునులేదు, లేక త్యజించున దేదియునులేదు.

బాహ్యాన్తరకలాకారశ్చిదాత్మైకః ప్రకాశతే
త్రిజగచ్చిచ్చమత్కారస్త్వలం భేదవికల్పనైః
శోభితాః స్మశ్చితి చిరాత్సబాహ్యాద్వ్యం న విద్యతే. 70

ఈ చిదాత్మయొక్కటియే బాహ్యాభ్యంతరములగు కళలవలె ప్రకాశించుచున్నది. కనుక, త్రిజగత్తులను చిత్-చమత్కృతియనియే గ్రహింపుము. భేదకల్పనల వలన ప్రయోజనములేదు. (తత్త్వదృష్టి ననుసరించి,) మనమందఱము ఆ చిత్స్వరూపముననే విరాజిల్లుచున్నాము. కాలత్రయములందు, చిద్వ్యతిరిక్తమగు బాహ్యాభ్యంతర-జగత్తులేదు.

అబ్ధిర్యథా జలమపాస్తసమస్తభేదః
ఖాదచ్ఛమేవ సకలం ఘనమేకశుద్ధమ్
సర్వం తథేదమపహాస్తిత భేదజాత
మాద్యం పరం పదమనామయమేవ బుద్ధమ్. 71

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే ఇన్ద్రియార్థోపలమ్భవిచారో నామైకపఞ్చాశః సర్గః ॥ 51 ॥

నిజముగ నాలోచించినయెడల సముద్రమున తరంగబుద్బుదాదు లెవ్వియును లేవు, ఆకాశముకంటెను నిర్మలమగు నీరు ఒక్కటియే యున్నట్లు తెలియగలము. అట్లే జగత్తును గుఱించి ఆలోచించిన ఇందు వాసనలు, అవస్థలు మున్నగు భేదము లెవ్వియును లేవు, అనామయమును, ఆద్యమును, నగు పరమపదమేయని గ్రహింపగలము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ-తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున ఇంద్రియార్థోపలంభవిచారమను ఏబదియొకటవ సర్గము ॥ 51 ॥

ద్విపఞ్చాశః సర్గః

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

[జీవస్వప్నే జగత్త్రాసంసక్త్యా తత్పరిక్షయః
తదర్థమర్జునాఖ్యానం వసిష్ఠేనావతార్యతే.

ఈ సర్గమున జీవుని స్వప్నమగు జగత్తు అనాసక్తివలన నశించునని చెప్పబడుచున్నది. ఈ విషయమును వివరింప అర్జునోపాఖ్యానము ఆరంభింపబడుచున్నది.]

యో జీవస్యాదితః స్వప్నో నానాకలనకోమలః
తమిమం విద్ధి సంసారం న సత్యం నాప్యసన్మయమ్. 1

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:—ప్రతిజీవుని స్వప్నప్రపంచము వేర్వేఱుగను, జాగ్రత్ప్రపంచము ఒకే విధముగను నున్నది. అందఱకును ఒకేవిధముగ కనంబడు జాగ్రదవస్థ స్వప్న మెట్లగును అని తలపకుము. ప్రథమజీవుఁడును, సర్వజీవసమష్టియునునగు హిరణ్యగర్భుని స్వప్నమే మన జాగ్రదవస్థ-ఇదియే కల్పితసంసారము. ఇది సత్యముగాదు లేక అసత్యమును గాదు.

నపుంస ఇవ జీవస్య స్వప్నః సంభవతి క్వచిత్
తేనైతే జాగ్రతో భావా జాగ్రత్స్వప్నకృతోఽత్ర హి 2

సమష్టిజీవుని స్వప్నము వ్యష్టిజీవుని స్వప్నమువంటిది కాదు. మన జాగ్రత్-భావము లన్నియును, అతని జాగ్రత్స్వప్నములు. కనుక, వీటికిని స్వప్నపదార్థములకును భేదములేదు.

జీవస్వప్నమిమం దీర్ఘం క్షిప్రతాప్రతిభాసతః
అసత్యమప్యవస్తుత్వాద్విద్ధి వేద్యవిదాం వర. 3

జ్ఞానిశ్రేష్ఠా! అసత్యమును, అవస్తువును నగు ఈ సమష్టిజీవుని స్వప్నము దీర్ఘమైనదియై యున్నది; మన స్వప్నమువలె క్షణములో నశించుటలేదు. (అందువలన ఒకింత సత్యముగ తోచుట ఆశ్చర్యముకాదు.)

స్వప్నాత్స్వప్నాన్తరమివ గచ్ఛన్తో జీవజీవకాః
అసత్యమేవ పశ్యన్తి ఘనసత్యతయానఘ. 4

అనఘా! ఒక స్వప్నమునుగాంచి మఱియొక స్వప్నమును గాంచునట్లు, హిరణ్యగర్భుని కల్పనవలన జీవించి ఈ జీవులందఱును, జాగ్రత్త అనంబడు అసత్యమునే గాంచుచున్నారు. హిరణ్యగర్భుని కల్పనామహిమ ఇట్టిది.

అజడో జడతా తాత జడే చాజడతోదితా
అసత్యే సత్యతా జీవజీవానుభవమోహతః. 5

వత్సా! అజడమగు (చైతన్యమగు) బ్రహ్మవస్తువును, సమష్టిజీవుని అంశమగు వ్యష్టిజీవుని మోహమునకు వశమై జడముగ గాంచబడుచున్నది.

భానోరప్యన్తరఖిలం పశ్యన్త్రిజగద్భ్రమమ్
భ్రమన్తి స్వప్నసంభ్రాన్తా ఇవ జీవా భిదాలిభిః. 6

స్వయంజ్యోతియగు ఆత్మయొక్క ప్రకాశమువలన జీవులు స్వప్నమున భ్రమించునట్లే, సూర్యునివలన ప్రకాశింపబడు త్రిజగత్తులనున్న జీవులు పరస్పరము భేదకల్పనల నొనర్చుకొనుచు భ్రమించుచున్నారు.

సర్వగత్వాదనన్తత్వాత్స్వస్య జీవస్య జీవతః
యద్భావయన్తి చేతన్తి తదేవాశ్వేతి సత్యవత్. 7

ఈ భ్రమకు మూలకారణుడగు సమష్టిజీవుడు సర్వవ్యాపియును, అనంతుడును నగుట వలన, వ్యష్టిజీవులేయే కల్పనల నొనర్చుచున్నారో అయ్యవి సత్యములుగనే తోచుచున్నవి.

పుణ్డరీకాక్షనిర్దిష్టామసంసక్తగతిం శుభామ్
యామాలిఙ్గ్య మహాబాహో జీవన్ముక్తో మహామునిః. 8
పాణ్డోః పుత్రోఽర్జునో నామ సుఖం జీవితమాత్మనః
క్షపయిష్యతి నిర్దుఃఖం తథా క్షేపయ జీవితమ్ 9

మహాబాహూ! పుండరీకాక్షుడు నిర్దేశించునదియును, శుభకరమును, పాండుపుత్రుడగు అర్జునుడను మహర్షి సమాశ్రయించి దుఃఖరహితుడై సుఖముగ జీవితమును గడపునదియును, అనాసక్తియోగమునగు అర్జునోపాఖ్యానమును వినుము.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

భవిష్యతి కదా బ్రహ్మన్సోఽర్జునః పాణ్డునన్దనః
కీదృశీం చ హరిస్తస్య కథయిష్యత్యసక్తతామ్. 10

శ్రీరాముడు: బ్రహ్మజ్ఞా! పాండునందనుడగు అర్జునుడు ఎప్పుడు అవతరించును? శ్రీహరి ఆయనకు అసంగమును గురించి ఎట్లు ఉపదేశించును?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అస్తి సన్మాత్రమాత్మేతి పరికల్పితనామకమ్
స్థితమాత్మన్యనాద్యన్తే నభసీవ మహానభః. 11

శ్రీవసిష్ఠుడు:-ఆకాశము స్వాశ్రయించుకొని ఆకాశము వెలయునట్లు, కేవలము ఆత్మనాశ్రయించుకొనియే సన్మాత్రము, అస్తిమాత్రము అని పరికల్పింపబడు అద్యంతవిహీనమగు ఆత్మవస్తువు వెలయుచున్నది.

దృశ్యతే విమలే తస్మిన్నయం సంసారవిభ్రమః
కటకాది యథా హేమ్ని తరఙ్గాది యథామ్బసి. 12

బంగారమున కటక, కేయూరాది ఆభరణములును, నీటియందు తరంగములును గాంచబడునట్లు విమలము అనగా నిర్వికారమగు ఆత్మయందు ఈ సంసారవిభ్రమము గాంచబడుచున్నది.

చతుర్దశవిధా భూతజాతయః ప్రస్ఫురన్త్యలమ్
తస్మిన్సంసారజాలేఽస్మిఞ్జాలే శకునయో యథా. 13

వలలో పక్షులు చిక్కుకొనునట్లు, ఈ భ్రమజాలమున చతుర్దశవిధములగు భూతసమూహములు చిక్కుబడుచున్నవి.

తత్రైతే యమచన్ద్రార్కశక్రాద్యాః శంసితక్రమాః
భూతపఞ్చకసంసారలోకపాలత్వమాగతాః. 14

అట్టి, భూతపంచకములతో గూడుకొనిన సంసారమునకును, లోకములకును, శ్రుతిస్మృతులయందు ప్రశంసింపబడిన లోకపాలకులగు యమ, చంద్ర, సూర్య, ఇంద్రాదులు నాయకత్వమును వహించుచున్నారు.

ఇదం పుణ్యముపాదేయం హేయం పాపమిదం త్వితి
తైః స్వసంకల్పఘటితాద్వేదనాత్స్థాపితా స్థితిః. 15

ఇది పుణ్యము, గ్రహణీయము-ఇది పాపము, త్యాజ్యము అను స్వసంకల్పమువలన నే కలుగు జ్ఞానమువలన, వారు స్వాధికారరూపమగు మర్యాదను స్థాపించుచున్నారు.

తస్యాద్య యావదనఘ ప్రవాహపతితే నిజే
కర్మణ్యచలసంకాశస్థిరం చిత్తమవస్థితమ్. 16

అనఘా! అప్పటినుండి ఇంతవఱకు యముడు స్వకర్మప్రవాహమునబడియు కొండవలె స్థిరమగు చిత్తముతోడనే యుండెను.

భగవాన్స యమః కించిద్గతే ప్రతిచతుర్యుగే
తపః ప్రకురుతే భూతదలనాత్పాపశఙ్కయా. 17

భగవంతుడగు యముడు ప్రతి ద్వాపరయుగాంతమున ప్రాణులను హింసించుటవలన కలుగు పాపమునకు భయపడి తప మొనర్చుచుండును.

కదాచిదష్టౌ వర్షాణి దశ ద్వాదశ వాపి చ
కదాచిత్పఞ్చసప్తాది కదాచిత్షోడశాపి చ. 18

ఒకప్పుడు ఎనిమిదేండ్లును, మరొకప్పుడు పది లేక పదిరెండేండ్లును, మఱొకప్పుడు ఐదు లేక ఏడేండ్లును, మఱొకప్పుడు పదునాఱు ఏండ్లును తపమాచరించును. ఇట్లు తపోనియతుడై యముడు ఔదాస్యమును వహింప, మృత్యు నీ జగత్తు నందలి ఏ ప్రాణిని హింసింపదు.

ఉదాసీనవదాశీనే తస్మిన్నియమసంస్థితే
న హినస్తి జగజ్జాలే మృత్యుర్భూతాని కానిచిత్. 19

ఇట్లు తపోనియతుడై యముడు ఔదాస్యమును వహింప, మృత్యువీ జగత్తునందలి ఏ ప్రాణిని హింసింపదు.

తేన నీరన్ధ్రభూతౌఘ నిఃసంచారం మహీతలమ్
భవతి ప్రావృషి స్వేదీ కుఞ్జరో మశకై రివ. 20

అందువలన, భూమండలము, వర్షకాలమున స్వేదయుక్తమగు మదగజమును మశకము లాక్రమించునట్లు, బహువిధములగు జీవులతో నిండియుండును.

అథ తాని విచిత్రాణి భూతాని బహుయుక్తిభిః
క్షపయన్తి సురా రామ భువో భారనివృత్తయే. 21

రామా! అనంతరము దేవతలీ విచిత్ర జీవులను భూభారమును తగ్గింప నానావిధోపాయముల సంహారమొనర్తురు.

ఏవం యుగసహస్రాణి వ్యవహారశతాని చ
సమతీతాన్యనన్తాని భూతాని చ జగన్తి చ. 22

ఈరీతిగ భూభారమును తగ్గించుట కొన్ని వేల మార్లు జరిగినది; అనంతములగు జగత్తులు, భూతములు సంహరింపబడినవి.

వైవస్వతోఽద్య తు యమో య ఏష పితృనాయకః
అనేన త్వధునా సాధో పరిక్షీణేషు కేషుచిత్. 23

యుగేష్వఘవిఘాతాయ వర్షాణి ద్వాదశాత్మనా
వ్రతచర్యేహ కర్తవ్యా దూరాస్త జనకర్షణా. 24

ఇప్పుడున్న పితృనాయకుడగు యముడు సూర్యపుత్రుడు. సాధూ! ఇప్పుడు కొన్నియుగములు గడవ, ప్రాణిహింసవలన గలిగిన పాపమును బోగొట్టుకొన, ప్రాణిపీడనమునువదలి ద్వాదశవర్షకాలమాతడు తప మాచరించును.

తేనేయముర్వీ నీరన్ధ్రై భూతైర్మర్త్యైరమృత్యుభిః
దీనా ప్రపన్నా గుల్మైవ భారభూతైర్భవిష్యతి. 25

అందువలన ఈ లోకము భూమృత్యురహితులగు మానవులతోడను, వనగుల్మములతోడను నిండి, భారవంత మగుగలదు.

భూభారపరిభూతాఙ్గీ హరిం శరణమేష్యతి
కాన్తా దస్యునరాభూతా దీనా పతిమివ ప్రియా. 26

దస్యు పరాభూతమును, దీనయగు రమణి పతి నాశ్రయించునట్లు, భారమును సహింప జాలక పృథివి శ్రీహరిని శరణుబొందును.

హరిర్దేహద్వయేనాథ మహీమవతరిష్యతి
దేవాంశై రఖిలైః సార్థం నరనారాయణం గతైః. 27

అప్పుడు శ్రీహరి దేవాంశనంతటిని బరిగ్రహించి, నరనారాయణులను రెండు రూపములతో భూమిపై అవతరించును.

వసుదేవసుతస్త్వేకో వాసుదేవ ఇతి శ్రుతః
దేహో భవిష్యతి హరేర్ద్వితీయః పాణ్డవోఽర్జునః. 28

అందొక రూపము దేవసుతుడగు వాసుదేవుడనియు, మతి రెండవది పాండు పుత్రుడగు అర్జునుడనియు, ప్రసిద్ధికెక్కును.

యుధిష్ఠిర ఇతి ఖ్యాతో ధర్మపుత్రో భవిష్యతి
అమ్భోధిమేఖలాభూపః పాణ్డోః పుత్రం స ధర్మవిత్. 29

ధర్మనందనుడు యుధిష్ఠిరుడను నామమున పాండుని జ్యేష్ఠపుత్రుడగును; సముద్రమేఖలయగు భూమికంతటకిని రాజై, ధర్మవేత్తయగును.

దుర్యోధన ఇతి ఖ్యాత స్తస్య భ్రాతా పితృవ్యజః
భవిష్యతి దృఢద్వేష్టా భీమో బభ్రుర హేరివ. 30

దుర్యోధనుడను వాతడు ఆయన పితృవ్యపుత్రుడగును. అతనికిని భీమునకును సర్పనకులములవలె విరోధము కలుగును.

అన్యోన్యం హరతోరుర్వీం తయోః సంగ్రామలోలయోః
అష్టాదశాత్ర తాక్షౌహిణ్యో ఘటిష్య న్త్యత్ర భీషణాః. 31

వారు పరస్పరము ఓడించుకొని, భూమండలమును బొంద, పదునెనిమిది అక్షౌహిణుల సైన్యమును సమకూర్తురు.

తత్క్షయేణ విభారత్వం భువో విష్ణుః కరిష్యతి
రాఘవాఽర్జునదేహేన బృహద్గాణ్డీవధన్వనా. 32

రాఘవా! విష్ణువే స్వయముగ, గాండీవధారియగు అర్జునరూపముతో, ఆ సైన్యమును సంహరించి, భూభారమును తగ్గించును.

విష్ణోరర్జుననామాఽథో ప్రాకృతం భావమాస్థితః
హర్షామర్షాన్వితో దేహో నరధర్మా భవిష్యతి. 33

అనంతరము, విష్ణుని ఆ యర్జున శరీరము పాకృత భావమును బొంద, హర్షామర్షాన్వితమును, అజ్ఞానయుక్తమును అగును.

సేనాద్వయగతాన్దృష్ట్వా స్వజనాన్మరణోన్ముఖాన్
విషాదమేష్యత్యుద్యోగం యుద్ధాయ న కరిష్యతి. 34

ఇరువాగులయందున్న తన బంధుగులను గాంచి అర్జునుడు విషాదమును బొందును; యుద్ధప్రయత్నమును ఒనర్పడు.

తమర్జునాభిధం దేహం ప్రాప్తకార్త్యైకసిద్ధయే
హరిర్బుద్ధేన దేహేన బోధయిష్యతి రాఘవ. 35

రాఘవా! అర్జుననామమును బొందిన ఆ శరీరమును, స్వతఃసిద్ధ ఆత్మబోధయుక్తముగు కృష్ణ దేహమున ఆ హరి ప్రబోధమొనర్చును.

న జాయతే మ్రియతే వా కదాచి
న్నాయం భూత్వా భవితా వా న భూయః
అజో నిత్యః శాశ్వతోఽయం పురాణో
న హన్యతే హన్యమానే శరీరే. 36

ఈ ఆత్మకు జననమరణములు లేవు, దీనికి షడ్విధ భావవికారములు లేవు, ఇది జన్మించియుండలేదు, ఇక ముందు జన్మను బొందదు, నిజము, నిత్యము, శాశ్వతము, పురాతనము. శరీరము వినష్ట మొనర్పబడినను దీనికి వినాశనములేదు.

య ఏనం వేత్తి హన్తారం యశ్చైనం మన్యతే హతమ్
ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యతే 37

ఈ ఆత్మను చంపుచున్నాను అనియు, హతమైనదనియు తలచు వారిద్వరును ఆత్మతత్త్వము నెఱుంగనివారు; ఇది ఎవ్వరిని చంపుటలేదు, ఎవ్వరిచేతను చంపబడదు,

అనన్తస్యైకరూపస్య సతః సూక్ష్మస్య ఖాదపి
ఆత్మనః పరమేశస్య కిం కథం కేన నశ్యతి. 38

అనంతమును, ఏకరూపమును, సత్స్వరూపమును, ఆకాశముకంటెను సూక్ష్మమును, పరమేశ్వరుడునునగు ఈ ఆత్మను ఎవరు ఎట్లు నాశన మొనర్పగలరు?

అనన్తమవ్యక్తమనాదిమధ్య
మాత్మానమాలోకయ సంవిదాత్మన్
సంవిద్వపుః స్ఫారమలబ్ధదోష
మజోఽసి నిత్యోఽసి నిరామయోఽసి. 39

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అర్జునోపాఖ్యానే నరనారాయణావతారకథనంనామ ద్విపఞ్చాశః సర్గః ॥ 52 ॥

జ్ఞానమయా! నీవు ఆత్మ నిట్లు అనంతము, అవ్యక్తము ఆదిమధ్యాంతరహితము, అని గ్రహింపుము. నీవు చైతన్యస్వరూపమునుబొంది, అపరిచ్ఛిన్నుడవును, దోషరహితుడవును అయితివి, నీవు అజుడవు, నిత్యుడవు, నిరామయుడవు. అందువలన బంధుసంయోగ వియోగ జనితములగు సుఖదుఃఖములు నిన్ను స్పృశింపజాలవు.)

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున నరనారాయణావతారకథనము ఏబదిరెండవ సర్గము ॥ 52 ॥

త్రిపఞ్చాశః సర్గః.

[సర్వత్యాగేఽహంకృతేస్త్యాగః సఙ్గత్యాగాదిలక్షణమ్
ఉపాస్యజ్ఞేయరూపే చదశాభేదవ్యక్తిశ్చ తే.
ఈ సర్గమున అహంకారత్యాగము, సంగత్యాగముయొక్క లక్షణము, ఉపాస్యజ్ఞేయరూపములగు స్థితులు వర్ణింపబడుచున్నవి.]

శ్రీభగవానువాచః—

అర్జున త్వం సహాత్మా త్వమభిమానమలం త్యజ
జరామరణనిర్ముక్తః స్వయమాత్మాసి శాశ్వతః. 1

శ్రీభగవంతుడు:—అర్జునా! నీవు హంతనను అభిమానమలమును పరిత్యజింపుము; శాశ్వతమును, జరామరణనిర్ముక్తమును అగు ఆత్మయే నీవు.

యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే
హత్వాపి స ఇమాంల్లోకాన్న హన్తి న నిబధ్యతే. 2

ఎవ్వని కహంకారములేదో, ఎవ్వని బుద్ధి లిప్తముగాకుండకుండునో, అతడే జగత్తునందున్న ప్రాణులను జంపియు జంపుచుండుటలేదు. అతని నెవ్వరును బంధించజాలరు.

యైవ సంజాయతే సంవిదన్తః సైవానుభూయతే
అయం సోఽహమిదం తన్మ ఇత్యన్తః సంవిదం త్యజ. 3

అంతరమున ఎట్టి జ్ఞానము కలుగుచున్నదో, బయటకూడ అట్టి అనుభవమే తోచుచున్నది. అందువలన 'నేను ఇట్టి వాడను' అను అభిమానమును త్యజింపుము,

అనయైవ చ యుక్తోఽస్మి నష్టోఽస్మీతి చ భారత
అభితః సుఖదుఃఖాభ్యామవశః పరిలిప్యసే. 4

భారతా! ఈతీరుగ హంకృత్యాది అభిమానముతోగూడి, వాటివలన కలుగు పాపాదులవలన వినష్టమగుచున్నాడనని తలచి, సుఖదుఃఖములకు వశీభూతుడవై పరితపించుచున్నాడవు.

స్వాత్మాంశైః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి భాగశః
అహంకారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే. 5

ఆత్మను ఆవరించి, దానియొక్క అంశములనితోచు గుణములే కర్మల నాచరించుచున్నవి; కాని అంహంకారవిమూఢుడగు మనుష్యుడు తన్ను కర్తయని భావించుకొనుచున్నాడు.

చక్షుః పశ్యతు కర్ణశ్చ శృణోతు త్వక్స్పృశత్విదమ్
రసనా చ రసం యాతు కాత్ర కోఽహమితి స్థితిః. 6

కన్నులు జూచుగాక, చెవులు వినుగాక, త్వగింద్రియము స్పర్శించునుగాక, జిహ్వరుచి చూచుగాక-వీటితో నాకు సంపర్కమేమి?

కలనాకర్మణి రత్తే మనస్యపి మహాత్మనః
న కశ్చిదత్రాహమితి క్లేశభాగేక ఏవ తే. 7

మహాత్ముల అంతఃకరణమే కార్యముల నాచరించుచున్నది. ఆత్మకిట్టి సంబంధమును లేదు. అగుచో కష్టము బొందుదురని నీవు భావించువారితో ఆత్మకేమి సంబంధము?

బహుభిః సమవాయేన యత్కృతం తత్ర భారత
ఏకోఽభిమానదుఃఖేన హాస్యాయైన హి గృహ్యతే. 8

భారత! పెక్కుమందితో కలసి యొనరించిన పనికి 'నేనొక్కడనే కర్తను'ని అభిమానము బూనుట హాస్యాస్పదము,

కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరింద్రియైరపి
యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే 9

ఆరురుక్షువులను యోగిపురుషులు మనోవాక్కాయములను త్రికరణములతోడను, ఇంద్రియములతోడను, చిత్తశుద్ధికొఱకు నిస్సంగభావమున కర్మ నాచరించుచున్నారు.

అహంత్వవిషచూర్ణేన యేషాం కాయో న మారితః
కుర్వన్తోఽపి హరన్తోఽపి నచ తే నిర్వికారికాః. 10

అహంకారవిషచూర్ణమెవ్వరు శరీరమున అలముకొనియుండలేదో, ఎవ్వరు రాగద్వేషాదులను త్యజించియున్నారో, వారు లోకవ్యవహారముల నాచరించుచున్నను ఆచరింపనివారే యగుచున్నారు. భోగించుచున్నను భోగింపనివారే యగుచున్నారు.

న క్వచిద్రాజతే కాయో మమతామేధ్యదూషితః
ప్రాజ్ఞోఽప్యతిబహుజ్ఞోఽపి దుఃశీల ఇవ మానవః. 11

శీలరహితుడగువాడు ప్రాజ్ఞుడైనను, పండితుడైనను శోభింపనట్లు మమత్వమను అమేధ్యదూషితమగుచో ఈ శరీరము శోభింప జాలదు.

నిర్మమో నిరహంకారః సమదుఃఖసుఖః క్షమీ
యః స కార్యమకార్యం వా కుర్వన్నపి న లిప్యతే. 12

మమత్వహీనుడును, అహంకారవిహీనుడును, సుఖదుఃఖముల సమానముగ జూచువాడును, క్షమాశీలుడును నగువాడు కార్యాకార్యముల నాచరించుచున్నను, లిప్తుడవడు.

ఇదం చ తే పాణ్డుసుత స్వకర్మ క్షాత్రముత్తమమ్
అపి క్రూరమతి శ్రేయః సుఖాయైవోదయాయ చ. 13

పాండుసుతా! ఈ క్షాత్రకర్మయే నీపట్ల ఉత్తమము. క్రూరమైనను శ్రేయముకొఱకు, సుఖోదయముకొఱకు ఇది కారణమగుచున్నది.

అపి కుత్సితమప్యన్యదప్యధర్మమయక్రమమ్
శ్రేష్ఠం తే స్వం యథా కర్మ తథేహామృతవాన్భవ. 14

కుత్సితమును, పూజార్హులగువారిని వధించుటతో గూడినదే యయ్యును స్వధర్మమగు ఈ యుద్ధము నాచరించి అమరణధర్మమగు విజయమును బొందుము; అమృతుడ వగుము.

మూర్ఖస్యాపి స్వకర్మైవ శ్రేయసే కిము సన్మతేః
మతిర్గలదహంకారా పతితాపి న విద్యతే. 15

మూర్ఖునకుగూడ స్వకర్మయే శ్రేయోదాయక మగుచుండ, బుద్ధిమంతుని సంగతి వేఱుగ చెప్పవలయునా? అహంకార విహీనులైనచో, మహాపాతకాదుల బడియు లిప్తులవరు.

యోగస్థ కురు కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా ధనంజయ
నిఃసఙ్గస్త్వం యథాప్రాప్తకర్మవాన్న నిబధ్యతే. 16

ధనంజయా! నీవు బ్రహ్మపూర్ణమగు బుద్ధితో ఆసక్తిని త్యజించి కర్మల నాచరింపుము, ఇట్లు నిస్సంగివై యథాప్రాప్తములగు కర్మల నాచరించుచున్న బద్ధుడవు కాజాలవు.

శాన్తబ్రహ్మవపుర్భూత్వా కర్మ బ్రహ్మమయం కురు
బ్రహ్మార్పణసమాచారో బ్రహ్మైవ భవతి క్షణాత్. 17

శాంతమగు బ్రహ్మతనువుతో బ్రహ్మమయములగు కర్మల నాచరింపుము. బ్రహ్మార్పణ మగు ఆచరణము గలవాడు క్షణములో బ్రహ్మమేయగును.

ఈశ్వరార్పితసర్వార్థ ఈశ్వరాత్మా నిరామయః
ఈశ్వరః సర్వభూతాత్మా భవ భూషితభూతలః. 18

లేక ఈశ్వరునకు సర్వకర్మలను సమర్పించి. ఈశ్వరాత్ముడవును నిరామయుడవును కమ్ము! ఈశ్వరుడే సర్వభూతముల వెలయుచున్నాడని గ్రహించుచో నీవు భూమండలమును అలంకరించు వాడవే యగుదువు.

సంన్యస్తసర్వసంకల్పః సమః శాన్తమనా మునః
సంన్యాసయోగయుక్తాత్మా కుర్వన్ముక్తమతిర్భవ. 19

కావున్న, సంకల్పముల నన్నిటిని సంపూర్ణముగ త్యజించి, శాంతచిత్తుడవును, మననశీలుడవును, సమదర్శివియును కమ్ము. దీనివలనగూడ నీవు ముక్తినిబొందగలవు.

అర్జున ఉవాచ:—

సఙ్గత్యాగస్య భగవంస్తథా బ్రహ్మార్పణస్య చ
ఈశ్వరార్పణరూపస్య సంన్యాసస్య చ సర్వశః. 20
తథా జ్ఞానస్య యోగస్య విభాగః కీదృశః ప్రభో
క్రమేణ కథయైతన్మే మహామోహనివృత్తయే. 21

అర్జునుడు:—భగవంతుడా! సంగత్యాగము, బ్రహ్మార్పణము, ఈశ్వరార్పణము, సన్యాసము, జ్ఞానము, యోగముల విభాగమెట్టిది? ప్రభూ! నా యజ్ఞానమోహము తీయుటకు ఈ విషయములను వివరించిచెప్పుము.

శ్రీభగవానువాచ:—

సర్వసంకల్పసంశాన్తా ప్రశాన్తఘనవాసనమ్
న కించిద్భావనాకారం యత్తద్బ్రహ్మ పరం విదుః. 22

భగవంతుడు:—సంకల్పములన్నియును సంశాంతించిపోవ లభించు నిర్వికల్పకస్వరూపమే బ్రహ్మపదమని చెప్పబడుచున్నది.

తదుద్యోగం విదుర్జ్ఞానం యోగం చ కృతబుద్ధయః
బ్రహ్మ సర్వం జగదహం చేతి బ్రహ్మార్పణం విదుః. 23

కృతబుద్ధులగు జ్ఞానులు పైనచెప్పబడిన స్థితిని పొందజేయు యత్నమే జ్ఞానము, యోగము అని చెప్పబడుచున్నది. నేను, జగత్తు మున్నగువాటియందుండు అహంభావమును బ్రహ్మమున అర్పించుటయే — అధ్యాసను అధిష్ఠానమున పర్యవసింపజేయుటయే — బ్రహ్మార్పణమనంబడుచున్నది.

అన్తఃశూన్యం బహిఃశూన్యం పాషాణహృదయోపమమ్
శాన్తమాకాశకోశాచ్ఛం న దృశ్యం న దృశః పరమ్. 24

అంతశ్శూన్యమును, బహిశ్శూన్యమును, పాషాణమువలె చిద్ఘనమును, శాంతమును, ఆకాశకోశమువలె స్వచ్ఛమును, దృశ్యముగానిదియునగు ఆ పరమ దృక్ - వస్తువు వెలయుచున్నది.

తత ఉదద్యదుత్థాసమీపదన్యతయోదితమ్
స జగత్ప్రతిభాసోఽయమాకాశమివ శూన్యతా. 25

దానినుండియే ఈ జగత్తు ఉదయించి, దానినుండి వేరైనట్లు తోచుచున్నది. కాని, ఈ ప్రతిభాసగంధర్వనగరమువలె అలీకమే.

భావోఽహమితి కోప్యేష ప్రత్యేకముదితశ్చితేః
కోటికోట్యంశకలితః క ఇవైసం ప్రతిగ్రహః. 26

బ్రహ్మమున జగత్తు ఆరోపింపబడినట్లే, కోట్యంశములందలి కోట్యంశములగు జీవులను భ్రమగూడ ఏర్పడినది. ఈ భ్రమయందు చిక్కుకొనగూడదు.

అపృథగ్భూత ఏవైష పృథగ్భూత ఇవ స్థితః
పృథక్త్వం హి న పర్యన్తో నాహమిత్యవగచ్ఛతి. 27

పరిచ్ఛేదరహితమగు బ్రహ్మవస్తువే పరిచ్ఛేదయుక్తమైనట్లు చూపట్టుచున్నది. బ్రహ్మమున పరిచ్ఛిన్నత, మఱల అపరిచ్ఛిన్నతయందు అహంభావమున్న యుక్తియుక్తములు గావు. ఉపపత్తిరహితమగు ఈ పృథక్త్వము హేయము.

యథేహాహం తథేహాస్తి ఘటాదీహాపి మర్కటః
స్వమీహైవ తథామ్భోధిః కిమహన్తాం ప్రతి గ్రహః. 28

ఈ అహంకార - మర్కటము బ్రహ్మమునుండి వేఱుగానట్లు, హస్తిఘటాదులుగూడ వేరు కావు. మహత్త్వము, సముద్రము మున్నగునవన్నియును పూర్ణబ్రహ్మముగాక వేఱొండుగావు. అగుచో వీటియందు అభినివేశమేల ?

వికల్పభేదే స్ఫురితే సంవిత్సారమయాత్మని
వైచిత్ర్యేణ విచిత్రేపి కిమేకత్వేఽపి నో గ్రహః. 29

విచిత్రములగు వైచిత్ర్యములు (విభిన్నభావములు) జ్ఞానమయమగు ఆత్మయందు సంస్ఫురించుచున్నవి. అగుచో, దీనికంటె వేఱుగాని ఏకత్వమునందే అభినివేశమేల యుండరాదు?.

ఇతి జ్ఞాతవిభాగస్య బుద్ధా తస్య పరిక్షయః
కర్మణాం యః ఫలత్యాగస్తం సంన్యాసం విదుర్బుధాః. 30

ఈరీతిగ విమర్శించి సారాసారములను గ్రహించిన పురుషుని బుద్ధియందు అహంమమతా భావము ఉపశమించిపోవును. అప్పుడాతనికి కర్మల ఫలత్యాగము సిద్ధించును. దీనికే సన్న్యాస మందురు.

త్యాగః సంకల్పజాలానామసంసర్గః స కథ్యతే
సమస్తకలనాజాలస్యేశ్వరత్వైకభావనా. 31

గలితద్వైతనిర్భాసమేతదేవేశ్వరార్పణమ్
అబోధవశతో భేదో నాస్త్యేవైషాం చిదాత్మని 32

దీనివలన సంకల్ప - త్యాగమను అసంగస్థితి చేకూరును. కల్పనల నన్నిటిని ఈశ్వరుని యందు ఏకీభూతమొనర్చి, ద్వైతబుద్ధిని విలీనమొనర్చుటయే ఈశ్వరార్పణ మనంబడుచున్నది. అజ్ఞానమువలననే ఈ భేదములు చిదాత్మయందు కల్పింపబడుచున్నవి.

బోధాత్మా కిల శబ్దార్థో జగదేకం న సంశయః
అహమాశా జగదహం త్వమహం కర్మచాప్యహమ్. 33

కాలోఽహమహమద్వైతం ద్వైతం చాహమహం జగత్
మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు
మామేవైష్యసి యుక్త్వైవమాత్మానం మత్పరాయణః. 34

జ్ఞానికి బ్రహ్మము, జగత్తుయు నొక్కటే. దిక్కులు. జగత్తు. కర్మ, తదాశ్రయము, కాలము, అద్వైతము, తద్భ్రాంతియగు జగత్తు మున్నగునవన్నియును నేనే. నాయందు మనస్సునుంచుము; నాభక్తుడవు కమ్ము, నన్ను యజింపుము, నమస్కరింపుము; ఇట్లు నాయందు చిత్తమును నిల్పి నాభావముతో గూడిన, నన్నే పొందెదవు.

అర్జున ఉవాచః—

ద్వే రూపే తవ దేవేశ పరం చాపరమేవ చ
కీదృశం తత్కదారూపం తిష్ఠామ్యాశ్రిత్య సిద్ధయే. 35

అర్జునుడు:— దేవేశా! నీకు పరము, అపరములను రెండు రూపములున్నవి కదా. అవి ఎట్టివి? వీనిలో సెద్దాని నాశ్రయింప సిద్ధిని బొందగలను.

శ్రీభగవానువాచ:—

సామాన్యం పరమం చైవ ద్వే రూపే విద్ధి మేఽనఘ
పాణ్యాదియుక్తం సామాన్యం శఙ్ఖచక్రగదాధరమ్. 36

శ్రీభగవంతుడు: అనఘా! నాకు సామాన్యము,పరము అను రెండురూపము లున్నవని గ్రహింపుము. అందు హస్తపాదాది అవయవములతోడను, శంఖచక్రగదాది ఆయుధములతోడను గూడినది సామాన్యరూపము,

పరం రూపమనాద్యన్తం యన్మమైకమనామయమ్
బ్రహ్మాత్మపరమాత్మాదిశబ్దైనైతదుదీర్యతే. 37

పరిరూపము అద్యంతవిహీనము, అనామయము; అయ్యది బ్రహ్మ ఆత్మ, పరమాత్మ మున్నగు శబ్దముల పేర్కొనఁబడుచున్నది.

యథాపద ప్రతిబుద్ధ స్త్వమనాత్మజ్ఞతయా స్థితః
తావచ్చతుర్భుజాకార దేవపూజాపరో భవ. 38

నీవు ప్రబోధము నందనై ఆత్మజ్ఞానవిహీనుఁడవుగ నున్నంతవఱకు చతుర్భుజాకారమును వేదవిధిననుసరించి పూజింపుము.

తత్క్రమాత్సంప్రబుద్ధ స్త్వం తతో జ్ఞాస్యసి తత్పరమ్
మమ రూపమనాద్యన్తం యేన భూయో న జాయసే. 39

పిదప చిత్తశుద్ధిని బొంది ప్రబుద్ధుఁడవైన నీవు పరమరూపమును గ్రహింపఁగలవు, అనాద్యంతమగు ఆ రూపమును గ్రహింప నీవు మరల జన్మింపవు.

యది వా వేద్యవిజ్ఞాతో భావ స్తదరిమర్దన
తన్మమాత్మాత్మనాత్మానమాత్మనశ్చాశు సంశ్రయ. 40

అరిమర్దనా! నీవు చిత్తశుద్ధిని బడసి గ్రహింపఁదగినదానిని గ్రహించియున్న, విజ్ఞానైకస్వభావమగు బ్రహ్మము శుద్ధమని తలఁచుచో, జీవేశ్వరులనఁబడు త్వం, తత్ పదార్థముల శోధించి, ఏకరసమగు అఖండ పరిపూర్ణాత్మను గ్రహించి, దాని నాశ్రయింపుము.

ఇదం చాహమిదం చాహమితి యత్త్వవదామ్యహమ్
తదేతదాత్మత త్త్వం తు తుభ్యం వ్యపదిశామ్యహమ్. 41

'ఇది నేను, నేనియ్యది' అని విభూతులను ఉపదేశించుట. నీకు ఆత్మతత్త్వమును దెలియపరచుటకే, (ఇట్లు నుడువునప్పుడు నేను ఆయావస్తువుల అధిష్ఠానమగు ఆత్మతత్త్వమునే సూచించియుంటిని.)

మన్యే సాధువిబుద్ధోసి పదే విశ్రాన్త వానసి
సంకల్పైరవముక్తో౽సి సత్త్యైకాత్మమయో భవ. 42

ఈ ఉపదేశప్రభావమున నీవు ప్రబుద్ధుఁడవై పరమపదమున సంపూర్ణముగ విశ్రాంతుఁడవైతివని తలఁచుచో, నీ శంకలన్నియును తొలఁగినచో, సత్యమగు ఏకాత్మయందే వెలయుము.

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని
పశ్య త్వం యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః. 43

నీవు యోగయుక్తుఁడవును, సర్వత్ర సమదర్శియునునై, సర్వభూతములయందున్న ఆత్మను, ఆత్మయందు సర్వభూతములను గాంచుము.

సర్వభూతస్థమాత్మానం భజత్యేకత్వమాత్మనః
సర్వథా వర్తమానో౽పి న స భూయో౽భిజాయతే. 44

ఆత్మ - ఏకత్వదృష్టితో సర్వభూతముల వెలయు ఆత్మను గాంచుచున్నయెడల నీవు సర్వవిధ కార్యముల నాచరించుచున్నను, మరల జన్మింపవు.

ఏకత్వం సర్వశబ్దార్థ ఏకశబ్దార్థ ఆత్మనః
ఆత్మాపి చ న సన్నాసద్గతో యస్యాశు తస్య తత్. 45

(సర్వభూతములు అని పైన వర్ణింపబడినది మరల వివరింపబడుచున్నది.) సర్వశబ్దము యొక్క అర్థము ఏకత్వము, ఏకత్వమున ఆత్మ. ఇది సత్తనంబడు స్థూలభూతములు కాదు, లేక అసత్తనంబడు సూక్ష్మభూతములును గాదు. అనుభవముహూర్తమునకే ఇయ్యది పొందబడుచున్నది.

త్రైలోక్యచేతసామన్తరాలోకో యః ప్రకాశకః
అనుభూతిముపాహూఢః సోఽహమాత్మేతి నిశ్చయః. 46

ముల్లోకములనున్న చిత్తముల అంతరమున వెలయుచు వాటిని ప్రకాశింపచేయుచు, 'నేను' అని తోపింపచేయునదియే ఆత్మయని నిశ్చయింపబడుచున్నది.

త్రైలోక్యపయసామన్తర్యో రసానుభవః స్థితః
గవ్యానామబ్ధిజానాం చ సోఽయమాత్మేతి భారత. 47

ముల్లోకములనున్న సముద్రముల వెలయు నీటియొక్క ఉనికి, ఆవులయొక్కయు, లవణాదులయొక్కయు రసానుభూతియే ఆత్మ.

అన్తః సర్వశరీరాణాం యః సూక్ష్మోఽనుభవః స్థితః
ముక్తోఽనుభవనీయేన సోఽయమాత్మాస్తి సర్వగః. 48

ఏ సూక్ష్మానుభూతి సర్వశరీరముల వెలయుచున్నదో, ఎయ్యది విషయముల కూడికనుండి వెలువడి అత్యంత సూక్ష్మమై వెలయుచున్నదో, ఆ ఆత్మయే సర్వవ్యాపియై తనరుచున్నది.

సమగ్రపయసామన్తర్యథా ఘృతమివ స్థితమ్
తథా సర్వపదార్థానాం దేహానాం సంస్థితః పరః. 49

పాలన్నిటియందు నెయ్యియున్నట్లు, అన్నిపదార్థములయందు, శరీరములన్నిటియందు ఆత్మ వెలయుచున్నది.

సర్వామ్బునిధిరత్నానాం సబాహ్యాభ్యన్తరే యథా
తేజస్తథాస్మి దేహానామసంస్థిత ఇవ స్థితః 50

అన్నిసముద్రములవెలయు రత్నములయందున్న కాంతియే వాని బహిఃప్రకాశమునకు గారణమగునట్లు, శరీరములయందు వెలయకయు వెలయుచున్నట్లగపడు ఆత్మయొక్క అంతస్తేజమే వాటి బహిఃప్రకాశమునకు గారణమగుచున్నది.

యథా కుమ్భసహస్రాణాం సబాహ్యాభ్యన్తరే నభః
జగత్త్రయశరీరాణాం తథాత్మాహమవస్థితః. 51

ఘటసమూహముయొక్క బహిరంతరముల ఆకాశము వెలయుచున్నట్లు, ముల్లోకములనున్న శరీరముల అభ్యంతరూపకమగు ఆత్మయే వెలయుచున్నది.

ముక్తాఫలశతౌఘానాం తన్తుః ప్రోతవపుర్యథా
తథాయం దేహలక్షాణాం స్థిత ఆత్మాస్త్వలక్షితః. 52

ముత్యముల నడుమయందు దారము గ్రుచ్చబడి అగుపడకుండ నుండునట్లు, ఈశరీరసమూహములయందుగూడ ఆత్మ అలక్షితమై వెలయుచున్నది.

బ్రహ్మాదౌ తృణపర్యన్తే పదార్థనికురమ్బకే
సత్తాసామాన్యమేతద్యత్తమాత్మానమజం విదుః. 53

ఆబ్రహ్మస్తంబపర్యంతము వెలయు పదార్థములన్నియును ఏ నిర్వికార-ఆత్మయందు అధ్యస్తము లగుచున్నవో, అద్దానిని జ్ఞానులు జన్మరహితము అనగా విపరిణామరహితమని ఎఱుంగుదురు.

తదీషత్స్ఫురితాకారం బ్రహ్మ బ్రహ్మైవ తిష్ఠతి
అహన్త్వాది జగత్త్వాది క్రమేణ భ్రమకారిణా. 54

అహంకారము, జగత్తు మున్నగు భ్రమలకు కారణమగు ఈ ఆత్మ, అధ్యాసవలన రత్నప్రభవలె లేనిరూపమును బొందినను, అయ్యది బ్రహ్మముగనే యున్నది. స్వస్వరూపము గోల్పోవుటలేదు,

ఆత్మైవేదం జగద్రూపం హన్యతే హన్తి వాత్ర కిమ్
శుభాశుభైర్జగద్దుఃఖైః కిమన్యార్జున లిప్యతే. 55

ఈ జగత్తుయొక్క వికారములన్నియును ఆత్మయే; ఏకమగు ఈ ఆత్మ ఎవరిని చంపుచున్నది, లేక ఎవరిని చంపగలదు? అర్జునా! శుభాశుభములగు జాగతిక దుఃఖముల లిప్తుడవగుచుంటివేల?

ప్రతిబిమ్బేష్వివాదర్శసమం సాక్షివదవస్థితమ్
నశ్యత్సు న వినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతి. 56

ప్రతిబింబములకు అద్దమువంటిదియును, సాక్షివలె వెలయుచున్నదియును, నశించు శరీరములయందవినాశియై వెలయునదియు నగు ఆత్మను గాంచువాడే యథార్థదర్శకుడు.

ఇదం చాహమిదం నేతి ఇతీదం కథ్యతే మయా
ఏవమాత్మాస్మి సర్వాత్మా మామేవం విద్ధి పాణ్డవ. 57

పాండవా! 'శరీరము లన్నిటియందు అహమహమికగతోచు చిదంశయే నేను, జడములగు దేహేంద్రియాది విషయములు నేను కాను' అని నేను నుడువునదికూడ దర్పణమున ప్రతిఫలించు పదార్థములను నిషేధించి దర్పణమునే నిరూపించు విభాగోక్తివంటిదియని గ్రహింపుము. దర్పణమువలె స్వచ్ఛస్వభావుడను, అద్వయుడను, సర్వాత్మకుడనునగు నన్ను ఎఱుంగుము.

ఇమాః సర్వాః ప్రవర్తన్తే సర్గప్రలయవిక్రియాః
ఆత్మన్యహన్తా చిత్తస్థాః పయస్పన్దా ఇవామ్బుధౌ 58

సముద్రమునందలి నీరు కదలునట్లు, చిత్తమునందలి అభిమానవృత్తివలననే, ఈ సృష్టిప్రళయాది వికారములన్నియును కలుగుచున్నవి,

యథోపలత్వం శైలానాం దారుత్వం చ మహీరుహామ్
తరఙ్గాణాం జలత్వం చ పదార్థానాం తథాత్మతా. 59

వాస్తవమునకు పర్వతములన్నియును శిలలును, వృక్షములన్నియును కొయ్యలును, తరంగము లన్నియును నీరును అయినట్లు, పదార్థములన్నియును ఆత్మయేయైయున్నవి.

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని
యః పశ్యతి తథాత్మానమకర్తారం స పశ్యతి. 60

సర్వభూతములను ఆత్మయందు, భూతములన్నిట ఆత్మను గాంచువాడు ఆత్మను (దర్పణము వలె) అకర్తయని గ్రహించును.

నానాకారవికారేషు తరఙ్గేషు యథా పయః
కటకాదిషు వా హేమ భూతేష్వాత్మా తథార్జున. 61

అర్జునా! నానావిధములగు ఆకృతుల దోచు తరంగముల నీరును, కటకవలయాది ఆభరణముల సువర్ణమును వెలయునట్లు, ఆత్మయే అన్నిట వెలయుచున్నది.

నానాతరఙ్గవృన్దాది యథా లోలాని వారిణి
కటకాదీని వా హేమ్ని భూతాన్యేవం పరాత్మని. 62

చంచలములగు తరంగసమూహముల నీరును, కటకాది ఆభరణముల బంగారమును వెలయునట్లు ఆత్మయే భూతములన్నిట వెలయుచున్నది.

పదార్థజాతం భూతాని బృహద్బ్రహ్మ చ భారత
ఏకమేవాఖిలం విద్ధి పృథక్త్వం స మనాగపి. 63

భారతా! పదార్థములు, భూతములు, గొప్పదగు బ్రహ్మము మున్నగునవన్నియును ఒక్కటే యైయున్నవని గ్రహింపుము; వీట భేద మొకించుకయు లేదు.

కిం తద్భావవికారాణాం గమ్యమస్తి జగత్త్రయే
క్వ తే వాపి జగత్కిం వా కిం ముధా పరిముహ్యసి. 64

నిర్వికారమగు బ్రహ్మతత్త్వ మొక్కటియే వెలయుచుండ, జాగతికములగు భావవికారములకు ఆశ్రయ మిక నెటనున్నది? బంధువధ, లేక జగత్తనుదాని ఉనికి ఎచ్చట? - వ్యర్థముగ మోహము నందుచుంటివేల?

ఇతి శ్రుత్వాఽభయం త్వన్తర్భావయిత్వా సునిశ్చితమ్
జీవన్ముక్తాశ్చరన్తీహ సన్తః సమరసాశయాః. 65

ఇట్లు అభయస్వరూపమగు బ్రహ్మమును గుఱించి విని, లోన మనన మొనర్చుకొని, చక్కగా అనుభవ మొనర్చుకొని, సమరసతత్త్వము నాశ్రయించి విచ్యుతినందని సాధుపురుషులగు జీవన్ముక్తులు ఈ లోకమునందే విహరించుచున్నారు.

నిర్మానమోహా జితసఙ్గదోషా
అధ్యాత్మనిత్యా వినివృత్తకామాః
ద్వన్ద్వైర్విముక్తాః సుఖదుఃఖసంజ్ఞై
ర్గచ్ఛన్త్యమూఢాః పదమవ్యయం తత్. 66

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అర్జునోపాఖ్యానే అర్జునోపదేశో నామ త్రిపఞ్చాశః సర్గః ॥ 53 ॥

యోగహోమములనుండి విడివడినవారును, సంగదోషమును జయించి అసంగస్థితిని బడసిన వారును, సుఖదుఃఖములను ద్వంద్వములనుండి ముక్తిని బడసినవారును నగు జ్ఞానులు (జీవన్ముక్తులు) అవ్యయమగు ఆ పరమ పదమును (విదేహముక్తినిగూడ) బడయుచున్నారు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున అర్జునోపదేశమను ఏబదిమూడవ సర్గము ॥ 53 ॥

చతుఃపఞ్చాశః సర్గః.

[సుఖదుఃఖాదిసంబన్ధే హేతుర్వానక్రమస్తథా
యదాలమ్బ్య చ తద్ధానం తత్సర్వమిహ కీర్త్యతే.

సుఖదుఃఖములకు కారణము, వాటిని నశింపజేయు ఉపాయము మున్నగునవన్నియును ఈ సర్గమున జెప్పబడుచున్నవి.]

శ్రీభగవానువాచ:—

భూయ ఏవ మహాబాహో శృణు మే పరమం వచః
యత్తేఽహం ప్రీయమాణాయ వక్ష్యామి హితకామ్యయా. 1

శ్రీభగవంతుడు:—మహాబాహో! పరమోత్తమములగు నా పల్కులను ఇంకను వినుము; నీకు ప్రీతిని, హితమును గూర్చుటకుగాను చెప్పుచున్నాడను.

మాత్రాస్పర్శా హి కౌన్తేయ శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః
ఆగమాపాయినోఽనిత్యాస్తాంస్తితిక్షస్వ భారత. 2

కౌంతేయా! శీతోష్ణములు, సుఖదుఃఖములును విషయేంద్రియసంస్పర్శలవలననే కలుగుచున్నవి. భారతా! అవి వచ్చుచుపోవు అనిత్యవస్తువులు. వాటిని సహింపుము. (వేరొక ఉపాయము లేదు ఉన్న ప్రియుడవగు నీకు చెప్పెడువాడనే.)

తే తు నైకాత్మనశ్చాన్యే క్వాఽతోఽనదుఃఖం క్వ వా సుఖమ్
ఆస్వాదస్తేఽనవయవే కుతః పూర్ణఖణ్డనే. 3

వాస్తవమునకు అద్వయ పరిపూర్ణానంద స్వభావుడవగు నీకు మాత్రాస్పర్శలు, సుఖదుఃఖములు, లేక ఇతరములు లేవు. ఆద్యంతరహితుడవును, నిరవయవుడవునునగు నీకుచిపరిపూర్ణవస్తువునకు బంధుమిత్రుల సంయోగవియోగములవలన కలుగు సుఖదుఃఖము లెట్లు కలుగగలవు.?

సంస్థితా స్పర్శమాత్రాఖ్యా మాత్రాస్పర్శభ్రమాత్మకః
సమదుఃఖసుఖో ధీరః సోఽమృతత్వాయ కల్పతే. 4

విషయేంద్రియసంయోగ మనదగు భ్రమ నశించి, ధీరుడై, సుఖదుఃఖముల సమభావమును బూనిన పురుషుడు అమృతత్వమును బొందగలడు.

సర్వత్వాదాత్మనశ్చైతే సుభేదాః సంస్థితా ఇవ
అసద్రూపా స్త్వసద్రూపం కథం సోఢుం న శక్యతే. 5

అసద్వస్తువులగు ఈ సుఖదుఃఖములన్నియును ఆత్మయందే పరికల్పితములై తెలియు చున్నట్లు తోచుచున్నవి; ఇవి అసహనీయములు కావు.

మనాగపి న విద్యన్తే సుఖదుఃఖే తు సర్వశః
సర్వత్వాదాత్మతత్త్వస్య సత్తా కథమనాత్మనః 6

వాస్తవమునకు ఆత్మయందు సుఖదుఃఖములు లేశమైనను లేవు. ఆత్మతత్త్వ మొక్కటియే సర్వత్ర, సర్వమై వెలయుచుండ, అనాత్మ ఇక నెట నుండగలదు?

నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః
నాస్త్యేవ సుఖదుఃఖాది పరమాత్మాస్తి సర్వగః. 7

అసత్తకు ఉనికి లేదు, సత్తకు వినాశము లేదు. అందువలన, అసత్యములగు సుఖదుఃఖములు లేవు. సర్వవ్యాపియగు పరమాత్మ యొక్కటియే వెలయుచున్నది.?

సత్వాసత్వమతీ త్యక్త్వా చైతయోర్జగదాత్మనోః
త్యక్త్వా న కించిన్మధ్యే చ శేషే బద్ధపదో భవ. 8

జగత్తు ఉన్నదను తలపును, నిరతిశయానందస్వభావమగు ఆత్మలేదను తలపును, జగత్తును ఆత్మను కలపు మనస్సునొక్క తపస్సును విడచి, మిగులు చిదాత్మ - పదమున ప్రతిష్ఠితుడవు కమ్ము!

న హృష్యతి సుఖై రాత్మా దుఃఖై ర్గ్లాయతి నోఽర్జున
దృశ్యేద్దృక్చేతనాత్మాపి శరీరాన్తర్గతోఽపి సన్. 9

అర్జునా! ఈ ఆత్మ చేతనమయ్యు, ద్రష్టయయ్యు, శరీరమునందే వెలయునదయ్యును, సుఖము లభించిన హర్షింపదు, దుఃఖముల గ్లాని నందదు.

జడం చిత్తాదిదుఃఖస్య భాజనం దేహతాం గతమ్
న చైతస్మిన్క్షతే క్షీణే కించిదేహాత్మనః క్షతిమ్. 10

దేహరూపమును బొందినవియును, జడములునగు చిత్తాదులే సుఖదుఃఖముల ననుభవించు చున్నవి. ఈ శరీరము క్షీణించినను, వినాశనము బొందినను ఆత్మకెట్టి క్షతియును కలుగదు.

జడం దేహాది దుఃఖాదేర్యదిదం భోక్తృ సంస్థితమ్
తన్మాయాభ్రమమేవాజ్ఞ విద్ధ్యబోధవశోత్థితమ్. 11

జడమగు దేహము, సుఖదుఃఖముల ననుభవించు జీవుడు మున్నగు భ్రమలన్నియును, వత్సా! మాయనాశ్రయించి అజ్ఞానమువలన కలిగినవని గ్రహింపుము.

న కించిదేవ దేహాది న చ దుఃఖాది విద్యతే
ఆత్మనో యత్పృథగ్భూతం కిం కేనాత్రోఽనుభూయతే. 12

శరీరము, ఇంద్రియములు, సుఖదుఃఖములు మున్నగున వేమియును లేవు. ఆత్మకంటె వేఱగు దానిని ఎవరు, ఎట్లు గ్రహింపగలరు?

యదిదం కథయామ్యత్ర తేనైవాత్రో వినశ్యతి
భ్రాన్తిర్దుఃఖమబోధోత్థా సమ్యగ్బోధేన భారత. 13

భారతా! ఈ దుఃఖభ్రాంతి అజ్ఞానమువలన కలిగినది; సంపూర్ణమగు జ్ఞానమువలన ఇది నశించును. ఈ విషయమును నీకు వివరించి చెప్పుచున్నాడను.

యథా రజ్జ్వామహిభయం బోధాన్నశ్యత్యబోధజమ్
తథా దేహాదిదుఃఖాది బోధాన్నశ్యత్యబోధజమ్. 14

త్రాటియందు పాము భయము అజ్ఞానమున కలిగి, జ్ఞానమున నశించునట్లు అజ్ఞానజములగు శరీరదుఃఖాదులగు భ్రాంతులు జ్ఞానమువలననే నశింపగలవు.

విష్వగ్విశ్వమజం బ్రహ్మ న నశ్యతి న జాయతే
ఇతి సత్యం పరం విద్ధి బోధః పరమ ఏష సః. 15

విశ్వమంతయు పూర్ణబ్రహ్మమే; బ్రహ్మ నశించుటలేదు, లేక జన్మించుచుండుటలేదు, ఇదియే పరమసత్యమని గ్రహింపుము. ఇదియే పరమజ్ఞానము.

బ్రహ్మామ్బుధౌ తరఙ్గత్వం కించిద్భూత్వా విలీయతే
బ్రహ్మావర్తే స్ఫురస్యద్య బ్రహ్మైవాసి నిరామయమ్. 16

బ్రహ్మసముద్రమున తరంగములు కొన్ని లేచి మరల బ్రహ్మమను సుడిగుండముననే విలీనము అగుచున్నవి. నేడు, మరల జ్ఞానోదయ కాలమున నీవు బ్రహ్మమే యగుచున్నాడవు.

యావత్కాలక్రియాదేశాస్త్వమహం సైనికా ఇవ
బ్రహ్మణేవ పరిస్పన్దా నాత్ర తే సదసద్భ్రమాః. 17

దేశకాలక్రియలు, నీవు నేను మున్నగు భావాభావవికారము లన్నియును కేవలము బ్రహ్మమున దోచుచున్న భ్రమలు; వాస్తవమున కయ్యవి బ్రహ్మమున లేవు.

జహి మానం మదం శోకం భయమీహాం సుఖాసుఖే
ద్వైతమేతదసద్రూపమేకః సద్రూపవాన్భవ. 18

భయశోకములను, మదమానములను, సుఖదుఃఖములను, కోర్కెలను బరిత్యజింపుము. అసద్రూపమగు ఈ ద్వైతమునుగూడ పరిత్యజించి, సద్రూపుడవు కమ్ము.

పురుషాక్షౌహిణీనాం చ క్షయేణానుభవాత్మనా
బ్రహ్మణా బృంహితం శుద్ధం బ్రహ్మ బ్రహ్మమయం కురు. 19

అక్షౌహిణీసంఖ్యాసైన్యక్షయమను కార్యము నాచరించుచున్నను, అంతటిని శుద్ధమగు బ్రహ్మముతోడనే నింపివేయుము.

అసంవిదన్సుఖం దుఃఖం లాభాలాభౌ జయాజయౌ
శుద్ధం బ్రహ్మైకతాం గచ్ఛ బ్రహ్మాబ్ధిస్త్వం హి భారత. 20

భారతా! అజ్ఞానము, సుఖదుఃఖము, లాభాలాభము, జయపరాజయములను శుద్ధబ్రహ్మముతో నైక్య మొనర్చును; నీవు బ్రహ్మసముద్రమైయున్నాడవు.

లాభాలాభసమో భూత్వా భూత్వా మానం న కించన
ఖణ్డవాత ఇవాస్పన్ది ప్రకృతం కార్యమాచర. 21

లాభాలాభముల సమబుద్ధి నుంచుము. తత్త్వనిశ్చయ మొనర్చుకొని, న్యూనములగు జీవాది భావములను బొందకుము. ఘటాది పరిచ్ఛిన్నప్రదేశము నంపబడిన వాయువువలె నిశ్చలత్వమును వహించి, ప్రకృతకార్యమగు యుద్ధము నాచరింపుము.

యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్
యత్కరిష్యసి కౌన్తేయ తదాత్మేతి స్థిరో భవ. 22

నీవు ఆచరించు కార్యములు, భుజించునవి, వేల్చునవి, ఒసగునవి, చేయునవి ఆత్మయే యని, కౌంతేయా! స్థిరనిశ్చయ మొనర్చుకొనుము.

యన్మయో యో భవత్యన్తః స తదాప్నోత్యసంశయమ్
బ్రహ్మసత్యమవాప్తుం త్వం బ్రహ్మసత్యమయో భవ. 23

ఎవ డంతరమున ఏ భావము నాశ్రయించునో, నిస్సంశయముగ నాతడు దానినే పొందును. అందువలన నీవు సత్యమగు బ్రహ్మమును బొంద తన్మయుడవు (తదాకారాకారితచిత్తుడవు) కమ్ము.

అనపేక్షం ఫలం బ్రహ్మ భూత్వా బ్రహ్మేతి భావితమ్
క్రియతే కేవలం కర్మ బ్రహ్మజ్ఞేన యథాగతమ్. 24

బ్రహ్మజ్ఞుడు కర్మఫలముల నాశింపక, బ్రహ్మమై, బ్రహ్మమే యను భావనతో యథాప్రాప్తమగు కర్మల నాచరించుచుండును.

కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్యకర్మణి చ కర్మ యః
స బుద్ధిమాన్మనుష్యేషు స చోక్తః కృత్స్నకర్మకృత్. 25

ఏ మనుష్యుడు కర్మయందు నిష్క్రియమగు బ్రహ్మమును, బ్రహ్మమున కర్మను గాంచుచుండునో, అతడే మనుష్యులందరిలోను బుద్ధిమంతుడు, అతడే పరిపూర్ణకర్మియని చెప్పబడును.

మా కర్మఫలహేతుర్భూర్మా తే సఙ్గో స్త్వకర్మణి
యోగస్థః కురు కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా ధనంజయ. 26

ధనంజయా! నీవు లోభాదులకు వశీభూతుడ వవకుందువుగాక! ప్రాప్తకర్మల నవహేళన మొనర్పకుందువుగాక! ఆసక్తిని త్యజించి, యోగస్థుడవై కర్మల నాచరింపుము

కర్మాసక్తిమనాశ్రిత్య తథా నాశ్రిత్య మూఢతామ్
నైష్కర్మ్యమప్యనాశ్రిత్య సమస్తిష్ఠ యథాస్థితమ్. 27

కర్మల యందాసక్తిని గొనక, అజ్ఞానము నాశ్రయింపక, కర్మరహితత్వమునుగూడ పొందక, సముడవై వెలయుము-యథాప్రాప్తములగు కర్మల నాచరించుచుండుము.

త్యక్త్వా కర్మఫలాసఙ్గం నిత్యతృప్తో నిరాశ్రయః
కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కరోతి సః. 28

కర్మఫలాసక్తిని విడచి, నిత్యతృప్తుడును, నిరాశ్రయుడునునై కర్మల నాచరించినను, ఏమియు నాచరింపనివాడే యగుచున్నాడు.

ఆసక్తిమాహుః కర్తృత్వమకర్తురపి తద్భవేత్
మౌర్ఖ్యే స్థితే హి మనసి తస్మాన్మౌర్ఖ్యం పరిత్యజేత్. 29

కర్తృత్వ బుద్ధియే ఆసక్తి, అకర్తృత్వబుద్ధియే అనాసక్తి. మనస్సు అజ్ఞానాస్పదమైన దానిని పరిత్యజింపనగును.

పరం తత్త్వజ్ఞమాశ్రిత్య నిరాసక్తైర్మహాత్మనః
సర్వకర్మరతస్యాపి కర్తృతోదేతి న క్వచిత్. 30

పరతత్త్వము నెఱింగినదాని నాశ్రయించి, అనాసక్తితో కర్మల నన్నిటిని నొనర్చు మహాత్మున కెన్నడును కర్తృత్వబుద్ధి కలుగదు.

అకర్తృత్వాదభోక్తృత్వమభోక్తృత్వాత్సమైకతా
సమైకత్వాదనన్తత్వం తతో బ్రహ్మత్వమాతతమ్. 31

అకర్తృత్వమువలన అభోక్తృత్వమును, అభోక్తృత్వమువలన సమత్వమును, సమత్వమువలన అనంతత్వమును, అనంతత్వమువలన బ్రహ్మత్వమును సిద్ధింపగలవు.

నానాతామలముత్సృజ్య పరమాత్మైకతాం గతః
కుర్వన్కార్యమకార్యం చ నైవ కర్తా త్వమర్జున. 32

అర్జునా! నీవు నానాత్వబుద్ధిని పరిత్యజించి పరమాత్మతో నైక్యమును బొందితివి. ఇట్టిపట్ల నీవు విధ్యుక్తములును, నిషిద్ధములునగు కార్యముల నాచరించినను కర్తవుగావు.

యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసంకల్పవర్జితాః
జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం తమాహుః పణ్డితం బుధాః. 33

ఎవ్వని కార్యములన్నియును కామసంకల్పవర్జితములో, ఎవ్వని కర్మలను జ్ఞానాగ్ని దగ్ధమొనర్చివైచినదో, అట్టివానిని పండితుడని జ్ఞాను లందురు.

సమః సౌమ్యః స్థిరః స్వస్థః శాన్తః సర్వార్థనిస్పృహః
యస్తిష్ఠతి స సవ్యగ్రోఽప్యలమవ్యగ్రతాం గతః. 34

సముడును, సౌమ్యుడును, స్థిరుడును, స్వస్థుడును, శాంతుడును, విషయనిస్పృహుడును నగువాడు కర్మల నాచరించుచున్నను నైష్కర్మ్యయే.

నిర్ద్వన్ద్వో నిత్యసత్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్
యథాప్రాప్తానువర్తీ త్వం భవ భూషితభూతలః. 35

నీవు ద్వంద్వరహితుడవును, ఆత్మవంతుడవునునై యథాప్రాప్తములగు కర్మల నాచరించుచు భూమండలము నలంకరింపుము.

కర్మేన్ద్రియాణి సంయమ్య య ఆస్తే మనసా స్మరన్
ఇన్ద్రియార్థాన్విమూఢాత్మా మిథ్యాచారః స ఉచ్యతే. 36

కర్మేంద్రియములను నిరోధించి ఏ మూఢుడు విషయములను మనస్సున స్మరించుచున్నాడో, అతడు మిథ్యాచారి యనంబడును.

యస్త్విన్ద్రియాణి మనసా నియమ్యారభతేఽర్జున
కర్మేన్ద్రియైః కర్మయోగమసక్తః స విశిష్యతే. 37

అర్జునా! మొదట మనస్సుతో ఇంద్రియములను నియమించి, కర్మేంద్రియముల సాయమున ఒనర్పబడు కర్మయోగమే ప్రశంసార్హము.

ఆపూర్యమాణమచలప్రతిష్ఠం
సముద్రమాపః ప్రవిశన్తి యద్వత్
తద్వత్కామా యం ప్రవిశన్తి సర్వే
స శాన్తిమాప్నోతి న కామకామీ. 38

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అర్జునోపాఖ్యానే ఆత్మజ్ఞానోపదేశో నామ చతుష్పఞ్చాశః సర్గః ॥54॥

ఎవ్వనియందు కామములన్నియును, సముద్రమున నదులు ప్రవేశించుచున్నట్లు, ఉపశమించి పోవుచున్నవో, మఱియు ఎవడీ సముద్రునివలె అచలముగ నున్నాడో, అనగా నిర్వికారమగు బ్రహ్మమునే సమాశ్రయించుకొని యుండునో - అట్టి పురుషుడే శాంతిని బొందును; కోర్కెలను కోరువాడు శాంతిని బడయజాలడు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున ఆత్మజ్ఞానోపదేశమను ఏబదినాల్గవ సర్గము ॥ 54 ॥

పఞ్చపఞ్చాశః సర్గః

[దేహనాశేఽప్యనాశాత్మా మూఢతత్త్వజ్ఞయోః సమః
మూఢో జన్మాదిభాక్ ర్భాన్త్యా జ్ఞస్తు నేత్యత్ర వర్ణ్యతే.

దేహము నశించినను ఆత్మ నశింపదనియు, జ్ఞాని అజ్ఞానులయందు ఇయ్యది సమముగనే యున్నదనియు, అజ్ఞాని జనన మరణముల బొందుచున్నాడు, జ్ఞాని కియ్యవి లేవనియును ఈ ప్రకరణమున చెప్పబడుచున్నవి.]

శ్రీ భగవానువాచ:—

న కుర్యాద్భోగసంత్యాగం న కుర్యాద్భోగభావనమ్
స్థాతవ్యం సుసమేనైవ యథాప్రాప్తానువర్తినా. 1

శ్రీభగవంతుడు:— భోగముల నాస్వాదింపవలదు; భోగములనుగుఱించి చింతింపగలదు. సమత్వబుద్ధిని వహించి, యథాప్రాప్తములగు కర్మల ననుసరించుచు మెలయుచుండదగును.

అనాత్మన్యాత్మతాం దేహే మా భావయ భవాత్మని
ఆత్మన్యేవాత్మతాం సత్యే భావయాభవరూపిణి. 2

అనాత్మయును, జన్మాది విక్రియాస్వభావయుక్తమునునగు శరీరమునందు ఆత్మబుద్ధి నుంచకలదు. వికార రహితమగు సత్యాత్మయందు ఆత్మనే చింతింపుము.

దేహనాశే మహాబాహో న కించిదపి నశ్యతి
ఆత్మనాశో హి నాశః స్యాన్న చాత్మా నశ్యతి ధ్రువః. 3

మహాబాహో! శరీరము నశించిన ఏమియును నశింపదు. ఆత్మ నశించిన సర్వనాశమగును కాని, ఆత్మ నశింపదు. ఈ విషయము సత్యము.

నహి శీర్యత్యచిత్తాత్మా త్యక్తసర్వపరిగ్రహః
కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కరోతి సః. 4

ఈ ఆత్మ చిత్తముకంటె వేఱు; ఇది శీర్ణ మొనరింపబడజాలదు. దీనిని చిత్తమునుండి వేఱొనర్చి కర్మల నాచరించిన, ఏమియును ఒనర్పనివాడే యగుచున్నాడు.

ఆసక్తిమాహుః కర్తృత్వమకర్తురపి తద్భవేత్
మౌర్ఖ్యస్థితే హి మనసి తస్మాన్మౌర్ఖ్యం పరిత్యజేత్. 5

ఆసక్తియే కర్తృత్వమనంబడుచున్నది. అనాసక్తియే అకర్తృత్వము. మనస్సు అజ్ఞానావృతమైన, అజ్ఞానమును పరిత్యజింపవలెను.

పరం తత్త్వజ్ఞమాశ్రిత్య నిరాసక్తేర్మహాత్మనః
సర్వకర్మగతస్యాపి కర్తృతోదేతి న క్వచిత్. 6

పరమతత్త్వజ్ఞు నాశ్రయించి, అనాసక్తమతియైన మహాత్మునకు, కర్మల నన్నిటిని ఆచరించుచుండినను, అతని కెన్నడును కర్తృత్వబుద్ధి (అహంకారము) కలుగదు.

అవినాశమనాద్యన్తమాత్మానమజరం విదుః
నశ్యత్యాత్మేతి దుర్బోధో మా తవాస్త్విహ దుఃఖదః. 7

అవినాశియును, ఆద్యంతరహితమునునగు ఆత్మ మృత్యురహితమని విజ్ఞులెఱుంగుదురు. ఆత్మ నశించునను భ్రమ నీకు కలుగకుండునుగాక; ఇది దుఃఖదాయకము.

న తథా పరిపశ్యన్తి విదితాత్మాన ఉత్తమాః
పశ్యన్త్యనాత్మనాత్మానం స్వమాత్మన్యాత్మమానినః. 8

ఆత్మజ్ఞులగువారు అద్దానిని నశించునట్టిదానిగా నెంచరు. తమయందే ఆత్మను ప్రత్యక్షమొనర్చుకొనిన ఉత్తమపురుషులు అనాత్మయగు శరీరాదులయందు ఆత్మబుద్ధి నుంచరు.

అర్జున ఉవాచ:—

ఏవం చేత్త్రిజగన్నాథ మూఢానామపి మానద
దేహనాశే సముత్పన్నే ఇష్టం నష్టం న కించన. 9

అర్జునుడు:—త్రిజగన్నాథా! మానదా! అగుచో అజ్ఞుల శరీరము నశించినను వారికి దానివలన కలుగు నష్టమేమియును లేదుగదా!

శ్రీభగవానువాచ:—

ఏవమేతన్మహాబాహో న కించిన్నశ్యతి క్వచిత్
ఆత్మైవాస్త్యవినాశాత్మా కిం తస్య క్వ వినశ్యతి. 10

శ్రీ భగవంతుడు :—అవును, ఆత్మే ఎన్నడును ఏమియును నశించుచుండుటలేదు, అవినాశి యగు ఆత్మయొక్కటియే వెలయుచుండ వానికేనష్టము ఎట్లు కలుగగలదు ?

ఇదం నష్టమిదం యుక్తమితి మోహాభ్రమాదృతే
అన్యత్తథా న పశ్యామి వన్ధ్యాస్త్రీతనయం యథా. 11

మోహాభ్రమవలననే – ఇది వినష్టమైనది, ఇది లభించినది అని తోచుచున్నది. ఈ భ్రమ లేకున్న, వంధ్యాపుత్రుడు అగుపించనట్లు ఇతరమేమియును కనుపింపవు.

నాఽసతో విద్యతే భావో నాఽభావో విద్యతే సతః
ఉభయోరపి దృష్టోఽన్తస్త్వనయోస్తత్త్వదర్శిభిః. 12

అసత్తునకు ఉనికిలేదు, సత్తునకు వినాశములేదు. ఈ రెంటియొక్క నిర్ణయమును జ్ఞానులు తెలిసికొనియున్నారు.

అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతమ్
వినాశమవ్యయస్యాస్య న కశ్చిత్కర్తుమర్హతి. 13

సర్వవ్యాపియగు ఈ ఆత్మ అవినాశియని తెలిసికొనుము. అవ్యయమగు ఈ ఆత్మ కెవ్వరును వినాశము చేకూర్పజాలరు.

అన్తవన్త ఇమే దేహా నిత్యస్యోక్తాః శరీరిణః
అనాశినోఽప్రమేయస్య తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత. 14

ఈ శరీరము అన్నిటికిని వినాశమున్నది, కాని ఆత్మ అవినాశి, నిత్యము; కనుక, భారతా! యుద్ధ మొనర్పుము.

ఆత్మైకోఽస్తి న ద్విత్వమసతః సంభవః కుతః
అవినాశస్త్వనన్తోఽసౌ సతో నాశో న విద్యతే 15

ఆత్మ యొక్కటియే వెలయుచున్నది. అసత్తయగు ద్వైత మెట్లు పొడమగలదు? అవినాశి, అనంతము, సత్తు అగు ఆ ఆత్మకు వినాశములేదు.

ద్విత్వైకత్వపరిత్యాగే శేషం యత్పరిశిష్యతే
శాన్తం సదసతోర్మధ్యం తదస్తీహ పరంపదమ్. 16

కారణమును, సచ్ఛబ్దవాచ్యమును నగు ఏకత్వమును, కార్యమును అనృతమునునగు ద్విత్వమును పరిత్యజింప, అధిష్ఠాన సన్మాత్రమై ఈ రెండిట మధ్య వెలయు శాంత – పరమపదమొక్కటియే వాస్తవమున కున్నది. (తక్కినదంతయు భ్రమయే.)

అర్జున ఉవాచ:—

తన్మృతోఽస్మీతి భగవన్కింకృతా తు నృణాం స్థితిః
కథం స్థితౌ చ లోకానాం తౌ స్వర్గనరకౌ ప్రభో. 17

అర్జునుడు:—భగవంతుడా! అమరణ ధర్మియగు ఆత్మ మృతించుచున్నదని తలంపబడుటకు కారణమేమి? ప్రభూ! మనుష్యులయొక్కయు, లోకములయొక్కయు, స్వర్గనరకములయొక్కయు స్థితికి కారణమేమి?

శ్రీ భగవానువాచ:—

భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ
షట్తన్మాత్రజాలాత్మా జీవో దేహేషు తిష్ఠతి. 18

శ్రీభగవానుడు:— ఆకాశము, వాయువు, నీరు, అగ్ని, భూమి, మనస్సు, బుద్ధి అను తన్మాత్రలతో గూడిన జీవుడు శరీరముల వెలయుచున్నాడు. (అధ్యాసవలన బ్రహ్మమే ఇట్టి జీవుడుగ మారెనని భావము).

స కృష్యతే వాసనయా రజ్జ్వేవ పశుపోతకః
స తిష్ఠతి శరీరాన్తః పఞ్జరే విహగో యథా. 19

ఈ జీవుడు వాసనారజ్జువు వలన, ఆవుదూడవలె లాగబడుచున్నాడు; శరీరమున బద్ధుడై, పంజరమునందు పక్షివలె, వెలయుచున్నాడు.

స కాలదేశతో దేహాజ్జరఠత్వముపాగతాత్
వాసనావశతో యాతి ప్లక్షపర్ణాద్రసో యథా. 20

దేశకాలముల ననుసరించి ఆ జీవుడు, శరీరము జీర్ణమవ, వాసనానుసారము (మఱియొక దేహమునకు) అశ్వత్థవృక్ష-పత్రరసము మఱియొక పత్రమును చేరునట్లు, పోవుచున్నాడు.

శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనం చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ
గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాత్. 21

అప్పుడాతడు, వాయువు గంధమును గొనిపోవురీతిగ, చక్షుశ్శ్రోత్రస్పర్శరసఘ్రాణేంద్రియములను దీసికొనిపోవుచున్నాడు.

వాసనావత్త్వమేవాస్య దేహో నేతరయుక్తిజః
క్షీయతే వాసనాత్యాగే క్షీణే భవతి తత్పదమ్ 22

ఈ శరీరము కేవలము వాసనామయమే యైయున్నది. వాసనలు నశించిన, ఈ శరీరముగూడ నశించి పోవును. అప్పుడా పరమపదమే మిగులును.

వాసనావాన్పరాపుష్టో భూత్వా భ్రామ్యతి యోనిషు
జీవో భ్రమభరాభారో మాయాపురుషకో యథా. 23

వాసనాయుక్తుడగు జీవుడు అన్నపానాదులవలన పరిపుష్టుడగుచు, నానావిధములగు యోనులయందు తిరుగాడుచున్నాడు. ఇంద్రజాలికునిచే కల్పింపబడిన పురుషుడాకాశమున తిరుగునట్లు, జీవుడుకూడ భ్రమయను భారమును మోయుచు, తిరుగుచున్నాడు,

అతస్స్వభావనబలాచ్ఛరీరాద్వాసనావశః
జీవో గృహీత్వా సంయాతి పుష్పాద్గన్ధమివానలః. 24

పుష్పమునుండి వాయువు గంధమును సంగ్రహించుకొనిపోవునట్లు, వాసనావశుడగు జీవుడు శరీరమునుండి ఇంద్రియధర్మములను సంగ్రహించుకొని (ఇతరశరీరములకు) బోవుచున్నాడు.

దేహో నిస్పన్దతామేతి జీవే కౌన్తేయ నిర్గతే
నిస్పన్దావయవాభోగః శాన్తవాత ఇవ ద్రుమః. 25

కౌంతేయా! జీవుడు వెలువడ శరీరము చలనరహితమగుచున్నది. గాలి ఆగిపోవ చెట్టు రెమ్మకూడ కదలికగూడ ఆగిపోవునట్లు తోచు ఈ స్థితియే మరణమనంబడుచున్నది.

అచ్ఛేద్యం ఛేదభేదాది దోషైరాయాత్యదృశ్యతామ్
మృత ఇత్యుచ్యతే తేన దేహో విగతజీవితః. 26

అప్పుడు శరీరము కదలికలేనిదై, సంధులన్నియు విడివడి క్రుళ్లుచుండుట గాంచనగును. జీవుడు శరీరమునుండి వెడలిపోవ సంభవించు ఈ స్థితినే మృత్యువందురు.

స జీవః ప్రాణమూర్తిః ఖే యత్ర యత్రావతిష్ఠతే
తం తం స్వవాసనాభ్యాసాత్పశ్యత్యాకారమాతతమ్. 27

శరీరనిర్గతుడగు ఈ జీవుడు, అటనున్న ఆకాశమున తన వాసనాబలమున, వాసనలన్నియును రూపుదాల్చినట్లు కనుగొనును.

అయం దేహో హి జీవేన త్వసన్నేవావలోకితః
అస్య నాశే త్వమప్యేవం పశ్య మా వా సుషుప్తవత్. 28

ఈ శరీరనాశముగూడ అలీకమేయైయ్యు జీవునివలన పరికింపబడుచున్నది. నిద్రించువాని వలె దీనిని నీవు కనుగొనకుము.

యథైవ పశ్యత్యాకారాంస్తేషాం నాశాంస్తథైవ సః
ఆదిసర్గే భావనయా కిలైష్యేవం విభావతః. 29

ఏ వస్తువు సత్త ఏరీతిగనుండునో, దాని వినాశముకూడ అట్లే. సర్గాదియందు హిరణ్యగర్భుడు పూర్వకల్పవాసనల ననుసరించి, గవాశ్వాది జీవజాతమును కేవలము కల్పనాసహాయ్యముననే సృష్టించుచున్నాడు. ఇది కేవలము కల్పనయే. కుమ్మరివానికి సారెమున్నగు సహాయ్యము ఉన్నట్లు, ఇట రెట్టి సాయమును లేదని స్మృతిపురాణముల ప్రసిద్ధమై యున్నది.

ఝటిత్యుద్భవకాలే హి యద్యథా దృశ్యతే పురః
అనిపాతం తదేవాస్యా అవినాభావిసంవిదః. 30

ఈ జగత్తు ఆద్యంతముల అసత్తయైయ్యు వ్యావహారికసత్తను గలిగియుండుటవలన సత్య మని తలపరాదు. ఏలయన, ఏవస్తువు ఉత్పత్తిక్షణమున ఏస్వభావమును గలిగియుండునో వినాశమవు వంతవఱకు అట్లే యుండును. ఏ జ్ఞానశక్తివలన పదార్థముల సత్త ఉపలభ్యమగుచున్నదో, అది లేకున్న వాటి ఉనికియే యుండదు.

ప్రాక్తనం వాసనామూలం పురుషార్థేన జీయతే
యత్నేనాద్యతనేనాశు హ్యస్తనాయతనం యథా. 31

కాని, ప్రాక్తనములగు ఈ వాసనలన్నియును పురుషకారమువలన, పూర్వపాపము ప్రాయశ్చిత్తాది కర్మలవలన నశించునట్లును, నిన్న నున్న గృహము నేడంటింపబడిన నిప్పువలన నశించునట్లును, నశింపబడుచున్నవి.

య ఏవ పురుషార్థేన దృష్టో బలవతా క్షణాత్
పూర్వోత్తరవిశేషాంశః స ఏవ జయతి స్ఫుటమ్. 32

ధర్మార్థ కామమోక్షములను పురుషార్థములలో నెద్ది గ్రహింపబడి విశేషముగ ప్రయత్నింప బడుచున్నదో, అయ్యదియే ప్రయత్నప్రాబల్యమువలన సిద్ధించుచున్నది.

అపి స్ఫుటతి విన్ధ్యాద్రౌ వాతి వా ప్రలయానిలే
పౌరుషం హి యథా శాస్త్రమత్యాజ్యం న ధీమతా. 33

వింధ్యపర్వతము పెట్లినను, ప్రళయవాయువులు వీచినను బుద్ధిమంతులు శాస్త్రవిహితమగు పురుషకారమును త్యజింపకుందురుగాక!

నరకస్వర్గసర్గాదివాసనావశతోఽభితః
ప్రపశ్యతి చిరాభ్యస్తం జీవో జరఠమోహధీః. 34

అనాద్యజ్ఞానావృతుడగు జీవుడు చిరాభ్యస్తములగు వాసనవలన, దగ్గరనే స్వర్గనరకముల గాంచుచున్నాడు.

అర్జున ఉవాచః—

నరకస్వర్గసర్గాదిసంభ్రమేషు జగత్పతే
కిమత్ర కారణం బ్రూహి జీవస్య జగతః స్థితేః. 35

అర్జునుడు:— జగత్పతీ! స్వర్గనరకములు, సృష్టియున్నగు కల్పనలకును, జగత్-స్థితికిని కారణ మేమియో వచింపుము?

శ్రీభగవానువాచః—

స్వప్నోపమానా తేనేహ శ్రేయసే వాసనాక్షయః
చిరాభ్యాసవశాత్సైషా సంసారభ్రమకారిణీ. 36

శ్రీభగవంతుడు:— వాసనలే స్వప్నసమమగు ఈ సంసారభ్రమకు కారణమగుచున్నవి; వాసనాక్షయమువలననే శ్రేయస్సు సమకూరును.

అర్జున ఉవాచః—

కిముత్థా దేవదేవేశ క్షీయతే వాసనా కథమ్

శ్రీభగవానువాచః—

మూర్ఖమోహసముత్థానా త్వనాత్మన్యాత్మభావనా
ఆత్మజ్ఞానాన్మహాబోధాద్విలయం యాతి వాసనా. 37

అర్జునుడు:— దేవదేవేశా! వాసనలు దేనివలన కలుగుచున్నవి? అవి ఎట్లు నశింపగలవు? శ్రీభగవంతుడు:—అజ్ఞాన-భ్రమనుండియే ఈ వాసనలు లేచి, అనాత్మయం దాత్మభావనను గలిగించు చున్నవి. ఆత్మజ్ఞానమువలన అజ్ఞానము నశింప వాసనలు విలీనమగును.

భావితాత్మాసి కౌన్తేయ సత్యంవిజ్ఞాతవానసి
అయం సోఽహం జనా ఏతే మయేతి త్యజ వాసనామ్. 38

కౌంతేయా! నీవు ఆత్మనుగురించి విచారించితివి. గ్రహించితివి. ఇది, నేను, వారాదు, అని యున్న గుణవాసనలను త్యజింపుము.

అర్జున ఉవాచ.

వాసనావిలయే జీవో విలీనో భవతి స్వయమ్
యో హి యత్నాత్తయోచ్ఛాన స్తన్నాశాత్స విలీయతే. 39

అర్జునుడు:— వాసనలు లయమందిన జీవుడుగూడ లయమందును. ఏది ఎద్దాని వాశ్రయించుకొని యుండునో, అది నశించిన ఆ వస్తువుకూడ వినాశము నందుచున్నది.

జీవేవిలయమాయాతే దేశకాలాద్యథాకృతౌ
కోసౌభాజనతామేతి జన్మనోమరణస్య చ. 40

జీవు డిట్లు విలయమును బొంద దేశకాలాదులుగూడ వినాశనమును బొందుచున్నవి. ఇక, ఆత్యంతిక అనర్థనాశనమను మరణమును, పరమానందావిర్భావమను జన్మను అనుభవించువారెవరు ?

శ్రీభగవానువాచ:—

స్వయం కల్పితసంకల్పమాత్మరూపం యదావిలమ్
తదేవ వాసనాకారం జీవం విద్ధి మహామతే 41

శ్రీభగవంతుడు:— మహామతీ! ఆత్మయే స్వసంకల్పమువలన వాసనామయుడగు జీవుడగుచున్నది.

అనాయత్తమసంకల్పమాత్మరూపం యదవ్యయమ్
ప్రబోధాద్వాసనాముక్తం తన్మోక్షం విద్ధి భారత. 42

భారతా! ఆ ఆత్మయే జ్ఞానమును బడసి, వాసనలనుండి విడివడుటయే మోక్షమనంబడుచున్నదని గ్రహింపుము.

జీవన్నేవ మహాబాహో తత్త్వం ప్రేక్ష యథాస్థితమ్
వాసనావాగురోన్ముక్తో ముక్త ఇత్యభిధీయతే. 43

మహాబాహో! నీవు జీవన్ముక్తుడవై యథార్థమగు ఈ తత్త్వమును దర్శింపుము. వాసనాజాలమునుండి ముక్తినందినవాడే ముక్తుడనంబడు చున్నాడు.

యో న నిర్వాసనో నూనం సర్వధర్మపరోఽపి సః
సర్వజ్ఞోఽప్యభితో బద్ధః పఞ్జరస్థో యథా ఖగః. 44

వాసనాక్షయమవకున్న, సర్వజ్ఞుడును సర్వధర్మపరాయణుడును నగు మనుజుడుకూడ పంజరమునందున్న పక్షివంటివాడే యగుచున్నాడు.

దుర్దర్శనస్య గగనే శిఖిపిచ్ఛికేవ
సూక్ష్మాపరిస్ఫురతి యస్య తు వాసనాన్తః
ముక్తః స ఏవ భవతీహ హి వాసనైవ
బన్ధో న యస్య సను తత్క్షయ ఏవ మోక్షః. 45

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అర్జునోపాఖ్యానే జీవతత్త్వనిర్ణయోనామ పఞ్చపఞ్చాశః సర్గః ॥ 55 ॥

మాయయందున్నవారల కీమాత్మ దుర్జ్ఞేయము. ఇంద్రజాలమున ఆకాశమున కోమ శిశిపించి
మువలె, ఎవ్వనియందు వాసనలున్నవో, అతడు ఆత్మను బడయజాలడు. శాస్త్రోపదేశము ననుసరించి,
వాసనల నశింపజేసికొనిన, ముక్తుడగును. ఏలయన, వాసనాక్షయమే మోక్షము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున జీవతత్త్వ
నిర్ణయమను ఏబదియైదవ సర్గము ॥ 55 ॥

షట్పఞ్చాశః సర్గః.

[జీవన్ముక్తిప్రతిష్ఠాఽస్మిన్నర్జునాయోపదిశ్యతే
చిత్తతత్త్వం జగద్రూపం మనశ్చేష్టాం చ విస్తరాత్.

భగవంతుడీ సర్గమున అర్జునునకు జీవన్ముక్తస్థితిని, చిత్తము జగత్తుల తీరును, మనస్సుయొక్క
కల్పనలనుగురించి చెప్పుచున్నాడు.]

శ్రీభగవానువాచ:—

ఇతి నిర్వాసనత్వేన జీవన్ముక్తతయాఽర్జున
అన్తఃశీతలతామేత్య బన్ధుదుఃఖమలం త్యజ. 1

శ్రీభగవంతుడు:— అర్జునా! వాసనాశూన్యతయొక్క ఫలమగు జీవన్ముక్తిని, మనశ్శాంతిని
బడసి, బంధువుల వధవలన కలుగు దుఃఖమను మాలిన్యమును త్యజింపుము.

జరామరణనిఃశఙ్క ఆకాశవిశదాశయః
త్యక్తేష్టానిష్టసంకల్పో వీతరాగో భవానఘ. 2

అనఘా! జరామరణముల శంకను వీడుము, ఆకాశమువలె విశాలమగు హృదయమును గలిగి,
ఇష్టానిష్ట సంకల్పములను పరిత్యజింపుము. కామమును వదలుము.

ప్రవాహపతితం కార్యమిదం కించిద్యథాగతమ్
కురు కార్యాణి కర్మాణి న కించిదిహ నశ్యతి. 3

శిష్టవ్యవహారపరంపరగ అరుదెంచు కర్తవ్య-కర్మలగు యుద్ధము, యాగదానాదులను నొన
ర్పుము. దీనివలన తత్త్వబోధ కంతరాయమేమియు కలుగదు.

ప్రవాహపతితం కర్మ స్వమేవ క్రియతే తు యత్
జీవన్ముక్తస్వభావోఽయం సా జీవన్ముక్తతా తథా. 4

పారంపర్యముగ వచ్చు కర్మల నాచరించుటయే జీవన్ముక్తుల స్వభావము, ఇట్లు కర్మల
నాచరించుచుండుటయే జీవన్ముక్తిగాని, కర్మలను త్యజించుటెన్నటికిని జీవన్ముక్తి కానేరదు.

ఇదం కర్మ త్యజామీదమాశ్రయామీతి నిర్ణయః
మూఢస్య మనసో రూపం జ్ఞానినస్తు సమా స్థితిః. 5

'ఈ కర్మను త్యజింపవలెను, ఈ కర్మను నొనర్పవగును' అను నిర్ణయము అజ్ఞానుల మానసిక
వికారము. జ్ఞాని లెల్లప్పుడును సమత్వస్థితియందే నెలయుచుందురు.

ప్రవాహపతితం కర్మ కుర్వన్తః శాన్తచేతసః
జీవన్ముక్తాః సుషుప్తస్థాః స్ఫురన్త్యత్ర సుషుప్తవత్. 6

తమకడ కరుదెంచు కర్మల నాచరించుచు, శాంతచిత్తులై జీవన్ముక్తులు నిద్రించువారివలె సంకల్పరహితులై, నిద్రనుండుందు ఆత్మవలె స్వయంజ్యోతిస్స్వభావులై వెలుగుచుందురు.

స్థిరాం సంస్థితిమాయాన్తి కూర్మాఙ్గానీవ సర్వశః
ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యో హృది యస్య స్వభావతః. 7

ఇంద్రియములు స్వాభావికముగనే విషయములనుండి మరలి, కూర్మాంగములవలె హృదయమున నేకీకృతమవ, అట్టి జీవన్ముక్తులు పరమాత్మయందు స్థైర్యమును బొందుచున్నారు.

విశ్వాత్మని తథా విశ్వం కాలత్రయసమోదితమ్
అభిత్తి త్రిజగచ్చిత్రం కురుతే చిత్తచిత్రకృత్. 8

చిత్తమను శిల్పి, అధిష్ఠానమగు పరమాత్మయందు మూలరహితమగు త్రిజగత్తులను చిత్రమును గల్పించుచున్నాడు. అందువలన ఈ విశ్వము పరమాత్మయందు సర్వకాలముల నున్నట్లే తోచుచున్నది.

వ్యోమ్ని వ్యోమాత్మకమపి ప్రస్ఫుటం వృత్తివర్తిభిః
చిత్తచిత్రకరేణాదౌ చిత్రం చిత్రం వితానితమ్. 9

అజ్ఞానస్వరూపమగుటవలన చూడ వీలుకానిదియైనను, అజ్ఞానాకాశమున అంతఃకరణవృత్తులచే ప్రకాశింపబడుచు అద్భుతమగు ఈ చిత్రము విస్తరింపబడుచున్నది.

పశ్చాద్భిత్తిః కృతా వ్యోమరూపా చాసావహో భ్రమః
అపూర్వైవాతిమాయేయం తృణకుడ్యమయీ శుభా. 10

సత్యసంకల్పుడగు హిరణ్యగర్భుడు (సమిష్టి-మనస్సు) ఈ జగత్-చిత్రమును గల్పించి, తర్వాత దాని కాధారమగు సూక్ష్మాకాశమును బరికల్పించెను. ఈ సృష్టిభ్రమ అనాది, అత్యంత మాయామయమును, గడ్డిచే నొనర్పబడిన గోడవలె సారశూన్యమునగు ఈ సృష్టి మూఢులకు నిజమైనట్లుగనే కనబడుచున్నది.

న మనాగపి భేదోఽస్తి స్ఫుటమప్యుపలబ్ధయోః
ఇమా యా ఉపలభ్యన్తే భిత్తయశ్చిత్తచిత్రజాః. 11

మామూలుగ చిత్రింపబడు పటములకు అవి చిత్రింపబడు భిత్తులకును ఉండు భేదము జగత్తు, మనస్సుల విషయమునగూడ దోచుచున్నను, వాస్తవమున కెట్టి భేదమునులేదు.

వ్యోమ్నః శూన్యతమాం విద్ధి తాం తామరసలోచన
క్షణేన చేతసి యథా భ్రాన్తా లోకత్రయోదయా. 12

ఆత్మా జగత్త్రయే వేదం బాహ్యాభ్యన్తరం నభః
చిరంతనమనోరాజ్యం యత్తస్మాత్కిల సత్యతా. 13

తామరసలోచనా! మనస్సుయొక్క ఈ చిత్రరచన ఆకాశమువలె అత్యంతశూన్యము. క్షణములో త్రిజగత్తుల - ననుభవింపజేయు స్వప్నమువలె మనస్సు, దానియొక్క సృష్టులుగూడ అసత్తులై

యున్నవి. చిరాభ్యాసమువలననే జను లద్దానిని సత్యమని తలచుచున్నారు. కాని ఈ విషయము యథార్థము కాదు.

కింత్వనాలోకితేఽపి స్యాత్సత్యం నాస్త్యేవ విభ్రమే
క్రమేణాలోకతః సత్యమాలోకేన విలీయతే. 14

దృశ్యమానమపి స్థూలం శరదీవాభ్రమణ్డలమ్
చిత్తచిత్రకృతశ్చిత్తే సంస్థితాశ్చిత్రపుత్రికాః. 15

భిత్త్యభావాదనాకారా బహిస్త్రిభువనాదికాః
న తాః సన్తి న వాసి త్వం కిం కేన పరిరోధ్యతే. 16

ఈ భ్రమయందు సత్యమే మొకించుకయులేదు; ఈ విషయము తత్త్వజ్ఞానమును గ్రహింపకున్న బోధపడదు. తత్త్వజ్ఞానము కలిగిన సత్యమువలె దోచు ఈ జగత్తు, సూర్యునిచే బ్రకాశింపబడు శరత్కాల - మేఘ - మండలము సూర్యప్రకాశమువలననే విలీనమగునట్లు, విలీనమై పోవును. అప్పుడు, చిత్త - శిల్పి వినిర్మితములగు త్రిజగత్తులు భిత్తిహీనము లగుటవలన రూపరహితములై పోవును. అవి నీయందు లేవు; నీకును వాటికిని సంబంధములేదు. అగుచో, ఎవరు ఎవరివలన జంపబడుచున్నారు?

రోధ్యరోధకసంమోహం త్యక్త్వా ఖే విమలో భవ
ప్రవృత్తిరేవ న వ్యోమ్నః ప్రవృత్తిశ్చైవ ఖాత్మికా. 17

వధ్య, ఘాతక భావములను బరిత్యజించి, బ్రహ్మాకాశమున పవిత్రభావమున మెలగుము. బ్రహ్మమున కెట్టి ప్రవృత్తియునులేదు, ప్రవృత్తివలె దోచునదిగూడ బ్రహ్మమే.

అతః కాలక్రియాకుడ్యకలాదివిమలం నభః
చిత్తసంస్థం యథా చిత్రం సరూపమఖిలాత్మకమ్. 18

వ్యోమ్నః శూన్యతమం విద్ధి తథేదమఖిలం జగత్
చిత్తభిత్తౌ కృతం చిత్రం యచ్చిచ్చిత్రకరేణ తత్. 19

సర్వశూన్యతయా వ్యోమ్నా మనాగపి న భిద్యతే
యథా ప్రకచతశ్చిత్తే జగన్నిర్మాణసంక్షయా. 20

క్షణేనైవ తథైవేమా భువిస్థావితి విద్ధి హే
అద్య క్షీణా మనోరాజ్యే నానానుభవనాత్మని. 21

క్షణభావితమోహేన కల్పనా పరికల్పితా
అసదేవ మనోరాజ్యం కర్తుం శక్తం యథా మనః. 22

క్షణస్య కల్పీకరణే తథైవ బలవన్మనః
క్షణం కల్పీకరోత్యేతచ్చిచ్చాల్పం కురుతే బహు. 23

అసత్సత్కురుతే క్షిప్రమితీయం భ్రాన్తిరుత్థితా
క్షణేనైవ మనోరాజ్యం ప్రతిభాతం స్వభావతః. 24

యద్విచిత్రాత్మ తదిదం జగజ్జాలమితి స్థితమ్
సర్గే నిర్వాణనిష్ఠత్వాన్నిమేషమయముత్థితమ్. 25

ప్రతిభామాత్రతోఽత్రైవ కల్పితా వజ్రసారతా
ప్రతిభానవిపర్యాసమాత్రం హ్యావిదితాకృతేః. 26

ప్రవృత్తౌ వా నివృత్తౌ వా క్వైవ సా వజ్రసారతా
చిత్తచిత్రకృతశ్చిత్రస్థం జగచ్చిత్రం కదా స్థితమ్. 27

అకుడ్యమప్యరఙ్గాఢ్యమిదం స్ఫారమివాగ్రతం
అహాహా ను చిత్రం నిర్భిత్తి చిత్రమిజ్జ్వలముత్థితమ్. 28

అందువలన కాల క్రియ మున్నగువాని నాధారపరచుకొను ఈ చిత్రరచన, దాని భేదములు బ్రహ్మకాశమేయని గ్రహింపుము. చిత్తకల్పితమగు మనోరాజ్యము ప్రపంచమువలె దోచుచున్నను ఏమియును గానట్లు, ఈ జగత్తుకూడ శూన్యముకంటె శూన్యతమమని గ్రహింపుము. చిత్తమను చిత్రకారుడు చిత్తమున నిర్మించిన విచిత్రజగత్తు, సర్వశూన్యమగు ఆకాశముకంటె సత్యముకాదు. అర్జునా! చిత్తముననే జగత్తుయొక్క ఉదయము, లయములు జరుగుచున్నట్లు, ఇహలోకమునగూడ నిర్మాణము, క్షయము, జన్మ, మృత్యువు మున్నగు క్షణికవిషయములు ప్రకాశించుచున్నవి. ఒకింత భావించి మోహగ్రస్తుడవై మనోరాజ్యమున వధ్యఘాతక భావమును గాంచుచున్నాడవు; అయ్యది నా ఉపదేశమువలన క్షీణించినది. మనస్సు మిథ్యయగు విశాల మనోరాజ్యకల్పనయందు నిపుణమైనట్లే, క్షణమును కల్ప మొనరింపగలదు. అందువలన, మిథ్యయగు ఈ సంసారము అనాది, అనంత కల్పకాలములనుండి యున్నదనిపించును. మనస్సు క్షణమును కల్పముగను, సత్యమును అసత్యముగను ఒనరించుచున్నది. అందువలననే ఈ భ్రాంతి కలిగినది. క్షణములో ఈ మనోరాజ్యము ఉదయించి, విచిత్రములగు జగత్సమూహములని తలంపజేయుచున్నది. నిత్యముక్తస్వభావమగు ఆత్మయందు అధ్యస్తమగుటవలన తుచ్ఛమును, క్షణికోత్పత్తి గలదియునగు ఈ జగత్తును, అజ్ఞానులు సృష్టియందు నమ్మికయుంచి దురుచ్ఛేద్యమని తలంచుచున్నారు. అజ్ఞానతత్త్వమగు ఆత్మయందు కల్పింపబడిన ఈ ప్రతిభాసయొక్క ప్రవృత్తి లేక నివృత్తి వాస్తవము ఎన్నటికిని కాజాలదు. చిత్త - శిల్పి చిత్తమున ఈ జగత్తు ఎన్నడును లేదు (అలీకము). కుడ్యము లేకున్నను ఇయ్యది రంజితమై వెలయుచున్నది! ఆశ్చర్యము! ఆధారమేలేని చిత్రము ఉజ్జ్వలమై వెలయుచున్నది!

సురఞ్జనం జగదితి స్ఫుటం దృష్టివిలోభనమ్
నానాతమోమషీలేఖం నానాతేజోంశురఞ్జనమ్. 29

ఇది చక్కగా చిత్రింపబడినదానివలె దృష్టిని, చిత్తమును, ఆకర్షించుచున్నది. ఇది తమస్సులను నానావిధమషీపంక్తుల మలినబడి, చంద్రాదిత్య నక్షత్రాది తేజోపదార్థముల ప్రకాశితమగుచున్నది.

నానాకల్పాఙ్గావయవం నానారాగానురఞ్జితమ్
నానాదృష్టివిలాసాఢ్యం నానానుభవలోచనమ్. 30

వివిధములగు కల్పములే దీని అవయవములు, వివిధములగు లోకములవలననే ఇది శోభాయమానమగుచున్నది. విభిన్నములగు భేద (ద్వైత) దృష్టులను విలాసములతో గూడిన నానాత్వ అనుభవమను నేత్రములు దీనికున్నవి.

నానాగ్రహోగ్రగ్రచనం నానాకారాగ్రపక్ష్మమమ్
వ్యోమనీలసరః ఫుల్లతారాచన్ద్రార్కపఙ్కజమ్. 31

సూర్యాదిగ్రహముల చలనము ననుసరించి ఇది విభిన్నవర్ణముల దాల్చుచున్నది. ఇందు ఆకాశమను నీల - సరస్సు ఒకటి సూర్యచంద్రనక్షత్రములను పద్మములతో గూడి వెలయుచున్నది.

విచిత్రరచనోద్యుక్తమేఘాలీపత్రమఞ్జరి
ప్రకోష్ఠకాభిలిఖితసురాసురనృపుత్రికమ్
పరమాలోకమఞ్జులయువతాకాశకుడ్యకమ్. 32

ఆకాశమను ఈ జగత్ - కుడ్యమున వివిధాకృతుల దాల్చు, మేఘములను పత్రములు, పూల గుత్తులును ఉన్నవి. వేర్వేరు భాగముల సురాసురులను చిత్రములు చిత్రింపబడియున్నవి. సూర్యచంద్రుల కాంతియను అమృతము నలముకొనిన యువతివలె నిది తోచుచున్నది.

ఆకాశ ఏవ రచితా ప్రతిభైకరఙ్గా
ముగ్ధా జగత్త్రయమనోహరపుత్రికేయమ్
చిన్మాత్రచక్రపరిగఞ్జితసర్వలోకా
లీలాకులా చపలచిత్తకచిత్రకర్త్రా. 33

జగత్త్రయములనబడు దేవనటి బ్రహ్మాకాశమున పరికల్పితమైనది. బుద్ధియే దీని నాట్యశాల. ఈ నాట్యశాలాప్రదీపమగు సాక్షిచైతన్యమునుండి వెలువడు తేజశ్చక్రములనదగు బుద్ధివృత్తులవలన నియ్యది గ్రహింపబడుచున్నది. నృత్యసంబంధములగు హావభావవిలసములతో నీపె చపలమై యున్నది. చిత్తమను కాముకుడే దీనిని నిర్మించినాడు.

హేమాచలాఙ్గలతికా ఘనకేశపాశా
చన్ద్రార్కలోచనవిచాలనదృష్టలోకా
ధర్మార్థకామవినియన్త్రితశాస్త్రవస్త్రా
పాతాలజాలచరణోన్నతభూనితమ్బా. 34

బ్రహ్మాండమే ఈపె శరీరలత; మేఘములే ఈమెకు కేశములై వెలయుచున్నవి. ఈపె సూర్యచంద్రులను నేత్రములతో జనులను బరికించుచున్నది. ధర్మార్థకామములను నియమించు ప్రవృత్తి నివృత్తులను రెండు వస్త్రములీపె కున్నవి. పాతాళమే ఈపె చరణము, భూమి ఈపె పిరుదులు.

బ్రహ్మేన్ద్ర రుద్రహరిబాహుచతుష్టయోగ్రా
సత్త్వావృతోన్నతకుచస్ఫురదఙ్గయష్టిః
సువ్యాలవేష్టిత మహీతలపద్మపీఠా
ప్రతీకృతాచలమహాభువనోదరీ చ. 35

బ్రహ్మ, ఇంద్ర, రుద్ర. వారిరూపములగు నాల్గుహస్తములతో నీమె యొప్పుచున్నది సత్వగుణమను రవికెతో నొప్పారు వివేకవైరాగ్యములను స్తనములతో గూడిన శరీరము నీమె దాల్చిన దియున్నది. శేషాదులచే ధరింపబడు మహీతలమే ఈమెయొక్క పాదపీఠము. మనుష్యలోక మీయమెయొక్క ఉదరము; అందున్న మేర్వాది పర్వతములు పత్త్రరచనవలె నొప్పుచున్నవి.

రాత్ర్యన్ధకారచపలత్వహరాక్షి చేష్టా
తారాకరాలపులకా పవిద న్తపజ్క్తిః
చఞ్చచ్చతుర్దశవిధాతులభూతజాత
రోమాఞ్చనా ప్రలయనాదకదమ్బపుష్పా. 36

రాత్రికాలమునందలి చీకటిని, ఈమె కన్నులు గదల్చి సూర్యచంద్రులను దోపింపజేసి పోగొట్టుచున్నది. నక్షత్రములు, విద్యుత్తులు అను తెల్లటి పలువరస నీమె కలిగియున్నది. ప్రళయ - భయమున వలువైపులకు బరుగిడు చతుర్దశలోకముల వసించు చతుర్విధ జీవులే, ఈమె శరీరమున లేచు రోమాంచములు, ప్రళయధ్వనులను కడిమి పూలమాలను ఈమె ధరించియున్నది.

జీవాన్వితా గగన ఏవ కృతా విచిత్రా
వ్యోమాత్మికా చరవిలక్షణచిత్రకర్త్రా
చిత్తేన చిత్రపరికర్మవిదా త్రిలోకీ
నానావిలాసవలితా వరపుత్రికేతి. 37

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అర్జునోపాఖ్యానే చిత్తవర్ణనం నామ షట్పఞ్చాశః సర్గః ॥56॥

నానావిధవిలాసములతోగూడిన త్రిలోక - చిత్రము, కల్పనాచతురమగు మనస్సను చిత్రకారునిచే బ్రహ్మకాశమునవే నిర్మింపబడి, వ్యష్టిజీవులతోడను, వారి కర్మలవలనను చిత్రింపబడి వెలయుచున్నది. ఇది శూన్యరూపమని గ్రహింపుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చిత్తవర్ణనమను ఏబదియారవ సర్గము ॥ 56 ॥

సప్తపఞ్చాశః సర్గః

[జాయతేఽత్ర యయా దృష్ట్యా సద్యో నిర్వాసనం మనః
సుఖాద్వయాత్మకేవశ్చ సా దృష్టిరుపదిశ్యతే.

ఏ దృష్టి నవలంబించిన మనస్సు వెంటనే వాసనాశూన్యమై, అద్వయమగుసుఖము లభింపగలదో, ఆ దృష్టి ఈ సర్గమున ఉపదేశింపబడుచున్నది.]

శ్రీ భగవానువాచ:—

ఇదం విద్ధి మహాశ్చర్యమర్జునేహ హి యత్కిల
పూర్వం సంజాయతే చిత్రం పశ్చాద్భిత్తిరుదేతి హి.

శ్రీ భగవంతుడు:—అర్జునా! ఈ మహాశ్చర్యమును గమనింపుము! మొదటి చిత్రము, తరువాత ఆధారము కల్పింపబడుచున్నవి. (మొదట మనస్సు ఈ జగచ్చిత్రమును కల్పించి, పిదప ఆధారమగు సమిష్టిశివుని నిర్మించుచున్నది.)

అభిత్త్వావృత్తితే చిత్రే దృశ్యతే భిత్తిరాతతా
అహో విచిత్రా మాయేయం మగ్నం తుమ్బం శిలాప్లుతా. 2

నిరాధారమున చిత్రము కనబడ, తరువాత ఆధారము తోచుచున్నది. ఆహా! మాయ ఎంత విచిత్రమైనది! (అఘటనఘటనాపటీయసి.) సొరకాయ మునిగిపోయినది, రాయి తేలుచున్నది!

చిత్తస్థచిత్రసదృశే వ్యోమాత్మని జగత్త్రయే
వ్యోమాత్మన స్తే కిమియమహన్త్వా వ్యోమతోదితా. 3

నీవు బ్రహ్మజ్ఞానమును బొందితివి, మనోరాజ్యమువలె ఈ శూన్యపదార్థములతో నీకు ప్రసక్తి ఏమి? — శూన్యములగు ఈ జగత్తులయందు నీకు మమత్వమేల?

సర్వం వ్యోమకృతం వ్యోమ్నా వ్యోమ్ని వ్యోమ విలీయతే
భుజ్యతే వ్యోమని వ్యోమ వ్యోమ వ్యోమని చాతతమ్. 4

అంతయు ఆకాశమున, ఆకాశమువలననే కలుగుచున్నది. ఆకాశముననే విలీనమగుచున్నది. ఆకాశమున ఆకాశమే భోగింపబడుచున్నది, ఆకాశము ఆకాశమువలన వ్యాపింపబడియున్నది.

వేష్టితం వాసనారజ్జ్వా దీర్ఘసంసృతిదామవత్
వాసనోద్వేష్టనేనైవ తదిహో హా ద్వేష్ట్యతేఽర్జున. 5

అర్జునా! అనంతవిస్తృతమగు వాసనయే రజ్జువువలె జగత్తును చుట్టియున్నది. ఈ వాసనా రజ్జువువలన చిదాకాశముగూడ చుట్టబడుచున్నది.

ప్రతిబిమ్బం యథాదర్శే తథేదం బ్రహ్మణి స్వయమ్
అగమ్యం ఛేదభేదాదేరాధారానన్యతావశాత్. 6

అద్దమున ప్రతిబింబము పడునట్లు ఈ జగత్తు బ్రహ్మముననే ప్రతిబింబించుచున్నది. ఇయ్యది బ్రహ్మజ్ఞానమువలనగాక అన్యోపాయమున ఖండింపబడకుండుటకు కారణము బ్రహ్మము దీనికధిష్ఠాన మగుటయే.

అనన్యచ్ఛేదభేదాది బ్రహ్మణి బ్రహ్మణామ్బరమ్
కిం కథం కస్య కేనైవ చ్ఛిద్యతే వా క్వ భిద్యతే 7

సంహార, సంహారకాది భేదవ్యవహారముల కాస్పదమగు ఈ జగత్తు బ్రహ్మాకాశముననే, బ్రహ్మము కంటె అనన్యమై ప్రకాశించుచున్నది. బ్రహ్మమొక్కటియే వెలయుచున్నందువలన, ఎవరు ఎవరి వలన ఎట్లు వినాశమొనర్పబడగలరు?

తేనేహ వాసనాభావో బోధాత్సంపన్న ఏవ తే
యో న నిర్వాసనో నూనం సర్వధర్మపరోఽపి సన్. 8
సర్వజ్ఞోఽప్యతిబద్ధాత్మా పఞ్జరస్థో యథా హరిః
యస్యాస్తి వాసనాబీజమత్యల్పం చితిభూమిగమ్. 9

క్వ పరాకే రజస్తుచ్ఛా నానా భోగబన్ధనమ్
క్వ పూరితజగజ్జాలశ్చిత్తత్వవిపులానిలః. 9

భోగబంధనకారిణియును, క్షుద్రమగు ధూళికణమువలె అత్యంతతుచ్ఛమునునగు వాసన యెక్కడ! జగత్తులనన్నిటిని వ్యాపించియున్న చైతన్యవాయువు యెచట!

భావత్స్ఫురత్యవిద్యేయం నానాకారవికారిణీ
యావన్న సంపరిజ్ఞాతః శుద్ధః స్వాత్మాఽయమాత్మనా. 10

ఆత్మచేలన శుద్ధమగు ఆత్మ సంపూర్ణముగ గ్రహింపబడనంతవఱకే, నానావిధవికారముల దోపించి అవిద్య సమపడుచున్నది.

సర్గా దృశ్యదృశః క్షీణాః స్వచ్ఛతైవోదితా తథా
నభసీవ పదే తస్మిన్స్వాత్మన్యఖిలపూరణే. 11

దృశ్యములన్నియు నశించి, స్వచ్ఛతకలుగ, తనయందున్నన్నిటిని నింపుకొనునదియును, ఆకాశమువలె పూర్ణమునునగు ఆ పరమాత్మయొక్క రూపము ఉదయించును.

సమగ్రాకారరూపం తత్సమగ్రాకారవర్జితమ్
వాగతీతం పరం వస్తు కేన నామోపమీయతే. 12

పూర్ణమును, జగద్వర్జితమును, వాగతీతమునగు ఆ పరమవస్తువు దేనితో పోల్చబడగలదు?

విషయవిషవిషూచికామతస్త్వం
నిపుణమహంస్థితివాసనామపాస్య
అభిమతపరిహారమన్త్రయుక్త్యా
భవ విభవో భగవాన్భయామభూమిః. 13

నీవు హృదయముననున్న వాసనలను విషూచికను నివృత్తిమంత్రమున చేర్పుతో పారదోలి, సంసారభయరహితుడవగు భగవంతుడవై వెలయుము.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ :—

ఇతి గదితవతి త్రిలోకనాథే
క్షణమివ మౌనముపస్థితే పురస్తాత్
అథ మధుప ఇవాఽసితాబ్జఖణ్డే
వచనముపైష్యతి తత్ర పాణ్డుపుత్రః. 14

శ్రీ వసిష్ఠుడు:—త్రిలోకనాథుడగు హరి ఇట్లుపలికి, అర్జునుని యెదుట మౌనమును వహించి ఒకింతతడవుండును. అప్పుడర్జునుడు తుమ్మెద తెలిదామరతో బల్కునట్లు, హరితో నిట్లనును.

అర్జున ఉవాచ :—

పరిగలితసమస్తశోకభారా
పరముదయం భగవన్మతిర్గతేయమ్

మమ తవ వచనేన లోకభర్తు
ర్దినపతినా పరిబోధితాబ్జినీవ. 15

అర్జునుడు:—భగవంతుడా! నీయుపదేశబలమున, లోకపతియగు సూర్యునిచే కమలిని ప్రబోధితమగునట్లు, నా మతిగూడ పరమజ్ఞానమును బడసినది; శోకభ్రాంతియు మూర్తిపోయినది.

ఇత్యుక్త్వోత్థాయ గాణ్డీవధన్వా స హరిసారథిః
అర్జునో గతసందేహో రణలీలాం కరిష్యతి. 16

కృష్ణసారథియును, గాండీవధన్వియునునగు అర్జునుడు ఇట్లుపల్కి, లేచి, సందేహాశూన్యుడై రణలీల నొనర్చును.

కరిష్యతి క్షతగజవాజిసారథి
ద్రుతక్షరద్రుధిరమహానదీం భువమ్
శరోత్కరప్రసరమహారజఃస్థలీ
తిరోహితద్యుమణివిలోచనాం దివమ్. 17

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అర్జునోపాఖ్యానే అర్జునకృతార్థతా నామాష్టపఞ్చాశః సర్గః ॥ 58 ॥

అర్జునోపాఖ్యానం సమాప్తమ్.

ఆ అర్జునుడు హస్తి, అశ్వ, సారథుల గాయపఱచి, వేగముగా పడువిడు రక్తనదులతో భూమిని నింపివేయును. ఆకాశముయొక్క సూర్యుడను నేత్రము, తత్ - బాణపరంపరోద్ధితమగు ధూళితో గప్పివేయబడును.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్యప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున అర్జునోపాఖ్యానమున అర్జునకృతార్థతయను ఏబదియెనిమిదవ సర్గము ॥58॥

ఇది అర్జునోపాఖ్యానము.

ఏకోనషష్టితమః సర్గః.

[జీవన్ముక్తపదేఽస్పృష్టా చేత్యముక్తా చితః స్థితిః
సుస్థిరా స్యాద్యయా దృష్ట్యా సా దృష్టిరిహ వర్ణ్యతే.

ఏ దృష్టినవలంబింప జీవన్ముక్తస్థితిచ్యుతిరహితమై నిరుపాధికబ్రహ్మసమమై వెలయగలదో ఆదృష్టి యిటవర్ణింపబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య రాఘవాఽఘవినాశినీమ్
తిష్ఠ నిఃసఙ్గసంన్యాసబ్రహ్మార్పణమయాత్మకః. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:— రాఘవా! పాపనాశనమగు ఈ దృష్టినవలంబించి, నిస్సంగమగు సమాధ్యవస్థయందుండి ఈవిధముగా నామరూపాత్మకమగు జగత్తునంతటిని బ్రహ్మముతో నైక్యమొనరించి వెలయుము.

యస్మిన్సర్వం యతః సర్వం యః సర్వం సర్వతశ్చ యః
యశ్చ సర్వమయో నిత్యమాత్మానం విద్ధి తం పరమ్. 2

సృష్టిస్థితిలయముల నొనర్చుచు, త్రికాలసత్యమై, నిత్యముగ నెగడువానినిగా ఈ పరమాత్మను గ్రహింపుము.

దూరస్థమప్యదూరస్థం సర్వగం తత్త్వమేవ చ
తత్స్థః సత్తామవాప్నోషి తదేవాస్యస్తసంశయః. 3

ఈ పరమవస్తువు ప్రపంచశూన్యమగుటవలన దూరముగనున్నదియైనను, సర్వవ్యాపియగుటవలన దగ్గరనున్నదియగుచున్నది. నీవు దానియందు ప్రతిష్ఠితుడవైన, అపరిచ్ఛిన్నమగు ఆ వస్తువే యగుదువు — నీకు దానినుండి భిన్నమగు ఉనికి సంభవింపదు.

యత్సంవేద్యవినిర్ముక్తం సంవేదనమనిర్మితమ్
చేత్యముక్తం చిదాభాసం తద్విద్ధి పరమం పదమ్. 4

చిత్తవృత్తుల ప్రతిబింబించునదియును, సాక్షియును అగు వస్తువే జ్ఞాతృ, జ్ఞాన, జ్ఞేయము అను త్రిపుటిభేదములేనిదైన, నద్వయ్యమైనదియే పరమపదమని గ్రహింపుము.

సా పరా పరమా కాష్ఠా సా దృశాం దృగనుత్తమా
సా మహిమ్నాం చ మహిమా గురూణాం సా తథా గురుః. 5

అది ఆనందములన్నిటికిని తుదికొన, దృష్టులకన్నిటికిని పరమదృక్. మహత్త్వవిషయములన్నింటిలోను పరమ శ్రేష్ఠము. గౌరవనీయములన్నింటికిఁగూడ గౌరవనీయము.

స ఆత్మా తచ్చ విజ్ఞానం స శూన్యం బ్రహ్మ తత్పరమ్
తచ్ఛ్రేయః స శివః శాన్తః సా విద్యా సా పరాస్థితిః. 6

పరమవస్తువగు ఈ యాత్మ సంవిత్స్వరూపము, శూన్యవస్తువుకాదు. పరమగతియును, జ్ఞానమయమునగు ఈ శాంతవస్తువు మంగళదాయకమగు శ్రేయవస్తువు.

యోఽయమన్తశ్చితేరాత్మా సర్వానుభవరూపకః
యత్ర స్వదన్తే సర్వాణి స్వాత్మద్రవ్యాణి సత్తయా. 7
స జగత్తిలతైలాత్మా స జగద్గృహదీపకః
స జగత్పాదపరసః స జగత్పశుపాలకః 8

ఈ దేహమునందు అనుభవములన్నిటికిని ఆత్మయని చెప్పబడునదియును, ఎద్దాని యునికివలన పదార్థములన్నియును సత్స్వరూపములుగ దోచుచున్నవో, ఆ బ్రహ్మవస్తువే జగత్తను తిలలకు తైలము, జగత్తను గృహమునకు దీపము, జగత్తను వృక్షమునకు రసము, జగత్తను పశువులకు పాలకముగనైయున్నది.

స తన్తుర్భూతముక్తానాం పరిప్రోతహృదమ్బరః
స భూతమరిచౌఘానాం పరమా తీక్ష్ణతా తథా. 9

ఇదియే ప్రాణులను మర్త్యములయందున్న ఆకాశమును వ్యాపించియున్న సూక్ష్మ — సూత్రము. ఇదియే భూతములను మరిచి (మిరియము) సమూహములనున్న, తైక్ష్ణ్యము.

స పదార్థే పదార్థత్వం స తత్త్వం యదనుత్తమమ్
స సతో వస్తునః సత్త్వమసత్త్వం వా గతః స్వతః. 10

ఇదియే పదార్థముల పదార్థత్వము, పరమతత్త్వము, సద్వస్తువుల సత్త, అసద్వస్తువుల మిథ్యాత్వము నైయున్నది.

యః స్వవిత్తివిచిత్రేణ స్వయమాత్మైవ లభ్యతే
సర్వ ఏవ జగద్భావా అవిచారేణ చారవః. 11

జ్ఞానదార్ఢ్యమువలన లభ్యమగు ఏకమాత్రవస్తువే యాత్మయే. ఈ జగద్భావములన్నియును అజ్ఞానమువలననే ప్రకాశించుచున్నవి.

అవిద్యమానాః సద్భావా విచారవిశరారవః
అహమాద్యా జగజ్జాలే మిథ్యాభ్రమభరాత్మని. 12

ఈ పదార్థసమూహములన్నియును విచారమువలన నశించును; అహంకారము మొదలగు నీ జగత్సమూహములన్నియును ఆత్మయందు కల్పింపబడిన భ్రమలే.

కో ను భూత్వాఽనుబధ్నామి వృత్తిం కథమవాప ధీః
ఆద్యమధ్యాన్తమానాని సంకల్పకలనాన్యహమ్ 13
బ్రహ్మాకాశమనాద్యన్తం కైవేయత్తా మమాత్మనః
ఇతి నిశ్చయవాన్తః సమ్యగ్వ్యవహృతిర్బహిః. 14

ఈ పదార్థముల విశ్వాసముంచువారందఱును బద్ధులగుచున్నారు. ఇవి అన్నియును మొదలు తుదనుగూడ అహంకారమే; ఆద్యంతరహితమగు నా బ్రహ్మాకాశమును ఎవరు ఇట్టిదని చెప్పగలరు? ఇట్టినిశ్చయమునుబొందినవారు కర్మలనన్నిటిని చక్కగ నాచరించువారే యగుచున్నారు.

ఉదయాస్తమయోన్ముక్తస్థితిరన్తః స సర్వదా
నాస్తమేతి న చోదేతి మనః సమసమస్థితమ్. 15

ఈవిధమగు సమస్థితిని బొందినవారి మనస్సు ఎన్నడును ఉదయమును లేక అస్తమయమును బొందదు.

యస్య స్వస్యైవ శూన్యత్వం స మహాత్మైవా తద్వపుః
భావాద్వైతపదారూఢః సుషుప్తపరయా ధియా. 16
వ్యవహార్యపి సంక్షోభం నైత్యాదర్శనరో యథా
ఆదర్శపురుషస్యేవ వ్యవహారవతోఽపి చ. 17
న యస్య హృదయోల్లేఖో మనాగపి స ముక్తిభాక్
అవిభాగమివాదర్శే చిన్మణౌ ప్రతిబిమ్బతి. 18
చితేః పరమనైర్మల్యాద్వ్యవహారో యథా గతః
చిచ్చమత్కృతిరేవేయం జగదిత్యవభాసతే 19

జగచ్ఛూన్యమగు బ్రహ్మమయశరీరమును బొందినవాఁడు అద్వైతభావము నధిరోహించి హృదయందుండు మనస్సుకలవాఁడై నిర్వికారుడై, వ్యవహారముల నన్నిటిని సల్పుచున్నను క్షోభను బొందఁడు. స్వప్నమునందు పశు పురుషునకు మానావమానముల క్షోభలేకుండునట్లు, ఏ అదర్శపురుషునకు, వ్యవహారముల సల్పుచున్నను హృదయము ఒకించుకయు చలింపకుండునో, అతఁడే ముక్తిని బొందగలుగును. అద్దమున ప్రతిబింబము పడినను అయ్యది తన స్వరూపమును కోల్పోవనట్లు, ఈచిన్మణియందు జగత్తులు పడినను అయ్యది తన స్వరూపమును గోల్పోవుటలేదు. పరమనిర్మలమగు చిత్తున ఈ వ్యవహారములన్నియు ప్రతిబింబించుచున్నవి; మఱియు, చిత్ - చమత్కృతియగు ఈ జగత్తుగూడ ప్రకాశించుచున్నది.

నేహాస్త్యైక్యం న చ ద్విత్వం నమూాదేశోఽపి తన్మయః
వాచ్యవాచకశిష్యాహగురువాక్యైశ్చమత్కృతైః. 20

వాస్తవమునకు ఆ చిత్తుగాక, ఐక్యము, ద్విత్వము, నా ఉపదేశము, గురుశిష్యుల ఉపదేశ, తద్గ్రహణములు, వేఱుగావు.

ఆత్మనాత్మని శాన్తైవ చిచ్చమత్కురుతే చితి
చిత్స్పన్దో హి సంసార స్తదస్పన్దః పరం పదమ్ 21

శాంతమగు ఆత్మ తనయందు తానే వివర్తమునందుచున్నది. చిత్ యొక్క వివర్తమే ఈ జగత్తు, వివర్తమందకుండుటయే పరమపదము.

చిత్స్పన్దశమనేనేయం పరిశామ్యతి సంసృతి
మహాచిత్తే న తేఽర్థోంశభావా యో భావనాక్షయః. 22

వివర్త ముపశమించినను సంసార ముపశమించును, మహా - చిత్తు అగు అపరిచ్ఛిన్న బ్రహ్మమున ఈ జగత్కల్పనలన్నియు నుపశమింపజేయబడిన, ఆ పరమపదము లభించును; అదియే వాసనాక్షయము.

అసన్నపి స్వభావం తత్సంవిత్స్పన్ద ఉదాహృతమ్
శూన్యత్వమజడం యత్తత్పరమాహుశ్చితేర్వపుః. 23

ఈ సంవిత్ - స్పందము కాల్పనికమగుటవలన అనుభవసిద్ధులగువారు, అజడమగు స్పందశూన్యత్వమే బ్రహ్మస్వభావమని చెప్పుచున్నారు.

తత్త్వేన భావనాయత్తా సంసృతిః సానుభూయతే
అభావనామాత్రలయాత్సా చ నిఃసారరూపిణీ. 24

ఆ యాత్మదర్శనరూపమును, జడజగదాకృతియునగు ఈ జగత్-కల్పనను సత్యమని నమ్మిన, అట్లే తోచుచున్నది, ఈ భావనను లయమొనర్ప, అది సారశూన్యమగుచున్నది.

కేవలం కేవలీభావాత్తద్రూపా సైవ శిష్యతే
చిత్స్పన్దమేవ సంసారచక్రప్రవహణం విదుః. 25

ఈ భావనను చైతన్యముతో నైక్యమొనరింప చైతన్యమొక్కటియే మిగులును, చైతన్యము యొక్క వివర్తమే సంసారచక్రభ్రమణమని జ్ఞానులెఱుంగుదురు.

మాతృమానప్రమేయాది కటకాదీవ హేమని
పృథగస్తి న చ స్పన్దశ్చిత్తేర్యా సంసృతిర్భవేత్. 26

ప్రమాతృప్రమేయాదిభావములన్నియును, కటకాది ఆభరణములు సువర్ణమునుండి వేఱుగానట్లు, బ్రహ్మమునుండి వేఱుగావు. చిత్స్పందమే సంసృతి.

చిత్తమేవ చితిస్పన్దస్తదబోధో హి సంసృతిః
అబోధమాత్రే చిత్స్పన్దః కటకత్వమివోత్థితమ్. 27

చిత్తమే చితిస్పందము. దీనిని తెలియకుండుటయే అజ్ఞానము. అజ్ఞానమువలన, కటకాదులు బంగారమునుండి వేఱుగఁదోచునట్లు, బ్రహ్మముకంటె వేఱుగ జగత్తు తోచుచున్నది.

బోధమాత్రవిలీనేఽస్మిన్బుద్ధ్వా చిద్రామ శిష్యతే
స్వభావబోధమాత్రేణ క్షీయతే భోగవాసనా. 28

రామా! ఇట్టి జ్ఞానముకలిగినంతనే విలీనమగుచున్నది. అప్పుడు శుద్ధమగు చిత్తు మాత్రమే మిగులును; ఆత్మతత్త్వమును గ్రహించినంతనే భోగవాసన క్షీణించును.

భోగాభావనమేవేహ పరమం జ్ఞత్వలక్షణమ్
ఇతో నాభిమతాః సర్వే జ్ఞస్య భోగాః స్వభావతః. 29
భవన్తి కోఽతితృప్తో హి పురస్థం కిల వాఞ్ఛతి
ఏతదేవ పరం విద్ధి జ్ఞత్వస్యాపరలక్షణమ్. 30

భోగముల చింతింపకుండుటయే జీవన్ముక్తుని లక్షణము. జీవన్ముక్తునకు స్వాభావికముగ భోగముల చింతింపకుండుటకు గలకారణము, ఆత్మతత్త్వముకంటె నితరములైన ప్రియవస్తువులు గాకుండుటయే! తృప్తిగ భుజించినవాడు ఆహారమును గోరునా? జీవన్ముక్తుని పరమలక్షణము ఇంకొకటి యున్నది. (దానిని జెప్పుచున్నాడను, వినుము.)

స్వభావేనైవ భోగానాం యుక్త్యాలానభివాఞ్ఛనమ్
చిత్తత్త్వేన సర్వాత్మరూపిణ్యస్తీతి నిశ్చయః. 31

అతడు భోగములను స్వాభావికముగనే వాంఛింపకుండును; ఆత్మయొక్కటియే భోగ్యభోక్తృత్వాది నానావిధరూపములనున్నదను నిశ్చయజ్ఞాన మాతనికుండును.

యోఽన్తఃప్రరూఢః స్వభ్యాసో జ్ఞత్వశబ్దేన స స్మృతః
సో న భుఙ్క్తే భుజ్యమానానపి భోగాన్స బుద్ధిమాన్. 32

ఈ నిశ్చయము అభ్యాసమువలన హృదయమున నాటుకొనిపోవునట్లు ఒనర్చుకొనినవాడే జీవన్ముక్తశబ్దవాచ్యుడు. ఆ బుద్ధిమంతుడు భోగముల ననుభవించుచున్నను, అనుభవింపనివాడే యగును.

లోకానురోధసిద్ధ్యర్థం స హన్తి లగుడైర్నభః
వినాకృత్రిమయా బుద్ధ్యా న సిద్ధిరవగమ్యతే. 33

లోకానురోధముచే వాని క్రియలు ఆకాశమును గొట్టుటవంటివే యగును. కృత్రిమ వ్యావహారికబుద్ధిని భ్రాన్తిరూపమని దలంపనిచో నిరతిశయానందరూపమగు ఆత్మతత్త్వప్రాప్తియను సిద్ధి లభింపదు.

క్వచిదాత్మావలోకే చ స్వాజ్ఞావదలనైరపి
చిచ్ఛైత్యం చేత్యకోటిస్థా తావత్పశ్యతి విభ్రమమ్. 34

ఈ పదార్థసమూహములనన్నిటిని ఆత్మయందు విలీనమొనర్పకుండ, తన శరీరమును ఖండించుకొనుటను బోలు సాహసకార్యము నాచరించినను, ఈ భ్రమ తొలుగదు.

ఇదం యావదబోధాత్మా స్పన్దతే స్పన్దరూపిణీ
సమ్యగ్బోధోదయోన్తః స్యాత్స్పన్దాస్పన్దదశాక్రమః. 35
క్వాపి యాతి చ సంశాన్తదీపవత్స్వాభిధానకః
చితః ప్రశాన్తరూపాయా దీపికాయాః స్వభావతః. 36
స్పన్దాస్పన్దమయీ నేహ కథైవాస్తి మనాగపి
యదస్పన్దస్య మరుతో న సన్నాసన్న మధ్యగమ్. 37
రూపం తదేవాసంవిత్తిస్పన్దాయాః ప్రశమం చితేః
అభిన్నః స్యాచ్చితః స్పన్దః శుద్ధచిత్స్ఫురరూపధృక్. 38
న బన్ధాయ న మోక్షాయ స్థితి ఆత్మని కేవలమ్
చిచ్ఛేన్నిరర్థసంవిత్తినిర్వాణేన చ విన్దతే. 39
తద్బన్ధమోక్షపక్షాదేర్నామాపీహ న విద్యతే
మోక్షోఽస్త్విత్యేవ బోధోఽన్తః పూర్ణతా క్షయకారణమ్ 40

అంతవఱకు అజ్ఞానరూపమగు ఈ స్పందనము కలుగుచునేయుండును. పరిపూర్ణజ్ఞానము కలిగిన, వివర్తము దాని వికారము లన్నిటితోడను గలసి నశించును. ఇది దీపము ఆరిపోయి, తన పేరునుగూడ పోగొట్టుకొనుటవంటిది. ప్రశాంతదీపికనుబోలు ఈ చిత్తున స్పందాస్పందము లెవ్వియునులేవు ప్రాణవాయువు, చలనరహితమగుటను సత్తనిగాని అసత్తనిగాని లేక అనిర్వచనీయమనిగాని చెప్పజాలము. అజ్ఞానస్పందరహితమును, చిత్తత్త్వమును, అగుమోక్షముగూడ ఇట్టిదే. చిత్తము స్పందశూన్యమై, శుద్ధచిత్తుగమారిన, అది కేవల మాత్మస్వరూపమేయై బంధమోక్షములకు గారణము కాకుండును. ఈచిత్తు వ్యర్థమగు చిత్తాకృతిని గ్రహించుట, త్యజించుట నొనర్పకున్న, బంధమోక్షములే దీనికుండవు. కావు 'మోక్షము లభించుగాక' అను భావముకూడ అంతఃపూర్ణతకు హానిని కలిగించుచున్నది.

సమాస్త్విత్యపి బన్ధస్తే శ్రేయోఽసంవేదనం పరమ్
యదనాభాసమజడం తద్విద్ధి పరమం పదమ్. 41
చితః స్వరూపం సంస్థానమచేత్యోన్ముఖతాత్మకమ్
యః సంకల్పనశబ్దార్థరూపః స్పన్దో మహాచితేః. 42
బన్ధమోక్షాదికార్థోఽసౌ ప్రేక్ష్యమాణః ప్రణశ్యతి
ప్రేక్షణాదేవ సంశాన్తే త్వహంభావే నిరాస్పదే. 43

న విద్మః కేన కం కస్య బధ్యతే వాథ ముచ్యతే

ఓ రామచంద్రా! 'ఆ మోక్షము నాకు వలదు' అను జ్ఞానముచేతను నీవు బంధనమగుచు గాన బంధమోక్షముల స్మరింపకుండుటయే నీకు శ్రేయోదాయకమగును. స్వయంప్రకాశమై, చైతన్యస్వరూపమై, సర్వాశ్రయమై, విషయవర్జితమైనట్టి చైతన్యము నే నీవు పరమపదమని తెలియుంగుము. సంకల్పమూయొక్క శబ్దార్థరూపమగు మహాచైతన్యముయొక్క స్పందమేదిగలదో, అదియే బంధమోక్షముల కథికారి. ఆ స్పందమును మాచినంత (ఎఱింగినంతె) మాత్రముననే అయ్యది నశించుచున్నది. ఇట్లు ప్రేక్షణమాత్రముచేతనే అహంకారము శమించి, ఆశ్రయరహితముకాగా, ఇక ఎవనికి ఏది దేనిచేత బంధింపబడుచున్నది? దేనిచేత విడువబడుచున్నది?

సంకల్ప ఏవ రచితే బుధశ్చేదవిభాగవాన్. 44
తదసంకల్పమస్పన్దం సర్వం జాతమవారితమ్
స్పన్దే స్పన్దమయే వాతే తన్మయత్వాత్సదా జితా. 45

వివేకియగువాడు తనచే రచితమగు సంకల్పముననే 'దీనిని నేను సంకల్పించితిని, దీనిని సంకల్పించలేదు' అను నీప్రకారమగు పూర్వాపరవిమర్శచే తద్విభాగమును త్యజించి, అట్టి స్వనిర్మిత సంకల్పమును మిథ్యగా గాంచుచున్నాడు. కాన, సంకల్పింపబడినదైనను అయ్యది స్పందరహితమై, లేనిదానివలె నుండును. ఇవ్విధమున ప్రబుద్ధచైతన్యముచే స్పందము, స్పందమయవాయువు క్షయింప, దృశ్యప్రపంచమున్ను క్షయించుచున్నది.

సంక్షీణేన చ సంసారో నిస్పన్దే చిద్ఘనే స్థితే
చిత్తేజ ఏవ చిత్స్పన్ద ఇతి బుద్ధే నిరన్తరమ్. 46

చిద్ఘనమాత్రమగు ఆత్మ స్పందరహితముగ స్థితినొందియుండ నద్దానితేజమే చిత్-స్పంద రూపమగుచున్నదని నిరంతరము బోధకలుగంగా, ఆ చిత్-స్పందముచే నుత్పన్నమగు జగత్తున్ను తనంతటనదియే నశించుచున్నది.

వ్యతిరిక్తశ్చితః స్పన్దో న కించిదవశిష్యతే
అస్మిన్దృశ్యమయే దీర్ఘస్వప్నే స్వప్నాన్తరం వ్రజన్
న జ్ఞో మోహాముపాదత్తే సర్వగత్వాత్స్వ సంవిదః. 47

ఓ రామచంద్రా! చైతన్యముయొక్క ప్రకాశమే చిత్-స్పందమును, జ్ఞానము నిరంతరము కలుగగా, ఆ చైతన్యప్రకాశముకంటె భిన్నముగ ఏ చిత్-స్పందమున్ను నిక మిగిలియుండదు. జ్ఞాని, ఈదృశ్యమయమగు దీర్ఘస్వప్నమున స్వప్నాంతరమును పొందుచున్నట్లున్నను తన ఫలవాదులగూర్చిన భ్రమను గలిగియుండడు. ఏలయనిన, అతడు తన ఆత్మను సర్వవ్యాపిగ నెఱుగుచున్నాడు.

యత్రోదేతి ప్రసభమనిశం సర్వసంవిత్తిసత్తా
యస్మిన్నేతే సకలకలనాకారపఙ్క్తి గలన్తి
ఉద్యన్త్యేతే స్వదనసుభగం యత్ర సర్వోపలమ్భా
ధ్యానేనైవం తమవగమయ ప్రత్యగాత్మానమన్తః. 48

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే ప్రత్యగాత్మావబోధో నామైకోనషష్టితమః సర్గః ॥ 59 ॥

ఓ రాఘవా! ఏ పరమాత్మయందు నిరంతరము బలాత్కారముగ సమస్త జగదాకారప్రాప్తియు, అజ్ఞానినుండి ప్రీతిపూర్వకమగు (విషయ) ఆనందాస్వాదనానుభవమున్ను గలుగుచున్నవో, ఎవనియందు సమస్తసృష్టిసమూహముల సత్తాస్థితి జనించుచున్నదో, ఆ నీసాక్షిరూపమగు పరమాత్మసధ్యానముచే అంతఃకరణమున నీవు వీక్షింపుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున ప్రత్యగాత్మావబోధమను ఏబది తొమ్మిదవ సర్గము ॥ 59 ॥

షష్టితమః సర్గః.

అద్వితీయస్య శుద్ధస్య పరస్య నిజమాయయా
సర్వాకారైః స్థితిరిహ విభూతిరుపవర్ణ్యతే.

[నిజమాయచే విభూతులద్వారా సర్వాకారములతోటి అద్వితీయ శుద్ధపరమాత్మయొక్క స్థితి యిట వర్ణింపబడుచున్నది.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏవమాద్యం పరం తత్త్వం చిద్ఘనం పరమం పదమ్
తత్స్థా ఏతే మహారూపా బ్రహ్మవిష్ణుహరాదయః. 1
విభూతిభిః స్ఫురన్త్యచ్ఛైర్జనాస్తుష్టా నృపా ఇవ
ఆకాశగమనాద్యాభిః క్రీడాభిః క్రీడ్యతే చిరమ్. 2
తత్త్వేనైవ జనేనేహ స్వర్గే స్వర్గౌకసో యథా
తత్ప్రాప్యాజ్ఞ న మ్రియతే తత్ప్రాప్యాజ్ఞ న శోచ్యతే. 3

వసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా! ఈ ప్రకారముగ సమస్తమునకు ఆది, ఆ చిన్మాత్రమైన, పరతత్త్వరూపమగు ఆత్మపదమై యున్నది. బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరాది మహత్స్వరూపులున్ను ఆపరమపదమున నెలకొన్నవారలై, పరమానంద పూరితులై, భూపాలురవలె, మహాశోభను బొందుచున్నారు. ఆ బ్రహ్మమునందున్న న్యూనాధిక ఆనందయుక్తులగు మనుష్య గంధర్వాదిజనులు ఆకాశగమనాది క్రీడలచే, స్వర్గవాసులు స్వర్గమునందు క్రీడించునట్లు చిరకాలము క్రీడించుచున్నారు. మనుష్యానందము మొదలుకొని బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరాదుల ఆనందము వఱకు గల ఆనందముల పరాకాష్ఠస్వరూపమగు అట్టియా బ్రహ్మమును బొందిన జీవుడిక మరణింపడు, దుఃఖము నొందడు.

తత్ప్రాప్య జీవ్యతే నాజ్ఞ తత్ప్రాప్యాజ్ఞ న రుధ్యతే
అపారపరమాకాశరూపిణః పరమాత్మనః 4

సత్తాసామాన్యరూపం చేన్మనాగపి విభావ్యతే
తత్త్వం నిమేషమాత్రేణ జన్తుర్ముక్తమనా మునిః
కుర్వన్సంసారకర్మాణి న భూయః పరితప్యసే. ౫

ఆబ్రహ్మమును బొందిన జీవుడిక ప్రాణధారణ నిమిత్తములగు ఆకలి దప్పులచే పీడింపబడఁడు, భీతియున్నగు వానిచే నిరోధింపబడఁడు, ఆపరమాత్మయొక్క సత్తాసామాన్యరూపమును (సర్వవ్యాపియగు చిన్మాత్రమును) జీవుడు కొంచమైన నెఱింగినచో ముక్తచిత్తుఁడగును. మఱియు ప్రపంచమున కార్యములొనర్చుచున్నను నట్టివాడు సంతాపమును బొందడు.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

మనో బుద్ధిరహంకారశ్చిత్తం యత్ర క్షయం గతమ్,
సత్తా సామాన్యమాభాతం మనస్వి స కిముచ్యతే. 6

శ్రీరాముడు:—ఓమునీంద్రా! ఆ చిన్మాత్రమగు 'సత్తాసామాన్యమును' మనోబుద్ధ్యహంకారాది సమస్తము లీనమైనట్టి నిర్విశేషరూపముగా వచించుచున్నారా, లేక, మనోబుద్ధ్యహంకారాది సమస్తము గలిగియున్నట్టి సవిశేషరూపముగా వచించుచున్నారా? [నిర్విశేషమైనచో, అద్దాని విభూతి వర్ణనము యుక్తము కానేరదు; సవిశేషమైనచో దుఃఖముయొక్క అభావము సంభవింపదను భావముచే శ్రీరాముఁడిట్లు ప్రశ్నించెను.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—

యద్బ్రహ్మ సర్వదేహస్థం భుఙ్క్తే పిబతి వల్గతి,
ఆస్తే వినిహన్త్యన్తః సంవిత్సంవేద్యవర్జితమ్. 7
తత్సర్వగతమాద్యన్తరహితం స్థితమర్జితమ్,
సత్తాసామాన్యమఖిలం వస్తుతత్త్వమిహోచ్యతే. 8

శ్రీవసిష్ఠుడు:—శ్రీరామచంద్రా! ఇట సవిశేష, నిర్విశేషములచే నేమియు తాత్పర్యము లేదు. ఏబ్రహ్మము సమస్తజీవరూపములందును, ఈశ్వరభావమునందును, ముక్తియందును గూడ అనుగతమై వ్యాపించియున్నదో, తినుట, త్రాగుట, గ్రహించుట మొదలగు సమస్తవ్యవహారములు గావించుచున్నదో, సుషుప్తి, ప్రళయములందు సమస్తమును లయింపఁజేయుచున్నదో, తురీయమందు విషయవర్జితమై యొప్పుచున్నదో, అట్టి సర్వవ్యాపియు, ఆద్యంతరహితమున్ను, విస్మృతకంఠమణివలె జ్ఞానముచే ప్రాప్తమున్ను, సత్తాసామాన్యమున్ను, సర్వరూపమున్ననగు బ్రహ్మతత్త్వమునుగూర్చిన యుపదేశమే యిట గావింపఁబడినది.

తత్స్థితం ఖతయా వ్యోమ్ని శబ్దే శబ్దతయా స్థితమ్,
స్పర్శే స్థితం స్పర్శతయా త్వచి తత్త్వక్తయా స్థితమ్. 9
రసే లీనం రసతయా రసనాయాం తు తత్తయా
రూపే రూపతయా దృష్టం నేత్రే లీనం చ దృక్తయా. 10
ఘ్రాణే ఘ్రాణతయా దృష్టం గన్ధే గన్ధతయోదితమ్,

పుష్టం కాయతయా కాయే భూమావపి చ భూతయా. 11
పయస్తయా చ పయసి వాయౌ వాయుతయా స్థితమ్,
తేజస్తయా తేజసి చ బుద్ధౌ బుద్ధితయా గతమ్. 12
మనస్తయా మనస్యన్తరహంకృత్యామహంకృతౌ
రూక్షం సంవిది సంవిత్త్యా చిత్తే చిత్తతయోత్థితమ్. 13
వృక్షే వృక్షతయా లగ్నం పటే పటతయోదితమ్,
ఘటే ఘటతయా రూఢం వటే వటతయోత్థితమ్. 14
స్థావరే స్థావరత్వేన జంగమత్వేన జంగమే,
పాషాణత్వేన పాషాణే చేతనత్వేన చేతనే. 15
అమరేష్వమరత్వేన నరత్వేన నరేషు చ,
తిర్యక్త్వేన చ తిర్యక్షు క్రిమిత్వేన క్రిమిస్థితౌ. 16
కాలక్రమే కాలతయా ఋతావృతుతయా తథా,
త్రుటిక్షణనిమేషాదౌ సంస్థితస్తత్తయా విభుః. 17
శుక్లే శుక్లతయా జాతం కృష్ణే కృష్ణతయా స్థితమ్,
క్రియాసు స్పన్దరూపేణ నియతౌ నియమేన చ. 18
సంస్థితః సంస్థితౌ స్థిత్యా నాశే నాశతయా స్థితః,
ఉత్పత్తిరూపేణోత్పత్తావాస్థితః పరమేశ్వరః. 19
బాల్యేన బాల్యే విశ్రాన్తో యౌవనే యౌవనేన చ,
జరసా చ జరారూపే మరణే మరణేన చ. 20

ఆ ఆత్మయగు బ్రహ్మమే ఆకాశమున ఆకాశము రూపముగను, శబ్దమందు శబ్దరూపముగను, స్పర్శమందు స్పర్శరూపముగను, త్వగింద్రియమున త్వగ్రూపముగను నున్నది. అట్లే ఘ్రాణమందు ఘ్రాణరూపముగను, గంధమందు గంధరూపముగను నయ్యది. ప్రకటముగచున్నది. ఆ యాత్మయే శరీరమున శరీరత్వ (పుష్టి) రూపముగను, పృథ్వియందు పృథ్వీరూపముగను, జలమందు జలరూపముగను, వాయువునందు వాయురూపముగను, తేజమందు తేజోరూపముగను, బుద్ధియందు బుద్ధిరూపముగను, మనమున మనోరూపముగను, అహంకారమున అహంకారరూపముగను, సంవిత్తున సంవిద్రూపముగను, చిత్తమున చిత్తరూపముగను, వర్తించుచున్నది. ఆ విధముగనే వృక్షములందు వృక్షరూపముగను, వస్త్రమందు వస్త్రరూపముగను, ఘటమందు ఘటరూపముగను, వటమున వటరూపముగను, స్థావరమున స్థావరరూపముగను, జంగమమున జంగమరూపముగను, శిలయందు శిలారూపముగను, చతుర్విధ ప్రాణులందు చేతనారూపముగను, ఆ పరమాత్మయే వెలయుచున్నాడు. అదేరీతిగా దేవతలందు దేవతారూపముగను, మనుష్యులందు మనుష్యరూపముగను, తిర్యగ్జీవులందు తిర్యగ్రూపముగను, (కృమి) కీటాదులందు కీటరూపముగను ఆ యాత్మ నెలకొనియున్నది. అట్లే యుగ, సంవత్సరాదులందు కాలరూపముగను, వసంతాది ఋతుభేదముగను, క్షణ నిమేషాదులందు క్షణ నిమేషాది రూపముగను, శుక్లపదార్థములందు శుక్లరూపముగను, కృష్ణపదార్థములందు కృష్ణ

రూపముగను, క్రియలందు క్రియారూపముగను, నియతియందు నియమరూపముగను, స్థితియందు స్థితి రూపముగను, నాశమున నాశరూపముగను, ఉత్పత్తియందు ఉత్పత్తిరూపముగను ఆ పరమేశ్వరుడే వర్తించుచున్నాడు. ఆ విధముగనే ఓ రామచంద్రా! బాల్యమందు బాలరూపముగను, యౌవనమున యౌవనరూపముగను, వార్ధక్యమున వృద్ధత్వరూపముగను, మరణమున మృత్యురూపముగను ఆ పరమాత్మయే స్థితిగల్గియున్నాడు.

ఇతి సర్వపదార్థానామభిన్నః పరమేశ్వరః,
కల్లోలసీకరోర్మీణామబ్ధావివ పయోధరః. 21

సముద్రమందు తరంగాదులకంటె జలము భిన్నముకానట్లు, సమస్త పదార్థములకంటెను పరమేశ్వరుడు భిన్నుడు కాకయే యున్నాడు.

నానాత్వమేషాం త్వసత్యైవ సత్యేనానేన చైవ హి,
కల్పితా చిత్స్వభావేన వేతాలః శిశునా యథా. 22

మఱియు ఈ పదార్థములందే యనేకత్వము గోచరించుచున్నదో, అది అసత్యము. బాలుడు బేతాళమును గల్పించునట్లు, సత్యమగు చిత్స్వభావము ఈ జగత్తుయొక్క కల్పనగావించినది.

సర్వత్ర సంస్థితిమతా విగతామయేన
వ్యాప్తం మయేదమఖిలం వివిధైర్విలాసైః,
చిద్రూపిణైవ కలనాకలితాత్మనేతి
మత్వోపశాన్తమతిరాస్వ సుఖం మహాత్మన్. 23

మహాత్ముడవగు ఓ రామచంద్రా! 'అంతట వ్యాపించియున్న చిద్రూపుడనగు నేనే స్వయముగ జగత్తును కల్పించితిని! ఈ బ్రహ్మాండమంతటిని, నేనే నా యనేక లీలలచే వ్యాప్తము గావించియున్నాను. ఇదంతయు నా విభూతియే (ఐశ్వర్యమే) నాకంటే వేఱుగ నెద్దియులేదు' అని యిట్లు నిశ్చయించి శాంతచిత్తుడవై స్వమహిమయందే నీవు వర్తింపుము.

శ్రీ వాల్మీకి రువాచ:—

ఇత్యుక్తవత్యథ మునౌ దివసో జగామ
సాయంతనాయ విధయేఽస్తమినో జగామ,
స్నాతుం సభా కృతనమస్కరణా జగామ
శ్యామాక్షయే రవికరైశ్చ సహాజగామ. 24

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే విభూతియోగోపదేశో నామ షష్టితమః సర్గః ॥ 60 ॥

షోడశో దివసః 16

శ్రీ వాల్మీకి:—ఓ అరిష్టనేమి రాజా! వసిష్ఠమునీంద్రుడిట్లు పల్క, అపుడు సాయంసమయ మయ్యెను. సూర్యభగవానుడున్ను సాయంకాలవిధి నెరవేర్చుటకై అస్తమించెను; సభాసదులందఱు

పరస్పర మొకరికొకరు నమస్కరించుకొని, స్నాన, సంధ్యాది కృత్యముల నొనర్చుటకై వెడలిరి. ఆ రాత్రి గడచినపిమ్మట, మరల సూర్యోదయము కాఁగానే వారందఱును తిరిగి యా సభాస్థలమునకు విచ్చేసిరి.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
విశ్రాంతియోగోపదేశమను అఱువదవ సర్గము ॥ 60 ॥
పదునాఱవరోజు ॥16॥

ఏకషష్టితమః సర్గః

ఇహ ప్రసాధ్యతే యుక్త్యా స్వప్నమాయాసమం జగత్
సర్వాత్ర చావిరోధేన భ్రాన్త్యా సర్వస్య సంభవః.

[యుక్తిననుసరించి ఈజగత్తు స్వప్నమాయాసమమని ఈసర్గమున సాధింపఁబడుచున్నది. భ్రాంతివలన ఇట్టి విపరీతము సంభవమనికూడ నిరూపింపఁబడుచున్నది.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

యథాస్మాకం మునే స్వప్నపురప త్తనమణ్డలమ్
తథైవ పద్మజాదీనాం యది దేహపరిగ్రహః. 1
తథై వేదం చ సంజాతం యది సర్వమసన్మయమ్
తదస్మాకం దృఢతరః ప్రత్యయః కథముత్థితః 2

శ్రీరాముడు :— మునీంద్రా ! హిరణ్యగర్భుఁడు మున్నగువారు శరీరమును దాల్చుట, మనము కలలో పురములను, పట్టణములను, గాంచుట వంటిదియేకదా ! అట్లే, ఈజగత్తుకూడ స్వప్నసమమైన, మనకియ్యది దృఢమను విశ్వాసమెట్లు కలిగినది?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అస్మత్సర్గవదాభాతి పూర్వసర్గః ప్రజాపతేః
ఆజీవప్రతిభాసాత్మా విద్యతే నతు వాస్తవః. 3

శ్రీ వసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా ! పూర్వకల్పమున హిరణ్యగర్భుఁడు జ్ఞానహీనుడుగ నున్నప్పుడు ఆతఁడు కల్పించుకొనిన వాసనలే ఈజగత్తువలె దోచుచున్నవి. ఇప్పుడాతఁడు ముక్తినందియుండుటచేసి, ఆతనియొక్క అజ్ఞానము తత్త్వజ్ఞానమువలన బాధితమైనది. అందువలన వాస్తవముగ ఈ జగత్తు లేదు.

సర్వగత్వాచ్చితేః సర్వం జీవః సర్వత్ర సంసృతిః
సా చాసమ్యగ్దర్శనోత్థా సమ్యగ్దర్శననాశినీ. 4

చైతన్యము సర్వవ్యాపకమగుటవలన అజ్ఞానము తోఁడగనంతనఱ కయ్యది జీవదశను బొంది అంతటను సంసారమును అనుభవించుచున్నది. ఈ సంసారము అసమ్యగ్ దర్శనమువలన అనఁగా అజ్ఞానమువలన కలిగినదగుటచే సమ్యగ్ దర్శనము, అనఁగా జ్ఞానప్రాప్తియైన నశించును.

స్వప్నాభః ప్రతిభాసోఽస్య య ఏష సముపస్థితః
అహన్త్వాప్రత్యయైకాత్మా స ఏవాతిదృఢం స్థితః 5

ప్రజాపతి (హిరణ్యగర్భుడు) తత్త్వజ్ఞానలాభము నందియుండుటచేసి, ఈప్రపంచము నశించినదేయగుచున్నది. అందువలన ఈ ప్రపంచప్రతిభాసమును సారహీనముగ గ్రహింపుము. అయినను మన అజ్ఞానమువలన నుదయించు అహంప్రత్యయముతో నేకమయి ఇంఁ అత్యంతదృఢముగ నిలిచియున్నది.

స్వప్నే క్షిప్రవినాశిత్వం యథా పుంసా న దృశ్యతే
సర్వస్వప్నే తథైవైతద్బ్రహ్మణామివా లక్ష్యతే. 6

ప్రజాపతియొక్క అజ్ఞానము నాశనముకాఁగా, ఇదివెంటనే ఏల వినాశమును బొందుట లేదందువా? స్వప్నము అత్యంత క్షణికము అయినను ఆస్వప్నకర్తయొక్క భోగాదృష్టము ననుసరించి అది అతిదీర్ఘమైనట్లు అగుపడుచున్నది. అట్లే సమష్టిజీవుని స్వప్నమగు ఈజగత్తుకూడ భోగమున ప్రతిబంధకముండుటచేసి తొలఁగుటలేదు.

స్వప్నేఽయం పురుషస్యాస్య ప్రతిభానస్య యో భవేత్
రామాఽస్మదాదిసర్వాత్మా భవేత్తాదృశ ఏవ చ. 7

ఓ రామచంద్రా! సుప్తపురుషుని ప్రతిభాసమనఁదగు సమష్టిజీవుని ఈజగత్స్వప్నమున-మన కలలో మనకు పరిచయమున్న విషయములే కనఁబడునట్లు-జీవజగత్తులు తోఁచును, అనంత ప్రవాహరూపమున మెలఁగుచున్నవి.

యత్స్వప్నపురుషాజ్జాతం తత్స్వప్నపురుషాత్మకమ్
భవతీత్యనుభూతం హి యద్బీజం తత్ఫలం యథా. 8

విత్తు ఎట్టిదైన ఫలముకూడ అట్టిదే లభించునను విషయము తెలిసియే యున్నదికదా! అందువలన స్వప్నపురుషునిబోలు ప్రజాపతిగాంచు ఈ జగత్తుకూడ స్వప్నము వంటిదేయని గ్రహింపుము.

అసత్యమేవ తద్విద్ధి యదసత్యేన సాధ్యతే
అసత్యేఽర్థే సమర్థేఽపి న యుక్తం భావనం ఘనమ్. 9

అసత్యమగు మనఃకల్పనవలన సాధింపఁబడునది అసత్యమేయగునని యెఱుఁగుము. ఈ కల్పన జన్మాంతరము, స్వర్గనరకములు మున్నగు విషయముల సాధించుచున్నను దీనియందు సత్యబుద్ధినుంచవలదు.

యేన తేన పరిత్యాజ్యమసద్భావనభావనమ్,
దృఢప్రత్యయితం స్వప్నపురుషాద్యత్సముత్థితమ్. 10

స్వప్నపురుషునిబోలు హిరణ్యగర్భునివలన కలిగిన ఈజగత్తున సత్యభావనదృఢముగ పాతుకొనిపోయియున్నను, అయుక్తమగుటవలన ప్రపంచబుద్ధిని 'ఇదేమియు కాదని' పరిత్యజింపనగును.

భవత్యాత్మని సర్గాది దృఢప్రత్యయమేవ తత్,
నిమేషమాత్రః పౌరోఽయం సర్గస్వప్నః పురః స్థితః. 11
తస్మిన్నిమేష ఏవాస్మిన్కల్పనా పరికల్ప్యతే,

సుదీర్ఘస్వప్నఖణ్డోఽయం యథోదేతి ప్రజాపతేః, 12
సర్గాఖ్యః సర్వభూతానాం ప్రత్యేకముదితస్తథా,
చిత్తత్వస్యైవ భావేన సర్గవర్గపరమ్పరా. 13
స్ఫురత్యమ్భో ద్రవత్వేన యథావర్తవివర్తనైః,
యథా స్వప్నాత్మికైవేయం సర్గలక్ష్మీర్న వాస్తవీ. 14

ఓ రామచంద్రా ! మనము స్వప్నమును జూచునప్పుడుకూడ అయ్యది సత్యమని తలంపే యుండును. అట్లే ప్రజాపతి కేవల మొక్కనిముషమునగాంచు ఈ జగత్స్వప్నము అత్యంతదీర్ఘముగ తోచుచున్నది. ప్రజాపతి ఈదీర్ఘస్వప్నమును జూచుట ఒక్కనిముషమునకే. అదియే కల్పమని ఎంచఁబడుచున్నది, సృష్టియనఁబడు ఈస్వప్నమును జీవులందఱును జూచుచున్నారు, మఱియు నప్పుడు చిత్తత్వముయొక్క కల్పనలగు ఈసృష్టిసమూహములు ద్రవపదార్థమగు నీటియందలలు లేచునట్లు లేచుచున్నవి. స్వప్నసమములగు ఈసర్గవైభవములు సత్యములుకావు. ఇవి దృశ్యములగుటవలన మిథ్యలేయని గ్రహింపుము.

తదా సంభవతీదం వై తత్పదం ప్రలయం గతమ్,
యద్యథా యాదృశం దృష్టం తత్తాదృగ్విద్యతే తథా. 15
నహి పర్యనుయోక్తవ్యాః స్వప్నవిభ్రమరీతయః,
న తదస్తి జగత్యస్మిన్యన్న సంభవతి భ్రమే. 16

ప్రజాపతి సృష్టితోకూడ ప్రళయమునందిన వెంటనే అపరమవస్తు వొక్కటి మాత్రమే మిగిలియుండును. స్వప్నమున ఇట్టిభ్రమ అది - అసత్యమేయైనను - వ్యవహారయోగ్యమగుట సంభవమా? అని శంకింపవలదు. ఏదిఎట్లు గాంచబడుచున్నదో అది అట్లేయుండును. భ్రమవలన సంభవముగానిది ఈజగత్తున ఏమియులేదు. భ్రమవలన అన్నియును సంభవింపగలవు.

విచిత్రాస్త్రిషు లోకేషు దృశ్యన్తే వస్తుదృష్టయః,
జలమధ్యే జ్వలత్యగ్నిర్యథాబ్ధౌ వడవానలః. 17

అజ్ఞానమువలన త్రిలోకములందు నానావిధములగు విచిత్రములు తోచుచున్నవి. నీటియందు నిప్పు ఉండుట అసంభవము కదా అదియును తోచుచున్నది. దృష్టాంతము సముద్రమునందలిబడబాగ్ని.

నగరాణ్యమ్బరే సన్తి యథా వైమానికాశ్రయాః,
శిలాస్వబ్జాని జాయన్తే హేమాద్రావివ పాదపాః. 18

శూన్యమగు ఆకాశమున నగరములు తోచుచున్నవి. విమానవిహారుల కాశ్రయములగు స్వర్గము మున్నగు లోకములటనే యున్నవికదా! శిలలయందు పద్మములు పుట్టుచున్నవి. స్ఫూర్తికాశ్రయములగు హిమాలయాది పర్వతములందు వృక్షములు జన్మించుచున్నవి.

ఏకాన్తే సర్వపుణ్యాని సన్తి కల్పతరౌ యథా,
శిలాః ఫలన్తి ఫలివద్యథా రత్నగులుచ్ఛకాః. 19

ఒకచోటనే పుణ్యములు*న్నియు ఆశ్రయించుకొని యున్నవి. దీని కుదాహరణము కల్పవృక్షము; శిలలు ఫలముల నొసంగుచున్నవి. దీనికుదాహరణము చింతామణులు.

శిలాన్తః ప్రాణినః సన్తి భేకా ఇవ శిలాన్తరే,
దృషదో వారి నిర్యాతి చన్ద్రకాన్తోపలాదివ. 20

శిలయందు ప్రాణులు జీవించుచున్నవి. రాతియందు కప్ప నివసించుచున్నది. రాతినుండి నీరు వెలువడుచున్నది. చంద్రకాంతశిలనుండి నీరువచ్చుచున్నది.

నిమేషేణ ఘటో యాతి పటతాం స్వాపసంవిది,
అసత్యమపి బుద్ధ్యేత స్వప్నే స్వమరణం యథా. 21

ఒక్కనిముషములో ఘటము స్వప్నమున పటము (వస్త్రము)గ మారుచున్నది. తాను మరణించుట అసత్యమే అయినను, కలలో మరణించునట్లు, మనుజునకు అనుభవమగుచున్నది.

ఆకస్మికం జలం వ్యోమ్ని ధ్రియతే భూతగం యథా,
వితానమివ ఖే వారి తిష్ఠతి స్వర్ణదీ యథా. 32

ఆకస్మికముగ ఆకాశము నీటిని ధరించుచున్నది ప్రాణుల ఉదక ఆకాశమే దీనికుదాహరణము. ఆకాశమును నీరు 'చాందినీ'వలె ఆవరించియున్నది, మందాకినీ నదియే దృష్టాంతము

ఉడ్డీయన్తే శిలాః స్థూలాః పక్షవన్తో యథాద్రయః,
శిలాన్తః ప్రాప్యతే సర్వం నను చిన్తామణేరివ. 23

పెద్దవగు రాళ్లు పైకి లేచుచున్నవి. ఱెక్కలున్న పర్వతములే ఈ విషయమున దృష్టాంతము, శిలయందు అన్నియును లభించుచున్నవి. చింతామణి దీనికుదాహరణము.

చిన్తితాని ఫలన్త్యాశు దేవోద్యానాన్తరేష్వివ,
తాన్యేవ న ఫలన్త్యాశు మోక్షాదీనాం చ రాఘవ. 24

చింతించు కోరికలన్నియు వెంటనే ఫలించుచున్నవి, నందనవనమే ఈవిషయమున కుదాహరణము. రాఘవా! మరల చింతించిన కొన్నిఫలములు ఫలించుటలేదు. మోక్షము ఉత్పన్నమగుగాక, బ్రహ్మము వినష్టమగుగాక, నియతి లోపించుగాక, వేదములు అప్రమాణములగుగాక, మున్నగు చింతలు ఫలించుటలేదు.

అచేతనోఽపి కురుతే కర్మ యన్త్రపుమానివ,
ఏవమాద్యాస్తథాన్యే చ విచిత్రారమ్భవిభ్రమాః. 25

జడమగు వస్తువుకూడ కర్మనాచరించుచున్నది. యంత్రనిర్మితుడగు మనుష్యుని విషయమున నియ్యది సంభవించుచున్నది. ఇట్టివియును, తదితరములునునగు విచిత్రభ్రమలు తోచుచున్నవి.

---

*'పుణ్యాని' అనుపాఠమున కీ యర్థము; పుణ్యములనగా పుణ్యఫలములగు వస్తువులని 'పణ్యాని' అను పాఠమునకు వ్యవహారయోగ్యములగు వస్తువులని 'పుష్పాణి' అను పాఠమునకు 'పుష్పములు' అని అర్థము.

దృష్టాః శమ్బరగన్ధర్వ విలాసైరస్యసంభవాః
దేశకాలక్రియాద్రవ్య రత్నసంచరణీయజాః. 26

ఇంద్రజాల, గంధర్వ విద్యలవలనను భ్రమకలుగుచున్నది. దూరముననున్న చంద్రబింబము చిన్నదిగా తోఁచుచున్నది. కల్పితమగు ఆకాశమున శవ మగపడుచున్నది. మంత్రప్రయోగము వలనను ఔషధప్రయోగమువలనను ఆశ్చర్యకరములగు ఫలితములు కలుగుచున్నవి. రత్నములు విచిత్రములుగ ప్రకాశించుచున్నవి. పిశాచావేశమున మసమసకలుగుచున్నది. ఇవన్నియును భ్రమలే.

అర్థా గన్ధర్వజనితా అనన్తాః సత్యసంభవాః
అసంభవః సంభవోఽయమపి భావ్యుపపద్యతే. 27

అనంతములగు ఈవిషయములు అన్నియు గంధర్వవిద్యవలన సంభవ మగుచుండుట లేదా అట్లే ఈజగత్తు భ్రమయనుట అసంభవమే యనిపించుచున్నను, సంభవమేయని గ్రహింపుము. ఈరీతిగనే భవిష్యత్కాలమున ఇది లీనమగుననుు విషయముకూడ ఉత్పన్నమగుచున్నది.

సంభవోఽసంభవః సమ్యక్ సిద్ధయే స్వప్నవిభ్రమః
న తదస్తి న యత్సత్యం న తదస్తి న యన్మృషా. 28

అసంభవము సంభవించుచున్నది. ఈ జగత్తు నాశనమగుట అసంభవమనిపించుచున్నను, జ్ఞానములభింప వినాశమగుచున్నది. అప్పుడు కేవలము స్వరూప విశ్రాంతియే లభించుచున్నది. బ్రహ్మస్వరూపమున వీక్షించిన అసత్యమగునదేమియును లేదు. జగత్స్వరూపమున వీక్షించిన, సత్య మగునదేమియును లేదు.

సర్వం సర్వేణ సర్వత్ర స్వప్నే సర్గాభిధానకే
స్వప్నే నిమగ్నధీర్జన్తుః పశ్యతి స్థిరతాం యథా. 29
సర్గస్వప్నే మగ్నబుద్ధిః పశ్యతి స్థిరతాం తథా
భ్రమాద్భ్రమాన్తరం గచ్ఛన్స్వప్నాత్స్వప్నాన్తరం వ్రజన్
అతిస్థిరప్రత్యయభాగిహ జీవో విముహ్యతి. 30

అందువలన ఈ సృష్టిస్వప్నమున అన్నియును అంతటను సంభవములగుచు, అందఱిచేత చూడఁబడుచున్నవి. స్వప్నముగ్ధుడగు మనుష్యుఁడు స్వప్నమున తోఁచు వస్తువులన్నింటిని సత్యములని భావించునట్లు. ఈ సృష్టి స్వప్నమున ముగ్ధులగువారుకూడ దీనినంతటిని యథార్థమనియే భావించు చున్నారు. జీవుఁడు ఒకదానితరువాత మఱియొకటిగ భ్రమలను చూచుచున్నాడు. వానియందే స్థిర బుద్ధినుంచుచున్నాడు. ఇట్లేసృష్టియందుకూడ 'అత్యంతస్థిరము' అని తలఁపునుంచి జీవుడు మోహము నందుచున్నాడు. జీవునిస్థితి యిట్టిది.

శ్వభ్రాన్తరం శ్వభ్రనిపాతదోషాత్
సంప్రాప్య వన్యగ్మృగః ప్రయాతి
మోహం యథా పాతమయైకరూపం

జీవస్తథా సంసృతిపాతమూఢః. 31

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే జగత్స్వప్నకథనం నామ ఏకషష్టితమః సర్గః ॥61॥

లేడి పచ్చికబయలు అను ఆశచే ఒకగోతినుండి ఇంకొక గోతియందుఁబడునట్లు, సంసార హేతువులగు రాగాదిదోషములచే మూఢుడగు జీవుడు ఒక సంసారమునుండి ఇంకొక సంసారమున బడుచున్నాడు.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున జగత్స్వప్న కథనమను అఱువదియొకటవ సర్గము ॥61॥

ద్విషష్టితమః సర్గః

విచిత్ర వాసనాయోగాన్నానాదేహోప్తి విభ్రమమ్
వర్ణ్యతే జీవటోపాఖ్యానే భిక్షుమానసచేష్టితమ్.

[ఈ సర్గమున విచిత్రములగు వాసనలవలననే వివిధదేహములను బొందుట అను భ్రమకలుగుచున్నదని ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది. ఈవిషయమును వివరించుటకై జీవటోపాఖ్యాన మారంభింపఁబడుచున్నది. అందు భిక్షుమనోకల్పన లిట వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

జీవటోపాఖ్యానము.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచః-

అత్ర రాఘవ వక్ష్యేఽహమితిహాసమిమం శృణు
యద్వృత్తం కస్యచిద్భిక్షోః కిం చిన్మననశీలినః. 1

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు :— ఓ రాఘవా! జీవుఁడు ఒకదాని తరువాత మఱియొకటిగ భ్రమలను జూచుచున్నాడని చెప్పియుంటిని. ఈవిషయమున కుదాహరణముగ ఇతిహాసము నొకదానిని వచించుచున్నాఁడను, వినుము. అది కల్పనాపరుఁడగు ఒకభిక్షుకుని వృత్తాంతము.

ఆసీత్కశ్చిన్మహాభిక్షుః సమాధ్యభ్యాసతత్పరః
నిత్యం స్వవ్యవహారేణ క్షపయత్యఖిలం దినమ్. 2

శాంతి, దాంతి, వైరాగ్యము మున్నగు గుణములతో నొప్పు మహాత్ముఁడగు పరివ్రాజకుఁడొకఁడుండెను. అతఁడెల్లప్పుడును సమాధి నభ్యసించుచుండెడివాడు. మఱియు తన సన్యాసాశ్రమమునకు దగిన శ్రవణ, మనన, నిదిధ్యాసముల నాచరించుచు అతఁడు రోజంతటిని వెళ్లబుచ్చెడువాఁడు.

సమాధ్యభ్యాసశుద్ధం తత్తస్య చిత్తం క్షణేన యత్
చిన్తయత్యాశు తద్భావం గచ్ఛత్యమ్భ్వివ వీచితామ్. 3

సమాధి * అభ్యాసఫలితముగ అతని పూర్వవాసనలన్నియు తొలగిపోయి చిత్తము శుద్ధమయ్యెను. నీరు అలలుగ మారునట్లు, అతఁడెద్దానిని చింతించునో, ఆభావము నాతఁడొందుచుండెను.

కదాచిత్స సమాధాన విరతోఽతిష్ఠదేకధీః
కిం చిత్సం చిన్తయామాస స్వాసనస్థః క్రియాక్రమమ్. 4

ఒకప్పుడాతఁడు సమాధినిరతుఁడై ఆసనముననే కూర్చుండి ఏకాగ్రచిత్తముతో తన కార్యములతీరును జింతింపసాగెను.

తస్య చిన్తయతో జాతా ప్రతిభేయమితి స్వతః
భావయామ్యాశు లీలార్థం సామాన్యజనవృత్తితామ్. 5

అట్లు చింతించుచుండ నేను కేవలము వినోదార్థమే శాస్త్రజ్ఞానవిహీనులగు సామాన్యజనుల వృత్తిని భావించుచున్నాను అను తలంపు ఆతనికి కలిగెను.

ఇతి సంచిన్త్య చేతోఽస్య స్థితం కించిన్నరాన్తరమ్
స్పన్దసంస్థాన సంత్యాగమాత్రేణా వర్తనేఽమ్బువ 6

ఇట్లు చింతింప ఆతని చిత్తము నీరుకదల, అంతకుమునుపు పారుచున్న నీరు తన స్థిరత్వమును వదలి సుడిగుండముగ మారునట్లు యతిధర్మరహితుఁడగు మఱియొక పామరజనుని స్వరూపమునుదాల్చెను.

తేన చిత్తనరేణాథ కృతం నామాత్మవాఞ్ఛయా
జీవటోఽస్మీతి సహసా కాకతాలీయవత్స్థితమ్. 7

ఆ సంకల్పితపురుషుడు తనవాసన ననుసరించి జీవటుఁడను పేరుపెట్టుకొన కాకతాళీయముగ ఆతని చిత్తమందే వెలయఁజొచ్చెను.

జీవటో విజహారాథ సస్వప్నపురుషశ్చిరమ్
స్వప్ననిర్మాణనగరే కస్మింశ్చిత్పురవీథిషు, 8

అనంతరము స్వప్నపురుషునిబోలు ఆజీవటుఁడు తన స్వప్నకల్పితమగు ఒకానొక నగరమందలి వీథులలో తిరుగఁజొచ్చెను.

తత్ర పానం పపౌ మత్తో భృఙ్గః పద్మరసం యథా,
లీలయైవ దృఢం హృష్టః సుష్వాప ఘననిద్రయా. 9

అట, మత్తభృంగము పద్మమధువును ద్రాగునట్లు, అతఁడు మద్యమును పానమొనర్చి మత్తెక్కి, గాఢమగు నిద్రనొందెను.

స్వప్నే దదర్శ విప్రత్వం పాఠానుష్ఠానతుష్టిమత్,
ప్రతిభామాత్రసంపన్నాం చిత్తే దేశాన్తరాప్తివత్. 10

ఆ నిద్రయందాతఁడొక కలగాంచెను. అందు తన్ను పాఠ, అధ్యయనాది సత్కర్మపరుఁడగు బ్రాహ్మణునిగ గాంచెను. స్వప్నమున మఱియొక దేశమున కరుగుట కల్పనవలననే సంభవించునట్లు ఆ విప్రత్వముకూడ జీవటుని కల్పనయే.

---

* తదేవ అర్థమాత్ర నిర్భాసం స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః – అను సూత్రమున పతంజలి సమాధిలక్షణమును నిర్వచించియున్నాఁడు. (యో॥ సూ॥ 3-3)

కదాచిత్స ద్విజశ్రేష్ఠః స్వవ్యాహార్యావారసిష్ఠయా,
సుష్వాప సర్వవ్యవహృతిర్బీజతాయామివ ద్రుమః. 11

ఒకరోజున ఆవిప్రుఁడు నిత్యకర్మల నాచరించి శ్రమనొందియుండుటచే సంస్కారములన్నింటిని తనలో విలీనమొనర్చుకొని చెట్టు విత్తగునట్లు నిద్రించెను.

ద్విజోఽపశ్యత్స్వయం స్వప్నే సామన్తత్వమథాత్మని,
స సామన్తః కృతాహారః కదాచిద్ఘననిద్రయా. 12

ఆవిప్రుఁడు కలలో తానొక సామంతరాజైనట్లు కాంచెను. ఆసామంతరాజు ఒకదినమున భుజించి గాఢముగ నిద్రనందెను.

అపశ్యద్రాజతాం స్వప్నే కకుబ్వలయపాలినీమ్,
లాలితాం భోగపూగేన పుష్పౌఘేణ లతామివ. 13

ఆనిద్రయందాతఁడు తాను భూమండలమంతటికిని రాజైనట్లు కలగాంచెను. లతను పుష్పములాశ్రయించునట్లు నానావిధభోగములాతనిని నాశ్రయించెను.

స కదాచిన్నృపః స్వప్నః సుష్వాప సమితేహితః,
పురోభావినిజాచారః స్వకార్యమివ కారణే. 14

ఆ సార్వభౌముఁడొకరోజున సూర్యాస్తమయానంతరము కారణము భవిష్యత్తున ఫలించు కార్యము నంతర్భుక్తమొనర్చుకొనునట్లు సంస్కారములన్నింటిని తనలో విలీనమొనర్చుకొని నిద్రించెను.

అపశ్యత్స్వాత్మని స్వప్నే సురస్త్రీత్వమనిన్దితమ్,
వృక్షకోశరసోల్లాసే మఞ్జరీత్వమివోదితమ్. 15

అతఁడప్పుడొక కలగాంచెను. ఆ కలయందాతఁడు వృక్షరసమే పూలగుత్తి యగునట్లు తన సంస్కారములే రూపుగొన తన్ను మనోహరముగ అప్సరసగ గాంచసాగెను.

సా సురస్త్రీ రతిశ్రాన్తా నిద్రాం గాఢాముపాగతా,
మృగీత్వమాత్మని స్వైరమావర్తత్వమివామ్బుతా. 16

ఆ అప్సరస రతివలనడస్సి గాఢనిద్రనుబొందెను. అప్పుడాపె నీరు తరంగముగ మారునట్లు లేడిగమారెను.

సా మృగీ లోలనయనా కదాచిన్నిద్రయా హృతా,
స్వప్నే దదర్శ వల్లీత్వం స్వాభ్యాసాద్దృఢమాత్మని. 17

చంచలనేత్రయగు ఆహరిణ యొకప్పుడు నిద్రించుచు తానెల్లప్పుడును మిక్కుటముగ భయమునందు తీగగ మారెను.*

* లేళ్లు తిమ్మ చిక్కువడఁజేసి తమ మృత్యువునకు కారణమగునేమోయని తలంచి తీగెలను డొంకలను గాంచి భయపడుట లోకప్రసిద్ధము. అందువలన ఈభావనయే వారికి మిక్కుటముగనుండును. ఈభావనాఫలముగ ఇచ్చటిలేడి ఈ కలను గాంచినది.

తిర్యఞ్చోఽపి ప్రపశ్యన్తి స్వప్నం చిత్తస్వభావతః,
దృష్టానాం చ శ్రుతానాం చ చేతః స్మరణానుషితమ్. 18

తిర్యగ్జంతువులుకూడ చిత్తస్వభావముననుసరించి స్వప్నమును జూచుచున్నవి. అవి కను విను విషయములే వాని స్మృతిసంస్కారములకు కారణములై స్వప్నమును గాంచఁజేయుచున్నవి.

సా బభూవ లతాపుష్ప ఫలపల్లవశాలినీ,
వనదేవీ వినోద్యానలతాగృహవిలాసినీ. 19

ఆ లత ఫలపుష్పపల్లవముల దాల్చెను. దాల్చి, వనదేవియొక్క లతా గృహమువలె నొప్పుచుండెను.

బీజాన్తస్థాఙ్కురాకారరూపయోహాథిరూఢయా,
సాపశ్యదన్తః సంవిత్త్యా స్ఫుటం లవనమాత్మనః. 20

కం చిత్కాలం సుసుప్తసం కలయా జడతాం ఘనామ్,
అనుభూయ దదర్శాథ స్వాత్మానం భ్రమరం స్థిరమ్. 21

ఆ లత తనయందున్న సాక్షి చైతన్య ప్రభావమున కొంతకాలము గాఢనిద్రనుబొంది, పిదప బీజమునందుండు భావికాల అంకురరూపమును బుద్ధి యొక్కరూపమువంటి స్వరూపముగల స్వప్న స్మృతిమైన బుద్ధిచే సంస్కారానుగుణముగ తాను భ్రమరమైనట్లు కలగాంచెను.

షట్పదో విజహారాథ వనే వనలతాస్వసౌ,
పద్మినీషు చ ఫుల్లాసు తరుణీష్వివ వల్లభః. 22

పిదప, ఆ తుమ్మెద ప్రియుఁడు ప్రియురాండ్రతో విహరించునట్లు వనలతలందును. వికసిత పద్మములందును విహరింపసాగెను.

ప్రియాబిమ్బాధరస్వాదురసవత్కుసుమం మధు,
భ్రమత్కుసుమసంఘాసు ముక్తావల్లీవిలాసిషు. 23

అట్లాభ్రమరము ముత్యములఁబోలు వనలతల, కుసుమసంఘముల విహరించుచు, ప్రియుఁడు ప్రియురాలియొక్క అధరమధువును గ్రోలునట్లు పుష్పమధువును గ్రోలెను.

స బభూవ సరోజిన్యాం వ్యసనీ బిసనాలగః,
క్వచిదేవ రతిం హ్యేతి చేతో జడమతేరపి. 24

ఒకదినమున వఁద్యాది అత్యంతమగు మోహమును గొని ఒక తామర తూడునందు చిక్కుకొనెను. జడమగు మనస్సుకూడ ఒక్కొక్కప్పుడు ఒకదానియందు ప్రీతిగదాల్చును.

తామాజగామ నలినీం పరిలోలయితుం గజః,
రమ్యవస్తుక్షయాయైవ మూఢానాం జృంభతే పదమ్. 25

ఒక రోజున ఆ పద్మము నూడపెరుక ఏనుగొకటి అచ్చటి కతేగెను. మూఢుల పాదములు రమ్యవస్తువులను పాడుచేయుటకే లేచుచుండును,

నలినీ మర్దితా సైవ సమం తేన స షట్పదః,
గతో దన్తాన్తం వ్రీహిరివ చూర్ణత్వమాయయౌ. 26

అపుడా తుమ్మెద ఆ పద్మముతో బాటు ఏనుఁగు దంతమునఁ జిక్కుకొని, దంపఁబడు ధాన్యమువలె, నలిగిపోయెను.

భ్రమరో వారణాలోకాద్వారణాలోకభావనాత్,
దదర్శాత్మానమామోదమత్తహస్తిమోదితమ్. 27

ఏనుఁగును జూచుటవలనను, ఏనుగును భావించుటవలనను ఆ తుమ్మెద మదించిన ఏనుఁగు యొక్క రూపమును ధరించెను.

శుష్కసాగరగమ్భీరే గజః ఖాతే పపాత హ,
తమోఘనఘనే శూన్యే సంసార ఇవ జీవకః. 28

సంకెళ్ల చే బంధింపఁబడుట మున్నగు కష్టములకంటెకూడ కఠినమగు సంసారమున జీవుఁడు పడి పారవశ్యతనంది దుఃఖించునట్లు, అగజము ఎండిన సముద్రముకంటె లోతగునొక గోతిలో పడెను.

బభూవ వల్లభో రాజ్ఞో మహాపరబలాన్తకః,
సదా మదబలక్షీబో ఘూర్ణోతీవ నిశాచరః. 29

అప్పుడా యేనుఁగు (రాజపురుషులచేఁ దీసికొనిపోఁబడి) రాజుయొక్క ప్రబల శత్రువుఁల జంపి రాజునకు ప్రియకరమయ్యెను. అధిమదమత్తయై గర్వముతో అటు నిటు సంచరించుచుండెను.

కదాచిదసినిస్త్రింశచ్ఛిన్నః సోఽస్తముపాయయౌ,
వివేకానిలనిర్లూనరూపో జీవ ఇవాత్మని 30

వివేకవాయువుచే జీవోపాధి ఎగురగొట్టఁబడునట్లు, ఒకానొక రాత్రి యుద్ధమున నయ్యది ఖడ్గాద్యాయుధములచే ఛిన్నమైనదై పడి మరణించెను.

పశ్యన్గజఘటాకుమ్భస్థలాగ్రోచ్ఛలితావలీన్,
గణ్డస్థభ్రమరాభ్యాసాద్గజో భూయోఽప్యభూదలిః. 31

నిరంతరము తనగండస్థలమున భ్రమరముల గాంచుచుండుటవలనను, మృత్యుసమయమున గూడ గండప్రదేశమునఁ దిరుగు భ్రమరములను జూచుటవలనను దాని మనస్సున నాటుకొనిపోయిన భ్రమరసంస్కారము మరల ఉద్బోధితముకాఁగా నయ్యది తుమ్మెదగ జన్మించెను.

సేవమానో వనలతాం పునరాయాత్స పద్మినీమ్,
దుస్త్యజో హి దురభ్యాసో వాసనానామబోధినః. 32

ఆ తుమ్మెద వనలతల సేవించుచు మరల పద్మసరోవరము కడకేగెను. అజ్ఞులకు తమ పూర్వవాసనాభ్యాసమును త్యజించుట కడుంగడు కష్టకరము.

తత్ర హస్తిఖురాక్రాన్తః పునః సంచూర్ణతాం యయౌ;
పార్శ్వస్థహంససంవిత్త్యా బభూవ కలహంసకః. 33

ఆచట మరల అది ఏనుగుపాదములచే నలుగఁగొట్టఁబడెను. అత్తతి ప్రక్కనున్న హంసను జూచుచున్నందువలన నది కలహంసగ మారెను.

కలహంసస్థిరతరం యోనిష్వన్యాసు సంభ్రమన్,
కదాచిద్బ్రహ్మభిర్హంసైః సంగతో విజహార హ. 34

ఆ కలహంస చాలకాలము విభిన్నయోనుల పరిభ్రమించుచు ఏనుబదియైదు జన్మముల గడపెను. పిదప మరల హంసయై, తోటిహంసలతో విహరింపసాగెను.

బ్రాహ్మహంసాత్మికా సంవిత్సైశబ్దార్థనతీ మనాక్,
తత్ర పుష్టాస్య తస్యాన్తః ప్రాగన్తరసబర్హివత్. 35

బ్రహ్మదేవునియొక్క వాహనమగు హంసయొక్క గుణములనువిని, దానికట్లన కోరికగలుగ ఆ వాంఛ యద్దానికి మయూర అండరసమున పింఛమువలె పరిపుష్టమగుచు వెలయుసాగెను.

స తచ్చిన్తాం చిరస్మృతో దృఢం వ్యాధిఘుణాహతః,
తత్సంవిత్త్యనుసంధానాజ్జాతః పద్మజసారసః. 36

ఇట్లా విషయమునే చింతించుచు వ్యాధియను పురుగుచే కొట్టబడి ఆహంస మరణించెను. (వాసనా సంస్కారప్రభావమువలన నయ్యది బ్రహ్మదేవుని వాహనమగు హంసగజన్మించెను.

తత్రాతిసంతతవివేకవతో విలాసైః
సంబోధితో విగతలౌకికవస్తుదృష్టిః.
ముక్తః స్థితో నను యుగాన్తవిధౌ విదేహ
ముక్తేన తేన కిము భావి విభావ్యమేతత్. 37

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జీవటోపాఖ్యానే స్వప్నశతరుద్రీయే
భిక్షుసంసారోదాహరణం నామ ద్విషష్టితమః సర్గః ॥62॥

బ్రహ్మలోకమున నయ్యది నిరంతరము బ్రహ్మోపదిష్టములగు వివేక వైరాగ్యాది విషయములఁ గూర్చి వినుటవలనను, తత్త్వజ్ఞానసాహాయ్యమున ప్రబోధము నందుటచేతను లౌకికభోగ సమూహముల, సారశూన్యతను గ్రహించి జీవన్ముక్తిని బొందెను. ద్విపరార్థముయొక్క అంతమున బ్రహ్మదేవునితోఁ గూడ నయ్యది విదేహముక్తినిబొందును. ఇకనట్టి స్థితికంటెను త్తమమైన స్థితి ఆ హంస కేదియుండఁగలదో బుద్ధిమంతులు విచారించెదరుగాక ! (కృతకృత్యమయ్యెనని భావము)

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున జీవటో
పాఖ్యానమున స్వప్నశత రుద్రీయమున భిక్షుసంసారో దాహరణమను
అఱువది రెండవ సర్గము ॥62॥

త్రిషష్టితమః సర్గః.

రుద్రభూతేన తేనాత్ర పూర్వదేహ ప్రబోధనమ్
తేషాం చ శతరుద్రత్వే హ్యైకాత్మ్యం చేహ వర్ణ్యతే.

[ఆ హంస రుద్రత్వమును బొందుట, తనపూర్వ వృత్తాంతమును స్మరించుట, ఆత్మయొక్క ఏకత్వము, అను విషయము లీసర్గయందుఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

స కదాచిద్దదర్శాథ రుద్రం రుద్రపురే ఖగః
వైరిఞ్చ్య నలినీ నాలలీలాలాభేన లీలయా. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:— బ్రహ్మదేవుని వాహనమగు ఆ హంస బ్రహ్మదేవునితో బాటు ఎల్లెడల తిరుగువీలు లభించెను. ఒకప్పుడయ్యది బ్రహ్మదేవునితోఁగూడ రుద్రపురికేగి స్వామిని దర్శించెను.

తత్ర బుద్ధిర భూత్తస్య రుద్రోఽహమితి నిశ్చితా
ప్రతిబిమ్బవదాదర్శే ప్రాగిత్యేవ హి బిమ్బితా. 2

'నేను రుద్రుఁడను' అను భావమప్పుడు దానికి కలిగెను. అద్దమున ప్రతిబింబము పడునట్లు, యోగ, జ్ఞానాది ఐశ్వర్యయుక్తమగు రుద్రభావము దానియందు ప్రతిఫలించెను. అది జన్మాంతర గ్రహణముకాదు. జీవన్ముక్తులకు జన్మలేనందున సాయుజ్యముక్తి సదృశమే యగును.

రుద్రభూతవపుస్తత్ర తనుం తత్యాజ తామసీ
గన్ధః పవనతాం గచ్ఛన్కుసుమస్తబకం యథా. 3

గంధము వాయువు ననుసరించునట్లును, పుష్పములు క్రిందఁ బడునట్లును, ఆహంస తన పూర్వ శరీరము నుద్యజించి రుద్రశరీరమును దాల్చెను. (యోగులు ప్రారబ్ధశేషమును గడపుటకై, పూర్వ శరీరమును విడిచి నిర్మాణ దేహము లనఁబడు మానసిక శరీరముల దాల్తురు. హంస రుద్రత్వమును బొందుట గూడ ఇట్టిదే.)

స రుద్రో రుద్రభవనే విజహార యథేచ్ఛయా
తైస్తైః శివపురాచారైర్గణకోటిగరిష్ఠయా. 4

ఆ హంస రుద్రగణములలో ప్రధానమగు గాణపత్య పదవినిబొంది శివపురోచితములును, ప్రసిద్ధములునగు ఆచారముల నవలంబించి రుద్రపురియందు యథేచ్ఛగ విహరింపసాగెను.

రుద్రస్స్వనుత్తమ జ్ఞానవిలాసైకతయా తయా
స్వమశేషం చ వృత్తాన్తమపశ్యత్ప్రాక్తనం ధియా. 5

జ్ఞానైశ్వర్య ప్రభావములచే రుద్రసామ్యమును బొందిన ఆ హంస రుద్రబుద్ధి ప్రభావమున తన పూర్వజన్మ లన్నిటిని అవలోకింపసాగెను.

నిరావరణ విజ్ఞానవపుః స భగవాంస్తథా
ఉవాచ స్వయమేకాన్తే స్వస్వప్న శతవిస్మితః. 6

ఆవరణశూన్యమగు జ్ఞానశరీరమున వెలయు ఆభగవంతుడు (హంస) ఒకరోజున ఏకాంతముననుండ తాను గాంచిన స్వప్నశతము మతికిరాగా నిట్లుతలపోయఁ దొడఁగెను.

అహో ను చిత్రా మాయేయం తతా విశ్వవిమోహినీ
అసత్యైవాపి సద్రూపా మరుభూమిషు వారివత్. 7

ఆహా! ఈ మాయ ఎంత విచిత్రమైనది! లేనిదేయైనను ఉన్నట్లగపడుచు, మరుభూమియందలి నీటివలె విశ్వమునంతటిని మోహమునందఁజేయుచున్నది!

ఇతి ప్రథమమాజ్ఞాతం చిద్వ్యోఽహం చితతాం గతః
సర్వసంపన్న సర్వజ్ఞ గగనాది విభావనాత్. 8

నేను మొట్టమొదట పారమార్థికముగ చిత్స్వరూపుఁడ నేయైనను, మాయవలన పెక్కుగ మారు సంకల్పముదయింప, ఇవియన్నియును కలిగినవి. సర్వశక్తిసంపన్నుఁడనగు నాచిదంశమున సర్వజ్ఞత్వము, జడాంశమున ఆకాశాదివిభాగములును ఒనర్పఁబడినవి.

యస్స్వచ్ఛయా స్థితో జీవో భూతతన్మాత్రరఞ్జితః
కస్మింశ్చిదభవత్సర్గే భిక్షురక్షుభితోఽభితః 9

పిదప స్వేచ్ఛాక్రమముగనే సూక్ష్మ, స్థూలదేహములందు సమష్టి, వ్యష్టిరూపములచే చిదాభాసుఁడనై ప్రవేశించి స్థూలసూక్ష్మములగు భూతతన్మాత్రములుగ వారి ఆ యా దేహముల వాసనా వైచిత్ర్యము ననుసరించి చిత్రపటమువలె రంజితుఁడనై జీవరూపమున వెలసితిని. ఆ జీవుఁడు అనాదికాలమునుండి జన్మపరంపరల ననుభవించుచు ఒకానొకసృష్టియందు వైరాగ్య, శమదమాది సాధనల నాశ్రయించి ఇంద్రియవిషయములచే క్షోభింపఁబడకుండెను.

తేనావయవ బద్ధేన బహిః స్వైరవిహారిణే
లీలా విలులితాకారా యదా గమ్యేతి భావతః. 10

సర్వభావోపమర్దేన తదభ్యాస వశాత్తదా
తామేవ సోఽన్వభూద్భిక్షుః స్వకాన్స్వాం మననోదయమ్. 11

ఆభిక్షుఁడు (పరివ్రాజకుఁడు) బద్ధపద్మాసనుఁడై, స్థైర్యముతో స్థూలదేహావయవములగు హస్తపాదాదులను, సూక్ష్మశరీరావయవములగు ప్రాణాదులను నిరోధించి, బహిరంగములగు దేవతాది విషయములందు అవి రమ్యములనియెంచి మనస్సును నిలుపు, సర్వాత్మభావమును త్యజించి ఆ యా భావములనే పొందెను. తక్కిన భావములు, అనఁగా పూర్వసంస్కారములు లోపించెను.

చమత్కృతిశ్చేతసి యా రూఢా సైవ విజృమ్భతే
వల్లీ త్యజతి నైదాఘీ శీతమప్యమ్బు మాధవమ్. 12

చిత్తమెపుడే విచిత్రములను దృఢముగ సంకల్పించునో, అపుడట్టిది తన పూర్వసంస్కారము విలోపమొందించుకొని, ఆ నూతన భావముగనే పరిణతి నొందును. వసంతకాలమున లత నీటిని గ్రహించియున్నను, తత్ఫలితమగు ఫలోదయమును గ్రీష్మకాలమున నది పరిత్యజించి శుష్కించుచున్నది.

స భిక్షుర్జీవటో భూత్వా జన్మజర్జరవాసనః
తేషు దేహేషు బభ్రామ రన్ధ్రేష్వివ పిపీలికా. 13

ఆత్మసిద్ధిని బొందియున్నను ఆ భిక్షుకుడు శాస్త్రోపదేశములకు లౌకికవాసనలను గ్రహించుచున్నందువలన, మరల అనాదియగు మాయ యుదయింపఁ జీమ వేర్వేఱు రంధ్రములందు తిరుగాడునట్లు ఆ యా దేహములందు పరిభ్రమించెను.

ఆత్మని ద్విజభక్తత్వాత్సో ఉపశ్యద్ద్విజతామథ
భావాభావవిపర్యాసే బలవానేవ వర్ధతే. 14

ఆతనికి బ్రాహ్మణభక్తి యుండుటచే, జేసి తాను బ్రాహ్మణుఁడైనట్లు గాంచెను. పరస్పరవిరుద్ధములగు భావాభావములందేయ్యది మిక్కుటముగ చింతింపఁబడునో, అదియే అభివృద్ధినందును.

సామన్తతామవాపాసౌ విప్రః సంతతచిన్తితామ్
సాతత్యేన రసః పీతః ఫలతామేతి పాదపే. 15

ఆ విప్రుఁడు తాను నిరంతరము చింతించు సామంతత్వమునే పొందెను. వృక్షమే రసమును నిరంతరము గ్రహించుచుండునో, అట్టిఫలమే ఫలించును.

రాజ్యార్థం ధర్మకార్యాణాం కర్తృత్వాత్సోఽభవన్నృపః
స కాముకతయా రాజా సుస్త్రీత్వమవాప హ 16

ఆ విప్రుఁడు సకామబుద్ధితో ధర్మకార్యముల నాచరించియుండుటచేసి రాజయ్యెను. ఆ రాజు కాముకుఁడగుటవలన ఆప్సరస యయ్యెను.

లోలాలోచనలోభేన సా మృగీ రసశాలినీ
బభూవ వాసనామోహాశ్చాహో దుఃఖాయ జన్తుషు. 17

సుందరములగు మృగనేత్రములఁబొందు కోరికయుండుటఁజేసి ఆ యప్సరస లేడియయ్యెను. మరియు, అట్టి చంచలనేత్రములనే పొందెను. అహో! వాసనామోహము ప్రాణుల కెట్టిదుఃఖమును గలిగించుచున్నది!

మృగీ సా బత చిత్తస్థా బభూవ విపినే లతా
అవశ్యంభావి లవనం లతికాఽనుబభూవ హ. 18

లతయేసదా చిత్తము నావరించుకొని యుండుటఁజేసి, ఆ లేడి లతయయ్యెను. లతలకు సామాన్యముగ జరుగుచుండు ఛేదనమునే ఆ లతగూడ బొందెను. (ఛేదింపబడెనని భావము.)

అన్తఃసంజ్ఞాచిరాభ్యస్తం భ్రమరత్వమథాత్మని
సా పశ్యత్సా నమగ్నేన సదా తద్భావభావితా. 19

లతలకు అంతఃసంజ్ఞ యుండును. కనుక నెల్లప్పుడు (తనమీఁదవ్రాలు) తుమ్మెదనే చింతించుచు, ఛేదనాసమయమున అట్టిభావముచేతనే ఆవరింపఁబడి, తాను భ్రమరమైనట్లు తలపోసికొనెను.

సవారణఖురక్షోదమను భూయాథ భావితమ్
భూయోభూయః ప్రబభ్రామ మహాసంసృతిసంభ్రమాన్. 20

అభ్రమరము ఏనుఁగుబొదములచే మర్దింపఁబడెను, కిమ్మట నయ్యది తనసంకల్పానుసారము ఏనుఁగు, హంస మొదలుగాఁగల తొంబది జన్మల గ్రహించి సంసారభ్రమయందు తిరుగాడెను,

సంసారశతపర్యన్తే రుద్రః సో ఽహమహం స్థితః
అస్మిన్సంసారసంరమ్భే స్వమనోమాత్రసంభ్రమే. 21

నిజకల్పనయగు ఈసంసారభ్రమయందు నూఱవదియగు రుద్రకోటియును దాల్చి నేనిప్పుడు వెలయుచున్నాడను.

ఏవమత్యన్తచిత్రాసు సంసారారణ్యభూమిషు
బహ్వీష్వహమతి భ్రాన్తస్త్వశూన్యాస్వివ భూరిశః 22

ఇట్లు నేను సత్యములవలె భాసించుసంసారారణ్య ప్రదేశములందు అత్యంత విచిత్రములగు నానావిధ యోనులందుఁ దిరుగాడితిని.

కస్మింశ్చిదభవం సర్గే త్వహం జీవటనామకః
కస్మింశ్చిద్బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠః కస్మింశ్చిద్వసుధాధిపః. 23

ఒక మానసికసృష్టియందు నేను జీవటనామధారి నైతిని. మఱియొక దానియందు బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడ నైతిని; ఇంకొకదానియందు భూపతి నైతిని.

హంసః పద్మవనే భూత్వా విన్ధ్యకచ్ఛే చ వారణః
హారిణో దేహయన్త్రాదౌ దశామహమిమాం గతః. 24

వింధ్యాటవియందు గజము నైతిని; పద్మవనమున హంస నైతిని; లేడి నైతిని; ఈ శరీరయంత్రమున నేనీదశలన్నిటిని పొందియుంటిని.

అత్ర వర్షసహస్రాణి చతుర్యుగశతాని చ
సమతీతాన్యనన్తాని దినర్తుచరితాని చ. 25
మమ ప్రథమమేవ ప్రాక్చలితస్య పరాత్పదాత్
తత్త్వజ్ఞానితయా ఊఢో భిక్షుత్వే యోగ్యతాక్రమః. 26
భూయో భూయో ఽప్యతిక్రమ్య గతశ్చ బ్రహ్మహంసతామ్
స ఏవ ప్రాక్తనో ఽభ్యాసః ఫలితః సంగమోదయాత్. 27

ఇట్లు వత్సరసహస్రములు, చతుర్యుగసహస్రములు, లెక్కకుమించిన దినములు, ఋతువులు, ప్రయత్నములు నేను బ్రహ్మస్వరూపమునుండి విచ్యుతుఁడనైనప్పటినుండి గడచినవి. భిక్షుకజీవితమున తత్త్వజ్ఞానమున కొంచెమర్హతను సంపాదించియుంటిని. అట ప్రమాదమువలన జన్మపరంపరల ననుసరించి బ్రహ్మదేవుని హంసనైతిని. బ్రహ్మదేవుని సంగమున పూర్వాభ్యాసము ఫలింప, రుద్రత్వము నొందితిని.

దృఢాభ్యాసో య ఏవాస్య జీవస్యో దేత్య విఘ్నతః
సోఽత్యన్తమమరసేనాపి తమేవాశ్వను ధావతి. 28

అత్యంతదృఢమగు శాస్త్రీయసాధనాభ్యాసముండిన, ఒకప్పుడొకింత విస్మృతిపుట్టిల్లి, ఇట్లు అత్యంతవిరసములగు బహువిషయోనులందు పరిభ్రమింపవలసి వచ్చినను తుదకు శాస్త్రవాసనయే పుని యందు జయమును పొందును.

కాకతాలీయయోగేన కదాచిత్సాధుసంగమాత్
అశుభో భావనాభ్యాసో జీవస్య వినివర్తతే. 29

కాకతాళీయ న్యాయమున జీవునకు సాధు సంగమము లభింప, అశుభవాసనా భ్యాసము తొలఁగిపోవును.

సంగత్యాధిగతం చైవ కేవలం స్వోదయం ప్రతి
ప్రాక్తనో వాసనాభ్యాసో హేతురుద్యమమీహతే. 30

ఈ అశుభవాసనలు, కేవలము ప్రాక్తనఫలముగ శుభవాసనలుదయింప తొలఁగు నవికావు. ఇవి పురుషప్రయత్నమువలననే క్షీణించును. కనుక ఈ విషయమున పురుషప్రయత్నము అత్యంతప్రయోజనము.

యచ్చైవాభ్యస్యతే ఽజస్రం యచ్చ దేహాన్తరేఽపి చ
జాగ్రత్స్వప్నస్వపదపి తత్సదిత్యనుభూయతే. 31

పూర్వపూర్వజన్మలయందెద్ది నిరంతర మభ్యసింపఁబడుచున్నదో, అయ్యదియే సత్యముగ తోచును. ఇట్టిశుభచింతాభ్యాసమువలననే అశుభచింతలు తొలఁగును. మనజాగ్రత్స్వప్నములందు మనము దృఢముగ భావించువిషయములే సత్యములుగ అనుభూతములగుచున్నవి. దేవార్చన, పూజమున్నగుకార్య నిరవిషయములే ఫలప్రదములగుచుండ, వాస్తవముగ తత్త్వచింతవలన శుభమేల లభింపకుండును?

తత్తదర్థక్రియాకారి దుఃఖాయ చ సుఖాయ చ
ఉదేతి భావనం తస్మాద్భావనాభావనం జయః. 32

అనాత్మవిషయములగు శాస్త్రీయవిషయముల భావనయే దుఃఖమిశ్రిత సుఖమునే కలిగించుచున్నది. నిరవచ్ఛిన్నమగు సుఖముదానిచే లభింపదు. ఎట్టి భావనను చింతింపనియెడలనే ఆత్యంతికమగు అపరజయము లభించును. అంతరాళికమగు దేవత్వాదిప్రాప్తివలన నియ్యది సంభవింపదు.

భావనైవ స్వమాత్మానం దేహోఽయమితి పశ్యతి
అసత్తామాత్రవిస్తారం గుల్మకత్వమివాఙ్కురః 33

అనాత్మ భావనవలననే జీవుఁడుతన్ను శరీరముగా జూచుకొనుట సంభవించుచున్నది. ఈ అసత్య భావనబీజము అంకురమును విస్తరింపఁజేసి లతగా మారునట్లు క్రమముగ తన్ను వ్యాపింపజేసికొనుచున్నది.

భావనా క్షీయమాణైషా న కించిదిహ శిష్యతే
నచ విద్యత ఏవేతి తద్భ్రమేణాలమస్తునః. 34

తత్త్వదృష్టిచే ఈ భావనను వీక్షింపనిది, ఒకింతియు మిగులదు. త్రైకాలిక మిథ్యాత్వ దోష దుష్టమగు ఇయ్యది వాస్తవముగ లేకయేయున్నది. ఇట్టి తుచ్ఛభ్రమతో మాకెట్టి సంపర్కమున్ను లేదు.

భ్రమస్య జాగతస్యాస్య జాతస్యాకాశవర్ణవత్
అసంవేదనమాత్రైకం మార్జనాయాలమస్తు నః 35

ఈ జగద్భ్రమ ఆకాశమునందలి నీలవర్ణము వలె అజ్ఞానమువలననే కలిగినది. ఆకాశమునందు నీలవర్ణ మెన్నఁడును లేనట్లు, ఈ జగత్తుకూడ ఎన్నఁడును లేదు. మఱియు నిద్యాది అధిష్ఠాన మాత్రము బ్రహ్మమే అయియున్నది. అందువలన ఈభ్రమను పోఁగొట్టుకొన, ఎట్టి సాధనతోను మాకు పనిలేదు.

అసన్మయీయాస్వరూపైషా పరం సత్త్వైవ లాలసీ
వర్తతే చేద్వినోదాయ కించిత్సా న కరిష్యతి. 36

అసన్మయమగు ఈ జగత్తుయొక్క సత్త్వపరబ్రహ్మమునసే వెలయుచున్నది. మేము ఈకల్పనల నన్నిటిని వినోదార్థమే కల్పించుకొంటిమి. కనుక దీనికి భయపడవలసిన అవసరమేమియును లేదు. ఇది మమ్మేమియును ఒనర్పఁజాలదు.

తత్రాన్సర్వాన్స్వసంసారానుత్థాయాలోకయామ్యహమ్
సమ్యగాలోకదానేన తేభ్య ఏకీకరోమ్యహమ్. 37

ఈ శరీరసమూహముల నన్నిటిని వినోదార్థమే గాంచుచుంటిని. సమ్యగ్ జ్ఞానప్రకాశమున ఈ ఉపాధులనన్నిటిని ఆత్మయందు ఏకీకృత మొనర్తును.

ఇతి సంచిన్త్య రుద్రోఽసౌ తం సర్గం ప్రజగామ హ
యత్ర భిక్షుర్విహారస్థః సుప్తః శవ ఇవస్థితః. 38

ఇట్లు చింతించి ఆ రుద్రదేవుఁడు, భిక్షుకుఁడు కల్పనారాజ్యమున విహరించుచుండ, అతని శరీరము క్రియారహితమై శవమువలె పడియున్నతావున కేగెను

బోధయిత్వాథ తం భిక్షుం చేతసా చేతనేన చ
యోజయామాస సస్మార భిక్షురప్యాత్మనో భ్రమమ్. 39

ఏగి తనచిత్తమును, జ్ఞానమయమగు చైతన్యమును ఆభిక్షుకశరీరమున బ్రవేశింపఁజేసెను. దాన ఆభిక్షుకుఁడు చైతన్యమునొంది తనభ్రమను తెలిసికొనెను.

రుద్రమాత్మానమాలోక్య జీవటాదిమయం తథా
బోధాద విస్మయార్హోఽపి స భిక్షుర్విస్మయం యయౌ. 40

రుద్రాంశమే యట్లు ప్రవేశించుటవలనను, రుద్రదేవుఁడు సత్యసంకల్పుఁ డగుటవలనను మన స్వప్నము జాగ్రదవస్థయందు చెదరిపోవునట్లు చెదరిపోక ఆస్వప్నము అనువృత్తమైయుండెను. ఆభిక్షుకుఁడు జ్ఞానలాభమును పొందియున్నందున తనరుద్రత్వమును, జీవటాది శరీరపరంపరలను ఒకే సమయమున వీక్షింపఁగలిగెను. తత్త్వదర్శనమువలన ఆశ్చర్యమునకయోగ్యుఁడైనను అపుడాతడత్యంత ఆశ్చర్యమును బొందెను.

అథ రుద్రస్తథా భిక్షుర్ద్వావేవోత్థాయ జగ్మతుః
క్వాపి జీవటసంసారం చిదాకాశైకకోణగమ్. 41

అంత, రుద్రుడును, భిక్షుకుడునుకలిసి చిదాకాశమున మఱియొకభాగమనదగు మఱియొక బ్రహ్మాండమున కరిగిరి. అట జీవటుని ప్రపంచము వ్యాపించియుండెను.

తత్ర తద్భువనం గత్వా తద్ద్వీపం తచ్చ మణ్డలమ్
విషయం తత్పురం తచ్చ తం చ పాణాపసి గ్రహమ్. 42

(లీలోపాఖ్యానమున వర్ణింపబడినట్లు) జీవటుడున్న లోక, ద్వీపమండల, దేశ, గృహములం జేరి వారాగృహవాసియగు జీవటుని గాంచిరి.

సుప్తం దదృశతుర్నష్టసంజ్ఞం జీవటకం శవమ్
స్థాపయిత్వా వపుర్భావం ప్రభా స్తం భవభూమిషు. 43

అట, వారు నిద్రించుచునివలె సంజ్ఞావిహీనుడై పడియున్న జీవటుని కళేబరమునుగాంచిరి. వారచ్చోట తమ రుద్రసంబంధియగు తేజమునుగోపనమొనర్చి తమ్ముయితరులు వీక్షింపకుండ చేసికొనిరి.

తం ప్రబోధ్య నియోజ్యాశు చేతసా చేతనేన చ
ఏకరూపాస్త్రిరూపాస్తే రుద్రజీవట భిక్షుకాః. 44

ఏకరూపులగు వారు తమ చిత్తమును, చేతఃములను నియోజించి జీవటుని ప్రబోధమొంద జేసి, రుద్ర, జీవట భిక్షుకులను మూడు మూర్తులైరి.

బోధవన్తోఽప్యబుద్ధాభా విస్మితా అప్యవిస్మితాః
బభూవుస్తూష్ణీంస్థితాశ్చిత్రకృతాకారా ఇవ క్షణమ్. 45

వారాభ్యంతరమున బోధయుక్తులైనను, అజ్ఞులవలెను, విస్మయములేకున్నను బయటకొకింత ఆశ్చర్యము నగుపఱచుచును చిత్రపటములవలె నొకక్షణముండిరి.

అథ జగ్ముశ్చ తే సర్వే క్వచిద్వ్యోమని సంస్థితమ్
విప్రసంసారమారబ్ధం పరిభూతసఘుంఘుమమ్. 46

పిదప, వారు ముగ్గురును గలిసి చిదాకాశమున మఱియొకభాగమున వెలయుచున్న (అధ్యస్తమైన) విప్రుని ప్రపంచమున కరిగిరి. అది జీవటుని చిత్తపరిణామమే! అది ప్రాణుల శబ్దముతో నిండియుండెను.

తే తత్ర భువనం గత్వా తద్ద్వీపం తచ్చ మణ్డలమ్
విషయం తచ్చ తం గ్రామం ప్రాపుస్తం బ్రాహ్మణాలయమ్. 47

వారు ఆబ్రహ్మాండాంతర్గతమగు లోకమును, ద్వీపమును, మండలమును, దేశమును, జేరుకొని బ్రాహ్మణుని గృహమున కరిగిరి.

విప్రం తే దదృశుః సుప్తం కలత్రవలితం గృహే
కణ్ఠే గృహీతం బ్రాహ్మణ్యా బహిర్జీవమివ స్థితమ్. 48

అట వారు ఆబ్రాహ్మణుడు భార్యతో గలిసి నిద్రించుచుండుటను గాంచిరి. బయటకు వెలువడిన తనప్రాణమా యనునట్లు బ్రాహ్మణి ఆతని కంఠము నాలింగన మొనర్చుకొనియుండెను.

తం ప్రబోధ్య నియోజ్యాశు చేతసా చేతనేన చ
తత్థాస్తే బహవోఽప్యన్యే సవిస్మయవివిస్మయాః. 49

వారు తమచిత్తమును చైతన్యమును నియోజించి ప్రబోధింప నాతఁడు ప్రబుద్ధుడయ్యెను. అప్పుడా నలువురును విస్మయపరవశులైనట్లు తోఁచిరి.

అథ జగ్ముశ్చిదాకాశకచితం చేతితం చితేః
సామన్తం నృపసంసారం భ్రమణాభోగసున్దరమ్. 50

అనంతరము వారు చిత్తవికృతియును, చిదాకాశమున వెలయునదియునునగు సామంత రాజప్రపంచమున కరిగిరి. సామంతుని భ్రమయగు ఆప్రపంచము అత్యంత సుందరమై యుండెను.

తతస్తే భువనం ప్రాప్తాస్తద్ద్వీపం తచ్చ మణ్డలమ్
సామన్తం దదృశుర్మత్తం సుప్తం పర్యఙ్కపఙ్కజే. 51

వారు క్రమముగ ఆబ్రహ్మాండమును, ద్వీపమును, మండలమును, అతిక్రమించి, పర్యంకమను పద్మమున మత్తిలి నిద్ర పోవుచున్న సామంతుని గాంచిరి.

హేమావదాతం హేమాఙ్గ్యా నిహితం కుచకోటరే
భ్రమర్యేవాన్వితం పద్మకోశసుప్తం మధువ్రతమ్. 52

అతని శరీరకాంతి సువర్ణమువలె ఉజ్జ్వలమైయుండెను. హేమాంగినియను తనభార్య యొక్క కుచకోటరము నాశ్రయించి అతని శరీరముండెను. వారు పద్మకోశమున నిద్రించుచు మ్మెదల జంటవలె నుండిరి

కాన్తాభిరభ్యావలితం మఞ్జరీకరివద్రుమమ్
దీపజాలకమధ్యస్థం రత్నౌఘ ఇవ కాఞ్చనమ్. 53

యువతులతోఁగూడిన ఆసామంతుఁడు మంజరీవృతమగు వృక్షమువలెను, రత్నఖచితమును, దీపసమూహమధ్యస్థితమునునగు కాంచనమువలెను తోఁచుచుండెను.

తం ప్రబోధ్య నియోజ్యాశు చేతసా చేతనేన చ
తత్థాస్తే బహవోఽప్యేకే సవిస్మయవివిస్మయాః. 54

అంత, వారు తమచిత్తమును చైతన్యమును నియోజించి ఆసామంతుని ప్రబుద్ధమొనర్చిరి. వారు పెక్కుమంది అయ్యు ఏకభావమున వెలయుచుండిరి, మఱియు వారు విస్మయాపన్నులయ్యు విస్మయరహితులవలెఁదోఁచుచుండిరి.

అథ తే రాజసంసారం జగ్ముస్తత్ర విబోధ్య తమ్
చేతస్యైవమథాన్యాసు భ్రేముః సంసార భూమిషు. 55

పిదప వారు ఆ ఆతివాహికశరీరమున సమ్రాట్టుయొక్క రాజ్యసంసారమున, ప్రవేశించి రాజును ప్రబుద్ధునిగ జేసిరి. అట్లే వారు సూక్ష్మశరీరమున గిక్కిన ప్రపంచములందు గూడ తిరుగుచు నిద్రించువారిని ప్రబుద్ధుల నొనర్చిరి; మృతులైన వారిని మేలుకొలిపిరి.

ప్రాప్యతాం బ్రహ్మహంసేహం రుద్రతాం సర్వ ఏవ తే
సమాజగ్ముర్విరేజుశ్చ రుద్రాణాముత్తమం శతమ్. 56

వారందఱును బ్రహ్మహంసయను చిత్తపరిణామమొంది తుదకు రుద్రభావము నొందిరి. రుద్ర చిత్త, చేతనాంశములు వారి చిత్తమును చేతనమొనర్చుటవలనను; జ్ఞానైశ్వర్యములు వారి దేహముల నన్నింటిని ఆశ్రయించుటవలనను వారు శతసంఖ్యాకులగు రుద్రులై విరాజిల్లుచుండిరి.

ఏకసంవిద్భిన్నతను చిత్రచేష్టితవేష్టితమ్,
ఏకరూపమనేకాభం రూపం తత్పారమేశ్వరమ్. 57

పరమేశ్వరుని ఐశ్వర్యము యిట్టిదే. ఆతఁడు జ్ఞానమొక్కటియేయైనను వివిధ శరీరములందు నానావిధకార్యముల నొనర్చుచున్నాడు; ఆతనిరూప మొక్కటియేయైనను, నానారూపములుగ ప్రతి భాసించుచున్నాడు.

రుద్రాణాం తచ్ఛతమథ నిరావరణచిన్మయమ్
సర్వసంసార సంబద్ధ స్థితం సర్వజగత్స్థితమ్. 58

ఆవరణశూన్యమగు చిన్మయస్వరూపమున ఆ శతరుద్రమూర్తి విరాజిల్లుచుండెను. ఈ ప్రాతి భాసిక జగత్తున కాధారుఁడై, ఆతఁడు సర్వజగదంతర్యామియై వెలయసాగెను.

శతరుద్రశతానీహ సన్తి రామ మహాన్తి హి
ఏకదేశాదశం విద్ధి సంసారం ప్రతిసంస్థితమ్. 59

ఓ రామచంద్రా! ఈ రీతిగ వందలకొలఁదిగ శతరుద్రమూర్తులు వెలయుచున్నారు. నీకును, నాకును అనుభూతమగు ఈ వర్తమాన జగత్తు భిక్షుకుని కల్పితమగు జగత్-శతకములలో పదునొకం డవ భ్రమయని గ్రహింపుము.

యో యోఽభితః స జీవస్య సంసారః సముదేతి హి
తత్రాప్రబుద్ధా జీవౌఘాః పశ్యన్తి న పరస్పరమ్. 60

సంసారభ్రాంతి బద్ధుఁడగు జీవుఁడు తానన్న సంసారమున భిక్షుకునివలె తదితర జీవు లతో కలిసికొనఁజాలకున్నాఁడు; లేక, వారు పరస్పరము చూచుకొనఁజాలకున్నారు. కారణము; వారు అప్రబుద్ధులగుటయే.

మిలన్తి హి మనోబుద్ధా సరజా ఇవ వారిధౌ
అప్రబుద్ధాస్తు తన్మాత్రనిష్ఠా లోష్ఠవదాస్థితాః 61

ఎవరి మనస్సులందు తత్త్వజ్ఞాన ముదయించునో, వారు సముద్ర తరంగములవలె ఏకాకార మగు సర్వజీవ-ఏకాకారతను వీక్షింపగలుగుచున్నారు. అప్రబుద్ధులు స్థూలవిషయములనే గ్రహించుచు, లోష్టఖండము (మట్టిగడ్డ) లవలె జడులై యున్నారు.

యథా ద్రవత్వాద్వీచ్యమ్బుత్వాన్యోన్యం సంమిలత్యలమ్
తథా ప్రబుద్ధా జీవౌఘా మిథశ్చిత్వాన్మిలన్త్యలమ్. 62

స్థూలబుద్ధి తొలఁగుటచే పరస్పర మేళనము సంభవించుచున్నది. ద్రవ శీలముగుటచే తరంగముల జలము పరస్పరము పూర్ణముగ కలిసికొనునట్లు, ప్రబుద్ధజీవులు చిన్మాత్రులగుటచే చైతన్యశక్తి యందు పరస్పరము పూర్ణముగ కలిసికొనుచున్నారు.

ప్రత్యేకముదితే చైతే సంసారే జీవరాశయః
చిద్ధాతోః సర్వగత్వేన త్వసత్యాః సత్యవత్థ్సితాః. 63

ఈ సంసృతియందగుపడు నానావిధ జీవజాతమంతయు వాస్తవమున కసత్యమైనను, సర్వవ్యాపినియగు చిత్-శక్తియందుండుటవలన సత్యముగనే తోఁచుచున్నవి. జీవులు, సర్వజీవుల తత్త్వము ఆ పరబ్రహ్మముతో నైక్యమొంది, బ్రహ్మముతప్ప వేఱేమియు లేదనియు, అంతయు స్వకల్పితమేయనియు గ్రహింప, పరస్పర మేళనము సంభవించును.

యద్వదాఖన్యతే భూమేస్తత్తన్నామ యథా నభః
సర్వగాయాశ్చితేర్యద్యదుహ్యతే తత్తథైవ చిత్. 64

భూమిని ఏయే తావులందు త్రవ్వినను, ఆయా తావులందు సర్వవ్యాపకమగు ఆకాశమే ప్రకాశించునట్లు, సర్వవ్యాపకమై, సత్యమైనట్టి చైతన్యమునుండి తత్త్వవిమర్శనముచే నేదేది తొలఁగింపఁబడుచున్నదో, అదియది కేవలము చిన్మాత్రముగనే శేషించుచున్నది.

సర్వప్రపఞ్చభూతాని యథానుభవసీహ హి
తథేహ సర్వభూతాత్మ చిత్త్వం సర్వత్ర విద్యతే. 65

ఓ రామచంద్రా! నీవు సమస్త ప్రపంచములను, తద్వ్యక్తములగు పంచభూతములను సర్వత్ర అనుభవించుచున్నట్లే సర్వభూతముల ఆత్మస్వరూపమగు చైతన్యతత్త్వముకూడ సర్వత్ర వెలయుచున్నదని అనుభవ మొనర్చుకొనుము.

యచ్ఛాలభఞ్జికా వృక్షే శైలే శ్వభ్రే గతేఽన్తకమ్
ప్రేక్ష్యతే తద్వదేకాత్మా తథా చితి జగత్స్థితమ్. 66

వృక్ష, శైలములందు (కాష్ఠశిలాసమూహములను) శిల్పి చిత్రముల కనుకూలములగు ఛిద్రముల నొనర్చి వానినే గజ, తురంగ, పురుషరూపములుగ మార్చ, మనమట్లే చూచుచున్నాము. ఈ రీతిగనే ఏకాత్మకమగు సద్రూపమే సర్వాకారములుగ వీక్షింపఁబడుచున్నది. ఆ చిద్రూపమునందే జగత్తు వెలయుచున్నది.

అవేదనే పరే శుద్ధే వేదనం యజ్జగత్స్థితమ్
అకారణమ చైతన్యం శూన్యత్వేన యథానభః. 67

శుద్ధమై, చిదేకరసమై ఇంద్రియాదులకు విషయము కానిదైనట్టి పరబ్రహ్మమునఁ దోఁచు విషయరూపమగు అన్యథాజ్ఞానమే యీజగత్తై యున్నది. ఇట్టి జగదాకారమగు జడత్వము అకారణమే యగుచు ఆకాశమువలె శూన్యమై వర్తించుచున్నది. అనఁగా మిథ్యాజ్ఞానముగాక దీనికి వేఱొండు కారణములేదు.

విద్యతే వేదనం దృశ్యబన్ధో మోక్షస్త్వవేదనమ్
యదేవ రుచిరం తే స్యాత్తదేవాశు దృఢీకురు 68

ఓ రామచంద్రా ! దృశ్యమునుగూర్చిన జ్ఞానమే బంధము. దృశ్యజ్ఞాన నివృత్తియే మోక్షము. వీనిలో నీకు నచ్చిన దృష్టినే శీఘ్రముగ దృఢమొనర్చుకొనుము.

సర్గాసర్గౌ బన్ధమోక్షౌ వేదనా వేదనాత్మకౌ
అభిన్నౌ బోధనాచ్ఛ్రేష్ఠా యథేచ్ఛసి తథా కురు. 69

సృష్టి, అసృష్టి, బంధము, మోక్షము, జ్ఞానము, జ్ఞానముయొక్క అభావము మున్నగునవి వాని సాక్షియొక్క జ్ఞానమువలన అభిన్నరూపములైయున్నవి. అవి ద్రష్టకంటె వేఱుకావు. ఇక నిప్పుడు నీయిచ్ఛ ననుసరించి ప్రవర్తింపుము.

అసంవిత్తేస్తు యన్నాస్తి తన్నాశే కా కదర్థనా
తూష్ణీంభావేన యత్ప్రాప్యం ప్రాప్తమేవాశు విద్ధి తత్. 70

వీక్షింపకున్న వినాశమగుదానియొక్క నాశనమునుగుఱించి యిక ప్రయాస ఏల? ఏది (ఏసుఖము) తూష్ణీంభావముచే లభించునో, అదియు శీఘ్రముగ (నిరాయాసముగ) లభించియే యున్న దని గ్రహింపుము.

యద్విశ్వ వేదనమాత్రాత్మ తదజ్ఞావేదన క్షయమ్
తద్వేదనం వేదనాయా యదిష్టం తత్సమాచరేత్. 71

ఈ జగత్తు వేదన (జ్ఞానము) వలననే కనఁబడుచు, అవేదనవలన క్షయమొందుచున్నది. ఈ జగద్వేదనకు సాక్షియగునది లభించియేయున్నది. ఇకనిపుడు నీ కిష్టమగు దానినే యాశ్రయింపుము

వీచిర్యథామ్భసః స్పన్దో జగచ్చైవ తథా చితౌ
ఏతావన్మాత్ర ఏవాత్ర భేదో యద్రఘునన్దన. 72

రఘునందనా ! తరంగము నీటియొక్క స్పందనమైనట్లు, ఈ జగత్తుకూడ చిత్తుయొక్క స్పందనమైయున్నది. జల, తరంగములకున్న భేదమే బ్రహ్మ జగత్తులకును గలదని గ్రహింపుము.

దేశకాలస్వరూపేషు సత్సు వీచ్యాదితామ్భసి
జగదాదౌ తు దేశాద్యా అసన్తో జగతీక్షితాః. 73

నీటియందు అలలవలెనే జగత్తు మున్నగునవి వివర్తోపాదానమగు బ్రహ్మమున నెందుట లేకున్నను తరువాత ఆరోపింపఁబడి కార్యభూతమగు జగత్తుగ పరిగణింపఁబడుచున్నది.

ఆభాస్వరం త్రిజగదిత్యతి భాతి భాస్వ
త్స్వం వేదనం విదనమేవ చితేః స్వరూపమ్
వాచి స్థితం భవతి చైత దుపోహభేద
క్లిష్టం ప్రశాన్తవచనస్తు శివః పరాత్మా. 74

స్వప్రకాశ - ఆత్మరూపమును, చైతన్యమాత్రమునునగు బ్రహ్మమే అవిద్యావరణమువలన కొంచెము ప్రకాశించుచున్నదానివలె తోచుచు జగత్స్వరూపమును ధరించి స్వస్వరూపము నతిక్రమించి నట్లు తోచుచున్నది. చిద్రూపమగు పరమాత్మయొక్క పారమార్థికస్వరూపము జ్ఞానమయమే, జడము కాదు. ఈ జగత్తులు భేదకల్పితములు. వీనిని శ్రుతిప్రదర్శిత - ఉపాయముచే ఉపసంహరింపుము. అప్పుడీ జగత్తు కేవలము నామమాత్రమని గ్రహింపగలవు. ఈ నామమాత్రత్వముకూడ బ్రహ్మమున లేదు. అద్యాని ప్రశాంత రూపమును, శివస్వరూపమునునగు పరమాత్మయే.

సంవేదనం సర్వ ఇతీహ శబ్దా
దర్థాదభిన్నా నకదాచిదేతౌ,
వీచ్యమ్బునీ ద్వే ఇతి నోచితోక్తి
ర్వ్యస్యాజ్ఞతాయాం ద్వివిధమేవ యుక్తమ్. 75

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జీవటోపాఖ్యానే స్వప్నశతరుద్రీయకథనం నామ త్రిషష్టితమః సర్గః ॥63॥

ఈ జగత్తంతయును ఆత్మచైతన్యమే అయియున్నది. వాస్తవముగ జగత్తుయొక్క శబ్ద, అర్థములు బ్రహ్మముకంటె భిన్నములుకావు. ఈ జగత్, బ్రహ్మము లెన్నడును రెండుగ లేవు. తరంగ, జలములను రెండువస్తువులని చెప్పజాలనట్లు జగత్, చైతన్యములనుకూడ రెండువస్తువులని చెప్పజాలము. ఇవి భిన్నవస్తువులు కావు. వీనికి భిన్నత్వ మెన్నడును లేదు. అజ్ఞానమువలననే ద్వైతభేదము కలుగుచున్నది. అజ్ఞానావస్థకు తగిన ద్వైతభేద వ్యవహారము జ్ఞానకాలమున నెట్లు సంగతముకాగలదు ?

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున స్వప్నశతరుద్రీయకథనమను అఱువదిమూడవ సర్గము ॥ 63 ॥

చతుః షష్టితమః సర్గః

తైస్తైర్దేహైః పునస్తేషాం కేషభోగోఽత్ర వర్ణ్యతే
తతో రుద్రగణత్వాప్తిః సంకల్పస్థిరతాక్రమః.

[ఈ సర్గమున శతరుద్రమూర్తుల తదనంతర వృత్తాంతమగు గణత్వప్రాప్తి, సంకల్పము యొక్క స్థిరత్వము, అను విషయములు వర్ణింపబడుచున్నవి.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

జీవట బ్రాహ్మణాదీనాం హంసాదీనాం మునీశ్వర
భిక్షు స్వప్నశరీరాణాం సంపన్నం కిమతః పరమ్. 1

శ్రీరాముడు :—మునీశ్వరా ! భిక్షుకుని స్వప్నశరీరములగు జీవట, బ్రాహ్మణాది శరీరములకును, హంసాది శరీరములకును ఆ పిదప ఏమి సంభవించెను ?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

రుద్రేణ సహ సంభూయ ప్రబుద్ధాః సర్వ ఏవ తే
మిథశ్చ దృష్టసంసారా రుద్రాంశాః సుఖినః స్థితాః. 2

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు :— ఓ రామచంద్రా! రుద్రాంశసంభూతులగు జీవటాదులు రుద్రునితో జన్మించి పరస్పరము భూత, భవిష్యద్వర్తమాన సంసారవ్యాపారముల వీక్షించుచు కృతకృత్యులై సుఖముగనుండిరి.

తేన రుద్రేణ తాం మాయామవలోక్య యథోదితామ్
స్వాంశాంస్తామేవ సంసారస్థితిం తే ప్రేషితాః పునః 3

వినోదరతుఁడు కాఁగోరి రుద్రుఁడు అప్పుడుదయించిన మాయను గాంచి స్వాంశసంభూతు లగు జీవటాదులను మరల సంసారమునఁ బ్రవేశింప నాజ్ఞాపించెను.

శ్రీరుద్ర ఉవాచ:—

గచ్ఛతాశు నిజం స్థానం తత్ర భుక్త్వా కలత్రకైః
కంచిత్కాలం సమం భోగాన్మత్సకాశమథైష్యథ 4

రుద్రుఁడు :— మీరు మీమీతావుల కరిగి అట భార్యాపుత్రాదులతో కొంతకాలముండి భోగవాసనలను తృప్తినందించుకొని మరల నాకడకు రండు.

భవిష్యథ మదంశా యే గణా మత్పురభూషణాః
తతో మహాప్రలయతో యాస్యామస్తత్పరం పదమ్ 5

అప్పుడు మరల మీరు నా అంశమున నాపురభూషణములగు గణముల రూపమును ధరింతురుగాక! మహాప్రళయసమయమున ఈ జగత్తు క్షయముకాఁగా మనమందఱము కలిసి పరమపదమును ప్రవేశింతము.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ రుద్రస్తేషాం సోఽన్తరధీయత
అన్త్యసంసారసంఖ్యానం రుద్రాణాం మధ్యమాయయా 6
ప్రయయుః స్వాస్పదం తేఽపి జీవటబ్రాహ్మణాదయః
స్వకలత్రైః సమం దేహం త్యక్త్వా కాలతః. 7
రుద్రలోకం సమాసాద్య భవిష్యన్తి గణోత్తమాః
కదాచిద్వ్యోమ్ని దృశ్యన్తే తారకాకారకారిణః. 8

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు :— ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు పలికి భగవంతుఁడగు రుద్రుఁడంతర్ధానము నందెను. వారందఱును రుద్రగణములుగ అభ్యంతరమున వెలయుచు, సంసారదర్శనమొనర్చు సాక్షి చైతన్యస్వరూపమును ధరించి జీవటాది సంసారములఁ బ్రవేశించిరి. అట తమతమ భార్యలతోఁగూడ సంసారమ్ము ననుభవింపసాగిరి. ఇట్లు వారు కొంతకాలము భోగములననుభవించి శరీరాంతమున రుద్ర

లోకమును బొంది ఉత్తమగణములు కాఁగలరు, ఒక్కొక్కప్పుడు వారు నక్షత్రములవలె నగుపించుచుందురు.

శ్రీరామ ఉవాచ;—

భిక్షుసంకల్పరూపాస్తే జీవట బ్రాహ్మణాదయః
కథం సత్యత్వమాయాతాః సంకల్పార్థే క్వ సత్యతా 9

శ్రీరాముఁడు :— మునీంద్రా ! భిక్షుకుని సంకల్పరూపములగు జీవట, బ్రాహ్మణాదులెట్లు సత్యభావమునొందిరి ? సంకల్పపదార్థములకెట్లు సత్యత్వము చేకూరును ?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ;—

సంకల్పసత్యతా త్వం శే త్యజ సంకల్పసత్యతామ్
తత్ర యన్నాస్తి తన్నాస్తి యతః సర్వాత్మ తత్పదమ్ 10

శ్రీవసిష్ఠుఁడు :— ఓ రామచంద్రా ! అధిష్ఠానమగు చిదంశమున అధ్యస్తమగుదానియందుచేను సాంకల్పిక సత్యత్వమును వివేకసాహాయ్యమున నీవు పరిత్యజింపుము. సదసద్రూపములగు సంకల్పవిషయములగు సదతిరిక్తమగు అస్తిత్వములేదు. వానికి అస్తిత్వమున్నట్లగుపడుటకు కారణము బ్రహ్మపదము. సర్వాత్మమయమగుటయే జీవుల భోగాదృష్టము ననుసరించి ఈ సంకల్పితవిషయములకు క్రియాసామర్థ్యము (కార్యకారిత్వము) అగుపడుచున్నది.

యత్స్వప్నే దృశ్యతే యచ్చ సంకల్పైరవలోక్యతే
తత్తథా విద్యతే తత్ర సర్వకాలం తదాత్మకమ్ 11
తద్దేశకాలాత్మతయా గత్వా దేశాన్తరం యథా
దేశాద్దేశాన్తరం యద్వన్న గత్యాత్మాదికం వినా 12
న లభ్యతే తథా స్వప్నో వినా తత్ర న లభ్యతే
సర్వమస్తి చితః కోశే యద్యథాలోకయత్యసౌ 13
చిత్తథా తదవాప్నోతి సర్వాత్మత్వాదవిక్షతమ్
సంకల్పః స్వప్నకస్త్వజ్ఞ యయా చ దశయాప్యతే 14
పరమభ్యాసయోగాభ్యాం వినా త్వేతన్న లభ్యతే
యేషాం తు యోగవిజ్ఞానదృష్టయః ఫలితాః స్థితాః 15
సర్వం సర్వత్ర పశ్యన్తి తే యతః శంకరాదయః
ఇదమగ్రగతం వస్తు తథా సంకల్పితం మయా 16
నాప్యం యతో భయభ్రంశం న ప్రాప్నోత్యుభయాశ్రయాత్
సర్వం హ్యాభిమతం కార్యమేకనిష్ఠస్య సిధ్యతి 17
దక్షిణాం కకుభం గచ్ఛన్కః ప్రాప్నోత్యుత్తరాం దిశమ్

స్వప్నము, లేక, మానససంకల్పములందు తోఁచునవియన్నియును సర్వకాలములు అధిష్ఠానభూతమగు సచ్చిత్స్వరూపమయ్యు దేశకాలములుగను, దేశాంతరగమనాది క్రియలుగ తోఁచుచుండును

నపై, అధిష్ఠానమునసే వెలయుచున్నవి. దేశాంతరగమనమనునది ఇంద్రియపాటవము, కాలము మార్గదర్శియున్నగునవి లేకున్న సంభవింపఁజాలనట్లు, స్వప్న, జాగ్రత్, సుషుప్తులందుఁగూడ చిద్వ్యాప్తి లేకున్న నయ్యవి సంభవింపఁజాలవు. అనుభవించువాని అదృష్టముననుసరించి జాగరితములైన వాసనల వలన చిత్తమున ఏయ్యవి పర్యాలోచితములగునో, ఆయ్యవి, బ్రహ్మము సర్వాత్మకమగుటవలన తద్విషయిక-దృశ్యస్వరూపమును బొందుచున్నవి. ఓ రామచంద్రా! ఏ స్థితిచే సంకల్ప స్వప్న పదార్థములు పొందఁబడునో, చెప్పుచున్నాను, వినుము-అభ్యాసయోగము లేకున్న పరమపదలాభము, (పైనజెప్పిన) స్వప్న, సంకల్పాది పదార్థప్రాప్తి సంభవింపవు. శంకరాదులు యోగవిజ్ఞానదృష్టిని బొందినవారగుట వలన అభ్యాసము లేకున్నను సిద్ధిఫలముగ సర్వత్ర సర్వముకు గాంచుచున్నారు. ఏకాగ్రతలేనిచో నేను అగ్రతములైన, సంకల్పిత వస్తువుల సిద్ధినిబొందఁజాలను. నాచిత్తమపుడు సంకల్పితవస్తువును, మరల అన్యమును ఆశ్రయించుటవలన ఉభయభ్రష్టత్వమునందును. ఏకనిష్ఠుఁడగువాని అభిమతకార్యము లే సిద్ధించును.

సంకల్పార్థపరై రేవ సంకల్పార్థోఽవగమ్యతే 18
అగ్రస్థార్థపరై రగ్రే సంస్థితోఽర్థోఽవగమ్యతే
అగ్రస్థే బుద్ధిసంస్థే యః సంకల్పం ప్రాప్తుమిచ్ఛతి 19
తదాసావే కనిష్ఠత్వాభావా త్తన్నాశయోర్ద్వయమ్
తస్మాదేకార్థ నిష్ఠత్వాద్భిక్షు జీవేన రుద్రతామ్. 20
ప్రాప్య సర్వాత్మనా లబ్ధం తథా సర్వం తథాస్థితః
భిక్షు సంకల్పజీవాస్తే ప్రత్యేకం తజ్జగత్పృథక్. 21
పశ్యన్తి చైతేనాన్యోన్యం రుద్రజ్ఞానాదృతే తతః
అప్రబుద్ధాః ప్రజాయన్తే జీవా జీవాన్తబోధినః. 22
తదిచ్ఛయాశు తద్రూపా బహురూపాశ్చ తే ఇహ
ఇహ విద్యాధరోఽయం స్యామహంస్యామిహ పణ్డితః 23
ఇత్యేకధ్యానసాఫల్యం దృష్టాన్తోఽస్యాం క్రియాస్థితౌ
ఏకత్వం చ బహుత్వం చ మౌర్ఖ్యం పాణ్డిత్యమేవ వా. 24
దేవత్వం మానుషత్వం చ దేశకాలక్రియాక్రమైః
తుల్యకాలమలంకర్తుం ధారణాధ్యానయత్నతః. 25
సర్వశక్త్యః స్వరూపత్వా జ్జీవస్యాస్యైకశక్తితా
అనన్తశ్చాన్న పృథక్శ్చ స్వభావోఽస్య స్వభావతః. 26

దక్షిణదిక్కునకు ప్రయాణమొనర్చి ఎవ్వరైనను ఉత్తరదిక్కును బొందఁగలరా? సంకల్పార్థనిష్ఠులే సంకల్పితవిషయములను బొందఁగలరు. ఎట్టి ఏయుటి విషయములందు బుద్ధిని నిల్పినవారు వానినే గ్రహింపఁగలుగుచున్నారు. వారు సంకల్పిత విషయములను బొందఁగోరినను ఏకనిష్ఠులు కాకపోవుట వలన వానిని బొందఁజాలకున్నారు. ఆ భిక్షుకుఁడు ఏకనిష్ఠుఁడగుటవలన రుద్రత్వమును సర్వాత్మత్వమును,

రుద్రసంబంధమై ప్రసిద్ధమైనట్టి సర్వజ్ఞత్వమును బడసి, సర్వమును బడసెను. అతనికట్టి ఏకాగ్రత యున్నందువలననే ఆస్థితి కలిగెను; లేకున్న కలిగెడిదికాదు. అంతరాళవాసులగు జీవటాదులు భిక్షుక సంకల్ప-ఫలములగు జీవులైనను, వారు వేర్వేఱు లోకములందు వెలయునప్పుడు రుద్రచైతన్య సాహాయ్యములేకుండ పరస్పరము వీక్షించుకొనఁజాలకపోయిరి. అరుద్రుని సంకల్పమువలననే జీవసృష్టి యందు భేదజ్ఞానయుతులును, అప్రబుద్ధులునగు జీవులు ఉత్పన్నులైరి. మఱియు అతని ఇచ్ఛవలననే రుద్రరూపమును బహువిధరూపములను ధరించియుండిరి. జగత్తున 'నేను విద్యాధరుడను, నేను వండి తుడుఁను' అనునీమున్నగు భావములు జీవుని సంకల్పము, నిష్ఠ, ధ్యానముల ననుసరించియే ఫలించు చున్నవి. తదితర జీవుల సాఫల్యమునకుగూడ భిక్షుకుని సృష్టియే దృష్టాంతము. జీవుడు తన ధ్యాన చింతా బలము ననుసరించియే ఏకత్వ, బహుత్వ, మూర్ఖత్వ, పాండిత్య, దేవత్వ, నరత్వాదులను దేశ కాలక్రమము ననుసరించియో, లేక ఒకే తడవగనే పొందఁగలుగుచున్నాడు. జీవుఁడు పారమార్థికముగ బ్రహ్మస్వరూపుఁడగుటయే ఇట్లగుటకు కారణము. మఱియు, బ్రహ్మస్వరూపుఁడగు జీవుడు అనంతు డును, సర్వశక్తిమంతుఁడును గూడనైయున్నాడు. అతఁడు, ఒకశరీరమున అభిమానము వహించి పరిచ్ఛిన్నుఁడైనప్పుడు ఒకే కార్యము నాచరింప శక్తియుండును. శక్తిస్వభావము ననుసరించియే జీవుని కార్యములున్ను నిర్వహింపఁబడును.

సవికాసః ససంకోచోఽహింస్రస్తేన చిదాత్మనః
యదిచ్ఛతి తదస్యాశు జన్తుః సంపద్యతే స్వయమ్. 27
స్వయం సంపాదితై రేభిర్దేశకాలక్రియాక్రమైః
యోగినో యోగినశ్చేహ తిష్ఠన్త్యన్యత్ర యత్ర చ. 28
ఇహ వాముత్ర భోగేన దృష్టమేతదనేకశః
కార్తవీర్యో గృహే తిష్ఠన్సర్వేషాం భయదోఽభవత్. 29

ప్రాణుల కర్మ ననుసరించియే స్వర్గ నరకాది అనర్థములు జగదీశ్వరునియందు వికసించి సృష్టియనఁబడుచున్నవి, మఱియునవి ఫలభోగానంతరము సర్వప్రాణి సంహారమను ప్రళయమను సంకోచమును పొందుచున్నవి. కనుక పరమేశ్వరునకు హింసాజనిత వైషమ్యాదులు లేవు. జీవులు కోరునవే చిదాత్మయందు స్పందించి స్వయముగ సంపన్నములగు చున్నవి. స్వయముగ ఉపార్జింపబడిన దేశకాలక్రియాక్రమములచే యోగినీ యోగి జనులు, తమ గృహమందుగాని అన్యత్రగాని ఒకదేహము గాని, లేక అనేక దేహములుగాని, ధరించియుందురు. ధ్యాన, ధారణల ఫలితముగనే యోగులు నిగ్రహానుగ్రహసమర్థములగు అధికారిక దేహములు ధరించుచున్నారు. యోగులు ఒకానొక సమయ మున ఇహపరలోకములందు విభిన్న శరీరముల ధరించి ప్రారబ్ధము ననుభవించుట ప్రసిద్ధము. కార్త వీర్యార్జునుడు గృహమున నుండియే సర్వులను శాసించెడువాడు.

విష్ణుః క్షీరోదధౌ తిష్ఠన్నాయతే పురుషో భువి
పర్వార్థం యాన్తి తిష్ఠన్త్యో యోగిన్యో యోగినీగణే. 30

విష్ణువు క్షీరసముద్రమున నుండియే పృథివిపై జన్మించుచున్నాఁడు. యోగినులు స్వర్లోక మున యోగినీగణమధ్యమున నుండియే భూలోకమున తమకర్పింపఁబడిన బలులఁగ్రహింప నరుగుచున్నారు

శక్రః స్వర్గాసనే తిష్ఠన్యాతి యజ్ఞార్థముర్వికామ్
సహస్రమేకం భవతి తథా చాస్మిఞ్జనార్దనః. 31

ఇంద్రుడు స్వర్గమున సింహాసనముపై నుండియే భూలోకమున జరుగు యజ్ఞముల కాలల కరుగుచున్నాడు. భగవంతుండగు జనార్దనుండీయుగముననే (రామావతారమున జనస్థానమున పదునాల్గువేల రాక్షసుల వధించునప్పుడు) ఒక్కడేయయ్యు వేలకొలంది రూపములు ధరించినటుల ఒకేరూపము గ్రహించుచున్నాడు.

నృణాం శతాని భక్తానాం మానుష్యం యాతి తన్మతైః
ఏకః సహస్రం భవతి తథా చైష జనార్దనః. 32

మరల ఆతడు వందలకొలంది భక్తులర్పించు ప్రణతుల గ్రహించి అనుగ్రహింప మనుష్యరూపమును ధరింపగలడు. మఱియు కురుసభయందు దుర్యోధనాదులను విమోహితులజేయ సహస్రరూపధా యగును.

అంశావతారలీలాభిః కురుతే జాగతీం స్థితిమ్
ఏకః కాన్తాసహస్రాణి తుల్యకాలం నిమేషవత్. 33

ఆభగవంతుడొక్కడయ్యు విష్ణ్వంశావతారమును దాల్చి జగత్స్థితిని రక్షింప రాజర్షి యగు నిమి విదేహదశను బొంది సమస్తప్రాణులయొక్క నేత్రములందు వసించుచు, ఒకేపర్యాయము నిమేషణములు (సంచలనములు) గావించునట్లు ఆతడుగలడు. మఱియు పదునారువేలరూపముల ధరించి తత్సంఖ్యాకమగు నారీగణముతో క్రీడించును.

ఏవం తే భిక్షుసంకల్పా జీవటబ్రాహ్మణాదయః
రుద్రవిజ్ఞానవశతః స్వసంకల్పపురీం గతాః 34

ఇట్లే భిక్షు సంకల్పితులగు జీవటబ్రాహ్మణాదులుకూడ రుద్రునిఆజ్ఞ ననుసరించి స్వసంకల్పితస్థానముల కరిగిరి.

తత్ర భుక్త్వా చిరం భోగాన్ప్రాప్య రుద్రపురం తతః
గణతామాపన్నాస్తే స్థాస్యన్తి సపరిచ్ఛదాః. 35

అట చాలకాలము భోగముల ననుభవించి రుద్రపురికి రాగలరు. గణరూపముల ధరించి తదుచిత వేషభూషణముల దాల్చి వెలయగలరు.

నిత్యం ప్రఫుల్లనవకల్పలతాలయేషు రుద్రేణ సాకమురురత్నగుళుచ్ఛకేషు
నానాజగత్సు చ తదా శివపత్తనేషు విద్యాధరీష్వమరసుందరీషు విధరాశ్చరేయుః. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే గణత్వప్రాప్తిర్నామ
చతుఃషష్టితమః సర్గః ॥ 64 ॥

స్వప్నశతరుద్రీయం సమాప్తమ్.

వారు(ఆ రుద్రగణము) రుద్రునితోగూడి రత్న స్తబక-విరాజితములగు ప్రఫుల్ల - నవకల్ప - లతాగృహములలోను కైలాస, వైకుంఠ, బ్రహ్మలోకములలోను విహారమొనర్చుచు, వివిధగీత, వాద్య నాట్యకళలుగు విద్యాధర స్త్రీలచే, జుట్టబడినవారై, దేవగణముల నమస్కారముల నందుకొనుచు, చంద్రకళాధరులై వెలయగలరు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ - తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున గణత్వప్రాప్తియను అఱువదినాల్గవ సర్గము ॥ 64 ॥

పఞ్చషష్టితమః సర్గః

భిక్షున్యాయోఽత్ర సర్వేషు జీవేషు సమ ఉచ్యతే.
రాత్రావన్వేష్యతా భిక్షోః సభోత్థానం చ వర్ణ్యతే.

[సర్వజీవులందు భిక్షున్యాయముయొక్క సమానత్వము, రాత్రియందు భిక్షుకుని అన్వేషించుటను గూర్చిన వసిష్ఠమునీంద్రుని విచారము, సభయొక్క ఉత్థానము మున్నగువిషయములిచట వర్ణింపబడుచున్నవి.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:-

ఈషద్దృష్టో యథా తేన భిక్షుణా చేతసి భ్రమః
భూతం ప్రయత్నమేవైష పృథక్కృత్వా నుపశ్యతి. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:- ఓరామచంద్రా! భిక్షుకుఁడు తనచిత్తమున నొకింత చింతించి తనయందే పూర్వప్రారబ్ధమును వేఱుగ జూచియుండెను . వాస్తవమున కయ్యది ఆత్మకంటె వేఱుకాదు.

సర్వస్యాభాస జీవస్య మృతిజన్మమయీ స్థితిః
భవత్యేవ చిదాకాశరూపిణ్యేవాకృతిం గతా. 2

అట్లే జీవులందఱి విషయముగూడను; మరణకాలమున ఉద్బుద్ధమైన స్వాకర్మయే స్వప్నము వలె మోక్షకాలమువఱకును భాసించుచున్నది. యథార్థముగ నయ్యది చిదాకాశముకంటె వేఱుకాదు.

పృథక్కృత్యైక్యమభ్యేతి స్వాత్మా సంసారఖణ్డకమ్
సర్వఏవ మృతో జన్తుః పృథక్స్వప్న నిభాత్మకమ్. 3

ఆత్మయే ఈ సంసార విభాగముల నన్నిటిని వేఱుచేసి వానిని బొందుచున్నట్లు అగుపడుచున్నది. వీనినన్నిటిని మృతించిన జీవుని స్వప్నములనదగును.

ఏవం తతస్వరూపోఽపి దేహీ చామోక్షమాకులః
జీవయూథం మయా తుభ్యం కథితం కథయాఽనయా. 4

ఓ రామచంద్రా! ఈ రీతిగ, అపరిచ్ఛిన్న స్వరూపుఁడయ్యు జీవుఁడు పరిచ్ఛిన్నుఁడై శరీర సమూహములను బొందుచీతినినేను నీకు ఈ భిక్షుకోపాఖ్యానమూ ద్వారా చెప్పితిని.

పరాత్ప్రస్పన్దితాత్మేతి న భిక్షూ రామ కేవలమ్
మోహాన్మోహాన్తరం యాతి జీవో౽హరహరేవ నః. 5

ఓ రామచంద్రా! భిక్షువొక్కఁడే కాదు పూర్ణస్వరూపమగు ఆత్మనుండి విచ్యుతులైన జీవులందఱును కూడ పైన చెప్పినరీతిగ ఒక మోహమునుండి మఱియొక మోహమును బొందుచున్నారు. ఈ విషయము మనకు ప్రతిదినము సంభవించు స్వప్నావస్థయందు అనుభవసిద్ధమై యున్నది.

పర్వతాగ్రాద్గిరిభ్రష్టో హ్యధో౽ధ ఉపలో యథా
పరమాత్మ పరిభ్రష్టో జీవః స్వప్నమిమం దృఢమ్. 6

పర్వత శిఖరమునుండి పడిన శిలాఖండము అధఃపతనము ననుభవించునట్లు పరమాత్మనుండి చ్యుతుఁడైన జీవుఁడుకూడ ఈ సృష్టి-స్వప్నమును దృఢపతనమును అనుభవించుచున్నాఁడు.

పశ్యత్యస్మాదపి స్వప్నాద్యాతి స్వప్నాన్తరం పునః
స్వప్నాత్స్వప్నే వినిపతన్స్వప్నే వేదం దృశ్యం కిల. 7
పరిపశ్యతి జీవో౽న్తర్మాయయా జర్జరీకృతః
క్వచిత్కేనచిదేవేహ కదాచిదపి వా స్వయమ్. 8
దేహనామ్నో౽హమిత్యన్తో ముచ్యతే స్వం ప్రపద్యతే

మఱియు, ఈ స్వప్నమున మఱియొక స్వప్నమును గాంచుచున్నాఁడు. ఇట్లు అభ్యంతరముననున్న మాయవలన శైథిల్యమునందుచు ఒక స్వప్నమునుండి మఱియొకస్వప్నమునఁ బడుచున్నను, ఒకప్పుడెట్లో ఏచ్చటనో యథార్థమును తెలిసికొనగలుగును. అప్పుడీశరీర బంధమునుండి విడివడి ఆత్మను బొందును.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

అహోను విషమో మోహో జీవస్యాస్యోపజాయతే. 9
యథా సుప్తస్య శోకేన నానాకారవికారయా
మిథ్యాజ్ఞానోగ్రయామిన్యా మాయయా నిపతత్యలమ్. 10
అహోను ఖలు వైషమ్యం భీమం నిజవదుచ్యతే
భగవన్సర్వదా సర్వం సర్వదైవ జగత్స్థితౌ. 11
త్వయా సంభవతీత్యుక్తం యథా తచ్చానుభూయతే
ఏవం గుణవిశిష్టాత్మా తన్మోహాత్మా న భిక్షుకః 12
క్వచిదస్తి న వాస్త్యన్తరాలోక్య కథయాశు మే

శ్రీరాముఁడు:—మునీంద్రా! అహా! విషయమగు మోహము జీవునకు గలుగుచున్నది. ఏమియు తెలుఁగక నిద్రించుచున్నవాఁడు. మిథ్యాజ్ఞానమను రాత్రియందు నానావిధ వికారములతో గూడిన మనస్సుచే భయంకరములైన భేదదృష్టులను తనయందే చూచుచు (వానిని తనకంటె అన్యములని తలంచుచు) ఉండునట్లు, ఈ జగత్తునందంతటగూడ అన్నియును ఎల్లప్పుడు సంభవించుచున్నవని

తాము సెలవిచ్చియుంటిరి. మహాత్మా! దానిని నేను గ్రహింపఁగలిగితిని. తాము సంభవయోగ్యమని నుడువునది అనుభవసిద్ధమే, కాని మహాత్ముఁడగు ఆభిక్షుకుడు వాస్తవముగ నున్నాఁడా! లేక తాము కల్పించి చెప్పితిరా? యథార్థమును వచింపవే దేవ.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

అద్య రాత్రౌ సమాధిస్థస్త్రిలోకీమఖిలామిమామ్. 13
భిక్షురేకోఽస్తి నాస్తీతి ప్రేక్ష్య ప్రాతర్వదామ్యహమ్

శ్రీవసిష్ఠుఁడు :—ఓ రామచంద్రా! ఇది కల్పితమేయైనను నా అంతర్దృష్టి కల్పితమగుట వలన అయథార్థముకాఁజాలదు. అయినను నేటిరాత్రి సమాధి నవలంబించి ముల్లోకములఁ జూచి భిక్షుకుఁడున్నదియు, లేనిదియు రేపు ఉదయమున నీకుఁ జెప్పెదను.

శ్రీవాల్మీకిరువాచః—

మునౌ చైవం కథయతి బహిర్మధ్యాహ్నడిణ్డిమః. 14
ఉదభూత్ప్రలయక్షుబ్ధఘనగర్జితమాంసలః
తత్యజుః పాదయోస్తస్య పుష్పాఞ్జలిపరమ్పరాః 15
నృపాః పౌరా విటపినః పుష్పం వాతధుతా ఇవ
పూజయిత్వా మునిశ్రేష్ఠానుదతిష్ఠన్స్వవిష్టరాత్ 16
సభా తదను సోత్తస్థౌ సప్రణామపరమ్పరా
క్రమేణ హ్యస్తనే నైవ జగ్ముః ఖేచరభూచరాః 17
స్వాన్స్వదేశు యథాశ్రౌతమవహార్యాపారమాదృతాః
సర్వే సంపాదయామాసుర్నిజధర్మం క్రమోచితమ్ 18
చిన్తయన్తో మునిప్రోక్తం మహీచరనభశ్చరాః
జ్ఞానం తేషాం క్షణమివ నిన్యుః కల్పమివాపి చ 19

శ్రీవాల్మీకి : ఓ భరద్వాజా! వసిష్ఠమునీంద్రుఁడిట్లు పలుకుచుండ నపుడు మధ్యాహ్నకాలమును సూచించు డిండిమధ్వనులు బయట వినఁబడెను. అవి ప్రళయకాల మేఘధ్వనులవలె గంభీరముగ నుండెను. రాజులును, పౌరులును వసిష్ఠమునీంద్రుని పాదములపై పుష్పాంజలుల నర్పించిరి; ఆ సమయమున వారు గాలికిఁ గదల్పఁబడుచు పువ్వులరాల్చు వృక్షములవలెనుండిరి. అందఱును అట్టనున్న మునిశ్రేష్ఠులఁ బూజించి తమతమ ఆసనములపైనుండి లేచిరి. ప్రణామపరంపరల నర్పించుటలో సభ ముగిసెను. పూర్వదినమందువలె ఖేచర, భూచరులు స్వస్థానముల కరుగుటకై బయలుదేఱిరి. మఱియువారు స్వగృహములందు దైనికకృత్యములను యథాక్రమముగ ఆదరముతో నొనర్పసాగిరి. వారికి ఆరాత్రి క్షణమువలెను, కల్పమువలెనుగూడ తోఁచసాగెను. ఉపదేశ-అర్థసంధాన సుఖమువలన క్షణముగను, మరల రాముఁడేమి ప్రశ్నించునో, వసిష్ఠుఁడేమి వచించునో అను ఉత్కంఠవలన కల్పముగను దోఁచెను.

ప్రాతః పునః ప్రసృతకార్యపరమ్పరేఽస్మి
జ్ఞాతే జనే ఖచర భూచరభూతసఙ్ఘైః

ఆఖ్యానలోకరచనేన తథైవ తత్రా
వన్యోన్యసంవదన పూజితపూజ్యలోకః 20

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షో
పాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే విద్యోత్తరవిస్మయం నామ
పఞ్చషష్టితమః సర్గః ॥ 65 ॥

ఓ భరద్వాజా! మరల సూర్యోదయముకాఁగా జనులు స్వకార్యార్థ మిటనటు తిరుగఁ జొచ్చిరి. ఖేచర, భూచర సమూహము మరల దశరథుని సభకరుదెంచి పూర్వదినమందువలె వ్యాఖ్యాన శ్రవణోచితరీతిగ సభదీర్చి కూర్చుండిరి.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున విద్యో
త్తర విస్మయ వర్ణనమను అఱువదియైదవ సర్గము ॥ 65 ॥

షట్షష్టితమః సర్గః

[అన్విష్టస్యాత్ర యత్నేన భిక్షోర్దర్శనముచ్యతే
తాదృశానాం తథాన్యేషాం మునీనాం భూతభావినామ్.

ప్రయత్నముతో వసిష్ఠుడన్వేషింప, భిక్షుకుఁడగుపడుట; అట్లే ఇతరులగు మహర్షుల దర్శనముకూడ లభ్యమగునని తెలుపఁబడుట యిచటఁ గానవగును.]

శ్రీవాల్మీకి రువాచ:-

వసిష్ఠమునిసంయుక్తా విశ్వామిత్రాదిసంయుతాః
స్థితాః ఖేచరసిద్ధౌఘా విశ్రాన్తా నృపనాయకాః 1
సరామలక్ష్మణా సైవ తథైవాథ సభా బభౌ
సౌమ్యా సమసమాభోగా శాన్తవాతేవ పద్మినీ 2
అనవేక్ష్య వచః ప్రశ్నముహావాచాథ మునీశ్వరః
బోధయన్తి బలాదేవ సానుకమ్పా హి సాధవః 3

శ్రీవాల్మీకి :—ఓ భరద్వాజా! వసిష్ఠ, విశ్వామిత్రాదిమునులు, ఖేచర, సిద్ధసమూహము సభకరుదెంచి ఆసీనులుకాఁగా, ఆతరువాత నృపతులు, సామంతులు, రామలక్ష్మణులు అరుదెంచి కూర్చుండిరి, అప్పుడా సభవాయుఃహీతమగు సరోవరమువలె దోఁచుచు సౌమ్య, నిస్తబ్ధభావమును ధరించెను. వసిష్ఠమునీంద్రుఁడపుడు ఎవ్వరియొక్కయు ప్రశ్నమపేక్షింపకయే చెప్పఁదొడగెను. దయాపరవశులగు సాధుపురుషులు బలాత్కారముగనైనను బోధింతురు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

రాజన్ రఘుకులాకాశశశాఙ్క రఘునన్దన
దృష్టో మయా జ్ఞాననేత్రేణ స భిక్షుః ప్రేక్షితశ్చిరమ్ 4

శ్రీవసిష్ఠుడు :— రాజా! రఘుకులాకాశచంద్రా! రఘునందనా! విన్నచేను అభిక్షుకుని గూర్చి జ్ఞాననేత్రముచే చాలగ నన్వేషించితిని.

ధ్యానేనాహం చిరం భ్రాన్తస్తాదృగ్భిక్షుదిదృక్షయా
ద్వీపాని సప్త విపులాం కులశైలసపర్వతామ్ 5

ధ్యానమార్గమున నేనాభిక్షుకునికొఱకు వెదకుచు సప్తద్వీప, సప్తకులపర్వత సమన్వితమగు ఈ పృథివియందంతటను పరిభ్రమించితిని.

యావత్క్వచిత్తదస్త్యేవం భిక్షుర్లబ్ధో న తాదృశః
కథం కిల మనోరాజ్యం బహిరప్యుపలభ్యతే 6

ఆ భిక్షుకుఁడు కనఁబడనంతదనుక నేనట్లు తిరుగుచునేయుంటిని. ఏలయనిన, మనోరాజ్యము బయట ఎట్లు దొరకగలదు?

తతస్త్రిభాగశేషాయాం రాత్ర్యాం పునరహం ధియా
ఉత్తరాశాన్తరం యాతో వేలావాత ఇవార్ణవమ్ 7

పిదప రాత్రి మూఁడవజామున వాతాహతమగు సముద్రమువలె నేను సమాధియోగముచే నుత్తరదిక్కున కరిగితిని.

జిననామైష తత్రాస్తి శ్రీమాన్ జనపదో మహాన్
వల్మీకోపరి తత్రాస్తి విహారో జనసంశ్రయః. 8

అట వల్మీకమను జనపదమును దాటి, జినయను జనపదమొండు గలదు. అచ్చట విహారమను స్థానమొకటి గలదు. అచ్చోట పెక్కుమంది జనులు వసించుచుండిరి.

తస్మిన్విహారే స్వకుటీకోణే కపిలమూర్ధజః
భిక్షుర్దీర్ఘదృశో నామ స్థిత ఏవ సమాధయే. 9

ఆ విహారమున దీర్ఘదృశుఁడను భిక్షుకుఁడొకఁడు సమాధియందుండెను. అతఁడున్నది తన కుటీరముననే. ఆతని శిరోజములు కపిలవర్ణమును దాల్చియుండెను. (జడయుండెను.)

ఏకవింశతిరాత్రం చ తస్యైవం స్థితిశాలినః
దృఢార్గలం గృహం ధ్యానభఙ్గభీతా విశన్తి నో. 10
భృత్యాః ప్రియాః కిల తథా సంతిష్ఠతి స భిక్షుకః
అద్యైవ తస్య సంవేత్తుం నియతేరీదృశీస్థితిః. 11

ఆతఁడు ఇరువదియొక్క రాత్రులనుండి అట్లే యుండెను. అతనిగృహము గడియవేయఁబడియుండెను. ధ్యానము భంగమగునేమో యను భయముచే అతని ప్రియభృత్యులుకూడ అందు ప్రవేశింపరు. నేఁడే యాతఁడు శరీరమును పరిత్యజించి విదేహకైవల్యము నొందును. అట్లుగుటు విధి విధానమై యున్నది.

రాత్రయో ధ్యానినస్తస్య గతాస్తస్యైకవింశతిః

స తు వర్షసహస్రాణి తథాచిత్తేన భూతవాన్. 12

ఇట్లాతనికి ధ్యాననిష్ఠయందు ఇరువదియొక్క దినములు గడచినవి. కాని యాతఁడు తనచిత్తమందు వేలకొలఁది వత్సరముల ననుభవించెను.

కస్మింశ్చిత్ప్రాక్తనే కల్పే భిక్షురేవం పురాఽభవత్
అద్య త్వివా ద్వితీయోఽస్మింస్తృతీయో నోపలభ్యతే. 13

ఇట్టి భిక్షుకుఁడు పూర్వకల్పమునఁ గూడ జన్మించియుండెను. నేను చెప్పినది రెండవ భిక్షుకుని గుఱించి. ఇంకొకఁడు ఉన్నది లేనిది నాకిప్పుడు తెలియలేదు.

మయా తు పునరన్విష్య చేతసా చతురాత్మనా
తాదృగ్ భిక్షుస్తృతీయోఽన్యో జగత్పద్మేషు రావినా. 14

చాతుర్యయుక్తమగు నామనస్సు ఈ జగత్-పద్మమున భ్రమరమువలె పరిభ్రమించియు తృతీయభిక్షుకుని కనుగొనఁజాలకపోయెను.

అస్మాత్సర్గాత్తతో లబ్ధస్తృతీయస్తాదృశాశయః
అథాన్యే లీలయా సర్గా మయా సంప్రేక్షితాస్తతః 15

అప్పుడు నేనవలీలగ ఈ సృష్టినుండి మఱియొకసృష్టి కరిగితిని. అట నన్వేషించి తృతీయభిక్షుకుని వీక్షింపఁగలిగితిని.

యావత్తస్మింశ్చిదాకాశకోశశాయిని సర్గకే
తృతీయో విద్యతే భిక్షుర్బ్రాహ్మశ్చ సదృశక్రమః. 16

చిదాకాశమున వెలయు ఆ సృష్టియందు తృతీయ భిక్షుకుఁడుండుటను గాంచితిని. బ్రహ్మనిర్మితమగు ఆసృష్టియందు మనసృష్టియందున్నరీతిగనే జగత్తులుకలవు.

ఏవం తేనైవ తేనైవ సంనివేశేన భూరిశః
భవిష్యన్త్యభవన్సర్వే పదార్థాః సర్గసంతతౌ. 17
అస్యాం సభాయామపి యే మునయో బ్రాహ్మణాస్తథా
భావ్యమేవం సమాచారైస్తైస్తైర్న్యైరప్యనేకశః. 18

మఱియు, ఆ జగత్తులందంతటను ఇట్టిదేయగు ఆకారమును, ఇచ్చటి పదార్థములఁబోలు పదార్థములను గాంచితిని. ఈ సృష్టియందు ముని, బ్రాహ్మణుఁడు, వారివ్యవహారము ఎట్లుగలవో, భవిష్యత్-సృష్టియందుకూడ అట్లేయుండఁగలవు. భిక్షుకునకు సంభవించినట్లే నాకును నీకును, ఈ సభయందలి తదితరమునులకును, బ్రాహ్మణాదులకును, అట్టివియు, తద్భిన్నములునగు వృత్తాంతము లనేక పర్యాయములు సంభవింపఁగలవు.

నారదేనామునా భావ్యం పునరన్యేన చామునా
ఏవం కలనకర్మభ్యాం యుక్తేనాన్యేన భూరిశః. 19

ఆ సృష్టియందు ఈ నారదుఁడుకూడ ఇట్లేయుండును. ఆ భిక్షుఁడును, తదితరులును గూడ ఈ తీరుగనేయుందురు. వారి జ్ఞానము, చరిత్రగూడ ఇట్లేయుండును.

ఏవం జన్మాదినా భావ్యం వ్యాసేనాపి శుకేన చ
శౌనకేన పునర్భావ్యం క్రతునా పులహేన చ 20
అగస్త్యేన పులస్త్యేన భృగుణాఽఙ్గిరసాపి చ
ఏత ఏవ తథాన్యే చ ఏవంరూపక్రియాస్పదమ్. 21
చిరాచ్చిరాద్భవిష్యన్తి మాయేయం వితతా యతః
సదృశాచారజన్మానస్త ఏవాన్యే చ భూరిశః. 22
భూయో భూయో వివర్తన్తే సర్గేష్వప్స్వివ వీచయః
అత్యన్తసదృశాః కేచిత్కేచిదర్ధసమక్రమాః 23
కేచదీషత్సమాః కేచిన్న కదాచిత్పునస్తథా
ఏవమేషాతివితతా మహతామపి మోహినీ. 24

వ్యాస, శుక, శౌనక, క్రతు, పులహ, అగస్త్య, భృగు, అంగిరసులుగూడ ఇట్లే జన్మింతురు. తదితరులుకూడ ఇట్టిదేయగు ఆచరణమును గ్రహించి జన్మింతురు. ఈ మాయయందునంతవఱకు ఇట్లే సంభవించుచుండును. ఇట్లొకసారిగాదు. పెక్కుపర్యాయములు సంభవించును. ఈ రీతిగనే పూర్వము సంభవించియున్నది, భవిష్యత్తునఁగూడ సంభవింపఁగలదు. సముద్ర తరంగములవలె సృష్టిపరంపరలు మాటిమాటికి వివర్తితములగుచున్నవి, వివర్తితములైనవి, వివర్తితములుఁ కాఁగలవు. కొన్ని సృష్టులకు మిక్కుటమగు సాదృశ్యముండును; కొన్నిటికి సగము పోలికయుండును; కొన్నిటికి కొంచెము పోలికయుండును; కొన్నిటికి పోలికయేయుండదు, మాయయిట్లు విస్తరించుచు, మహాత్ములకుకూడ మోహమును గలుగఁజేయుచున్నది.

క్షణేనేహ సినో కర్మ ప్రతిపత్తిర్హి జృమ్భతే
ద్వైకవింశత్యహోరాత్రా అనన్తాకృతయోఽనఘ 25
క్వతాసాముపలమ్భాఽలమహో భీమా మనోగతిః
ప్రతిభామాత్రమేవేదమిత్థం వికసితం స్థితమ్ 26
నానాకలహకల్లోలం జలే ప్రాతరివామ్బుజమ్
జాతం సంవేదనాదేవ శుద్ధాదిదమశుద్ధిమత్
సంసారజాలమఖిలం సార్చిర్వహ్నికణాదివ 27

మానసికచింత, శారీరికయత్నము లేకున్నను కేవలము ప్రతిభాసవలననే ఈ మాయ విజృంభించుచున్నది. పాపరహితుఁడవగు రామచంద్రా! ఇరువది రాత్రుల నియ్యది అత్యంత దీర్ఘకాలముగ నొనర్చినది! ఆ సమయమున ఆయాకారముల అనుభవమేమి! మనస్సుయొక్కగతి ఎంత భయంకరమైనది! ప్రతిభాసయే యిట్లు వికసించి వెలయుచున్నది. నానావిధములైన తుమ్మెదల కలహములు, కల్లోలసహితమగు కమలము ప్రాతఃకాలమున జలమునందు వికసించునట్లును, అగ్నియొక్క కణమున్ర

మునుండి జ్వాలావిశిష్టమగు మహాగ్ని వెలువడునట్లును, విశుద్ధమగు చైతన్యమునుండియే అశుద్ధమగు ఈ సంసారము జన్మించుచున్నది.

ప్రత్యేకమేవముదితః ప్రతిభాసఖణ్డః
ఖణ్డాన్తరేష్వపి చ తస్య విచిత్రఖణ్డః
సర్వే స్వయం నను చ తేఽపి మిథో న మిథ్యా
సర్వాత్మని స్ఫురతి కారణకారణేఽస్మిన్. 28

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే జీవటోపాఖ్యానే భిక్షుసంస్మృతికథనం నామ షట్షష్టితమః సర్గః ॥ 66 ॥

ఆ భిక్షుకుని మనస్సున ఉదయించినట్లే ప్రతిజీవుని అంతఃకరణమునగూడ ప్రతిభాస ఖండము లుదయించుచున్నవి. ఆ ప్రతిభాసఖండములు, తదంతర్గతులగు జీవులు వారి సృష్టులు మాయయొక్క కార్యములైయున్నవి. కాని వీనికి వ్యవహారసత్తయున్నది. కారణ మేమనఁగా, సర్వవ్యాపకమై, సర్వాత్మయై కారణకారణమై చిదేకరసమైనట్టి బ్రహ్మమే వీని సత్త, తత్త్వబోధవలన మాయతొలఁగిపోయిన, ఈ సృష్ట్యాదులన్నియును సత్యములను భ్రమయుండదు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున భిక్షు సంస్మృతికథనమను అఱువదియాఱవ సర్గము. 16౬॥

సప్తషష్టితమః సర్గః.

[భిక్షోః సమాధౌ ముక్తస్య దేహనాశోఽత్ర వర్ణ్యతే
భిక్షుభ్రాన్తి పదస్యేషాం బన్ధో మోక్షశ్చ బోధతః

సమాధియోగము నాశ్రయించి భిక్షుకుఁడు మోక్షమునంద, ఆతని శరీరము వినాశమగుట, భిక్షువునవలె తదితర జీవులకుగూడ భ్రాంతివలన బంధనము, జ్ఞానమువలన ముక్తియుం సంభవించునని వచింపఁబడుట, యిచట కానవగును.]

దశరథ ఉవాచ:—

మునినాయక తం భిక్షుం గత్వా సంబోధయన్త్వమీ
నరా మన్త్రిహితాః శీఘ్రం చానయన్తు కుటీగతమ్. 1

దశరథుడు:_ మునినాయకా! తమరా భిక్షుకుఁడున్న తావున కరిగి యాతనిని సమాధినుండి లేపుఁడు. నేను పంపు మంత్రులు, భటులు, మున్నగువారు తమ ఆజ్ఞ ననుసరించి కుటీరమునుండి యాతని నిటకు, గొనివత్తురుగాక!

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

రాజంస్తస్య మహాభిక్షోః స దేహః ప్రాణవర్జితః

క్లేదో వైవర్ణ్యమాయాతో నాసౌ జీవితభాజనమ్. 2

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:- ఓరాజా! ఆమహాభిక్షుకుని శరీరము ప్రాణరహితమైయున్నది (నేఁడేయాతఁడు మరణింపవలసియుండుట దైవవిధానము (నియతి) అయియున్నదని నేను చెప్పియుంటినిగదా!) ప్రాణధారణమునకు సాయపడు అన్నరసము అతని శరీరమున నిపుడు శుష్కించిపోయినది. ఆతడిపుడు జీవితుఁడుగ లేడు.

తస్య భిక్షోస్తు జీవోఽసౌ భూత్వా పద్మజ సారసః
జీవన్ముక్తః స్థితో భూయో నాసౌ సంసృతిభాజనమ్ 3

ఈశరీరమున ననుభవింపవలసిన ప్రారబ్ధమొకించుకయైనను నాతనికిపుడు లేదు. ఉన్నచో నాసత్యసంకల్పబలముచే నేనాతనిని పునర్జీవితునిగ నొనర్పగలిగియుండెడివాఁడను. ఆ శరీరమునందలి జీవుడు బ్రహ్మహంసయై జీవన్ముక్తస్థితియందు వెలయుచున్నాడు. ఆతఁడీ సంసారమునందు మరల చిక్కుకొనడు.

తద్గృహే మాసపర్యన్తే బలాన్నిష్కాసితార్గలాః
అన్తరాలే తు తిష్ఠన్తి భృత్యా భిక్షుదిదృక్షవః 4

ఆ భిక్షుకుఁడు ఒకమాసమువఱకు తన గృహముయొక్క గడియ తీయవలదని ఆజ్ఞాపించియుండుటవలన ఆతని భృత్యులు మరల ఆతని దర్శనమును పడయకోరికతో గూర్చొనియున్నారు. మీరు భటులను పంపినను వారిని వారులోపలికి ప్రవేశింపనీయరు.

తతో నష్టాఙ్గసన్ధానం కాయం నిష్కాస్య తే జలే
త్యక్త్వా న్యస్యం కరిష్యన్తి భిక్షుమక్షుణ్ణమానసమ్ 5

మాసానంతరము వారు భిక్షుకుని శరీరము విడిపోయియుండుటఁగాంచి దానిని శుభ్రమొనర్చి నీటముంచి వైతురు. *అతని ప్రతిమ నొకదానిని నిర్మించి పూజాభక్తివ్యవహారార్థమై యట నుంతురు, అది ఆతని భక్తులదృఢమనః కల్పితమగు దేవతారూపమేయగును.

అన్యేనైవం స దేహేన భిక్షుర్ముక్తో వ్యవస్థితః
కథం ప్రబోధ్యతే నష్టం తద్విహారే శరీరకమ్. 6

ఇట్లు ఆ భిక్షుకుఁడు అశరీరముననే ముక్తుడై వెలయుచున్నాడు. ఆతని దేహము వినష్టమై పోయెను. కావున అది మరల ప్రాణస్పందన ప్రయత్నాది విషయముల నెట్లొనర్పగలదు?

ఏషా గుణమయీ మాయా దుర్బోధేన దురత్యయా
నిత్యం సత్యావబోధేన సుఖేనైవాతివాహ్యతే. 7

త్రిగుణమయమగు ఈమాయ అజ్ఞానమువలన విక్షేపశక్తిచే భ్రాంతిపరంపరలను విస్తరింపఁజేయుచున్నది. జ్ఞానమువలన ఇది సులభముగనే నిరాకృతమగును.

---

* సాధువుల మృతకళేబరము నిట్లు నీట ముంచివేయుటను జలసమాధి, లేక, సలిలసమాధి అందురు. వర్తమానకాలమునఁగూడ స్థలవిశేషము ననుసరించి ఈ ఆచారమున్నది,

అసత్యైవ కృతారమ్భా హేమ్నః కటకతా యథా.
ప్రతిభాస విపర్యాసమాత్ర కారణకోదయా. 8

ఈమాయఅసత్యమైయు జగత్తుల నారంభించుచున్నది. సువర్ణమున కటక (ఆభరణ)త్వము తోఁచునట్లే యిది సత్యవస్తువును అన్య విధముగ కనుబడఁజేయుచున్నది. మఱియు ఆట్టి ప్రతిభాసను సత్యమనిపింపఁజేయుచున్నది.

పరమాత్మని వాచేయమిత్థం మాయానుమీయతే.
తరఙ్గాలీవ పయసి ప్రేక్షామాత్రవినాశినీ. 9

జలముల తరంగములవలె పరమాత్మయందు తోఁచు ఈమాయకూడ అసత్యమని శ్రుతి అనుమానమొనర్చుచున్నది. ఈమాయ నొక్కతడవ వీక్షింప నప్పుడి నశింపగలదు.

జ్ఞో హి దృశ్యతయా దీర్ఘస్వప్నాత్స్వప్నాన్తరం వ్రజేత్
ఏవం జీవత్వమాయాతి వివేకాత్సర్వమాత్మదృక్. 10

పరమాత్మయే అవివేకమువలన జీవత్వమును బొంది స్వప్నస్వప్నాంతరములను అనగా జన్మజన్మాంతరములను బొందుచున్నాఁడు. సర్వము ఆత్మయే యని అవలోకించినప్పుడు చిన్మాత్రవస్తువే మిగులును.

యో యస్య ప్రతిభాసః స్యాదాత్మైవ స స్వబోధతః
స ఏవోదేతి సంసారః కరఞ్జవనగుల్మదృక్. 11

బోధవలన అంతయు ఆత్మయై యుండునదే అజ్ఞానమువలన కరంజ (కంటకవృక్ష) వనమును బోలు సంసారముగ మారుచున్నది.

ప్రత్యేకం భూతముదితం కృతం సంసారమణ్డలమ్
భిక్షోః స్వప్నాన్తర ఇవ పరాం భఙ్గిమివామ్భసః. 2

అప్పుడు ప్రతిజీవునకు వాని భ్రాంతివలన ఒక్కొక్క సంసారమండల ముదయించుచున్నది. ఇవి భిక్షుకుఁడు గాంచినవియును నీటియొక్క తరంగాది భేదములను బోలునవియునగు స్వప్నసమూహముల వంటివి.

ప్రసృతః పద్మజాదేవ జగత్స్వప్నో యథోదితః
తథైవాస్వచ్ఛచిత్తోత్థో రూఢః సర్వజనం ప్రతి. 13

సమష్టిజీవుఁడగు హిరణ్యగర్భుని మనోమాత్ర నిర్మాణమగు ఈసృష్టి స్వప్నమే అయియున్నది. కావున వ్యష్టిజీవునకు గూడనిది స్వప్నమే యగుచున్నది. ఇది అశుద్ధచిత్తమున నుదయించి అందఱికిని సత్యమైన దానివలె వెలయుచున్నది.

పితామహాపదాభాతి సర్గః స్వప్నవిలాసవత్
ప్రత్యేకముదితస్తేన బ్రహ్మాణ్డానీవ కోటిశః. 14

చిత్తశుద్ధి బడయు, హిరణ్యగర్భునకు (బ్రహ్మదేవునకు) తోచు నట్లే ఇవన్నియును స్వప్న విలాసములు, అసత్యములు అని బోధపడును. మఱియు ప్రత్యేకజీవుడే కోటాను కోట్లుగా వెలయు బ్రహ్మాండము లైనట్లుకూడ తెలిసికొనఁబడును

స్ఫురన్యథా తథావాస్మిఞ్జీవః పశ్యతి విభ్రమమ్
హృదయేఽయం సమర్థం చ స్వప్నవద్దీర్ఘమాన్తరమ్. 15

ఈ జీవుడు వ్యష్టిలేక, సమష్టి, సాధారణలేక అసాధారణ ప్రపంచరూపముగ స్ఫురించుచున్నాడు. వానిలో నెయ్యది స్ఫురించినను స్ఫురింపకగాక, అయినను ఆతఁడు తనహృదయమున ఆ ప్రతిభాసకు అనురూపములగు విషయములను దీర్ఘభ్రమను గాంచుచున్నాడు. అది స్వప్నమువలె మిథ్యయేయగును.

చిత్సత్తామాత్రమాసాద్య ప్రతీతిచ్యుతమాత్రతః
జరామరణదుఃఖానాం క్వచిద్భాజనతాం గతః 16

జీవుఁడు తత్త్వవ్యాపకుఁడై చిత్సత్తను సమాశ్రయించి దేవ, నర, తిర్యగాది యోనులలో నొకదానియందుఁబడి జరామరణదుఃఖముల ననుభవించుచున్నాఁడు.

పాతాలం బ్రహ్మలోకం వా చిత్తత్సుకృతశాలినీ
చిత్తాంశస్పన్దమాత్రేణ కృత్వా కృత్వేవ సంస్థితా. 17

దేహములను సమాశ్రయించుకొనియున్న చైతన్యము చిత్తస్పందనమువలననే తానుగాంచు ఆ యా స్వప్నములందు పాతాళమునో లేక బ్రహ్మలోకమునో కల్పించుకొని భోగములననుభవించుచు వెలయుచున్నది.

చిత్స్పన్దరూపిణీ జీవనామరూపం గతాత్మని
అన్యత్రి చ విలుఠతి గత్వా సంభ్రమహారిణీ. 18

బ్రహ్మ-చైతన్యమే ప్రాణకల్పన నొనర్చుకొని దాని వశమునను స్పంద రూపమును గ్రహించి ఫలితముగ జీవుఁడను పేరును బడయుచున్నది. దీనివలన తన్ను దేహమను భ్రమకు వశమొనర్చుకొనుచున్నది. మఱియు దేహమునుండి బయటకువెడలి విషయాకారరూపమును బొంది విషయ-జ్ఞానమును బడయుచున్నది. ఇట్లు పరమచైతన్యము సంభ్రమములందు బొరలుచున్నది.

చిత్తేతి పరమాత్మా న పరమాత్మా న వా న కిమ్
జీవదేహాదినామ్నాఽస్య ప్రతిబిమ్బాదివార్ష్ణతా. 19

ప్రత్యగాత్మ చిత్తోపాధియను భ్రాంతినొసిన అపరాధముననే దాని బ్రహ్మరూపము తొలఁగునా? (తొలఁగదు) ఆ పరబ్రహ్మము ప్రత్యగాత్మకంటె వేఱగునా? దర్పణమున ప్రతిబింబము పడిన ముఖము ముఖముగాక వేఱగునా! ప్రతిబింబముకంటె అని వేఱు కాఁజాలదు. అట్లే ఔపాధికములగు దేహచిత్తాది శరీరనామములను లేక ప్రాణము, వాక్కు, చక్షువు మున్నగు ఇంద్రియముల పేరును దాల్చినయ్యది బ్రహ్మముయొక్క యోగ్యతను పోగొట్టుకొనదు. అది బ్రహ్మమే. బ్రహ్మమున ఉపాధియోగముననే ఇవన్నియును సంభవించుచున్నవి. ఉపాధియున్నను అది పరమాత్మయే వేఱుకొలఁదిగ అధ్యాస

అన్నను; అధిష్ఠానము స్వస్వరూపమును విడువఁజాలదు. అందువలన జీవబ్రహ్మముల కైక్యముచేకూరుటకు కెట్టి ఆటంకమున్ను లేదు. ఇదియే పరమపురుషార్థము.*

బ్రహ్మణ్యేవ పరం బ్రహ్మ జగద్దృష్ట్యైవ సంస్థితమ్
శుద్ధాకాశమివాకాశే జలే జలమివామలమ్. 20

ఇట్లు వ్యావహారికదృష్టిలో. గాంచినను జగత్తు బ్రహ్మముననే శుద్ధాకాశమున ఆకాశము, జలమున జలము వెలయునట్లు- వెలయుచున్నదని గ్రహింపగలము. (పరమార్థదృష్టిలో పరికింప సమూలముగ ఉపాధి బాధితమగునని వేఱుగ చెప్పవలెనా!

లోకో బ్రహ్మణ ఏవాయం జగద్రూపేషు తిష్ఠతి
బిభేత్యన్యతయా బోధాత్ప్రతిబిమ్బాదివార్భకః. 21

(దర్పణ-ప్రతిబింబితమగు ముఖమనిన ఒకింత అన్యథాభావము-అనఁగా ముఖముకంటె ప్రతిబింబితముఖము వేఱని-తోఁచవచ్చును.) కాని ఈజీవలోకమంతయు స్వాత్మస్వరూపమున్ను, మూర్తామూర్తము (ఆకారయుక్తము, ఆకారరహితమున్ను,) అభయమున్నునగు బ్రహ్మముననే ప్రతిష్ఠితమైయున్నది. అందువలన దర్పణపక్షమున తోఁచుఅన్యథాత్వమున కిట తావులేదు. అయినను, బాలుఁడు అద్దమున తననీడను గాంచి భయపడునట్లు అభయబ్రహ్మమున వెలయు తమ్ము జూమకొని జీవులు భయపడుచున్నారు. ఆశ్చర్యము!

స్పన్దే స్పన్దీకృతే చేహ స్వతః సంజ్ఞా విలీయతే
సాప్యలం పరిణామేన లీలయేఽగ్నౌ ఘృతం యథా. 22

ఈ ద్వైతభావమునకు ఈఅన్యథాబోధకు కారణము బుద్ధి-స్పందము. బుద్ధిస్పందనమును-సమాధి-అభ్యాసమున నిలిపిన భేదబుద్ధియనఁబడు సంజ్ఞకు అస్పదమగునది. బుద్ధియందే విలీనమైపోవును. చరమ సాక్షాత్కారమనఁబడు పూర్ణబ్రహ్మమను అగ్నియందు నేతివలె వ్రేల్చఁబడినచో బుద్ధికూడ విలీనమైపోవును.

చిత్స్పన్ద ఏవ చిత్స్పన్దే సర్వాత్మని విజృమ్భితః
స్పన్దాస్పన్దౌ జృమ్భణాది కల్పితం నాత్ర వాస్తవమ్. 23

చిత్-స్పందస్వరూపమగు పరమాత్మయందే చిత్-స్పందము (జగత్తు) ప్రకాశించుచున్నది. కాని, వాస్తవముగ స్పందము, అస్పందము, జృంభణము, మున్నగునవన్నియు కల్పితములేయగును: కావున వాస్తవమునకీ జగత్తు యేమియును గాదు, కల్పనయే (కనుక, ఈ జగత్తు వెయ్యి గొడ్డలివ్రేటుల కైనను తెగునదికాదనిపించుచున్నను కల్పనామాత్రమగుటవలన కల్పనాత్యాగమువలననే నశింపఁగలదు.)

న స్పన్దోఽస్తీహ నాస్పన్దో నైకతా వాపి న ద్వితా
శుద్ధం చిన్మాత్రసర్వస్వం యథైవాస్తి తథా స్థితమ్. 24

*సఏష ఇహప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రాణన్ ఏవ ప్రాణో నామ భవతి, వదన్ వాక్, పశ్యన్ చక్షుః, శృణ్వన్ శ్రోత్రం, మన్వానో మనఇతి తాన్యేతస్య కర్మనామాన్యేవ-శ్రుతి.

ఓ రామచంద్రా! తత్త్వదృష్టితో పరికింప స్పందము, అస్పందము, ఏకత్వము, ద్వైతము మున్నగునవేమియును లేవు. శుద్ధచిన్మాత్ర-సర్వస్వమగు బ్రహ్మమొక్కటియే ఒకేతీరున వెలయుచున్నది. (అందువలన జగత్తు కల్పితమేయని గ్రహింపుము.)

సారేణ తు విచారేణ సర్వశబ్దార్థయోః సమే
చిన్మాత్రమేవ జ్ఞాతేఽయం నాస్తీత్యపి న విద్యతే. 25

సర్వశబ్దముయొక్కయు, దాని అర్థముయొక్కయు. ఏకస్వభావము విచారణచే తెలియఁబడ చిన్మాత్రవస్తువు ఒక్కటియే సత్యమని గ్రహింపఁగలము. అభావరూపమైనను ఈ ప్రపంచము లేకయేయున్నది. ఇఁక భావరూపమునుగూర్చి వేఱు చెప్పవలెనా. (ఈ ప్రపంచమెన్నఁడును లేనే లేదని భావము.)

భేదవేదనయోదేతి భేదః ప్రకృతిలాఞ్ఛనమ్
అభేదబోధాదఖిలే గలితే శిష్యతే పరమ్. 26

భేదజ్ఞానము వలననే ప్రకృతిచిహ్నమగు భేదముదయించును. అభేదజ్ఞానమువలన భేదబుద్ధికి గోచరించు విషయములన్నియు లీనములై పోవ పరమవస్తువొక్కటియే మిగులును.

నానాత్వైవాస్య బోధేన న బోధస్యానవేక్షణాత్
పృచ్ఛకం చైవమస్త్యేవ తస్మాన్నిఃశఙ్కతా పరా. 27

ఓ రామచంద్రా! ఇదియే యథార్థస్థితి. దీనినెవరును మఱియొకవిధముగ నొనర్పఁజాలరు. అజ్ఞానము, లేక, అబోధవలననే నానాత్వదర్శనము కలుగుచున్నది. జ్ఞానమువలన నానాత్వదర్శనము తొలఁగిపోవ నీవు పూర్ణచిద్రూపుఁడవే యగుచున్నాఁడవు. ఈ విషయమున నీవు అడుగదలంచినది ఏమైనయున్నచో ప్రశ్నింపుము. పరమార్థమిదియే. అందువలన నీవును, నేనును, తదితరులునుగూడ పరమ-నిశ్శంకస్థితియందు అనఁగా అభయమున ప్రతిష్ఠితులమై యున్నారము.

తతః స్వాప్నజాగ్రత్తిర్న సుషుప్తిర్న తుర్యతా
న బన్ధోఽస్తి న మోక్షోఽస్తి నాన్యథాకల్పనాత్మకమ్. 28

ఈ సంశయరాహిత్యస్థితి (నిశ్శంకత) వలన కలుగు బలమువలననే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తి తురీయావస్థలు, బంధమోక్షములు మున్నగు కల్పనలేమియునుండవు. ద్వైతభ్రాంతి సంపూర్ణముగ తొలఁగిపోవును.

శాన్తిరేకా జగన్నామ్నీ శాన్తిరేవమవస్థితా
అబోధోఽసత్య ఏవతః క్వ ద్రష్టృదృశ్యదర్శనమ్. 29

అజ్ఞానమువలననే ద్రష్ట, దర్శన, దృశ్యములను త్రిపుటీజ్ఞానముతోఁగూడుకొనిన జగత్తు ఉపలభ్యమగుచున్నది. అజ్ఞానమే అసత్యము. అందువలన, దాని, శమనము, లేక నివృత్తియనఁదగు బ్రహ్మమే సత్యము. అట్టి శుద్ధాత్మస్వరూపమగు శాంతియే (బ్రహ్మమే) సర్వత్ర వ్యాప్తమైయున్నది. అట్టిదానియందిఁక ద్రష్టృదృశ్యదర్శనములను త్రిపుటియొక్క సత్త యెచట?

స్పన్దో౽ప్యస్పన్ద ఏవ స్యాన్నిఃసంకల్పతయా చ తే
న స్పన్దాస్పన్దయోర్భిన్నా సంకల్పరహితైవ చిత్. 30

సంకల్పమువలననే చిత్తము, ప్రాణము మున్నగునవి స్పందించు (చలించు) చున్నవి. జ్ఞానోదయమున సంకల్పములన్నియు తొలఁగిపోవ, స్పందమే అస్పందమగును. చైతన్యము సంకల్పములవీడ, స్పందాస్పందభేదము తొలఁగిపోవును.

ద్వైతైక్యవికలా రూపసంకల్పశ్చిదభావనాత్
స చ భావనమాత్రేణ గతో బ్రహ్మావశిష్యతే. 31

చిద్బ్రహ్మమును గాంచకుండుట వలననే ద్వైతము ఐక్యము మున్నగు సంకల్పము లుదయించుచున్నవి. చిద్బ్రహ్మదర్శనమైనతోడనే ద్వైతము ఐక్యము మున్నగు కల్పనలు లేని చిద్బ్రహ్మమే మిగులును.

చిచ్చన్ద్రబిమ్బే సంకల్పకలఙ్కః స్ఫురతీవ యః
నాసౌ కలఙ్కస్తద్విద్ధి చిద్ఘనస్య ఘనం వపుః. 32

చిత్ - చంద్ర బింబమున దర్శనసమయమున సంకల్ప - కళంకము (మచ్చ) వలె తోఁచు నది కూడ వాస్తవముగ కళంకముకాదు. అది చిద్బ్రహ్మముయొక్క ఘనశరీరము. ఇదియే చిద్దర్శనము.

చిద్ఘనస్య న సన్నాసన్నిష్ఠయతాం యత్తతే పదే
ఇత్యాదేశ మహాబోధసారసంగ్రహణం కృతమ్ 33

ఓ రామచంద్రా! నీవు విశాలమగు చిద్ఘన - బ్రహ్మపదమున నధిష్ఠింపుము. అపూర్ణభావమున వెలయఁగలిగిన సంకల్పములన్నియును చిద్ఘన బ్రహ్మముతో ఏక రసస్వరూపమును బొంది పృథక్, సత్తను (ఇవి వేఱు అని తోఁచు భావమును) గోల్పోయి, నీ ఆత్మసత్తను బడయును. ఈ ముక్తివలన నీవు సమస్తవస్తువుల ఆత్మైక రసత్వమును సంపాదించి నిర్దోషమగు బోధసారమును గ్రహింపుము.

చిచ్చన్ద్రబిమ్బాసంకల్పకలఙ్కామృతవిగ్రహః
త్వయా భవ్యేన సంస్పృష్టో భావాభావక్షయాత్మనా. 34

నీవు చిద్ఘన బ్రహ్మపదమును బొందినయెడల సంకల్పకళంక శూన్యమగు చిత్ చంద్ర బింబము అగుదువు. అప్పుడు నీయందు భావాభావ పదార్థములన్నియును లయమగును. నీవు పరమ పవిత్రుఁడ వగుదువు. నీవు స్పర్శించిన పదార్థము లన్నియు అమృతమయములగును. నీమహిమ యెట్టిది!

భావాభావాదికలనాం నీత్వా చిన్మయతాం చితః
సమోల్లాసవిలాసాన్తః సమాశ్వస యథాసుఖమ్. 35

నీవు భావాభావ కల్పనలకు కారణమగు చైతన్యమును గ్రహించి, అనగా భావాభావములను, పరిత్యజించి చిన్మయస్వరూపమును బొంది చిద్బ్రహ్మమందున్న ఉల్లాస, విలాసముల వలన కలుగు విశ్రాంతిసుఖమును అభ్యంతరమున అనుభవించు చుండుము.

స్పన్దాస్పన్దా కల్పనాకల్పనా వా
చిత్తామ్నా యో విద్ధి నామాభినామ్నా,
సర్వాకారా నిర్వృతిః శాన్తిసత్తా
పూర్ణాపూర్ణే హ్యేకమేవాస్తి జేతి. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే బ్రహ్మైక్యప్రతిపాదనం నామ సప్తషష్టితమః సర్గః ॥ 67 ॥

ఓ రామచంద్రా! నీవు ఆనందసముద్రమను స్వస్వరూపమున వెలయుచు, స్పందాస్పందములు సంకల్ప వికల్పములు మున్నగు చిత్తభ్రాంతి భేదములన్నియును సుఖైకరస స్వరూపమగు శాంతి (బ్రహ్మ సత్త)యందే వెలయుచున్నవని గ్రహింపుము. పూర్ణాపూర్ణదశలు ఏకీకృతమగు నదియే స్వస్వరూపమని గ్రహింపుము.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున బ్రహ్మైక్యప్రతిపాదనమను అఱువది ఏడవ సర్గము ॥ 67 ॥

అష్టషష్టితమః సర్గః

[మౌనం చతుర్విధం త్వత్ర లక్షణైరుపవర్ణ్యతే
సుషుప్తమౌనం తత్రాపి తుర్యాతీత ప్రతిష్ఠితమ్

నాల్గువిధములగు మౌనములు లక్షణములతో సహా వర్ణింపఁబడుట, తురీయాతీతస్థితియందు ప్రతిష్ఠితమైన సుషుప్తమౌనము ఉపదేశింపబడుట, ఇచట కానవగును.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచః—

సుషుప్తమౌనవాన్భూత్వా త్యక్త్వా చిత్తవిలాసితామ్
కలనామలనిర్ముక్తస్తిష్ఠావష్టబ్ధతత్పదః. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! చిత్తమునొక్క స్వాభావికప్రవృత్తుల ననుసరించుటను వదలి సుషుప్తమౌనము నాశ్రయించి కల్పనామాలిన్యముల నన్నిటినుండి విడివడి ఆ పరమపదమునే అవలంబించి, దానినుండి తొలఁగకుండ నీవు వెలయుచుండుము.

శ్రీరామ ఉవాచః—

వాఙ్మౌనమక్షమౌనం చ కాష్ఠమౌనం చ వేద్మ్యహమ్
సుషుప్తమౌనం మౌనీశ బ్రహ్మన్బ్రూహి కిముచ్యతే. 2

శ్రీరాముఁడు:— మౌనీశా! వాఙ్మౌనము, ఇంద్రియమౌనము (ఇంద్రియ సంయమము) కాష్ఠమౌనములను నేనెఱుఁగుదును. బ్రహ్మజ్ఞా! సుషుప్తమౌనమనఁగా నేమియో వచింపవేఁడెద.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:

ద్వివిధః ప్రోచ్యతే రామ మునిర్మునివరై రిహ
ఏకః కాష్ఠతపస్వీ స్యాజ్జీవన్ముక్త స్తథేతరః. 3

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా! మునిశ్రేష్ఠులు, మునులను కాష్ఠతపస్వి, జీవన్ముక్తుడు అని రెండువిధములుగ చెప్పుచున్నారు (నీవుచెప్పిన త్రివిధమౌనము నవలంబించువారందఱును గూడ అజ్ఞానులే అగుటవలన వారందఱును ఒక్కశ్రేణికి చెందుచున్నారు. రెండవతరగతివారు జీవన్ముక్తులని భావము.

అభావితాయాం శుష్కాయాం క్రియాయాం బద్ధనిశ్చయః
హఠాజ్జితేన్ద్రియగ్రామో మునిః స్యాత్కాష్ఠతాపసః 4

బ్రహ్మమును భావింపక శుష్కక్రియలగు కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదుల నాచరించుచు హఠ మొనర్చి ఇంద్రియములఁ బంధించు ముని కాష్ఠతపస్వియనఁబడును.

యథాభూతమిదం బుద్ధ్వా భావితాత్మాత్మని స్థితః
లోకోపమోఽపి తృప్తోఽన్తర్యః స ముక్తమునిః స్మృతః 5

యథాభూతవస్తువగు బ్రహ్మమును వహించి ఆత్మను ఆత్మయందే భావించుచు ఇతరతపస్వులవలె వ్యవహరించుచున్నను నిరతిశయానందమును గ్రోలుటవలన అభ్యంతరమున తృప్తుఁడగు మునియే జీవన్ముక్తుఁడనఁబడును.

ఏతయోర్యో భవేద్భావః శాన్తయోర్మునినాథయోః
చిత్తనిశ్చయరూపాత్మా మౌనశబ్దేన సంస్మృతః 6

ఇట్లు శాంతిభావమును బొందిన మునులిర్వురి చిత్తనిశ్చయమే మౌనశబ్దముచే వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

చతుష్ప్రకారమాహుస్తం మౌనం మౌనవిదో జనాః
వాఙ్మౌనమక్షమౌనం చ కాష్ఠం సౌషుప్తమేవ చ 7

మౌనవిదులగువారు ప్రథమమౌనమును నాల్గువిధములుగ విభజించుచున్నారు. అవి వాఙ్మౌనము, అక్షమౌనము (ఇంద్రియమౌనము), కాష్ఠమౌనము, సౌషుప్తమౌనము అనునవి.

వాఙ్మౌనం వచసాం రోధో బలాదిన్ద్రియనిగ్రహః
అక్షమౌనం పరిత్యాగశ్చేష్టానాం కాష్ఠసంజ్ఞకమ్. 8

అందు వాక్కునిరోధమే వాఙ్మౌనము; ప్రయత్నముతో ఇంద్రియములను నిగ్రహించుటయే అక్షమౌనము; ప్రయత్నములనన్నిటిని విడుచుటయే కాష్ఠమౌనము.

మనోమౌనం పఞ్చమం చ తత్స్మృతౌ కాష్ఠతాపసే
భావే సుషుప్తమౌనాఖ్యం జీవన్ముక్తోఽనుజీవతి. 9

ఓ రామచంద్రా! తత్త్వదృష్టితో పరికింప స్పందము, అస్పందము, ఏకత్వము, ద్వైతము మున్నగునవేమియును లేవు. శుద్ధచిన్మాత్ర-సర్వస్వమగు బ్రహ్మమొక్కటియే ఒకేతీరున వెలయుచున్నది. (అందువలన జగత్తు కల్పితమేయని గ్రహింపుము.)

సారేణ తు విచారేణ సర్వశబ్దార్థయోః సమే
చిన్మాత్రమేవ జ్ఞాతేఽయం నాస్తీత్యపి న విద్యతే. 25

సర్వశబ్దముయొక్కయు, దాని అర్థముయొక్కయు. ఏకస్వభావము విచారణచే తెలియఁబడ చిన్మాత్రవస్తువు ఒక్కటియే సత్యమని గ్రహింపఁగలము. అభావరూపమైనను ఈ ప్రపంచము లేకయేయున్నది. ఇఁక భావరూపమునుగూర్చి వేఱు చెప్పవలెనా. (ఈ ప్రపంచమెన్నఁడును లేనే లేదని భావము.)

భేదవేదనయోదేతి భేదః ప్రకృతిలాఞ్ఛనమ్
అభేదబోధాదఖిలే గలితే శిష్యతే పరమ్. 26

భేదజ్ఞానము వలననే ప్రకృతిచిహ్నమగు భేదముదయించును. అభేదజ్ఞానమువలన భేదబుద్ధికి గోచరించు విషయములన్నియు లీనములై పోవ పరమవస్తువొక్కటియే మిగులును.

నానాత్మైవాస్య బోధేన న బోధస్యానవేక్షణాత్
పృచ్ఛకం ప్రైవమస్త్యేవ తస్మాన్నిశ్శఙ్కతా పరా. 27

ఓ రామచంద్రా! ఇదియే యథార్థస్థితి. దీనినెవరును మఱియొకవిధముగ నొనర్పఁజాలరు. అజ్ఞానము, లేక, అబోధవలననే నానాత్వదర్శనము కలుగుచున్నది. జ్ఞానమువలన నానాత్వదర్శనము తొలఁగిపోవ నీవు పూర్ణచిద్రూపుఁడవే యగుచున్నాఁడవు. ఈ విషయమున నీవు అడుగదలంచినది ఏమైనయున్నచో ప్రశ్నింపుము. పరమార్థమిదియే. అందువలన నీవును, నేనును, తదితరులునుగూడ పరమ-నిశ్శంకస్థితియందు అనఁగా అభయమున ప్రతిష్ఠితులమై యున్నారము.

తతః స్వాప్నోనజాగర్తిర్న సుషుప్తిర్న తుర్యతా
న బన్ధోఽస్తి న మోక్షోఽస్తి నాన్యథాకల్పనాత్మకమ్. 28

ఈ సందేహరాహిత్యస్థితి (నిశ్శంకత) వలన కలుగు బలమువలననే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తి తురీయావస్థలు, బంధమోక్షములు మున్నగు కల్పనలేమియుగుండవు. ద్వైతభ్రాంతి సంపూర్ణముగ తొలఁగిపోవును.

శాన్తిరేకా జగన్నామ్నీ శాన్తిరేవమవస్థితా
అబోధోఽసత్య ఏవతః క్వ ద్రష్టృదృశ్యదర్శనమ్. 29

అజ్ఞానమువలననే ద్రష్టృ, దర్శన, దృశ్యములను త్రిపుటీజ్ఞానముతోఁగూడుకొనిన జగత్తు ఉపలభ్యమగుచున్నది. అజ్ఞానమే అసత్యము. అందువలన, దాని, శమనము, లేక నివృత్తియనఁదగు బ్రహ్మమే సత్యము. అట్టి శుద్ధాత్మస్వరూపమగు శాంతియే (బ్రహ్మమే) సర్వత్ర వ్యాప్తమైయున్నది. అద్దానియందిక ద్రష్టృదృశ్యదర్శనములను త్రిపుటియొక్క సత్త యెచట?

స్పన్దో౽ప్యస్పన్ద ఏవ స్యాన్నిఃసంకల్పతయా చ తే
న స్పన్దాస్పన్దయోర్భిన్నా సంకల్పరహితైవ చిత్. 30

సంకల్పమువలననే చిత్తము, ప్రాణము మున్నగునవి స్పందించు (చలించు) చున్నవి. జ్ఞానోదయమున సంకల్పములన్నియు తొలఁగిపోవ, స్పందమే అస్పందమగును. చైతన్యము సంకల్పములవీడ, స్పందాస్పందభేదము తొలఁగిపోవును.

ద్వైతైక్యవికలా రూపసంకల్పశ్చిదభావనాత్
స చ భావనమాత్రేణ గతో బ్రహ్మైవశిష్యతే. 31

చిద్బ్రహ్మమును గాంచకుండుట వలననే ద్వైతము ఐక్యము మున్నగు సంకల్పము లుదయించుచున్నవి. చిద్బ్రహ్మదర్శనమైనతోడనే ద్వైతము ఐక్యము మున్నగు కల్పనలు లేని చిద్బ్రహ్మమే మిగులును.

చిచ్చన్ద్రబిమ్బే సంకల్పకలఙ్కః స్ఫురతీవ యః
నాసౌ కలఙ్కస్తద్విద్ధి చిద్ఘనస్య ఘనం వపుః. 32

చిత్ - చంద్ర బింబమున దర్శనసమయమున సంకల్ప- కళంకము (మచ్చ)వలె తోఁచు నది కూడ వాస్తవముగ కళంకముకాదు. అది చిద్బ్రహ్మముయొక్క ఘనశరీరము. ఇదియే చిద్దర్శనము.

చిద్ఘనస్య న సన్నాసన్నిన్నయతాం యత్తతే పదే
ఇత్యదోష మహాబోధసారసంగ్రహణం కృతమ్ 33

ఓరామచంద్రా! నీవు విశాలమగు చిద్ఘన - బ్రహ్మపదమున నధిష్ఠింపుము. అపూర్ణ భావమున వెలయఁగలిగిన సంకల్పములన్నియును చిద్ఘన బ్రహ్మముతో ఏక రసస్వరూపమును బొంది పృథక్, సత్తను (ఇవి వేఱు అని తోఁచు భావమును) గోల్పోయి, నీ ఆత్మసత్తను బడయును. ఈ ముక్తి వలన నీవు సమస్తవస్తువుల ఆత్మైక రసత్వమును సంపాదించి నిర్దోషమగు బోధసారమును గ్రహింపుము.

చిచ్చన్ద్రబిమ్బాసంకల్పకలఙ్కామృతవిగ్రహః
త్వయా భవ్యేన సంస్పృష్టో భావాభావతమోత్మనా. 34

నీవు చిద్ఘన బ్రహ్మపదమును బొందినయెడల సంకల్పకళంక శూన్యమగు చిత్ చంద్ర బింబము అగుదువు. అపుడు నీయందు భావాభావ పదార్థములన్నియును లయమగును. నీవు పరమ పవిత్రుఁడ వగుదువు. నీవు స్పర్శించిన పదార్థము లన్నియు అమృతమయములగును. నీమహిమ యెట్టిది!

భావాభావాదికలనాం నీత్వా చిన్మయతాం చితః
సమోల్లాసవిలాసాన్తః సమాశ్వస యథాసుఖమ్. 35

నీవు భావాభావ కల్పనలకు కారణమగు చైతన్యమును గ్రహించి, అనగా భావాభావములను, పరిత్యజించి చిన్మయస్వరూపమును బొంది చిద్బ్రహ్మమందున్న ఉల్లాస, విలాసముల వలన కలుగు విశ్రాంతిసుఖమును అభ్యంతరమున అనుభవించు చుండుము.

స్పన్దాస్పన్దా కల్పనాకల్పనా వా
చిత్తామ్నాయో విద్ధి నామాద్వినామ్నా,
సర్వాకారా నిర్వృతిః శాన్తిసత్తా
పూర్ణాపూర్ణే హ్యేకమేవాస్థితేతి. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే బ్రహ్మైక్యప్రతిపాదనం నామ
సప్తషష్టితమః సర్గః ॥ 67 ॥

ఓ రామచంద్రా! నీవు ఆనందసముద్రమను స్వస్వరూపమున వెలయుచు, స్పందాస్పందములు సంకల్ప వికల్పములు మున్నగు చిత్తభ్రాంతి భేదములన్నియు నసుఖైకరస స్వరూపమగు శాంతి (బ్రహ్మ సత్త)యందే వెలయుచున్నవని గ్రహింపుము. పూర్ణాపూర్ణదశలు ఏకీకృతమగు నదియే స్వస్వరూపమని గ్రహింపుము.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
బ్రహ్మైక్యప్రతిపాదనమను అఱువది ఏడవ సర్గము ॥ 67 ॥

అష్టషష్టితమః సర్గః

[మౌనం చతుర్విధం త్వత్ర లక్షణైరుపవర్ణ్యతే
సుషుప్తమౌనం తత్రాపి తుర్యాతీత ప్రతిష్ఠితమ్

నాల్గువిధములగు మౌనములు లక్షణములతో సహా వర్ణింపఁబడుట, తురీయాతీతస్థితియందు ప్రతిష్ఠితమైన సుషుప్తమౌనము ఉపదేశింపబడుట, ఇచట కాననగును.]

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచః—

సుషుప్తమౌనవాన్భూత్వా త్యక్త్వా చిత్తవిలాసితామ్
కలనామలనిర్ముక్త స్తిష్ఠావష్టబ్ధతత్పదః. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! చిత్తముయొక్క స్వాభావికప్రవృత్తుల ననుసరించుటను వదలి సుషుప్తమౌనము నాశ్రయించి కల్పనామాలిన్యముల నన్నిటినుండి విడివడి ఆ పరమపదమును అవలంబించి, దానినుండి తొలఁగకుండ నీవు వెలయుచుండుము.

శ్రీరామ ఉవాచః—

వాఙ్మౌనమక్షమౌనం చ కాష్ఠమౌనం చ వేద్మ్యహమ్
సుషుప్తమౌనం మౌనీశ బ్రహ్మన్బ్రూహి కిముచ్యతే. 2

శ్రీరాముఁడు:— మౌనీశా! వాఙ్మౌనము, ఇంద్రియమౌనము (ఇంద్రియ సంయమము) కాష్ఠమౌనములను నేనెఱుఁగుదును. బ్రహ్మజ్ఞా! సుషుప్తమౌనమనఁగా నేమియో వచింపవేఁడెద.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

ద్వివిధః ప్రోచ్యతే రామ మునిర్మునివరై రిహ
ఏకః కాష్ఠతపస్వీ స్యాజ్జీవన్ముక్త స్తథేతరః. 3

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! మునిశ్రేష్ఠులు, మౌనులను కాష్ఠతపస్వి, జీవన్ముక్తుఁడు అని రెండువిధములుగ చెప్పుచున్నారు (నీవుచెప్పిన త్రివిధమౌనము నవలంబించువారందఱును గూడ అజ్ఞానులే అగుటవలన వారందఱును ఒక్కశ్రేణికి చెందుచున్నారు. రెండవతరగతివారు జీవన్ముక్తులని భావము.

అభావితాయాం శుష్కాయాం క్రియాయాం బద్ధనిశ్చయః
హఠాజ్జితేన్ద్రియగ్రామో మునిః స్యాత్కాష్ఠతాపసః 4

బ్రహ్మమును భావింపక శుష్కక్రియలగు కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదుల నాచరించుచు హఠ మొనర్చి ఇంద్రియముల బంధించు ముని కాష్ఠతపస్వియనఁబడును.

యథాభూతమిదం బుద్ధ్వా భావితాత్మాత్మని స్థితః
లోకోపమోఽపి తృప్తోఽన్తర్యః స ముక్తమునిః స్మృతః 5

యథాభూతవస్తువగు బ్రహ్మమును వహించి ఆత్మను ఆత్మయందే భావించుచు ఇతరతపస్సులవలె వ్యవహరించుచున్నను నిరతిశయానందమును గ్రోలుటవలన ఆభ్యంతరమున తృప్తుఁడగు మునియే

ఏతయోర్యో భవేద్భావః శాన్తయోర్మునినాథయోః
చిత్తనిశ్చయరూపాత్మా మౌనశబ్దేన సంస్మృతః 6

ఇట్లు శాంతిభావమును బొందిన మునులిర్వురి చిత్తనిశ్చయమే మౌనశబ్దముచే వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

చతుష్ప్రకారమాహుస్తం మౌనం మౌనవిదో జనాః
వాఙ్మౌనమక్షమౌనం చ కాష్ఠం సౌషుప్తమేవ చ 7

మౌనవిదులగువారు ప్రథమమౌనమును నాల్గువిధములుగ విభజించుచున్నారు. అవి వాఙ్మౌనము, అక్షమౌనము (ఇంద్రియమౌనము), కాష్ఠమౌనము, సౌషుప్తమౌనము అనునవి.

వాఙ్మౌనం వచసాం రోధో బలాదిన్ద్రియనిగ్రహః
అక్షమౌనం పరిత్యాగశ్చేష్టానాం కాష్ఠసంజ్ఞకమ్. 8

అందు వాక్కునిరోధమే వాఙ్మౌనము; ప్రయత్నముతో ఇంద్రియములను నిగ్రహించుటయే అక్షమౌనము; ప్రయత్నములనన్నిటిని విడుచుటయే కాష్ఠమౌనము.

మనోమౌనం పఞ్చమం చ తత్స్మృతౌ కాష్ఠతాపసే
భావే సుషుప్తమౌనాఖ్యం జీవన్ముక్తోఽనుజీవతి. 9

ఇదనదని తోఁచు మనోమౌనము మూర్ఖో, సుషుప్తి సమయములందుఁగాక, అన్యసమయము లందు గలుగక పోవుటవలనను, అది కేవలము కాష్ఠతపస్వికే సంభవము ఘటవలనను, దానిని కాష్ఠమౌనముగనే పరిగణింపవలెను. దానిని వేఱుగా లెక్కిడఁజాలము. జీవన్ముక్తులు ఆత్మతత్త్వము ననుభవించునప్పుడు సుషుప్తమౌనము నవలంబించియుందురు. (అనఁగా ఆత్మతత్త్వ అనుభవకాలమున నాశ్రయింపఁబడునదియే సుషుప్తమౌనమని భావము.)

త్రిషుమౌనవిశేషేషు విషయః కాష్ఠతాపసః
సుషుప్తమౌనావస్థాయాం సా తుర్యా సైవ ముక్తధీః. 10

మనోమౌన, ఇంద్రియమౌన కాష్ఠమౌనములను త్రివిధమౌనములను కాష్ఠతపస్వియే అవలంబించుచున్నాఁడు. సుషుప్తమౌన-స్థితియందు తురీయావస్థ అంతర్గతమైయున్నది. జీవన్ముక్త పురుషుఁడే దీనిని అవలంబింపగలఁడు.

వాఙ్మౌనం మౌనమిత్యేతత్త్రిద్ధం తచ్చ మనః కిల
మలినం జీవబన్ధాయ తత్రస్థః కాష్ఠతాపసః. 11

ఈమూఁడు విధములగు (వాక్, అక్ష. కాష్ఠ) మౌనములు మౌనములే అయినను, ఇవి అశుద్ధ చిత్తముయొక్క దృఢనిశ్చయములగుచు జీవునకు బంధమునే గలిగించుచున్నవి. కాష్ఠతపస్వియే వీని నవలంబించుచున్నాఁడు.

అహన్త్వం స్మరణం వాపి దృశ్యం వా జయమస్స్ఫురన్
అపశ్యన్నేహ పశ్యన్స్త్రి కాష్ఠమౌనీ తు తిష్ఠతి. 12

కాష్ఠమౌని బలపూర్వకముగ ఇంద్రియములను నిగ్రహించి లోన అహంభావముయొక్క స్ఫురణని, వెలుపల దృశ్యప్రపంచము, వాఙ్మయప్రపంచములయొక్క (నామరూపముల) సంపర్కమును త్యజించును. మఱియు, అజ్ఞానావృతమగు ఆత్మనుగూడ సుషుప్తునివలె వీక్షింపకుండును. కాని ఆత్మదృష్టి నిత్యమును, విలోపరహితమును అగుటవలన నివురుగప్పిన నిప్పువలె వెలయు సాక్షి-చైతన్యముయొక్క ప్రకాశ ప్రభావమున నంతటిని గాంచుచునేయుండును.

ప్రస్ఫురచ్చిత్తకలనమేతన్మౌనత్రయం స్మృతమ్
భవన్తి మౌనినస్తత్ర న తజ్జాస్తత్త్వలీలయా. 13

త్రివిధములగు ఈ మౌనములను ఆశ్రయించినవారు సమాధినుండి లేచినపుడు మరల వారి చిత్తము చంచలత్వమును బొందుచున్నది. కాని తత్త్వజ్ఞుఁడై సుషుప్తమౌనము నాశ్రయించినవాని చిత్తము వధింపఁబడినందువలన, అది ఇట్టి చంచలత్వమున వసించుట పొసగదు.

నాత్రోపాదేయతాజ్ఞాన మేతన్మౌనత్రయే కిల
లీలయా కథితం తేన తజ్జ్ఞః కుప్యన్తు వా న వా. 14

సుషుప్తమౌనులు పూర్ణాత్మయందు వెలయుచు, అట్టి ఆత్మస్థితిలీలచే త్రివిధమౌనములు దోషరూపములగుటవలన 'ఇవి పరిత్యాజ్యములని కుపితులే కావచ్చును. లేక అవి సచ్చిదానందము

యొక్క విలాసమని గ్రహించి కుపితులు కాకపోవచ్చును—ఎట్లైనను వారికిట్టి యిధమానముల ఉపా జేయబుద్ధి (మంచిది లేక గొప్పది అను తలంపు) లేదు.

ఇదం సుషుప్తమౌనం తు జీవన్ముక్తమితి స్థితమ్
అపునర్జన్మనో జన్తోః శృణు శ్రవణభూషణమ్. 15

ఇట్టి అనుభవమే సుషుప్తమౌనమున నుండును. ఇదియే జీవన్ముక్తస్థితి. జీవన్ముక్తియను ఈ సుషుప్తమౌనము పునర్జన్మరహితుండగు జీవునకే గలుగును, శ్రవణభూషణమగు ఆ సుషుప్తమౌనమును (గుఱించి చెప్పుచున్నాడను) వినుము.

నాత్ర సంయమ్యతే ప్రాణస్త్రివిధో నాపి యోజ్యతే
నోల్లస్యన్తే న గ్లాయన్తే సమస్తేన్ద్రియసంవిదః. 16

ఆత్మతత్త్వదర్శనమైనవో ఇయ్యది సహజముగనే సిద్ధించును. వెనుక చెప్పఁబడిన మౌనములవలె దీనిని సాధించుటకు కష్టపడనక్కఱలేదు. ప్రాణనిరోధముతోగాని, పూరక, రేచక, కుంభకములతోగాని, పనిలేదు. ఇయ్యది సిద్ధించిన, విషయలాభమున గలుగు హర్షముచే ఉప్పొంగవలసిన అవసరములేదు. లేక విషయములు లభింపకపోయిన, దుఃఖమునందవలసిన అక్కఱయుండదు.

నానాత్వకలనేయం చ న వల్గతి న శామ్యతి
చేతో న చేతో నాచేతో న సన్నాసన్న చేతరత్. 17

ఆస్థితియందు నానాత్వకల్పన ఉదయింపదు, లేక శాంతింపదు. అనఁగా ఈ విచిత్రకల్పనలు అన్నియును వెలయుచున్నను సుషుప్తమౌని వాని నన్నిటిని భ్రమయనియే గ్రహించును. అతని చిత్తను చిత్తముగనుండదు. అది చిత్తత్వమును గోల్పోవును. అతని మనస్సు సంపూర్ణముగ లోపించినదనియు తలంపరాదు. దానియందు కర్తృత్వాభిమానమనుండదు. మఱియు, ఆస్థితియందు సత్తుగాని, అసత్తుగాని, తదితరముగాని యేదియును నుండదు.

అవిభాగమనభ్యాసం యదనాద్యన్తమాస్థితమ్
ధ్యాయతోఽధ్యాయతశ్చైతత్సౌషుప్తం మౌనముచ్యతే. 18

విభాజ్య, విభాగసంబంధరహితమును, ప్రయత్నవిహీనమును, ఆద్యంతశూన్యమును, ధ్యానక్రియయున్నను ధ్యానములేనట్టిదనదగు త్రిపుటీశూన్యస్థితియను అనునదియే సుషుప్తమౌనమనఁబడుచున్నది.

యథాభూతమిదం బుద్ధ్వా జగన్నానాత్వవిభ్రమమ్
యథాస్థితమసందేహం సౌషుప్తం మౌనమేవ తత్. 19

నానాత్వభ్రమపూర్ణమగు ఈజగత్తు ఆత్మతత్త్వమునసే వెలయుచున్నది. ఇట్టి ఆత్మతత్త్వము గాక మఱియెట్టి భేదములులేవు. అను విషయమునుగూర్చి వర్తిల్లు నిస్సందేహస్థితియే సుషుప్తమౌనము.

అనేకసంవిద్రూపాత్మ శివేనైవేదమాతతమ్
ఇత్యాస్థితమనస్తం యత్సౌషుప్తం మౌనముచ్యతే. 20

నానాత్వజ్ఞానమున కాశ్రయమగు శివునిచే నిదియంతయు నిండి వెలయుచున్నది. అని గ్రహించుటయే సషుప్తమౌనము.

ఆకాశం నైవ చాకాశః సర్వమస్తి న చాస్తి చ
ఇతి చిత్తం సమం శాన్తం యత్తన్మౌనం సుషుప్తవత్. 21

సర్వవ్యాపి యగుటవలన ఆకాశమును, శూన్యవస్తువు కానందువలన ఆకాశము కానిదియును, సర్వస్వరూపియును, మిథ్యకానిదియును, అని పరతత్త్వమును గ్రహించి చిత్తము సమత్వమును, శాంతభావమును బొందుటయే సుషుప్తమౌనమనఁబడును.

సర్వశూన్యం నిరాలమ్బం శాన్తివిజ్ఞప్తిమాత్రకమ్
న సన్నాసదితి యన్మౌనమాసితం మౌనముత్తమమ్. 22

సర్వవికల్పశూన్యమును, బహిర్విషయజ్ఞాన ఆలంబనములేనిదియును, సర్వోపశమ జ్ఞానయుక్తమును, సదసదతిరిక్తమును అగు జీవన్ముక్తిస్థితియందు నెలయుటయే ఉత్తమమౌనమనంబడు సుషుప్తమౌనము.

భావాభావదశాజాలైః విశ్లేషైర్వితతోత్థితైః
సంవిదో యదనాభాసస్తన్మౌనం పరమం విదుః. 23

భావాభావ స్వరూపములగు దశలు నిరంతర ముదయించుచున్నది. ఈ దశలజ్ఞానము లేకుండుట అనఁగా వివర్తములేకుండుటయే పరమసుషుప్తమౌన మనంబడును.

అత్యన్తసమశాన్తైర్వా న్తశ్చేతసాఽవృత్తిరూపిణా
యదనావర్తనం సంవిద్వృత్తేస్తన్మౌనమక్షయమ్. 24

చిత్తవృత్తులులేకున్న, వాని వ్యాపారముకూడ ఉపశమించును. అప్పుడు చిత్తము సమత్వమును బొందును. చిత్తవృత్తి-వ్యాపారరహితమగు ఈ స్థితియే అక్షయమగు సుషుప్తమౌనము.

నాహమస్మి న చాన్యోఽస్తి న మనో న చ మానసమ్.
ఇతి సంవిదసంవిత్తిరవిచ్ఛిన్నాతి మౌనితా. 25

'ఈ జగత్తున నేనుగాని, ఇతరులుగాని, మనస్సుగాని, మానసికకల్పనలు గానిలేవు. అను జ్ఞానము వృత్తికూడ నిరుద్ధమైన మిగులు అవిచ్ఛిన్న మౌనస్థితియే అతిమౌనమనంబడు సుషుప్తమౌనము.

అహమస్మి జగత్యస్మిన్స్వస్తి శబ్దార్థమాత్రకమ్
సత్తాసామాన్యమేవేతి సౌషుప్తం మౌనముచ్యతే. 26

'ఈ జగత్తునందంతటను నేనే వ్యాపించియున్నాను, శబ్దార్థమాత్రమంతయు నిర్వికారమైన సత్తాసామాన్యమే (ఆత్మయే)' అని గ్రహించుటయే సుషుప్తమౌన మనంబడుచున్నది.

యస్మాత్సం విదమేవ స్యాత్స్వాన్యాదికలనా కుతః
అనన్తమేవ సౌషుప్తం సర్వం మౌనమతస్తతమ్. 27

ఈ సుషుప్తమౌన స్థితియందు ఏ విధమైన విషయ జ్ఞానమున్నునుండదు. అందు వలననే ఇత్యాది, అనంతమగుచున్నది. దీనినుండియే తక్కిన మౌనములు కలుగుచున్నవి.

సుషుప్తమౌనమేవేదమనన్తాత్మప్రబోధవత్

తుర్యమేవామలం విద్ధి తుర్యాతీతమథాపి చ. 28

అనంతమగు ఈ సుషుప్తమానమున ప్రబోధమున్నది. ఇదియే అవిద్యను బాధిత మొనర్చు నిర్మలతురీయస్థితి. అవిద్యను బాధిత మొనర్చు వృత్తులనుగూడ బాధిత మొనర్చుటవలన తురీయాతీతమని కూడ నిది చెప్పఁబడుచున్నది.

సౌషుప్తికసమాధాన స్తథా తుర్యసమాధికః
తుర్యాతీతసమాధిశ్చ జాగ్రత్యపి భవన్తి వై. 29

(పూర్వోక్తములగు సప్తభూమికలందలి తుదిమూఁడును సమాధిభేదములు (అనగా) సుషుప్తిరూపసమాధి, తురీయసమాధి, తురీయాతీతసమాధి యనునవి జాగ్రత్తునందును, స్వప్నమందునుగూడ జ్ఞానికి సంభవింపగలవు.

తుర్యస్థ ఏవ సకలామల శాన్తివృత్తి
ర్జాగ్రత్యపి వ్యవహరన్నిపుణం సమన్తాత్
నిత్యం సదేహ ఉత వాపి విదేహ ఏవ
బ్రహ్మాస్మ్యభో భవత ఏవ కిలాస్తి సాధో. 30

సాధూ ! రామచంద్రా ! నీవు బ్రహ్మభూతుఁడవైతివి. ఇఁక ఈ శరీరము నాశ్రయించి సర్వత్ర నైపుణ్యముతో వ్యవహారపథమునే అనుసరింపుము. నీకిపుడు జీవన్ముక్తస్థితి కలిగినది. ఆకాశమువలె నిర్మలుఁడవై శాంత్యాదివృత్తులచే అలంకృతుఁడవై, తురీయమను విదేహస్థితిని బడసితివి. స్థూల సూక్ష్మముల పరిత్యజించి ఆకాశమువలె శూన్యుఁడు కాఁగలవానికే ఇట్టి స్థితికలుగును. నీయందే యిట్టి లక్షణము కనుపట్టుచున్నది. (ఇది సామాన్యముగ ఇతరులయందు అగుపించదు.)

ఓం మిత్యుదస్త భవవాసనమేకమాస్స్వ
న త్వం న చాహమపి నాన్యదిహాస్తి సత్యమ్
సర్వం చ విద్యత ఇతీహ కిలాన్తరాభమ్
జస్తిష్ఠ చిద్గగనకోశకలైకనిష్ఠః. 31

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే మహామౌన యత్నోపదేశో
నామాష్టషష్టితమః సర్గః ॥ 68 ॥

ఓ రామచంద్రా ! (మాండూక్యోక్తమగు) ఓంకార ప్రవిలాపక్రమము ననుసరించి, సంసార వాసనాశూన్యుఁడవై నీవు తురీయపదము నధిష్ఠింపుము. 'అంతయు (దృశ్యము) ఉన్నది' అను ప్రసిద్ధి నాడీ అంతరానుభూతమగు స్వప్నమువంటిది. ఈ సత్యమును గ్రహించి జీవన్ముక్తుఁడవై చిదాకాశ కళయందు చ్యుతిరహితుఁడవై వెలయుము

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున మహామౌన యత్నోపదేశమను అఱువది యెనిమిదవ సర్గము ॥ 68 ॥

ఏకోనసప్తతితమః సర్గః

[గణానామపి రుద్రత్వం ముక్తానామైచ్ఛికీ స్థితిః
యోగాత్ప్రాణస్య విలయో మృతేస్తూద్భూతిరుచ్యతే.

గణముల రుద్రత్వము, ముక్తుల స్వేచ్ఛాస్థితి, యోగమున ప్రాణ లయమగుట మృతించిన అవ్యాధి లయమొందకుండ నెఱయు నుండుట అను విషయము లీసర్గమున వర్ణింపఁ బడుచున్నవి.]

శ్రీరామ ఉవాచః—

శతః శతత్వమాయాతం రుద్రాణాం మునినాయక
యే గణాస్తే తు యే రుద్రా ఉత నేతి వదాశు మే. 1

శ్రీరాముడు:— మునీశ్వరా! శతరుద్రులని తాము చెప్పియుంటిరి. గణములతో, గలిపి లెక్కించ నూఱవవాఁడు రుద్రుడగుచున్నాడా? లేక గణములకంటె వేఱగు రుద్రుఁడొకడున్నాడా? ఈ విషయమును నాకు వివరించి చెప్పుడు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః —

స్వప్నానాం భిక్షుణా దృష్టం శతం శతశరీరకమ్
సర్వముద్దేశతో జ్ఞాతం తత ఉక్తం న తన్మయా 2
య ఆకారాశ్చ తే స్వప్నే తత్తద్గణశతం స్మృతమ్
తదేతద్రుద్రశతకం రుద్రా అపి గణా విధౌ 3

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఓరామచంద్రా! భిక్షుకుఁడు గాంచిన స్వప్నశతమే నూఱు విధములగు శరీరముల గ్రహించెనని నేను చెప్పియుంటిని. ఆ స్వప్నశతమూర్తులే గణశతమయ్యెను. గణములకును, రుద్రులకును భోగైశ్వర్య విషయమున సామ్యముండుటవలన వారే రుద్రులని చెప్పఁబడినారు. ముఖ్యరుద్రుని పరిచారకులగు ఈ గణములు ఈశ్వరుని అనుచరులని యెంచఁబడినప్పుడు గణములనియు, ఐశ్వర్యసామ్యము పరిగణించఁబడిన రుద్రులనియు చెప్ప బడుచున్నారు. నీవీవిషయమున గ్రహించియే యుంటివను ఉద్దేశ్యములో నేను ఇద్దానిని వివరించి చెప్పలేదు.

శ్రీరామ ఉవాచ;—

ఏకస్మాద్భగవంశ్చిత్తాత్కథం చిత్తశతం కృతమ్
తత్స్వప్నకృతరుద్రేణ దీపాద్దీపశతం యథా 4

శ్రీరాముడు:— మహాత్మా! ఒకదీపము నుండి మఱి నూఱుదీపములు వెలిగింపఁబడునట్లు స్వప్నమునందలి రుద్రుఁడు ఒకేచిత్తమునుండి చిత్తశతము నెట్లు కల్పింపగలిగెను?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ;—

నిరావరణసద్భావా యద్యథా కల్పయన్తి హి
తత్తథానుభవన్త్యేవ రసావరణ సంవిదః 5
సర్వాత్మనః సర్వగత్వాద్యద్యథా యత్ర భావ్యతే

తథానుభూయతే తత్ర తత్తథా జ్ఞతయా ధియా. 6

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా! మాయా - ఆవరణములేని జ్ఞానైశ్వర్య ప్రభావముగల సత్య సంకల్పులగు మహాత్ము లెద్దానిని కల్పనచేయుదురో అయ్యది మాయయందు ప్రతిబింబితమై వారికను భూతమగును. సర్వాత్ములును సర్వవ్యాపులునునగు ఆబ్రహ్మస్వరూపు లెద్దానిని భావింతురో, అయ్యది సర్వజ్ఞమగువారి బుద్ధికి అటులనే తోఁచును.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

కపాలమాలాభరణో భస్మశాలీ దిగమ్బరః
శ్మశాననిలయో బ్రహ్మన్కామకశ్చ కిమీశ్వరః 7

శ్రీరాముడు:— బ్రహ్మజ్ఞా! ఇట్టి ఐశ్వర్యముగల ఈశ్వరుఁడేల కపాలమాలను, భస్మమును ధరించి దిగంబరుఁడై శ్మశానవాసియై కాముకుఁడై యున్నాడు?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

మహేశ్వరాణాం సిద్ధానాం జీవన్ముక్తశరీరిణామ్.
న క్రియానియమోఽస్తీహ సహ్యాజ్ఞస్యేవ కల్పితః 8

శ్రీవసిష్ఠుడు.— ఓ రామచంద్రా! సిద్ధిని బడసి, జీవన్ముక్తులై పరమైశ్వర్యమును బొందినవారికి శుభకరములును, సుఖభోగకారణములునగు శాస్త్రీయక్రియలనే ఆచరింపవలెనను నియమములేదు. వారు వేదవిధికి దాసులు గారు. అజ్ఞులకు శుభకరములుగ తోఁచు కామ్యకర్మములు వారికి అశుభములుగనే తోఁచును. మఱియు వారికి అశుభప్రారబ్ధము లేనందువలన సామాన్యులకు దుఃఖమును గలిగించు విషయములు వారికి దుఃఖకరములుగాక సుఖకరములేయగును. ఈ క్రియానియమములన్నియును అజ్ఞులచే కల్పింపఁబడినవి.

అజ్ఞస్తుదిత చిత్తత్వాత్క్రియానియమనం వినా,
గచ్ఛన్న్యాయేన మాత్స్యేన పరం దుఃఖం ప్రయాతి హి. 9

అజ్ఞుని చిత్తము రాగద్వేషాది దోషసహస్రమువలన ఖండితమైయున్నది. అతడు మత్స్యన్యాయము ననుసరించి ఈ సంసారమున సంచరించుచున్నాడు * అతనికి విధినిషేధరూపకమగు క్రియానియమములేకున్న మిక్కుటమగు దుఃఖమును పొందునని శాస్త్రమునందు చెప్పఁబడియున్నది.

స్వజ్ఞాస్త్విష్టేష్వనిష్టేషు న నిమజ్జతి వస్తుషు
యతేన్ద్రియత్వాద్బుద్ధత్వాన్నిర్వాసనతయా తథా. 10

జీవన్ముక్తులగు ప్రాజ్ఞులు ఇష్టానిష్ట విషయములందు చిక్కువడకుండ మెలగుచున్నారు. ఏలయనగా వారు జితేంద్రియులై వాసనాపథము నతిక్రమించినారు! పరమాత్మతత్త్వమును గ్రహించి వాసనారాహిత్యమును బడసినారు.

---

* పెద్దచేపలు చిన్న చేపలనుదిని తమప్రాణములను నిలుపుకొనును. అట్లే జగత్తున బలవంతులు బలహీనులను హింసించి తమ్ము నిలఁబెట్టుకొనుచున్నారు. ఇదియే మత్స్యన్యాయ మనఁబడుచున్నది.

కాకతాలీయవద్రూఢాం క్రియాం కుర్వన్తి తే సదా
న కుర్వన్త్యపి నై కించిన్నైషాం క్వచిదపి గ్రహః. 11

వారు కాకతాళీయన్యాయము ననుసరించి ఆకస్మికముగ లభించిన కార్యముల నాచరించుచున్నారు. వారు క్రియల నాచరించుచున్నను; లేక ఆచరింపకపోయినను, వారి కిసుమంతేని అందు ఆసక్తిలేదు.

కాకతాలీయతో విష్ణురేవంకర్మోదితః పురా,
ఏవంకర్మా త్రినయన ఏవంకర్మామ్బుజోద్భవః. 12

బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరులను త్రిమూర్తులుగూడ ఇట్లే కాకతాళీయముగ మనుష్యజన్మను గ్రహించి కార్యముల నాచరించుచున్నారు.

న నిన్ద్యమస్తి నానిన్ద్యం నోపాదేయం న హేయతా
న చాత్మీయం న చ పరం కర్మ జ్ఞవిషయం క్వచిత్. 13

జీవన్ముక్తులగు ఈసిద్ధపురుషులందఱికిని నింద్యానింద్యములు, లేక గ్రహణత్యాజ్యములగు విషయములెవ్వియును లేవు. స్వపరభేదముకూడ వారికి లేదు మఱియు వారిని బంధింపఁగలిగినట్టి కర్మయు నెద్దియును లేదు.

అగ్న్యాదీనాం యథోష్ణ్యాది సర్గాదౌ రూఢిమాగతమ్.
హారాదీనాం తథా కర్మ ద్విజాతీనాం చ జాతయః 14

సృష్ట్యాదియందు అగ్న్యాదిపదార్థముల కౌష్ణ్యాదులు రూఢికెక్కినట్లు, అనగా అగ్న్యాదిపదార్థములు ఉష్ణత్వాదిగుణములతో గూడినవై వెలయును. అను నియమము విధింపఁబడినట్లు ముక్త్యేశ్వరుని యిచ్ఛ ననుసరించియే హరిహరాదుల విచిత్రవేష క్రియలును, బ్రాహ్మణాది వర్ణముల కర్మలును ప్రసిద్ధికెక్కినవి.

సర్గే ప్రరూఢిమాయాతే సంకేతవశతః పృథక్,
అనుభూతిఫలాశ్చర్యాః కల్పితాః కల్పితాః స్వయమ్. 15

కాని అజ్ఞుల ఆచరణము అగ్న్యాదులవలె నియమబద్ధముకాదు, లేక సృష్ట్యాదియందు అభివ్యక్తముకాదు, సృష్టి అయినపిదప వర్ణవిభాగసంకేతము ననుసరించి విభిన్నములగు ఐహికపారలౌకిక సుఖదుఃఖములగలిగించు శాస్త్రీయవ్యావహారిక చర్యలను వారు రాగవశమున తమకుతామే కల్పించుకొనుచున్నారు. ఇదియే అజ్ఞులకును, విజ్ఞులకును గల భేదము.

విదేహముక్తవిషయం తుర్యమౌనమతో మయా,
నోక్తం తవ పరం మౌనం న దేహస్య రఘూద్వహ. 16

రఘుకులోత్తమా! శరీరియగు జీవునియందు ప్రసిద్ధములగు చతుర్విధమౌనములను గుఱించి నీకు జెప్పియుంటిని. కాని విదేహముక్తుని మౌనమునుగుఱించి నీకు జెప్పియుండలేదు. (అద్దానిని జెప్పుచున్నాడను వినుము.)

ఖాదప్యతితరామచ్ఛమాత్మాకాశం చిదాత్మకమ్,
తత్ప్రాప్తిః పరం శ్రేయః సా కథం ప్రాప్యతే శృణు. 17

అది ఆకాశముకంటెను కడుంగడు నిర్మలమగు చిన్మయ ఆత్మాకాశము, తద్భావప్రాప్తియే నిశ్శ్రేయసము. అనగా పరమమోక్షము. దానిని బడయురీతిని చెప్పుచున్నాడను వినుము.

సమ్యగ్జ్ఞానావబోధేన నిత్యమేకసమాధినా,
సంఖ్యయైవావబుద్ధా యే తే స్మృతాః సాంఖ్యయోగినః. 18

సంపూర్ణమగు జ్ఞానమును, అవిచ్ఛిన్నమగు సమాధివలనను, వివేకవిచారములతో గూడిన రాజయోగమువలనను బొందినవారు సాంఖ్యయోగులనంబడు చున్నారు.

ప్రాణాద్యనిలసంశాన్త్యా యుక్త్యా యే పదమాగతాః
అనామయమనాద్యన్తం తే స్మృతా యోగయోగినః. 19

పూర్వవర్ణితమగు హఠయోగము ననుసరించి ప్రాణాదుల నిరోధించి అనామయమును, ఆద్యంతరహితమును నగు పదము నధిరోహించినవారు యోగయోగులనంబడు చున్నారు.

ఉపాదేయం తు సర్వేషాం శాన్తం పదమకృత్రిమమ్
తత్కేచిత్సాంఖ్యయా ప్రాప్తాః కేచిద్యోగేన దేహతః. 20

యోగమువలన ఈ ద్వివిధయోగులును పొందనభిలషించునది శాంతమును, అకృత్రిమమును నగు పరమపదమే. కొందఱు సాంఖ్యము (వివేకవిచారయుక్తమగు రాజయోగము) వలనను, మఱికొందఱు యోగము కర్మయోగము వలనను ఈ జన్మయందే దానిని బడయుచున్నారు.

ఏకం సాంఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి స పశ్యతి
యత్సాంఖ్యైః ప్రాప్యతే స్థానం పరం యోగైస్తదేవ హి. 21

ఎవ్వడు సాంఖ్యమును యోగమును నొకటిగ గాంచునో (ఈ రెండును ఒకే సత్యమునకు జేర్చు రెండు మార్గములనిగాని లేక రెండునొక్కటే అనిగాని యెంచునో) అతడే తత్త్వమును బడయగలుగుచున్నాడు. సాంఖ్యులు బడయు పరమపదము నే యోగులుకూడ బడయుచున్నారు.

యత్ర ప్రాణమనోవృత్తిరత్యన్తం నోపలభ్యతే
వాసనావాగురోన్ముక్త్యాస్త్వాత్తద్విద్ధి పరమంపదమ్. 22

ఎచట ప్రాణముయొక్కయు, మనస్సుయొక్కయు వృత్తులు విలయమునొంది పూర్తిగ అనుభవింపబడకుండునో, ఎయ్యది వాసనలను జాలమునకు (వలకు) వెలుపలనున్నది అగుచున్నదో, అట్టి స్థితియే పరమపదమని గ్రహింపుము.

వాసనాం చిత్తమేవాహుః కారణం తద్ధి సంసృతేః,
తదకారణతామేతి విలీయోభయకర్మసు. 23

వాసనలనే చిత్తమందురు. అదియే సంసారమునకు కారణమగుచున్నది. ఈ యోగముల చేతనిట నయ్యది విలోపమొందింపఁబడి తత్త్వజ్ఞానాత్మకముగ మార్పఁబడి కారణత్వమును బోఁగొట్టు కొనుచున్నది.

మనఃపశ్యతి వై దేహం బాలో బేతాలకం యథా
స్వాత్మానం విలయం నీత్వా న భూయస్తం ప్రపశ్యతి. 24

బాలుఁడు బేతాళమును గాంచునట్లు మనస్సే శరీరమును (ఆత్మగ) గాంచుచున్నది. అట్లు గాంచుటయే సంసారము. దీనికి కారణము మనస్సు. ఆ మనస్సు తత్త్వజ్ఞానముచే విలోపమొనరింపఁ బడిన, ఇఁకనది ఈ శరీరమును వీక్షింపఁజాలదు. మనస్సు శాంతించిన, సంసారముకూడ ఉపశమించును.

మనో ముగ్ధైవాభ్యుదితమస దేవానవేక్షణాత్
స్వప్నే స్వమరణాకారం ప్రేక్ష్యమాణం న విద్యతే. 25

ఆత్మతత్త్వ దర్శనములవలననే మనస్సు శాంతించుచున్నది. ఆత్మదర్శనమొనర్పకున్న స్వప్న మున అళీకమగు (మిథ్యయగు) స్వమరణము కలుగునట్లు—మనస్సుకూడ ఉత్పన్నమగుచున్నది. మఱియు జాగ్రద్దశయందు ఆస్వప్నవీక్షితమగు స్వమరణము ఉండనట్లు, ఆత్మదర్శనమొనర్చిన, మనస్సుకూడ లేకుండును.

మనోభవస్తు సంసారః క్వ మమాహం క్వ సంతతిః
ఉపదేశ్యోపదేశాదిబన్ధమోక్షౌ చ తత్కృతః. 26

ఈ మనస్సువలననే సంసార-సృష్టి యుదయించుచున్నది. జ్ఞానమువలన నియ్యది బాధితము కాఁగా 'మమ, అహం' భావములు ఉపదేశ్య, ఉపదేశాదులు, బంధమోక్షములు మున్నగు కల్పనా సమూహములన్నియును ఎటనుండి కలుగఁగలవు ?

ఏకతత్త్వఘనాభ్యాసః ప్రాణానాం విలయస్తథా
మనోవినిగ్రహశ్చేతి మోక్షశబ్దార్థసంగ్రహః. 27

అందువలన దృఢమగు ఏకతత్త్వాభ్యాసము, ప్రాణనిరోధము, మనోనిగ్రహములనఁబడునవే మోక్షకారణమగు సాధనత్రయమైయున్నది. ఇదియే సర్వశాస్త్రార్థ-తాత్పర్య సంగ్రహము.

శ్రీరామ ఉవాచః—

యది హి ప్రాణవిలయో మునే మోక్షస్య కారణమ్
మృతా ఏవ విముచ్యన్తే తన్మన్యే సర్వజన్తవః. 28

శ్రీరాముఁడు:—మునీంద్రా ! మధ్యమాధికారి అవలంబించు ప్రాణవిలయమే మోక్షమునకు కారణమైన, అపుడు (మరణసమయమున ఈ ప్రాణనిరోధము కలుగుచున్నందువలన) మృతులందఱును మోక్షార్హులగుచున్నారని యెంతును.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

త్రిష్వేతేషు ప్రయోగేషు మనః ప్రశమనం వరమ్

సాధ్యంవిద్ధి తదేవాశు యథా భవతి తచ్ఛివం. 29

శ్రీవసిష్ఠుడు:—ఓ రామచంద్రా! ఈ త్రివిధోపాయములలో మనోనిరోధమే శ్రేష్ఠము. అదియే సాధ్యము. అది దేనిచే ఎంత తొందరగ లభించిన అది అంతగ మంచిది.

యదా నిర్వాణనం ప్రాణాస్త్యజన్తీదం శరీరకమ్
తదానుభూయ తన్మాత్రైర్యాన్తి వ్యోమని సంగమమ్. 30

మరణించినతోడనే మనఃప్రాణములు వినాశమునొందవు. మూర్ఛాసమయమున సంభవించునట్లు అవి కరగిన ఉప్పువలె వాసనారూపమున వెలయుచు, మరల మనుజుడు జన్మించినప్పుడు ఆవిర్భవించుచున్నవి. ప్రాణము శరీరమునుండి వెలువడునప్పుడు గురకపుట్టునుగదా. అది ఆగినతోడనే ప్రాణము శరీరమును త్యజించి వాసనా, కామ, కర్మలచే ఉపస్థాపితమైన భవిష్యద్దేహాకారమును అనుభూతమొనర్చుకొని బాహ్యాకాశమున తాదృశదేహారంభమున కనుకూలములగు భూతతన్మాత్రలతోఁ గూడుకొనును.

వాసనాసాత్మకాన్యేవ విద్ధి తన్మాత్రకాణి వై
తదాత్మకైర్మనోవద్భిః ప్రాణైః శ్లిష్యన్తి నేతరైః. 31

ఈ భూతతన్మాత్రలు వాసనాత్మకములని గ్రహింపుము. ఇవి తదనుకూలములగు వాసనలతోనున్న మనఃప్రాణములతోడనే కూడుకొనును. ఇతరములగు ప్రాణములతో కూడుకొనవు. ఈ విషయము శ్రుతిప్రసిద్ధమును యుక్తిసిద్ధమునై యున్నది.

సవాసనాస్తూత్పద్యన్తే ప్రాణా ముఞ్చన్తి దేహకమ్
తదోవ్యోమవాయుసంశ్లేషం యాన్తి దుఃఖాయ గన్ధవత్. 32

ప్రాణము భవిష్యద్దేహవాసనలతోఁగూడి పూర్వదేహమును పరిత్యజించుటవలన దేహాంతరము వాసనలతోఁగూడియే ఉత్పన్నమగుచున్నది. పుష్పముయొక్క సుగంధము నువ్వులలో ప్రవేశించి, (అందున్న నూనెతోగూడి గానుగయందు నలుపబడుట మున్నగాగల) కష్టముల ననుభవించునట్లు ప్రాణములుకూడ శరీరమునందున్న హృదయాకాశముతోడను తదంతర్గతమగు వాయువులతోడను గలిసి క్లేశములఁ బొందుచున్నవి.

మనః సామ్బురివామ్భోధౌ న శామ్యతి సవాసనమ్
నామనస్కాః సంభవన్తి ప్రాణాః సూర్య ఇవ త్విషః. 33

అందువలన మృతించినతోడనే ప్రాణనిరోధమగును, అనియెంచుట యుక్తియుక్తముకాదు. జలపూర్ణమగు ఘటమును సముద్రమున ముంచియుంచిన, అది కనుపడకుండునుగాని వినష్టమగుచుండుట లేదు. అట్లే వాసనాసమన్వితమగు ఈ మనస్సుకూడ మరణానంతరము అదృశ్యమైయుండును. వినాశమును బొందదు. ప్రభారహితుడై దివాకరుడు ఉండజాలనట్లు ప్రాణములుకూడ మనోరహితములై యుండజాలవు.

న జహాతి మనః ప్రాణాన్వినా జ్ఞానేన కర్హిచిత్
తృణాన్తరేణైవ వినా తృణాగ్గమివ తిత్తిరిః 34

తిత్తిరిపక్షి మత్తిరేటుకగడ్డిపరక దొఱకనిచో నోటంగొనిన దానిని విడువనట్లు మనస్సుకూడ జ్ఞానోదయముకానిచో ప్రాణములం బరిత్యజింపదు.

జ్ఞానాదవాసనీభావం స్వనాశం ప్రాప్నుయాన్మనః
ప్రాణాత్స్పన్దం చ నాదత్తే తతః శాన్తిర్హి శిష్యతే. 35

జ్ఞానోదయమైనయెడలనే మనస్సు వాసనాశూన్యమై విలయమునందును, అప్పుడు మనస్సు ప్రాణమునుండి స్పందభావమునందకుండును. ఇట్లుమనస్సు నిష్పందస్థితినొంద కేవలము శాంతియే మిగులును.

జ్ఞానాత్సర్వపదార్థానామసత్త్వం సముదేత్యలమ్.
తతోఽఙ్గ వాసనానాశోద్వియోగః ప్రాణచేతసోః 36

వత్సా! జ్ఞానోదయమే వాసనానాశనమునకు కారణము. జ్ఞానమువలననే పదార్థముల అస్తిత్వము తొలంగిపోవుచున్నది. ఇట్లు ద్వైతము బాధితముకాగా వాసనలుకూడ వినాశమునందుచున్నవి. అప్పుడు ప్రాణము, చిత్తముకూడ విలోపించుచున్నవి.

తతో న పశ్యతి మనః ప్రశాన్తం దేహతాం పునః
స్వనాశేన పదం ప్రాప్తం వాసనైవ మనో విదుః 37

అప్పుడు, ప్రశాంతినొందిన మనస్సు దేహభావమును దర్శింపదు. ఏ వాసనలు నాశనముకాగా పరమపదము లభించునో ఆ వాసనలే మనస్సు అనబడుచున్నవి.

చేతో హి వాసనామాత్రం తదభావే పరం పదమ్.
తత్త్వం సంపద్యతే జ్ఞానం జ్ఞానమాహుర్విచారణమ్. 38

ఏలయనిన, వాసనయే చిత్తము. వాసనలేకుండుటయే పరమపదము. జ్ఞానము వాసనాసమన్వితములగువానినన్నిటిని నిరాకరించి ఆత్మతత్త్వముగ పరిణతమగును. ఉపశాంతత్త్వము అచంచలము జ్ఞానస్వరూపముగనే వెలయును. ఇదియే అనుభవనిష్ఠులగువారు చెప్పునది.

ఇత్యస్యాః సంసృతే రామ పర్యన్తః సంప్రవర్తతే.
స్వయం వివేకమాత్రేణ రజ్జుసర్పభ్రమాకృతేః 39

ఓ రామచంద్రా! ఈ ప్రకారముగ రజ్జుసర్పభ్రమవలెనే వర్తించు ఈ సంసారము వివేకమాత్రముచే స్వయముగ నశించుచున్నది.

ఏకార్థాభ్యసనప్రాణరోధచేతః పరిక్షయాః
ఏకస్మిన్నేవ సంసిద్ధే సంసిద్ధ్యన్తి పరస్పరమ్. 40

ఏకతత్త్వాభ్యాసము (బ్రహ్మభావన), ప్రాణనిరోధము, మనోలయము అనువానిలో ఏ యొక్కటి సిద్ధించినను తక్కినవన్నియు సిద్ధించుచున్నవి.

తాలవృన్తస్య సంస్పన్దే శాన్తే శాన్తో యథానిలః
ప్రాణానిలపరిస్పన్దే శాన్తే శాన్తం తథా మనః 41

ఐనసకఙ్ఞను వీచుటమానిన, గాలికూడ ఆగిపోవునట్లు, ప్రాణవాయుస్పందనము నివృత్తము కాఁగా మనస్సుకూడ శాంతించుచున్నది.

ప్రాణః శరీరవిలయే ప్రయాతి వ్యోమ వాయుతామ్
యథా వాసితమేవేదం సర్వం పశ్యతి తత్ర వా. 42

సామాన్యముగ మనుజుఁడు మరణించునపుడు జరుగువిధము పైన చెప్పఁబడినది. ఇకశాప మునుబడసియో, లేక, ఛేదించబడియో, శరీరముకూలినప్పుడు ప్రాణవాయువు బాహ్యాకాశమునందలి వాయువుతోఁగూడి తద్రూపమును బొందుచున్నది. అప్పుడచట తన వాసన ననుసరించి నమస్తప్రపంచ మును గాంచును.

యథా విదేహాః పశ్యన్తి ప్రాణా వ్యోమని దేహకమ్
సమనస్కాస్తథా చారం సర్వం చానుభవన్తి తే. 43

జీవుల ప్రాణవాయువులు శరీరమును విడిచి ఆకాశమున కర్మేంద్రియాదిరహితములగును, వాసనా మయములునగు సుర, నర, పశ్వాది దేహములనెట్లు గాంచునో, అట్లే తదనురూపములగు ఆచార, వ్యవహారములనుగూడ నవి పరిలక్షించుచుందురు.

శాన్తే వాతపరిస్పన్దే యథా గన్ధః ప్రశామ్యతి
తథా శాన్తే మనః స్పన్దే శామ్యన్తి ప్రాణవాయవః. 44

గాలి వీచుట ఆగిపోయిన (పుష్పాదుల) సుగంధముకూడ కట్టుపడునట్లు, మనస్సుయొక్క స్పందము శాంతింప, ప్రాణవాయువుయొక్క చలనముకూడ కట్టుపడిపోవును.

అవినాభావినీ నిత్యం జన్తూనాం ప్రాణచేతసీ.
కుసుమామోదవన్మిశ్రే తిలతైలే ఇవ స్థితే. 45

జీవుని ప్రాణము, చిత్తము (మనస్సు) వేర్వేఱుగ నుండవు. తిలతైలములవలెను, పుష్ప, సౌరభములవలెను ఆరెండును సదాకలిసియే యుండును.

మనసః స్పన్దనం ప్రాణః ప్రాణస్య స్పన్దనం మనః.
ఏతౌ విహరతో నిత్యమన్యోన్యం రథసారథీ. 46

మనస్సుయొక్క స్పందనమే ప్రాణమున్ను, ప్రాణముయొక్క స్పందనమే మనస్సును అగు చున్నవి. ఇవి పరస్పరము రథసారథులై విహరించుచున్నవి.

ఆధారాధేయవచ్చైతావేకాభావే వినశ్యతః
కురుతశ్చ స్వనాశేన కార్యం మోక్షాఖ్యముత్తమమ్. 47

అగ్ని, ఔష్ణ్యములవలె పరస్పరము ఆధార, ఆధేయ భావమున్నట్లు, మనస్సు, ప్రాణములు కూడ ఒకదానికి మఱియొకటి ఆధారమై వెలయుచున్నవి. ఇవి పరస్పరము నాశమును బొంది మోక్ష మను ఉత్తమకార్యమును సంపాదించుచున్నవి.

ఏకతత్త్వఘనాభ్యాసాత్ప్రాణానాం శామ్యతి బలం మనః

తల్లీనత్వాత్స్వభావస్య తేన ప్రాణోఽపి శామ్యతి. 48

ఏకతత్త్వము (ఆత్మ) యొక్క దృఢాభ్యాసముచే ద్వైతవాసన బాధితమగుటచే మనస్సు పూర్ణముగ శమించును. అప్పుడు మనోఽంతర్గతమగు ప్రాణముకూడ శమించుచున్నది.

విచార్య యదనన్తాత్మతత్త్వం తన్మయతాం నయ
మనస్తత్తల్లయేన తదేవ భవతి స్థిరమ్. 49

ఓ రామచంద్రా ! నీవు (తత్త్వ) విచారణ నాశ్రయించి, అనంతమగు ఆత్మతత్త్వమున మనస్సును తన్మయమగునట్లు ఒనర్పుము. మనస్సు ఆ ఆత్మతత్త్వమున లయమొంది ఆత్మయే అయి స్థిరత్వమును బొందును.

యద్వేవాతితరాం శ్రేయోఽనుపలమ్భోపలమ్భయోః
ద్వయోరప్యసతోస్తత్ర శేషే వాపి స్థిరో భవ. 50

లేక, అత్యంత శ్రేయోదాయకమును, అజ్ఞానమున్ను అజ్ఞానబాధకమగు బ్రహ్మాకారవృత్తియున్ను (అను ఈ రెండును) కూడ నివృత్తములు కాగా శేషించునదియగు చిన్మాత్రమందు ప్రాణధారణ యొనర్చి స్థిరుడవు కమ్ము.

ఏకస్మిన్సుదృఢే తత్త్వే తావద్భావం విభావయేత్
భావాభావత్వమాయాతి స్వభ్యాసాద్యావదాతతమ్. 51

ఇట్లెంతవఱకు ఏకతత్త్వభావనావృత్తి ధారయు చుగ సాక్షాత్కారమువలన వినష్టమై, అభావత్వము పొందకుండునో, అంతవఱకు ఏక (ఆత్మ) తత్త్వాభ్యాసము నొనర్చుచుండుము.

ప్రత్యాహారవతాం చేతః స్వయం భోగ్యక్షయాదివ
విలీయతే సహ ప్రాణైః పరమేవావశిష్యతే. 52

ఆహారమును గైకొనకున్న శరీరము క్షీణించునట్లు ప్రత్యాహారపరాయణులగు వారికిగూడ నిర్వికల్పసమాధియందు మనఃప్రాణముల విలయము సంభవించును. అప్పుడు పరమవస్తువొక్కటియే శేషించును.

యదేకతానం భవతి చేతస్తద్భవతి క్షణాత్
శాన్తాశేషవిశేషౌఘం చిరాభ్యాసస్వభావతః 53

ధారణాదులవలన మనస్సును ఏకాగ్రమొనర్ప అయ్యది బాహ్యవికారములను వీడి ధ్యానలక్ష్యమగు ఏకతత్త్వముగనే నిర్వికల్పసమాధియందు పరిణమించును. ఇది దీర్ఘకాల మభ్యసించినగాని సంభవింపదు.

అవిద్యేయం తు నాస్తీతి బుద్ధ్వా యుక్తియుతం ధియా
జ్ఞానాదేవ పరావాప్తిస్తదభ్యాసస్తతః పరమ్. 54

ఈ ద్వైతము అవిద్యారూపమైయున్నది. ఆ అవిద్యయో లేనిదేయగును. పరతత్త్వము (ఆత్మ) జ్ఞానముచేతనే సంప్రాప్తించును. అని యిట్లు శాస్త్రీయ యుక్తియుక్తబుద్ధిచే నెఱిగి ధారణాధ్యానాదులద్వారా జ్ఞానము నభ్యసింపవలయుచున్నను.

చిత్తే శాన్తే శామ్యతీయం సంసారమృగతృష్ణికా
జరాముపగతే మేఘే మిహికా తన్మయీ యథా. 55

శరత్కాలమున మేఘములు తొలఁగిపోవ, దానినుండి కలుగు మంచుకూడ తొలఁగి పోవునట్లు, మనస్సు శాంతించిన (తద్వికల్పమగు) సంసారమృగతృష్ణికకూడ ఉపశమించును.

చిత్తమాత్రమవిద్యేతి కురుతే నైవ తత్క్షయమ్
తద్రూపం రామ చిత్తాత్మా నాభావో హి పరం పదమ్. 56

ఓ రామచంద్రా! చిత్తమే అవిద్య; అందువలన (తత్త్వ) విచారణ నాశ్రయించి మనస్సును బ్రహ్మాకారముగ పరిణతమొనర్చి ఆమనస్సువలననే చిత్తమును లయమొనర్పుము.

ముహూర్తమేవ నిర్వాణం యది చేతః పరే పదే
తత్తత్పరిణతం విద్ధి తత్త్రైవాస్వాదమాగతమ్. 57

మనస్సు పరమపదమున ముహూర్తకాలము విశ్రాంతినొందినను బ్రహ్మాకారముగ పరిణతమగును. దానిచే మనస్సు నిరతిశయమగు ఆనందాస్వాదమును బొంది మరల లేవనిచ్ఛగొనదు.

యది సాంఖ్యేన విశ్రాన్తం చేతో యోగేన వాపి తే
క్షణం తత్సత్వతాం యాతం న భూయ ఇహ జాయతే. 58

నీ మనస్సు సాంఖ్యము ననుసరించిగాని లేక యోగమునను సరించిగాని విశ్రాంతినొంది క్షణమైనను ఆత్మతత్త్వముతో ఐక్యమును బొందియుండిన, మరల ఉత్పన్నముకాదని గ్రహింపుము.

చేతో విగలితావిద్యం సత్వశబ్దేన కథ్యతే
దగ్ధసంసారబీజం తన్న దదాత్యన్తరం పునః. 59

అవిద్య తొలఁగిన చిత్తమే సత్త్వమని చెప్పఁబడుచున్నది. అది సంసారబీజమును దగ్ధమొనర్చి అంకురోత్పాదనాశక్తిని వినష్టమొనర్చుచున్నది. అది ఉదయించిన నిఁక బ్రహ్మవిస్మృతి ఘటిల్లదు.

కశ్చిద్విగలితావిద్యః సత్వస్థః శాన్తవాసనః
పరం శూన్యోపమం సద్యో జ్యోతిః పశ్యతి శామ్యతి. 60

అట్టి సత్త్వముదయించిన వారరుదు. ఏమహాత్ముఁడు సత్త్వభావమును బొందునో, అతని అవిద్యతొలఁగి వాసనాబీజములు విచ్ఛిన్నములగుచున్నవి. అతఁడు, అజ్ఞులచే అసంభవమని యెంచఁబడి శూన్యముగా తలఁపఁబడునదియు, ప్రాజ్ఞులచే పరమజ్యోతియని ఎంచఁబడునదియునగు దానిని (ఆత్మను) వెంటనేగాంచి శాంతిని బొందును.

విగలితాత్మపదం విగలన్మనః సుభగ సత్వమితీహ హి కథ్యతే
న పునరేతి కలామలినం పదం కనకతామివ తామ్రముపాగతమ్. 61

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే ప్రాణమనః సంయోగవిచారణం నామైకోనసప్తతితమః సర్గః ॥69॥

సౌభాగ్యశాలుఁడవగు రామచంద్రా! నేను చెప్పిన త్రివిధోపాయముల నాశ్రయించి పొందఁబడు జీవన్ముక్తస్థితియందు జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తులను అవస్థలును, భ్రాంతియును, దాని బీజములును, మనస్సునుగూడ నశింప దగ్ధపటమువలెను సత్త్వమాత్రమే మిగులును. వాసనాబీజములు లేకుండుటవలన నయ్యది రాగద్వేషాదులకు లోనై సంసారకారణముకాఁజాలదు. స్పర్శవేదివలన బంగారముగ మార్చఁబడిన రాగివలె ఈ సత్త్వము మరల కళంకమును బొందదు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
జీవటోపాఖ్యానమున ప్రాణమనస్సంయోగ విచారమను
అఱువది తొమ్మిదవ సర్గము ॥ 69 ॥

జీవటోపాఖ్యానము సమాప్తము.

బేతాళోపాఖ్యానము.

సప్తతితమః సర్గః

[మాయాభ్రాన్త్యవసానే చిదాత్మపరిశుద్ధయే
వేతాలరాజ సంవాద కథోదాహ్రియతే శుభా.

మాయాభ్రాంతి తొలఁగుటకును, చిదాత్మ పరిశుద్ధికొఱకును శుభకరమైనట్టి బేతాళరాజ సంవాదమను కథ యిచట నుపహరింపఁబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

జీవోఽజీవో భవత్యాశు యాతి చిత్తమచిత్తతామ్
విచారాదిత్యవిద్యాన్తో మోక్ష ఇత్యభిధీయతే. 1

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు.— ఓరామచంద్రా! తత్త్వవిచారణచే జ్ఞానోదయమైనకాఁగా జీవభ్రాంతియును, చిత్తకల్పనలును శాంతించును. అప్పుడు జీవుఁడుగాని, చిత్తమనునదిగాని మిగులవు, విచారణ యొక్కటియే అవిద్యానాశమును కార్యమునకు కారణమగుచున్నది ఇదియే మోక్షమనికూడ చెప్పఁబడుచున్నది. విచారణ యొక్కటియే జ్ఞానోదయపర్యంత మాశ్రయింపఁదగిన ఉపాయమని భావము.

మృగతృష్ణాజలమివ మనోఽహన్త్వాది దృశ్యతే
అసదేవ మనాగేవ తద్విచారాత్ప్రలీయతే. 2

మనస్సు అహంకారము మున్నగునవి ఎండమావులందలి నీటివలె ఉనికి లేనివి. ఇవి భ్రమవలననే తోఁచుచున్నవి. ఒకించుక విచారణ మొనర్చిన అవి లయమును బొందునవై యున్నవి.

సంసృతిస్వప్నవిభ్రాన్తౌ వేతాలోదాహృతానిమాన్
ప్రశ్నాన్నాకర్ణయ శుభాన్ప్రసఙ్గాత్స్మృతిమాగతాన్. 3

ఈ సంసార - స్వప్న - విభ్రమమును గురించి బేతాళుడొకడు కొన్ని ప్రశ్నలను అడిగి యున్నాడు. అవి ప్రసంగక్రమమున నాకు జ్ఞప్తికి వచ్చినవి. ఆ శుభకరములగు ప్రశ్నలను వినుము.

అస్తి విన్ధ్యమహాటవ్యాం వేతాలో విపులాకృతిః
స కించిన్మణ్డలం గర్వాదాజగమ జిఘాంసయా. 4

వింధ్యపర్వతమందలి మహారణ్యమున విశాలకాయుడగు బేతాళుడొకడుండెను. ఆతనికి అజ్ఞులయెడల అనాదరయుండుటచేసి వారిని చంప నిశ్చయించి ఒకపుడొక నగరమున కరిగెను.

స వేతాలోఽవసత్పూర్వం కస్మింశ్చిత్సజ్జనాస్పదే
బహుబల్యుపహారేణ నిత్యతృప్తతయా సుఖీ. 5

ఆ బేతాళుడు సజ్జనుడగు ఒకరాజుచే పాలింపబడు దేశమున కరిగెను. ఆ దేశమందలి కిరాతరాజ్యము నాతడు తననివాసముగ నొనర్చుకొనెను. ఆ కిరాతరాజొసగు బలులచే నిత్యతృప్తుడై చలనములేని సమాధిసుఖమున నాతడు కాలముగడపసాగెను.

నిర్నిమిత్తం నిరాగస్కం పురోఽప్యభ్యాగతం న సః
క్షుధితోఽపి నరం హన్తి సన్తో హి న్యాయదర్శకాః. 6

ఆ బేతాళుడు క్షుధార్తుడైనను నిష్కారణముగ నిరపరాధులగువారి నెవ్వరిని వారెదుటబడినను చంపకుండును. సజ్జనులు న్యాయదర్శనులై యుందురుగదా!

స కాలేనాటవీగేహో జగామ నగరాన్తరమ్
న్యాయయుక్త్యా జనం భోక్తుం క్షుధా సమభిచోదితః. 7

కాలక్రమమున అతని కచట వధార్హులగువారు దొరకకుండుటచే మఱియొక నగరమును చేరుకొనెను. క్షుత్ప్రేరితుడై అతడు న్యాయమును యుక్తియుక్తమునునగు ఆహారము నన్వేషించి భుజింపగోరెను.

తత్ర ప్రాప స భూపాలం రాత్రిచర్యావినిర్గతమ్
తమాహ ఘనఘోరేణ శబ్దేనోగ్రనిశాచరః. 8

అచ్చటి రాజు దుష్టులను చోరులను బట్టుకొన నిశాకాలమున పరిభ్రమించుచుండెను. ఉగ్రనిశాచరుడగు బేతాళుడతనిని గాంచి మేఘమువలె గర్జించుచు నిట్లు పలికెను.

వేతాల ఉవాచః—

రాజన్ లబ్ధోఽసి భీమేన వేతాలేన మయాధునా
క్వ గచ్ఛసి వినష్టోఽసి భవ భోజనమద్య మే. 9

బేతాళుడు:—రాజా! భయంకర స్వభావుడనగు బేతాళుడను నేను. నేడు నీవు నాకు దొఱకితివి. ఇక నెచటికి అరుగగలవు? నీకు వినాశము తప్పదు. నాకు భోజనము కమ్ము.

రాజోవాచః—

హే రాత్రిచర సిర్న్యాయ్యం మాం చేదత్సి బలాదిహ

తత్తే సహస్రధా మూర్ధా స్ఫుటిష్యతి న సంశయః 10

రాజు:— రాత్రించరా! అన్యాయముగను, బలవంతముగను నన్ను నీవు భక్షించిన నీశిరము నిస్సంశయముగ వేయి వ్రక్కలు కాఁగలదు.

వేతాల ఉవాచ:—

న త్వామద్మ్యహమన్యాయం న్యాయోఽయం హి మయోచ్యతే
రాజాసి సకలాశాశ్చ పూరణీయాస్త్వయార్థినామ్. 11

బేతాళుఁడు:— నేను న్యాయపూర్వకముగ నిన్ను భక్షింపఁగోరుచున్నాడనో అన్యాయముగ భక్షింపఁగోరు చున్నానో వచించెదను. (వినుము) నీవు రాజువు. ధర్మశాస్త్రానుసారము అర్థుల వాంఛలఁదీర్చుట నీకు కర్తవ్యము.

మమైతామర్థితాం రాజన్సంభావ్యార్థాం ప్రపూరయ
ప్రశ్నానిమాన్మయోక్తాం స్త్వం సమ్యగాఖ్యాతుమర్హసి. 12

రాజా! సంభావ్యమగు నాయీకోర్కెను తీర్చుము. నేనడుగు ఈప్రశ్నలకు సరియగు ప్రత్యుత్తర మొసంగుము. (అజ్ఞుఁడవైనచో నీవు వధార్హుఁడవు. విజ్ఞుఁడవైనచో నిరపరాధివి. వ్యర్థముగ నితరుల జంపు ప్రవృత్తి నాకు లేదని భావము.)

కస్య సూర్యస్య రశ్మీనాం బ్రహ్మాణ్డాన్యణవః కృశాః
కస్మిన్స్ఫురన్తి పవనే మహాగగనరేణవః. 13

ఈ బ్రహ్మాండములు ఏ సూర్యుని రశ్మియొక్క సూక్ష్మపరమాణువులు, మహాగగన (ఆకాశ) రేణువులు ఏవాయువున స్ఫురించుచున్నవి?

స్వప్నాత్స్వప్నాన్తరం గచ్ఛన్బిభ్రతి శోఽథ సహస్రశః
త్యజన్న త్యజతి స్వచ్ఛం కః స్వరూపం ప్రభాస్వరమ్. 14

స్వప్నమునుండి స్వప్నాంతరములకరుగుచు శతసహస్రములగు స్వప్నములను బొందుచు, వానిని త్యజించుచున్నను ఎవడు తననిర్మల ప్రకాశస్వరూపమును త్యజింపకయున్నాడు?

రమ్భాస్తమ్భో యథా పత్రమాత్రమేవం పునఃపునః
అన్తరన్తస్తథాన్తశ్చ తథా కోఽణు. స ఏవ హి. 15

అరటిపట్టును విప్పుచుపోగా లోలోపల దొప్పలు మాత్రమేయుండును. అట్లే పైనచెప్పిన స్వప్న స్వప్నాంతరము లందంతటను లోలోపల అతఁడే మెలయునట్టి అణుస్వరూపుఁడెవఁడు!

బ్రహ్మాణ్డాకాశభూతౌఘు సూర్యమణ్డల మేరవః
అపరిత్యజతోఽణుత్వం కస్యాణోః పరమాణవః. 16

విశాలమగు ఆకాశము భూతసమూహముల కాధారమగు బ్రహ్మాండములు సూర్యమండలము, మేరుపర్వతము మున్నగునవి అత్యంతమహత్స్వరూపముచే, ప్రసిద్ధినిగాంచియున్నవి. కాని ఇవి ఏ అణువు అంశముకంటెను అణువులైయున్నవి. అతఁడెవఁడు?

కస్యానవయవస్యైవ పరమాణుమహాగిరేః
శిలాన్తర్నిబిడైకాన్తరూపమజ్జా జగత్త్రయీ. 17

ఏ నిరవయవ పురుషుని అల్పాంశమును కూడ శిలలు పర్వతమునుకూడి దానికి అస్తిత్వమును కల్పించునట్లు జగత్రయమునకు సారభూతమై ఆస్తిత్వమును కల్పించుచున్నదో, అతఁడెవడు.

ఇతి కథయసి చేన్న మే దురాత్మం స్తదిహ నిగీర్య భవన్తమాత్మఘాతిన్
ఫలమివ తవ మణ్డలం గ్రసేయం ప్రసభముపేత్య జగత్యథా కృతాన్తః. 18

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తేమోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే వేతాలప్రశ్నో నామ సప్తతితమః సర్గః ॥ 70 ॥

ఈ అణుప్రశ్నలకును ప్రత్యుత్తరమొసఁగనిచో, ఆత్మఘాతివియును, దేహాత్మ బుద్ధిగారును నగుదువుగనుక అట్టి నిన్ను, నీరాజ్యమండలి ప్రజల నంపతిని యముడు జగత్తులను మ్రింగునట్లు మ్రింగినై చెదను.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున బేతాళోపాఖ్యానమున బేతాళప్రశ్నమను డెబ్బదవ సర్గము ॥ 70 ॥

ఏకసప్తతితమః సర్గః

[ఆద్యప్రశ్న సమాధానం విస్తరేణాత్ర వర్ణ్యతే
అనన్తకోటి బ్రహ్మాణ్డ ఫలవృక్షాది కల్పనైః

అనంతకోటి బ్రహ్మాండములను ఫలవృక్షములతోఁబోల్చి ప్రథమప్రశ్నయొక్క ప్రత్యుత్తర మీసర్గమున విశదముగ వివరింపఁబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్తవతి వేతాలే వక్తుం ప్రశ్నాన్విహస్య సః
ఉవాచ వచనం రాజా దన్తాంశుధవలామ్బరః. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! బేతాళుఁడిట్లు పలుక రాజు నవ్వి ఆ ప్రశ్నలకు సమాధానమీయఁదొడఁగెను. అతఁడు నవ్వునపు డాతని దంతకిరణములు దీప్తిచే ఆకాశమున్ను, ఆ తఁడు ధరించిన వస్త్రములున్ను సముజ్జ్వలములయ్యెను.

రాజోవాచ:—

అస్తి కదాచిచ్చేదం హి బ్రహ్మాణ్డమజరం ఫలమ్
ఉత్తరోత్తరం దశగుణభూతత్వక్పరివేష్టితమ్. 2

రాజు.— భేతాళా! నీకును, నాకును ఆ త్రయభూతమగు బ్రహ్మాండమను ఫలమొకటి గలదు. అజ్ఞసృష్టి కయ్యది అజరము (స్థిరము) అది ఉత్తరోత్తరము పదిరెట్లుగ పెరుగు జలాది ఆవరణములతోఁగూడియున్నది.*

తాదృశానాం సహస్రాణి ఫలాని యత్ర సన్తి హి
అత్యుచ్చైస్తాదృశీ శాఖా విపులా చలపల్లవా. 3

అట్టివేయగు వేలకొలఁది ఫలములతోఁగూడినదియును, కదలుచున్న (కల్పనలను) చిగుళ్లతో నిండినదియు, మిగుల ఎత్తున నున్నదియునగు కొమ్మ యొకటి గలదు.

తాదృశానాం సహస్రాణి శాఖానాం యత్ర సంత్యథ
తాదృశోఽస్తి మహావృక్షో దుర్లక్ష్యో విపులాకృతిః. 4

అట్టి శాఖలు వేలకొలఁదిగగల మహావృక్షమొకటి గలదు. అది విశాలముగ వ్యాపించి దుర్నిరీక్ష్యమై యొప్పుచున్నది.

తాదృశానాం సహస్రాణి యత్ర సన్తి మహీరుహామ్
తాదృశం వనమత్యుచ్చైరనన్తతరుగుల్మకమ్. 5

అట్టివేయగు వృక్షములు వేలకొలఁదిగనున్న అరణ్యమొకటి గలదు. అది యెత్తగు పాదలచే మిక్కుటముగ వ్యాపింపఁబడియున్నది.

తాదృశానాం సహస్రాణి వనానాం యత్ర సన్త్యథ
తాదృగస్తి బృహచ్ఛృఙ్గమత్యుచ్చైర్భరితాకృతి. 6

అట్టివేయగు అరణ్య సమూహములతో నిండినదియును, మహోన్నతమునునగు పర్వతమొకటి గలదు.

తాదృశానాం సహస్రాణి శృఙ్గాణాం యత్ర సన్త్యథ
తాదృశోఽస్త్యతి విస్తీర్ణో దేశో విపులకోటరః. 7

అట్టి పర్వతపంక్తికి ఆకరమగు విశాల దేశమొకటిగలదు. అయ్యది విశాలకోటరము

తాదృశానాం సహస్రాణి దేశానాం యత్ర సన్త్యథ
తాదృగస్తి బృహద్ద్వీపం మహాహ్రాదనదీయుతమ్. 8

అట్టివేయగు పెక్కుదేశములకు తావగు మహాద్వీప మొకటిగలదు. అందు విచిత్రములగు

---

* (1) ఇట్టివేయగు బ్రహ్మాండ సహస్రములనున్న పంచీకృతమహాభూతములు (2) తదంతర్గతమగు గంధతన్మాత్ర (3) అట్టివేయగు రూపరసశబ్దస్పర్శతన్మాత్రలు (7) హిరణ్యగర్భుని మనస్సు (8) భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలముల వెలయు తన్మాత్రసమూహములు (9) కల్పసంజ్ఞచే వ్యవహరింపబడు కాలము (10) బ్రహ్మవిష్ణురుద్రుల ఆయుష్కాలము (13) కాలాత్మకులగు ఆ మువ్వురు (14) అనంతకోటి సంఖ్యాకులగు త్రిమూర్తుల వ్యవహారప్రవర్తనా కారణమగు మాయాశబలితబ్రహ్మము అను నీ పదునాలుగు పదార్థములు ఫలశాఖాదిరూపమున వర్ణింపఁబడుచున్నవని గ్రహింపనగును.

నానారూపములతో నొప్పుచు, అవిర్భూతములును, అనావిర్భూతములునునగు ప్రవాహ పరంపరలతో నొప్పు గొప్ప నదులున్ను, సరస్సులున్ను గలవు.

తాదృశానాం సహస్రాణి ద్వీపానాం యత్ర సన్త్యథ
తాదృగస్తి మహాపీఠం విచిత్రరచనాన్వితమ్. 9

అట్టివేయగు పెక్కుద్వీపములకు నెలవగు మహాపీఠమొకటిగలదు. అది విచిత్రరచనాసమన్వితము.

తాదృశానాం సహస్రాణి పృథ్వీనాం యత్ర సన్త్యథ
తాదృగస్తి మహాస్ఫారం మహాభువనడమ్బరమ్ 10

అట్టివేయగు పెక్కుపీఠములతోఁగూడిన పృథివితో అనంతముగ విస్తరించిన మహాలోక మొకటి గలదు.

తాదృశానాం సహస్రాణి జగతాం యత్ర సన్త్యథ
తాదృగస్తి మహాచ్ఛాణ్డం చణ్డమమ్బరపీఠవత్. 11

అట్టివేయగు పెక్కు మహాలోకములతోఁగూడి ఆకాశపీఠమునలె భయంకరమగు మహాండ మొకటి గలదు.

తాదృశానాం సహస్రాణి యత్రాణ్డాని కరణ్డకాః
తాదృశోఽస్తి గతస్పన్దో విపులామ్బుధిశ్చ సాగరః 12

అట్టివేయగు మహాండసహస్రములకు ఆధారమనఁదగు సాగరమొకటి గలదు. అది స్పంద రహితమును, విపులజలరాశికి నిలయమునునై యున్నది.

తాదృక్సాగరలక్షాణి తరఙ్గో యత్ర పేలవః
తాదృశః స్వవిలాసాత్మా నిర్మలోఽస్తి మహార్ణవః. 13

ఆత్మవిలాసమయమగు మహార్ణవమొకటి గలదు. పైనజెప్పఁబడిన సాగరముల సమూహము దానియందు చిఱుతరంగములవలె నొప్పుచున్నవి.

తాదృగబ్ధిసహస్రాణి యస్యోదరజలాన్యథ
తాదృశోఽస్తి పుమాన్కశ్చిదత్యుచ్చైర్భరితాకృతిః. 14

అట్టి మహార్ణవములే ఉదరజలము (పొట్టయందలి నీరు)గ గల మహాపురుషుఁడొకఁడు కలఁడు. ఆతఁడు సర్వవ్యాపియు, మహోన్నతుఁడునై వెలయుచున్నాఁడు. (ఆతఁడే విష్ణువు.)

తాదృశానాం నృణాం లక్షైర్యస్య మాలోరసి స్థితా
ప్రధానం సర్వసత్త్వానాం తాదృశోఽస్తి పరః పుమాన్. 15

అట్టి వేలకొలఁది మహాపురుషులు మాలలై వక్షఃస్థలమున నొప్పారు పరమపురుషుఁ డొకఁడు కలఁడు. (ఆతఁడే రుద్రుఁడు.)

తాదృశానాం సహస్రాణి పురుషాణాం మహాత్మనామ్

స్ఫురన్తి మణ్డలే యస్య స్వతనూరుహాజాలవత్. 16
తాదృశోఽస్తి మహాదిత్యః శతమన్యాసు దృష్టిషు
యా ఏతాః కలనాః సర్వాస్తా ఏతాస్తస్య దీప్తయః 17

అట్టి వేలకొలఁది పరమపురుషులు ఏమండలమునుండి రోమములవలె అనాయాసముగ వెలువడుచున్నారో, అట్టి మహాసూర్యుఁడొకఁడు కలఁడు. సర్వప్రాణులకు ప్రత్యక్షములగు బ్రహ్మాండ రుద్రాది కల్పనలన్నియును అతని దీప్తులై యున్నవి.

అస్యాదిత్యస్య దీప్తీనాం బ్రహ్మాణ్డాస్త్రసరేణవః
మయా చిత్సూర్య ఇత్యుక్తః సర్వమేతత్తపత్యసౌ. 18

దృశ్యమానమగు ఈ బ్రహ్మాండమంతయు ఆ సూర్యుని కాంతియందలి త్రసరేణుమాత్రమే అయియున్నది. చిదాత్మయే ఆసూర్యుఁడు-ఈ ప్రకారముగ నీ వడిగిన ప్రశ్నకు నేను ప్రత్యుత్తరమొసగితిని. ఆ సూర్యుఁడే జగత్తంతటికిని వెలుగును, వేడిని ఒసంగుచున్నాఁడు.

విజ్ఞానాత్మైవ పరమో భాస్కరో భావితాశయః
ఇమే యే భువనాభోగాస్తస్యైవ త్రసరేణవః. 19

విజ్ఞానమే ఆ సూర్యుని ఆత్మ. జగత్తును ప్రకాశింపఁజేయుటయే ఆతని పవిత్రకర్తవ్యము. విశాలములగు బ్రహ్మాండము లాతని తేజస్సునందలి త్రసరేణువులు మాత్రమే అయియున్నవి.

విజ్ఞానపరమార్కస్య భాసా భాన్తి భవన్తి చ
ఇమా జగదహర్లక్ష్మ్యః క్వచిల్లక్ష్మ్యోర్కవేరివ. 20

సూర్యకిరణములచే ఈజగత్తు శోభించునట్లు ఆ విజ్ఞానసూర్యుని కాంతివలన జగత్తులనఁబడు దినలక్ష్ములు శోభించుచు, ప్రకాశమునందుచు, సత్తను బడయుచు నున్నవి.

విజ్ఞానమాత్రకచితాత్మని జన్తుజాతే త్రైలోక్యమణ్డపముకురవికాసభాజి.
చిజ్జన్మరోర్భువనసంభ్రమతావలేఖాఃసనీహారే నహి మనాగపి శాన్తమాస్వ. 21

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే వేతాలప్రథమప్రశ్నోత్తరవర్ణనం నామైకసప్తతితమః సర్గః ॥ 71 ॥

ఓయీ బేతాళుఁడా! ఆ బ్రహ్మమే త్రిలోకములను మంటపములందు వెలయు మణి. ఈమహాసూర్యుని పారమార్థిక తత్త్వమగు ఆత్మ ఉత్తమాధికారులకు అఖండాకార రూపమున ప్రత్యక్షమగుచున్నది. అనధికారులకు అస్ఫుటమగు ఆప్రత్యగాత్మయందు అగ్నియందు స్ఫులింగములవలె జీవ, జగత్తులు వేలుగ తోచుచు కర్తృత్వ భోక్తృత్వాది అనంత విభ్రమములకు లోనగుచున్నవి. కాని పరమార్థదృష్టియందు ఇవేమియును ఒకింతైనను లేవు అందువలన నీవు ప్రశ్నాడంబరమును వీడి శాంతుఁడవై వెలయుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున బేతాళప్రథమ ప్రశ్నఉత్తర వర్ణనమను డెబ్బదియొకటవ సర్గము ॥71॥

ద్విసప్తతితమః సర్గః

[ఇహావశిష్ట ప్రశ్నానాం షణ్ణాం నాముత్తరం క్రమాత్
వేతాలాయాప్రమత్తాయ రాజా సమ్యగుదీర్యతే.

మిగిలిన ఐదుప్రశ్నలకు రాజు ప్రత్యుత్తర మొసగుటయు, బేతాళుడు సావధాన చిత్తుడై వినుటయు నిచట వర్ణింపఁబడుచున్నది.]

శ్రీరాజోవాచ:—

కాలసత్తా నభఃసత్తా స్పన్దసత్తా చ చిన్మయీ
శుద్ధచేతనసత్తా చ సర్వమిత్యాది పావనమ్ 1
పరమాత్మమహానాపూరజః స్ఫురతి చఞ్చలమ్
కుసుమాఙ్గ ఇవామోదస్తదత్రూపకం స్వతః. 2

రాజు:— ఓ బేతాళుఁడా ! కాలసత్త అనగా మహాకాలుఁడనబడు చైతన్య సహితమాయాకాశసత్త, స్పందసత్త అనగా క్రియాశక్తిప్రధానమగు సూత్రాత్మక ఆకాశసత్త, చిన్మయసత్త, దానికంటె నికృష్టమగు చిదాభాససత్త మున్నగు నవన్నియును అత్యంతసూక్ష్మ పదార్థములగుటవలన రజము (ధూళి) అని చెప్పబడుచున్నవి. ఈ రేణువులే పరమాత్మయను వాయువుచే లేచుచు వివిధములగు వికారములను గల్పించుచున్నవి. పరమాత్మయే అన్నిట వెలయు సత్తయైయుండ అందు కాలాది సత్తలు స్ఫురించుచున్నవి. అను ఆధార-ఆధేయ వ్యపదేశ మెటనుండి వచ్చినది అని సందేహింపవలదు. ఏలయనగా, పుష్పమే స్వశరీరము, సౌరభము అను భేదముల గల్పించుకొని తనయందే కల్పితమగు గంధమునకు ఆధేయమై వెలయుచుండు నట్లు పరమార్థసత్తయే కాలాదిసత్తల భేదములను తనయందు కల్పించుకొని వానికాధారమై వెలయుచున్నది. (ఇది రెండవప్రశ్న కుత్తరము)

జగదాఖ్యే మహాస్వప్నే స్వప్నాత్స్వప్నాన్తరం వ్రజత్
రూపం త్యజతి నోవాన్తం బ్రహ్మాశాన్తస్వబృంహణమ్ 3

ఈజగత్తు అను మహాస్వప్నమున బ్రహ్మమే ఒకస్వప్నము నుండి మఱియొక స్వప్నమున కరుగుచుండియు వికారమును బొందకున్నది. అది స్వప్నమను దోషమున కళంకితముకాక నిస్సంగమగు జ్యోతిరూపమున నాకేవిధముగ ప్రకాశించుచున్నది. మఱియు శాంతినే వెలుపరించుచు వెలయుచున్నది. (ఇది మూడవ ప్రశ్నకు సమాధానము.)

రమ్భాస్తమ్భో యథాపత్రమాత్రమేవాన్తరాన్తరమ్
అన్తరస్తస్తథేదం హి విశ్వం బ్రహ్మ వివర్త్యపి. 4

అరఁటిబోదె లోలోపల ఆకులతోఁ గూడుకొనియే స్తంభాకృతిని వహించునట్లు ఈ విశ్వమునందలి అంతరాంతర ప్రదేశములందు బ్రహ్మమే వివర్తితమై యున్నది. దాని అణువులే ఎల్లెడల వెలయుచున్నవి.

సద్బ్రహ్మాత్మాదిభిః శబ్దైర్య దేతాభిర్విగీయతే
శూన్యమవ్యపదేశం తేన తత్కించిచ్చ కించన. 5

వివర్తితమగు ఈ జగద్విస్తృతికి సత్తయగుట వలననే బ్రహ్మవస్తువు సద్బ్రహ్మ, ఆత్మ మున్నగు నామములచే పేర్కొనఁబడుచున్నది. కాని వాస్తవముగ దానికట్టి వ్యపదేశము (నామము) లేదు. అది ఇట్టిదని చెప్పఁజాలము. సర్వధర్మశూన్యమగుటవలన ఘట్యాది (పదార్థ) శూన్య వస్తువు. (బుద్ధిగ్రాహ్యవస్తువులందు) అది యేదియును కాదు. మఱియు, దానియందేవియును లేవు

యా యా విభావ్యతే సత్తా సా సానుభవనిర్మితాన్
రమ్యా స్తంభవదేతా వచ్చిన్మాత్రమమలం తతమ్. 6

పటము (వస్త్రము) నందుండు పటసత్త తంతుసత్తయందును, తంతుసత్త కార్పాస (దూది) సత్తయందును, కార్పాససత్త ఫలసత్తయందును, ఫలసత్త వృక్షసత్తయందును, వృక్షసత్త బీజసత్తయందును, బీజసత్త మృజ్జలాది సత్తయందును, పర్యవసించుచున్నది. ఇట్టిక్రమముచే, ఏయేసత్త భావింపఁబడుచున్నదో, ఆయాసత్త తత్తదనుభవ కల్పితములగు ఆకృతులను వీడి కదళీస్తంభమువలె తత్తదనుభవ రూపమగు చిన్మాత్రముగ పర్యవసించుచున్నది. అట్టి నిర్మలమగు చిద్వస్తువే ఈ జగద్రూపముగ వ్యాపించియున్నదని గ్రహింపుము

సూక్ష్మత్వాదప్యలభ్యత్వాత్పరమాత్మా పరోఽణుకః
అనన్తత్వాదసావేవ ప్రాప్తో మేర్వాదిమూలతామ్. 7

ఈ పరమాత్మయే సూక్ష్మమును, అలభ్యమును నగుటవలన పరమాణువనియు, అనంతగుణ విశిష్టమగుటచే మేర్వాదులకుగూడ ఆధారమనియు చెప్పఁబడుచున్నది. (ఇది నాల్గవప్రశ్నకు ప్రత్యుత్తరము.)

అణోరప్యత్యనన్తస్య పుంసోఽస్య జగదాద్యపి
పరమాణువదాభాతి ప్రతీతత్వాదరూపవత్. 8

బ్రహ్మాండాదులతోఁ గూడిన జగత్తంతయు అణువగు ఆ అనంతపురుషుని అంశాణువు. ఈ బ్రహ్మాండాదులు తమకంటె సూక్ష్మతరములగు చిత్కణములందు పరిచ్ఛిన్నములై యుండుటవలన స్వప్నదృష్టములగు బ్రహ్మాండాదులవలె స్వరూపవిహీనములు. (పరిచ్ఛిన్నములగునవన్నియు మిథ్యయే). స్వప్నమున సూక్ష్మనాడులందు తోఁచు కల్పితపదార్థ పరమాణువులవంటివే ఇవి. (ఇది ఐదవ ప్రశ్నకు సమాధానము.)

పరోఽణుశేషోఽలభ్యత్వా త్పూరకత్వాన్మహాగిరిః
సర్వావయవరూపోఽపి నిరస్తావయవః పుమాన్. 9

ఈ బ్రహ్మమే శ్రోత్రాదీంద్రియములకు అగోచరమగుటవలన పరమాణువనియు, సర్వవ్యాపి యగుటవలన మహాపర్వతమనియు చెప్పఁబడుచున్నది. అధ్యాత్మోపదృష్టికి ఇత్యాది మూర్తామూర్త పదార్థ

ములకన్నిటినికి అవయవియు, అపవాదదృష్టికి నిరవయవమున్ను అగుచు సర్వవ్యాపకమై నెగడుచున్నది.

అస్య వై జ్ఞప్తిమాత్రస్య మజ్జామాత్రం జగత్త్రయీ
విజ్ఞానమాత్ర మధ్యం హి సాధో విద్ధి జగత్త్రయమ్. 10

సాధూ! జగత్త్రయము ఆవిజ్ఞానస్వరూపుని సారమై, ఆతనియందే వెలయుచున్నది. ఈ విషయము శ్రుతి ప్రసిద్ధమైయున్నదని గ్రహింపుము. (ఇది అఱవప్రశ్నకు సమాధానము.)

విజ్ఞానమాత్ర కలనాకలితం జగన్తి
శాన్తస్వభావ సుకుమారమనన్తరూపమ్
వేతాల బాలక పదం శదలఙ్ఘనీయ
మేవం స్వయం సమనుభావయ శాన్తమాస్స్వ 11

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే వేతాలప్రశ్నభేదో నామ ద్విసప్తతితమః సర్గః ॥ 72 ॥

బేతాళా! బాలకా! జగత్త్రయము ఆవిజ్ఞానమాత్రుని ప్రకాశ కాశలమగు ఆత్మవిజ్ఞాన స్వరూపమని గ్రహింపుము. నిన్నుబోలు వ్యర్థ లిద్దానిని వినిష్టమొనర్పఁజాలరు. కనుక నీవు నాయుపదేశము ననుసరించి, అనుభవపథమున సధిరోహించి గర్వమునువీడి శాంతింపుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
బేతాళ ప్రశ్నభేదమను డెబ్బది రెండవ సర్గము ॥ 72 ॥

త్రిసప్తతితమః సర్గః

[ఉపదిశ్యాత్ర వేతాలప్రశ్న నిర్ణయ సంస్థితమ్
భగీరథస్య వృత్తాన్తస్తతోఽప్యత్ర వర్ణ్యతే.

ఇట బేతాళోపాఖ్యానము ముగింపఁబడి భగీరథోపాఖ్యానము ఆరంభింపఁబడు చున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఖ్యాత్వా శ్రుత్వా వేతాలః శాన్తిమాయయా
భావితాత్మతయా తత్ర విచారోచితయా ధియా. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:—ఓ రామచంద్రా! బేతాళుఁడు, ఇట్లు రాజొసఁగిన ప్రత్యుత్తరముల ఆతనిని తత్త్వజ్ఞునిగ నెఱిఁగి శాంతించెను.

ఉపశాన్తమనా భూత్వా మత్వైకాన్తమనిస్థితమ్
బభూవాచలధ్యానీ విస్మృత్య విషమాం క్షుధామ్. 2

అప్పుడా బేతాళుఁడు శాంతచిత్తుఁడై, ఆనందదాయకమగు, అపరమవస్తువును గ్రహించి మిక్కుటమగు ఆకలినిగూడ మఱచి సమాధిని బొందెను.

ఏతద్రామ మయోక్తం తే వేతాళప్రశ్నజాలకమ్
ఏతత్క్రమేణ చిదణౌ తేనేదం సంస్థితం జగత్. 3

ఓ రామచంద్రా! ఈ ప్రకారముగ నీకు బేతాళప్రశ్నలను జెప్పితిని. రాజు నుడివినట్లు ఈ జగత్తంతయు చిద్రూప పరమాణువునందున్నదని నీవు గ్రహింపుము.

చిదణోః కోశగం విశ్వం విచారేణ విలీయతే
కాయో వేతాలకస్యేవ శిష్యతే యత్పదం తు తత్. 4

చిదణుకోశమున విలసిల్లు ఈవిశ్వము బాల భ్రాంతికల్పితమగు బేతాళ శరీరమువలె జ్ఞాన విచారముచే విలీనమగును. తుదకు పరమపదమే శేషించును.

సంహృత్య సర్వతశ్చిత్తం స్తిమితేనాన్తరాత్మనా
స్వభావాపతితం కుర్వన్నిరిచ్ఛం తిష్ఠ శాన్తధీః. 5

ఇఁక నీవు విషయములన్నిటినుండియు, దృశ్యసమూహములనుండియు మనస్సును ప్రత్యాహరించి నిశ్చలాత్మకమగు శాంతబుద్ధి నాశ్రయింపుము. మఱియు స్వాభావికముగ నురుదెంచు కర్మలను నిర్లిప్తుఁడవై ఆచరించుచుండుము.

ఆకాశవిశదం కృత్వా మనస్సైవ మనో మునే
తిష్ఠైకశమశాన్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః. 6

మననశీలా! మనస్సుచే మనస్సును ఆకాశమువలె నిర్మలమొనర్పుము. ఏకవస్తువగు ఆత్మయందు వృత్తులన్నిటిని లయమొనర్చి చిత్తనివృత్తిని సాధింపుము. దానిచే నీవు సర్వత్ర బ్రహ్మభావమును దర్శించి సమదర్శివికాఁగలవు.

స్థిరబుద్ధిరసంమూఢో యథాప్రాప్తానువర్తినః
రాజ్ఞో భగీరథస్యేవ దుఃసాధ్యమపి సిధ్యతి. 7

ఈరీతిగ నీవు స్థిరబుద్ధివై మోహశూన్యుఁడవగుము. ఇట్లు యథాప్రాప్తములగు విషయముల ననుసరించువారు భగీరథునివలె ఇతరుల కసాధ్యములగు వానినిగూడ సాధింపగలరు.

సంపూర్ణశాన్తమననః పరితృప్తవృత్తి
ర్నిత్యం సమే సుఖమయాత్మని తిష్ఠతోఽన్తః
సిధ్యన్తి దుర్లభతరా అపి వాఞ్ఛితార్థా
గఙ్గావతార ఇవ సాగరఖాతవస్తు. 8

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే వేతాలాఖ్యానం నామ త్రిసప్తతితమః సర్గః ॥ 73 ॥

సగరుఁడు, అంశుమంతుఁడు, దిలీపుఁడు మున్నగు రాజులకు అతిదుర్లభమైనట్టి గంగావతారణము ఆవంశమునందే జన్మించిన భగీరథుఁడు తన శాంతి, తృప్తి, సమదర్శిత్వాది గుణములచే [గంగను అవతీర్ణమొనర్చి (క్రిందకు రప్పించి)] సాధించినాఁడు. ఆగంగయే సగరపుత్రులకును, సముద్రమునకును సంజీవన మణివంటిదైనది. అట్లే ఎవఁడు పూర్ణముగ శాంతచిత్తుఁడై, పరితృప్తాంతఃకరణుఁడై ఆత్మయందు నిత్యతృప్తుఁడై వెలయుచుండునో, ఆతనికి అత్యంతదుర్లభములగు అభీష్టములుకూడ సిద్ధించుచుండును.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
బేతాళాఖ్యానమను డెబ్బది మూఁడవ సర్గము ॥ 73 ॥
బేతాళోపాఖ్యానము సంపూర్ణము.

చతుః సప్తతితమః సర్గః
భగీరథోపాఖ్యానము.

[భగీరథస్యాత్ర గుణాశ్చిన్తా చాథ విచారజా
త్రితలేన చ సంవాదో జిహాసా తోఽత్ర వర్ణ్యతే.

భగీరథుని గుణములు, విచారమున జనించిన ఆతని చింత, త్రితలునితోటి ఆతని సంవాదము, త్యాగమునుగూర్చిన కోర్కె మున్నగు విషయము లిచట వర్ణింపఁబడుచున్నవి.]

శ్రీరామ ఉవాచ:—

యథా చిత్తచమత్కృత్యా రాజ్ఞో గఙ్గావతారణమ్
భగీరథస్య సమ్పన్నం తన్మే కథయ భో ప్రభో. 1

శ్రీరాముడు:— ప్రభూ! మహాత్మా! చిత్తపరిపక్వత నొందిన భగీరథునకు గంగ యెట్లు గొనివచ్చినది వచింపుప్రార్థన.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఆసీద్భగీరథో నామ రాజా పరమధార్మికః
భువః సముద్రయుక్తాయా మణ్డలీతిలకోపమః. 2

శ్రీవసిష్ఠుఁడు.— ఓరామచంద్రా! కోసలవంశతిలకుఁడగు భగీరథుఁడను రాజొకఁడుండెను. అతఁడు పరమధార్మికుఁడును, సముద్రయుక్తమగు పృథివికంతటికిని రాజునైయుండెను.

సంకల్పానన్తరం ప్రాప్తా యథాభిమతమర్థినః
చన్ద్రప్రసన్న వదనాదస్మాచ్చిన్తామణేరివ. 3

చింతామణివద్ద సంకల్పితార్థములను జనులు బడయునట్లు అర్థులాతని కడకేగినంతనే ప్రార్థనా పరిశ్రమ లేకుండగనే అభీప్సితముల బడయుచుండిరి. ఆతని ముఖమండలము సర్వదా చంద్రమండలము వలె ప్రసన్నమైయుండెడిది. (వ్యయమునుగూర్చిన దుఃఖముచే మ్లానమై యుండెడిది కాదని భావము.)

సాధూనాం యో వ్యవస్థార్థం ధనాన్యవిరతం దదౌ
తృణమాత్రముపాదత్తే క్వచిచ్చిన్తామణిర్యథా. 4

ఆతఁడు అపాత్రులకుగాక సజ్జనులకే ఎడతెగక ధనరాసుల నొసఁగుచుండెడి వాఁడు. (అట్లు వ్యయమొనర్చుచుండ వానికి ఆదాయమెట్లు సమకూరెడిది? అనఁగా-) న్యాయప్రాప్తమగు తృణమైనను - స్వర్గవాసులకు చింతామణియనఁదగు కామధేనువువలె-వదలక గ్రహించుచుండెడివాఁడు.

వజ్రసారమివ ప్రోతముజ్జ్వలన్నేమి యోఽభినత్
అధోమణిరయో యన్త్రం సర్వదుర్జనచేష్టితమ్. 5

వజ్ర వేధనమణి (వజ్రములకు దారమును గ్రుచ్చు వీలగు ఛిద్రమును గల్పింప నుపయోగింపబడు మణి) అత్యంతదృఢములగు మణిఖండములయొక్క ఛిద్రముల గూర్చి సూత్రము (దారము) ప్రవేశింపయోగ్యమగు నట్లు ఒనర్చుచున్నది. అవి ఏయంత్ర చక్రమున నుంచఁబడి త్రిప్పఁబడునో, ఆ చక్రము, ఆ మణులకాంతికి ఆ సమయమున సముజ్జ్వలమై తోఁచును. అట్లే భగీరథుఁడు బలవంతులగు దుర్జనులను అస్త్రశస్త్రములచే క్షతవిక్షతులుగ జేసి వారిచరణములను శృంఖలాబద్ధములుగ నొనర్చి వారిని (వజ్రవేధనమణి మణిని భేదించునట్లు) భేదించువాఁడు. మఱియు (పైఁజెప్పఁబడిన మణి సానబెట్టి మణిని ఉజ్జ్వలమొనర్చునట్లు) ఆతఁడు వారిని గుణయుతులుగ నొనర్చి సచ్చరిత్రులుగ మార్చెడివాఁడు. ఆతఁడు దుష్టశిక్షణార్థము వెలువడినప్పుడు (పైనఁజెప్పబడిన) యంత్ర చక్రమువలె జాజ్వల్యమానములగు రథ చక్రములయొక్క రేఖలు వారిదేశము నంకిత మొనర్చుచుండెను.

అధూమవహ్నిదేహశ్రీః శ్రాన్తోఽపి దైన్యమప్యలమ్
తమో హరన్నృణాం నైశం ద్యుమణిర్వేశ్మనామివ. 6

ధూమరహితమైన అగ్నియొక్క కాంతితోఁగూడిన ద్యుమణియనఁదగు దివాకరుఁడుదయించి గృహాభ్యంతరమున వెలయు రాత్రిసంబంధతమమును, వ్యవహారదైన్యమును (చీకటియుండ పనిపాట లొనర్ప వీలుండదుకదా!)తొలిగించునట్లు, ధూమశూన్యమగు అగ్నివలె దేదీప్యమానమగు దేహశోభగల ఆభగీరథుఁడు ప్రజాపాలనార్థము సతతము సర్వత్ర (సూర్యునివలె) పరిభ్రమించి పరిశ్రాంతుఁడైనను ప్రజల అనర్థప్రవృత్తియను గృహాంధకారమును, కార్యవిరతిని కలుగఁజేయు దైన్యమనఁదగు దారిద్ర్యమును తొలగించుచుండెడివాఁడు.

కిరన్నగ్నికణాసారమభితః స్వప్రతాపజమ్
మధ్యాహ్నసూర్యకాన్తాగ్నిరివ జ్వలతి యోఽరిషు. 7

ఆనృపశ్రేష్ఠుఁడు పరాక్రమాగ్నికణములను నలువైపుల వెదజల్లుచు తృణాదుల అగ్నికాంతులు ప్రసరించు మధ్యాహ్నకాల సూర్యకాంతమణివలె, శత్రువులకు దోఁచుచుండెడివాఁడు.

మృదుశీతలసంస్పర్శో యః సమాహ్లాదయన్మనః
సుజ్ఞానాం ద్రవతి స్నిగ్ధస్త్వైన్దోరిన్దుమణిర్యథా. 8

మృదు, శీతల స్వభావయుతుఁడై, బ్రహ్మతత్త్వవేత్తలగు సజ్జనులకడ - చంద్రోదయమున చంద్రకాంతమణి ద్రవభావమును దాల్చునట్లు - స్నేహభావమును దాల్చుచు ఆర్ద్రాంతఃకరణుడయ్యెడివాఁడు.

జగద్యజ్ఞోపవీతస్య స్వర్గపాతాలవాహినః
గఙ్గావాహస్య యేనాస్యాం తృతీయః పూరితో గుణః. 9

ఇట్టి గుణములతోఁగూడిన భగీరథుఁడే గంగా ప్రవాహమును జగత్తుయొక్క యజ్ఞోపవీతమునందలి మూఁడువదారమును మర్త్యలోకమునకు తీసికొనివచ్చి దానిని పూర్ణమొనర్చినాఁడు. (గంగ యజ్ఞోపవీతమువలె పరమపవిత్రము. యజ్ఞోపవీతమున మూఁడు సూత్రములున్నట్లు) దానికిని మూఁడు ప్రవాహములేర్పడినవి. భగీరథునకు పూర్వము సూత్రద్వయమునఁదగు ప్రవాహముల రెంటిలో నొకటి స్వర్గమున మందాకినీ అను నామముతోడను, పాతాళమున భోగవతియను పేరును దాల్చియును ప్రవహించుచుండెను. తృతీయసూత్రసమమగు ఈ మూఁడవ ధారను భగీరథుఁడు భూలోకమున తన ప్రయత్నబలముచే ప్రవహింపఁజేయ నది గంగ, భాగీరథి మున్నగు నామములచే ప్రసిద్ధినిగాంచెను. అని, (భావము.)

అగస్త్యశోషితోఽమ్భోధిర్గఙ్గా పూరేణ పూరితః
యేన దుష్పూరభూతోఽపి మహార్థోఽర్థినామివ. 10

ఆ భగీరథుఁడు యాచకులు కోరు గొప్పకోరికలను పెద్దవగు ధనపు మొత్తములచే పూర్ణమొనరించినట్లు, అగస్త్యునిచే పానమొనరింపఁబడి ఎండింపఁబడిన సముద్రమును దుష్పూరమయినను, గంగాజలములచే పూర్ణమొనరించెను.

గఙ్గాసోపాన పద్ధత్యా యేన పాతాలవాసినః
యోజితా బ్రహ్మణో లోకే బాన్ధవా లోకబన్ధునా. 11

లోకబాంధవుఁడగు ఆభగీరథుఁడు బ్రాహ్మణ (కపిల) శాపమున పాతాళగర్భమున బడిన బంధువులగు సగరపుత్రులకు గంగయను సోపానపంక్తిని కల్పించి బ్రహ్మలోకమును పొందించెను.

బ్రహ్మాణం శంకరం జహ్నుం తపసారాధయంశ్చ యః
భూయోభూయో యయౌ ఖేదమశూన్యాధ్యవసాయినః. 12

ఆతఁడు మాటిమాటికి ఎడతెగకుండ తపఃక్లేశమును సహించి తెంపులేని ప్రయత్నదుఃఖమును బూని బ్రహ్మదేవుని, శంకరుని, జహ్నుమునిని తపస్సుచే నారాధించెను.

యౌవనే వర్తమానస్య తస్య భూమిపతేరపి
ప్రవిచారయతో లోకయాత్రాం పర్యాకులామిమామ్. 13
సువిరాగ చమత్కారవిచారకణి కోదభూత్
వయస్యపి చ తారుణ్యే దైవాద్వల్లీ మరావివ. 14

దుఃఖకరమగు ఈ సంసారయాత్రను గురించి విచారించుచుండ ఆతనికి నీవలెనే యౌవనమునఁ నే మరుభూమియందులతవలె విచారణతోఁగూడిన చమత్కారమగు బుద్ధికలిగెను. యౌవనమున నిట్టి సుబుద్ధి కలుగుట దుర్లభము.

ఏకాన్తే చిన్తయామాస మహీపతిరసావితి
జగద్యాత్రామిమాం నిత్యమసమఞ్జసమాకులమ్. 15

అతఁడొకప్పుడు ఏకాంతమునసుండి ఇట్లు చింతింపసాగను.— ఈ జగద్యాత్ర ఎంత అసమంజసమైనది, ఎంత ఉద్వేగముతోఁ గూడియున్నది.

పునర్దినం పునః శ్యామా దానాదానశతం పునః
తదేవ భుక్తివిరసం లక్ష్యతే కర్మ కుర్వతామ్. 16

పగలు గతించుచున్నది. రాత్రి అరుదెంచుచున్నది. మరల దినము గతించి రాత్రి అరుదెంచుచున్నది. అట్లే దాన గ్రహణాది వ్యవహారములున్ను ఒకేతీరుగ జరుగుచున్నవి. ఒకేవిధమగు ఫలమును ఒసఁగు కర్మలు విసుకునుగొల్పుచు మాటిమాటికి జీవుని పాలిట బడుచున్నవి. (కాని అపూర్వమగు పరమపురుషార్థఫలము [మోక్షము] లభించుటలేదు.)

యేన ప్రాప్తేన లోకేఽస్మిన్న ప్రాప్య మవశిష్యతే
తత్కృతం సుకృతం మన్యే శేషం కర్మ విషూచికా. 17

ఈ లోకమున నెద్దానిని బడసిన, మిగిలినవన్నియును లభించినవగుచున్నవో, అట్టి (ఫలమును గలిగించు) కార్యమెనర్పఁబడిన సుకృతమనియు, తక్కినవన్నియును విషూచికవలె అశుద్ధములును దుఃఖకరములును అనియు నెంతును.

పునః పునః పర్యుషితం కర్మ కుర్వన్న లజ్జతే
మూఢబుద్ధిరబుద్ధిస్తు కః కుర్యాత్కిల బాలవత్. 18

ఏకార్యము మరలమరల ఒనర్పఁబడి పర్యుషితము (ఎంగిలి) అగుచున్నదో, అట్టి పర్యుషిత కర్మ నాచరించి మూఢబుద్ధియే లజ్జను బొందఁడు. అట్టి మూఢుఁడుగాక ఏ బుద్ధిమంతుఁడు బాలుని వలె వ్యవహరించును ?

అథైకదోద్విగ్నమనాః కదాచిత్త్రితలం గురుమ్
ఏకాన్తం సంసృతేర్భీతః సమపృచ్ఛద్భగీరథః 19

అనంతర మొకదినమున నరపతియగు ఆ భగీరథుఁడు సంసార భీతిచే అత్యంత భీతుఁడును, ఉద్విగ్నుఁడునునై త్రితలుఁడను స్వగురు నిట్లు ప్రశ్నించెను.

భగీరథ ఉవాచ:—

అన్తఃశూన్యాసు సుచిరం భ్రమత్సంసారవృత్తిషు
అరణ్యానీషు చైతాసు భృశం ఖిన్నా వయం విభో. 20

భగీరథుఁడు:— ప్రభూ! మేము సారశూన్యములగు సంసారవ్యవహారములను అరణ్యములందు లెస్సగ తిరుగులాడి మిక్కుటమగు దుఃఖమును బొందినారము - రాగద్వేషాది వృత్తులకు లోనై తత్ఫలములగు స్వర్గ, నరక మనుష్యలోకములను అరణ్యములందు తిరుగాడితిమి.

జరామరణమోహాదిరూపాణాం భవకారిణామ్
భగవన్సర్వదుఃఖానాం కథమన్తః ప్రజాయతే. 21

మహాత్మా! సంసారహేతువులును, జరామరణ మోహముల ఆకృతితో, దోపట్టునవియు నునగు దుఃఖము లెట్టు ఉపశమింపఁగలవో నాకుఁ దెలియఁజెప్పుడు.

త్రితల ఉవాచ:—

చిరసామ్యాత్మనో స్థితేన నిర్విభాగవిలాసినా
రాజన్ జ్ఞేయావబోధేన పూర్ణేన భరితాత్మనా. 22

త్రితలుఁడు:— రాజా! సాధనచతుష్టయసంపత్తిని గూర్చుకొని శ్రవణమననాది ఉపాయములను లెస్సగ నవలంబించి వైషమ్య విక్షేపరహితమగు సామ్యస్థితియగు సమాధియందు అనాదిసిద్ధమగు బ్రహ్మరూపమున నావిర్భవించిన జ్ఞేయమగు ప్రత్యక్-తత్త్వమును గ్రహింప, తత్త్వజ్ఞానమున పరిపూర్ణత నొందఁగలవు.

క్షీయన్తే సర్వదుఃఖాని త్రుట్యన్తి గ్రన్థయోఽభితః
సంశయాః సమతాం యాన్తి సర్వకర్మాణి చానఘ. 23

పాపరహితుఁడా! (అప్పుడు) దుఃఖములన్నియు తొలఁగిపోవును. సంసారగ్రంథులు విడిపోవును. సంశయములన్నియు ఛిన్నములగును. కర్మలన్నిటి యెడల సమత్వబుద్ధి కలుగును.

జ్ఞేయం విదురథాత్మానం సంశుద్ధం జ్ఞప్తిరూపిణమ్
న చ సర్వగతో నిత్యం నాస్తమేతి న చోదయమ్. 24

పరమపవిత్రమును, జ్ఞప్తిరూపమును, సర్వగతమును, జననమరణములను ఉదయాస్తమయములు లేనిదియును, నిత్యమునునగు ఆత్మనే జ్ఞేయమందురు.

భగీరథ ఉవాచ:—

చిన్మాత్రం నిర్గుణం శాన్తమస్తి నిర్మలమచ్యుతమ్
దేహాది నేతరత్కించిదితి వేద్మి మునీశ్వర. 25

భగీరథుఁడు.— మునీశ్వరా! నిర్గుణమును, నిర్మలమును, శాంతమును, చ్యుతిరహితమును నగు ఆత్మ యొకటియే వెలయుచున్నది దేహాదులకు వాస్తవమగు అస్తిత్వము లేదు, అవి ఆత్మ కావు'- అను విషయమును తెలిసికొనుచున్నాను-దానిని తమ యుపదేశమువలన గ్రహించితిని.

కిం త్వత్ర ప్రతిపత్తిర్మే స్ఫుటతామేతి నేతరా
ఏతావన్మాత్రసంవిత్తిః స్యామహం భగవన్కథమ్. 26

మహాత్మా! కాని సదసద్వివేక బోధయందలి ప్రథమాంశమగు సదాత్మబోధ క[illegible] మువలె నాకు విస్పష్టమగు చున్నట్లులేదు. నేను ఏయుపాయము నవలంబించి విక్షేపరహితమగు [illegible] బడసి ఈ ఆత్మసంవిత్తిని బొందగలనో నాకుఁ దెలియఁజెప్పుడు.

త్రితల ఉవాచ:—

జ్ఞానేన జ్ఞేయనిష్ఠత్వమేతి చేతో హృదమ్బరే
తతః సర్వవపుర్భూత్వా భూయో జీవ న జాయతే. 27

త్రితలుఁడు:— ఓరాజా! నీకు రాజ్యాభిమానమందును, తత్సంపర్కిత విషయములందును చిత్తము తగులుకొనియుండుటవలన ఆత్మ స్పష్టముగ అనుభూతమగుట లేదు. హృదయాకాశమున

అమానిత్వజ్ఞాన ముదయించిన, అభిమానము తొలఁగిపోయిన, చిత్తము క్షణపదార్థమును గ్రహించి దానియందు నెలకొనగలదు. అప్పుడు నీవు పూర్ణస్వభావమును బడయఁగలవు. ఆ తదుపరి నీకు తత్స్వభావప్రచ్యుతిగాని, పునర్జన్మగాని కలుగవు.

అసక్తిరనభిష్వఙ్గః పుత్రదారగృహాదిషు
నిత్యం చ సమచిత్తత్వమిష్టానిష్టోపపత్తిషు. 28
ఆత్మనోఽనన్యయోగేన తద్భావన మనారతమ్
వివిక్తదేశసేవిత్వ మరతిర్జనసంసది. 29
అధ్యాత్మజ్ఞాననిత్యత్వం తత్త్వజ్ఞానార్థదర్శనమ్
ఏతజ్జ్ఞానమితి ప్రోక్తమజ్ఞానం తదతోఽన్యథా. 30

భార్యా, పుత్ర, గృహాదులందు ఆసక్తి, మమత్వములు లేకుండుట, ఇష్టానిష్టములు లభింప నిత్యము సమచిత్తమును బూనియుండుట; అనన్యమగు ఏకాగ్రచిత్తమున ఆత్మవస్తువును గూర్చి భావించుట, జనసంగమమున రుచిగొనక ఏకాంతస్థానమును సేవించుట, శ్రవణమననాదుల అభ్యాసము, పరమాత్మదర్శనము అనునవే జ్ఞానము. మిగిలినవి అజ్ఞానము.

రాగద్వేషక్షయాకారం సంసారవ్యాధిభేషజమ్
అహంభావోపశాన్తౌ తు రాజన్ జ్ఞానమవాప్యతే. 31

ఓ రాజా! అహంభావ ముపశమించినచో రాగద్వేషములఁ బోనడఁచి సంసారవ్యాధి కౌషధమగు జ్ఞానము లభింపఁగలదు. సర్వసాధనల ఫలమే అనహంకారము అహంకారమున్నచో, అమానిత్వాదిగుణములు పట్టువడవు.

భగీరథ ఉవాచ:—

శరీరేఽస్మింశ్చిరారూఢో గిరౌ తరురివ స్వకే
అహంభావో మహాభాగ వద మే త్యజ్యతే కథమ్. 32

భగీరథుఁడు:— మహాభాగా! పర్వతమున వృక్షము అధిరోహించియున్నట్లు, అహంభావము నాయీశరీరమున దృఢముగ పాతుకొనిపోయియున్నది. అది ఎట్లు తొలఁగునో వచింపవేఁడెద.

త్రితల ఉవాచ:—

పౌరుషేణ ప్రయత్నేన త్యక్త్వా భోగౌఘభావనామ్
గత్వా వికసితాం సత్తామహంకారో విలీయతే. 33

త్రితలుఁడు:— ఓ రాజా! విషయభోగముల వాసనలు అభ్యంతరమున విస్తరించి శుద్ధమగు ఆత్మయొక్క ఆకృతిని వహించుచున్నవి. పురుషప్రయత్నము నాశ్రయించి, ఆభోగవాసనలఁ బరిత్యజించి వానిఁగూర్చి చింతించుట మానిన, అహంకారము వినాశము కాఁగలదు.

యత్నేనాపఞ్జరం యావత్సర్గం లజ్జాదినాఽఖిలమ్
అకించనత్వశేషేణ స్ఫుటా తావదహంకృతిః. 34

['నా రాజ్యము పోయినది; నన్నిక ఇతరులు గౌరవింపరు; యాచకులందఱి అభీష్టములు దీర్చు నేనెట్లు భిక్షమును యాచింపఁగలను ! శత్రువు లుపహసింతురు; దుష్టాన్న పానాదులచే నేనెట్లు జీవింపఁగలను ? — మున్నగు) చింతలవలన, గలుగు లజ్జాభిమానములచే మున్ను రచింపఁబడిన గృహాసక్తిరూపమగు పంజరము సంపూర్ణముగ భగ్నము కానంతవఱకు అహంకారము స్పష్టముగ ప్రకాశించుచు నృత్యమొనర్చుచునే యుండును.

సర్వమేతద్ధియా త్యక్త్వా యది తిష్ఠసి నిశ్చలః.
తదహంకారవిలయే త్వమేవ పరమం పదమ్ 35

ఓ రాజా ! నీవు వివేకబుద్ధియొక్క సాయమును గొని ఈలజ్జాదుల నన్నిటిని పరిత్యజించి; నిశ్చలముగ నుండఁగలిగిన, పరమపదమును బొంది, దానితో నైక్యమునందఁగలవు,

శాన్తాశేషవిశేషణో విగతభీః సంత్యక్తసర్వైషణో
గత్వా నూనమకించనత్వమరిషు త్యక్త్వా సమగ్రాం శ్రియమ్
శాన్తాహంకృతిరస్తదేహకలనస్తేష్వేవ భిక్షామట
న్నామప్యూర్జితవానలం యది భవన్యుచ్చైస్త్వముచ్చైరసి. 36

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే భగీరథోపదేశో నామ
చతుఃసప్తతితమః సర్గః ॥ 74 ॥

నీవు రాజోపయుక్తములగు ఛత్రచామరాది చిహ్నముల నన్నిటిని పరిత్యజించి, దీనాతిదీనుఁడవై, శత్రువులకు రాజ్యలక్ష్మి నర్పించి, శరీరాభిమానమును పాఱద్రోలి వారికడనే భిక్షమెత్తగలిగి, ఇచ్ఛాయత్నముల వీడి, 'నాకింక ప్రశ్నింపవలసినది ఏమియును లేదని నన్ను (గురుని) గూడ త్యజించి (అనఁగా, గురువునుండి సంశయనిరాసమును అపేక్షింపక కేవలము నేన యొంటరినైయుండఁగలిగినచో) ముముక్షువులు కుండవలసిన - ఉత్తమగుణముల నన్నిటిని బడసి సర్వోత్కృష్టమగు బ్రహ్మభావమును బొందఁగలవు.- అప్పుడు నీకిఁక సంసారభ్రాంతి పొడముటకించుకైనను అవకాశముండదు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
భగీరథోపాఖ్యానమున భగీరథోపదేశమను
డెబ్బది నాల్గవ సర్గము ॥ 74 ॥

పఞ్చసప్తతితమః సర్గః

[మఖవ్యాజేన సర్వస్వత్యాగో రాజ్ఞోఽత్ర వర్ణ్యతే
భైక్షచర్య క్వచిచ్చైలే త్రితలేన సమం స్థితిః.

భగీరథుఁడు యజ్ఞమను నెపమును జూపి సర్వస్వము త్యజించి భిక్షనొనర్చుచు త్రితలునితో నొకపర్వతమున వాసమొనర్చుచుండుట ఈ సర్గమున జెప్పఁబడుచున్నది.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:-

అథ తస్య గురోర్వాక్యా దిత్యాకర్ణ్య భగీరథః
మనస్యాహితకర్తవ్యః స్వవ్యాపారపరోఽభవత్. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు.—ఓ రామచంద్రా! భగీరథుఁడు గురువునుండి యిట్లు విని అనంతరము తన కర్తవ్యమును నిశ్చయించుకొని దానిని సాధింప స్థిర సంకల్పమును గావించుకొనెను.

తతః కతిపయేష్వేవ వాసరేషు గతేషు సః
అగ్నిష్టోమమఖం చక్రే సర్వత్యాగైకసిద్ధయే. 2

కొన్ని రోజులు గడచిన పిదప, అతఁడు తన సర్వత్యాగసంకల్పము సిద్ధించుటకై అగ్నిష్టోమము (సోమయాగము) నుండి విశ్వజిత్-యాగమువఱకుగల యజ్ఞముల నన్నిటిని ఒనర్చెను.

గోభూమ్యశ్వహిరణ్యాది దదౌ ధనమశేషతః
ద్విజేభ్యో నిజబన్ధుభ్యో గుణ్యాగుణ్యావిచారయన్. 3

యజ్ఞము ముగియ, అతఁడు పాత్రాపాత్రవిచారము (ఆలస్యమగునను భయమున) నొనర్పకయే బ్రాహ్మణులకు, బంధువులకు గోవులను, అశ్వములను, భూమిని, సువర్ణమును అమితముగ నొసంగెను.

దివసత్రయమాత్రేణ సర్వమేవ పరిత్యజన్
అసు మాత్రావశేషోఽసావాసీద్రాజా భగీరథః. 4

భగీరథుఁడు మూఁడు రోజులలో తనకున్న దానినంతటిని దానమొనర్చి కేవలము తన ప్రాణములతో మిగిలెను.

అథ సర్వార్థరిక్తం తత్స్విన్నప్రకృతిపౌరకమ్
సీమాన్తినే తృణమివ రాజ్యం స్వమరయే దదౌ, 5

ఇట్లు రాజు ధనశూన్యుఁడు కాఁగా, అంతఃపురవాసులు, పౌరులు దుఃఖింపసాగిరి. (భగీరథుఁడంతటితో నాగక) తన రాజ్యమునుగూడ సరిహద్దుల నున్న శత్రురాజునకు తృణమువలె నొసఁగివైచెను.

ఆక్రాన్తే ద్విషతా రాజ్యే మునిః సద్మని మణ్డలే
అధోవాసోవశేషోఽసౌ నిర్జగామ స్వమణ్డలాత్. 6

ఆ శత్రురాజు అరుదెంచి రాజ్యమునంతటిని ఆక్రమించెను. భగీరథుఁడు కౌపీనమును మాత్రమే వెంటఁగొని తనరాజ్యమునుండి వెలువడెను!

యత్ర న జ్ఞాయతే నామ్నా యత్ర న జ్ఞాయతే ముఖాత్
తత్ర గ్రామేష్వరణ్యేషు మాసేషూవాస ధైర్యవాన్. 7

చూచి 'ఇతఁడు భగీరథుఁడు' అని గుర్తింపగలవారును, పేరును విని 'ఇతఁడు ఆదేశపు రాజు' అని కనుగొనగలవారునులేని దూరగ్రామములందును, అరణ్యములందును నాతఁడు ఓపికతో వసింపసాగెను.

ఇత్యల్పేనైవ కాలేన ప్రశాన్తసకలైషణః
పరమేన శమేనాసావాప విశ్రాన్తిమాత్మని. 8

ఇట్లు జీవితమును గడపుచుండ ఆతనికి అచిరకాలముననే వాసనలన్నియు తొలగిపోయెను. పరమగు శాంతి లభింప అతఁడు ఆత్మవిశ్రాంతిని బడసెను.

భ్రమన్ద్వీపాని భూపీఠే కదాచిత్కాలయోగతః
అవశః శత్రుణాక్రాన్తం స్వమేవ ప్రాప తత్పురమ్. 9

పిదప అతఁడు భూమండలమునగల ద్వీపముల నన్నిటిని గాంచి నిజపురమునుగాంచు కోరిక గలుగ అట కరుదెంచెను.

నానాగారాంశ్చ తత్రాసౌ ప్రవాహాపతితాంశ్చ తాన్
పౌరాంశ్చ మన్త్రిణశ్చైవ శమీ భిక్షామయాచత. 10

శ్రమయుక్తుఁడగు భగీరథుఁడు శ్రేణీబద్ధములగు వివిధభవనముల నతిక్రమించి పౌరులకడను, మంత్రులయొద్దను భిక్షను యాచించెను.

వివిదుస్తే నృపం పౌరా మన్త్రిణశ్చ భగీరథమ్
పూజయామాసురథ తం సవిషాదాః సపర్యయా. 11

ఆతనిని గాంచి పురజనులును, మంత్రులును గుర్తింపగలిగిరి. వారాతనిని ఖేదచిత్తములో సపర్యలచే పూజించిరి.

ప్రభో రాజ్యం గృహాణేతి ప్రార్థితోఽప్యరిణా మునిః
నాదత్తేఽనాదృతాశేష స్తృణమప్యశనాదృతే. 12

శత్రురాజు:— 'ప్రభూ! మీ రాజ్యమును మీరు గైకొనుఁడు' అని ప్రార్థించినను, అతఁడు భోజనమునుదప్ప తృణమునైనను గ్రహింపలేదు.

కతిచిద్దివసాం స్తత్ర నీత్వాఽన్యత్ర జగామ సః
భగీరథోఽయం హా కష్టమితి లోకేన శోచితః. 13

అతఁడచట కొన్నిదినములుండి మఱియొకతావునకు వెడలెను. 'అహా! ఈతఁడు భగీరథుఁడా? ఎంత కష్టము!' అని జనులు శోకింపసాగిరి.

అథాన్యత్రోపశాన్తాత్మా పరివిశ్రాన్తధీః సుఖీ
ఆత్మారామం కదాచిత్తు స ప్రాప త్రితలం గురుమ్. 14

పిమ్మట నాతఁడు మఱియొకచోట శాంతమనస్కుఁడై కొంతకాలము గడపెను. ఆ పిదప ఒకప్పుడు ఆత్మారాముఁడును, గురుఁడునునగు త్రితలునికడ కరిగెను.

స్వామేవ స్వాగతం కృత్వా తేన సార్ధం భగీరథః
కంచిత్కాలమువాసాద్రౌ వనే గ్రామే పురే జనే. 15

గురువును అభ్యర్చించి ఆతనితోఁగూడి కొంతకాలము పర్వతములందును, వనములందును గ్రామములందును, నగరములందును, జనపదములందును నివసించెను.

సమతాముపయాతౌ తౌ గురుశిష్యౌ సమాస్థితౌ
కలయామాసతుః స్వస్థా వినోదం దేహధారణమ్. 16

గురుశిష్యులిరువురు ఇట్లు సామ్యభావమును బొంది సమానులై ఆత్మ – విశ్రాంతి–సుఖము ననుభవింపసాగిరి. ఒకదినమున కుతూహలభూతమగు శరీర–ధారణను గుతించి వారిట్లు చింతించిరి.

కిమయం ధార్యతే దేహః కింవా నేనోజ్ఝితేన నః
యథాక్రమం యథాచారం తిష్ఠత్వేష యథాస్థితమ్. 17

ఈశరీరమునుండిన ప్రయోజనమేమి? శరీరము లేకున్న మనకుగలిగెడి కష్టమేమి? — ఇది పెద్దల ఆచారము ననుసరించి యిచ్చవచ్చినట్లు మెలఁగునుగాక!

ఇతి నిశ్చిత్య తిష్ఠన్తౌ తౌ వనాద్వనగామినౌ
అనానన్దం పరానన్దం నాసుఖం నచ మధ్యమమ్. 18

ఇట్లు వారు నిశ్చయించుకొని వన, వనాంతరములందు పరిభ్రమింపసాగిరి. ఏద్దానికడ విషయానంతము అత్యంతసామాన్యముగ తోఁచునో, ఏది దుఃఖస్థితి కాదో, ఏది సుఖదుఃఖరహితమగు మధ్యావస్థయును గాదో, అట్టి పరమానందము ననుభవింపసాగిరి.

ధనాని వాజిఖిభవాద్యైశ్వర్యం చాష్టధోదితమ్
సిద్ధైరప్యర్పితం తుష్టైర్మేనాతే జర్జరం తృణమ్. 19

వారు ధన, జన, అర్థ వైభవములను, బ్రహ్మాదులచే నొసఁగబడు అణిమాది అష్టసిద్ధులను, ఎండిన గడ్డిపోచవలె చూడసాగిరి. ఇట్లు వారికి మానుషభోగముల యెడలనేగాక దివ్యభోగముల యెడలకూడ దృఢమగు వైరాగ్యము కలిగెను.

స్వకర్మణైవ దేహోఽయం యావత్సర్వమనిచ్ఛయా
ధారణీయ ఇతి స్వేన కర్మణైవాథ తస్థతుః. 20

ప్రారబ్ధకర్మవలననే ఈ శరీరము లభించినది. అది క్షీణించువఱకు ఈ శరీరముండుగాక! అని వారు నిశ్చయించుకొని వెలయఁదొడఁగిరి.

అభినన్దతురాగతముత్తమా నిజసమాచరణక్రమజం మునీ
సుఖమసౌఖ్యమభిప్సితవర్జితౌ సమనమేతి సమా శమినౌ స్వతః. 21

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే భగీరథనిర్వాణం నామ పఞ్చసప్తతితమః సర్గః ॥ 75 ॥

ఆ మునిద్వయము పూర్వకర్మవశమున లభించిన సుఖదుఃఖములను శరీరమువరకుండు ఆనందముగనే చూపసాగిరి. వారు ఇచ్ఛలు సంపూర్ణముగ వదలివైచి అత్యంతసమత్వపూర్ణమగు బ్రహ్మమున ఏకరసీభూతులై వెలయసాగిరి. అందువలన వారికి స్వాభావికముగనే పరమమగు శాంతి లభించెను.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భగీరథోపాఖ్యానమున భగీరథనిర్వాణమను
డెబ్బదియైదవ సర్గము ॥ 75 ॥

షట్సప్తతితమః సర్గః

[పునర్భగీరథస్యేహ రాజ్యప్రాప్తిరుదీర్యతే
ఆరాధ్య బ్రహ్మరుద్రాదీన్ గంగాయాశ్చావతారణమ్.

భగీరథుఁడు మరల రాజ్యమును బొందుట, బ్రహ్మరుద్రాదుల నారాధించి గంగను గొనివచ్చుట అను విషయము లిందు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అథైకదా పురే శ్రేష్ఠే కస్మింశ్చిన్మణ్డలాన్తరే
అనపత్యం నృపం మృత్యురహన్మత్స్య ఇవామిషమ్. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! భగీరథుఁడు సంచరించుచు ఒకానొక రాజ్యమును జేరుకొనెను. అచ్చటిరాజును మృత్యువు మహామత్స్యము అల్పమత్స్యాదులను మ్రింగునట్లు కబళించివైచెను. ఆరాజునకు సంతానములేకుండెను.

తత్ర ప్రకృతయః ఖిన్నా నష్టదేశక్రమా నృపమ్
అన్విష్యన్తి స్మ సంయుక్తం గుణలక్ష్మ్యా విశాలయా. 2

అచ్చటి ప్రజలు ఖిన్నులై, అరాజకమును బోగొట్టుటకై సుగుణైశ్వర్యయుతుఁడగు రాజు నన్వేషించుచుండిరి.

తం భగీరథమాసాద్య స్థితం భిక్షాచరం మునిమ్
పరిజ్ఞాయ సమానీయ సైన్యైశ్చక్రుర్మహీపతిమ్. 3

వారు, మునివేషమున భిక్షమెత్తు భగీరథుని జూచి అతఁడు సర్వగుణసమన్వితుఁడని గ్రహించిరి. పిమ్మట సైన్యమాతనిని గొనివచ్చి అభిషేకమొనర్చెను.

భగీరథః క్షణేనైవ ప్రావృషీవామ్బునా సరః
వలితః సేనయా గుర్వ్యా ఝటిత్యాశ్రితో గజమ్. 4

భగీరథుఁడు వెంటనే — వర్షాకాలమందలి సరోవరము నీటిచే పూర్ణమగునట్లు, సైనికులచే పూర్ణుడై గజము నధిరోహించెను.

భగీరథో జగన్నాథో జయతీతి జనారవైః
సిరస్థ్రితాసుసాజగ్ముర్గిరీన్ద్రాణాం మహాగుహాః. 5

'జగన్నాథుండగు భగీరథునకు జయము' అను ధ్వనులు లేచి పర్వతగుహలను పూర్ణముగ నిండెను.

తత్ర తం పాలయన్తం తద్రాజ్యం రాజానమాదృతాః
ఆజగ్ముః ప్రాక్ప్రకృతయః ప్రాహురిత్థమ్ నృపాధిపమ్. 6

(అత్తరి కోసలరాజ్యమును పాలించు శత్రురాజు మరణించెను.) అప్పుడు అయోధ్యయందుండు భగీరథునివి పూర్వపు ప్రజలు తమరాజిచట రాజ్యమును పాలించుచుండుటను దెలిసికొని, అరుదెంచి, ఇట్లు పలుకసాగిరి.

ప్రకృతయ ఊచుః:—

రాజన్నస్మాకమధిపో యస్త్వయా స పురస్కృతః
మృత్యునా వినిగీర్ణోఽసౌ మత్స్యేనేవామిషం మృదు. 7

ప్రజలు:— 'రాజా! తాము మా ప్రభువులు. తాము రాజ్యమొసంగియున్న శత్రురాజు అల్పమత్స్యము మహామత్స్యముచే కబళింపఁబడునట్లు - మృత్యువుచే కబళింపఁబడెను.

తత్తత్పాలయితుం రాజ్యం ప్రసాదః కర్తుమర్హసి
అప్రార్థితోపయాతానాం త్యాగోఽర్థానాం చ నోచితః 8

దయచేసి తామారాజ్యమును పాలింతురుగాక! కోరకుండగనే అరుదెంచు విషయములను పరిత్యజించుట ఉచితముకాదు.'

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇతి సంప్రార్థితో రాజా తదఙ్గీకృత్య తద్వచః
సప్తసాగర చిహ్నాయాః స బభూవ భువః పతిః 9

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు ప్రార్థితుఁడై భగీరథుడు వారికోరిక నంగీకరించి సప్తసాగర-చిహ్నితమగు భూమండలమునకు రాజయ్యెను.

సమః శాన్తమనా మానీ వీతరాగో విమత్సరః
ప్రాప్త కార్యైకకరణః స తిరోహితవిస్మయః. 10

బ్రహ్మజ్ఞానమును బొందియుండుటవలన ఆతఁడు సామాన్యరాజులవలె గాక సమదర్శియును, శాంతమనస్కుఁడును, మానియును, వీతరాగుఁడును, మాత్సర్యహీనుఁడును, విస్మయరహితుఁడును యథాప్రాప్తకార్యనిరతుఁడును నైయుండెను.

పాతాలతలనష్టానాం సాగరాకారకారిణామ్
పితామహానాం గఙ్గామ్బు శుశ్రువే తారణక్షమమ్. 11

ప్రపితామహగణము (ముత్తాతలు) యజ్ఞాశ్వమును వెదకుచు భూమిని త్రవ్వి సముద్రముగఁ జేసియుండిరి. వారు పాతాళము కంగి, కపిలుని శాపముచే భస్మీభూతులైరి. గంగాజలమే వారిని తరింపఁజేయు కారణము అని గరుడుఁడు పల్కియుండెను — ఈ మున్నగు విషయముల నాతఁడు జనుల వలన వినెను.

తదా కిల స్వర్గనదీ వహతి స్మ న భూతలే
పితౄణాం భూతవిఖ్యాతా భూత్తేన గఙ్గా జలాఞ్జలిః. 12

అప్పుడు స్వర్గనదియగు గంగ భూతలమున లేకుండెను. ఆ భగీరథుఁడే గంగను భూతలము నకు, దీసికొనివచ్చెను. అప్పటినుండియే పితరులకు గంగా జలాంజలి (తర్పణము) ఒసఁగుట ప్రసిద్ధికెక్కెను.

భగీరథేన చ మహీమవతారయితుం దివః
గఙ్గాం గృహీతో నియమ స్తతః ప్రభృతి భూభృతా. 13

అది (పితరులకు గంగాజలమువలననే సద్గతి కలుగునని) వినినప్పటినుండియు భగీరథుఁడు గంగనెట్టైన భూలోకమునకు తీసికొనిరావలెనని సంకల్పించుకొనెను.

తతో రాజ్యం పరిత్యజ్య మన్త్రిణాం భూపతిః శమీ
తపసే కార్యకార్యేహో జగామ విజనం వనమ్. 14

శాంతగుణ సమన్వితుఁడగు ఆ భగీరథనృపతి గంగను దీసికొనివచ్చు కోర్కెతో తపమొనరింపఁ దలఁచి మంత్రులకు రాజ్యభారము నర్పించి తాను జనశూన్యమగు అరణ్యమున కరిగెను.

తత్ర వర్షసహస్రైశ్చ సమారాధ్య పునః పునః
బ్రహ్మాణం శంకరం జహ్నుం భువి గఙ్గామయోజయత్. 15

అచ్చట వెయ్యేండ్లు బ్రహ్మదేవుని, శంకరుని, జహ్నుమునిని బాగుగ నారాధించి తుదకు గంగను భూమికిఁగొనివచ్చెను.

తతః ప్రభృత్యమలతరఙ్గ భఙ్గినీ జగత్పతేః శశి బిభృదఙ్గ సఙ్గినీ
నభ స్తలాన్నిపతతి గాం త్రిమార్గగా మహాత్మనా మివ బహు
పుణ్యసంతతిః. 16

అప్పటినుండి జగత్పతియగు చంద్రశేఖరుని శిరమందుండునదియును నిర్మలతరంగ భంగముల శోభతో నొప్పారునదియును, త్రిపథగామినియునగు గంగ ఆకాశమునుండి స్వర్గవాసుల పుణ్యసమూహమోయను నట్లు భూమిపై వడుచున్నది.

స్ఫురత్తరఙ్గభఙ్గినీ స్వఫేనపుఞ్జ హాసినీ
ప్రసన్నపుణ్యమఞ్జరీ యుతేవ ధర్మసంతతిః
భగీరథే మహీపతౌ యశః ప్రచారవీథికా
తదా హి సా త్రిమార్గగా మహీతలే బభూవ హ. 17

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వా॰
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే గఙ్గావతరణం నామ
షట్ సప్తతితమః సర్గః ॥ 76 ॥

విరుగుచున్న అలలతోఁ బ్రకాశించునదియు, నురుఁగులను హాస్యముతోఁ గూడినదియు, ప్రసన్నత్వసహితయు వికసించిన పుణ్యలత వంటిదియు, ధర్మసమూహరూపమును త్రిపథగామినియునగు గంగ భగీరథుని కీర్తిని సముద్రమువఱకు బ్రకాశింపఁజేయు మార్గమోయను నట్లు వెలుఁగొందుచున్నది.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
భగీరథోపాఖ్యానమున గంగావతరణమను డెబ్బదియాఱవ సర్గము ॥ 76 ॥
భగీరథోపాఖ్యానము సమాప్తము.

సప్తసప్తతితమః సర్గః

చూడాలోపాఖ్యానము

[చూడాలాఖ్యానము స్వార్థదృఢతైప్యై ప్రస్తూయతే
శిఖిధ్వజస్య మాహాత్మ్యం వివాహక్రీడనక్రమః.

పూర్వోక్తమగు విషయమును దృఢమొనర్చుటకై చూడాలోపాఖ్యానము (శిఖిధ్వజోపాఖ్యానము) ఇచట ఆరంభింపఁబడుచున్నది. అందు మొదట శిఖిధ్వజుని మాహాత్మ్యము, వివాహము, విలాసక్రీడ మున్నగు విషయములు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏతామవష్టభ్య దృశం భగీరథధియా ధృతామ్
సమః స్వస్థో యథాప్రాప్తం కార్యమాహర శాన్తధీః 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! నీవు భగీరథుఁడు రెండవమారు రాజ్యమును పాలించునప్పుడు ఏ బుద్ధి నాశ్రయించి దృష్టిని స్థిరమొనర్చుకొనగలిగెనో, ఆబుద్ధి నాశ్రయించి దృష్టిని స్థిరమొనర్చుకొని, సమత్వమును, స్వస్థభావమును బడయుము. మఱియు యథాప్రాప్తములగు కార్యములను శాంతచిత్తుఁడవై ఆచరింపుము.

ఇదం పూర్వం పరిత్యజ్య క్రోడీకృత్య మనఃఖగమ్
శాన్తమాత్మని తిష్ఠ త్వం శిఖిధ్వజ ఇవాచలః 2

ఓ రాఘవా! ఈ వైభవముల నన్నిటిని పరిత్యజించి మనో విహంగమును (పక్షిని) హృదయమున నిరుద్ధమొనర్చి, శాంతింపఁజేసి, శిఖిధ్వజునివలె ఆత్మయందు నిశ్చలముగ వెలుఁగుము.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

కోఽసౌ శిఖిధ్వజో నామ కథం వా లబ్ధవాన్పదమ్

ఏతన్మే కథయ బ్రహ్మన్భూయో బోధవివృద్ధయే. 3

శ్రీరాముఁడు:— మునీంద్రా! ఆ శిఖిధ్వజుఁ డెవఁడు? అతఁడు మోక్షము నెట్లు బడయఁగలిగెను? బ్రహ్మజ్ఞా! జ్ఞానాభివృద్ధికై నాకీవిషయములను వివరించి చెప్పుఁడు?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ద్వాపరే భవతాం పూర్వమిదానీం చ భవిష్యతః
తేనైవ సంనివేశేన దంపతీ స్నిగ్ధతాం గతౌ. 4

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! పూర్వకల్పమునందలి ద్వాపరయుగమున శిఖిధ్వజుఁడును, ఆతని భార్యయు జనించియుండిరి. ఈకల్పమునకూడ ఆ దంపతులు జన్మించి వివాహమొనర్చుకొందురు.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

యత్పూర్వమాసీద్భగవంస్తదిదానీం తథైవ హి
భవిష్యతి కిమర్థం వై వద మే వదతాం వర. 5

శ్రీరాముఁడు:— వాగ్మివర్యా! 'పూర్వము జరిగినదే ఇప్పుడు జరుగుచున్నది, ఇఁకముందుగూడ జరుగఁగలదు' అని తాము వచించితిరిగదా,— ఈభూత, భవిష్యత్కాలముల సాదృశ్యమునకు కారణమేమియో తెలుపప్రార్థన.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ: —

జగన్నిర్మాణ నియతేరస్యా బ్రహ్మాదిసంవిదః
ఈదృశ్యవస్థితిర్నిత్యమనివార్య స్వభావజా. 6

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! జగత్సృష్టి విషయమున నియతిఁగానెఁగు బ్రహ్మాదుల సత్యసంకల్పమయజ్ఞానముయొక్క అనివార్యస్వభావమే దానికి కారణము. దానినెవఁడును నివారింపఁజాలఁడు.

యదన్యద్భవతాంశో భూత్వా పునర్భవతి భూరిశః
అభూత్వైవ భవత్యన్యః పునశ్చ న భవత్యలమ్. 7

ఒక ఆమ్ర (మామిడి) వృక్షమున ఫలములు పెక్కుమార్లు మిక్కుటముగ ఫలించియున్నను, మరల అట్టివేయగు ఫలము లనేకములు దానినుండి కలుగుచున్నవి. కాని, ఆ వృక్షమును ఛిన్నమొనర్చ అవి తొలఁగి పోవుచున్నవి. అట్లే ఈజగత్తునందును పూర్వ సన్నివేశము (ఆకారము) ననుసరించి సాదృశ్యము తోఁచుచున్నది. అజ్ఞానము తొలఁగ, ఈ సాదృశ్యమున్ను, జగదాకారమున్ను తొలఁగి పోవుచున్నవి.

అన్యత్రాప్యేకసంనివేశాఢ్యం సాదృశ్యేన విపల్గతి
సదృశా విషమాశ్చైవ యథా సరసి వీచయః. 8
తా ఏవాన్యాశ్చ దృశ్యన్తే వ్యవస్థాః సంసృతౌ తథా

తస్మాద్రాజేవ భూయోఽపి వక్ష్యమాణకథేశ్వరః. 9
భవిష్యతి మహాతేజా స్తద్వృత్తాన్తమిమం శృణు
ద్వాపరే పూర్వమభవదతీతో సప్తమే మనౌ. 10
చతుర్యుగే చతుర్థే తు సర్గేఽస్మిన్కురూణాం కులే
జమ్బుద్వీపే ప్రసిద్ధస్య విన్ధ్యస్యాదూరసంస్థితే. 11

సాదృశ్యముతో నొప్పునవియు, ఒప్పనవియునగు తరంగములు సరోవరమున లేచుచుండునట్లు, ఈ సంసారమునగూడ పూర్వము తోఁచిన విషయములే మరలమరల తోఁచుచున్నవి. ఒక్కొక్కప్పుడు ఎరుఁగనివియు తోఁచుచున్నవి. కాఁబట్టి శిఖిధ్వజుని విషయమునగూడ ఇట్లే జరిగినది. వెనుకటి శిఖిధ్వజునివలె నేఁజెప్పఁబోవు కథను నాయకుఁడైన శిఖిధ్వజుఁడు కూడ మిగుల పరాక్రముతో నొప్పుగలఁడు—అతని వృత్తాంతమునే చెప్పుచున్నాడను వినుము—7-వ మనువు గతించి ఎనిమిదన మనువులధికారమొనర్చునపుడు నాలుగు యుగములు ముగిసి చతుర్థసృష్టి ఆరంభమైనపుడు ద్వాపరయుగ మరుదెంచెను. అప్పుడు కురుకులమున ఈ (శిఖిధ్వజ) రాజు వింధ్యపర్వతమువద్దనున్న జంబూద్వీపమున జన్మించెను.

మాలవానాం పురే శ్రీమాఞ్ఛిఖిధ్వజ ఇతీశ్వరః.
ధైర్యౌదార్య దయాయుక్తః క్షమాశమదమాన్వితః. 12

ఆ శిఖిధ్వజుఁడు జన్మించినది మాళవదేశ-రాజధానియగు ఉజ్జయిని పట్టణమున. అతఁడు ధైర్య, ఔదార్య, క్షమా, శమ, దమాదిగుణములతో నొప్పుచుండెను.

శూరః శుభసమాచారో మానీ గుణగణాకరః
ఆహర్తా సర్వయజ్ఞానాం జేతా సర్వధనుష్మతాం. 13

శూరుఁడగు ఆరాజు సదాచార, మానములు గల్గి గుణసమూహముల కాటపట్టై వెలయుచుండెను. అతఁడు యజ్ఞములనన్నిటిని ఒనర్చియుండెను; వీరుల నందఱిని జయించెను.

కర్తా సకలకార్యాణాం భర్తా పూర్వవపుర్భువః
పేశల స్నిగ్ధమధురో విదగ్ధః ప్రీతిసాగరః. 14

మఱియు నాతఁడు వాపీ, కూప, తటాకప్రతిష్ఠాది కార్యముల నన్నిటిని గావించెను, పృథివికంతటికిని అతఁడు రాజై యొప్పుచుండెను. అపూర్వమగు శరీరముతో నతఁడు వెలయుచుండెను. అతని స్వభావము కోమలము, మృదుమధురము నైయుండెను అతఁడు లౌకికశాస్త్రవేత్తయు, ప్రేమసాగరుఁడునునై చెన్నొందుచుండెను.

సున్దరః కాన్తసుభగః ప్రతాపీ ధర్మవత్సలః
వదితా వినయార్థానాం దాతా సకలసంపదామ్. 15

సుందరుఁడగు ఆరాజు కాంతుఁడును, శుభలక్షణయుక్తుఁడును, ప్రతాపవంతుఁడును, ధర్మనిరతుఁడును నైయుండెను. పరులకు వినయశిక్షణ నొసఁగు వాక్యములనే యాతఁడు పల్కుచుండెడివాఁడు. వివిధములగు సంపదల నాతఁడు దానమొనర్చుచుండెను.

భోక్తా సత్సజ్జనహితః సుశ్రోతా సకలశ్రుతేః
వేదాసా మాననాశూన్యః స్త్రైణం తృణవదస్పృశన్. 16

వివిధసంపదల నాతఁడనుభవించుచుండెను. సత్సంగమొనర్చుచు ఆయన శ్రుతులనన్నిటిని వినుచుండెను. సర్వజ్ఞుఁడైనను జ్ఞాని నను అభిమానము (గర్వము) అతనికి లేకుండెను. స్త్రీవ్యసనాదులున్ను ఆతనికి లేవు. అట్టి విషయములను తృణసమముగ నెంచి ఆతఁడు వానిని ముట్టకుండెడువాఁడు.

పితరి స్వర్గమాపన్నే బాల ఏవో త్తమౌజసా
కృత్వా షోడశవర్షాణి స్వయం దిగ్విజయం వశీ. 17

బాల్యముననే తండ్రి మృతినొందఁ, శిఖిధ్వజుఁడు స్వశక్తివలన పదునాఱవయేటనే దిగ్విజయమొనర్చెను.

నూనం సామ్రాజ్యసంపత్త్యా భూమణ్డలమయోజయత్
అతిష్ఠద్విగతాశఙ్కం పాలయన్ధర్మతః ప్రజాః 18

తన సామ్రాజ్య సంపదలో భూమండలము నాతఁడు నింపివైచెను. (తండ్రి మండలాధీశ్వరుడైయుండ శిఖిధ్వజుఁడు సామ్రాట్టయ్యెనని యూహ్యము) పిదప, ఉద్వేగరహితుఁడై ప్రజల నాతఁడు న్యాయానుసారము పాలింపఁదొడఁగెను.

స ధీమాన్మన్త్రిభిః సార్ధం యశసా శుక్లయన్దిశః
అథ గచ్ఛత్సు వర్షేషు వసన్తే ప్రోల్లసత్యలమ్. 19

మంత్రులతోఁగూడి యాతఁడు రాజ్యపాలనాదికృత్యముల నొనర్చుచుండెను. దిక్కులన్నియు నాతనికీర్తితో తెల్లపడిపోయెను. ఇట్లు కొన్ని ఏండ్లు గడువ, ఆతఁడు ప్రాగ్యౌవనమును బొందెను. వసంతకాల మరుదెంచెను,

పుష్పేషు జృమ్భమాణేషు స్ఫురత్సు శశిరశ్మిషు
మఞ్జరీజాలదోలాసు విటపాన్తః పురాన్తరే. 20
రజః కర్పూరధవలే వబద్ధలకపాటకే
ఆమోదవిలసత్పుష్పగుఛ్చకవితానకే. 21
గాయత్సు గహనేషూచ్చైర్మిథునేష్వలినాం మిథః
ఆవాతి మధురే వాయౌ శశిశీకరశీతలే. 22
కదలీకన్దలీకచ్ఛతలపల్లవలాసిని
కాన్తాం ప్రతి బభూవాస్య వసచ్చేతః సముత్సుకమ్. 23

పుష్పములు విరివిగ వికసింపఁదొడఁగెను. చంద్రకిరణములు ప్రకాశించుచుండెను. వృక్షశాఖలను అంతఃపురమున పూలగుత్తులను ఊయెలలో తుమ్మెద జంటలుచేరి ఆనందసూచకమగు సంగీతము నొనర్పసాగెను. పరాగధవళితములును, మిళితదళ కవాటములును, సౌరభశోభాయమానములును నగు పుష్పస్తబకములవితానము (ఆకసమును) ఒప్పుచుండెను. కదళీ కంధళీతలపల్లవముల లాస్యవిహారము

సల్పునదియును, చంద్రశేకర శీతలమునగను మధురవాయువు వీవఁదొడఁగెను. (ఇట్టి వసంతాగమసమయమున) పూర్వమే చూడాలయొక్క గుణసౌందర్యాదులనుగుఱించి, విని, ఆకర్షింపఁబడియున్న శిఖిధ్వజుని చిత్తము ఆమెయెడల మఱింత ఉత్సాహితమయ్యెను.

క్షీబం కుసుమసంభారసౌగన్ధ్యమధురాసవైః
మనో నాన్యాస్పదం చక్రే స వసన్తమివోదితమ్. 24

కుసుమసౌగంధ మధురాసవమున మత్తిలిన వసంతవనమువలె అనురాగపల్లవితమైన ఆతని మనస్సుకూడ మత్తిలి చూడాలంకంటె నితరములగు విషయములను భావింపఁజాలకుండెను.

ఉద్యానవనదోలాసు లీలాకమలినీషు చ
కదా ప్రణయినీం ముగ్ధాం హేమామ్బుజముకులస్తనీమ్. 25
కరిష్యే కామినీమఙ్కే పర్యఙ్కే కుఙ్కుమాఙ్కితామ్
కదా కమలకల్లినాం దోలాస్వలిరివాలినీమ్. 26
ఆలోలాం తాం నివేక్ష్యామి బాలాం భుజలతానుగామ్
మృణాలహారకున్దేన్దువృన్దవల్యభిలాషిణీ. 27
మత్కృతే మదనాతప్తా కదా స్యాదిన్దుసున్దరీ
ఇతి చిన్తాపరో భూత్వా కుసుమావచయోన్ముఖః. 28
విజహార వనాన్తేషు కుసుమోపవనేషు చ
వనోపవనలేఖాసు లీలాకమలినీషు చ. 29
వల్లీవలయగేహేషు వివిధోద్యానభూమిషు
వనోపవనవిన్యాసవర్ణనావలితాసు చ. 30
శృఙ్గారసగర్భాసు కథాస్వరమతోన్మనాః
హృది హారలసత్కాయ విలోలాలకవల్లరీః. 31
కుమారీః పూజయామాస సువర్ణకలశస్తనీః
ఏతన్మన్త్రే విదుర్భావ్యా మన్త్రిణో నృపనిశ్చయమ్. 32
ఇఙ్గితాకారవేదిత్వమేవ మన్త్రిపదం పరమ్
అథ తస్య వివాహాయ మన్త్రివర్గో విచారయన్. 33
సురాష్ట్రాధిపతేః కన్యాం యయాచే యౌవనాన్వితామ్
నవయౌవనసంపన్నాం భార్యాత్వే విధినోత్తమామ్. 34
ఉపయేమే స తామాత్మసదృశీం ప్రతిమామివ
చూడాలేతి భువి ఖ్యాతా నామ్నా నృపతిసున్దరీ 35
సా తం భర్తారమాసాద్య రేజే ఫుల్లేవ పద్మినీ
నీలనీరజనేత్రాం తాం చూడాలాం స శిఖధ్వజః 36

స్నేహాద్వికాసయామాస సూర్యో ఙ్యో యథాబ్జినీమ్
అవగ్ధత తమోః ప్రీతిరన్యోన్యార్పితచేతసోః. 37
హావభావవిలాసాఢ్యైర్గర్జైర్నవలతేవ సా
సుమన్త్ర్యర్పితసర్వార్థః స సుఖీ సుస్థితప్రజాః. 38

"నే నెన్నఁడు ఉద్యానవనములందలి తూఁగుటుయ్యేలలోను, లీలాకమలములందును, హేమాబ్జ-ముకుళ-స్తనియు, మనోహారిణియునగు ప్రణయిని (చూడాల)తోఁగూడి విహరింతును?—ఎపుడామె శరీరమును కుంకుమలిప్తమొనర్చి అంక-పర్యంకమున (ఒడియందు) నుంచుకొనఁగలను? కమలవల్లీ-డోలలందు భ్రమరము భ్రమరిని గ్రహించునట్లు, నావలె విరహాతిశయమున నాపై మనస్సు నిలిపి యుందు. ఆబాలను నా భుజలతా-బంధమున నెప్పుడు గాంచఁగల్గుదును! (ఎన్నఁడు ఆమెను వివాహమొనర్చుకొనగలను?) ఆ చంద్రసుందరి ఎప్పుడు నాపై వలపుగొని మదనజ్వర పీడితయై (తదుపశమన కారణములగు) మృణాలహార, కుందకుసుమ, చంద్రబింబ, లతాగృహముల ప్రాపును బొందఁగోరును కో"—అని శిఖిధ్వజుఁడు చింతించుచు కుసుమసంగ్రహార్థము వనాంతములందును, పుష్పోద్యానములందును విహరింపసాగెను. మఱియు, అన్యమనస్కుఁడై వనములందును, ఉపవనములందును, లతాగృహములందును, వివిధోద్యానవనములందును, కమలసరోవర సమీపమునను తిరుగాడఁజొచ్చెను. ఒక్కొక్కప్పుడు వనోపవన వర్ణనములను శృంగారగర్భితములగు వాక్యములను విన నుత్సాహపడువాఁడు మఱియొకసమయమున చంచల కేశలతాహార విరాజితలును, సువర్ణకలశపయోధరలునునగు కమణీకలను మనస్సున కల్పించుకొని, వారిని ప్రశంసించుచు ఆదరసత్కారముల నొనర్చుచుండెను. మఱియు. ఆ సంకల్పితరమణులను కల్పనయందే వేషభూషణములచే అలంకృత మొనర్చుచుండెడువాఁడు.

చతురులగు మంత్రులు రాజుయొక్క అవస్థనిగాంచి అతని మనోభావమును, నిశ్చయమును గ్రహించిరి. ఆకార, ఇంగితములచే మంత్రివర్యులు రాజుయొక్క వివాహసంకల్పము నెఱుఁగఁగల్గిరి. వారు తమలోఁదాము ఆలోచించుకొని "రాజుయొక్క అనురాగమెటులున్నది. వధువుయొక్క గుణశీలము లెట్టివి. మున్నగు విషయములను విచారించి సురాష్ట్రపతిని, యువతియు. చేటికాజన (పనికత్తెలచే) పరివృతయునగు అతని కన్యక (చూడాల)ను తమరాజునకిచ్చి వివాహమొనర్ప ప్రార్థించిరి. అతఁడు సమ్మతింప, అటుపిమ్మట శిఖిధ్వజుఁడు కేవలము తనప్రతిమ యనఁదగి, ఆత్మానురూపయైయున్న సురాష్ట్రరాజకన్యకను వివాహము చేసికొనెను.

చూడాలయును ఆసతి మిగుల సౌందర్యము గలిగియుండెను. ఆమె శిఖిధ్వజుని భర్తగ బడసి వికసించిన పద్మసరస్సువలె శోభింపసాగెను. సూర్యుఁడు పద్మినిని వికసింపఁజేయునట్లు శిఖిధ్వజుఁడు చూడాలయెడల అనురాగమును జూపి ప్రీతిచే నామెను వికసితమొనర్చెను. అంత, అన్యోన్యార్పిత చిత్తులగు వారిప్రీతి క్రమముగ వర్ధిల్లసాగెను. హావభావవిలాసాది శృంగారచేష్టలతోఁగూడి చూడాల శోభిల్లఁజొచ్చెను. రాజచిత్తానువర్తులగు మంత్రులు వారికి భోగోపకరణములను సమకూర్చసాగిరి. రాజ్యభారమును మంత్రులు వహించి అర్థులను సంతోషపెట్టసాగిరి. ధర్మబుద్ధులగు ఆమంత్రివర్యుల పాలనయందు ప్రజలు శాంతులై వెలయఁదొడఁగిరి.

రాజహంస ఇవాబ్జిన్యాం రేమే దయితయా తయా

అన్తఃపురేషు దోలాసు లీలాకమలినీషు చ. 39
ఉద్యానేషు విహారేషు లతాపుష్పగృహేషు చ
కదమ్బవనలేఖాసు చన్దనాగురు వీథిషు. 40
మన్దారదామలోలాసు కదలీకన్దలీషు చ
పురాన్తేషు వనాన్తేషు దిగన్తేషు సరస్సు చ. 41
జఙ్గలేషు జనాన్తేషు జమ్బూజమ్బీరజాతిషు
బభూవాహ్లాదకం సర్వం తయోరన్యోన్య చేష్టితమ్. 42
సద్వర్షయోర్ధరవర్ద్యైర్భూమ్యోరివ కాన్తయోః
నిత్యమేవ వియుక్తత్వాత్ప్రియత్వాచ్చేష్టితస్య చ. 43
మిథః కలాకలాపస్య కోవిదౌ తౌ బభూవతుః
స్వరూపమేకమేవైతౌ దధతుర్మిత్రతాం గతౌ. 44
అన్యోన్యహృదయస్థత్వాదివ సంక్రాన్తమక్షతమ్
సర్వశాస్త్రార్థవైదగ్ధ్యం చిత్రాద్యపి ముఖాత్ప్రభోః. 45
బాలః కాలాదివాగృహ్య సాఽసీత్సర్వార్థపణ్డితా,
నృత్యవాద్యాది యావచ్చ చూడాలావదనాదసౌ. 46
అశిక్షత బభూవాథ కలానామతికోవిదః
అమావాస్యామివేన్ద్వర్కావన్యోన్యవిలసత్కలౌ. 47
మిథో హృదయసంస్థౌ తౌ ద్వావప్యైక్యముపాగతౌ
తౌ సంస్థితావేకరసావన్యోన్యం దయితావుభౌ. 48
పుష్పామోదావివాభిన్నౌ భూతలస్థౌ శివావివ,
వైదగ్ధ్యసున్దరమతీ సర్వశాస్త్రార్థపణ్డితౌ. 49
కార్యార్థం చ భువం ప్రాప్తౌ కమలాకమలాధవౌ
స్నిహోత్ప్రసన్నమధురౌ సమవిజ్ఞాతవాదినౌ. 50
అనువృత్తిపరావాస్తాం లోకవృత్తాన్తతద్విదౌ
కలా కలాపసంపన్నౌ లసద్వదనరసాయనౌ
శీతలస్నిగ్ధముగ్ధాఙ్గౌ శశాఙ్కావివోదితౌ. 51

ఆ శిఖిధ్వజుఁడంత, హంస కమలినితో క్రీడించునట్లు, తనభార్యతోఁగూడి అంతఃపురముల తూఁగుటుయ్యెలలందును లీలాకమలములందును, ఉద్యానవనములందును, విహారప్రదేశములందును, లతాపుష్పగృహములందును, కదంబవన సమూహములందును, చందనాగురు వృక్షసుగంధితములగు వీథులందును, మందారదామ చంచలములును, కదళీకందళీవృక్ష వికాశితములునునగు స్థలములందును, పురాంతప్రదేశములందును, వనాంతములందును, దిగంతములందును, సరోవరములందును, అరణ్యములందును, జనస్థానములందును, జంబూజంబీరజాతీవృక్షశోభితములగు అరణ్యములందును, విహరించుచు క్రీడింపఁదొడఁగెను.

ఎద్దులచే దున్నఁబడిన పొలమున చక్కఁగ వాన కురిసి పైరు మొలకెత్తి, మబ్బుతోఁగూడిన ఆకసము, పైరుచే పచ్చనైన నేల, రమణీయమగు శోభను దాల్చునట్లు, సుందరులగు ఆదంపతులిద్దఱి కార్యములున్ను అత్యంతానందజనకములై యుండెను. వారెప్పుడును ఒకరిని విడిచి మఱియొకరుండెడు వారుకారు. ఒకరొనర్చినది మఱియొకరికి ప్రీతికరముగ నేయుండెడిది. ఒకరికి తెలిసిన కళలను మఱియొకరు నేర్చుకొనినందున, వారిద్దఱును సర్వకళావేత్తలైరి. ఇట్లు గుణసామ్యమును బడసి, మైత్రినంది వారు అభిన్నస్వరూపులైరి. ఒకరిహృదయము మఱియొకరికి నివాసమైనందువలన ఒకేజీవి రెండు శరీరములను దాల్చి విహరించుచున్నదా యనునట్లుండెను.

బ్రాహ్మణ-వటువు (బ్రహ్మచారి) శాస్త్రనియమితమగు పండ్రెండు వత్సరముల పరిమితిగల కాలమున వేదవిద్యను గ్రహించునట్లు, చూడాల సర్వశాస్త్రార్థపాండిత్యమును, చిత్రాదిశిల్పములందలి ప్రావీణ్యతను, ఆయావిషయములందు నేర్పరులగు వారికడ నేర్చియుండెను. శిఖిధ్వజుఁడామె వద్దనే నృత్యవాద్యాది కళావిద్యల నన్నిఁటిని గ్రహించెను. అట్లు గ్రహించియే కళావిశారదుఁడయ్యెను. అమావాస్యయందు సూర్యచంద్రులిద్దఱునుగూడి, వారివారి కళలు కలిసి, వెలుగొందునట్లు, ఆదంపతులు పరస్పరము కళావిద్యల గ్రహించి అభిన్నహృదయులై, ఐక్యమును బొందిరి. పరస్పరానురాగశోభితులగు ఆసతీపతులు, పాలును, నీరును కలియునట్లు కలిసి, ఏకరసస్వరూపులై, పుష్ప సౌరభములవలెను, పృథివిపై అవతరించిన పార్వతీపరమేశ్వరులవలెను అభిన్నులై వెలయఁదొడఁగిరి. ఇట్లు వైదగ్ధ్య (నేర్పునుందరమగు బుద్ధితోడను, సర్వశాస్త్రార్థ పాండిత్యముతోడను వెలయు ఆదంపతులు ధర్మరక్షణార్థము అవతరించిన లక్ష్మీనారాయణులవలె నుండిరి. పరస్పరానురాగవశమున వారు ప్రసన్నులై, మధురభాషులై యుండిరి. సందిగ్ధవిషయములను, లౌకికశాస్త్ర విషయములను ప్రశ్నించు ఓకోకాలమాలన వారిద్దఱును ప్రశ్నలన్నిటికిని సమాధానమీయగలిగియుండిరి. వారిద్దఱును గురు, ద్విజుల యెడల వినయమును, హితవాక్యముల, బిట్టుటనున్న నాగల సద్వ్యవహారమును జూపుచుండిరి. వారు లోకవృత్తాంతమును, ధర్మరహస్యమును గ్రహించియుండిరి. కళాకలాపసంపన్నులగు వారియందు నవరస_అమృతము స్ఫురింప, శీతల స్నిగ్ధ ముగ్ధ చంద్రబింబములవలె వారు ప్రకాశించుచుండిరి.

రేజే లసచ్ఛ రతిభోగవిలాసకాన్త
మన్తఃపురేషు మిథునం తదనుత్తమశ్రి
బ్రహ్మాణ్డఖణ్డకుహరేష్వివ రాజహంస
యుగ్మం వికాసిమదమన్మథమన్థచారి. 52

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చూడాలోపాఖ్యానే శిఖిధ్వజవిలాసకథనంనామ సప్తసప్తతితమః సర్గః ॥ 77 ॥

సత్యలోకమునందలి గంభీరసరోవరములందు మదనమదోన్మత్తములును, మృదుమంద గతియుక్తములునగు హంసమిథునము విరాజిల్లునట్లు, సర్వోత్కృష్టమగు సౌందర్యముతో నొప్పారు ఆదంపతులిద్దఱును అంతఃపురమధ్యమున రతిభోగ విలాసములతో విహరించుచు వెలయఁజొచ్చిరి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలోపాఖ్యానమున శిఖిధ్వజవిలాసకథనమను డెబ్బదియేడవ సర్గము ॥ 77 ॥

అష్టసప్తతితమః సర్గః॥

[తయోః క్రమేణ వైరాగ్యం సచ్ఛాస్త్రాభ్యాసనిష్ఠతా
చూడాలాయా వివేకోఽత్ర జ్ఞానలాభశ్చ వర్ణ్యతే.

క్రమముగ ఆచూడాలా శిఖిధ్వజులకు వైరాగ్యము కలుగుట, సచ్ఛాస్త్రముల నభ్యసించుట, చూడాలయొక్క వివేకము, జ్ఞానప్రాప్తి, అనువిషయము లీసర్గమున వర్ణింపఁబడుచున్నవి]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏవం బహూని వర్షాణి మిథునం నిర్భరస్పృహమ్
రేమే యౌవనలీలాభిరమన్దాభిర్దినేదినే. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! ఈప్రకారముగ ప్రగాఢప్రేమబద్ధులగు ఆ దంపతులు ఏండ్లతరబడిగ ఎడతెంపులేని యౌవనలీలలందు క్రీడించుచుండిరి.

అథ యాతేషు బహుషు వర్షేష్వావృత్తిశాలిషు
శనైర్గలితతారుణ్యే భిన్నకుమ్భాదివామ్భసి. 2

అనంతరము చాలఏండ్లు గడవ, ఛిద్రయుక్త ఘటమునుండి నీరు మెల్లగ జారిపోవునట్లు, వారి యౌవనముకూడ దిగజారిపోవఁదొడఁగెను. అప్పుడు వారిట్లు విచారణయొనర్పఁ దొడఁగిరి.

తరఙ్గనికరాకారభఙ్గురవ్యవహారిణి
పాతః పక్వఫలస్యేవ మరణం దుర్నివారణమ్. 3

'ఈ జీవుఁడు తరంగసమూహమువలె భంగుర (క్షణిక)మగు శరీరమును గైకొని వ్యవహారపథమున పరిభ్రమించుచున్నాఁడు. ఫలము పక్వమైన, రాలిపోవుట అనివార్యమైనట్లు శరీరమునకు వినాశనముకూడ తప్పనిసరి.

హిమాశనిరివామ్భోజే జరా నిపతనోన్ముఖీ
ఆయుర్గలత్యవిరతం జలం కరతలాదివ. 4

ఏలయనిన, పద్మముపై మంచు అను పిడుగు పడునట్లు ఈశరీరముపై వార్ధక్యము పడనుంకించుచున్నది. కరతల-జలమువలె ఆయువు అనవరతము క్షయమునొందుచున్నది.

ప్రావృషీవ లతాతుమ్బీ తృష్ణైకా దీర్ఘతాం గతా
శైలనద్యా రయ ఇవ సంప్రయాత్యేవ యౌవనమ్. 5

భోగతృష్ణ యొక్కటియే వర్షాకాలమునందలి సొరతీగవలె పెరుగుచున్నది. వర్షాకాలము నందలి కొలయేటి వడితో యౌవనము పరుగిడుచున్నది.

ఇన్ద్రజాలమివాసత్యం జీవనం జీర్ణసంస్థితిః
సుఖాని ప్రపలాయన్తే శరా ఇవ ధనుశ్చ్యుతాః. 6

శుష్కమగు ఈశరీరము ఇంద్రజాలమువలె అసత్యము. ధనుస్సున సంధింపఁబడి విడువఁబడిన బాణములవలె సుఖములన్నియును పారిపోవుచున్నవి.

పతన్తి చేతో దుఃఖాని తృష్ణా గృధ్ర ఇవామిషమ్
బుద్బుదః ప్రావృషీవాప్సు శరీరం క్షణ భఙ్గురమ్ 7

మాంసముమీఁద గ్రద్ద వాలునట్లు, త్రివిధతాపములు, తృష్ణ హృదయమున వాసిర్భవించి వ్యథను గలిగించుచున్నవి. వర్షాకాలమునందు నీట కలుగు బుద్బుదమువలె ఈశరీరము క్షణభంగుర మైనది.

రమ్భాగర్భ ఇవాసారో వ్యవహారో విచారగః
సత్వరం యువతా యాతి కాన్తేవాప్రియకామినః 8

విచారించి చూచినచో ఈ ప్రపంచమున మనుజుఁడు చేయు కార్యములన్నియును అరఁటి పట్టలవలె సారశూన్యములై యున్నవి. సవతియెడల ప్రేమను జూపు భర్తను గాంచి మానవతియగు యువతి తొలఁగి పోవునట్లు యౌవనముకూడ తొలఁగి పోవుచున్నది.

బలాదరతిరాయాతా వైరస్యమివ పాదపమ్
తదిహ స్యాచ్ఛుభాకారం స్థిరం కిమతిశోభనమ్ 9

గ్రీష్మకాలమున వృక్షరసము ఎండిపోవునట్లు, తాను గోరు విషయములు లభింపకున్న, మనస్సు విరసభావమును బొంది కుందుచున్నది. ఇది సంసారముయొక్క తీరు. ఈ ప్రపంచమున స్థిరమై, సుందరమైనట్టి వస్తువేమి గలదు? అత్యంతశోభాప్రదమగు విషయ మీ ప్రపంచమునలేదు.—

యదాసాద్య పునశ్చేతో దశాసు న విదూయతే
ఇతి నిర్ణీయ యుగ్మం తత్సంసారవ్యాధిభేషజమ్. 10
చిరం విచారయామాస శాస్త్రమధ్యాత్మసంమతిమ్
ఆత్మజ్ఞానైకమాత్రేణ సంసృత్యాఖ్యా విషూచికా 11
సంశామ్యతీతి నిశ్చిత్య తావాస్తాం తత్పరాయణౌ
తచ్చిత్తౌ తద్గతప్రాణౌ తన్నిష్ఠౌ తద్విదాశ్రయౌ. 12
తదా తదర్చనపరౌ తదీహౌ తౌ విరేజతుః
తత్రైవాతిఘనాభ్యాసౌ బోధయన్తౌ పరస్పరమ్. 13
తత్ప్రీతౌ తత్సమారమ్భావన్యోన్యం తౌ బభూవతుః
అథ సావిరతం రామ రమణీయ పదక్రమాన్. 14
శ్రుత్వాధ్యాత్మవిదాం వక్త్రాచ్ఛాస్త్రార్థాంస్తారణక్షమాన్
ఇత్థం విచారయామాస స్వమాత్మానమహర్నిశమ్. 15

ఆ భార్యాభర్తలిట్లు చింతించి, జననమరణాది దుర్దశారూప దుఃఖమును మరల కలుగఁజేయునిదియు, సంసారవ్యాధికి ఔషధమును నగునది అధ్యాత్మశాస్త్రమేయని నిశ్చయించుకొని అర్థానిశ్చ చాలకాలమభ్యసించిరి. ఆత్మజ్ఞానమొకదానివలననే సంసారవిషూచిక శాంతించునని నిర్ణయమొనర్చుకొని వారిరువురును ఆత్మజ్ఞాన పరాయణులైరి. మఱియు, బ్రహ్మపరులును, బ్రహ్మగతప్రాణులును, బ్రహ్మగతచిత్తులును, బ్రహ్మనిష్ఠులునునగు ఆత్మశాస్త్రవేత్తల శరణమును బొందిరి. వారు ఆత్మజ్ఞానము నర్చించుచు దానినే బడయ యత్నించుచు వెలయఁదొడఁగిరి. గాఢతరాభ్యాసఫలముగ వారు ఆత్మగతప్రాణులై పరస్పరము ప్రబోధమొనర్చుకొనుచు, ఆ పరమాత్మయందే ప్రీతిని నిలిపిరి. మఱియు పరస్పరము చక్కఁగ అధ్యాత్మశాస్త్రమును వినుచు, చింతించుచు, బోధించుకొనుచు, కేవల మాయాత్మను ఒనర్చుచుండిరి. ఓ రామచంద్రా! అధ్యాత్మశాస్త్రవిదులకడ నుండి సంసారసాగరతరణోపయోగములును, రమణీయపదశోభితములునునగు శాస్త్రార్థములను అనవరతము విని రాత్రిం దినములిట్లు ఆత్మవిచారమొనర్పసాగిరి.

అవ్యాపృతా వ్యాపృతా వా ధియా ధవలయేద్ధయా
ప్రేక్షే తావత్స్వమాత్మానం కిమహం స్యామితిస్వయమ్. 16

'శరీరవ్యాపారములఁ ద్యజించినను, త్యజింపకున్నను విచారమార్గమవలంబించి ఆత్మదర్శనమొనర్చి, ఈ జడమైన కార్యకారణ సంఘాతమగు ఈశరీరమున నేను చైతన్యమునో, లేక, మఱి అన్యమునో స్వయముగఁ జూచెదను.

కస్యాయమాగతో మోహః కథమభ్యుత్థితః క్వ వా
దేహస్తావజ్జడో మూఢో నాహమిత్యేవ నిశ్చయః. 17

ఈ సంసారరూప మోహ మెవనిది? ఈ మోహమెందులకావిర్భవించినది? ఇది ఎట్లు ఎటునుండి కలిగినది? భ్రాంతి నివారింపఁబడిన, భ్రాంతుఁడు స్వస్థతను బొందును. ఈ భ్రాంతికి నిమిత్తమేమి, మూలమేమి? ఏవి యెట్లున్నను, 'మూఢమును, జడమునునగు శరీరము నేను కాదను మాట నిక్కము. ఎలయనఁగా లోకమున 'నేను' అని ప్రసిద్ధమై వెలయునది జడము, మూఢమునై యుండుట లేదు.

ఆబాలమేతత్సంసిద్ధం మతౌ చైవాను భూయతే
కర్మేన్ద్రియగణశ్చాస్మాదభిన్నావయవాత్మకః 18

బాల్యమునుండియే అందఱికిని 'నేను స్థూలరూపుఁడను. నేను తెల్లనివాఁడను' అను బుద్ధి, వృత్తు లుదయించినప్పుడు ఈ విషయమే (శరీరము జడమని) అనుభూతమగుచున్నది. బుద్ధివృత్తులు లేనన్న శరీరజ్ఞానమే కలుగనందువలన శరీరము జడమని తేలుచున్నది. ఇతర హస్తపాదాది కర్మేంద్రియములుకూడ శరీరమునుండి వేఱుగాని అవయవములే యగుచున్నవి.

అవయవావయవినోర్న భేదో జడ ఏవ చ
బుద్ధీన్ద్రియగణోఽప్యేవం జడ ఏవేతి దృశ్యతే. 19

' అవయవీ, అవయవములకు భేదము లేనందువలన ఈరెండును జడములేయగుచున్నవి.

బుద్ధీంద్రియములుకూడ ఇట్లే శరీరావయవములైనందువలన జడములేయని తెలుచున్నది. *

ప్రేర్యతే మనసా యస్మాద్దృష్ట్యేవ భువి లోష్టకః
మనస్త్వేవం జడం మన్యే సంకల్పాత్మక శక్తియత్. 20

భూమిపై కట్టచే రాతివలె, మనస్సుచే జడమగు శరీరము చలించుచున్నది. కనుక మనస్సు కట్టవలె సంయోగ-యోగ్యమగు ద్రవ్య (పదార్థ) మని తెలుచున్నది. కాని దీనికి సంకల్పాత్మకమగు శక్తి యొకటియున్నది. ఈశక్తి 'జడము' యొక్క గుణమగుటవలన దీనినిగూడ జడమే యనవలసివచ్చుచున్నది.

క్షేపణైరివ పాషాణః ప్రేర్యతే బుద్ధినిశ్చయైః
బుద్ధినిశ్చయరూపైవం జడా సత్త్యైవ నిశ్చయః. 21

కట్టచే రాతివలె, నిశ్చయాత్మకమగు బుద్ధిచే ఈశరీరాదులు ప్రేరేపింపఁబడుచున్నవి. అందువలన కట్టను బోలు ఈబుద్ధికూడ జడమగుచున్నది. ఈవిషయమున సందేహములేదు.

ఖాతేనేవ సరిన్నూనం సాహంకారేణ వాహ్యతే
అహంకారోఽపి నిఃసారో జడ ఏవ శవాత్మకః 22

పల్లపుతావు నదియందలి నీటిని ప్రవహింపఁజేయునట్లు అహంకారము బుద్ధిని చలింపఁజేయుచున్నది. ఈ అహంకారము సారశూన్యమును, శవమువలె జడమునుగూడనై యున్నది.

జీవేన జన్యతే యక్షో బాలేనేవ భ్రమాత్మకః
జీవశ్చ చేతనాకాశో వాతాత్మా హృదయే స్థితః. 23

బాలుఁడు యక్ష (బేతాళ) భ్రమను గల్పించుకొనునట్లు ప్రాణోపాధితోఁగూడిన చిదాకాశమగు జీవుఁడు జీవత్వమును తనయందు కల్పించుకొనుచున్నాఁడు. వాస్తవమున కతఁడు ప్రాణోపాధికమగు చిదాకాశమమాత్రమే యైయున్నాఁడు. కల్పిత జీవుఁడుకూడ జడమే యని గ్రహింపనగును.

సుకుమారోఽన్తరస్థేన కేనాపి పరిజీవతి
అహో ను జ్ఞాతమేతేన చేతో ల్లేఖకలఙ్కినా. 24

సుకుమారుఁడగు ఈ జీవుఁడు తన ఆభ్యంతరముననున్న బింబచైతన్యముచే పరిపూర్ణుఁడై జీవించుచున్నాఁడు. ఆహా! విషయప్రకాశనమును కళంకముచే దూషితప్రాయమైయున్న సాక్షిచైతన్యమాతని నెఱిఁగినది!

జీవో జీవతి జీర్ణేన చిద్రూపేణాత్మరూపిణా
చేత్యభ్రమవతా జీవశ్చిద్రూపేణైవ జీవతి. 25

నిత్యమై ఆత్మరూపమైనట్టి చిత్స్వరూపమువలననే జీవుఁడు జీవించుచున్నాఁడు. సాక్షిరూపమున విషయములఁ బ్రకాశింపఁజేయు ఆ చిద్రూపునివలననే జీవుఁడు జీవించుచున్నాఁడు.

---

* బాదరాయణుఁడు 'అణవశ్చ' (బ్రహ్మ॥సూ॥) అను సూత్రమున ఇంద్రియములు, ప్రాణములు మున్నగువానిని 'స్థూలదేహావయవములు కావు, లింగదేహావయవములు' అని సిద్ధాంతీకరించి

అనోదః పవనేనేవ ఖాతేనేవ సరిద్రయః
అసత్యా జడ చేత్యాంశచయనాచ్చిద్వపుర్జడమ్. 26

వాయువువలన సౌరభము జీవించుచున్నది; పల్లపుభావే నదీప్రవాహమునకు ఉజ్జీవనము. అట్లే జ్ఞేయ (దృశ్య) విషయముల భ్రమనుగొను చిద్రూపమే జీవునకు జీవనమైయున్నది. అనంగా తాదాత్మ్య-అధ్యాసమే చైతన్యమును జడముగ మార్చి జీవభ్రాంతిని కల్పించుచున్నది.

మహాజలగతో హ్యగ్నిరివ రూపం స్వముజ్ఝతి
సద్భావనద్వా యదాభాతి చిత్సమాధాపతి స్వతః. 27
స్వరూపమలముత్సృజ్య తదేవ భవతి క్షణాత్
ఏవం చిద్రూపమప్యేతచ్చేత్యోన్ముఖతయా స్వయమ్. 28
జడం శూన్యమసత్కల్పం చైతన్యేన ప్రబోధ్యతే
ఇతి సంచిన్త్య చూడాలా క్వైనేషా చిత్ప్రచేతసీ. 29
ఇతి సంచిన్తయామాస చిరాయేత్థం వ్యబుద్ధ్యత
అహో ను చిరకాలేన జ్ఞాతం జ్ఞేయమనామయమ్. 30

సముద్రజలములఁ బడిన అగ్ని తనప్రకాశస్వరూపమును విడచునట్లు, చైతన్యముకూడ ఉపాధిసంపర్కమువలన స్వస్వరూపమును పరిత్యజించుచున్నది. ఎట్లనిన, సత్తాంశము, చిత్స్వభావమునుండి వేఱుపడి ఘటపటాదులసత్తతో ఏకీభావమును బొందినట్లగుపడుచున్నది. చిత్సత్తయే ఘటము మున్నగువాని సత్త. ఘటాదులు ధ్వంసమొంది మృత్తికతో, గలిసిపోవ మరల ఈచిదాకాశమే ఘటపటాదుల శూన్యసత్తగ (అవిశేవు అనుభావముగ) మారి అభావస్వరూపమగుచున్నది. కాని, సమాధిదశ లభించిన వాసనలవలన అరుదెంచునవియును, ఆసక్తివలన సదసద్రూపములను ధరించునవియునునగు విషయముల నన్నిటిని పరిత్యజించి వెనువెంటనే ఈచైతన్యము చిదాకారమునే దాల్చుచున్నది. ఈ రీతిగ, చైతన్యమే విషయముల వైపునకు మరలి అవిద్యావరణమువలన అధ్యాస సమూహములచే స్వయముగ జడమును, శూన్యమును నగు అసద్రూపమగుచున్నది. మరల అదియే జ్ఞానముచే మూలావిద్యను వినాశమొనర్చి ప్రబుద్ధమగుచున్నది. ఇట్లు విచారించి ఏ యుపాయము నవలంబించిన, అవిద్యావరణము తొలఁగి దృశ్యస్వప్నము నశించి చైతన్యమునకు ప్రబోధము లభింపఁగలదు? అనియామె చింతింపఁదొడఁగెను. పిదప చిరకాలమునకు ఆమె ఆత్మతత్త్వమును ఈ పరిణింపఁబోవు విధమున గ్రహించి, ఇట్లను కొనఁదొడఁగెను-అహా! ఎట్టి అదృష్టము! నిర్మలమగు జ్ఞానమును చాలకాలమునకు పిదప నేనిపుడు గ్రహింపఁగలిగితిని!

యద్వై విజ్ఞేయతాం కృత్వా న కశ్చిద్దీయతే పునః
ఏతే హి చిద్విలాసాన్తా మనోబుద్ధీన్ద్రియాదయః. 31

యున్నను పండిత, పామరులకవి స్థూలదేహావయవములుగనే తోఁచుచున్నందువలనను, అవయవముల వలె శరీరమున సంయుక్తములై యున్నందువలనను, అవయవములవలె వీని జడత్వముకూడ సిద్ధించుచున్నది—ఆనందసరస్వతీ టీక.

ఈ ఆత్మతత్త్వమును గ్రహింపఁగలిగిన, మరల ప్రచ్యుతి యనునది యుండదు. (దీని స్వరూపము సర్వకామ నాప్రాప్తియగుటవలన నెట్టి కామనయు కొంతవడదు.) మనస్సు బుద్ధి, ఇంద్రియములు మున్నగునవి చిద్విలాసముయొక్క పరిచ్ఛేదమునకు హేతువులైయున్నవి.

అసన్నః సర్వ ఏవాహో ద్వితీయేన్దువదస్థితాః
మహాచిదేకైవాస్తీహ మహాసత్తేతి యోచ్యతే. 32

అసత్తగు ఈ ప్రపంచమంతయు ద్వి-చంద్రభ్రాంతివలె కేవలము కల్పితమాత్రమే యగుచున్నది. వాస్తవముగ నిట మహాసత్తయనఁబడు మహాచైతన్య మొక్కటి మాత్రమే వెలయుచున్నది.

నిష్కలఙ్కా సమా శుద్ధా నిరహంకారరూపిణీ
శుద్ధసంవేదనాకారా శివం సన్మాత్రమచ్యుతమ్. 33

అయ్యది కళంకరహితము, సమస్వరూపము. శుద్ధము, అహంకారవివర్జితము; శుద్ధసంవేదనమే దానిస్వరూపము. అయ్యది భూమానంద స్వరూపమగుటవలన పరమ మంగళమయము సన్మాత్రము, అది స్వస్వరూపమగు భూమానంద-మంగళస్వభావమునుండి విచ్యుతిగానందువలన అచ్యుతమనఁబడుచున్నది.

సకృద్విభాతా విమలా నిత్యోదయవతీ సదా
సా బ్రహ్మపరమాత్మాదినామభిః పరిగీయతే. 34

ఒక్క-పర్యాయము అవిద్యావరణము తొలఁగ, ప్రకాశించునదియు, పవిత్రమును, నిత్యోదయసహితమై వెలయుచుండు నదియునగు ఆచిద్వస్తువే బ్రహ్మ, పరమాత్మయున్నగు నామములచే వేదాంతాది అధ్యాత్మశాస్త్రములందు లక్షణద్వారా పేర్కొనఁబడుచున్నది.

చేత్య చేతన చిత్తాది నాస్యా భిన్నం సమానతః
తయైషా చేత్యతే చిద్భిః సైషాద్యా చిదితి స్మృతా. 35

చిత్తము, చేత్యము (దృశ్యము), చేతనము, అను త్రిపుటి ఈమహా చైతన్యముకంటె వేఱు కాదు. సాక్షిభూతమగు ఈమహా చైతన్యమే ఈత్రిపుటికి చైతన్యమును ప్రసాదించుచున్నది, ఈచైతన్యమువలననే నియ్యది (త్రిపుటి) చేతితమై, అనుభూతిని బొందుచు, కర్తృత్వమును బడయుచున్నది. ఈ మహాచైతన్యములేకున్న త్రిపుటి స్వతంత్రముగ నేమియు నొనర్పఁజాలదు, అనుభవింపఁజాలదు. ఈ సాక్షి-చైతన్యము త్రిపుటియొక్క ఆవిర్భావమునకు పూర్వమే యుండుటవలన, (స్వతఃసిద్ధమగుటవలన)—'ఆద్య-చిత్' అనఁబడుచున్నది. దీనియునికి తత్త్రిపుటీ జనితములగు ప్రమాణములపై ఆధారపడదు.

అచేత్యం యదిదం చిత్త్వం తత్తస్యా రూపమక్షతమ్
మనోబుద్ధీన్ద్రియాద్యర్థరూపైః సైవ విజృమ్భతే. 36

విషయరహితమగు చిత్త్వమే (చిద్రూపమే) సాక్షియగు ఈమహా చైతన్యముయొక్క శుద్ధ, అక్షయ స్వరూపము. ఈమహాచైతన్యమే మనోబుద్ధీంద్రియములుగను; ఇంద్రియగోచరములగు విషయములుగను వివర్తితమగుచున్నది.

తరఙ్గకణకల్లోలకలనేయం చిదాత్మని
జగద్రూపపదార్థానాం సత్తా స్ఫురతి మాతరి. 37

వివర్తితమగు చిదాత్మ మనోబుద్ధ్యాదులుగ మారి ప్రమాతృభావమును బొందినతోడనే జగత్తనంబడు భూతభౌతికపదార్థములను కల్పనా-తరంగముల సత్తస్ఫురించుచున్నది.

యదిదం తత్పరం రూపం తస్యాః ఖలు మహాచితేః
శుద్ధచిన్మణివత్సా హి సేయం సమసమోదితా. 38

ఈ జగత్-సత్తగ ప్రసిద్ధినందిన పదార్థము, అధిష్ఠానభూతమగు మహాచైతన్యముయొక్క రూపాంతరమమాత్రమే అయియున్నది. ఈ చిత్—బ్రహ్మమునకు మూర్తము. అమూర్తము అను ద్వివిధరూపములున్నవి. ఈచైతన్యమే స్ఫటికమణివలె, సంయుక్తము కాకుండగనే, నిర్లిప్తముగ నుండియే ప్రతిబింబమును గ్రహించుచున్నది. కనుక నిత్యాదియే జగత్సత్తగను, ప్రాతిభాసిక, వ్యావహారిక సత్తలుగను స్ఫురించుచున్నది.

అనన్యయైవ యా శక్త్యా జగజ్జృమ్భికయా స్థితా
సత్తా మాయాతిరేకేణ నాన్యా సంభవతీహ హి. 39

జగత్సత్త అధిష్ఠానమగు ఈమహాచైతన్యముయొక్క వివర్తశక్తి వలననే నిలబడియున్నది. కావున మాయకంటె వేఱుగ ఈజగత్తుయొక్క సత్త సంభవింపజాలదు.

విచిత్రతేవ భాణ్డానాం నను హేమతయా యథా
సా తథోదేతి తద్రూపమాత్మానం చేతతి స్వయమ్. 40

స్వర్ణనిర్మితములగు అలంకారముల వైచిత్ర్యము అయ్యాపి వినష్టములైన తోడనే నశించి స్వర్ణముగనే ఎట్లు పరిణమించుచున్నదో, అట్లే ఈజగత్సత్తకూడ ప్రళయమున నామరూపములు నిర్మూలమైన మాయాశబలిత-బ్రహ్మత్మ-సత్తగ శేషించుచున్నది. మాయ బాధితమైన, అది అనంతైకరసస్వరూపమగు ఆత్మసత్తగనే తన్ను స్వయముగ ననుభవించుచున్నది.

స్వచిత్తేన ద్రవత్వేన తరఙ్గాదిత్వమమ్బుము
మహాచితౌ జగచ్చిత్తాదు దేతీవాను దేత్యపి. 41

స్వప్నము, ఇంద్రజాలము మున్నగు స్థితులయందున్న వనస్సే సముద్రముగనున్నది. మఱియు, ఆసముద్రము తరంగహీనమే అయినను, అందు తరంగములు లేచుచున్నవి. అట్లే మహాచైతన్యమున సముష్టి-చిత్తము (హిరణ్యగర్భుని) నుండి ఈజగత్తు ఉదయింపకున్నను ఉదయించినట్లే తోచుచున్నది.

తదాత్మైవ యథా యాతో రూపవాన్ జలధౌ ద్రవాత్
ఏవం చిన్మాత్రమేవాహమనహంభావమాత్రతమ్. 42

స్వప్నేంద్రజాలములందు చిద్రూపమగు ఆత్మయే చిత్తకల్పితమగు జలమై, తరంగాది రూపములను దాల్చినను, అందు ఆత్మకంటె వేఱేమియును లేనట్లు, ఈ జగద్భానమునందుగూడ పూర్ణచిదాత్మను వాకంటె వ్యతిరిక్తముగ ఏమియునులేదు. కావున అనహంభావరూపమగు చిన్మాత్రమే సర్వత్ర వ్యాప్తమైయున్నదగును.

న తస్య జన్మమరణే న తస్య సదసద్గతీ
న నాశః సంభవత్యస్య చిన్మాత్రనభసః క్వచిత్. 43

ఈ చిన్మాత్ర స్వరూపమునకు జననమరణములులేవు. స్వర్గనరకాది రూపములగు ఉత్తమాధమగతులున్ను లేవు. అపరిచ్ఛిన్నమగు ఈచిన్మాత్రాకాశమునకు ధ్వంస మెన్నటికిని గలుగదు. ధ్వంసమే అట అసంభవము.

అచ్ఛేద్యోఽయమదాహ్యోఽయం చిదాదిత్యోఽతినిర్మలః
అహో ను చిరకాలేన శాన్తాస్మి పరినిర్వృతా. 44

ఈ చిత్-సూర్యుఁడు అత్యంత నిర్మలుఁడు. ఇతనికి ఛేదన, దహనములు లేవు, నేఁడెట్టి అదృష్టము! శాంతిని నిర్వృతిని నేను బడసితిని.

నిర్వామి భ్రమనిర్ముక్తమాసే నిర్మన్దరాబ్ధివత్
అసదాభాసమత్యచ్ఛమనన్తమజమచ్యుతమ్. 45

నేఁడు భ్రమరహితమగు నిర్వాణమును బొందుచున్నాను. మందరపర్వతములేని సముద్రము వలె నేనిపుడు నిశ్చలభావమున నెలయుచున్నాను. ఈ ఆత్మాకాశమున దృశ్యాభాస అనునదేమియును లేదు. ఇది అత్యంత నిర్మలము, అజము (జన్మరహితము) అచ్యుతము.

ఆత్మాకాశమనాబాధమమలం పరమం చిరమ్
అనన్తమిదమాకాశం ఫలౌఘాశ్చాఫలాదికాః 46

ఇయ్యది బాధారహితమును, నిర్మలమును, పరమమును, దేశ కాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యము నైయున్నది. ఇది అనంతము; బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యంతముగ నెలయు ప్రాణులున్ను వాని కర్మఫలములున్ను తత్సాధన వ్యాపారములున్ను నిష్ఫలచేష్టాదులున్ను ఆత్మాకాశరూపములే అయియున్నవి. ఏలయనిన, ఇదంతయును ఆత్మాకాశముతప్ప వేఱేమియును గాదు.

సురాసురయుతం విశ్వమేతన్మయమకృత్రిమమ్
పుంస్త్వకర్మమయీ సేనా సర్వం మృన్మాత్రకం యథా. 47

సురాసురయుక్తమగు ఈ విశ్వమంతయు ఆత్మాకాశమయమే. అందువలన ఇయ్యది (జగత్తు) అకృత్రిమమగు మహాచైతన్యమే యగుచున్నది. కుమ్మరివానిచే నిర్మింపఁబడిన సైన్యపు బొమ్మలున్ను, వాని చలనములున్ను మృణ్మయములే యగుచున్నవిగదా!

ద్రష్టృదృశ్యమయీ సత్తా చిన్మాత్రైక్యమయీ తథా
ఇదమైక్యమిదం ద్విత్వమహం నాహమితీతి చ. 48
క ఇవ భ్రమసంమోహాః కథం కస్య కుతః క్వ వా
స్వమనన్తమనాయాస ముపశాన్తాస్మి సంస్థితా. 49

అట్లే ద్రష్టృదృశ్యమయమగు ఈ జగత్తుయొక్క సత్తకూడ చిన్మాత్రమయమే యగుచున్నది. ఏకత్వము, ద్విత్వము, అహంకారము, తదితరములు మున్నగు భ్రమసమూహములేమి? ఇవి యెవరికున్నవి?

ఎందువలన ఎచటనుండి ఇవి అరుదెంచుచున్నవి (అనఁగా ఇవి అత్యంతతుచ్ఛములు! ఆత్మయే సత్యము అని భావము) ఇప్పుడు నేను అనంతమగు పారమార్థికస్వరూపమును బడసి శాంతిని బొంది వెలయుచున్నాను.

నిర్వాణపరినిర్వాణా గతమానే గతజ్వరమ్
అచేతనం చేతనం వా యోఽయమాభాతి చేతతి. 50
భాసమానాత్మ తద్రూపం ఖం మహాచితి సంస్థితమ్
నేదం నాహం న చాన్యచ్చ న భావాభావసంభవః
శాన్తం సర్వం నిరాలమ్బం కేవలం సంస్థితం పరమ్. 51

నేనిపుడు మోక్షసుఖమును బొంది భవజ్వర విరహితనై స్వస్వరూపముననే వెలయుచున్నాను. ద్యోతకములగు చేతనాచేతనములును, తద్భోక్తయును, ఆత్మాభిన్నములై ఆత్మాకాశముననే వెలయుచున్నవి. ఇదంత్వ, అహంత్వ, అన్యత్వములు బ్రహ్మముకావు. బ్రహ్మవస్తువు శాంతమును, నిరాలంబమును, కేవలము (శుద్ధము)ను, పరస్వరూపమును, సర్వమును నై వెలయుచున్నది.

ఇత్థం విచారణపరాపరమప్రబోధా
ద్బుద్ధ్వా యథాస్థితమిదం పరమాత్మతత్త్వమ్
సంశాన్తరాగభయమోహతమోవిలాసా
శాన్తా బభూవ శరదమ్బరలేఖికేవ. 52

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చూడాలోపాఖ్యానే చూడాలప్రబోధో నామ అష్టసప్తతితమః సర్గః ॥ 78 ॥

చూడాల యిట్లు విచారణయొనర్చి ఆత్యంతిక మోహనివృత్తియగుటవలన యథాస్థితమగు పరమాత్మతత్త్వమును గ్రహింపగలిగెను. అప్పుడా చూడాలయొక్క రాగ, భయ, మోహ, తమోవిలాసములు అనఁగా అవస్థాత్రయస్వప్నము నివృత్తమయ్యెను. అప్పుడామె శరత్కాలాకాశమండలము వలె నిర్మలశాంతస్వరూపమున విరాజిల్లఁదొడఁగెను.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చూడాలోపాఖ్యానమున చూడాలాప్రబోధమను డెబ్బదియెనిమిదవ సర్గము ॥78॥

ఏకోనాశీతితమః సర్గః

[అపూర్వశ్రీమతీ దృష్ట్వా పృష్టయా ధరణీభృతా
చూడాలయా స్వశోభాయా హేతుర్బోధోఽత్ర వర్ణ్యతే.
మిగుల శోభావతియై చెన్నొందుచుండిన చూడాలను గాంచి, ఆమె శోభకు కారణమేమి యని రాజడుగుటయు, అందుల కాత్మజ్ఞానమే కారణమని యామె వచించుటయు నిట గానఁబడును.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

దినానుదినమిత్యేషా స్వాత్మారామతయా తయా
నిత్యమన్తర్ముఖతయా బభూవప్రకృతిస్థితా. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు :— ఓ రామచంద్రా ! ప్రతిదిన మాచూడాల తన ప్రసిద్ధమగు స్వాత్మారామత్వముచేతను, అంతర్ముఖవృత్తిచేతను తన స్వాభావికమైన ఆత్మప్రకృతియందు స్థితిగల్గియుండెను.

నీరాగా నిరుపాసఙ్గా నిర్ద్వన్ద్వా నిఃసమీహితా
న జహాతి న చాదత్తే ప్రకృతాచారచారిణీ. 2

రాగ, ద్వేష, సంగవర్జితయై, నిర్ద్వంద్వయై, ఇచ్ఛారహితయై, యథాప్రాప్తములగు కార్యముల నొనర్చుచు, ఏమియు త్యజింపకయు, గ్రహింపకయు నుండెను.

పరితీర్ణభవామ్భోధిః శాన్తసందేహజాలికా
పరమాత్మమహాలాభ పరిపూర్ణాన్తరాత్మనా. 3
విశ్రాన్తా సుచిరం శాన్తా ఘనలబ్ధపదాన్తరే
సర్వోపమాతీతతయా జగామావ్యపదేశ్యతామ్. 4

సంసారసముద్రమును దాటినదై, సందేహజాలవర్జితయై, పరమాత్మజ్ఞానలాభముచేతను, పరిపూర్ణచిత్తముచేతను, జ్ఞానప్రాప్తమగు పరమపదమున ఆ చూడాల చిరకాలము విశ్రమించెను. మఱియు నుపమానములన్నింటికి పరమైయుండుటచే నాపె అనిర్వచనీయయై యొప్పెను.

ఇతి సా భామినీ తస్య చూడాలా వరవర్ణినీ
స్వల్పేనైవ హి కాలేన యయా విదితవేద్యతామ్. 5

ఇవ్విధమున శ్రేష్ఠవర్ణముగల ఆరాజపత్నియగు చూడాల అత్యల్పకాలముననే ఆత్మజ్ఞానసంయుక్తయయ్యెను.

యథాయమాగతః కశ్చిజ్జాగతః స్వప్నవిభ్రమః
తథా విలీయతే సర్వం తత్త్వజ్ఞానవతి స్వయమ్. 6

అజ్ఞానియందు అకస్మాత్తుగ ఈ సంసారభ్రమ యెట్లు ప్రవేశించుచున్నదో అట్లే జ్ఞానియందది యంతయు శీఘ్రముగ వినాశమొందుచున్నది.

అదృష్టసకలే శాన్తే పదే విశ్రాన్తిమేత్య సా
రరాజ శరదచ్ఛాభ్రమాలేవ గతసంభ్రమా. 7

సర్వదా ద్వైతరహితమై, శాంతమై నట్టి ఆత్మపదమున విశ్రాంతినొంది, భ్రమరహితయైన చూడాల శరత్కాలస్వచ్ఛమేఘపంక్తివలె శోభిల్లెను.

అనాకులా సమాలోకమసంబద్ధాత్మనాత్మని
జరదగ్నీవ శైలాగ్రం సతృణం ప్రాప్య సంస్థితా. 8

పచ్చనిగడ్డి, ఉదకములతోగూడిన యెత్తైనసర్వతమును బొంది వృద్ధగోవు వ్యాకులత్వముచేత యుండునట్లు, జాగ్రదాద్యవస్థలం జేకమై, ప్రకాశరూపమై, సాక్షివంతమైనట్టి ఆత్మతత్వమును, జాగ్రదాద్యవస్థలచే నసంబద్ధమగు ఆత్మస్వభావముద్వారాప్రాప్తినొంది, ఆ యాత్మతత్వమున చూడాల వ్యాకులత్వరహితయై యుండెను.

స్వవివేకఘనాభ్యాసవశాదాత్మోదయేన సా
శుశుభే శోభనా పుష్పలతేవాభినవోద్గతా. 9

స్వవివేకముయొక్క దృఢాభ్యాసముద్వారా పూర్ణానందస్వరూప మావిర్భవింప చూడాల నూతన పుష్పలతవోలె చెన్నొందెను.

అథ తామనవద్యాఙ్గీం కదాచిత్స శిఖిధ్వజః
అపూర్వశోభామాలోక్య స్మయమాన ఉవాచ హ. 10

తదుపరి ఒకసమయమున, అట్టి దివ్యశరీరధారిణియు, అపూర్వశోభాయుక్తయు నగు తన ప్రియురాలిని గాంచి చిఱునగవుతో నాశిఖిధ్వజభూపాలుండిట్లనియె.

భూయో యౌవనయుక్తేవ మణ్డితేవ పునఃపునః
అధికం రాజసే తన్వి జగద్రాజవతీ యథా. 11

ఓ కృశాంగీ! మఱల యౌవనముతోగూడిన దానివలెను, మఱలమఱల యలంకరించుకొని నదానివలెను, పూర్ణచంద్రునితో గూడిన పృథివివలె నీవు అధికశోభాయుక్తమైయున్నావు.

ప్రపీతామృతసారేవ లబ్ధా లభ్యపదేవ చ
ఆనన్దాపూరపూర్ణేవ రాజసే నితరాం ప్రియే. 12

ప్రియా! అమృతము, త్రాగినదానివలెను, లభింపనట్టి ఉత్తమపదమును పొందిన దానివలెను, ఆనందప్రవాహముచే పరిపూర్ణురాలైన దానివలెను నీవు మిగులశోభిల్లుచున్నావు.

ఉపశాన్తం చ కాన్తం చ దధానా సున్దరం వపుః
అభిభూయేన్దు మాయాసి శ్రియం కామపి కామిని. 13

కాంతా! శాంతమై, ప్రియమై, సుందరమైనట్టి శరీరమును ధరించినదానవై, నీవు చంద్రుని శోభను గూడ జయించి భాసిల్లుచున్నావు.

అభోగకృపణం శాన్తమూర్జితం సమతాం గతమ్
గమ్భీరంచ ప్రశాన్తం చ చేతః పశ్యామి తే ప్రియే. 14

ప్రియా! నీచిత్తము భోగాకాఙ్క్షితమై, శాంతమై, వివేకముచే బలయుతమై, సమత్వమును బొందినదై, గంభీరమై, ప్రశాంతము గానున్నట్లు నేను పరికించుచున్నాను.

తృణీకృత్య త్రిభువనం పీతాఖిలజగద్రసమ్
అనన్తోడ్డామరం సౌమ్యం మనః పశ్యామి తే ప్రియే. 15

ఓ ప్రియా! నీమనస్సుముల్లోకములం దృణముగా నొనర్చి అఖిలజగత్తుయొక్క అమృతమును పానముచేయుచు అనంతమగు యౌన్నత్యముతోఁగూడి సౌమ్యముగా వెలయుచున్నట్లు నేను గాంచుచున్నాను.

న కేనచిన్మహాభాగే విభవానన్దవస్తునా
చేతస్తవ తులామేతి మరుక్షీరాబ్ధిసున్దరమ్. 16

ఓ మహాభాగా! నిర్జలత్వముచే మరుభూమివలెను, పూర్ణత్వముచే క్షీరసాగరమువలెను సుందరమైనట్టి నీచిత్తము ఏవిభవముతోడను, ఆనందదాయకమగు వస్తువుతోడను పోల్పబడజాలదు.

తైరేవ బాలకదలీమృణాలాఙ్కురకోమలైః
అఙ్గైః స్థితిమనుప్రాప్తైర్వృద్ధిం యాతేవ లక్ష్యసే. 17

నూతన కదళీవృక్షముయొక్కయు, కమలముయొక్కయు అంకురములవంటి ఆ నీపూర్వపు అవయవములతో గూడియున్నను అధిక తేజస్సుచే యింకను వృద్ధినిపొందినట్లుగ నీవు కన్పట్టుచున్నావు.

తథా తేనైవ తేనైవ సంనివేశేన సంస్థితా
అన్యతాముపయాతాసి లతేవ ఋతుపర్యయే. 18

ఆ పూర్వకాలపు అవయవముల రచనతో గూడియున్నను, శిశిరఋతువు గడచిన పిమ్మట లతవలె నీవు అన్యముగానే తోచుచున్నావు.

కిం త్వయా పీతమమృతం ప్రాప్తం సామ్రాజ్యమేవ వా
అమృత్యుమేవ సంప్రాప్తా ప్రయోగాయోగయుక్తితః. 19

ఓ ప్రియా! నీ వమృతమేమైన త్రాగితివా? లేక సామ్రాజ్యమును బొందితివా? లేక రసాయన మంత్రాదుల ప్రయోగముచేతగాని, హఠయోగాది యుక్తులచేగాని మృత్యురహితపదవిని బొందితివా?

రాజ్యాచ్చిన్తామణేర్వాపి త్రైలోక్యాద్వా త్వయాధికమ్
అప్రాప్తం కిమనుప్రాప్తం నీలోత్పలవిలోచనే. 20

నీలకమలములవంటి నేత్రములుగల ఓ ప్రియా! రాజ్యముకంటెను చింతామణికంటెను, త్రైలోక్యముకంటెను నధికమైన ఏయప్రాప్తవస్తువును నీవు పొందితివి?

చూడాలోవాచ:—

నా కించిత్కించిదాకారమిదం త్యక్త్వాహమాగతా
న కించిత్కించిదాకారం తేనాస్మి శ్రీమతీ స్థితా. 21

చూడాల:— ప్రియుడవగు ఓరాజా! మూఢజనప్రసిద్ధమగు దేహాత్మభావమును త్యజించి, సంపూర్ణమై, నిరాకారమైనట్టి బ్రహ్మాత్మభావమును జ్ఞానముచే నేను బొందితిని గాన శోభాయుక్తనై వెలయుచున్నాను.

ఇదం సర్వం పరిత్యజ్య సర్వమన్యన్మయాశ్రితమ్
యత్తత్సత్యమసత్యం చ తేనాస్మి శ్రీమతీ స్థితా. 22

ఈ పరిచ్ఛిన్న పదార్థమంతయును త్యజించి, త్రికాలాబాధితమై మూర్తామూర్త ప్రపంచ రహితమై, అపరిచ్ఛిన్నమైనట్టి బ్రహ్మమును బొందితినిగాన శోభాయుతనై యొప్పుచున్నాను.

యత్కించిద్యన్న కించిచ్చ తజ్జానామి యథాస్థితమ్
యథోదయం యథానాశం తేనాస్మి శ్రీమతీ స్థితా. 23

ఏ ఆత్మ వస్తువు ద్రష్టయొక్క దృష్టిననుసరించి సృష్టికాలమున యొకింత పరిచ్ఛిన్నముగాను లయకాలమున తద్రహితముగాను గన్పట్టునో, కాని యథార్థముగ నిరాకారమైనదో, అట్టి ఆత్మను యథాస్థితరూపముచే అనగా నిరాకార, కూటస్థభూమానంద స్వభావయుక్తముగ గాంచుచున్నాను గాన, శోభావతినైయున్నాను.

భోగైరభుక్తైస్తుష్యామి భుక్తైరివ సుదూరగైః
న హృష్యామి న కుప్యామి తేనాస్మి శ్రీమతీ స్థితా. 24

అనుభవించిన భోగములచే నేనెట్లు సంతుష్టనో, దూరప్రదేశముననున్న అనుభవింపని భోగములచే, గూడ అట్లనే సంతుష్టనై యున్నాను. మఱియు వాని ప్రాప్తిచే సంతోషముగాని, అప్రాప్తిచే దుఃఖమునుగాని పొందను, ఇక్కారణముగ శోభావతినై యొప్పియున్నాను.

ఏకైవాకాశసంకాశే కేవలే హృదయే రమే
న రమే రాజలీలాసు తేనాస్మి శ్రీమతీ స్థితా. 25

ఆకాశమువలె స్వచ్ఛమై. కేవలహృదయస్థితమైనట్టి బ్రహ్మమున నేను ఏకాకినై క్రీడించుచున్నాను, రాజ్యలీలలందుకాదు. అందువలననే శోభిల్లుచున్నాను.

ఆత్మన్యేవ హి తిష్ఠామి హ్యాసనోద్యాన భూమిషు
న భోగేషు న లజ్జాసు తేనాహం శ్రీమతీ స్థితా. 26

పద్మస్వస్తికాద్యాసనరూపములగు వనవాటికలందున్నదాననై, (దేహమందున్నను) పూర్ణాత్మయందే స్థితినొందియున్నానుగాని భోగములందుగాని, వాటి యలాభముచే గలుగు లజ్జాదులందుగాని స్థితినొందియుండలేదు. కావననే సుశోభితనైయున్నాను.

జగతాం ప్రభురేవాస్మి న కించిన్మాత్రరూపిణీ
ఇత్యాత్మన్యేవ తుష్యామి తేనాహం శ్రీమతీ స్థితా 27

ఆకారమేమియు ధరింపకున్నను, నేను అనేకబ్రహ్మాండములకు ప్రభునై యున్నాను. ఇట్లు ఆత్మయందే సంతుష్టనైయున్నందున శోభావతినై మెలంగుచున్నాను.

ఇదం చాహమిదం నాహం సత్యా చాహం న చాప్యహమ్
సర్వమస్మి న కించిచ్చ తేనాహం శ్రీమతీ స్థితా. 28

అధిష్ఠానదృష్టిచే ఈ దేహాదులు నేనైయున్నాను, కాని అపవాదదృష్టిచే నేనిద్దియు కాను. అట్లనే అధిష్ఠానదృష్టిచే నేను సత్యమేయగుదును, కాని దేహాత్మదృష్టిచే నేను సత్యమున్నుగాను.

వెర్యేల, అంతయు నేనే, అంతయు నేగాదు. ఇట్టి దృష్టి నవలంబించినందుచే శోభానమేతనై యున్నాను.

న సుఖం ప్రార్థయే నార్థం నానర్థం నేతారాం స్థితిమ్
యథాప్రాప్తేన హృష్యామి తేనాహం శ్రీమతీ స్థితా. 29

నేను సుఖమును గోరుటలేదు, అర్థమును వాంఛించుటలేదు; లేక అనర్థము నిచ్ఛగించుటయు లేదు, లేక మఱియేస్థితినైనను గాంక్షించుటలేదు. యథాప్రాప్తమగు వస్తువుచే సంతుష్టిని బొందుచున్నాను. గాన శోభాయమానముగ నున్నాను.

తనువిద్వేషరాజాభిః ప్రజ్ఞాభిః శాస్త్రదృష్టిభిః
రమే సహ వయస్యాభిస్తేనాహం శ్రీమతీ స్థితా. 30

రాగద్వేషములు వశించినట్టి బుద్ధితోడను, శాస్త్రదృష్టియను సఖులతోడను క్రీడించుచున్నాను గాన శోభావతినై యొప్పుచున్నాను.

పశ్యామి యన్నయనరశ్మిభిరిన్ద్రియైర్వా
చిత్తేన చేహ హి తదజ న కించిదేవ
పశ్యామి తద్విరహితం తు న కించిదన్తః
పశ్యామి సమ్యగితి నాథ చిరోదయాస్మి. 31

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే చూడాలోపాఖ్యానే చూడాలాత్మలాభో నామైకోనాశీతితమః సర్గః ॥ 79 ॥

నేత్రప్రకాశములచేతను, ఇతరేంద్రియములచేతను, మనోబుద్ధులచేతను, ఈ ప్రపంచమున నేశేమి చూచుచున్నానో, అనుభవించుచున్నానో అదియంతయు మిథ్యారూపమైయున్నది. మఱియు నింద్రియమనంబులనుండి వియోగమొంది నిష్ప్రపంచవస్తువును అభ్యంతరమున గాంచుచున్నాను. బాహ్యాభ్యంతరములందు నీయబాధిత ఆత్మవస్తువును లెస్సగ వీక్షించుటచే శాశ్వతముగ అభ్యుదయ సహితనై శోభాయుక్తనై వెలయుచున్నాను.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున చూడాలోపాఖ్యానమున చూడాలాత్మలాభమను డెబ్బదితొమ్మిదవ సర్గము ॥79॥

అశీతితమః సర్గః

[అజ్ఞేన రాజ్ఞా తద్వాక్యస్యాసంబద్ధత్వవర్ణనమ్
ఖేచరత్వాది సిద్ధీనాం బీజం చాత్ర నిరూప్యతే

అజ్ఞుడగు రాజు ఆవాక్యముల అసంబద్ధత్వమును వర్ణించుట; ఆకాశగమనాది సిద్ధులయొక్క బీజము నిరూపింపబడుట యిచటగాననగును.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఏవమాత్మని విశ్రాన్తాం వదన్తీం తాం వరాననామ్
అబుద్ధ్వా తద్గిరామర్థం విహస్యోవాచ భూపతిః. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:—ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు చెప్పుచున్న,—ఆత్మయందు విశ్రాంతినొందిన సుందరవదనయగు—చూడాలయొక్క అభిప్రాయ మెఱుఁగక రాజు యిట్లు పల్కెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

అసంబద్ధప్రలాపాసి బాలాసి వరవర్ణిని
రమసే రాజలీలాభీ రమస్వావనిపాత్మజే 2

వరవర్ణినీ! నీవు బాలికవు. కనుకనే యిట్లసంబద్ధ ప్రలాపములు కావించుచున్నావు. ఓ రాజపుత్రీ! నీవింతవఱకు యేరాజ్యలీలలందు క్రీడించుచుంటివో, ఇప్పుడును వాటియందే క్రీడింపుము.

కించిత్త్యక్త్వా న కించిద్యోగతో ప్రత్యక్షసంస్థితమ్
త్యక్తప్రత్యక్షసద్రూపః స కథం కిల శోభతే. 3

ప్రత్యక్షమై, సద్రూపమైనట్టి ఆకారమును త్యజించి, అప్రత్యక్షమైన నిరాకారస్థితిని బొందిన శూన్యప్రాయుఁడెట్లు శోభించును ?

భోగైరభుక్తైస్సుష్టోఽహమితి భోగాన్జహాతి యః
రుషేవాసనశయ్యాదీన్స కథం కిల శోభతే. 4

'అనుభవింపని భోగములచే నేను సంతుష్టుడన'ని వచించువాఁడు, క్రుద్ధునివలె శయ్యాసనాదులఁ త్యజించువాడు యెట్లు శోభనొందును ?

భోగాభోగే పరిత్యజ్య ఖే శూన్యే రమతే తు యః
ఏక ఏవాఖిలం త్యక్త్వా స కథం కిల శోభతే. 5

నిజభోగములను, మిత్ర భృత్యాదిరూపములగు ఆభోగములను, వానికి సాధనభూతములగు ధనాదులను త్యజించి ఏకాకియై, పిశాచమువలె ఆకాశమున క్రీడించువాఁడెట్లు శోభించును ?

వసనాసనశయ్యాదీన్సర్వాన్సంత్యజ్య ధీరధీః
యస్తిష్ఠత్యాత్మనైవైకః స కథం కిల శోభతే. 6

ఎవఁడు అతిక్రోధముచే వస్త్రభోజన శయ్యాది సమస్తమును పరిత్యజించి, తన ధీరత్వబలముచే శీతోష్ణ, క్షుత్పిపాసాదుల సహించుచునుండునో, ఆతఁడెట్లు శోభిల్లును ?

నాహం దేహోఽన్యథా చాహం న కించిత్సర్వమేవ చ
ఏవం ప్రలాపో యస్యాస్తి స కథం కిల శోభతే. 7

'నేను దేహమును కాను, అన్యమును; నేనేదియు కాను, అంతయు నేనే'—అని వచించువాడెట్లు శోభాయుక్తుడగును ?

యత్పశ్యామి న పశ్యామి తత్పశ్యామ్యన్యదేవ యత్
ప్రలాప ఇత్యసంన్యస్య స కథం కిల శోభతే. 8

'నేత్రాదీంద్రియములచే దేనిని గాంచుచున్నానో, అది మిథ్య; నేను గాంచునది అన్య వస్తువు'—ఇట్టి అసద్వాక్యముల ప్రలపించువాఁడెట్లు శోభించును ?

తస్మాద్బాలాసి ముగ్ధాసి చపలాసి విలాసిని
నానాలాపవిలాసేన క్రీడామి క్రీడ సున్దరి. 9

ఓ విలాసవతీ! సుందరీ! ఇక్కారణముననే నీవు బాలికవు, అప్రౌఢబుద్ధివి యగుదువు. రమ్ము! నానావిధములగు ఆలాప, విలాసములతో నేను క్రీడించుచున్నాను. నీవును నాతో క్రీడింపుము.

ప్రవిహస్యాట్టహాసేన శిఖిధ్వజ ఇతి ప్రియామ్
మధ్యాహ్నే స్నాతుముత్థాయ నిర్జగామాఙ్గనాగృహాత్. 10

ఓ రామచంద్రా! ఈ ప్రకారముగ తన ప్రియురాలినిగూర్చి శిఖిధ్వజుఁడు బిగ్గరగా నవ్వుచు, అట్టహాసముతో బల్కి, మధ్యాహ్న సమయమున స్నానమాచరించుటకై యామెయొక్క గృహమును వీడి చనెను.

కష్టం నాత్మని విశ్రాన్తో మద్వచాంసి న బుద్ధవాన్
రాజేతి ఖిన్నా చూడాలా స్వవ్యాపారపరా భవత్. 11

తదనంతరము చూడాల తనమనమున నిట్లనుకొనెను—'అయ్యో! దుఃఖకరమైన విషయము! రాజింకను ఆత్మయందు విశ్రాంతిని పొందలేదు. నా వాక్యములను గ్రహింపకుండె!' అని యిట్లు ఖిన్నయై మఱల యథారీతి తనయాత్మచింతనావ్యాపారమున సంలగ్నయయ్యె.

తదా తథాఙ్గ తత్రాథ తాదృగాశయయోస్తయోః
తాభిః పార్థివలీలాభిః కాలో బహుతిథో యయౌ. 12

ఓ రామచంద్రా! ఇట్టి యాశయములు కలిగియున్న వారిరువురకును రాజయోగ్యములగు ఆయా లీలలందు చాలకాలము గడచెను.

ఏకదా నిత్యతృప్తాయా నిరిచ్ఛాయా అపి స్వయమ్
చూడాలాయా బభూవేచ్ఛా లీలయా ఖగమాగమే. 13

ఇట్లుండ నొకసమయమున రాజు శత్రువులను జయించుటకై రెండుమూడు సంవత్సరములు విదేశములకు వెడలెను. అపుడు—నిత్యతృప్తయు, ఇచ్ఛారహితయు నైనను, లీలార్థము చూడాలకు ఆకాశగమనమును గూర్చిన యిచ్ఛ స్వయముగ నుద్భవించెను.

ఖగమాగమసిద్ధ్యర్థమథ సా నృపకన్యకా
సర్వభోగాననాదృత్య సమాగమ్య చ నిర్జనమ్. 14
ఏకైవైకాన్తనిరతా స్థానావస్థితాజికా
ఊర్ధ్వగప్రాణపవనచిరాభ్యాసం చకార హ. 15

పిదప ఆరాజపుత్రి ఆకాశగమనసిద్ధి కొఱకు, సమస్తభోగములను త్యజించి ఏకాంతవాస నిరతయై నిర్జనస్థానమున కరిగి, ఏకాకినిగ, స్వాసనముపై అవయవములను దృఢపఱచుకొని, ఊర్ధ్వగామి యగు ప్రాణవాయువును, ఖేచరసిద్ధ్యనుకూలతకొఱకు భ్రూమధ్యాది ప్రదేశములందు నిరోధించుట యను అభ్యాసమును చిరకాల మాచరించెను.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

యదిదం దృశ్యతే కించిజ్జగత్స్థావరజంగమమ్
స్పన్దచ్యుతం క్రియానామ్నః కథమిత్యనుభూయతే. 16

శ్రీరాముడు.—ఓ మునీంద్రా! ఈ స్థావరజంగమాత్మకమగు ప్రపంచమంతయు క్రియా సిద్ధముగఁ గాన్పించుచున్నది. అట్టి క్రియ యను స్పందముయొక్క సిద్ధి దేనివలన కలుగును? సక్రియ వలనా, లేక కూటస్థునివలనా? సక్రియ చేననుచో, ఆత్మాశ్రయ, అనవస్థాది దోషములగును. ద్వితీయ పక్షమైనచో వ్యాఘాతదోషమగును.

కస్య స్పన్దవిలాసస్య ఘనాభ్యాసస్య మే వద
బ్రహ్మాణ్డగమనాద్యేతత్ఫలం యత్నైకశాలినః. 17

మఱియు, ఓ మహాత్మా! ఏ క్రియయొక్క దృఢాభ్యాసముచేత ప్రయత్నశీలునకీయాకాశ గమనాది ఫలములు లభించునో వచింపవేడెద.

ఆత్మజ్ఞో వాప్యనాత్మజ్ఞః సిద్ధ్యర్థం లీలయాథవా
కథం సంసాధయత్యేతద్యథా తద్వద మే ప్రభో. 18

ప్రభూ! ఆత్మజ్ఞానికాని లేక అనాత్మజ్ఞుడుకాని సిద్ధికొఱకైనను, లేక విలాసముకొఱకై నను, ఆకాశగమనాది ఫలముల నెట్లు సాధించునో, అదియు దయచేసి తెలుపఁగోరెద.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ: —

త్రివిధం సంభవత్యఙ్గ సాధ్యం వస్త్విహ సర్వతః
ఉపాదేయం చ హేయం చ తథోపేక్ష్యం చ రాఘవ. 19

ఓ రాఘవా! ఈ ప్రపంచమున నంతట సాధ్యవస్తువులు ఉపాదేయ, హేయ, ఉపేక్ష్య ములను ముత్తెఱఁగులుగా నుండును.

ఆత్మభూతం ప్రయత్నేన ఉపాదేయం చ సాధ్యతే
హేయం సంత్యజ్యతే జ్ఞాత్వా ఉపేక్ష్యం మధ్యమే తయోః. 20

ఆత్మకు అనుకూలమైన ఏవస్తువు ప్రయత్నముచే సాధింపబడుచున్నదో, అది ఉపాదేయ మనఁబడును. ఆత్మకు ప్రతికూలమైన ఏవస్తువు ప్రయత్నముచే త్యజింపబడుచున్నదో, అది హేయ మనఁబడును. ఈ రెంటికి మధ్యనున్నది ఉపేక్ష్య మనఁబడును.

యద్యదాహ్లాదనకరముపాదేయం యచ్చ నన్మతే
తద్విరుద్ధమనాదేయముపేక్ష్యంమధ్యమం విదుః. 21

సుఖకరములైన పదార్థములెవ్వికలవో అవి ఉపాదేయములు. తద్విరుద్ధములు త్యాజ్యములు. ఈ రెండువిధముల కానివి అనఁగా మధ్యస్థములు ఉపేక్ష్యములు.

సన్మతేర్వేదుషో జ్ఞస్య సర్వమాత్మమయం యదా
త్రయ ఏతే తదా పక్షాః సంభవన్తి న కేచన. 22

సద్బుద్ధియగు జ్ఞానికి ఎపుడంతయు ఆత్మమయమగునో, అపుడీమూడు పక్షములున్ను సంభవములు కావు.

కేవలం సర్వమేవేదం కదాచిల్లీలయా తయా
ఉపేక్షాపక్షనిష్ఠ్యా ప్రమాలోకయతి వా న వా. 23

జ్ఞాని ఒకప్పుడు లీలగా ఈమూడుపక్షములను ఉపేక్షాపక్షమునఁ గాంచును, గాంచకయుండును.

జ్ఞస్యోపేక్షాత్మకం నామ మూఢస్యాదేయతాం గతమ్
హేయం స్ఫారవిరాగస్య శృణు సిద్ధిక్రమం కథమ్. 24

జ్ఞాని కెయ్యది ఉపేక్ష్యమో అదియే మూఢునకుపాదేయమగును; మఱియు, గొప్పవైరాగ్యశీలుర కదియే హేయమగును. ఇకనీమూఁటియొక్క సిద్ధిక్రమమును వినుము.

దేశకాలక్రియాద్రవ్యసాధనాః సర్వసిద్ధయః
జీవమాహ్లాదయన్తీహ వసన్త ఇవ భూతలమ్. 25

ఓ రామచంద్రా! వసంతఋతువు భూతలమును ప్రసన్నమొనర్చునట్లు, యథోచిత దేశకాల ద్రవ్యరూప సాధనములచే సిద్ధులన్నియు జీవునిఁ బ్రసన్నమొనర్చుచున్నవి.

మధ్యే చతుర్ణామేవైషాం క్రియాప్రాధాన్యకల్పనా
సిద్ధ్యాదిసాధనే సాధో తన్మయాస్తే యతః క్రమాః. 26

సాధువగు ఓరామచంద్రా! ఈ నాల్గింటియందు దేశకాలాదుల ఉత్తమత్వముచే క్రియయొక్కయు ఉత్తమత్వము చేకూరుచున్నది. మఱియు, ఉత్తమఫలసిద్ధియు ఉత్తమక్రియలచేతనే యగును.

గుటికాఞ్జనఖడ్గాది క్రియాక్రమనిరూపణమ్
తత్రాసతాం చ దోషోఽత్ర విస్తారః ప్రకృతార్థహా. 27

ఓ రామచంద్రా! ఆకాశగమనాది సిద్ధులయొక్క సాధనములైన సిద్ధగుటిక, సిద్ధాంజనము, సిద్ధఖడ్గము, సిద్ధపాదుక మొదలగునవి. ఉడ్డామరతంత్ర, యోగినీకల్పాది గ్రంథములందు ప్రసిద్ధములైయున్నవి. ఆక్రియలయొక్క నిరూపణము గావించుట నీప్రశ్నయొక్క ఆశయమైనచో, జిజ్ఞాసువులుకానివారికిని, అజ్ఞానులకును వానియందు ప్రవృత్తికలిగినచో మహాదోషము సంభవించునుగనుకను, వానియొక్క విస్తారము ప్రస్తుతమొనర్చుచున్న జ్ఞాననిరూపణమునకు హానికరముగనుకను తన్నిరూపణమిచట అనుచితము.

రత్నౌషధితపోమన్త్రక్రియాక్రమనిరూపణమ్
అస్త్యేవ కిన్తు దోషోఽపి విస్తారః ప్రకృతార్థహా. 28

ఆదేశీతగ మణిమంత్రౌషధాది సిద్ధులయొక్క క్రియాక్రమనిరూపణమును గూర్చిన విస్తారమున్ను ప్రస్తుతజ్ఞాననిరూపణా ప్రసంగమునకు హానికరమే యగును,

శ్రీశైలే సిద్ధదేశే చ మేర్వాదౌ వా నివాసతః
సిద్ధిరిత్యపి విస్తారః కృతార్థః ప్రకృతార్థహా. 29

అట్లే శ్రీశైలము, సిద్ధదేశము, మేరుపర్వతము మున్నగు ప్రదేశములఁగూర్చిన సిద్ధిక్రియా నిరూపణ విస్తారమున్ను ప్రస్తుత ఆత్మతత్త్వప్రసంగమునకు హానికరమైయున్నది.

తస్మాచ్ఛిఖిధ్వజకథా ప్రసఙ్గపతితామిమామ్
ప్రాణాదిపవనాభ్యాసక్రియాం సిద్ధిఫలాం శృణు. 30

కావున (వానిని వదలి) శిఖిధ్వజ కథాప్రసంగమున సంప్రాప్తమైనట్టి ప్రాణాదివాయువుల నిరోధముఁగూర్చిన సఫలక్రియాసిద్ధిని మాత్రమువినుము

అస్తస్థా హ్యఖిలాస్త్యక్త్వా సాధ్యార్థేతరవాసనాః
గుదాదిద్వారసంకోచాస్థానకాదిక్రియాక్రమైః. 31
భోజనాసనశుద్ధ్యా చ సాధుశాస్త్రార్థభావనాత్
స్వాచారాత్సుజనాసఙ్గాత్సర్వత్యాగాత్సుఖాసనాత్ 32
ప్రాణాయామఘనాభ్యాసాద్రామ కాలేన కేనచిత్
కోపలోభాదిసంత్యాగాద్భోగత్యాగాచ్చ సువ్రత. 33
త్యాగాదాననిరోధేషు భృశం యాన్తి విధేయతామ్.
ప్రాణాః ప్రభుత్వాత్తజ్జ్ఞస్య పుంసో భృత్యా ఇవాఖిలాః. 34

సువ్రతుఁడవగు రామా! ఇతరసాధ్యవస్తువుల, గూర్చిన వాసనలన్నింటిని వదలి, యోగశాస్త్రోక్తక్రమములను నవద్వారములను సంకోచముగావించుట, కాయము,శిరస్సు, కంఠములను సమముగా నుంచుట, నిశ్చలముగా నాసికాగ్రభాగము నవలోకించుట మున్నగువాని చేతను, భోజన, ఆసనాదుల శుద్ధత్వము చేతను, ఉత్తమ శాస్త్రార్థభావనచేతను, ఉత్తమ ఆచారముచేతను, సజ్జనసహవాసముచేతను, సుఖాసనము చేతను, కొంతకాలమువఱకు ప్రాణాయామమును దృఢముగా నభ్యసించుటచేతను, కోప లోభాదులఁ ద్యజించుటవలనను, ప్రాణాది వాయువులన్నియు రేచక పూరక కుంభకక్రియలందు భృత్యునివలె ఆజ్ఞల నెరవేర్చునవగును.

రాజ్యాదిమోక్షపర్యన్తాః సమస్తా ఏవ సంపదః
దేహానిలవిధేయత్వాత్సాధ్యాః సర్వస్య రాఘవ. 35

ఓ రాఘవా! దేహమందలి వాయువులు వశీకృతములుకాఁగానే, రాజ్యసంపద మొదలు మోక్ష సంపదవఱకుఁగల సమస్తసంపదలున్ను సర్వులకు సుఖసాధ్యమగును.

పరిమణ్డలితాకారా మర్మస్థానం సమాశ్రితా
ఆన్త్రవేష్టికా నామ నాడీ నాడీశతాశ్రితా. 36

విస్తరించినశాఖలచే నలువైపులఁ జుట్టబడినదియు, మర్మస్థానము నాశ్రయించినదియు, పందలకొలఁది నాడులయొక్క సమాశ్రయమున్ను, ప్రేగులచే పరివేష్టింపబడినదియునగు సుషుమ్నయను నాడియొకటి కలదు.

వీణాగ్రావర్తసదృశీ సలిలావర్తసంనిభా
లిప్యర్ధోంకారసంస్థానా కుణ్డలావర్తసంస్థితా. 37

ఆనాడి వీణాదండముయొక్క మూలభాగమునందలి రేఖామయమగు ఆవర్తమువంటిదియు, జలావర్తమును బోలినదియు, లిపియందు ఓంకారాక్షరముయొక్క అర్ధభాగమువలె నుండునదియు, కుండలములతో సమానమైనదియు నైయున్నది.

దేవాసురమనుష్యేషు మృగనక్రఖగాదిషు
కీటాదిష్వబ్జజాన్తేషు సర్వేషు ప్రాణిషూదితా. ౩౮

దేవ, అసుర, మనుష్య, మృగ, మకర, పక్ష్యాదులందును, కీట, పతంగాదులందును, జలజంతువులందును, ఇతరసమస్తప్రాణులందునుగూడ ఆ నాడి కలదు.

శీతార్తసుప్తభోగీన్ద్రభోగవద్బద్ధమణ్డలా
సితా కల్పాగ్నివిగలదిన్దువద్బద్ధకుణ్డలీ. 39

మఱియు నది, చలిచే పీడితుడైనవానివలె ముడుచుకొనియున్నదియు, నిద్రించు సర్పముయొక్క శరీరమువలె చుట్టుకొనియున్నదియు, స్వచ్ఛమైనదియు, ప్రళయాగ్నిచే క్రింగబడు చంద్రునివలె కుండలాకృతి గలదియునై యున్నది.

ఊరోర్ధ్వాభ్రిమధ్యరన్ధ్రాణి స్పృశన్తీ వృత్తిచఞ్చలా
అనారతం చ సస్పన్దా పవమానేన తిష్ఠతి. 40

ఆ సుషుమ్నానాడి గుదస్థానము మొదలు భ్రూమధ్య పర్యంతముగల రంధ్రములన్నింటిని స్పృశించునదియు, అభ్యంతరమున మనోవృత్తులచే చంచలమును, బాహ్యమున ప్రాణాదివాయువులచే స్పందసహితమునైయున్నది.

తస్యాస్త్వభ్యన్తరే తస్మిన్కదలీకోశకోమలే
యా పరా శక్తిః స్ఫురతి వీణా వేగలసద్గతిః. 41

కదళీకోశమువలె కోమలమైనట్టి ఆ కుండలియందు అనగా మూలాధారమున, వీణాశబ్దవేగమువలె శోభాయుక్తమైన శబ్దబ్రహ్మరూపమగు పరాశక్తి స్ఫురించుచున్నది.

సా చోక్తా కుణ్డలీనామ్నా కుణ్డలాకారవాహినీ
ప్రాణినాం పరమా శక్తిః సర్వశక్తిజవప్రదా. 42

కుండలాకారముగ ప్రవహించుటచే ఆనాడిని కుండలియనియు నందురు. అది సర్వప్రాణులకు చైతన్యప్రదమగు శక్తియైయున్నది. మఱియు ప్రాణేంద్రియ మనోబుద్ధ్యాది సమస్త శక్తులయొక్క ప్రవృత్తికి హేతుభూతమగుటచే సర్వులకు జవ (స్ఫూర్తి) ప్రదమై యొప్పుచున్నది.

అనిశం నిఃశ్వసద్రూపా రుషితేవ భుజంగమీ
సంస్థితోర్ధ్వీకృతముఖీ స్పన్దనాహేతుతాం గతా. 43

అదిడే, తన యూర్ధ్వ కృతముఖముచే ప్రాణవాయువును పైకి, అపానమును క్రిందకు ద్రోయుచు, స్పందమునకు కారణభూతమైన శ్వాస గ్రైకొనుమ సర్పిణివలెనున్నది.

యదా ప్రాణానిలో యాతి హృది కుణ్డలినీపదమ్
తదా సంవిదుదేత్యన్తః సర్వభూతతన్మాత్ర బీజభూః. 44

హృదయమందున్న ప్రాణవాయువు కుండలినిచే నాకర్షింపబడి, అపానవృత్తిచే కుండలినీ పదము నెపుడు పొందునో, అపుడు అపంచీకృత పంచభూతజనితమగు అంతఃకరణమున జీవసంవిత్తు (స్మృతి సంకల్పాదివృత్తి భేదములతో గూడిన జ్ఞానము) ఉదయించును.

యథా కుణ్డలినీ దేహే స్ఫురత్యబ్జ ఇవాలినీ
తథా సంవిదుదేత్యన్తః ర్మృదుస్స్పర్శవశోదయా. 45

ఈ విధముగా బుద్ధి, ప్రాణములకు జ్ఞాన, క్రియాశక్తుల నొసంగు కుండలిని కమలమునందు భ్రమరమువలె, దేహమందే యేవిధమున స్ఫురించుచుండునో, ఆయావిధమున అంతఃకరణమున ఇంద్రియ జ్ఞానము, అనగా ఇంద్రియార్థములఁ గూర్చిన స్ఫూర్తి ఉదయించుచుండును.

స్పర్శనం మృదునాన్యోన్యాలిఙ్గికా తత్ర యన్త్రయోః
యథా సంవిదుదేత్యుచ్చైస్తథా కుణ్డలినీ జవాత్. 46

కుండలిని యెట్లెట్లు వేగముగా స్ఫురించుచుండునో, అట్లట్లు నేత్రాదీంద్రియములతోటి విషయస్పర్శముయొక్కయు, కార్యకారణరూప యంత్రముయొక్క ప్రేరకుడగు ప్రమాతయొక్కయు, ఘటాది విషయములయొక్కయు స్పష్టజ్ఞానము జనించుచుండును.

తస్యాం సమస్తాః సంబద్ధా నాడ్యో హృదయకోశగాః
ఉత్పద్యన్తే విలీయన్తే మహార్ణవ ఇవాపగాః 47

ఆ కుండలినీ నాడియందు హృదయ కోశమందలి నాడులన్నియు సంబంధించియున్నవి. నదులు సముద్రమునుండియే ఉత్పన్నమై, మరల సముద్రమందే లయించునట్లు, ఆనాడులన్నియు కుండలినియందే ఉత్పన్నమై, మరల కుండలినియందే లయమగుచున్నవి.

నిత్యం పాతోత్సుకతయా ప్రవేశోన్ముఖయా తయా
సా సర్వసంవిదాం బీజం ప్రోక్తా సామాన్యదావృతా. 48

ప్రాణరూపమున ఊర్ధ్వగమనమునందును, అపానరూపమున అధోగమనమునందును ఉన్ముఖ మగుటచే ఆ కుండలిని సమస్త ఇంద్రియజ్ఞానములకును బీజమని సాధారణార్థమున వచింపబడుచున్నది.

శ్రీరామ ఉవాచః—

అకల్పాదనవచ్ఛిన్నా చిత్సంవిత్సర్వమస్తి హి
తస్మాత్కుణ్డలినీకోశాత్కేనార్థేనోదయః స్ఫుటః. 49

శ్రీరాముడు:—ఓ మునీంద్రా! దేశకాలవస్తువులచే నపరిచ్ఛిన్నమగు చిత్తు (చైతన్యము) మాత్రమే అంతయునై యుండగా, అఖండలినీ కోశముచేతనే సర్వవిభాగములగు సంవిత్తు (జ్ఞానము) లెట్లు, యేవిధమున నుదయించును?

ఉవాచ:-

సర్వత్ర సర్వదా సర్వం చిత్సంవిద్విద్యతేఽనఘ
కింత్వస్యా భూతతన్మాత్రవశాదభ్యుదయః క్వచిత్. 50

శ్రీవసిష్ఠుడు:—పాపరహితుండవగు ఓ రామచంద్రా! సర్వత్ర, సర్వకాలములందు, సమస్తము చైతన్యము మాత్రమేయైయున్నను, భూతతన్మాత్రలకారణముచే నచటచట నద్దాని విశేష అభివ్యక్తి కానుపించుచుండును.

సర్వత్ర విద్యమానాపి దేహేషు తరలాయతే
సర్వగోఽప్యాతపః సౌరో భిత్త్యాదౌ వై విజృమ్భతే. 51

సూర్యప్రకాశము సర్వత్రసమముగ వ్యాపించియున్నను దర్పణ, భిత్త్యాదులందు అధికముగా భాసిల్లునట్లు, చైతన్య మంతటను విద్యమానమైయున్నను దేహములందే (బుద్ధియందే) విశేషముగ భాసించుచున్నది.

క్వచిన్నష్టం క్వచిత్స్పష్టం క్వచిదుచ్ఛిన్నతాం గతమ్
వస్తు వస్తుని దృష్టం తత్తత్సద్భావై ర్విజృమ్భితమ్. 52

చిద్వస్తువు మృత్తికా, శిలాదులందు అప్రకటమైయున్నది. దేవ, మనుష్యాదులందు విస్పష్టముగ భాసించుచున్నది. మఱియొకచోట, (వృక్షాదులందు) ఇష్టానిష్టవివేకము లేనిదిగ కన్పించుచున్నది. కాని సామాన్యసత్తామాత్రముచే ఆయాపదార్థములన్నింటియందును ప్రకటమైయున్నది.

ఏతదభ్యుదయః క్రమేణాహం శృణు వక్ష్యామి తేఽనఘ
దేహే స్వే చ యథోదేతి భృశం సంవిన్మయక్రమః 53

పాపరహితుండవగు ఓ రామచంద్రా! మనుష్య, పశు, స్థావరాది దేహములందు సంవిత్తు ఉదయించునట్టి క్రమమును నేను మఱల నీకు చెప్పుచున్నాను, వినుము.

చేతనాచేతనం భూతజాతం వ్యోమ తథాఖిలమ్
సర్వం చిన్మాత్రసన్మాత్రం శూన్యమాత్రం యథా నభః 54

చేతనా చేతనరూపమగు ఈ కానుపించు ప్రపంచమంతయు, చిన్మాత్రమై, సన్మాత్రమై, ఆకాశమువలె పదార్థ శూన్యమాత్రమై (అసంగమై సూక్ష్మమై, విభువై) యున్నది.

తద్ధి చిన్మాత్ర సన్మాత్ర మవికారం స్వనామయమ్
క్వచిత్స్థితం సంవిదేవ భూతతన్మాత్రపఞ్చకమ్. 55

అట్టి సన్మాత్ర, చిన్మాత్ర, అవికార, నిరామయమైనట్టి చైతన్యమున, మాయచే కల్పితమైన, ఏకదేశమున ఆకాశాది సూక్ష్మభూతములయొక్క అధ్యాసముచే ఆచైతన్యమే భూతతన్మాత్రరూపముగ వెలసెను.

తత్పఞ్చధా గతం ద్విత్వం లక్ష్యసే త్వం స్వసంవిదమ్
అన్తర్భూతవికారాది దీపాద్దీపశతం యథా. 56

ఆ పంచ భూత తన్మాత్రలే ప్రాణ, మన, బుద్ధి, కర్మేంద్రియ, జ్ఞానేంద్రియములను ఈ పంచవిధముల వ్యక్తమొందిన లింగశరీరమున ప్రతిబింబరూపమునఁ బ్రవేశించి, ఒకే దీపమునుండి నూఱు దీపములు వెలుగొందునట్లు, జన్మాదివికారములతోను, జాగ్రదాద్యవస్థాభేదములతోను గూడిన జీవ భావమున గన్పించుచున్నవి.

స్వసత్తామాత్రకేణైవ సంకల్పలవరూపిణా
పఞ్చకాని వ్రజన్తీహ దేహత్వం తాని కానిచిత్. 57

లింగశరీరనిర్మాణమున పరిశేషించిన కొన్ని పంచతన్మాత్రలు దేవమనుష్యాద్యాకారముల కనుకూలమైన వాసనానుసారమగు సంకల్పములతోగూడి తమ సత్తామాత్రముచే పంచీకరణముద్వారా స్థూలదేహభావమును పొందుచున్నవి.

కానిచిత్తిర్యగాదిత్వం హేమాదిత్వం చ కానిచిత్
కానిచిద్దేశతాదిత్వం ద్రవ్యాదిత్వం చ కానిచిత్. 58

మఱికొన్ని పంచతన్మాత్రలు పశుపక్ష్యాది తిర్యక్-శరీరభావమును పొందుచున్నవి. అట్లనే కొన్ని స్థావరాది శరీరభావమును, కొన్ని దేశాదిభావమును, కొన్ని ద్రవ్యాదిభావమును పొందుచున్నవి.

ఏవం హి పఞ్చకస్పన్దమాత్రం జగదితి స్థితమ్
చిత్సంవిదత్ర సర్వత్ర విద్యతే రఘునన్దన. 59

ఓ రఘునందనా ! ఈ ప్రకారముగ ఈ జగత్తంతయు పంచతన్మాత్రలయొక్క క్రియయే యైయున్నది. అధిష్ఠానమగు చైతన్యము సత్తామాత్రముచే నంతటను యుండియున్నదిగాని వ్యక్తరూపముచే లేదు.

కేవలం పఞ్చకవశాద్దేహేదా చేతనాభిధా
జడస్పన్దాభిధా క్వాపి స్థావరాన్తా జడాభిధా 60

కేవలము ప్రాణాదిపంచక (ప్రాణ, మన, బుద్ధి, కర్మేంద్రియ, జ్ఞానేంద్రియ) కారణమునఁ లింగశరీరప్రాధాన్యముద్వారా మనుష్యాదిదేహములందు ముఖ్యచేతనత్వము, తిర్యగాదిదేహములందు లింగ, స్థూలశరీరముల సమత్వకారణమున జడచేతనత్వము, స్థావరాదులందు లింగశరీరమునకు కేవల ముంతర్జ్ఞానమాత్రమే యుండుటచేతను, బాహ్యచేతనత్వ మప్రకటమైయుండుట వలనను జడత్వమున్ను ప్రసిద్ధమైయున్నవి.

యథా స్తబ్ధః స్థితో వీచిరివ స్థలమివాస్థితః
పఞ్చకేషు తథైతచ్చిల్లోలరూపా జడాన్వితా. 61

ద్రవీభూతమగు ఘృతసముద్రము సాయంకాల శీతలవాయుస్పర్శచే, తీరమున ఘనీభావముచే నిశ్చలముగాను, ద్రవీభూతస్థానమున తరంగమువలె చంచలముగను, కొంచెము ఘనీభూతమగు స్థలమున కొంచెము చంచలముగను, అత్యంత ఘనీభూతస్థలమున చలింపకయును యెట్లుండునో, అట్లనే

ఈచైతన్యమున్ను మనుష్య, తిర్యక్, స్థావరాది దేహరూపపంచకములందు క్రమముగ, చంచలముగను, కొంచెము చంచలముగను, అత్యంతజడరూపముగను నున్నది.

ఇతః సౌమ్య ఇతో లోలః కిమబ్ధిరితి నోయథా
వికల్పొదా తథైవైతత్పఞ్చకం హి జడాజడమ్. 62

ఎట్లు సముద్రమున, ఒకచోట శాంతముగను, మఱియొకచోట చంచలముగను, వేఱొకచోట కొంచెము చంచలముగను నున్నను, 'ఇది సముద్రము కాద'ను వికల్పమెట్లు కలుగదో, అంతట సముద్రరూపత్వమే యెట్లు చెప్పబడునో, అట్లే మనుష్య పశుస్థావరాదులందును చంచలత్వము యొక్క న్యూనాధిక భావమున్నప్పటికి చైతన్యరూపత అంతటను నుండియేయున్నది.

దేహాదిపఞ్చకం జీవః స్పన్దః శైలాదికం జడమ్
స్థావరాద్యనిలస్పన్ది స్వభావవశతోఽనఘ. 63

పాపరహితుఁడవగు ఓ రామచంద్రా! దేహాదిరూపమున, బరిణతమైన పంచకము (పంచతత్త్వములు) ప్రాణధారణవలన చేష్టితములగుచు చేతనవంతమై యొప్పుచున్నది. కాని శిలాదిరూపమున బరిణతమైన యది జడమై కాన్పించుచున్నది. అట్టి స్థావరాదులు బాహ్యవాయువుయొక్క అధీనమున చేష్టితములగుచు, అంతరమున చేతనములైయున్నవి. ఇవ్విధమున పంచకమున స్వభావవశమున ననేక వికల్పములు చూడఁబడుచున్నవి.

వాచః పర్యనుయోక్తవ్యా స్వభావాద్రఘునన్దన
శీతోష్ణాది హిమాగ్న్యాది వాక్చేతి పరిదృశ్యతే. 64

అయితే, స్వభావము (స్వాత్మభావము) విరుద్ధవికల్పాత్మక మెట్లగునని ప్రశ్నించిన, అట్టి వికల్పము వాగ్విషయమున ననిమాత్రమే యన్వయించుకొనవలెను. అట్టి వాక్కులే చిజ్జడాది శబ్దరూపములు కాననే శీతము, ఉష్ణము, హిమము, అగ్ని-ఇత్యాది వాగ్విరుద్ధస్వభావములంతట గానుపించుచున్నవి.

గృహీతవాసనాంశానాం పుష్టాభావవికారిణామ్
స్థితయః పఞ్చకానాం హి యోజ్యాః పర్యనుయోజనే. 65

వాసనలయొక్క యంశములతోఁగూడినవై విరుద్ధ వికల్పభావముచే వికారవంతములైనట్టి పంచతత్త్వముల స్థితిఁగూర్చి యెందుల కాక్షేపించరాదు? ఏలయనిన వాక్కు పంచతత్త్వములకు, బరాధీనమై యున్నదే కదా.

వాసనాస్తు విపర్యస్తా ఇతో నేతుమితశ్చ తాః
పుంసా ప్రాజ్ఞేన శక్యన్తే సుఖం పర్యనుయోజితుమ్. 66

అథవా, పంచతత్త్వముల స్థితియొక్క యేయపరాధమున్ను లేదు. చిత్తమునిటునటు తీసికొని పోవుటయందు సమర్థములును, నలువైపుల విస్తరించినవియునగు వాసనలయందలనే బుద్ధిమంతుఁడగువాఁడు సులభముగ నాక్షేపము గావింపవలసియున్నది.

అశుభే వా శుభే వాపి తేన పర్యనుయోజ్యతే

ప్రబుద్ధవాసనం చాన్యత్పఞ్చకం సుప్తవాసనమ్. 67

దేవాది శుభరూపములందు ప్రబుద్ధవాసనాసహితముగను, తిర్యగ్, స్థావరాది అశుభరూపములందు సుప్తవాసనా సహితముగను ప్రాణాదిపంచకము స్థితి నొందియున్నది.

యత్ర పర్యనుయోగస్య ఫలం సమనుభూయతే
తత్ర తం సంప్రయుఞ్జీతా నాకాశం ముష్టిభిః క్షిపేత్. 68

వాసనావిషయమున నాక్షేపము గావించినచో, తద్వాసనాక్షయ రూపఫల మనుభూతమగుచున్నది. కాన దానిఁగూర్చియే యాక్షేపించవలెనుగాని స్వభావాదులఁగూర్చికాదు. ఆకాశముపై ధూళి విసరినచో గొంచెమైనను ఫలములేదుకదా!

తృణాగ్రనిష్ఠాః మేర్వాద్యాః పఞ్చకానాం హి రాశయః
వివేకనిష్ఠాః కీటాద్యా ఏతే స్థావరజంగమాః. 69

వాసనాక్షయముచే సుమేరు మున్నగు సువర్ణరాశులుగూడ తృణలేశమువలె తుచ్ఛముగా గానుపించును. మఱియు ఈసమస్తస్థావరజంగను భోగములున్ను, వివేకనిష్ఠులగు దేవాదుల భోగశీలములగు దేహములున్ను కీటాదులవలె తుచ్ఛతరముగా గోచరించును.

ప్రసుప్తవాసనాః కేచిద్యథా స్థావరజాతయః
ప్రబుద్ధవాసనాః కేచిద్యథా నరసురాదయః. 70
సవాసనావిలాః కేచిద్యథైతే తిర్యగాదయః
ప్రక్షీణవాసనాః కేచిద్యథైతే మోక్షగామినః. 71

ప్రాణులలో స్థావరాది కొన్నిజాతులు సుప్తవాసనలు గలవియును, దేవమనుష్యాది మఱికొన్నిజాతులు ప్రబుద్ధవాసనలు గలవియు పశుపక్ష్యాదులు కలుషితవాసనలు గలవియు, మోక్షగాములు వాసనారహితులునై యున్నారు.

అథ స్వాస్వేవ సంవిత్సు మనోబుద్ధ్యాదికాః కృతాః
హస్తపాదాదిసంయుక్తైః సంజ్ఞాః పఞ్చకరాశిభిః. 72

వాసనావైచిత్ర్యము వలననే దేవమనుష్యాదులు పంచతత్త్వసమూహములచే తమతమ సంవిత్తులందు వ్యవహారయోగ్యములైన మనోబుద్ధ్యాదులు, హస్తపాదాద్యవయవములు-ఇత్యాది బాహ్యాభ్యంతర కరణరూప సంజ్ఞలను పొందుటఁబట్టి వారివారి స్వభావములున్ను విచిత్రములుగా గన్పించుచున్నవి.

తిర్యగాదిభిరప్యన్యైరన్యాః సంజ్ఞాః ప్రకల్పితాః
స్థావరాదిభిరప్యన్యైరన్యాన్యాః సంవిదః కృతాః. 73

అట్లే పక్ష్యాది తిర్యగ్జాతులచే నన్యములగు అనగా నాల్గుపాదములు, రెండుకొమ్ములు ఒకతోఁక-ఇట్టి సంజ్ఞలును, స్థావరాదులచే మఱికొన్ని సంజ్ఞలును, ఇట్లు తమతమ వాసనానురూపవ్యవహారయోగ్యములగు నవయవాది సంజ్ఞలు కల్పింపబడినవి.

ఇతి సాధో స్ఫురన్తీమే చిత్తాః పఞ్చకరాశయః
రూపైరాద్యన్తమధ్యేషు చలాచల జడాజడైః. 74

సాధువగు నో రామచంద్రా! ఇవ్విధమున అద్యంతమధ్యములందు వికారవంతములై, చంచలములై, జడరూపములై, అధిష్ఠాన స్వరూప దృష్టిచే నచలములై, చేతనములైనట్టి రూపములచే నీ పంచతత్త్వ సమూహములన్నియు విచిత్రముగ స్ఫురించుచున్నవి.

ఏషా మేశోఽభిసంకల్పః పరమాణుర్మహీపతే
బీజమాకాశవృక్షాణాం సర్గాణాం తేష్విమానితు. 75
ఇన్ద్రియాణి చ పుష్పాది విషయామోగవర్తి హి
ఇచ్ఛా భ్రమరో రాజన్త్యే మజ్జర్యశ్చఞ్చలక్రియాః 76
లోకాన్తరాణి స్వచ్ఛాని గుల్మా మూలం సమేరవః
పల్లవా నీలజలదా లతాలోలా దిశో దశ. 77
వర్తమానాని భూతాని భవిష్యన్తి చ యాని తత్
జయన్తి తాన్యసంఖ్యాని ఫలాని రఘునన్దన. 78

ఓ రాజా! అందు, సర్వత్ర వ్యాప్తమగు సంకల్పరూప పరమాణువు సృష్టిరూప ఆకాశ వృక్షములయొక్క బీజము; ఇంద్రియములు వాని పుష్పాదులు; విషయములు సుగంధము, ఇచ్ఛ భ్రమరము; చంచలమైన నింద్రియముల క్రియలు చిగుళ్ళు; నిర్మలములైన స్వర్గాది యితరలోకములు శాఖలు; మేరువు మున్నగు పర్వతములన్నియు వాని మూలములు; నీలమేఘములు పల్లవములు, దశదిక్కులు చంచలములైన లతలు; భూతభవిష్యద్వర్తమానములందలి యనంతములైన చతుర్విధప్రాణుల శరీరములన్నియు ఆ వృక్షములయొక్క ఫలములు.

పఞ్చబీజాస్త ఏతే హి రామ పఞ్చకపాదపాః
స్వయం స్వభావాజ్జాయన్తే స్వయం నశ్యన్తి కాలతః. 79

ఓ రామచంద్రా! ఇట్టి పంచబీజములు, పంచతత్త్వములను వృక్షములు స్వవివేకశూన్యత్వముచే స్వయముగ నాత్మనుండి యుత్పన్నమగుచు, మఱల కాలక్రమమున స్వయముగనే నశించుచున్నవి.

స్వయం నానాత్వమాయాన్తి చిరం జాడ్యాత్స్ఫురన్తి చ
స్వవివిక్తాః శమం యాన్తి తరఙ్గా ఇవ వారిధౌ. 80

ఇవియన్నియు స్వయముగనే వివిధరూపములం బొందుచు, జడత్వముచే స్ఫురించుచు, వివేకదృష్టిచే నాత్మచే గాంచబడినతోడనే, సముద్రమందు తరంగమువలె విలయమొందుచున్నవి.

ఇతో యాన్తి సముత్సేధమితో యాన్తి శమం స్వయమ్
ఏతే జాడ్య వివేకాభ్యాం తరఙ్గా ఇవ తోయధౌ. 81

సముద్రమందు తరంగము లొకవైపు పుట్టుచు, మఱొకవైపు నశించుచు యెట్లుండునో, అట్లే బహిర్ముఖదృష్టిగలవారికివన్నియు స్వయముగనే జడత్వముచే నున్నతిని బొందుచు, అంతర్ముఖదృష్టి గలవారికి స్వయముగనే వివేకముచే శమించుచున్నవి.

యే వివేకవశమాలయం గతా రామ పఞ్చకవిలాసరాశయః
తేన భూయ ఇహా యాన్తి సంస్థితిం ప్రభ్రమన్తి జగతీతరే ముహుః 82

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే పఞ్చకవిలాసో నామాశీతితమః సర్గః ॥ 80 ॥

ఓ రామచంద్రా! ఏ 'పంచక' (పంచతత్త్వ) సమూహములు నిర్వాసనా పర్యంతము వివేకవశమును బొందునో, అవి యీ ప్రపంచమున మఱల స్థితిఁ బొంది నేరవు. తక్కినవి నిరంతర మీ సంసారమున దిరుగుచునే యుండును.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలోపాఖ్యానమున పంచక విలాసమను
యెనుబదవ సర్గము ॥ 80 ॥

ఏకాశీతితమః సర్గః

[కుణ్డలిన్యాః ప్రసఙ్గేన రోగోద్భవశమక్రమాః
సిద్ధిసిద్ధేక్షణోపాయాద్యశేషమిహ వర్ణ్యతే.

కుండలినీ ప్రసంగమున, రోగముల యుత్పత్తినిగూర్చియు, అవి శమించునట్టి క్రమమును గూర్చియు వచింపఁబడుట—ఆకాశగమనాది సిద్ధులు, వాటిని దర్శింపనట్టి యుపాయము వివరింపఁబడుట యిటఁ గాననగును.]

ఉవాచ:—

ఏతత్పఞ్చకబీజం తు కుణ్డలిన్యాం తదన్తరే
ప్రాణమారుతరూపేణ తస్యాం స్ఫురతి సర్వదా. 1

శ్రీవసిష్ఠుడు:—స్థూల శరీరమందలి మూలాధారప్రదేశమున కుండలినియందలి లోభాగమున, ఈ ప్రాణాది పంచకముయొక్క బీజము ప్రాణవాయు రూపమున సదాస్ఫురించుచుండును.

సా న్తః కుణ్డలినీస్పన్ద స్పర్శసంవిత్కలామలా
కలోక్తా కలనేనాసు కథితా చేతనేన చిత్. 2
జీవనాజ్జీవతాం యాతా మననాచ్చ మనఃస్థితా
సంకల్పాచ్చైవ సంకల్పా బోధాద్బుద్ధిరితి స్మృతా. 3

అట్లు కుండలిని ప్రాణరూపమున స్ఫురించినదై, వాయుధర్మముచేతను; నిజధర్మముచేతను, స్పంద, స్పర్శ; సంవిత్తులను మూఁడురూపములుగా గల్పింపఁబడి, కలనము (ఎఱుక) గావించుటచే కళయనియు, చేతిత మొనర్చుటచే చిత్తనియు, జీవించుటచే జీవమనియు, మననము చేయుటచే మనస్సనియు, సంకల్పించుటచే సంకల్పమనియు, బోధనముచే బుద్ధియనియు, శ్రుతముగఁ జెప్పఁబడినది.

అహంకారాత్మతాం యాతా సైషా పుర్యష్టకాభిధా
స్థితా కుణ్డలినీ దేహే జీవశక్తిరనుత్తమా 4

మఱియు నదియే అహంభావముచే నహంకారరూపత్వమును బొందుచున్నది. ఈరీతిగ నీకుండలిని పుర్యష్టకమను పేరుచే వచింపఁబడినది. ఈ కుండలినియే దేహమందత్యుత్తమమైన జీవశక్తి రూపమున విద్యమానమైయున్నది.

అపానతాముపాగత్య సతతం ప్రవహత్యధః
సమానా నాభిమధ్యస్థా ఉదానాఖ్యోపరి స్థితా. 5

అదియే అపానరూపమును బొంది యధోదేశమునకు నిరంతరము ప్రవహించుచున్నది; నాభిమధ్యమున సమానవాయురూపమున నున్నది! ఉదానమను పేరుచే నూర్ధ్వప్రదేశమున వెలయుచున్నది.

అధ స్త్వపానరూపైవ మధ్యే సామ్యైవ సర్వదా
పుష్టాప్యుదానరూపైవ పుంసః స్వస్థైవ తిష్ఠతి. 6

అధోదిశయందది అపానరూపముగనే యుండును. మధ్యప్రదేశమున నెల్లపుడు సమానరూపముగనే నిశ్చలముగ నుండును. అపాన, సమానములచే బరిపోషింపబడినను నూర్ధ్వవృత్తియుదానరూపముగనే యుండును. ఇట్లది దేహమున స్వస్థముగనే విలసిల్లుచుండును.

సర్వయత్న మధో యాతి యది యత్నాన్న ధార్యతే
తత్పుమాన్మృతిమాయాతి తయా నిర్గతయా బలాత్. 7

సమానవృత్తిని ధరింపకున్నచో, సర్వప్రయత్నముచేత అపానవృత్తిద్వారా జీవసంవిత్తు అధోమార్గముగుండా బయటకుఁబోవును; మఱియు నట్లది బలముగా పోవుటచే మనుజుడు మృత్యువును బొందును.

సమస్తైవోర్ధ్వమాయాతి యది యుక్త్యా న ధార్యతే
తత్పుమాన్మృతిమాయాతి తయా నిర్గతయా బలాత్. 8

అట్లే సమానవృత్తిని ధరింపకుండిన, జీవసంవిత్తు సర్వయత్నముచేత యుదానవృత్తిద్వారా యూర్ధ్వముఖముగ జనను. అట్లది బలముగా వెడలుటచే మనుజుడు మృత్యువునకు బాల్పడును.

సర్వథాత్మని తిష్ఠేచ్చేత్త్యక్త్వోర్ధ్వాధో గమాగమౌ
తజ్జన్తోర్మ్రియతే వ్యాధిరన్తర్మారుతరోధతః 9

ప్రాణాపానవృత్తి నిరోధముద్వారా యూర్ధ్వాధోగమనములను సర్వథాత్యజించి, సమానవృత్తిచే జీవసంవిత్తు ఆత్మయందు నెలకొనియున్నచో, ప్రాణియొక్క సమస్తవ్యాధులు నశించును, మృత్యువున్ను జయింపఁబడును.

సామాన్యనాడీవైధుర్యాత్సామాన్యవ్యాధిసంభవః
ప్రధాననాడీవైధుర్యాత్ప్రధానవ్యాధిసంభవః. 10

సామాన్యనాడుల వ్యాపారాభావముచే, అన్నరసము పచనముకామి, సామాన్యరోగములుత్పన్నమగును. ప్రధాననాడుల వ్యాపారాభావముచే, ప్రధానరోగములు జనించును;

శ్రీరామ ఉవాచ:—

కిం వినాశాః కిముత్పాదాః శరీరేఽస్మిన్మునీశ్వర
ఆధయో వ్యాధయశ్చైవ యథావత్కథయాశు మే. 11

శ్రీరాముఁడు:— ఓ మునీశ్వరా! ఈ శరీరమున ఆధివ్యాధులు (మానసిక, శారీరక రోగములు) దేనిచే నశించును, దేనిచే నుత్పన్నమగు నను విషయము శీఘ్రముగ నాకు, దెలియఁజేయవేడెద.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ: —

ఆధయో వ్యాధయశ్చైవ ద్వయం దుఃఖస్య కారణమ్
తన్నివృత్తిః సుఖం విద్యాత్తత్క్షయో మోక్ష ఉచ్యతే. 12

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! ఆధివ్యాధులు రెండును దుఃఖమునకు కారణభూతములు వాని నివృత్తిచే సుఖము కలుగుచున్నది. జ్ఞానముచే నవి సమూలముగ నశించుటయే మోక్షమని చెప్పఁబడుచున్నది.

మిథః కదాచిజ్జాయేతే కదాచిత్సమమేవ చ
పర్యాయేణ కదాచిచ్చ ఆధివ్యాధీ శరీరకే. 13

ఆదివ్యాధులు రెండును నొకప్పుడు పరస్పరమొకదాని కొకటి కారణమగుటచే శరీరమున జనించును. ఒకప్పుడు రెండును కూడియే జనించును. మఱియొకప్పుడు సుఖానంతరమున క్రమముగ నుద్భవమగును.

దేహదుఃఖం విదుర్వ్యాధిమాధ్యాఖ్యం వాసనామయమ్
మౌర్ఖ్యమూలే హి తే విద్యాత్తత్త్వజ్ఞానే పరిక్షయః 14

శరీరసంబంధ దుఃఖమును వ్యాధియందురు. వాసనలకారణమున జనించునట్టి మనస్సంబంధ దుఃఖమును ఆధియందురు. అజ్ఞానమే యీరెంటికిని మూలకారణము. తత్త్వజ్ఞానముచే నద్దాని క్షయమగును.

అతత్త్వజ్ఞానవశతః స్వేన్ద్రియాక్రమణం వినా
హృది తానవముత్సృజ్య రాగద్వేషేష్వ నారతమ్. 15
ఇదం ప్రాప్తమిదం నేతి జాడ్యాద్వా ఘనమోహదాః
ఆధయః సంప్రవర్తన్తే వర్షాసు మిహికా ఇవ. 16

తత్త్వజ్ఞానము, ఇంద్రియ నిగ్రహములేని కారణముచేతను, చిత్తమున (నిశ్చలవాయువువంటిదియు ఆరోగ్య కారణమున్నునగు) సూక్ష్మత్వమును త్యజించి నిరంతరము రాగద్వేషములందాసక్తిగల్గియుండుటచేతను, ఈ వస్తువును నేను బొందితిని, ఈ వస్తువును బొందలేదను నీ ప్రకారమగు జడత్వముచేత, వర్షాకాలమందు మంచువలె, మహామోహప్రదములగు ఆధులు (మానసికరోగములు) ప్రవృత్తములగుచున్నవి.

భృశం స్ఫురతి నీహారే వాసు మౌర్ఖ్యే చేతస్యనిర్జితే

దురన్నాభ్యవహారేణ దుర్దేశాక్రమణేన చ. 17
దుష్కాలవ్యవహారేణ దుష్క్రియాస్ఫురణేన చ
దుర్జనాసఙ్గదోషేణ దుర్భావోద్భావనేన చ. 18
క్షీణత్వాద్వా ప్రపూర్ణత్వాన్నాడీనాం రన్ధ్రసంతతౌ
ప్రాణే విధురతాం యాతే కాయే తు వికలీకృతే. 19
దౌస్థిత్యకారణం దోషాద్వ్యాధిర్దేహే ప్రవర్తతే
నద్యాః ప్రావృణ్నిదాఘాభ్యామివాకార విపర్యయః 20

కోరికలు మఱల మఱల స్ఫురించుటచేతను, మూర్ఖత్వముచేతను, చిత్తమును జయింపకుండుటచేతను, దోషభూయిష్ఠమగు నన్నమును భుజించుటచేతను, దోషయుక్తమగు స్థలమున వసించుటచేతను, దోషయుక్తకాలములందు వ్యవహరించుటవలనను, దుష్కర్మలచేతను, దుర్జనసాంగత్యముచేతను, దుష్టభావములఁ భావించుటచేతను, అన్నరసము ప్రవేశింపమి నాడీరంధ్రములు క్షీణించుటవలనను, లేక, అన్నరసము ద్విగుణీకృతముగ ప్రవేశించుటచే నాడీరంధ్రము లధికప్రపూర్ణములగుటచేతను, కఫపిత్తాదుల ప్రకోపముచే ప్రాణము వ్యాకులమగుటచేతను, దెబ్బ మున్నగునవి తగులుటచే నవయవములు వికలములగుటవలనను, అనేకదోషములద్వారా యస్వస్థతకు కారణభూతమైనట్టి, వ్యాధి దేహమున నుత్పన్నమగుచున్నది. మఱియు, వర్ష, ఉష్ణత్వములచే నదియొక్క యాకారము మార్పు నొందునట్లు, ఈ వ్యాధియు దేహాకారమును విపర్యయమొనర్చునదై యున్నది.

ప్రాక్తనీ చైహికీ వాపి శుభా వాప్యశుభా మతిః
యైవాధికా సైవ తథా తస్మిన్యోజయతి క్రమే. 21

పూర్వజన్మయొక్కగాని, ఈ జన్మయొక్కగాని శుభ, అశుభ బుద్ధులలో నేది యధికముగా నుండునో, అదియే ఈ వ్యాధియొక్క క్రమమును నియోగించుచున్నది.

అథయో వ్యాధయస్త్వేవం జాయన్తే భూతపఞ్చకే
కథం శృణు వినశ్యన్తి రాఘవాణాం కులోద్వహ. 22

ఓ రఘుకులశ్రేష్ఠ! ఇవ్విధమున భూతపంచకమగు దేహమున నాధివ్యాధులు జనించుచున్నవి. ఇఁక నవి యెట్లు నశించునో యా క్రమమును వినుము.

ద్వివిధో వ్యాధిరస్త్వేహ సామాన్యః సార ఏవ చ
వ్యవహారస్తు సామాన్యః సారో జన్మమయః స్మృతః. 23

వ్యాధి రెండువిధములుగా నుండును—ఒకటి సామాన్యము, మఱియొకటి సారము (దృఢతరము) అందు, ఆకలి, దప్పిక-ఇత్యాది వ్యవహారములచే నుత్పన్నమగునది సామాన్యవ్యాధియనియు, జన్మాది వికారములకు మూలమైనది సార (దృఢతర) వ్యాధియనియు చెప్పఁబడును.

ప్రాప్తేనాభిమతేనైవ నశ్యన్తి వ్యావహారికాః
ఆధిక్షయేణాధిభవాః క్షీయన్తే వ్యాధయోఽప్యలమ్. 24

ఇష్ట వస్తువు సంప్రాప్తమగుటచే క్షుత్పిపాసాదులవలన జనించు వ్యావహారిక వ్యాధినశించును. ఆధి (మానసికవ్యథ) క్షయించుటచే తద్బాధచే నుత్పన్నమగు వ్యాధులున్ను క్షయించును:

ఆత్మజ్ఞానం వినా సారో నాధిర్నశ్యతి రాఘవ
భూయో రజ్జ్వవబోధేన రజ్జుసర్పో హి నశ్యతి. 25

ఓ రాఘవా ! ఆత్మజ్ఞానములేక 'సారము'-అనగా జన్మాది వికారములకు మూలమగు ఆధి నశింపదు. రజ్జువుయొక్క జ్ఞానము పూర్ణముగ లేనిచో సర్పభ్రాంతి నశింపదుకదా !

ఆధివ్యాధివిలాసానాం రామ సారాధిసంక్షయః
సర్వేషాం మూలహా ప్రావృణ్నదీవ తటవీరుధామ్. 26

ఓ రామచంద్రా! వర్షాకాలపు నది తీరమున నున్న వృక్షములను సమూలముగ నశింపజేయున దెట్లగునో, అట్లనే సార (జన్మాది వికార) రూపమగు ఆధియొక్క క్షయము, సమస్త ఆధివ్యాధివిలాసములను సమూలముగ నశింపజేయునదైయున్నది.

అనాధిజా వ్యాధయస్తు ద్రవ్యమన్త్రశుభక్రమైః
చికిత్సకాది శాస్త్రోక్తైర్నశ్యన్త్యన్యైరిహాధవా. 27

సామాన్యవ్యాధులు వైద్యులచేతను, శాస్త్రాదులచేతను జెప్పబడిని, ఔషధి, మంత్రాది కర్మలచేతను, లేక, పెద్దలచే పరంపరగా జెప్పబడుచువచ్చిన చికిత్సాపద్ధతులచేతను వినాశమొందును.

స్నానమన్త్రౌషధోపాయా వస్త్వాధిగతాని చ
త్వయా చికిత్సాశాస్త్రాణి కిమన్యదుపదిశ్యతే. 28

ఓ రామచంద్రా! లోలార్కాది పవిత్ర తీర్థములందలి స్నానము, మంత్రౌషధాద్యుపాయములు, పెద్దలచేతను, వైద్యశాస్త్రములచేతను జెప్పబడిన ఔషధములు నీవు స్వయముగనే యెఱింగియున్నావు. కాన అన్యముగ నీకు నే జెప్పవలసిన దేమున్నది?

శ్రీరామ ఉవాచ:—

ఆధేః కథం భవేద్వ్యాధిః కథం చ స వినశ్యతి
ద్రవ్యాదితరయా యుక్త్యా మన్త్రపుణ్యాదిరూపయా. 29

శ్రీరాముడు:— మహాత్మా! ఆధిచే నుత్పన్నమగు వ్యాధి ఔషధములకంటె వేరైన మంత్రపుణ్యాదిరూపయుక్తులచే నెట్లు నశించును?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

చిత్తే విధురితే దేహః సంక్షోభమనుయాత్యలమ్
తథా హి రుషితో జన్తురగ్రమేవ న పశ్యతి 30

శ్రీ వసిష్ఠుడు.— ఓ రామచంద్రా! మనోవికారవ్యథలచే చిత్తము వ్యాకులముకాగా దేహమున్ను నతివ్యాకులమగుచున్నది. ఎట్లనిన, క్రోధపరవశుడు తన యెదుటనున్న పదార్థమును గూడ గాంచజాలడు కదా!

అనవేక్ష్య పురో మార్గమమార్గమనుధావతి
పఙ్క్తీకృతం మార్గముత్సృజ్య శరార్తో హరిణో యథా. 31

మఱియు బాణముచే పీడితమగు జింక తన యెదుటనున్న మార్గమును వదలి, అన్యమార్గమున బరువిడునట్లు, అట్టి మానసికవ్యథాగ్రస్తుఁడు సమ్ముఖమున నున్న మార్గమును గాంచక కుమార్గము వైపునకుఁ బరువిడును,

సంక్షోభాత్సామ్యముత్సృజ్య వహన్తి ప్రాణవాయవః
దేహే గజప్రవిష్టేన పయాంసీవ సరిత్తటే. 32

నదియందేనుఁగు ప్రవేశించుటచే తన్నదీజలము తీరమువైపునకుఁ బ్రవహించునట్లు, మానసికవ్యథలచే వ్యాకులమగు ప్రాణవాయువు తన సమత్వమును వదలి యన్యమార్గమున, బ్రవహించును.

అసమం వహతి ప్రాణే నాడ్యో యాన్తి విసంస్థితిమ్
అసమ్యక్సంస్థితే భూపే యథా వర్ణాశ్రమక్రమాః. 33

రాజు అవ్యవస్థితుఁడై యుండిన, వర్ణాశ్రమక్రమము విషమమై పరఁగునట్లు, ప్రాణవాయువు అవ్యవస్థితముగాఁ బ్రవహించుటచే నాడులున్ను విషమత్వము, జెందును.

కాశ్చిన్నాడ్యః ప్రపూర్ణత్వం యాన్తి కాశ్చిచ్చ రిక్తతామ్
ప్రాణా విధురితే దేహే సర్వతః సరితో యథా. 34

ప్రాణవాయువుయొక్క విషమత్వముచే శరీరము విహ్వలముకాఁగా నదీస్రోతములవలె కొన్ని నాడు లధికపూర్ణములైయు, కొన్ని నాడులు రిక్తముగాను నుండుచున్నవి.

కుజీర్ణత్వమజీర్ణత్వమతిజీర్ణత్వమేవ వా
దోషాయైవ ప్రయాత్యన్నం ప్రాణసంచారదుష్క్రమాత్. 35

ప్రాణసంచారముయొక్క క్రమము సరిలేమి భుజింపఁబడిన యన్నము కుజీర్ణత్వముఁగాని, అజీర్ణత్వముగాని, లేక, అతి జీర్ణత్వముఁగాని (ఇట్లాయాదోషములను) బొందుచుండును.

యథా కాష్ఠాని నయతి ప్రాచీదేశం సరిద్రయః
తథాన్నాని నయత్యన్తః ప్రాణవాతః స్వమాశ్రయమ్. 36

నదీ ప్రవాహము కాష్ఠములను తూర్పుదిక్కునకుఁ జేర్చునట్లు, సమానమను ప్రాణవాయువు భుజించిన యన్నములను రసమొనర్చి శరీరమంతటను వాయుస్థానములకుఁ జేర్చుచుండును.

యాన్యన్నాని నిరోధేన తిష్ఠన్త్యన్తఃశరీరకే
తాన్యేవ వ్యాధితాం యాన్తి పరిణామస్వభావతః. 37

నిరోధముచే నేయన్నములు శరీరాంతర్గతమున నుండునో, అవియే ధాతువైషమ్యరూపపరిణామముచే స్వభావవశమున వ్యాధిత్వము నొందుచున్నవి.

ఏవమాధేర్భవేద్వ్యాధిస్తస్యాభావాచ్చ నశ్యతి
యథా మన్త్రైర్వినశ్యన్తి వ్యాధయస్తత్క్రమం శృణు. 38

ఓ రామచంద్రా! ఈప్రకారముగ, ఆధిచే వ్యాధి సంభవించుచున్నది; మఱియు ఆధిలేకపం డిన వ్యాధియు నశించుచున్నది. ఇక మంత్రాదులచే వ్యాధి యెట్లు నశించునో, యా క్రమమునుగూర్చి వినుము.

యథా విరేకం కుర్వన్తి హరీతక్యః స్వభావతః
భావనావశతః కార్యం తథా యరలవాదయః. 39

హరీతకీ ఫలము (కరక్కాయ)లెట్లు విరేచనరూపకార్యమును స్వభావముగనే నొనర్పఁ జేయుచున్నవో, అట్లే వాయ్వగ్నిభూజలాది బీజాత్మకములైన మంత్రవర్ణములున్ను మాంత్రికుని భావనావశమున, రోగాకారముగ, బరిణతినొందిన యన్నరసముల యొక్క పాచనాదికార్యములఁ జేయుచున్నవి.

శుద్ధయా పుణ్యయా సాధో క్రియయా సాధుసేవయా
మనః ప్రయాతి నైర్మల్యం నికషేణేవ కాఞ్చనమ్. 40

సాధువగు నో రామచంద్రా! ఒరపిడిరాతిచే బంగారము నైర్మల్యమునందునట్లు శుద్ధమై, పవిత్రమైనట్టి సాధుసేవయను క్రియచే మనస్సున్ను నిర్మలత్వము నొందుచున్నది.

ఆనన్దో వర్ధతే దేహే శుద్ధే చేతసి రాఘవ
పూర్ణేన్దావుదితే వ్యక్తం నైర్మల్యం భువనే యథా. 41

ఓ రాఘవా! పూర్ణచంద్రుఁ డుదయించుటచే నీప్రపంచమున నెట్లు ప్రకాశము విజృంభించునో, శుద్ధచిత్తమున నానందమున్ను నట్లే వృద్ధినొందును.

సత్త్వశుద్ధ్యా వహన్త్యేతే క్రమేణ ప్రాణవాయవః
జరయన్తి తథాన్నాని వ్యాధిస్తేన వినశ్యతి. 42

అంతఃకరణశుద్ధిచేత ప్రాణవాయువు సక్రమముగ బ్రవహించును. మఱియు నన్నమును లెస్సగ బచనమొనర్చును. దాన, సమస్తవ్యాధులు నశించును.

ఆధివ్యాధ్యోరితి ప్రోక్తా నాశోత్పత్తిక్రమా త్వయి
కుణ్డలిన్యాః కథా యోగాదధునా ప్రకృతం శృణు. 43

ఓ రామచంద్రా! ఇవ్విధమున కుండలినీకథాప్రసంగమున ఆధివ్యాధుల వినాశోత్పత్తి క్రమములను నీకటెఱిఁగించితిని. ఇక ప్రస్తుతప్రసంగమునుగూర్చి యాలకింపుము.

పుర్యష్టకపరాఖ్యస్య జీవస్య ప్రాణనామికామ్
విద్ధి కుణ్డలినీమన్తరామోదస్యేవ మఞ్జరీమ్. 44

ఓ రామచంద్రా! సుగంధమునకు, పువ్వులకే యాధారమైనట్లు, పుర్యష్టకమను పేరుగల జీవునకుఁ బ్రాణమను పేరుగల కుండలిని యాధారమైయున్నదని యెఱుఁగుము.

తాం యదా పూరకాభ్యాసాదాపూర్య స్థీయతే సమమ్
తదైతి మేరవం స్థైర్యం కాయస్యాపీనతా తథా. 45

ఆ కుండలిని యందు పూరకమను ప్రాణాయామాభ్యాసముచే సమగ్రాపమువ వెప్పుడు జీవుఁడు స్థితుఁడగునో, అప్పుడు మేరుపువంటి స్థిరత్వమున్ను, శరీరముయొక్క గురుత్వమున్ను సిద్ధించుచున్నది.

యదా పూరకపూర్ణాన్తరాయత ప్రాణమారుతః
నీయతే సంవిదేవోర్ధ్వం సోఢుం ధర్మక్లమం క్రమాత్. 46

సర్పివ త్వరితైవోర్ధ్వం యాతి దణ్డోపమాం గతా
నాడీః సర్వాః సమాదాయ దేహాబద్ధా లతోపమాః. 47

పూరకముచే నెపుడు శరీరమంతయు మూలాధారమునుండి బ్రహ్మరంధ్రమువఱకుఁ దిన్నగా నిండి ప్రాణవాయువుయొక్క యాకర్షణపూర్వకముగ, శారీరిక, మానసిక పరిశ్రమను సహించునట్లు కుండలినీ సంవిత్తు పైకి పంపఁబడునో, అప్పుడు ప్రాణవాయువుయొక్క యాకర్షణముచే కఱ్ఱ వలె దీర్ఘత్వమునొంది యా కుండలిని నాడులన్నింటిని దనతోఁ దీసికొని దేహమందు బంధింపఁబడిన లతవలె శీఘ్రముగఁ బైకిఁబోవుచున్నది.

తదా సమస్తమేవేదముత్ప్లావయతి దేహకమ్
నీరన్ధ్రం పవనాపూర్ణం భస్త్రావామ్బుతలాత్ సరమ్. 48

బావినుండి పైకి నీడ్వఁబడుచుండు చర్మభస్త్రము (తోలుసంచి) తనయందుఁ బ్రవేశించిన జలము నెట్లు పైకి తీసికొనిపోవునో, అట్లే వాయువుచేఁ బూర్ణమగు ఛిద్రరహితమగు యాదేహము నున్ను నత్తటి కుండలినీ సంవిత్తు పైకిఁ గొనిపోవుచున్నది. ఇదియే యోగియొక్క ఆకాశగమనము.

ఇత్యభ్యాసవిలాసేన యోగేన వ్యోమగామినా
యోగినః ప్రాప్నువన్త్యుచ్చైర్దీనా ఇన్ద్రిదశా ఇమ 49

ఇట్లు, ఆకాశగమనయోగముయొక్క యభ్యాసక్రియచే యోగులు, — దీనజనులింద్రపద విని బొందినట్లు యూర్ధ్వదిశను బొందుచున్నారు.

బ్రహ్మనాడీ ప్రవాహేణ శక్తిః కుణ్డలినీ యదా
బహిరూర్ధ్వం కపాటస్యా ద్వాదశాఙ్గులమూర్ధని. 50

రేచకేన ప్రయోగేన నాడ్యన్తరనిరోధినా
ముహూర్తం స్థితిమాప్నోతి తదా వ్యోమగ దర్శనమ్. 51

మఱియు నెప్పుడితరనాడీవ్యాపార నిరోధకమగు రేచకప్రాణాయామ ప్రయోగముచే కుండలినీ శక్తి బ్రహ్మ (సుషుమ్న) నాడియందు ప్రాణవాయు ప్రవాహముచే, శిరస్సుయొక్క యిరు కవాటముల సంధిరూపమగు కపాటమునకుఁ బండ్రెండంగుళముల వెలుపలనున్న 'షోడశాంత'మను స్థానమున ముహూర్తకాలముండునో, అపు డాకాశమున సంచరించు సిద్ధులయొక్క దర్శనమగును.

శ్రీరామ ఉవాచ: —

దర్శనం కీదృశం బ్రహ్మన్నయనాంశుగణం వినా
అదివ్యానామిన్ద్రియాణాం తత్త్వమేవం కథం భవేత్. 52

శ్రీరాముఁడు:— బ్రహ్మస్వరూపా! మనయొక్క యింద్రియములు అదివ్యములై యుండ, దివ్యేంద్రియ (దివ్యనేత్ర) ప్రకాశములేక, 'షోడశాంత' స్థానమున ప్రాణధారణ యొనర్చి నంతమాత్రమున సిద్ధుల దర్శన మెట్లగునో, యాతత్త్వమెఱింగింపవేడెద.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

న కేచన మహాబాహో భూచరేణ నభస్వతః
అదివ్యేనాశ్రితా జ్ఞానైర్దృశ్యన్తే పురుషేన్ద్రియైః. 53

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ మహాబాహూ! భూమిపై, చరించు జనులు మలినమై, అజ్ఞానాశ్రితమైనట్టి తమ యింద్రియములచే వాయురూపులగు ఆకాశచారులైన సిద్ధుల నెన్నఁటికిని గాంచలేరు.

విజ్ఞానాద్దూర సంస్థేన బుద్ధినేత్రేణ రాఘవ
దృశ్యన్తే వ్యోమగాః సిద్ధాః స్వప్నవత్స్వార్థదా అపి. 54

ఓ రాఘవా! కాని, విజ్ఞానము (యోగాభ్యాసము) చే శుద్ధమైన మనస్సువలన దూరమున నున్నట్టి బుద్ధియను నేత్రముద్వారా ఆకాశచారులగు సిద్ధులు కానుపింతురు. మఱియు, స్వప్నము వలె వారు జనులకు వారివారి యభీష్టఫలములు నొసంగువారునై యున్నారు.

స్వప్నావలోకనం యద్వత్తద్వత్సిద్ధావలోకనమ్
కేవలోఽత్ర విశేషోఽయం సిద్ధప్రాప్తౌ స్థిరార్థతా. 55

స్వప్న దర్శనమువలెనే సిద్ధులయొక్క దర్శనమున్ను నగును. కాని సిద్ధుల ప్రాప్తియందు వరదానాది ఫలరూప పదార్థముల స్థిరత్వముండును—ఇంతమాత్రమే విశేషము.

ముఖాద్బహిర్ద్వాదశాన్తే రేచకాభ్యాసయుక్తితః
ప్రాణే చిరం స్థితిం నీతే ప్రవిశత్యపరాం పురీమ్. 56

రేచకాభ్యాసరూపమగు యుక్తిచే ముఖమునకుఁ బండ్రెండంగుళముల వెలుపల ప్రాణవాయువును చిరకాలముంచుటచే యోగి మఱియొకశరీరమునఁ బ్రవేశింపగల్గును.

శ్రీరామ ఉవాచః—

వద స్వభావస్య కథం బ్రహ్మన్నచల సంస్థితిః
వక్తారః సానుకమ్పా హి దుష్ప్రశ్నేఽపి న ఖేదినః. 57

శ్రీరాముఁడు:— ఓ మునీంద్రా! ఈ మాయామయ ప్రపంచము అనియతస్వభావము గలదని పూర్వప్రసంగమున దామనేకపర్యాయములు వచించియుంటిరి. అట్లైన నొక స్వభావము యొక్క నియతమగు (అచంచల) స్థితి యెట్లు సంభవించునో వచింపవేడెద. దుష్ప్రశ్నలొనర్పబడినను వక్తలగు మహాత్ములు దయఁజూపుదురేకాని ఖేదము నొందరుగదా!

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—

శక్తిర్యా తు స్వభావాఖ్యా యథా స్ఫురతి చాత్మనః
సర్గాదిషు తథైవాసౌ స్థితిం యాతీతి నిశ్చయః. 58

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! సత్యసంకల్పుఁడగు పరమాత్మయొక్క స్వభావము, లేక నియతి యనుశక్తి కల్పాదియందెయ్యది స్ఫురించుచున్నదో అయ్యది కల్పపర్యంతము నుండుననుట నిక్కము.

అవస్తుత్వాదవిద్యాయా వస్తుశక్తిరపి క్వచిత్
భిద్యతే దృశ్యతే హ్యాజ్ఞ వసన్తే శారదం ఫలమ్. 59

ప్రియుఁడవగు రాఘవా! అవిద్య అవస్తువు అగుటఁబట్టి కొన్నికొన్ని దేశముల [illegible] వస్తువుయొక్క (ప్రీహ్యాది) ఫల [illegible] అంతకాలమునఁ గన్పడునట్లు — వస్తుశక్తియు నచటచట [illegible] గా గన్పించుచుండును.

సర్వమేవమిదం బ్రహ్మ నానాఽనానాతయా స్థితమ్
జృమ్భతే వ్యవహారార్థం కేవలం కథితస్థితి. 60

ఏకముగను, అనేక రూపములుగను, అనియతస్వభావముగను నున్న యీ జగత్తంతయు బ్రహ్మరూపమే యైయున్నది. జీవుల కర్మ, తత్ఫలభోగ వ్యవహారము కొఱకు మాత్రము అజ్ఞాతమగు బ్రహ్మమే కొంతకాలమువఱకు నియతస్థితిని ధరించి విజృంభించుచున్నది.

శ్రీరామ ఉవాచ:-

సూక్ష్మచ్ఛిద్రాదిగత్యర్థం పూరణార్థం చ ఖస్యవా
అణుతాం స్థూలతాం వాపి కాయోఽయం నీయతే కథమ్ 61

శ్రీరాముఁడు:— ఓ మునీశ్వరా! సూక్ష్మరంధ్రముగుండా పోవుటకై దేహముయొక్క అణుత్వమును, ఆకాశమును బూర్ణమొనర్చుటకై దేహముయొక్క స్థూలత్వమును యోగులెట్లు పొంద గలరు!

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

కాష్ఠక్రకచయోః శ్లేషాద్యథా ఛేదః ప్రవర్తతే
ద్వయోః సంఘర్షణాదగ్నిః స్వభావాజ్జాయతే తథా. 62

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా! కొయ్య, అంపము — ఈరెంటియొక్క సంఘర్షణముచే కొయ్య రెండుభాగము లగునట్లు, ప్రాణాపానముల సంఘర్షణముచే జఠరాగ్ని స్వభావముగనే యుత్పన్నమగుచున్నది.

మాంసం కుయన్త్ర జఠరే స్థితం శ్లిష్టముఖం మిథః
ఊర్ధ్వాధః సంమిలత్థ్సాలద్వయాభ్యః స్థైరివ వైతసమ్. 63

ఈ దేహమను యంత్రముయొక్క యుదరభాగమున నాభికి, పైనను, క్రిందను బరస్పరము కలియుచుండు ముఖములుగల, భస్త్రద్వయము (రెండుతోలుతిత్తులు) వంటి స్థూలమాంసము — క్రింద జలముచేతను, పైన వాయువుచేతను నీడ్వబడుచుండు, వాసనల పొదరింటివలె — కదలుచున్నది.

తస్యకుణ్డలినీ లక్ష్మీర్నిలీనా స్తన్నిజాస్పదే
పద్మరాగసముద్గస్య కోశే ముక్తావళీ యథా. 64

దాని యధోభాగమున, అనఁగా మూలాధారమను దననిజస్థానమున, సర్వులకుఁ బ్రాణప్రద మగుటచే లక్ష్మివంటిదైన కుండలిని,- ముత్యముల పెట్టెలో ముక్తాహారమువలె వెలయుచున్నది.

ఆవర్తఫలమాలేవ నిత్యం సలసలాయతే
దణ్డాహతేవ భుజగీ సముచ్ఛ్వసితివివర్తినీ. 65

తిరుగుచున్న రుద్రాక్షమాలవలె నది నిత్యము సరసరలాడుచుండును. మఱియు, కఱ్ఱచే గొట్టఁబడిన ఆఁడుసర్పమువలె నూర్ధ్వముఖముచే బరివర్తనశీలమై యుండును.

ద్యావాపృథివ్యోర్మధ్యస్థా క్రియేవ స్పన్దధర్మిణీ
సంవిన్మధువిభోధార్కా- హృత్పద్మస్ఫుటమట్పదీ. 66

భూమ్యాకాశముల మధ్య ప్రాణులయొక్క యూర్ధ్వాధోగతులకు నిమిత్తమైన విహిత నిషిద్ధ క్రియలెట్లు కలవో, అట్లనే యీ కుండలిని ప్రాణాపానముల యూర్ధ్వాధోగతులకుఁ గారణమై యుండుటచే సంచలన శీలమును; నేత్రాదుల జ్ఞానమున, రూపాది విషయాస్వాదనా బోధనమున సూర్యునివంటిదియు, హృదయకమలముయొక్క భ్రమరమును నై యొప్పుచున్నది.

తత్సర్వం శక్తిపద్మాది బాహ్యానాభ్యన్తరే నయా
హృదివ్యాధూయతే వాతైః పత్రవృన్దమివాభితః. 67

బాహ్యవాయువు చెట్లయాకులనంతటను గదల్చునట్లు, జ్ఞాన, కర్మేంద్రియ శక్తులు, హృదయకమలము, నాడీ సమూహము—వీటినన్నిటిని కుండలిని అభ్యంతరవాయువుచేఁ జలింపఁ జేయుచున్నది.

యద్వద్వ్యోమ్ని స్ఫురత్యఙ్గ స్వభావాత్తత్ర వాయవః
బలవన్మృదు యత్కించిచ్ఛ్ఫౄశం కవలయన్తి తత్. 68

విశాలరూపమగు స్ఫురించు నీ బాహ్యాకాశమున వాయువెట్లు బలవత్తరమైన కాష్ఠశిలాదులను, కోమలమైన తృణాదులనుగూడ జీర్ణీభూతమొనర్చుచున్నదో, అట్లే యాభ్యంతర హృదయాకాశమునను బ్రాణవాయువు భుజించిన యన్నాదులను జీర్ణమొనర్చుచున్నది.

వాతైరాహన్యమానం తత్పద్మాది తరలాయతే
హృద్యన్యాన్యేతి కార్శ్యేణ పల్లవాది యథా తరోః. 69

హృదయపద్మము మొదలగు మున్నగునవి ప్రాణవాయువుచే గొట్టఁబడి కంపించుచున్నవి. అట్లవి కంపించుటచే హృదయమందు బ్రవేశించిన యన్నము—వృక్షమందుఁ బ్రవేశించిన భూమియం దలి రసము పల్లవ, పుష్ప, ఫలాదులరూపమున బరిణతి నొందునట్లు — ప్రథమమున రసముగను, రసమునుండి రక్తముగను, రక్తమునుండి మాంసముగను. మాంసమునుండి త్వక్కుగను, త్వక్కునుండి మేదస్సుగను, మేదస్సునుండి మజ్జగను, మజ్జనుండి అస్థిగను అస్థినుండి శుక్రము లేతస్సుగను ఇట్లు విచిత్రముగా నొకపదార్థమునుండి మఱియొక పదార్థమున పరిణతి నొందుచున్నది.

దేహేష్వాజరణం సర్వరసానాం పవనోఽన్వహమ్
జనయత్యగ్నిమన్యోన్యసంఘర్షాద్వనవేణువత్. 70

రణ్యమునన్న వెదుళ్లు యొకదానినొకటి రాచుకొని యగ్నినుత్పన్న మొనర్చునట్లు దేహమందలి ప్రాణవాయువు, రసములన్నింటిని, యంతిమధాతువైన శుక్రపర్యంతము పరిణామ మొందించుటకై ప్రతిదిన మగ్ని నుత్పన్న మొనర్చుచున్నది.

స్వభావశీతవాతాత్మా దేహస్తేనౌష్ణ్యమేత్యథ
ఉదితేన స సర్వాఙ్గే భువనం భానునా యథా. 71

సూర్యునిచే ముల్లోకములు నుష్ణతను బడయునట్లు, శరీరమంతట ప్రదీప్తమైన జఠరాగ్నిచే శీతవాతస్వభావముగల యీదేహ ముష్ణతను బడయుచున్నది.

సర్వతో విచరేదస్మింస్తత్తేజస్తారకాకృతి
హృత్పద్మహేమభ్రమరో యోగినాం చిన్త్యతాం గతమ్. 72

నక్షత్రములవంటి యాకారము గలదియు, హృదయకమలమున బంగారపు తుమ్మెదవలె నున్నదియు, యోగులయొక్క ఉపాస్యమును నగు ఆ (జఠరాగ్ని) తేజము దేహమందంతటను సంచరించుచున్నది.

తత్ప్రకాశమయం జ్ఞానం చిన్తితం సత్ప్రయచ్ఛతి
యేన యోజనలక్షస్థం వస్తు నిత్యం హి దృశ్యతే. 73

అట్టి ప్రకాశమునే చిద్రూపముగా, చింతించినచో సర్వ పదార్థ దర్శనసిద్ధి యొడయించును. అత్తఱి, యోగి లక్షయోజనముల దూరముననున్న వస్తువునుగూడ నిత్యము నాలోకింపఁగల్గును.

తస్యాగ్నేర్వాడవస్యేవ జలం సంశుష్కమిన్ధనమ్
మాంసపఙ్కజఖణ్డాఢ్యం హృత్సరః కోశవాసినః. 74

సముద్రజలము బడబాగ్నికి ఇంధనమగునట్లు, మాంసరూప కమలముయొక్క ఖండములచే, బూర్ణమైన హృదయమను దటాకమున వసించు ఆ జఠరాగ్నికి, శరీరసంబంధములైన యన్నజలాదులు శుష్కించిన యింధనముల పగిది యగును.

యదచ్ఛం శీతలత్వం చ తదస్యాత్మేన్దురుచ్యతే
ఇతీన్దోరుత్థితః సోఽగ్నిరగ్నిషోమౌ హి దేహకః. 75

శరీరమున స్వచ్ఛత్వ, శీతలత్వము లెవ్వి కలవో, అవి యీ యగ్నికి చంద్రుఁడగును. ఇవ్విధమున చంద్రునిచే నయ్యగ్ని ప్రకటితమగుచున్నది. ఏలయనిన, దేహ మగ్ని, చంద్రమయముగదా!

సర్వం తూష్ణాత్మకం కించిత్తేజోఽర్కాగ్న్యభిధం విదుః
శీతాత్మకం తు సోమాఖ్యమాభ్యామేవ కృతం జగత్. 76

బాహ్యమున నుష్ణవంతమగు జగత్తెయ్యది కలదో యది సూర్యునియొక్క, లేక, అగ్నియొక్క తేజోరూపమైయున్నది. అట్లే శీతమగు జగత్తు చంద్రరూపమేయగును; ఏలయనిన ఈరెంటిచేతనే జగత్తు నిర్మింపఁబడినది

విద్యావిద్యా స్వరూపేణ సర్వం సదసదాత్మనా
జగద్వా యేన నిర్వృత్తం తదేవైవం విభజ్యతే. 77

అథవా, చిజ్జడములను నుభయస్వరూపఘటితమగు సదసదాత్మకమైన అవిద్యాశబల బ్రహ్మమే జగదాకారముగ, బ్రవర్తించి ప్రకాశ శీతలత్వములచే నగ్ని, చంద్రరూపములుగ విభజింపఁబడినది.

సంవిత్ప్రకాశం విద్యాది సూర్యమగ్నిం విదుర్బుధాః
అసజ్జాడ్యం తమో విద్యాద్యాహుః సోమం మపి సీణః 78

సంవిత్ (జ్ఞాన) ప్రకాశము, విద్య (ఆత్మజ్ఞానము) మున్నగువానిని బుద్ధిమంతులగు పండితులు సూర్యుడు, లేక, అగ్నియనుచున్నారు. అథేవిధమున, అసత్తు, జడత్వము, అవిద్య మున్నగువానిని చంద్రుడను చున్నారు.

శ్రీరామఉవాచ! —

వహ్నిర్వాయ్వాత్మనః సోమాదుదేతీతి మునీశ్వర
సోమస్యోత్పత్తిమధునా వద మే వదతాంవర. 79

శ్రీ రాముడు.— ఓ మునీశ్వరా! వాయురూపుఁడగు చంద్రునిచే నగ్నియొక్క యుత్పత్తి యగునిని తాము వచించిన సంగతిఁ దెలిసికొంటిని, ఇఁక నిపుడు చంద్రునియొక్క యుత్పత్తిని దెలియఁజేయుఁడు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అగ్నిషోమౌ మిథః కార్య కారణే చ వ్యవస్థితే
పర్యాయేణ సమం చైతౌ ప్రజీవేతే పరస్పరమ్. 80

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా! అగ్ని చంద్రులిరువురును బరస్పరము కార్యమొనర్చుటకు వ్యవస్థితులై యున్నారు. వారు క్రమముగను, ఏకకాలమునను నొకరికొకరుపజీవకులై యుందురు.

జన్మాగ్బీజాఙ్కురవత్తథా దివసరాత్రివత్
స్థితిశ్ఛాయాతపసమా కేవలా నైతయోర్భవేత్. 81

ఆ యగ్ని చంద్రుల యుత్పత్తి, బీజాంకురములవలె యొకటి మఱియొకదానియుపాదానముగను, దినరాత్రులవలె పరస్పర నిమిత్తముగను, నుండును. మఱియు వానిస్థితి ఛాయాతపములవలె పరస్పర ప్రతిఘాతమై యొప్పును.

తుల్యకాలోపలమ్భాసా విత్థం ఛాయాతపస్థితిః
కేవలైకోపలమ్భాభ్యాం స్థితిర్దివసరాత్రివత్. 82

ఏకకాలమున నవి సంప్రాప్తించినపుడు, వానిస్థితి ఛాయాతపములవలె నుండును. క్రమముగ సంప్రాప్తించినపుడు దినరాత్రులవలె నుండును.

కార్యకారణభావశ్చ ద్వివిధః కథితోఽనయోః
సద్రూప పరిణామోత్థో వినాశపరిణామజః. 83

ఏకస్మాద్యద్ద్వితీయస్య సంభవోఽఙ్కురబీజవత్
కార్యకారణభావోఽసౌ స్వద్రూప పరిణామజః. 84
ఏకనాశే ద్వితీయస్య యద్భావో దినరాత్రివత్
కార్యకారణభావోఽసౌ వినాశ పరిణామజః. 85

వాని కార్యకారణభావము ద్వివిధముగా నుండును. ఒకటి స్వద్రూపపరిణామముచే నుత్పన్నమైనది; మఱియొకటి వినాశపరిణామముచే నుత్పన్నమైనది. బీజాంకురములవలె నొకదానినుండి మఱియొకదానియొక్క సంభవమగుట స్వద్రూపపరిణామముచే నుత్పన్నమైన కార్యకారణభావము. దినరాత్రులవలె నొకటి నశించినపుడు మఱియొకటి సంభవించుట వినాశపరిణామముచే నుత్పన్నమైన కార్యకారణభావము.

స్వద్రూపపరిణామస్య మృద్ఘటక్రమసంస్థితేః
అక్షోపలమ్భాదితరత్ప్రమాణం నోపయుజ్యతే. 86

మృత్తికనుండి ఘటమువంటి స్థితిరూపమగు స్వద్రూపపరిణామమునకు ప్రత్యక్షముకంటె నన్యమగు ప్రమాణము యుక్తముకానేరదు,

వినాశ పరిణామస్య దినరాత్రిక్రమస్థితేః
అభావోఽప్యేకవస్తుస్థో గతో ముఖ్యప్రమాణతామ్. 87

దిన, రాత్రిక్రమముయొక్క స్థితిరూపమగు వినాశపరిణామమున-దినమందు రాత్రి కలియకుండుటచే-ఒకవస్తువుయొక్క అభావమును దెలియఁజేయునట్టి అనుపలబ్ధిప్రమాణము యుక్తమగును.

అనాస్థా నాస్తి కర్తృత్వమిత్యాద్యాః యుక్తివాదినః
అవజ్ఞయా బహిష్కార్యాః స్వానుభూత్యపలాపినః. 88

ప్రకాశమాత్రముచే నుపలక్షితమగు దినముయొక్క స్థానము రాత్రియొక్క రచనయందు లేదనియు, మృత్తిక యచేతనమగుటచే ఘటముయొక్క రచనయందు కర్తృత్వము లేదనియు ఇట్లనేక యుక్తుల, బల్కు వాదులను బుద్ధిమంతులగువారు తిరస్కారపూర్వకముగ బహిష్కరించవలెను. ఏలన, వారి మతమందు అనాస్థా (అస్థాన) బుద్ధి అకర్తృత్వ బుద్ధిని జనింపఁజేయుచున్నది.

ప్రత్యక్షవదభావోఽపి ప్రమైవ రఘునన్దన
అగ్న్యభావోఽపి శీతస్య ప్రమాణం సర్వజన్తుషు. 89

ఓ రఘునందనా! ప్రత్యక్షమువలె అభావమున్ను నొక ప్రమాణమే. ఎట్లనిన, ఉష్ణముయొక్క యభావము శీతముయొక్క యనుమానమందెల్లరకును ప్రమాణమైయున్నదిగదా!

అగ్నిర్ధూమతయా భాగాద్యాం ప్రయాతి పయోదతామ్
స్వద్రూపపరిణామేన తదగ్నిః సోమకారణమ్. 90
అగ్నిర్నష్టతయా శైత్యాదసావేవ ప్రయాతి యత్
వినాశపరిణామేన తదగ్నిః సోమకారణమ్. 91

ధూమభాగముచే నగ్ని మేఘరూపమును బొందు క్రియయందు, సద్రూపపరిణామముచే నగ్ని చంద్రునకుఁ గారణమైయున్నది. మఱియు, అగ్ని నశించి, శీతత్వముచే వాయురూపమును బొందు క్రియయందు, అగ్ని వినాశ పరిణామముచే చంద్రునకుఁ గారణమైయున్నది.

సప్తామ్బుధిపయః పీత్వా ధూమోద్గారేణ వాడవః
పయోదతాం ప్రయాతేన తదేవ జనయత్యలమ్. 92

బడబాగ్ని! ధూమాతిశయములచే సప్తసముద్రముల జలమును ద్రావి, మేఘరూపమును ధరించి, మఱల జలరూప చంద్రుని పూర్ణరీతి నుత్పన్న మొనర్చుచున్నది.

అర్కః పీత్వా నిశానాథమామావాస్యం పునఃపునః
ఉద్గిరత్యమలే పక్షే మృణాలమివ సారసః. 93

సూర్యరూప తేజము అమావాస్యవఱకు చంద్రుని మఱల మఱల త్రాగి, తిరిగి శుక్ల పక్షమున సారసపక్షి కమలనాళమును గ్రక్కునట్లు యుద్గానిని వెడలఁగ్రక్కుచున్నది.

పీత్వామృతోపమం శీతం ప్రాణః సోమముఖాగమే.
అభ్రాగమాత్పూరయతి శరీరం పీనతాం గతః. 94

ముఖమునలె శోభాయుక్తమైన చంద్రునితోఁగూడిన వసంత, గ్రీష్మ ఋతువులందు ఉష్ణవాయువుచే భూమియొక్క అమృతమువంటి శీతలజలమును ద్రావి, తిరిగి వర్ష ఋతువునందు, మేఘముయొక్క యాగమనముచే స్థూలమై జల (రస) రూప, చంద్రునియొక్క వృష్టిచే జగత్తుయొక్క శరీరమును బరిపూర్ణ మొనర్చుచున్నది.

జలమప్యుదపాం భోగే ప్రయాత్యర్కస్య రశ్మితామ్
సద్రూపపరిణామేన తజ్జలం వహ్నికారణమ్. 95

సూర్యునియొక్క కిరణములచేతనే జలము పానమొనర్పబడునదైన, అట్టి కల్పనచేఁగూడ జలము సద్రూప పరిణామముచే సూర్యునియొక్క కిరణస్థితిని పొందుటవలన, జలరూపచంద్రుడు అగ్నియొక్క కారణమాయెనుగదా !

నాశాత్తకతయా తోయమౌష్ణ్యత్వాదేతి హ్యగ్నితామ్
వినాశపరిణామేన తత్తోయం వహ్నికారణమ్. 96

ఉష్ణత్వకారణమున నాశముద్వారా జలమున్ను అగ్నిరూపత్వమును బొందుచున్నది. కాన, వినాశ పరిమాణముచే ఆజలము అగ్నికి, గారణమైయున్నది.

అగ్నేర్వినాశే సద్రూపపరిణామో నిశాకరః
ఇన్దోర్వినాశే సద్రూపపరిణామో హుతాశనః 97

అగ్నియొక్క నాశమున సద్రూప పరిణామము చంద్రుడును, చంద్రుని నాశమున సద్రూపపరిణామ మగ్నియు నైయున్నది.

హుతాశో నాశమాగత్య సోమో భవతి వై తథా
దివసో నాశమాగత్య రాత్రిర్భవతి వై యథా. 98

పగలు నాశమొంది రాత్రిరూప మెట్లగుచున్నదో, అట్లే అగ్నినశించి చంద్రరూపముగుచున్నది.

తమఃప్రకాశయోశ్ఛాయాతపయోర్దినరాత్రయోః
మధ్యే విలక్షణం రూపం ప్రాజ్ఞైరపి న లభ్యతే. 99

తమఃప్రకాశ, ఛాయాతప, దినరాత్రుల మధ్య తద్విలక్షణమైన స్వరూప బ్రహ్మము ప్రాజ్ఞులకుఁగూడ (శృంగగ్రాహిక న్యాయమువలె 'ఇదంతా'రూపమున) లభింపఁజాలదు.

సంధిరప్యవిలోపః స్యాదేతయోరేవ తద్వపుః
భావాభావైర్యథైకాస్తానిష్ఠావేతౌ తథైవ హి. 100

ఈ తమఃప్రకాశాదుల రెంటియొక్క సంధియున్ను అశూన్యరూపమేయగును. ఏలయనిన, ఆసంధి యీరెంటియొక్కయు రూపమైయున్నది. మఱియు, భావాభావరూపముచే నీరెండున్ను ఏకవస్తురూపము లెట్లగునో, సంధియందును నట్లే యైయున్నవి.

ద్వాభ్యాం చైతన్యజాడ్యాభ్యాం భూతాని ప్రస్ఫురన్తి హి
యథా తమఃప్రకాశాభ్యామహోరాత్రా మహీతలే. 101

చిద్రూపజడరూపాభ్యామార్థేయం జగత్స్థితిః
జలామృతాభ్యాం మిశ్రాభ్యాం శీతా తనురివైన్దవీ. 102

భూమిపై తమఃప్రకాశములచే రాత్రిందినము లెట్లగునో, అట్లే చిత్, జడములచే ఈ ప్రపంచమందలి సమస్తప్రాణులున్ను స్ఫురించుచున్నవి. మఱియు మిశ్రితమైన జల, అమృతములచేఁ జంద్రుని శరీర మెట్లు శీతలముగ నిర్మింపఁబడియున్నదో, అట్లే చిద్రూప, జడరూపములచే ఈజగత్స్థితియు నిర్మింపఁబడినది.

ప్రకాశమనలం సూర్యం చిద్రూపం విద్ధి రాఘవ
జడాత్మకం తమోరూపం విద్ధి సోమశరీరకమ్. 103

ఓ రాఘవా! అగ్ని, సూర్య, ప్రకాశములను చిద్రూపమనియు, చంద్రుని జడ, తమోరూపమనియు నెఱుంగుము.

చిత్సూర్యే నిర్మలే దృష్టే నామ నశ్యేద్భవోదయమ్
వ్యోమసూర్యే బహిర్దృష్టే యథా కృష్ణనిశాతమః. 104

బాహ్యాకాశమున సూర్యుఁడు గాంచబడినతోడనే కృష్ణవర్ణముగల్గినట్టి రాత్రియొక్కయంధకారమంతయు నశించునట్లు, నిర్మలమైన చిత్ - సూర్యుఁడవలోకింపఁబడగనే సంసారోదయమున్ను వినాశమొందును.

సోమదేహే జడే దృష్టే చిన్నిజేఽసత్యవద్భవేత్
సశీథే విలసత్యర్థే యథా సౌరప్రభాభరః. 105

అర్ధరాత్రియందు చంద్రుఁడు ప్రకాశింప, సూర్యప్రకాశము తచ్చంద్రరూపముచే స్ఫురించినను స్వసత్తచే అసత్తువలె భాసించునట్లు, జడమగు దేహమున చైతన్యమున్ను (తాదాత్మ్యముచే స్ఫురించుచుండినప్పటికిని) స్వసత్తచే అసత్తువలె భాసించును. (లేనట్లు అజ్ఞులకు తోఁచును.)

సోమం ప్రకటయత్యగ్నిశ్చిద్దేహాస్య చిరం ప్రభామ్
స్వసంవిన్మయమిన్దుశ్చిద్దేహస్థం రూపమర్కజమ్. 106

చంద్ర మండలమునఁ బ్రవేశించిన సూర్యప్రకాశరూపమగు అగ్ని జడమయమగు ఆ చంద్ర బింబమును స్ఫురద్రూప మొనర్చుచున్నది. అట్లే దేహమున జీవరూపముగ ప్రవిష్టమగు చిద్రూపమైన అగ్ని జీవితపర్యంతము అహంభావనను ప్రకాశిత మొనర్చుచున్నది. ఇట్లు పరస్పరము కలియుటచే, అభేదాధ్యాసముచే సూర్యునిచే నుత్పన్నమగు ప్రభామండలము చంద్రుఁడగుచున్నది. చిత్తున్ను స్వసంవిన్మయమై 'నేను మనుష్యుఁడను, చేతనుఁడను'-ఇత్యాది స్వకీయానుభవము ననుసరించి దేహస్థరూపమగుచున్నది.

చిన్నిష్క్రియాత్మనామా సా కేవలా నోపలభ్యతే
ఆలోక ఇవ దీపేన దేహే నైవావగమ్యతే. 107

క్రియ, ఉపాధి లేకుండ కేవలచైతన్యము పైకి భాసింపదు. దీపముద్వారా ప్రకాశ మెఱుఁగఁబడునట్లు దేహముద్వారాయే ఆచైతన్య మెఱుఁగఁబడుచున్నది.

చితశ్చేత్యోన్ముఖత్వేన లాభః సైవ చ సంసృతిః
నిశ్చేత్యాయాః శుభో లాభో నిర్వాణం వా తదేవ హి. 108

అజ్ఞానముచే నావృతమై చైతన్యము విషయములపై పునసు దిరుగుటయే సంసారరూపమైన అనర్థప్రాప్తియగును. విషయరహితమగు చైతన్యమే శుభము, లాభము; లేక, మోక్షము

అన్యోన్యలబ్ధసద్భావావేవం కుడ్యప్రకాశవత్
అగ్నీషోమావివాజ్ఞేయౌ సంపృక్తౌ దేహదేహినౌ. 109

ఈ ప్రకారముగ భిత్తి(గోడ,) సూర్యప్రకాశమువలె పరస్పరము కలిసియున్న యీ దేహము, (దేహిచైతన్యము) అగ్ని, చంద్రరూపములైయున్నవి.

అతిశాయిని నిర్వాణే జాడ్యే చైవాతిశాయిని
అగ్నీషోమస్య చైవాజ్ఞ స్థితిర్భవతి కేవలా. 110

ఉపాధియొక్క నివృత్తిచే, అత్యంతానంద ముద్భవించుటచే నపుడగ్నియొక్క కేవలస్థితి సంభవించుచున్నది. మఱియు నత్యంత జడత్వముచే జలశిలాదులందు చంద్రునియొక్క కేవలస్థితి సంభవమగుచున్నది.

ప్రాణోఽగ్నిరుష్ణప్రకృతిరపానః శీతలః శశీ
ఛాయాతపవదిత్యేతౌ సంస్థితౌ ముఖమార్గగౌ. 111

ఉష్ణప్రకృతిగల ప్రాణవాయువు అగ్నిరూపమై యున్నది, అట్లే శీతలప్రకృతిగల యపానము చంద్రరూపమై బరఁగుచున్నది. ఛాయాతపములవలె నీరెండును ముఖముు మార్గమున వెలయుచున్నవి.

అపానే శీతలే సత్తామేత్యుష్ణః ప్రాణపావకః
ప్రతిబిమ్బమివాదర్శే న చ తస్మిం స్థైవ హి. 112

శీతల స్వభావముగు అపానమున, ఉష్ణస్వభావమైన అగ్నిరూపమగు ప్రాణవాయువు సత్తను బొందుచున్నది. మఱియు, అద్దమునం బ్రతిబింబమువలె అపానమున్న నట్టే ప్రాణమున సత్తను బడయుచున్నది. (ఇట్లారెంటికిని అన్యోన్యసాపాత్మ్య శీస్థితి గలదు)

చిదగ్నిః పద్మపత్రస్థం సోమం వాచాత్మకం త్విషా
జనయత్యనుభూత్యేహ కుడ్యాలోకం యథా బహిః. 113

బాహ్యమున భిత్తి మున్నగువానియొక్క ప్రకాశమున సూర్యుడు జనింపఁజేయు నట్లు, మూలాధారమునుండి మొదలుకొని కంఠమువఱకు గల పద్మపత్రములందున్నదియు, పర, మొదలుకొని వైఖరి, వఱకుగల వాక్కుయొక్క స్వరూపమునగు చంద్రునియొక్క ప్రకాశశక్తిని, మఱియు ననుభవమును చిద్రూపమగు అగ్ని యుత్పన్న మొనర్చు చున్నది.

సంసృత్యాదౌ యథా కాచిత్సంవిచ్ఛీతోష్ణరూపిణీ
అగ్నిసోమాభిధాం ప్రాప్తా సైవ సర్గే నృణామిహ. 114

సృష్ట్యాదియందు మాయాశబలిత బ్రహ్మ సంవిత్తు శీతోష్ణరూపమగు బ్రహ్మాండాకారముచే అగ్ని, చంద్రనామముల నెట్లు బొందునో అట్లే జీవులవ్యష్టి దేహముల సృష్టియందును గూడ బొందుచున్నది.

యత్ర సోమకలా గ్రస్తా క్షణం సూర్యేణ షోడశీ
ముఖాద్ద్వితస్తిమాత్రం స్యాత్తత్ర బద్ధపదో భవ. 115

ఓ, రామచంద్రా! ముఖమునకు దాదాపు పండ్రెండంగుళముల దూరమున చంద్రుని (అపానము) యొక్క పదునాఱవ కళ సూర్యుని (ప్రాణవాయువు)చే నగుచున్నది. అచట—అనగా ప్రాణాపానముల సంధియందు నీవు స్థిరముగ నుండుము.

నూనం సూర్యపదం ప్రాప్తో యత్ర సోమో హృదమ్బరే
నూనం కేవలయా స్థిత్యా తత్రబద్ధపదో భవ. 116

హృదయాకాశమున నెచట సూర్యుని స్థానమున (ప్రాణవాయువుయొక్క సమాప్తియందు) చంద్రుడు (అపానము) కేవలము నిజస్థితిచే బొందఁబడుచుండునో అచట నీవు స్థితిగల్గియుండుము.

ఉష్ణమగ్నిశ్చిదాదిత్యః శైత్యం సోమ ఉదాహృతమ్
యత్రైతౌ ప్రతిబిమ్బస్థౌ తత్ర బద్ధపదో భవ. 117

ఓ రామచంద్రా! చిదాదిత్యుఁడు ఉష్ణరూపుఁడు లేక అగ్నిరూపుఁడనియు, చంద్రుడు శీతరూపుఁడనియు, శెప్పబడెను. అర్ధరేచక, అర్ధపూరకముల యంతరాళమున నెచట నీయగ్నిచంద్రులు లేక ప్రాణాపానములు ప్రతిబింబరూపమున నుండునో, అచట నీవు స్థిరముగ నుండుము.

శరీరే సోమసూర్యాగ్నిసంక్రాన్తిజ్ఞో భవానఘ
తత్ర సంక్రాన్తికాలా హి బాహ్యాస్తృణసమాః స్మృతాః 118

పాపరహితుఁడవగు రామచంద్రా! వసంత, గ్రీష్మ, వర్ష, శరదృతువులందు క్రమముగ నుష్ణముచే శీతము గ్రసింపఁబడుటచేఁ జంద్రునియొక్క అగ్ని సంక్రాంతి యగును. మఱియు శరత్,

హేమంత, శిశిరఋతువులందు క్రమముగ శీతముచే నుష్ణము గ్రసింపఁబడుటచే నగ్నియొక్క చంద్ర సంక్రాంతియునగును. ఆ రెంటియొక్క సంధికాలమున మేషాదిరాసులందు సూర్యునియొక్క సంక్రాంతి సంభవించును, అదేరీతిగ, శరీరమందును జఠరాగ్నిచే నపానముయొక్క శీతత్వము గ్రసింపఁబడినపుడు చంద్రునియొక్క అగ్ని సంక్రాంతియు, ప్రాణముయొక్క యుష్ణత్వము బాహ్య శీతత్వముచే గ్రసింపఁబడినపుడు అగ్నియొక్క చంద్ర సంక్రాంతియునగును, ఆ రెండిటియొక్క సంధియందు సూర్యసంక్రాంతి సంభవించును, ఇట్లు, శరీరమున నీవు చంద్రసూర్యాగ్నుల సంక్రాంతుల నెఱుంగుము. ముఖ్య సంక్రాంతి కాలము లివియే. బాహ్య సంక్రాంతి కాలములు తృణసమానములు.

సంక్రాన్తిముత్తరమథాయనమగ్ర్య సమ్య
క్కాలం తథా విషువతో యది దేహవాతైః
అన్తర్బహిష్ఠమివ వేత్సి యథానుభూతం
తచ్ఛోభసేఽత్ర న పునః పరమభ్యుపేతః. 119

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్థే అగ్నిషోమవిచారణ నామైకాశీతితమః సర్గః ॥ 81 ॥

ఓ రామచంద్రా! బాహ్యప్రసిద్ధములగు సంక్రాంతి, ఉత్తరాయణము, దక్షిణాయనము మొదలగు వానిని దేహమందలి ప్రాణాపానముల గతిభేదముద్వారా యాభ్యంతరముననే యున్నట్లు నీవెఱింగినచో నపుడే యోగుల సభయందు శోభితుఁడవగుదువు. లేనిచో కావు.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున అగ్నిషోమ విచారణమను నెనుబదియొకటవ సర్గము ॥ 81 ॥

ద్వ్యశీతితమః సర్గః॥

[అణుతాస్థూలతోపాయా జ్ఞానసాధ్యం చ యోగినః
పరకాయాప్తి భోగాశ్చ వర్ణ్యన్త ఇహ యుక్తిభిః

యోగి దేహముయొక్క అణుత్వ, స్థూలత్వోపాయములు, పరకాయ ప్రవేశము, ఇత్యాది విషయము లిచట యుక్తులతోడ వర్ణింపబడినవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అణుతాం స్థూలతాం వాపి యథా గచ్ఛతి యోగినామ్
దేహో నామ తథా సమ్యగ్వక్ష్యమాణమి శృణు. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! యోగుల దేహ మేప్రకారమణుత్వ స్థూలత్వములఁ బొందునో, యా క్రమమంతయు నుత్తమగతి వచింపఁబోవుచున్నాను, వినుము.

హృదయాబ్జచక్రకోశోర్ధ్వం ప్రస్ఫురత్యానలః కణః
హేమ భ్రమరవత్స్వస్థ్యవిద్యుల్లవ ఇవాంబుదే. 2

హృదయ కమల చక్రకోశముపై నగ్నికణము బంగారపు తుమ్మెదవలెను, లేక, సాయంకాలపు మేఘమందలి మెఱపువలెను ప్రకాశించుచున్నది.

స ప్రవర్ధన సంవిత్త్యా వాత్యయేవాశు వర్ధతే
సంవిద్రూపతయా నూనమర్కవద్భాతి చోదయమ్. 3

ఆ యగ్నికణము ప్రవర్ధనోపాయమగు జ్ఞానముచే గొప్పవాయువువలె శీఘ్రముగ వృద్ధినంది జ్ఞానరూపముచే, దేహమున నిక్కముగ సూర్యునివలె, ప్రకాశించుచున్నది.

సంధ్యాభ్రప్రథమార్కాభో వృద్ధిమభ్యాగతః క్షణాత్
గాలయత్యఖిలం సాఙ్గం దేహం హేమ యథానలః. 4

ప్రాతః కాలమున నాకాశమందు సూర్యునివలె నయ్యగ్నికణము వృద్ధినొంది, బంగారమును నగ్ని ద్రవింపఁజేయునట్లు, దేహము నంతటిని ద్రవింపఁజేయుచున్నది.

జలస్పర్శాసహో యుక్త్యా గలయేత్ప్రపదాదపి
బాహ్య ఏవానలస్పర్శాత్స్వాన్తే వస్తు విశేషతః. 5

జలస్పర్శను సహింపనటువంటి యా యగ్ని పాదముల పర్యంతము యోగయుక్తిచే ద్రవింపఁజేయుచున్నది. మఱియుఁ దనయుష్ణత్వముచే, (ద్రవోపసంహార రూపయుక్తిద్వారా) జలమునున్ను శోషింపఁజేయుచున్నది. ఇవ్విధమున దేహమునుండి వేఱై, మనోరూప సూక్ష్మదేహమున నుండుచున్నది.

స శరీరద్వయం పశ్చాద్విధూయ క్వాపి లీయతే
విక్షోభితేన ప్రాణేన నీహారో వాత్యయా యథా. 6

ఇట్లు, పార్థివ, జలమయ శరీరముల రెంటిని ద్రవింపఁజేసి, విక్షోభితమైన ప్రాణవాయువు ద్వారా తానున్ను, వాయువుచే మంచువలె, లీనమైపోవుచున్నది.

ఆధారనాడీనిర్హీనా వ్యోమ్న్యేవావశిష్యతే
శక్తిః కుణ్డలినీ వహ్నేర్ధూమలేఖేవ నిర్గతా. 7

అశక్తి కుండలినీశక్తియున్ను సుషుమ్నానాడీరహితమై, తత్సంస్కారముచే శోభితమగు ఆతివాహిక దేహాకాశమందు అగ్నినుండి బయల్వెడలిన పొగవలె స్థితినొందుచున్నది.

క్రోడీకృతమనోబుద్ధిమయజీవాదహంకృతిః
అన్తఃస్ఫురచ్చమత్కారా ధూమలేఖేవ నాగరీ. 8

మనోబుద్ధిజీవాది సహితమగు సూక్ష్మశరీరమున నహంకారమును ప్రవేశింపఁజేయునదియు, అభ్యంతరమున స్వేచ్ఛావిహార శక్తియుతమును చిత్ప్రకాశముయొక్క చమత్కార సహితమునగు ఆత్మ్యాదివగరము నందలి ధూమపంక్తివలె శోభించుచున్నది.

బిసే కే లే తృణే భిత్తావుపలే దివి భూతలే
నా యథా యోజ్యతే యత్ర తేన నిర్యాత్యలం తథా. 9

ఆశక్తి కమలనాళ, పద్మాశ, తృణ, భిత్తి, శిల, స్వర్గ, భూతలాదులందెలింటికి నేసుటకై నియోగింపఁబడుచున్నదో, అచ్చోటికే వెస్సగ నేగుచున్నది.

సంవిత్తిః స్యైవ యాత్యగ్రే రసాద్యన్తం యథాక్రమమ్
రసేనాపూర్ణతామేతి తన్త్రీభార ఇవామ్భునా. 10

ఆ కుండలినీశక్తియే పూర్వముగ్నియందుపసంహరించిన జలభాగము నెపుడు త్యజించుచున్నదో, అపుడు మఱల స్థూలభావనచే క్రమముగ బావియందు విడువఁబడిన చర్మపాత్ర నీటిచే నింపబడునట్లు - రసముచే సంతటఁ బరిపూర్ణ మగుచున్నది.

రసాపూర్ణా యమాకారం భావయత్యాశు తత్తథా
ధత్తే చిత్రకృతో బుద్ధౌ రేఖా రామ యథా కృతిమ్. 11

ఓ రామచంద్రా! అట్లు రసముచేఁ బూర్ణమై యే యాకారమునది భావనచేయునో, ఆ యాకారమునే-చిత్రకారుని బుద్ధియందు రేఖాకృతివలె,- శీఘ్రముగ ధరించుచున్నది.

దృఢభావవశాద స్థస్థీన్యాప్నోతి సా తతః
మాతృగర్భనిమగ్నేషు సుసూక్ష్మేవాఙ్కురస్థితిః. 12

తల్లిగర్భమునసున్న సూక్ష్మమగు బీజశక్తి హస్తపాదాద్యంకురస్థితి నెట్లు పొందునో, అట్లే యా కుండలినీశక్తి తదనంతరము దృఢభావనావశమున అస్థి మొదలగు రూపములఁ బొందుచున్నది.

యథాభిమతమాకారం ప్రమాణం వేత్తి రాఘవ
జీవశక్తిరవాప్నోతి సుమేర్వాది తృణాది చ. 13

పిదప తానభిలషించినట్టి, సుమేరు మున్నగువానివంటి గొప్పయాకృతినిగాని, తృణాదులవంటి యల్పాకృతినిగాని యా జీవశక్తి పొందుచున్నది

శ్రుతం త్వయా యోగసాధ్యమణిమాద్యర్థసాధనమ్
జ్ఞానసాధ్యమిదానీం త్వం శృణు శ్రవణభూషణమ్. 14

ఓ రామచంద్రా! యోగసాధ్యమగు అణిమాది పదార్థముల సాధనమును నీవు వింటివి. ఇఁక శ్రవణభూషణమగు జ్ఞానసాధ్యక్రమమును వినుము.

ఏకం చిన్మాత్రమస్తీహ శుద్ధం సౌమ్యమలక్షితమ్
సూక్ష్మాత్సూక్ష్మతరం శాన్తం న జగన్న జగత్క్రియా. 15

ఏకమై, శుద్ధమై, అలక్షితమై, సూక్ష్మముకంటెను సూక్ష్మమై, శాంతమైనట్టి చిన్మాత్రవస్తువే యీప్రపంచమునఁ గలదు. జగత్తుగాని, యద్దాని క్రియగాని వాస్తవముగ లేవు.

తచ్చినోత్యాత్మనాత్మానం సంకల్పోన్ముఖతాం గతమ్
యదా తదా జీవ ఇతి ప్రోక్తమావిలతాం గతమ్. 16

ఆ చిన్మాత్ర మెపుడభ్యాసముచే దనకుఁదానే సంకల్పముతో పున కుమ్ముఖమగునో, అపుడు కలుషత్వమును బొందిన దానివలెనున్నదై జీవుడని చెప్పఁబడును.

అసత్యమేవ సంకల్ప భ్రమేణేదం శరీరకమ్
జీవం పశ్యతి మూఢాత్మా బాలో యక్షమివోద్ధతమ్. 17

మూఢబాలకుఁడు ఉద్ధతుఁడగు యక్షుని గాంచువిధమున, ఆ జీవుఁ డసత్యభావనా వశము వసే తనయందు స్థూలశరీరమును గాంచుచున్నాఁడు.

యదా తు జ్ఞానదీపేన సమ్యగాలోక ఆగతః
సంకల్పమోహో జీవస్య క్షీయతే శరదభ్రవత్. 18

జ్ఞానదీపముచే నెపుడు సమ్యక్ ప్రకాశమును బొందునో, అప్పుడాజీవునకు శరత్కాలమేఘము వలె సంకల్పముయొక్క మోహము క్షయించును.

శాన్తిమాయాతి దేహోఽయం సర్వసంకల్ప సంక్షయాత్
తదా రాఘవ నిఃశేషం దీపస్తైలక్షయే యథా 19

ఓ రాఘవా! సంకల్పక్షయముచే ఈ స్థూలదేహము తైలరహిత దీపమువలె శమించును.

నిద్రావ్యపగమే జన్తుర్యథా స్వప్నం న పశ్యతి
జీవోఽపి భావితే సత్యే తథా దేహం న పశ్యతి. 20

నిద్రనుండి మేల్కాంచిన పిదప ప్రాణి స్వప్నమును జూడనట్లు, సత్యము నెఱింగిన పిమ్మట జీవుఁడిఁక దేహమును గాంచకుండును.

అతత్త్వే తత్త్వభావేన జీవో దేహావృతః స్థితః
నిర్దేహో భవతి శ్రీమాన్ సుఖీ తత్త్వైకభావనా 21

అతత్త్వములగు దేహాదులందు తత్త్వభావనచేయుటచే జీవుఁడు దేహయుక్తుఁడై యుండు చున్నాఁడు. కాని, ఏకతత్త్వమగు బ్రహ్మముయొక్క భావనఁజేయుటచే దేహరహితుఁడై, శ్రీమం తుఁడై, సుఖియగుచున్నాడు.

అనాత్మని శరీరాదావాత్మభావనమజ్జయత్
సూర్యాద్యాలోకదుర్భేదం హార్దం తద్దారుణం తమః. 22

అనాత్మరూపములగు శరీరాదులందు ఆత్మభావన యొనర్చుట యను గాఢమైన హృదయ మందలి తమస్సు సూర్యాదుల ప్రకాశముచే నశింపనేరదు.

ఆత్మన్యేవాత్మభావేన సర్వవ్యాపి నిరఞ్జనమ్
చిన్మాత్రమమలోఽస్మీతి జ్ఞానాదిత్యేన నశ్యతి. 23

కాని, ఆత్మయందాత్మభావనచేయుట చేత నుదయించు 'సర్వవ్యాపినై, నిరంజనమై, నిర్మల మైనట్టి చిన్మాత్రమే నేనను జ్ఞానరూపసూర్యునిచేతనే ఆయ్యది నశించును.

అన్యే చ విదితాత్మానో భావయన్తి యథైవ యత్
తత్తథైవాశు పశ్యన్తి దృఢభావనయా తయా. 24

అన్యులగు ఆత్మజ్ఞానులును, సత్యసంకల్పయుతులునైన మహాత్ములున్ను తామెట్లు భావనఁ జేయుదురో, అట్టి దృఢభావనచే శీఘ్ర మట్లే గాంచుదురు.

దృఢభావానుసంధానాద్విమూఢా అపి రాఘవ
విషం నయన్త్యమృతతామమృతం విషతామపి. 25

ఓ రాఘవా! దృఢభావనయొక్క యనుసంధానముచే నతిమూఢులైనను విషము నమృతముగను, అమృతమును విషముగను గావించుచున్నారు.

ఏవం యథా యదేవేహ భావ్యతే దృఢభావనాత్
భూయతే హి తదేవాశు తదిత్యాలోకితం ముహుః. 26

ఇట్లు దృఢభావనచే నేపదార్థమెపుడెట్లు భావింపఁబడుచున్నదో, అపుడదియట్లే యగుచుండుట లోకమందనేకసారులు చూడఁబడినది.

సత్యభావనదృష్టోఽయం దేహో దేహో భవత్యలమ్
దృష్టస్త్వసత్యభావేన వ్యోమతాం యాతి దేహకః. 27

ఈదేహము సత్యభావనచేఁ జూడఁబడినచో దేహమేయగుచున్నది. అసత్య భావనచే జూడబడినచో బ్రహ్మాకాశరూపత్వము నందుచున్నది.

అణిమాదిపదప్రాప్తౌ జ్ఞానయుక్తిరితి శ్రుతా
భవతా సాధునా రామ యుక్తిమన్యామిమాం శృణు. 28

ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు అణిమాది పదప్రాప్తియందలి జ్ఞానయుక్తిని సాధుస్వరూపుఁడవగు నీవు వింటివి. ఇఁక నిపుడు మఱియొక యుక్తిని వినుము.

రేచకాభ్యాసయోగేన జీవః కుణ్డలినీగృహాత్
ఉద్ధృత్య యోజ్యతే యావదామోదః పవనాదివ. 29

మనుజుఁడు పుష్పసుగంధమును వాయువునుండి యాకర్షించి ఘ్రాణమున నియోగించునట్లు రేచకాభ్యాసముచే జీవుఁడు కుండలినీరూపగృహమునుండి బయల్వెడలి యన్యదేహమునఁ దన్నెంతవఱకు నియోగించుకొనునో, అంతవఱకు, దన పూర్వదేహము త్యజింపఁబడును.

త్యజ్యతే విరతస్పన్దో దేహోఽయం కాష్ఠలోష్టవత్
దేహేఽపి జీవేఽపి మతావాసేచక ఇవాదరః. 30

స్థావరే జంగమే వాపి యథాభిమతయేచ్ఛయా
భోక్తుం తత్సంపదం సమ్యగ్జీవోఽన్తర్వినివేశ్యతే. 31

అపుడు చేష్టారహితమగు యాదేహమును కాష్ఠమువలెను, శిలవలెను త్యజించుచున్నాఁడు. చెట్లకు నీరుపోయువాఁడు దానివృక్షమునకు, లతకు నీరు పోయఁదలంచినో యద్దానికే యాదరమున ...

జలసించన మొనర్చునట్లు యోగియు తనయిచ్ఛానుసారముగ స్థావరములలో గాని జంగమములలో గాని యేదేహమున, బ్రవేశింప, దలంచునో, వాని సంపద ననుభవించుటకొఱకై, వాని దేహ, జీవ, బుద్ధులందు, దాను బ్రవేశించుచున్నాఁడు.

ఇతి సిద్ధిశ్రియం భుక్త్వా స్థితం చేత్తద్వపుః పునః
ప్రవిశ్యతే స్వమన్యద్వా యద్యత్రాత విరోచతే. 32

ఇట్లు యోగి యన్యశరీరమున సిద్ధిసంపద ననుభవించి, తన పూర్వదేహముండి యున్నచో నద్దానియందు మఱల బ్రవేశించును, లేక, తన కిష్టమైన మఱియే యితర దేహమునైన బ్రవేశించును.

దేహోదయ స్తథా బిమ్బాన్వ్యాప్త వత్యఖిలానథ
సంవిదా జగదాపూర్య సంపూర్ణం స్థీయతేఽథవా. 33

లేక, యోగులు అన్యశరీరభోగానంతరము స్థావరజంగమాది సమస్త ప్రతిబింబభూత దేహాదులను, బింబభూతములగు సమస్త జీవులను, జగత్తును, వ్యాప్తవంతములగు తనయాత్మ సంవిత్తుచే బరిపూర్ణ మొనర్చి యుందురు.

జ్ఞాత్వా సదాభ్యుదితముజ్ఝితదోషమిాశో
యద్యద్యథా సమభివాఞ్ఛతి చిత్ప్రకాశః
ప్రాప్నోతి తత్తదచిరేణ తథైవ రామ
సమ్యక్పదం విదురనావరణాత్మ మేవ. 34

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే అణిమాదిలాభయోగోపదేశో నామ
ద్వ్యశీతితమః సర్గః ॥82॥

ఓ రామచంద్రా! యోగైశ్వర్యముచే సంపన్నమగు చిత్ప్రకాశము, సదాదోషరహితమై, నిత్యోదయము నొందిన దైనట్టి తన స్వరూపము నెఱింగి దేనిదేనిని వాంఛించునో, దానిదానిని శీఘ్రముగ బొందుచున్నది, కాని, తత్త్వజ్ఞాని యీ యల్పసిద్ధులను నధికముగ దలంపక నిరతిశయానందరూపమగు దన యాత్మనే యధికముగ దలంచును.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
అణిమాది లాభయోగోపదేశమను నెనుబదిరెండవ సర్గము ॥82॥

త్ర్యశీతితమః సర్గః

[చూడాలా సిద్ధివిభవా అప్రబోధశ్చ భూపతేః
గురూపదేశసాఫల్యే కిరాటాఖ్యానమీర్యతే.

చూడాలయొక్క సిద్ధియొక్క వైభవము, రాజుయొక్క అజ్ఞానము వర్ణింపఁబడుట గురూపదేశముయొక్క సాఫల్యమున కిరాటాఖ్యానము వచింపఁబడుట యిచట గాననగును.]

శ్రీరామ ఉవాచః—

అణిమాదిగుణైశ్వర్యయుక్తా సా నృపభామినీ
ఏవం బభూవ చూడాలా ఘనాభ్యాసవతీ సతీ. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు.— ఓ రామచంద్రా! పైనఁదెల్పినవిధమున ప్రాణాయామాదుల దృఢాభ్యాసముచే రాజపత్నియగు యాచూడాల అణిమాది సిద్ధులయొక్క గుణములచే సంపన్నురాలాయెను.

జగామాకాశమార్గేణ వివేశాంబుధికోటరమ్
చచార వసుధాపీఠం గఙ్గేవామల శీతలా. 2

మోహకాలుష్యముయొక్కయు, తాపత్రయము యొక్కయు వినాశముచే, గంగవలె నిర్మలరాలై, శీతలరాలై నట్టి యా చూడాల యొకపు డాకాశమార్గమున బోవుచు, మఱియొకప్పుడు సముద్రకోటరమున బ్రవేశించును, వేఱొకపుడు భూమండలముపై సంచరించును.

క్షణమప్యగతా భర్తుర్వక్షసశ్చైతస స్తథా
సర్వేష్వావాస రాజ్యేషు లక్ష్మీరివ జగత్సు చ. 3

ఆ సిద్ధులచే దనపతియొక్క వక్షస్స్థలమునుండి గాని, చిత్తమునుండి గాని, క్షణమైనను వియుక్తముగాక యుండెను. మఱియు, సమస్త రాజ్యములందును, సమస్తలోకములందును లక్ష్మివలె నివసించుచుండెను.

ఆకాశగామినీ శ్యామా విద్యుత్స్ఫారమ్యభూషణా
బభ్రామ మేఘమాలేవ గిరిమాలా మహీతలే. 4

మెఱుపువలె ప్రకాశించు నాభూషణములచే శోభితయై యాకాశమార్గమున జనుచు, పర్వతములతోగూడిన భూతలమున మేఘపఙ్క్తివలె నామె పరిభ్రమించుచుండెను.

కాష్ఠం తృణోపలం భూతం ఖం వాతమనలం జలమ్
నిర్విఘ్నమవిశత్సర్వం తన్తుర్ముక్తాఫలం యథా. 5

ముత్తెము నందు దారము ప్రవేశించు నట్లు, కాష్ఠ, తృణ, శిల భూత, ఆకాశ, వాయు, అగ్ని, జలాది సమస్త పదార్థములందును నామె నిర్విఘ్నముగ బ్రవేశించెను.

మేరోరుపరి శృఙ్గాణి లోకపాలపురాణి చ
దిగ్వ్యోమోదరరన్ధ్రాణి విజహార యథాసుఖమ్. 6

మేరుపర్వత శిఖరములందును, లోకపాలకుల నగరములందును, ఆకాశ, దిశల యంతరాళములందును ఆచూడాల సుఖముగ విహరించెను

తిర్యగ్భూతపిశాచాద్యైః సహనాగామరాసురైః
విద్యాధరాప్సరః సిద్ధైర్వ్యవహారం చకార సా. 7

పశుపక్ష్యాదులతోను, పిశాచాదులతోను, నాగ, దేవ, దైత్యులతోను, విద్యాధర, అప్సర సిద్ధులతోను, నామె భాషణాది వ్యవహారములఁ గావించెను.

యత్నేన తం చ భర్తారమాత్మజ్ఞానామృతం ప్రతి
బహుశో బోధయామాస చూడాలా న వివేద సః 8

మరియు ననేకమారులామె మిగుల యత్నముతో దనపతికి జ్ఞానామృతము నుపదేశించెను; కాని యాతఁ డద్దానిని గ్రహింపఁజాలకుండెను.

కలా విదగ్ధా ముగ్ధా చ బాలేయం గృహిణీ మమ
ఇత్యేవం కేవలం రాజా స చూడాలాం వివేద తామ్. 9

ఈ నాగృహిణి సమస్తకళలయందును బ్రవీణురాలు; ఈమె ముగ్ధ, బాలిక అని మాత్రమే చూడాలను గూర్చి రాజెఱిఁగియుండెను.

ఏతావతాపి కాలేన తామేవం గుణశాలినీమ్
బాలో విద్యామివ నృపశ్చూడాలాం న వివేద సః. 10

పసిబాలుడు విద్య నెఱుఁగనట్లు, ఇంతకాలము వఱకు ననేక సిద్ధ్యాది గుణములచేత సంపన్నయైనట్టి చూడాలను రాజెఱుఁగజాలకుండె.

సాప్యలబ్ధాత్మవిశ్రాన్తేస్తాం సిద్ధిశ్రియమాత్మనః
దర్శయామాస నో రాజ్ఞః శూద్రస్యేవ మఖక్రియామ్. 11

శూద్రునకు యజ్ఞక్రియ, జూపనట్లు, చూడాలయున్ను ఆత్మయందు విశ్రాంతిని పొందని యారాజునకుఁ దన సిద్ధియొక్క మహిమను జూపకుండెను.

శ్రీరామ ఉవాచ:—

మహాత్మ్యాః సిద్ధయోగిన్యాస్తస్యా అపి శిఖిధ్వజః
యత్నేన ప్రాప నో బోధం బుధ్యతేఽన్యః కథం ప్రభో. 12

శ్రీ రాముఁడు:— ప్రభూ! గొప్ప సిద్ధురాలును, యోగినియునైన చూడాలకే, శిఖిధ్వజునకు మిగుల ప్రయాసముచేతనుగూడ నుపదేశించుటకు శక్తిలేకయుండ నితరనితర గురువుల కెట్లుండును?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఉపదేశక్రమో రామ వ్యవస్థామాత్రపాలనమ్
జ్ఞప్తేస్తు కారణం శుద్ధా శిష్యప్రజ్ఞైవ రాఘవ. 13

శ్రీ వసిష్ఠుడు — ఓ రాఘవా! ఉపదేశక్రమము కేవలము శాస్త్రముయొక్క మర్యాదను పాలించుటకొఱకే గాని యథార్థముగా జ్ఞానప్రాప్తికి శిష్యునియొక్క శుద్ధబుద్ధియే కారణమగును.

న శ్రుతేన న పుణ్యేన జ్ఞాయతే జ్ఞేయమాత్మనః
జానాత్యాత్మానమాత్మైవ సర్పః సర్పపదానివ. 14

శ్రవణము (శాబ్దజ్ఞానము, లేక, పరోక్షజ్ఞానము) చేత గాని, పుణ్యముచేత గాని జ్ఞేయము ఆత్మ తెలియఁబడదు. సర్పముయొక్క పాదములను సర్పమే యెఱుంగునట్లు, ఆత్మయే ఆత్మ నెఱుంగగలదు.

శ్రీరామ ఉవాచ:-

ఏవం స్థితే నాథ మునే కథమేతజ్జగత్స్థితా
క్రమో గురూపదేశాఖ్యః స్వాత్మజ్ఞానస్య కారణమ్. 15

శ్రీ రాముఁడు:— ఓ మునీశ్వరా! అట్లైనచో ఈజగత్తునందు గురూపదేశక్రమము ఆత్మజ్ఞానమున కెట్లు కారణమగును?

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అత్యన్తకృపణః కశ్చిత్కిరాటో ధనధాన్యవాన్
అస్తి విన్ధ్యాటవీకక్షే కుటుమ్బీ బ్రాహ్మణో యథా. 16

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా.— వింధ్యాచల ప్రదేశమున ధనధాన్య సంపన్నుఁడును అతికృపణుఁడును నైన కిరాతుఁడొకఁడు కుటుంబియగు బ్రాహ్మణునివలె వసించుచుండెను.

తస్యైకదా నిపతితా గచ్ఛతో విన్ధ్యజఙ్గలే
ఏకా వరాటికా నామ తృణజాలకసంవృతే. 17

ఒక సమయమున నాతఁడు వింధ్యాచలారణ్యమున జనుచుండ నాతని యొకగవ్వ తృణసమూహమునఁ బడిపోయెను.

కార్పణ్యాత్స ప్రయత్నేన సర్వం తృణతృషాదికమ్
కపర్దకార్థం కాఠమభితో దుధావ దివసత్రయమ్. 18

లోభియగుటచే నాతఁడద్దానికొఱకై నలువైపుల తృణాదులలో మూఁడుదినముల వఱకు వెదకుచు నేయుండెను.

కపర్దకాః స్యుర్భవతా చత్వారోఽష్టౌ చ కాలతః
తతః శతం సహస్రం చ సహస్రే చేతి చేతసా. 19

కలయఞ్జఙ్గలే దీనో రాత్రిందివమతన్ద్రితః
జనహాసనసహస్రాణి బుబుధే న పరం తు సః. 20

ఈ గవ్వ నా చేతికిఁ జిక్కినచో దానియొక్క క్రయవిక్రయములచే నెనిమిది గవ్వలగును; దానినుండి క్రమముగ రెండు వేలగును, పిదప మూఁడు వేలగును—అను నభిప్రాయముచే నాదీనుఁడు జనులొనర్చు వేలకొలఁది హాస్యములపై, నూడ దృష్టిమంచక, అప్రమత్తుఁడై యట్లు పర్యాలోచింపుచునే ఆయ్యరణ్యమున నుండెను. *

* తద్విజ్ఞానార్థం స "గురుమేవాభిగచ్ఛేత్" — ఆత్మ నెఱుంగుటకొఱకు గురువునాశ్రయింపుమనుటకే పోవలెన నునది శాస్త్రమర్యాద.

తతో దినత్రయస్యాన్తే తేన తస్మాచ్చ జఙ్గలాత్
పూర్ణేన్దుబిమ్బప్రతిమో లబ్ధశ్చిన్తామణిర్మహాన్. 21

అటు పిమ్మట మూఁడుదినములు పరిశ్రమ గావించిన తరుపరి, తుదకాయరణ్యమున వానికి పూర్ణచంద్రునివలె దేదీప్యమానమైన యొకగొప్ప చింతామణి దొరికెను.

తం ప్రాప్య తుష్టహృదయః సమాగమ్య గృహం సుఖమ్
ప్రాప్తాఖిల జగద్భూతి శాన్తసర్వాతయా స్థితః. 22

దానిని బొందుటచే, ప్రసన్నచిత్తుఁడై, సుఖపూర్వకముగ దనగృహమున కేగి, ప్రపంచమునందలి సమస్త భోగైశ్వర్యములు పొందుటచేతను, దారిద్ర్యాది అనర్థములన్నియు నశించుటచేతను ప్రసన్నుడై యుండెను.

ఏవం యథా కిరాతేన కపర్దాన్వేషణేన తత్
రత్నం లబ్ధం జగన్మూల్యమహార్ఘ్యాత్రమభేదినా. 23

ఇవ్విధమున దుఃఖరహితుఁడగు ఆకిరాతుఁడు గవ్వను వెదుకఁబోయి జగన్మూల్యమైనట్టి చింతామణిని బొందెను.

తథా శ్రుతోపదేశేన స్వాత్మజ్ఞానమవాప్యతే
అన్యదన్విష్యతే చాన్యల్లభ్యతే హి గురుక్రమాత్. 24

అట్లే శాస్త్రోపదేశముచే గూడ ఆత్మజ్ఞానము సంప్రాప్తించును. గురూపదేశక్రమముచే శబ్దజన్యమగు పరోక్షజ్ఞానము న్వేషింపబడ, నిత్యమై, అపరోక్షమైనట్టి యాత్మజ్ఞానము లభించుచున్నది.

బ్రహ్మ సర్వేన్ద్రియాతీతం శ్రుతాదీన్ద్రియసంవిదః
తేనోపదేశాదనఘ నాత్మతత్త్వమవాప్యతే. 25

పాపరహితుఁడగు రామచంద్రా! బ్రహ్మమింద్రియము లన్నింటికంటెను బరమైనది. శబ్దశ్రవణ, శబ్దబోధాదులన్నియు నింద్రియజ్ఞానమునకు సంబంధించిన చిత్తవృత్తులేయగును, ఇట్లు గురూపదేశముచే శాబ్దవృత్తులు మాత్రమే జనింపఁబడుచున్నవి. గావునను, నిత్యాపరోక్ష బ్రహ్మము శిష్యుని బుద్ధియందే స్ఫురించునుగావునను, కేవలముపదేశమాత్రమే ఆత్మతత్త్వోదయమునకు హేతువు కానేరదు.

గురూపదేశం చ వినా నాత్మతత్త్వాగమో భవేత్
కేన చిన్తామణిర్లబ్ధః కపర్దాన్వేషణం వినా. 26

ఇఁక గురూపదేశములేకయు ఆత్మతత్త్వము సంప్రాప్తింపదు. ఏలయనిన, గవ్వను వెదకఁబోవని రొవనికి చింతామణి లభించినది?

తత్త్వస్యాస్య మహార్ఘస్య గురూపకథనం గతమ్
అకారణం కారణతాం మణేరివ కపర్దకః 27

మహాదర్ద్రూపమగు ఈయాత్మతత్త్వమునకు గురూపదేశము కారణముగాకున్నను, గవ్వను వెతకుట చింతామణికిఁ గారణమైనట్లు, కారణమగుచునే యున్నది.

పశ్య రాఘవ మాయేయం మోహినీ మహతామపి
అన్యదన్విష్యయతే యత్నా దన్యదాసాద్యతే ఫలమ్. 28

ఓ రాఘువా! చూడుము! ఈ మాయ మహాత్ములనుగూడ మోహితి మొనర్చునదై యున్నది. యత్నముచే నొకవస్తువు నన్వేషించుచుండ, మఱియొక ఫలము సంప్రాప్తించుచున్నది గదా!

అన్యత్కరోతి పురుషః ఫలమన్యదేవ
ప్రాప్నోతి యస్త్రిషు జగత్స్వవలోక్యతే చ
తస్మాదనన్తరభవస్య జగద్భ్రమస్య
శ్రేయోతివాహనమసఙ్గమనిచ్ఛయైవ. 29

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే కిరాటోపాఖ్యానం నామ త్ర్యశీతితమః సర్గః ॥ 83 ॥

మనుజుఁ డొక కార్యమును యత్నముచే జేయుచు మఱియొక ఫలమును బొందుచున్నాడు. ఇవ్విధమున ముల్లోకములందును జూడఁబడుచున్నది, వినఁబడుచున్నది, కాన, ఆత్మజ్ఞానము లభించిన పిదప శేషించిన జీవితమున ఈజగద్భ్రమను అసంగముగను, అనిచ్ఛాపూర్వకముగను గడపుట శ్రేయోదాయకము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున కిరాటోపాఖ్యానమను నెనుబదిమూడవ సర్గము ॥83॥

చతురశీతితమః సర్గః

[శిఖిధ్వజస్య వైరాగ్యం చూడాలాశ్వాసనం వనే
నిశి చైకస్య నిర్యాణం మన్దరే స్థితిరీర్యతే.

శిఖిధ్వజుని వైరాగ్యము, వనమున చూడాలయొక్క ఆశ్వాసనము, రాత్రి శిఖిధ్వజుఁడు వెడలుట, మందరపర్వతముపై యాతని స్థితియున్నగు విషయములిందు దెలుపఁబడినవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

తతః శిఖిధ్వజో రాజా తత్త్వజ్ఞానపదం వినా
ఆజగామ పరం మోహం తమోఽన్ధత్వమివాప్రజాః. 1

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! ఆటుపిదప, తత్త్వజ్ఞానములేని శిఖిధ్వజుఁడు, పుత్రులులేని మనుజుఁడు శోకాదులచే మహాంధత్వము నొందునట్లు మహామోహమును బొందెను.

దుఃఖాగ్నిదీపితమనా మనాగపి విభూతిషు
తాస్వభీష్టోపనీతాసు న రేమేఽగ్నిశిఖాస్వివ. 2

దుఃఖాగ్నిచే సంతప్తమైన చిత్తముగల యారాజు అభీష్టవస్తువులఁ బ్రాప్తింపఁజేయు రాజ్యవిభూతులందపుడు అగ్నిజ్వాలలందువలె కొంచెమైనను రమింపలేదు

ఏకాన్తేషు దిగన్తేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ
ఆజగామ రతిం జన్తుర్ముక్తేషుర్వ్యాధతో యథా. 3

బాణము విడిచినపిదప మృగాదులఁగూర్చి వ్యాధున కెట్టి ప్రీతియుండునో, అట్టి ప్రీతియే యేకాంతస్థానములందును, దిగంతములందును, పర్వతస్రోతములందును, కొండగుహలయందును, రాజున కపుడుండియుండెను,

రాఘవ త్వమివాశేషాః సాన్త్వానునయ బోధనైః
ప్రార్థితః కార్యతే భృత్యైర్మహీపో దివసక్రియాః. 4

ఓ రాఘవా! నీవంటివారల సాంత్వన, అనునయ బోధనమునముల చేతను, భృత్యుల ప్రార్థనచేతను ఆరాజు దైనిక క్రియలన్నింటినీ జేయుచుండెను.

నిత్యముద్దామవైరాగ్యః పరివ్రాడివ శాన్తధీః
ఖిద్యతే చ మహాభోగాన్స భోక్తుం చ శ్రియం స్థితః. 5

నిరంతరము ప్రబల వైరాగ్యశీలుఁడును, సన్యాసివలె శాంతబుద్ధియు నగుటచేఖిద్యుఁడై యపుడు మహాభోగములను, రాజ్యసంపదను ననుభవించుటయందు ఖేదమొందుచుండెను,

దదావతితరాం దానం గోభూమికనకాదికమ్
దేవేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ స్వజనేభ్యశ్చ మానద. 6

మానప్రదుఁడవగు రామచంద్రా! అతఁడు దేవతలకు, బ్రాహ్మణులకు, స్వజనులకు, గోభూమిసువర్ణాద్యనేకములను దానముచేసెను.

చచార స తపః కర్తుం కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదికమ్
పరిబభ్రామ తీర్థాని వనాన్యాయతనాని చ. 7

తపమొనరించుటకై కృచ్ఛ్ర చాంద్రాయణాది వ్రతముల సల్పెను. మఱియు, తీర్థములందును, వనములందును, ఇతర పవిత్రస్థానములందును సంచరించెను.

సతథాపి విశోకత్వం న మనాగపి లబ్ధవాన్
అనిధానాం ఖనన్భూమిం నిధానార్థీ నిధిం యథా. 8

కాని, అట్లొనర్చినను, నిధిఁ గోరువాడు నిధిలేనిస్థలమును త్రవ్వుటచే నద్దానిని బొందనట్లు రాజు శోకరాహిత్యమును బడయకుండెను.

రాత్రిందివ మహానేవ శుష్యత్యేవ కృశానునా
చిన్తయా చిన్తయామాస సంసారవ్యాధి భేషజమ్. 9

మహానుభావుఁడగు నారాజు రాత్రిందినములు చింతయను నగ్నిచే శుష్కించుచు సంసార వ్యాధి కౌషధమును జంతించుచుండెను.

చిన్తాపరవశో దీనో రాజ్యం స్వస్య విషోపమమ్
మహావిభవమప్యగ్రే నాపశ్యత్ఖిన్నయా ధియా. 10

చింతాపరవశుఁడైన దీనుఁడగు నారాజు తనరాజ్యమును విషమువలె జూచుచుండెను. ఖేద బుద్ధితో గూడినవాఁడై సమ్ముఖముననున్న మహావిభవమును గూడ గాంచుటలేదు.

అథైకదైకాన్తగతాం చూడాలామబ్జమాగతామ్
ఇదం మధురయా వాచా సమువాచ శిఖిధ్వజః. 11

అటు పిమ్మట శోకానోకసమయమున నేకాంతస్థానమున నంకముపైఁ గూరుచున్న చూడాలనుగూర్చి మధురవాక్యముతో శిఖిధ్వజుఁ డిట్లనియె

శిఖిధ్వజ ఉవాచః—

భుక్తం రాజ్యం చిరం కాలం భుక్తా విభవభూమయః
అధునాస్మి విరాగేణ యుక్తో గచ్ఛామి కాననమ్. 12

శిఖిధ్వజుఁడు:— ప్రియా! చిరకాలము రాజ్యమును, అనేకవిభవములను ననుభవించితిని, ఇఁక నిపుడు వైరాగ్యయుక్తుఁడనై వనమున కేగుచున్నాను.

న సుఖాని న దుఃఖాని నాపదో న చ సంపదః
క్రోడీకుర్వన్తి తన్వఙ్గి మునిం వననివాసినమ్. 13

సూక్ష్మాంగీ! వనవాసియగు మునిని దుఃఖములుగాని, సుఖములుగాని, యాపదలుగాని, సంపదలుగాని మోహితునొనర్పజాలవు.

న దేశభఙ్గసంమోహో న సంగ్రామే జనక్షయః
రాజ్యాదప్యధికం మన్యే సుఖం వననివాసినామ్. 14

మఱియు నట్టి వనవాసియగు మునికి దేశభంగమునుగూర్చిన విమోహముగాని, యుద్ధమునందలి జనక్షయమునుగూర్చిన దుఃఖమునుగాని లేవు. కాన వనవాసులయొక్క సుఖము రాజ్యముకంటెను నధికమని తలంచుచున్నాను.

స్తబకస్తనధారిణ్యో రక్తపల్లవపాణయః
మఞ్జరీజాలహారిణ్యో లోలశుభ్రామ్బుదాంశుకాః 15
స్వపరాగాఙ్గరాగిణ్యః కృతకౌసుమమణ్డనాః
ఆసేవ్య కాఞ్చనశిలా నితమ్బతటశోభితా. 16
తరఙ్గహాస్తికస్రోతసరిన్ముక్తాలతావృతాః
లతావయస్యావలితా ముగ్ధ ముగ్ధమృగాత్మజాః. 17
స్వభావోద్దామసౌగన్ధ్య వితీర్ణఫలభోజనాః

షట్పద శ్రేణినయనాః పుష్పాపూరలతాఙ్గికాః. 18
ఆస్వాద్య స్యన్దతాం యాతాః శీలతామలగాత్రికాః
రమయన్తి త్వామివ మాం వనవీథ్యో వరాననే. 19

సుందరముఖీ! పుష్పగుచ్ఛములను స్తనములు ధరించినవియు, రక్తపల్లవములను హస్తములు గలవియును, సుగంధముచే ననురాగయుతములును, పుష్పములను నాభూషణములచే శోభితములును సేవింపయోగ్యమగు సువర్ణ శిలారూప నితంబతటముచే శోభాయుక్తములును, తరంగములను మత్స్యముల సమూహముచే గ్రుచ్చఁబడిన నదీరూపము క్తాలతలచే నాచ్ఛాదితములును, లతలను సఖులచే, బరివేష్టింపఁబడినవియు, ముగ్ధమృగరూప బాలకులతోటి గూడియున్నవియు, స్వభావముగనే విశేషసుగంధమును గలిగియున్నవియు, ఫలరూప భోజనమొసంగునదియు, తుమ్మెదల సమూహమను నేత్రములు గలవియు, పుష్పములచేఁ బరిపూర్ణములైన లతలను అవయవములు గలవియు, ఆస్వాదింప యోగ్యమైన జలముగల సెలయేళ్ళతో గూడినవియు, శీతలములై, నిర్మలములైనట్టి అవయవములు గలవియునగు వనవీథులు, నీవలెనే నన్నానందింపఁజేయు చున్నవి.

యథా వివిక్తమేకాన్తే మనో భవతి నిర్వృతమ్
న తథా శశిబిమ్బేషు న చ బ్రహ్మేన్ద్రసద్మసు. 20

ఏకాంతమగు వనప్రదేశమున మనస్సెట్లు సుఖమునందునో, అట్లు చంద్రబింబములందుగాని, బ్రహ్మ, ఇంద్రుల స్థానములందు (బ్రహ్మలోక, స్వర్గములందు) గాని సుఖమునొందదు.

అస్మిన్నన్యస్మిన్ప్రదేశే తన్వి న విఘ్నం కర్తుమర్హసి
భర్తురిష్టఘటయన్తీచ్ఛాం న స్వప్నేఽపి కులస్త్రియః. 21

సూక్ష్మాంగీ! ఇట్టి వనగమనమును నుత్తమ విచారమున నీవు నాకు విఘ్నమును గలిగింపఁ జనదు. కులస్త్రీ లెన్నఁటికిని తమ భర్తయొక్క కోర్కెకుఁ బ్రతికూలమొనర్పరుగదా!

చూడాలోవాచః—

ప్రాప్తకాలం కృతం కార్యం రాజతే నాథ నేతరమ్
వసన్తే రాజతే పుష్పం ఫలం శరది రాజతే. 22

చూడాలః—ప్రాణనాథ! సమయమున కనుకూలమగు కార్యమే శోభించును గాని యన్యముగాదు. ఎట్లనిన, వసంతకాలమున, బుష్పము శోభించును, శరత్కాలమున ఫలము శోభించును.

జరాజర్జర దేహానాం యుక్తో వనసమాశ్రయః
న యూనాం త్వాదృశామేవ తేనైతన్మే న రోచతే. 23

వార్ధక్యముచే గ్రస్తమగు దేహములు గలవారికే వన నివాసము యుక్తమైయున్నది గాని మీవంటి యౌవనవంతులకుఁగాదు. కాన నిప్పుడే మీరు వనమునకేగుట నాకిష్టములేదు.

యౌవనేన మహారాజ న యావద్వయముజ్ఝితాః
పుష్పౌఘేణేవ తరవస్తావచ్ఛోభామహే గృహే. 24

పుష్పధానా పుష్పమితజరసా సహ కాననమ్
సమం గృహాద్గమిష్యావో హంసా ఇవ సరోవరాత్. 25
అప్రాప్తకాలం నృపతేః ప్రజాపాలనముజ్ఝతః
రాజన్యస్యైవ రన్ధ్రస్య మహాదేనో భవిష్యతి. 26
అప్రాప్తకారిణం భూపం రోధయన్తి చ వై ప్రజాః
రోధయన్తి వ్యాకార్యేభ్యః ప్రభుం భృత్యాః పరస్పరమ్. 27

మహారాజా! ఇక్కారణమున నెంతవఱకు మనమిరువురము యౌవనమునుండి విముక్తులము గాకయుందుమో. అంతవఱకు పుష్పసమూహములచే వృక్షమువలె మనము గృహమందే శోభించెదము. పుష్పములతోఁగూడిన లతలవంటి కేశములు (వార్ధక్యచిహ్నముగా) మనమెప్పుడు శిరములఁ గలిగియుందుమో, అప్పుడు, సరోవరమునుండి హంసలవలె, మనమరణ్యమునకేగెదము. సమయముకాని సమయమున ప్రజాపాలనమును వదలివేయు రాజునకు రాజ్యచ్ఛిద్రమునుగూర్చిన గొప్పపాపము సంభవించును. మఱియు సమయము ప్రాప్తింపకమునుపే కార్యమొనర్చునట్టి రాజును ప్రజలు నిరోధించెదరు. అకార్యములనుండి తమప్రభువును భృత్యులు పరస్పరము నివారించెదరుగదా!

ఉవాచ:—

అలముత్పలపత్రాక్షి విఘ్నేనాభిమతస్య మే
విద్ధి మాం గతమేవేతో దూరమేకాన్తకాననమ్. 28

శిఖిధ్వజుఁడు:— కమలనేత్రీ! ఈ నాయభీష్టకార్యమును విఘ్నమొనర్పకుము. దూరమైన యేకాంతమగు నరణ్యమునకు వెడలినట్లే నన్నిపుడు భావింపుము.

బాలా త్వమనవద్యాఙ్గీ నాగన్తవ్యం వనం త్వయా
పుంసామపి హి మృద్వఙ్గి దుర్విగాహ్యో వనాశ్రయః. 29

సూక్ష్మాంగీ! నీవింకను బాలికవు. కావున వనమునకేగుట నీకుఁదగదు. వనవాసము పురుషులకుఁగూడ నతికష్టసాధ్యమైనదియగును.

సమర్థా న వనావాసే యోషితః కఠినా అపి
కాననే పుష్పమఞ్జర్యః సోఢుం శస్త్రాలిమక్షమాః. 30

అరణ్యమునందు జనించిన పుష్పలతలు కఠినములైయున్నను, శస్త్రసమూహమునెట్లు సహింపఁజాలవో, అట్లనే కఠినములైన యవయవముల గల స్త్రీలైనప్పటికి వనవాసమున నసమర్థులైయుందురు.

భవత్యా పాలయన్త్యేహ రాజ్యే స్థాతవ్యముత్తమే
కుటుమ్బభారోద్వహనం పత్యౌ యాతే వ్రతం స్త్రియః. 31

ఉత్తమురాలైన యో ప్రియా! ఈ రాజ్యమును పాలించుచు నీవిచటనే యుండుము. ఏల యనఁగా, పతి వెడలినతరువాత కుటుంబభారమును వహించుట (లేక, రాజ్యపాలన మొనర్చుట) స్త్రీల వ్రతమైయున్నది.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః—.

ఇత్యుక్త్వా దయితాం రాజ తామిన్దువదనాం వశీ
ఉత్థాయ స్నాతుమఖిలం దినకార్యం చకార చ. 32

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:—ఓ రామచంద్రా! జితేంద్రియుఁడగు ఆరాజు చంద్రవదనయగు తన ప్రియురాలితో నిట్లు వచించి, పిమ్మట స్నానమొనర్చుటకై లేచి దైనిక కార్యములన్నిటిని నెరవేర్చెను.

అథో జ్ఝితప్రజాచేష్టో రవిరస్తాచలం యయౌ
శిఖిధ్వజో వనమివ సము త్సృజనదుర్గమమ్.

33

అటుపిమ్మట, శిఖిధ్వజుఁడు ప్రజలందఱిని వదలి దుర్గమమైన యరణ్యమునకు, బోయినట్లు, సూర్యభగవానుఁడు ప్రజలందఱియొక్క క్రియలను వదలి అస్తాచలమునకుఁ బోయెను.

సంహృత్య వితతం రూపం తమేవానుయయౌ ప్రభా
నాథం భవనని ష్క్రాన్తం చూడాలేవానురాగిణీ. 34

మఱియు, అనురాగిణియగు చూడాల రాజభవనమునుండి బయలుదేఱిన తన పతిననుసరించి వెనుకనే వెడలినట్లు తన వ్యాపకరూపము నుపసంహరించి సూర్యప్రభయు సూర్యుననుసరించి వెనుకనే పోయెను.

ఆయయౌ యామినీ శ్యామా భువనం భస్మధూసరమ్
ధృతవ్యోమాపగం శర్వం సంశ్లేషా యమునేవ సా. 35

విభూతిని, గంగను ధరించు నీశ్వరుని నాలింగనమొనర్చు యమునానదివలె, భస్మముచే ధూసరితమైనట్లున్నదైన ప్రపంచమున నల్లని శ్యామవర్ణముగల రాత్రి ప్రవేశించెను.

దిక్షు సంధ్యాబ్దదన్తాసు స్థితాసు కృతమణ్డలమ్
తమాలబాలకాజ్కాసు జ్యోత్స్నాహాసోదయాఙ్కితమ్. 36
గచ్ఛతోరపరం పారం దంపత్యోర్కశ్మిరవం పదమ్
దేవోద్యానమయం రన్తుం దినశ్రీదిననాథయోః. 37
ఆగచ్ఛతోరిదం పారం వ్యాఘతీక్ష్ణకరోజ్ఝితమ్
నిశానిశానాయకయోర్ద్దంపత్యోశ్మిరవం పునః. 38
తారాగణోఽథ దదృశే వికీర్ణో వ్యోమకుట్టిమే
ముక్తో మఙ్గలలాజానాం దిగ్వధూభిరివాఞ్జలిః. 39

సంధ్యాకాలమేఘములను దంతములను ధరించినవై తమాలవృక్షములను బాలకు లొడియందు గలవై చంద్రికయను హాస్యముతోఁ గూడినవై, మండలాకారముగ దిక్కులు వెలయుచుండ దినముయొక్క శోభయు, దిననాథుఁడు (సూర్యుఁడు) నను దంపతులు దేవోద్యానమయమగు మేరుపర్వతముయొక్క యావలితటమున క్రీడించుటకై వెడలుచుండ, తాపయుక్తములగు తీక్ష్ణకిరములచే విడువబడిన, మేరువుయొక్క యీవలి తటమున రాత్రియు, చంద్రుడు (నిశానాథుఁడు)నను దంపతుల

క్రీడార్థమై యేతెంచుచుండ, ఆకాశమను మిద్దెపైనుండి దిక్కులను స్త్రీలచే, జల్లబడిన మంగళకరములైన పేలాలువలె నక్షత్ర తారాగణంబు కానుపించెను.

చన్ద్రాననా తమఃశ్యామా క్రాన్తా కుసుమ హాసినీ
యామినీ యౌవనం ప్రాప సరోజ ముకుల స్తనీ. 40

మఱియు నపుడు చంద్రుఁడను ముఖము గలదియు, అంధకారముచే శ్యామవర్ణయుతమును, తన ప్రియుని వెదకుటలో నలసటను బొందినదైన కుముదాది పుష్పములచే హాస్యయుక్తము గనున్నదియు, ముకుళించిన కమలములను స్తనములు గలదియు నగు రాత్రియను స్త్రీ యౌవనమును దాల్చెను.

కృతసంధ్యా సమాచారః సహ చూడాలయేష్టయా
సుష్వాప శయనే భూయో మైనాక ఇవ సాగరే. 41

అట్టి సమయమున శిఖిధ్వజుఁడు సంధ్యాదికార్యముల నిర్వర్తించి, మైనాకపర్వతము మఱల సముద్రమునందు నిదురపోయినట్లు, తనప్రియురాలగు చూడాలతోఁకూడ శయనస్థానమున నిదురించెను.

అథార్ధరాత్రసమయే దేశే నిఃశబ్దతాం గతే
ఘననిద్రాశిలాకోశ నిలీనే సకలే జనే. 42
స తస్యాం సంప్రసుప్తాయాం శయనే కోమలాంశుకే
భృశం నిద్రావిమూఢాయాం భ్రమర్యామివ పఙ్కజే. 43
తత్యాజ దయితాం సుప్తామఙ్కాద్రాజా శిఖిధ్వజః
స్వైరం స్వైరం ముఖం రాహోర్దిశం చాన్ద్రప్రభామివ. 44

తదుపరి, అర్ధరాత్రిసమయమున దేశమంతయు శబ్దహీనము కాఁగా, ఘనీభూతమగు నిద్రయను శిలాకోశమున జనులందఱు విలీనులు కాఁగా; కమలమునందు భ్రమరమువలె శయనమున కోమల వస్త్రముపై చూడాల గాఢనిద్రయందుండఁగా, తూర్పుదిక్కున రాహువుయొక్క ముఖము చంద్రప్రభను మెల్లమెల్లగా త్యజించునట్లు శిఖిధ్వజుఁడు నిదురించిన తన ప్రియురాలిని త్యజించెను.

ఉత్తస్థౌ శయనాల్లీనవధూకార్ధ్యాఞ్చలాంశుకాత్
సలక్ష్మీకాస్తిలోలోర్మేర్హరిః క్షీరార్ణవాదివ. 45

ఎద్దాని యర్థభాగమున దనప్రియ నిదురించుచుండెనో, అట్టి చంచలవస్త్రయుక్తమగు శయనస్థానమునుండి, లక్ష్మీశోభాసహితమై, చంచలతరంగయుక్తమైనట్టి క్షీరసాగరమునుండి విష్ణుభగవానుఁడు లేచునట్లు, రాజు లేచెను.

వీరక్రమార్థం యామీతి తత్రైవానుచర వ్రజన్
యోజయిత్వా జగామాసౌ పురాన్నిర్గత్య పూర్ణధీః. 46

చోరాది దుష్టజన నిగ్రహార్థము రాత్రిసంచారమను వీరుల కార్యమునరించుటకై నేను వెడలుచున్నానని చెప్పి తనసేవకుల నచటనే నియోగించి, నిస్పృహుఁడగు నారాజు నగరమునుండి బయల్వెడలెను.

రాజ్యలక్ష్మి నమస్తుభ్యమిత్యుక్త్వా మణ్డలాద్గతః
వివేశోగ్రామరణ్యానీమేకో నద ఇవార్ణవమ్. 47

'ఓ రాజ్యలక్ష్మీ! నీకు నమస్కారమని చెప్పి యాతఁడు తన రాజభవనమును వీడి, నదము మహాసముద్రమున, బ్రవేశించునట్లు, ఒక భయంకరమైన మహారణ్యమునఁ బ్రవేశించెను.

ఘనాన్ధకారగుల్మాఢ్యా క్షుద్రభూతౌఘకర్కశా
సారణ్యానీనిశా సార్ధం సమం తేనాతివాహితా. 48

ఘనీభూతమగు నంధకారముచేతను, లతలచేతను బరిపూర్ణమై, క్షుద్రజంతువులచేఁ గర్కశమైనట్టి యా మహారణ్యమును దాఁటగా నతనికా రాత్రి గడచెను.

ప్రాతః శూన్యామరణ్యానీం స నీత్వా వితతం దినమ్
సముపర్కేణ కస్యాంచిద్విశశ్రామ వనావనౌ. 49

ప్రాతఃకాలము కాఁగా, మఱల యాదినమంతయు నొకవిశాలమైన శూన్యారణ్యమునఁ బోవుచు, సూర్యభగవాను డస్తాచలమున విశ్రాంతి నొందుసమయమున, ఒకానొక వనభూమిపైఁ దానున్న విశ్రమించెను.

భానావదృశ్యతాం యాతే తత్ర స్నానాదిపూర్వకమ్
కించిత్ఫలాదికం భుక్త్వా తాం నినాయ తమస్వినీమ్. 50

సూర్యుఁ డదృశ్యుఁడు కాఁగా నచట స్నానసంధ్యాది కృత్యముల నెరవేర్చి కొన్ని ఫలములను భుజించి, ఆరాత్రి గడపెను.

పునః ప్రాతః పురాణ్యుచ్చైర్మణ్డలాని గిరీన్నదీః
జవాదుల్లఙ్ఘయామాస రాజా ద్వాదశశర్వరీః. 51

మఱల ప్రాతఃకాల మయినపిమ్మట బయలుదేఱి వేగముగాఁబోవుచు గొప్ప గొప్ప పురములను, మండలములను, పర్వతములను, నదులను, పండ్రెండు దినములలో దాటివైచెను.

తతో మన్దరశైలస్య తటస్థం జనదుర్గమమ్
ప్రాప కాననమత్యన్తదూరస్థజనతాపురమ్. 52

అనంతరము, జననివాసమున కతిదూరమున నున్నదియు మందరపర్వత తటముపై వర్తించునదియు, మనుజులకు దుర్గమమైనదియునగు అరణ్యము నొకదానిని బొందెను.

రటత్స్రోతోలసలిలవాపీవలితపాదపమ్
శీర్ణవేద్యాలయజ్ఞాత భూతపూర్వద్విజాశ్రమమ్. 53
క్షుద్రప్రాణివినిర్ముక్త సిద్ధసేవ్యలతాలయమ్
అపూర్ణపాదపలతం ప్రాణవృత్తికరైః ఫలైః. 54

ఆయరణ్యము శబ్దముతోఁగూడి ప్రవహించుచున్న జలము గలిగిన నదబావులచే మహాబలయుక్తములుగ నొనర్పఁబడిన వృక్షములు గలదియు, పూర్వకాలపు ద్విజుల యాశ్రమముల జ్ఞప్తికిఁ

దెబ్బశటువంటి పురాతన వేదికలు గల్గియున్నదియూ, క్షుద్రజీవులు లేనిదియు, సిద్ధులచే సేవ్యములగు లతాగృహములతోఁ గూడియున్నదియు, ప్రాణుల జీవిక కుపయోగించునట్టి ఫలములచేఁ బైనుండి క్రిందివఱకుఁ బరిపూర్ణమైనట్టి వృక్షములు, లతలుగలదియునై, విరాజిల్లుచుండెను.

తస్మిన్కస్మిన్సమే శుద్ధే స్థలే సలిలమాలితే
శీతలే శాద్వలశ్యామే స్నిగ్ధే సఫలపాదపే. 55
స మఞ్జరీభిర్వల్లీభిః స చకారోటజాలయమ్
ప్రావృట్కాలః సవిద్యుద్భిర్నీలాభ్రైరివ పఞ్జరమ్. 56

అచ్చట, జలముచే వేష్టితమై, శీతలమై పచ్చని తృణములచే శ్యామవర్ణయుతమై, మనోహరమై, ఫలసహితములగు వృక్షములతో గూడినదైనట్టి యొకస్థానమున, వర్షాకాలమున మెఱుపులతో గూడిన మేఘములచే పంజరము నిర్మింపబడునట్లు, నూతనపల్లవ సహితములగు లతలచే నారాజొక పర్ణశాలను నిర్మించెను.

మసృణం వైణవం దణ్డం ఫలభోజన భాజనమ్
అర్ఘ్యపాత్రం పుష్పభాణ్డమక్షమాలాం కమణ్డలుమ్. 57
కన్థాం శీతాపనోదాయ బృసీం చైవ మృగాజినమ్
ఆనీయాయోజయ త్తస్మిన్మఠికామన్దిరే నృపః. 58
యత్కించిదన్యద్వా వస్తు యోగ్యం తాపసకర్మణి
తత్తత్ర స్థాపయామాస జగతీవ క్రమం విధిః. 59

సులలితమైనట్టి వెదురుదండము, ఫలములు, భోజనపాత్ర, పూజాపాత్ర, పుష్పపాత్ర, కమండలువు, రుద్రాక్షమాల, శీతనివారణకై యొక బొంత, ఆసనము, మృగచర్మము, అనునీపదార్థము లన్నింటిని దీసికొనివచ్చి రాజు తన కుటీరమున స్థాపనముచేసెను. బ్రహ్మదేవుఁడు తన జగద్వ్యవహారమునకు వలసిన వస్తువులన్నింటిని సమకూర్చినట్లు ఇంకను తాపసులకార్యమునకు యోగ్యములగు వస్తువు లన్నింటినిగూడ నాతఁడు తన కుటీరమున సమకూర్చియుంచెను.

సంధ్యాపూర్వం జపం ప్రాతః ప్రహరే స తదాకరోత్
పుష్పోచ్చయం ద్వితీయే తు స్నానం దేవార్చనం తతః. 60
పశ్చాద్వనఫలం కించిద్వనకన్దం బిసాది చ
భుక్త్వా జప్యపరో భూత్వా నినాయైకో నిశాం వశీ. 61

ఆరాజు దినమందలి మొదటి జామున, ప్రాతస్సంధ్యా పూర్వక జపమును కావించును; రెండవజామున, పుష్పాదుల సంచయ మొనర్చును; అనంతరము మూఁడవజామున మజ్జన స్నాన, దేవతార్చనాది కార్యములఁ జేయును. తదుపరి నాల్గవజామున వనమందలి ఫల, కందమూల, కమలదండాదులఁ గొన్ని భక్షించి జపతత్పరుఁడై రాత్రిని గడపును.

ఇతి దివసమఖేదం మన్దరోపాన్తకచ్ఛే
విరచిత ఉటజేఽన్తర్మాలవేశో నినాయ

నవనృపతివిలాసం తం న సస్మార కం వా
స్ఫురతి హృది వివేకే రాజ్యలక్ష్మ్యో హరన్తి. 62

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే శిఖిధ్వజప్రవజ్యా నామ చతురశీతితమః సర్గః ॥ 84 ॥

ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు మందరాచలతటమున నిర్మింపఁబడిన పర్ణశాలయందు స్థితుఁడై మాలవదేశాధిపుఁడగు శిఖిధ్వజుఁడు ఖేదరహితుఁడై జపాదులఁ గావించుచు చాలదినములు గడపెను. తన నూతనరాజ్యవిలాసముల నేటిని నాతఁడపుడు స్మరింపకుండెను. ఏలయనిన, వివేకము హృదయమున స్ఫురింప, రాజ్యసంపదలిఁక నే దరిద్రుని చిత్తమునైన, హరింపగలవా? (హరింపవని భావము)

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలోపాఖ్యానమున శిఖిధ్వజప్రవజ్యయను
యెనుబది నాల్గవ సర్గము ॥84॥

పఞ్చాశీతితమః సర్గః

[రాజ్ఞ్యా ప్రబుద్ధయా రాజ్ఞోఽన్వేషణం పథి దర్శనమ్
భావ్యర్థదర్శనం కాలే బోధనం చోపవర్ణ్యతే.

చూడాల వేల్పోని రాజునకై వెదకుట; మార్గమున వానిఁ గాంచుట; రాజాయొక్క భవిష్యదర్థము నవలోకించుట, కాలక్రమమున నాతనికి బోధించుట మున్నగు విషయము లిట వర్ణింపఁబడినవి.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః —

ఏవం శిఖిధ్వజః పూర్ణమతికాయాం వనే స్థితః
ఇదానీం శృణు చూడాలా సా కిం కృతవతీ గృహే. 1

శ్రీవసిష్ఠుఁడు:—ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు, వనమున శిఖిధ్వజుఁడు సర్వవస్తుపరిపూర్ణమగు తన కుటీరమందుండ, అట చూడాల తన గృహమున నేమి కావించెనో వినుము.

తత్రార్ధరాత్రసమయే దూరం యాతే శిఖిధ్వజే
హారిణీ గ్రామసుప్తేవ చూడాలా బుబుధే భయాత్. 2

అచట, అర్ధరాత్రియందు శిఖిధ్వజుఁడు దూరమునకు వెడలిపోగా, గ్రామమందు నిదురించుచున్న లేడివలె భయముచే నారాణి మేల్కాంచెను.

అపశ్యత్పతినిర్హీనా శయనం శూన్యతాం గతమ్
అభాస్కరమపూర్ణేందు శాన్తశోభమివామ్బరమ్. 3

పతిచే, త్యజింపఁబడిన చూడాలయపుడు—సూర్యుడులేనిదై, అపూర్ణచంద్రునితోఁగూడి యున్న శోభారహితమగు నాకాశమువలె—శయనస్థానమును శూన్యముగాఁ గావించెను.

ఉత్తస్థౌ కించిదామ్లానవదనా ఖేదశాలినీ
కుసిక్తేవ మహావల్లీ నిరుత్సాహాఙ్గపల్లవా. 4

మ్లానముఖియై, ఖేదయుక్తయై, ఉత్సాహరహితములగు అవయవములను పల్లవములతో, గూడినదై, క్షారాదియుక్తజలములచే సేచనమొనర్పబడిన మహాలతవలె, శయనస్థానము నుండి యపు డామె లేచెను.

న ప్రసన్నా న విమలా బభూవాకులతాం గతా
దినశ్రీరివ నీహారధూసరా సా వ్యతిష్ఠత. 5

వ్యాకులత్వముతోఁగూడినదై, ప్రసన్నముగాను, విమలముగాను లేక యున్నదై, మంచుచే నావరింపఁబడి మలినముగానున్న దినశోభవలె నామె యపుడుండెను.

క్షణం శయ్యోపవిష్టైవ చిన్తయామాస చిన్తయా
కష్టం రాజ్యం ప్రభుస్త్యక్త్వా వనం యాతో గృహాదితి. 6
తన్మయేహాద్య కిం కార్యం తత్సమీపం వ్రజామ్యహమ్
భర్తైవ గతిరుద్దిష్టా విధినా ప్రకృతా స్త్రియః. 7
ఇతి సంచిన్త్య భర్తారమనుగన్తుం సముత్థితా
చూడాలా వాతరన్ధ్రేణ నిర్గత్యామ్బరమాయయౌ. 8

క్షణకాలము తన శయ్యపైఁ గూరుచుండి చింతాగ్రస్తయై యామె యిట్లాలోచించెను— ఆహా! దుఃఖకరమైన విషయము! నా పతి రాజ్యము వీడెను. కనుక, నేనిపుడేమి చేయవలెను? నేనున్ను నా పతి సమీపమునకుఁ బోదును. ఏలయనిన, శాస్త్రమందు పతియే స్త్రీకి ప్రథమ శరణ్యస్థానముగ విధింపఁబడియున్నది - ఈ ప్రకారముగ విచారించినదై, భర్తృసమీపమునకుఁ బోవుటకై చూడాల లేచి, కిటికీల మార్గముగుండా బయలుదేఱి యాకాశమును బొందెను.

బభ్రామామ్బరమార్గేణ వాతస్కన్ధే నయోగినీ
కుర్వతీ సిద్ధసార్థస్య ముఖేనాన్యేన్దు విభ్రమమ్. 9

రెండవ చంద్రుఁడాయెనను నట్లు సిద్ధసమూహమునకు భ్రాంతిఁగొల్పుచుఁ ఆయోగిని యాకాశమార్గమునఁ బరిభ్రమించెను.

దదర్శాథ యథాయాతం రాత్రౌ ఖడ్గధరం పతిమ్
భ్రమన్తమేకమేకాన్తే వేతాలసమయోదితమ్. 10

ఆ రాత్రి, ఖడ్గధారియై జనుచు నిర్జనస్థానమున బేతాళమువలె సంచరించుచున్న తన పతినిఁ గాంచెను.

తాదృశం పతిమాలోక్య స్థిత్వా గగనకోటరే
భవిష్యచ్చిన్తయామాస సర్వం భర్తురఖణ్డితమ్. 11

ఆకాశకోశమున నున్నదై యీప్రకారము తన భర్తనవలోకించి యపుడామె యాతని [illegible] పూర్ణముగా నాలోచించెను.

యథా యేన యదా యత్ర యావత్కార్యం యథోదయమ్
యథా చ నిర్వృతిః స్ఫారా గన్తవ్యా తేన రాఘవ. 12

ఓ రాఘవా! ఎట్లు, ఏనిమిత్తముచే, ఏ దేశకాలములందు, ఎట్టిక్రియచే శాంతికి నభ్యుదయమగునో, ఏ ప్రకారమాతనికి నిరతిశయ బ్రహ్మానందప్రాప్తియగునో, అనంతయు యోగబలముచే నామె వీక్షించెను.

అవశ్యం భవితవ్యం తద్భర్తుర్దృష్ట్వా పురః స్థితమ్
తదేవ సంపాదయితుం గమనాత్సా న్యవర్తత. 13

యోగబలముచేఁ బ్రత్యక్షమువలె నున్నదియు, తన భర్తకవశ్యముగ భవితవ్యమై యొప్పునదియునగు యెద్దానినామె గాంచెనో, దదనుకూలముగ నాచరించుటకుఁగాను, అపుడు తన గమనము నుంచి నివరించెను.

ఆస్తాం మమాద్య గమనం కాలేనాతి చిరేణ హి
మయాస్య పార్శ్వే గన్తవ్యం నియతేరేష నిశ్చయః. 14

నా గమనమిపుడుకాదు; చాలకాలమైన పిదపనే నేను భర్తృసమీపమునకు బోవలసియుండుట. ఈశ్వరనియతి యొక్క నిశ్చయమైయున్నది.

ఇతి సంచిన్త్య చూడాలా ప్రవిశ్యాన్తఃపురం పునః
సుష్వాప శయనే శంభోః శిరసీవైన్దవీ కలా. 15

ఇట్లు విచారించి చూడాల మఱల యంతఃపురమున, బ్రవేశించి, శివుని శిరముపైఁ జంద్రకళవలె, తన శయనస్థానమునఁ బరుండెను.

కేనచిత్కారణేనాసౌ గతః సంప్రతి భూపతిః
ఇతి పౌరం జనం సర్వమాశ్వాస్యాతిష్ఠదఙ్గనా. 16

ఏదియో విశేషకారణముచే రాజు ప్రవాసమునకుఁ జనెనని యీప్రకారముగ చూడాల నగరవాసులకున్ను, సర్వప్రజాగణంబునకున్ను వచించినదై వారలనోదార్చి నివసింపఁదొడఁగెను.

రాజ్యం రరక్ష భర్తుస్సా క్రమేణ సమదర్శనాత్
యథా కాలేన కేదారం పక్వం కలమగోపికా. 17

కాలక్రమమునఁ బరిపక్వమైన ధాన్యమును క్షేత్రపాలిని సంరక్షించునట్లు, చూడాలయు సమదృష్టిచేఁ దన భర్తయొక్క రాజ్యమును క్రమరూపమున, బాలించెను.

తయో స్సదావహాత్కాలో దంపత్యోః స్థితయో స్తథా
అదృష్టాన్యోన్యముఖయో రాజ్యకానన పాలయోః. 18

ఒకరి ముఖమును నొకరు చూడనివారును, రాజ్య, అరణ్యముల, క్రమముగ, పాలించు వారునగు యాస్త్రీపురుషులిరువురికిని కాలము గడచుచుండెను.

జగామాథ దినం పక్షో మాసోఽథఋతువత్సరః
శిఖిధ్వజస్య విపినే చూడాలాయాః స్వమన్దిరే. 19

శిఖిధ్వజునకు వనమందును, చూడాలకుఁ దన రాజమందిరమునను దిన, పక్ష, మాస, ఋతు, సంవత్సరరూప కాలము గడచుచువచ్చెను.

బహునాత్ర కిముక్తేన వర్షాణ్యష్టా దశాజ్గనా
చూడాలోవాచ సదనే వనగుచ్ఛే శిఖిధ్వజః. 20

వెయ్యేల! పదు నెనిమిది వత్సరములవఱకు చూడాల రాజభవనమునందును, శిఖిధ్వజుఁడు వనసమూహమునను వసించిరి.

అథ యాతేషు బహుషు వర్షేషు జరసా వృతే
శిఖిధ్వజే మహాశైలతటకోటర వాసిని 21
భర్తుః కషాయపాకం తదాలక్ష్య పాలితం చిరాత్
తదా తస్యాథ యాతేషు వర్షేషు జరసా వనే. 22
తదా తస్యాత్మకార్యస్య భవితవ్యతయా తథా
భర్తుః సమీపగమనే మమ కాలోఽయమిత్యథ. 23
సంచిన్త్య మన్దరోపాన్తం గన్తుం బుద్ధిం చకార సా
చచారాన్తఃపురాద్రాత్రౌ తతార నభసః పథమ్. 24

అనంతరము చాల వత్సరములు గడువ, వార్ధక్యముచే గ్రస్తుఁడైన శిఖిధ్వజుఁడు మహాపర్వతకోటరమున నివసించుచుండ, అపుడు, పతియొక్క రాగద్వేషాది కషాయము లెంతవఱకు, ఖరిపక్వము కాకయుండెనో, అంతవఱకు వేచియున్నదై ఆపిమ్మట చూడాల పతియొక్క బోధనరూపమగు ఆత్మకార్యముయొక్క భవితవ్యమునుబట్టి భర్తృ సమీపమునకు, బోవుటకిది నాకుఁదగిన సమయమని యాలోచించి మందరపర్వతారణ్యమున కేగుటకై నిశ్చయించి రాత్రియందంతఃపురమునుండి బయలుదేఱి యాకాశమార్గమున నెగిసిపోయెను.

జగామ వాతస్కన్ధేన గచ్ఛన్తీ ఖే దదర్శ సా
కల్పవృక్షాంశుకచ్ఛన్నరత్నస్తబకభూషితాః. 25
నన్దనోద్యాననిలయా రక్తాః సిద్ధాభిసారికాః
పరామృష్టేన్దుశకలాన్ప్రాలేయకణవర్షిణః. 26
సిద్ధోత్తమాత్తసౌగన్ధ్యస్స్పర్శయామాస మారుతాన్

చన్ద్రబిమ్బామృతామ్భోధేర్మహావీచిపరమ్పరామ్. 27
అపశ్యన్నిర్మలజ్యోత్స్నామమ్బరాన్తరతాం గతా
మేఘాన్తరేణ గచ్ఛన్తీ మేఘలగ్నాశ్చ విద్యుతః. 28
అవియుక్తాః స్వభర్త్రా సా భూయో భూయో వ్యలోకయత్

వాయుమండలముగుండా యామె జనెను. ఆకాశమార్గమునఁ బోవుచు నామె కల్పవృక్షముయొక్క వస్త్రములచే నాచ్ఛాదితులును, రత్నసమూహములచే నలంకృతులును, నందనవననివాసినులును తమ ప్రియులందరనురక్తులు నగు సిద్ధుల యప్సరసలఁ జూచెను. మఱియు చంద్రఖండమును స్పృశించునవియు, హిమబిందువుల వర్షించునవియు ఉత్తమ సిద్ధులచే గ్రహింపఁబడిన సుగంధములు గలవియునగు వాయువులను స్పృశించెను. అట్లాకాశమధ్యమున నేగుచు నామె చంద్రబింబమను అమృతసముద్రముయొక్క మహాతరంగసమూహములతోఁ గూడినట్టి నిర్మల చంద్రికను గాంచెను. అట్లే మేఘమండలమునఁ బోవుచు మేఘములందు సంలగ్నమైనదియు, మేఘపంక్తినుండి వియుక్తము కాని దియునగు విద్యుత్సమూహమును మఱలమఱల వీక్షించెను.

ఉవాచ చాత్మనైవాహో యావజ్జీవం శరీరిణామ్. 29
న స్వభావః శమం యాతి మమాప్యుత్కణ్ఠితం మనః
కదా మృగేన్ద్ర స్కన్ధం తం ప్రణయప్రవణం పునః. 30
పశ్యామి కాన్తమిత్యుక్తం మమాప్యుత్కణ్ఠతే మనః
మఞ్జరీజాలలలితాన్తరుం వల్ల్యః స్వకం పతిమ్ 31
న ముఞ్చన్తి క్షణమితి మమాప్యుత్కణ్ఠతే మనః
యథేయమగ్రజా కాన్తమేతి సిద్ధాభిసారికా. 32
తథా కదాహమేష్యామి మమాపీతి మనః స్థితమ్
ఇమే మన్దాశ్చ మరుత ఏతే చ శశినః కరాః. 33
వనరాజయ ఏతాశ్చ మమాప్యుత్కణ్ఠయన్త్యహో
హే చిత్తజ్ఞ ముధైవాన్తః కిం త్వం తాణ్డవితం స్థితమ్ 34
సా వ్యోమ నిర్మలా సాధో క్వ తే యాతా వివేకితా
అథవా చిత్త భర్తారం స్వం ప్రత్యుత్కణ్ఠసే సఖే. 35

అట్లు వానిఁ గాంచి తన మనంబున నిట్లనుకొనెను — ఆహా! జీవితపర్యంతము ప్రాణులయొక్క స్వభావము శమింపదు. నామనస్సున్ను యుత్కంఠితమాయెను. ప్రేమయందు నిమగ్నుఁడును, సింహామువంటి భుజస్కంధములు గలవాఁడు నగు నాప్రాణప్రియుని మఱల నెపుడు గాంతును? ఆహా వివేకాదులచే బోధింపఁబడినదైనను నామనస్సు యుత్కంఠితమగుచున్నదే! అనేక మొగ్గలతోఁ గూడు కొనియున్న లతలు తమ పతియగు వృక్షమును క్షణకాలమైనను విడువకయున్న విధమున నామనస్సున్ను మత్ప్రియునికొఱకై వ్యాకులితమగుచున్నది. మఱియు సిద్ధుల యభిసారిక తన పతి సమీపమునకుఁ బోవుచున్న చందమున నేనున్ను నాప్రాణనాథుని చెంత కెపుడు చేరుదును? ఈ మెల్లనివాయు

వులు, ఈ చంద్రకిరణములు, ఈ వనసమూహములు, నామానసము నుత్కంఠిత మొనర్చుచున్నవి. ఓ అజ్ఞచిత్తమా! వ్యర్థమగు నాడంబరముతోఁగూడి యేలయుంటివి? ఓ సాధూ! చిత్తమా! ఆకాశము వలె నిర్మలమైన నీవివేక మెచటికిఁబోయెను? కాదు సఖీ అది నీదోషము కాదు. ఏలయనిన, నీవు నీపతికై యుత్కంఠితమగుచున్నావు, ఓచిత్తమా! నీవట్లే యుత్కంఠితమై యుండుము దానిచే నాకేమి.

తిష్ఠోత్కణ్ఠాభివలితం కిం సముత్కణ్ఠితేన మే
కిం వృథోత్కణ్ఠసే వా మే భర్తా యాతో జరాం భవేత్. 36

తపస్వీ కృశగాత్రశ్చ భవేన్నిర్వాసనస్తథా
మనోరాజ్యాద్యభోగేభ్యో మన్యేఽస్యాము లతాం గతమ్. 37

ఓ శ్రీశరీరమా! నీవు వ్యర్థముగ నేల యుత్కంఠిత మగుచున్నావు? ఎవని గౌగలించుటకై నీవు తత్తఱపడుచుంటివో, ఆ నీపతి యిప్పటికి వృద్ధుఁడై యుండును. మఱియు, తపస్వియు కృశించిన శరీరము కలవాఁడును, వాసనారహితుఁడునై యుండును, కాన ఆతని మనస్సు రాజ్యభోగములందు నిర్మూలమైయుండునని తలంచెద.

వాసనాలతికా ప్రావృణ్ణదీ నదగతా యథా
ఏకాన్తరత ఏకాత్మా నీరసః శాన్తవాసనః. 38

అల్పవర్షముచే జనించిన నది మహానదమునఁ గలిసి తద్భిన్నముగ గోచరింపనట్లు, నాపతి యొక్క వాసనారూపలత ఆత్మకంటె భిన్నముకా నేరదు. అతఁడేకాంతమున నాసక్తుఁడై, ఏకాత్మ రూపుఁడై, ఇచ్ఛారహితుఁడై యుండును.

మన్యే భవతి మే భర్తా శుష్కవృక్షసమస్థితిః
తథాపి చిత్తకోత్కణ్ఠా భవతోత్కణ్ఠయాన్వితమ్. 39

మతిముద్బోధ్య యోగేన శ్లేషయిష్యామ్యహం పతిమ్
ప్రమృష్టకలనం భర్తుః సమీకృత్య మనో మునేః. 40

రాజ్య ఏవ నియోక్ష్యామి నివత్స్యావః సుఖం చిరమ్

ఓ చిత్తమా! నా భర్త శుష్కించిన వృక్షమువలె నుండునని యూహించుచున్నాను. అయి నప్పటికి నీతోఁగూడ నేనును నాతనికై యుత్కంఠిత యగుచున్నాను. నేను నా యోగబలముచే నాపతిని ఆత్మజ్ఞానిగఁ జేసి, ఆ మునియొక్క మనస్సును సంకల్పమువైపునకు ద్రిప్పి, అతని నాలింగన మొనర్చుకుందును మఱియు, శేషించిన జీవితమున మఱల యాతనిని రాజ్యపాలనమున నియుక్తునిగఁ జేసి ఇరువురము సుఖముగ, చిరకాలము నివసించెదము.

అహో ను చిరకాలేన మనోరథమిమం శుభమ్. 41
అహమాసాదయిష్యామి యద్భర్త్రా శమచిన్తితః
సమగ్రానన్దవృన్దానామేతదేవోపరి స్థితమ్. 42
యత్సమానమనోవృత్తిసఙ్గమాస్వాదనే సుఖమ్

ఆహా! చిరకాలమున కీనామనోరథము సిద్ధించినది. నాతో సమానమైనట్టి తత్త్వజ్ఞానియు, బాహ్యాభ్యంతరములందు సమానమైన విచారములు గలవాఁడునగు పతిని నేనిప్పుడు పొందుదును. ఏలయన, సమానమైనట్టి మనోవృత్తుల సంగమముయొక్క యాస్వాదనమునఁ గలుగు సుఖము సమస్తసుఖముల కంటెను నధికమైనది.

ఇతి చిన్తయతీ వ్యోమ్నా చూడాలోల్లఙ్ఘ్య పర్వతాన్. 43
దేశానబ్ధీన్దిగన్తాంశ్చ ప్రాప మన్దరకన్దరమ్
అదృశ్యైవ నభస్థైవ ప్రవివేశ వనాన్తరమ్. 44

ఇట్లు చింతించుచు ఆచూడాల యాకాశమార్గముగుండా పర్వతసమూహమును, దేశములను, మేఘములను, దిగంతములను నుల్లంఘించి మందరపర్వతకందరమును జేరి, అదృశ్యరూపమున నాకాశమున నున్నదై మఱియొకవనమున, బ్రవేశించెను.

వాత్యేవ పాదపలతా స్పన్దవేద్యగమాగమా
వనైకదేశే కస్మింశ్చిత్కృతపర్ణోటజే పతిమ్. 45
దృష్ట్వా యోగేన బుబుధే దేహాన్తరమివాస్థితమ్

వృక్షలతాదుల కదలికచే నూహింపఁబడు గమనాగమనయుక్తమగు వాయుమండలముగల యావనమందలి యొకానొక ప్రదేశమునఁ బర్ణశాలను నిర్మించుకొనియున్న తనపతిని, గాంచి, ఏకాగ్రచిత్తముతో నవలోకింప నాతనిని అన్యదేహమం దున్నవానివలె నెఱింగెను.

హారకేయూరకటకకుణ్డలాదివిభూషితః. 46
అభవన్మేరుకాన్తిర్యస్తమేవాత్ర దదర్శ సా
కృశాఙ్గం కృష్ణవర్ణం చ జీర్ణపర్ణమివ స్థితమ్. 47
కజ్జలామ్బుభరస్నాతం భృఙ్గీశమివ నిస్పృహమ్
చీరామ్బరధరం శాన్తమేకాకినమవస్థితమ్. 48

ఎవఁడిదివఱకు హార, కేయూర, కటక, కుండలాదులచే భూషితుఁడై, సువర్ణమువలె శోభించుచుండెనో, అట్టివానినిపుడు కృశించిన శరీరముగల వానినిగను, నల్లని వర్ణముతోఁ గూడియున్న వానినిగను, జీర్ణపత్రమువోలెనున్నట్లును గాంచెను. మఱియు, కాటుకనీటియందు స్నానమొనర్చిన వానివలెను, ఇచ్ఛారహితునిగను, ఈశ్వరుని ప్రసిద్ధగణమగు భృంగీశునివలె నున్నవానినిగను, వల్కలములే వస్త్రములుగా ధరించినట్లుగను శాంతునిగను, ఏకాకిగను వీక్షించెను.

స్థలీనిషణ్ణం పుష్పాణి గ్రథయన్తం జటాఙ్కితమ్
తమాలోక్యానవద్యాఙ్గీ చూడాలా వీవరస్థితా. 49
కించిజ్జాతవిషాదైవముదాచాత్మని చేతసా
అహో ను విషమం మౌర్ఖ్యం తదనాత్మజ్ఞతాత్మకమ్. 50
ఏవం విధాః సమాయాన్తి దశా మౌర్ఖ్యప్రసాదతః

అయం స రాజా లక్ష్మీవాన్యతో మేఽతిప్రియః పతిః. 51
హృది మే హాఘనత్వఙ్గామిమామభ్యాగతో దశామ్
తదవశ్యమిహాద్యైవ నాథం విదితవేద్యతామ్. 52
నయామ్యత్ర న సందేహో భోగమోక్షశ్రియం తథా

వనమున నూర్చుండి పుష్పములను మాలగ గట్టుచున్నట్టి. జటాధారియగు ఆతన పతినిఁగాంచి ఉత్తమ శరీరముగలదియు, స్థూలస్తనధారిణియునగు చూడాల కొంచెము విషాదము నొందినట్లున్నదై తన చిత్తములో నిట్లు పల్కెను— ఆహా! అజ్ఞానముచే గలుగు యీమూర్ఖత్వ మెంత భయంకరమైనది! మూర్ఖత్వమువలన ప్రాణుల్ట్టి దశలనే పొందుదురు. ఏలయనిన, శ్రీమంతుఁడైన నృపాలుఁడగు యీ నాప్రియతముఁడైన పతి, హృదయమందలి గాఢమైన యజ్ఞానముచే నభ్యస్తమైన యీ దిశను బొందెను కాన, నేనిపుడే యిచ్చోట నా ప్రాణనాథుని ఆత్మజ్ఞానినిగ నొనర్చి భోగైశ్వర్య, మోక్షైశ్వర్యముల రెంటినిఁగూడ పొందింపఁజేసెదను.

ఇదం రూపం పరిత్యజ్య రూపేణాన్యేన కేనచిత్. 53
సకాశమస్య గచ్ఛామి బోధం దాతుమను త్తమమ్
బాలేయం మమ కాన్తేతి మదుక్తం న కరోత్యలమ్. 54
తస్మాత్తాపసరూపేణ బోధయామి పతిం క్షణాత్

ఇఁకనిపుడీరూపమును వదలి మఱియొకరూపమును ధరించి, పతికి సర్వోత్తమజ్ఞానము నొసంగుటకై యాతని చెంతకుఁ బోవుదును. ఈ రూపముననే పోయినచో 'ఈబాలిక నాప్రియయే' అని యెఱింగినవాఁడై నావాక్యములను బూర్ణముగ విశ్వసింపకుండును. కాన, తపస్వీరూపమున నొక్కక్షణములో నాపతికి బోధనము గావించెదను.

భర్తా కషాయపాకేన పరిపక్వమతిః స్థితః. 55
చేతస్యస్యాద్య విమలే స్వం తత్త్వం ప్రతిబిమ్బతి
ఇతి సంచిన్త్య చూడాలా బభూవ ద్విజదారకః. 56

ఇపుడు నా పతి రాగద్వేషాదుల బరిపాకతచేఁ బరిపక్వబుద్ధి కలిగియున్నాఁడు. కావున, ఈతని నిర్మల చిత్తమున ఆత్మతత్త్వము లెస్సగఁ బ్రతిఫలించును—అని యిట్లు విచారించి చూడాల బ్రాహ్మణకుమారుఁడాయెను.

ఈషద్ధ్యానాద్గతాన్యత్వం క్షణాదమ్బుతరఙ్గవత్
పపాత విపినే తస్మిన్ద్విజపుత్రకరూపిణీ. 57

ఓ రామచంద్రా! జలము తరంగరూపత్వమును బొందునట్లు పూర్వోక్తమగు అగ్ని, చంద్రధారణారూపమైన ఒకింత ధ్యానముచే నపుడా చూడాల క్షణములోనే యట్టి బ్రాహ్మణపుత్రుని రూపమును ధరించి, అవ్వనముననే శీఘ్రముగఁ గ్రిందికి దిగెను.

భర్తురధ్యాజగామాగ్రం మన్దస్మితలసన్ముఖి
దదర్శ ద్విజపుత్రం తం పురో యాతం శిఖిధ్వజః. 58

మందహాసముచే శోభించు ముఖముగల చూడాల భర్తృసమీపమునకు రాఁగా, శిఖిధ్వజుఁడు తన సమ్ముఖమున నున్న యాబ్రాహ్మణకుమారునిఁ గాంచెను.

వనాన్తరాదుపాయాతం తపోమూర్తిమివాసితం
ద్రవత్కనకగౌరాఙ్గం ముక్తాహారవిభూషితమ్. 59
శుక్లయజ్ఞోపవీతాఙ్గం శుక్లామ్బరయుగావృతం
కమణ్డలుధరం కాన్తం పురో యాతం శిఖిధ్వజః. 60
వ్యాప్తప్రకోష్ఠద్విగుణేనాక్షసూత్రేణ చారుణా
భూమావలగ్నగాత్రేణ కిష్కుమాత్రేణ చ స్థితమ్. 61
కున్తలవ్యాప్తమూర్ధానం సాలిమాలమివామ్బుజం
భాసయన్తం ప్రదేశం తం శార్ద్రైరర్ద్రీప్తిమణ్డలైః. 62
కుణ్డలాభూషితముఖం నవమర్కమివోదితం
శిఖాసంప్రోతమన్దారం శృఙ్గస్థేన్దుమివాచలమ్. 63
శాన్తోపశాన్తవపుషమూర్జితం విజితేన్ద్రియం
హిమాభభస్మతిలకం భూషితాలోకసున్దరమ్. 64
మేరుహేమతటీలీనపూర్ణేన్దుమివ చఞ్చలమ్
తమాలోక్య ద్విజసుతం సముత్తస్థౌ శిఖిధ్వజః. 65

మఱియొక వనమునుండి యేతెంచి మూర్తివంతమైన తపంబువోలె యొప్పుచున్నవాఁడును, కరఁగిన బంగారువలె స్వచ్ఛమైనకాంతిగల అవయవములు గలవాఁడును, ముత్యాలహారములచే శోభితుఁడును, తెల్లని జందెము, తెల్లని రెండు వస్త్రములు ధరించినవాఁడును, కమండలువు గలవాఁడును, మిగుల శోభాయుక్తుఁడును, మనికట్టుకంటె రెండింతలగు బాహ్యప్రదేశమును వ్యాపించినవాఁడును, సుందరమైన రుద్రాక్షమాల గలవాఁడును, భూమినంటక హస్తప్రమాణమెత్తున నిలఁబడినవాఁడును, ధాన్యపుమాలలచే కమలమువలె జడలచే నావృతమగు శిరస్సుగలవాఁడును, దేహకాంతులచే నచ్చోటును బ్రకాశింపఁజేయువాఁడును, కుండలములచే నలంకరింపబడిన ముఖము గలవాఁడును, నూతన సూర్యునివలె నుదయించినవాఁడును, శిఖయందు మందారపుష్పములు గ్రుచ్చబడినవాఁడును, శిఖరమున చంద్రుడు గల్గిన పర్వతమువలె యొప్పుచున్నవాఁడును, శాంతియుతుఁడును, శాంతశరీరధారియు, బలవంతుఁడును, జితేంద్రియుఁడును, హిమమువంటి తెల్లని భస్మమును తిలకముగా ధరించినవాఁడును, భూషితమగు ప్రకాశముచే సుందరుఁడును, సుమేరు పర్వతముయొక్క సువర్ణతటమున లీనమైన గంగాప్రవాహమున, బ్రతిబింబించిన పూర్ణచంద్రునివలె చంచలుఁడును నగు ఆ బ్రాహ్మణకుమారునిఁ జూచి శిఖిధ్వజుఁడు లేచి నిలఁబడెను.

దేవపుత్రాగమధియా సంపరిత్యక్తపాదుకః
దేవపుత్ర నమస్కార ఇదమాసనమాస్యతామ్. 66
ఇత్యస్య దర్శయామాస పాణినా పత్రవిష్టరమ్

దదౌ చ ద్విజపుత్రస్య పుష్పముష్టిం కరోత్కరే. 67
చన్ద్రః కుముదఖణ్డస్య ప్రాలేయమివ పల్లవే
హే రాజర్షే నమస్తుభ్యమితి ద్విజసుతోఽవదత్. 68
గృహీత్వా కుసుమాన్యస్మాద్వివేశ పత్రవిష్టరే

దేవపుత్రుఁడేతెంచెనని యెంచి తన పాదుకలను విసర్జించి రాజిట్లనెను—'ఓ దేవపుత్రా! నమస్కారము. ఇదిగో, ఆసనము స్వీకరింపుఁడు.'—అని చెప్పి తనచేతితో పత్రాసనముఁ జూపి, కుముద ఖండముయొక్క పల్లవమునఁ జంద్రుఁడు మంచుబిందువునుంచునట్లు, ఆ బ్రాహ్మణుని కరతలమున రాజు పుష్పాంజలినుంచి మఱల నిట్లనెను—ఓ రాజర్షీ! తమకు నమస్కారము, అపుడు దేవపుత్రుఁడున్ను రాజునుండి పుష్పముల గ్రహించి పత్రాసనముపైఁ గూరుచుండెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

దేవపుత్ర మహాభాగ కుత ఆగమనం కృతమ్
దివసః సఫలో మన్యే యత్త్వామద్యాస్మి దృష్టవాన్. 69
ఇదమర్ఘ్యమిదం పాద్యం పుష్పాణీమాని మానద
ఇమాః ప్రగ్రథితా మాలా గృహ్యన్తాం భద్రమస్తు తే. 70

శిఖిధ్వజుఁడు— ఓ దేవపుత్రా ; తామెటనుండి యేతెంచితిరి ? తమ దర్శనముచే నేఁటి దినము సఫలమైనదని నమ్ముచున్నాను. మానప్రదా! ఇదిగో యర్ఘ్యము, ఇదిగో పాద్యము, ఇవిగో పుష్పములు, ఇవిగో గ్రుచ్చఁబడిన పూలమాలలు—గైకొనుఁడు, తమకు శుభమగుఁగాత!

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్త్వా పాద్యమర్ఘ్యం చ మాలాం పుష్పాణి చానఘ
శిఖిధ్వజస్తదిష్టాయై దదౌ దేవ్యై యథాఖిలమ్. 71

శ్రీవసిష్ఠుఁడు.—పాపరహితుఁడవగు నో రామచంద్రా! ఇట్లు వచించినవాఁడై శిఖిధ్వజుఁ డర్ఘ్యపాద్యపుష్పమాలాదులను శాస్త్రోక్తవిధిగా బ్రాహ్మణరూపధారిణియగు తన ప్రియురాలికొసంగెను.

చూడాలోవాచ:—

సుబహూని పరిభ్రాన్తో భూతలాయతనాన్యహమ్
త్వత్తః పూజా యథా ప్రాప్తా మయేయం న తథాన్యతః. 72
పేశలేనానురూపేణ ప్రశ్రయేణామునానఘ
మన్యేఽహం నూనమత్యన్త చిరంజీవీ భవిష్యసి. 73

చూడాల:—ఓ రాజర్షీ! ఈ భూతలమునందు నేనెనేకస్థానములందు సంచరించితిని. కాని నీనుండి పొందిన పూజాసత్కారమును నేను మఱెచటను బొందలేదు. ఓ పాపరహితుఁడా! ఈ కోమలమై, నీయనురూపమైనట్టి వినయముచే నీవు చిరంజీవుఁడవగుదువని నేను నమ్ముచున్నాను.

శాన్తైవ మనసోదారమ్యారాదున్మృక్తకల్పనమ్

నిర్వాణాగ్ర్యం తపః సాధో కచ్చిత్సంభృతవానసి. 74
అసిధారాసమం సౌమ్య శాన్తవ్రతమిదం తవ
స్థితం యద్రాజ్యముత్సృజ్య మహావన నిషేవణమ్. 75

ఓ సాధూ! శాంతమనస్సుచే, ఫలమునుగూర్చిన సంకల్పము దూరముగఁ ద్యజింపఁబడినట్టి యుదారతపమును మోక్షముకొఱకై నీవు సంచయమొనర్చియున్నావా? విశాలమగు రాజ్యమును బరిత్యజించి నీవు మహావనమును సేవించియున్నావు. క్రోధరహితులగు శాంతులైన వానప్రస్థులయొక్క యీవ్రతము ఖడ్గధారవంటిదైయున్నది. (అసిధారావ్రతము)

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

జానాసి భగవన్సర్వం దేవ స్త్వం కోఽత్ర విస్మయః
శ్రియైవ లోకోత్తరయా జ్ఞాయసే చిహ్నరూపయా. 76
ఏతాన్యఙ్గాని తే చన్ద్రాద్ఘటితానీతి మే మతిః
అథవా కిం సమాలోకాదమృతేనేవ సిఞ్చసి. 77
అస్తి మే దయితా కాన్తా పాతి మద్రాజ్యమద్య తత్
తవేవ తస్యా దృష్టాని తాన్యఙ్గానీహ సున్దర. 78
ఉపశాన్తం చ కాన్తం చ వపురాపాదమస్తకమ్
శృఙ్గం శుభ్రాభ్రేణేవ పుష్పేణాచ్ఛాదయామునా. 79
నిష్కలఙ్కేన్దుసంకాశమఙ్గమాదిత్యతేజసా
మన్యే తే గ్లానిమాయాతి సుమనఃపత్రపేలవమ్. 80
దేవార్చనాయోపచితమిదమిత్థం సితం మయా
అఙ్గ త్వదఙ్గసఙ్గేన తత్ప్రయాతు కృతార్థతామ్. 81

శిఖిధ్వజుఁడు:—మహాత్మా! తమరు దేవులు; అంతయు నెఱుంగుదురు. ఇందాశ్చర్యమేమున్నది! లోకోత్తర చిహ్నములతోఁ గూడిన శోభచే తాము గొప్పప్రభావశాలురుగఁ గన్పట్టుచున్నారు. నాదృష్టియందు యీతమ యవయవములన్నియు అమృతమయమైన చంద్రునిచే విరచితములై యున్నవి. వేయేల! తాము తమ దర్శనముచే అమృతమును వెదజల్లుచున్నారు. ఓ సుందరా! ఇపుడు రాజ్యపాలనముఁ జేయుచున్న నాప్రియురాలగు పత్నియొక్క అవయవములవలెనే తమ యంగములన్నియు శోభించుచున్నవి. మహాత్మా! శిరమునుండి పాదములవఱకు తమ యీ శాంతి, రమణీయ దేహమును నేనొసంగు పుష్పమాలచే,—తెల్లని మేఘముచే మేరుపర్వత శిఖరమునువలె—కప్పివేయుడు. నిష్కళంకమగు చంద్రునివలెను, పుష్పదళమువలె కోమలమైనట్టి తమ యంగములు సూర్యతేజముచే గ్లానినొందుచున్నవి. దేవపూజకై నేను నిర్మించిన యీ తెల్లని పుష్పమాల తమ అవయవముల సంయోగముచే సాఫల్యమునొందును గాక!

జీవితం యాతి సాఫల్యం స్వమభ్యాగతపూజయా
దేవాదప్యధికం పూజ్యః సతామభ్యాగతో జనః. 82

మనుజునకు,తన సమీపమున కేతెంచిన యభ్యాగతుని పూజచే జీవితము సఫలమగును. వీలయనిన, సజ్జనుల కభ్యాగతులు దేవునికంటెను నధికపూజ్యులు.

తత్కా స్త్వం కస్యపుత్ర స్త్వం కిమాయాతో౽స్యనుగ్రహాత్
ఏతన్మే సంశయం ఛిన్ధి విమలేన్దుసమానన. 83

చంద్రముఖా! నాచే నొసంగబడిన పూజను గ్రహించినపిదప, నాపైననుగ్రహముంచి తామెవరి పుత్రులో, ఎటునుండి, ఏప్రయోజనమునిమిత్తమిట కేతెంచిరో, అనునాసంశయమును తొలగింప వేడెద.

బ్రాహ్మణ ఉవాచః—

రాజన్మే శృణు వక్ష్యామి యథాపృష్టమఖణ్డితం
కో నామ పరిపృచ్ఛన్తం వినీతం వఞ్చయేత్పుమాన్. 84

బ్రాహ్మణుడు (బ్రాహ్మణరూపధారిణియగు చూడాల):- ఓ రాజా! నీవడిగినదంతయు సమగ్రముగ నేను వచించెదను. వినమ్రముగఁ బ్రశ్నించువాని నేపురుషుఁడు వంచించును.

అ స్త్యస్మిన్జగతీకోశేశుద్ధాత్మా నారదో మునిః
పుణ్యాలక్ష్మ్యా ముఖే కాన్తే కర్పూరతిలకోపమః. 85
సకదాచిన్మునిర్దేవో గుహాయాం ధ్యానమాస్థితః
తత్ర హేమతటే గఙ్గా వహత్యురుతరఙ్గిణీ. 86
మేరులక్ష్మ్యా స్ఫురద్రూపా భాన్తి హారలతా యథా
ఏకదా నారదమునిర్ధ్యానాన్తే స సరిత్తటే. 87
ధ్వనద్వలయమశ్రౌషీల్లీలాకలకలారవమ్
కిమేతదిత్యసౌ కించిజ్జాతప్రాయకుతూహలః. 88
హేలయాలోకయన్న ద్యామపశ్యల్లలనాగణమ్
రమ్భాతిలోత్తమాప్రాయం నిర్యాతం జలలీలయా. 89

ధర్మలక్ష్మియొక్క రమణీయమైన ముఖమున సుగంధయుక్తమగు కర్పూరతిలకము వంటివాఁడును, శుద్ధాత్ముఁడు నగు నారదుఁడను మునీశ్వరుఁడీభువనితలంబుపై వసించుచుండెను. ఒకానొకసమయమున అదేవర్షి మేరుపర్వత గుహయందు ధ్యానావస్థితుఁడై యుండెను. అచ్చోట సువర్ణతటమున విశాలతరంగ యుక్తమగు గంగానది ప్రవహించుచుండెను. మేరుపర్వతశోభయందు దేదీప్యమానముగ నున్న యాగంగానది లతాహారమువలెఁ బ్రకాశించుచుండెను. ఒకనాఁడు ధ్యానాంతమున నారదుఁడు, జలక్రీడయొక్క గొప్ప కోలాహలధ్వనిని విని, ఇది యేమి! అని యొకింత కౌతుకముతో నుండెను. అంత నాతఁడా నదివంక వినోదముగఁ బరికింప నట రంభాతిలోత్తమాద్యప్సరసలు జలక్రీడ గావించుచుండుటను గాంచెను.

క్రీడన్తం త్య క్తవసనం దేశే పురుషవర్జితే
కాఞ్చనామ్భోజముకులసంకాశైః స్తనమణ్డలైః. 90

పరివేల్లితమన్యోన్యం ఫలకాన్తం ద్రుమం యథా
ద్రుతహేమరసాపూరనిర్ఝరా భోగభాసురైః. 91
కుర్వన్తమూరుభిః కామమన్దిరస్తమ్భసంచయమ్
నిర్మలీకృతచన్ద్రేణ వ్యాప్తాం వ్యోమవిలాసినీమ్. 92
లావణ్యరసపూరేణ తర్జయన్తమివాపగాం
ప్రకాన్తైరరమకోద్యానరథచక్రైర్మనోభువః. 93
ఉత్పథార్పితగఙ్గామ్బునితమ్బతటసేతుభిః
సర్వత్ర దృష్టసర్వాఙ్గం విశ్వరూపమివ స్థితమ్. 94
ప్రతిబిమ్బితసర్వాఙ్గమన్యోన్యాదర్శతాం గతమ్

పురుషులు లేనట్టి యాప్రదేశమున క్రీడించుచున్న ఆయప్సరసలు సువర్ణకమలములమొక్క మొగ్గలవంటి స్తనభాగముచే నొప్పుచున్నవారును, వస్త్రములు విడిచి క్రీడించుచున్నవారును, ఒకరి నొకరు పరివేష్టించుచున్నవారును, కరగిన బంగారు రస ప్రవాహమువలె కాంతిచే ప్రకాశశీలురై వెలయుచున్నవారును, తమ యూరువులచే మన్మథుని మందిరమునకు స్తంభముల సంచయమొనర్చుచున్నవారునునై యుండిరి. మఱియు, తన జలమునఁ బ్రతిబింబించిన చంద్రునిఁగూడ నిర్మలమొనర్చునట్టి సర్వవ్యాపినియగు నాకాశగంగనున్ను ఆస్త్రీసమూహము తమసౌందర్య రసప్రవాహముచే దిరస్కారమొనర్చుచున్నట్లుండిరి. మన్మథుని నందనోద్యానమున ఆక్రీడాసమయమున వారు తమ నితంబరూప రథచక్రములచే జలమును నిరోధించుటచే ఆగంగాజలము నూర్ధ్వమార్గమునకు, బంపుచున్నట్లుండిరి. మఱియు వారి సర్వాంగములున్ను సర్వత్రకనుపట్టుచుండుటచే, ఆస్త్రీసమూహము కాలరూప పరమాత్మచే దాల్చబడిన విశ్వరూపమువలె నుండెను, మిగుల స్వచ్ఛములగుటబట్టి వారి సర్వాంగములును సర్వులయందు ప్రతిబింబించుటచే వారు పరస్పరము అదృశ్యత్వము నొందియుండిరి.

కాలకల్పతరోర్వర్షవిటపాత్పతుపల్లవాత్. 95
వివిధర్తులతాజాలాద్దినశ్రీకలికాకులాత్
ఆలోకపుష్పరజసో జాతాద్గగనకాననే. 96
స్ఫురజ్జలఖగస్రోతాత్సన్ధ్యాకాలవాడకాత్
స్తనస్తబకవృన్దేషు స్పర్ధయాతిరసాన్వితమ్. 97
ఉద్ధృతోర్ధ్వధృత్యా సంపూర్ణదలితామ్భోజపల్లవమ్
ఆలోలాలకకేశాక్షితారకాదిమధువ్రతమ్. 98
అమృతాపద్విఘాతాయ కోశసంచయకారిభిః
దుష్ప్రాపే భూతసంఘానాం వికసత్కనకామ్బుజే. 99
పద్మినీపల్లవాచ్ఛన్నే గుప్తే మేరోర్గుహాన్తరే
శీతలే స్వర్ధునీతీరే తోయోన్మృష్టమలే సురైః. 100
చన్ద్రబిమ్బకలాపూరమేకత్రైవోపసంహృతమ్

సత్స్వరములను శాఖలచేతను, పక్షులను పల్లవములచేతను శోభితమై, వివిధఋతువులను లతా సమూహములచే నావృతమై దినశోభయను వెన్నెలతోఁగూడినదై, ప్రకాశమను పుష్పపరాగసంయుక్తమై, అవ్యక్తాకాశమను వనమందున్నదై, చంచలశరీరులగు దేవతలను పక్షులచే, వ్యాప్తమై, సప్తసముద్రములను నాలవాలముగలదై నట్టి కాలమను కల్పవృక్షు భగవంతునిచే నుద్భాసితమగు విశ్వరూపమువలె ఆస్త్రీసమూహము భాసిల్లుచుండెను. మఱియు, కమలపు మొగ్గలవంటి స్తనములుగలవారు సౌందర్య, సమత్వకారణమున, ఆ కమలపుష్పములతో స్పర్థగలవారై, నాటిని నాళములతోఁగూడ పెరికి త్రొక్కి నెయుచుండిరి. వారు తమ ముఖరూపకమలములందు — దీర్ఘకేశములు, నల్లని కనుగ్రుడ్లు, లలాటమున, గూర్పబడిన నీలమణులు — అను తుమ్మెదలచే శోభితులైయుండిరి, అమృతమును సంచయమొనర్చు నట్టి దేవతలు. అమృతమును హరించునట్టి రాహువున్ను గు యాపదల నశింపఁజేయుటకై — ప్రాణిసమూహముచే దుష్ప్రాప్యమున్ను, శోభాయమానములగు సువర్ణకమలములచే విభూషితమున్ను, కమలపల్లవములచే నాచ్ఛాదితమగు శీతలమైన యాకాశగంగాజలముచే విశుద్ధమున్ను, అతిసురక్షితమునగు మేరు పర్వతగుహయందు చంద్రికళాప్రవాహము నొకచో సమకూర్చి స్థాపించియుంచిరా యనునట్లా స్త్రీ సమూహము గోచరమగుచుండెను.

స్త్రైణమాలోక్య తత్కాన్తం సహసైవ మనో మునేః. 101
అనాశ్రితవివేకాంశం బభూవానన్దితం స్ఫురత్
ఆనన్దవలితే చిత్తే క్షుబ్ధే ప్రాణానిలే స్థితే. 102
బభూవ తస్య హృష్టస్య మదనస్ఖలితం తదా
ఫలం రసాపూర్ణమివ గ్రీష్మాన్త ఇవ తోయదః. 103

ఇట్లు రమణీయమైన యాస్త్రీసమూహమును గాంచ నారదమునియొక్క మనస్సు అకస్మాత్తుగ వివేకరహితమున్ను, ప్రమత్తమ్మున్ను నాయెను. చిత్తము ప్రమత్తమై, ప్రాణవాయువు క్షోభితము కాఁగా, రసపూరితఫలమువలెను, గ్రీష్మాంత మండలి మేఘమువలెను, అతని వీర్యముస్ఖలితమయ్యెను.

ప్రత్యగ్రపాదపచ్ఛిన్నలతావృన్త ఇవోత్తమ
అవశ్యాయకణస్పన్దీ శశాఙ్క ఇవ వా మునిః. 104
బిసం ద్విధాపాతమివ గలత్సారరసోఽభవత్

ఉత్తముడవగు నోరాజా! అత్తఱి శాఖామూలభాగము ఛేదింపబడిన వృక్షమువలెను, జలకణముల వర్షించు చంద్రునివలెను, లేక, తత్కాలమున రెండుగాఁద్రుంచఁబడిన కమలనాళమువలెను, ఆముని చ్యుతవీర్యుఁడాయెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

తాదృశోఽపి బహుజ్ఞోఽపి జీవన్ముక్తోఽప్యసౌ మునిః. 105
నిరిచ్ఛోఽపి నిరాగోపి న కించిదుపమోఽక్యలం
సబాహ్యాభ్యన్తరం నిత్యమాకాశ విశదోపి చ. 106
నారదోపి కథం బ్రహ్మన్ మదనస్ఖలితోఽభవత్

శిఖిధ్వజుఁడు:—మహాత్మా! మహాజ్ఞానియు, జీవన్ముక్తుఁడును, రాగవర్జితుఁడును, ఇచ్ఛారహితుఁడును, నిరుపమానియు, బాహ్యాభ్యంతరములందు నిత్యమాకాశమువలె విశదుఁడునైయున్న నారదముని యేప్రకారముగ చ్యుతవీర్యుఁడెట్లాయెను?

చూడాలో వాచ;—

సర్వస్యా ఏవ రాజర్షే భూతజాతేర్జగత్త్రయే. 107
దేవాదేరపి దేహోయం ద్వయాత్మైవ స్వభావతః

చూడాల:—ఓ రాజర్షీ! ఈముల్లోకము లందున్నట్టి సమస్తప్రాణిజాతికిని, అంతేకాక దేవజాతికినిగూడ స్వభావముగ దేహమిరువిధములుగ నుండును.

అజ్ఞమస్త్వథ తజ్జం వా యావత్స్వాన్తం శరీరకం. 108
సర్వమేవ జగత్యజ్ఞ సుఖదుఃఖమయంస్మృతమ్
తృప్త్యాదినా పదార్థేన కేనచిద్వర్ధతే సుఖం. 109
ఆలోక ఇవ దీపేన మహాంబుధిరివేన్దునా
క్షుధాదినా పదార్థేన దుఃఖం కేనచిదేవ హి. 110
తమో మేఘపటేనేవ స్వభావో హ్యత్ర కారణం

అజ్ఞుఁడైనను, లేక, జ్ఞానయుక్తుఁడైనను, ఈదేహము స్వనాశపర్యంతము సమస్తప్రాణులకును సుఖదుఃఖమయమైయున్నది. తృప్తికరమగు పదార్థములచే, - దీపముచే ప్రకాశమువలెను, చంద్రునిచే మహాసముద్రమువలెను, - సుఖము వృద్ధినొందును. అట్లే, క్షుదాదులచే దుఃఖమున్ను, మేఘపటలముచే నంధకారమువలె వృద్ధియగును. అట్లగుటయందు స్వభావమే కారణమైయున్నది.

స్వరూపే నిర్మలే సత్యే నిమేషమపి విస్మృతే. 111
దృశ్యముల్లాసమాప్నోతి ప్రావృషీవ పయోధరః

ఓ రామచంద్రా! తన సత్య, నిర్మల స్వరూపము నొక్కక్షణమైన మఱచినచో, వర్షాకాలమున మేఘమువలె, ఈ దృశ్య ముల్లాసమును బొందును

అనారతానుసంధానదప్యన్మేషమనిస్మృతే. 112
స్వరూపే నోల్లసత్యేష చిత్తే దృశ్యపిశాచక,

నిరంతరమాత్మానుసంధానమొనర్చుటచేతను, క్షణముల సంధికాలమునఁగూడ అతిస్వల్పసమయమునను ఆత్మను విస్మరించకుండుటచేతను, ఈదృశ్యపిశాచము చిత్తమం దుల్లాసమును బొందదు.

యథా తమఃప్రకాశాభ్యామహోరాత్రౌ స్థితిం గతౌ. 113
తథైవ సుఖదుఃఖాభ్యాం శరీరం స్థితిమాగతమ్

తమప్రకాశములచే రాత్రిందినములు స్థితినొందునట్లు సుఖదుఃఖములచే ఈశరీరమున్ను స్థితిఁబొందుచున్నది.

ఏవం హి సుఖదుఃఖే ద్వే జన్మకారణదర్శనాత్. 114
అజ్ఞస్య గాఢతాం యాతే పటే కుఙ్కుమవద్దృఢమ్

ఇవ్విధమున, దేహాదులం దాత్మభావమును దర్శించుటచే, సుఖదుఃఖములు రెండును, తెల్లని వస్త్రముపై కుంకుమరంగువలె, అజ్ఞానికి గాఢముగ నాటుకొనుచున్నవి.

తజ్జస్య త్వఙ్గలగతో మనాగపి న తద్వశాత్. 115
యథా శుభాశుభా రాగాదినాక్రాన్తతరో మణేః

స్ఫటికమణికి శుభాశుభవర్ణము (రంగు) లెవ్విధియు నంటనట్లు, ఆ సుఖదుఃఖములు జ్ఞానికిం తత్త్వజ్ఞానవశమున, స్పృశింపనేరవు.

పురఃస్థవస్తుభావేన రఞ్జనాం స్ఫటికో యథా 116
తజ్జస్తథా నైతి బోధాజ్జీవన్ముక్తమతిర్మునిః

స్ఫటికమణి జపా, కుంకుమాదిరంగులు సమీపముననున్నచో, తత్కాలమున నారంగులతో, గూడినదగును, కాని, జీవన్ముక్తుండగు ముని యట్లుకాక, తత్త్వజ్ఞానకారణమున, సుఖదుఃఖములచేం గొంచెమైనను ప్రభావితుండు కాకయుండును.

వస్తునః క్షేమమాత్రేణ ఘనరఞ్జితమేతి ధీః. 117
గతేఽపి వస్తుని దృఢం బుద్ధిర్యా పరితాపితా
గతేఽపి కుఙ్కుమే వస్త్రం తదీయమనురఞ్జనమ్. 118

వస్తువుయొక్క సన్నిధిమాత్రముచే మూఢునియొక్క బుద్ధి దానిచే రంజితమగును. కుంకుమ యనువస్తువు నశించినను, వస్త్రము మిగుల యెఱ్ఱగానే యుండునట్లు, వస్తువు నశించినను మూఢుని బుద్ధి పరితప్తమగుచునే యుండును.

న జహాతి యథా మూఢస్తథా విషయరఞ్జనమ్

వస్త్రము కుంకుమరంగును త్యజించనట్లు మూఢుండు విషయమను రంగును త్యజింపండు

అనేనైవ క్రమేణైతౌ బన్ధమోక్షౌ వ్యవస్థితౌ. 119
భావనాతానవం మోక్షో బన్ధో హి దృఢభావనా

ఇట్టి క్రమమునుబట్టి బంధమోక్షములు బుద్ధియందే వ్యవస్థితములై యున్నవగుచున్నవి. విషయభావనయొక్క సూక్ష్మతయే మోక్షము. విషయముల దృఢభావనయే బంధము.

శిఖిధ్వజ ఉవాచః—

స్వోత్పత్తి కారణప్రాప్తౌ కథం దుఃఖం సుఖం చ వా. 120
అభ్యుదేతీతి వద మే మూర్ధస్థానామపి ప్రభో
అత్యుదారమతీవాచ్ఛం బహ్వర్థం వచనం తవ. 121
శ్రోతుం తృప్తిం న గచ్ఛామి మయూరోఽభ్రరవేష్వివ

శిఖిధ్వజుఁడు.—ప్రభూ! దూరముననున్నట్టిగాని, లేక, సమీపముననున్నట్టిగాని పుత్ర రాజ్యాది విషయములఁగూర్చిన లాభ, వినాశముల యుత్పత్తియందు తదభిమానియగు జీవునకు సుఖ, దుఃఖము లేక్రమమునఁ గలుగుచున్నవో దయచేసి తెలియఁజేయుడు. ఉదారములును, అతిస్వచ్ఛము లును, విశాలార్థయుక్తములు నగు తమ వచనముల వినుటయందు, మయూరము (నెమలి) మేఘశబ్దము లచేఁ దృప్తిఁబొందనట్లు, నేను తృప్తిఁబొందకున్నాను.

చూడాలోవాచ:—

స్వోత్పత్తికారణం హృద్యం లబ్ధ్వా కాయాక్షిపాణిభిః. 122
సుఖసంవిదియం బాలా నూనముల్లసతి స్వతః
హృద్గతా క్షోభమాయాతా జీవం కుణ్డలినీగతమ్. 123

చూడాల.— ఓ రాజర్షీ! సమీపస్థ విషయములందు, శరీర, నేత్ర, హస్తాదులచేతను, దూరస్థ విషయములందు శబ్ద, అనుమాన ప్రమాణాదులచేతను, అనుకూల పదార్థమును బొందుటచే— (అవంతమగు స్వాత్మతత్త్వము నెఱుఁగని కారణమున) బుద్ధియందున్న యా సుఖసంవిత్తు క్షోభమొంది కుండలినీనాడియందున్న భోక్తయగు జీవునియెడల స్వయముగఁ బ్రకటితమగుచున్నది.

జీవస్య నియతా నాడ్యః పృథగ్దేహే స్థితిం గతాః
ప్రాణావపూరితా నాడీర్జీవ ఆక్రామతి స్ఫురన్. 124
సంస్పర్శైకప్రబుద్ధాత్మా రసో ద్రుమలతా ఇవ
సుఖప్రబోధసంచారే దుఃఖబోధాగమే తథా. 125

హృదయమందున్న జీవునియొక్క భోగానుభవముకొఱకై దేహమున వేలువేలు నాడులు కలవు. ప్రాణవాయువుచేఁ బూరితములగు నాడులను, జీవుఁడు స్ఫురించుచు నాక్రమించును. మఱియు, వృక్షములయొక్కయు, లతలయొక్కయు, మూలభాగమునకు నీరుపోయుటచే, వృక్షమంతటను, లతల యందంతటను రసము ప్రవేశించునట్లు, స్పర్శమాత్రముచే జాగ్రుతుఁడగు ఈజీవుఁడు సుఖ, దుఃఖాను భవమొనర్చుటకై శరీరమంతటను బ్రవేశించుచున్నాఁడు.

జీవస్య నియతా నాడ్యః పృథగ్దేహాస్థితిం గతాః
సుఖినః ప్రస్ఫురత్యేషా ధీరతాశు న దుఃఖినః. 126

సుఖాదుల యనుభవముకొఱకై జీవునకు దేహమున వేర్వేఱు నాడులు కలవు. ఏలయనిన, సుఖానుభవమునఁ బ్రవృత్తుఁడగు జీవునకు స్వస్థత శీఘ్రముగా స్ఫురించుచున్నది. కాని దుఃఖానుభవ మునఁ బ్రవృత్తుఁడగు జీవునకుఁ గాదు.

యే హి మార్గాః సువేషస్య కువేషస్య న తే శుభాః

అందువలననే లోకమున, భోగానుభవమునఁ బ్రవృత్తులగు నుత్తమవేషధారులైన రాజాదు లకు సుఖదాయకములగు కర్పూర, చందన, ధూపాదిమార్గములు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. కాని, నిందిత వేషధారులగు నీచుల కవి కావు; తద్విపరీతములు.

యావత్ప్రమాణం జీవోఽయం సంశామ్యత్యపరిస్ఫురన్. 127
తావత్ప్రమాణమేవైనం ముక్తం ముక్తమవేహి వై
యావత్ప్రమాణమధికం స్ఫురతి క్షుబ్ధమారుతమ్ 128
తావత్ప్రమాణమేవైనం బద్ధం బద్ధమవేహి మే

కాన నో రాజర్షీ ! ఎంతవఱకీజీవుఁడతిచంచలమగు నాడీమార్గమునఁ బ్రవేశింపక, శాంతుఁడై మెలఁగునో, అంతవఱ కాతనిని ముక్తుఁడనియే యెఱుఁగుము. ఎంతవఱకట్టి చంచల నాడీమార్గమునఁ బ్రవేశించి ప్రాణవాయువును సంక్షోభమొందించుకొనునో, అంతవఱ కాతనిని బద్ధుఁడనియే తెలిసికొనుము.

సుఖదుఃఖకలాస్పన్దో బన్ధో జీవస్య నేతరః. 129
తదభావే హి మోక్షః స్యాదితి ద్వేధా వ్యవస్థితిః

విషయములఁ గూర్చిన సుఖదుఃఖముల చేష్టాస్ఫురణముచే (చిత్తస్పందమే) జీవునకు బంధముగాని, యన్యముకాదు. అట్టి సుఖదుఃఖముల యొక్క యభావముచేతనే మోక్షము సిద్ధించును. ఇవ్విధమున, విషయములఁగూర్చిన సుఖదుఃఖసత్తచే బంధము, తదభావముచే మోక్షమనునట్టి రెండు విధములగు స్థితి లోకమున గలదు.

సుఖదుఃఖదశే యావదానీతే నేన్ద్రియైః శత్రైః. 130
తావత్సుఖసమః సౌమ్యో జీవస్తిష్ఠతి శాన్తవత్

దుష్టములైన యింద్రియములచే విషయములఁ గూర్చిన సుఖదుఃఖదశలెంతవఱకు కలుగకుండునో, అంతవఱకు జీవాత్మ శాంతచిత్తుఁడై, సౌమ్యుఁడై, సుఖదుఃఖములందు సముఁడైయుండును.

సుఖమాలోక్య వా దుఃఖమతీతాతీతశ్చలద్వపుః 131
సముల్లసతి జీవోఽన్తర్దృష్టే న్దుమివ తోయధిః

చంద్రునిఁ గాంచుటచే సముద్ర ముల్లాసమును బొందునట్లు, సుఖమునుగాని, దుఃఖమునుగాని కాంచుటచే ఇంద్రియాతీతమగు స్వప్రకాశమైన జీవాత్మ చంచలశరీరము కలదై యాభ్యంతరమైన యుల్లాసమును బొందుచున్నది.

జీవః క్షుభ్యతి దృష్టేన సంవిదాఙ్గ సుఖాదినా. 132
ఆమిషేణైవ మార్జారో మౌర్ఖ్యమేవాత్ర కారణమ్

సుఖముయొక్కయు, తత్సాధనభూతమగు ధనాదులయొక్కయు రాగముచే, మాంసమును గూర్చిన రాగముచే బిల్లివలె, జీవుఁడు క్షోభ నొందుచున్నాడు. ఇందులకుఁ గారణము కేవలము మూర్ఖత్వమే.

శుద్ధేన బోధ్యబోధేన స్వాత్మజ్ఞానమయాత్మనా. 133
సుఖదుఃఖాది నాస్తీతి తేనాసౌ యాతి సౌమ్యతామ్

స్వాత్మజ్ఞానమయమగు శుద్ధ బోధచే, 'సుఖదుఃఖాదులులేవ'ను భావనకలిగ, అద్దానిచే జీవుఁడు విశ్రాంతి నొందుచున్నాడు.

న తత్సుఖాది నో తస్మే ముధా చాయమహాం స్థితః. 134
ఇతి జీవః ప్రబుద్ధో హి నిర్వాణం యాతి శామ్యతి

మఱియు, 'సాంసారిక సుఖాదులు శుద్ధరూపుఁడనగు నాయందులేవు, ఈ విషయ సుఖాదులను వ్యర్థముగ నాయందు కల్పించుకొంటిని' అనునీప్రకారముగ ప్రబుద్ధుఁడగు జీవుఁడు పరమ శాంతిని, నిర్వాణము (మోక్షము)ను బొందును.

సుఖాద్యేవ స్వతద్రూప మిత్యేన స్త్రో బోధసంవిదా. 135
న తదున్ముఖతాం యాతి జీవః శామ్యతి కేవలమ్

విషయజనిత సుఖాదులు ఆవస్తువులను నాభ్యంతరజ్ఞానముచే జీవుఁడిక వానివైపునకు మఱలక కేవలము శాంతుఁడై యొప్పును.

సర్వమేవ చిదాకాశం బ్రహ్మేతి ఘననిశ్చయే. 136
స్థితిం యాతే శమం యాతి జీవో నిఃస్నేహ దీపవత్
దీపవచ్ఛమమాయాతి సుఖాదిస్నేహసంక్షయే. 137

అంతియు చిదాకాశమగు బ్రహ్మమను దృఢనిశ్చయము తనయందు నెలకొనగా, జీవుఁడు రాగరహితుఁడై, తైలరహితదీపమువలె శమత్వమొందును. అట్లే సుఖాదులఁ గూర్చిన రాగాదులు నశించునపుడును, తైలము క్షయించిన దీపమువలె, శాంతినొందును.

సర్వమేవమితి జ్ఞానాజ్జీవోఽద్విత్వవిభావనాత్
సర్వమాకాశమేవేతి బుద్ధ్వా క్షోభం న గచ్ఛతి. 138

అంతియు చిదాకాశమగు బ్రహ్మమేయను జ్ఞానముచేతను, జీవబ్రహ్మైక్యభావనచేతను, జగత్తంతయు శూన్యమాత్రమను బోధచేతను జీవుఁడు క్షోభ నొందకుండును.

జీవస్యానేన శూన్యస్య కః కిల క్షోభవిభ్రమః
జీవేనదృగ్విధేనైవ యథా ప్రథమసర్గతః. 139
స్వయం సంవిదితో మార్గస్తేనై వాద్యాపి గచ్ఛతి

ఇట్లు, బ్రహ్మముతోటి ఐక్యముచే జీవునకిఁక క్షోభయు, విభ్రమము నెచటి? ప్రథమ సృష్టియందు కల్పితుఁడగు హిరణ్యగర్భుఁడనై, సర్వజీవాత్మల రూపమున ఈ సంసారమునఁ దిరుగాడుదును. మఱియు తత్త్వబోధచే ముక్తుఁడనగుదునను నీ స్వకల్పనచేతనే జీవుఁడు స్వయముగ బంధమోక్ష మార్గములఁ గల్పించుకొని, తానే వానిననుసరించుచున్నాఁడు.

శిఖిధ్వజ ఉవాచః —

సుఖసంచారయోగ్యాసు జీవే సరతి నాడిషు. 140
దేవపుత్ర భవత్యేవ తద్వీర్యచ్యవనం కథమ్

శిఖిధ్వజుఁడు:— ఓ దేవపుత్రా! సుఖసంచారమునకు యోగ్యములైన నాడులందు జీవుఁడెపుడు వెడలునో, అపుడు వానియొక్క వీర్యపతన మెట్లగును.

చూడాలోవాచ: —

జీవః క్షోభయతి క్షుబ్ధః ప్రాణాదిపవనావలిమ్. 141
సంవిదా జ్ఞాంశమాత్రేణ సేనామివ మహీపతిః
వాతస్పన్దేన మేదోఽన్తర్మజ్జాసారశ్చ సంస్థితః. 142
త్యజత్యాశు ప్రసౌగన్ధ్యం రజః పత్రఫలాదికం
చలితం తత్త్వధో యాతి గర్జాదివ ఘనాది ఖే. 143
దేహనాడీప్రణాలేన యాతి శుక్రం బహిః స్వతః

స్త్రీస్వరూపమును జీవుఁడెప్పుడు కాంచునో, అపుడు రాగవాసనోద్భోధముచే నాతఁడు స్వయముగ క్షుబ్ధుఁడై, – రాజు తనయాజ్ఞచే సేననువలె – ప్రాణాదివాయువులను క్షోభితములుగ నొనర్చుచున్నాడు. అత్తటి ప్రాణాపాయువుయొక్క చేష్టచే మేదస్సునందలి, మఱియు, మజ్జయందలి సారము – తొడిమనుండి వేఱుచేయఁబడిన పత్రఫలాదులు తమయందలి జలాంశమును త్యజించునట్లు తన సుగంధయుక్తమగు రజమును (సారాంశమును) త్యజించుచున్నది. అట్లు బయలుదేఱిన యా రజము, వాయుప్రేరణచే నాకాశమందలి జలము పృథివ్యాద్యధోభాగములకుఁ జనునట్లు, శుక్రరూపమున నాడిద్వారాయధోభాగమున స్వభావముగనే బయటకుఁ బోవుచున్నది.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ: —

దేవపుత్ర మహాజ్ఞోఽసి వేత్సి పూర్వాం చ తత్స్థితిమ్. 144
జ్ఞాయసే వచనాదేవ స్వభావో హి కిముచ్యతే

శిఖిధ్వజుఁడు: — ఓ దేవపుత్రా! తా మాత్మజ్ఞానులు. కాన పూర్వకాల జగస్థితిని నెఱింగి యున్నారు. తాము తమవచనములచేతనే నాకు జ్ఞానిగఁ దోచుచున్నారు. కాన దయచేసి 'స్వభావ' శబ్దమున కర్థమేమియో వచింపవేఁడెద.

చూడాలోవాచ; —

ఆద్యసర్గే యథా సద్యః స్ఫురితం బ్రహ్మ బ్రహ్మణి. 145
ఘటావటపటాద్యాత్మ తథైవాద్యవ్యవస్థితం
కాకతాలీయవద్వారి బుద్బుదోత్పత్తినాశవత్
ఘుణాక్షరవదుచ్ఛానం తం స్వభావం విదుర్బుధాః. 146

చూడాల: — ఓ రాజర్షీ! సృష్ట్యాదియందు ప్రాణుల కర్మ ననుసరించి బ్రహ్మదేవుడే యే ప్రకారమగు ధర్మముచేతను, ఏ యే పదార్థరూపముచేతను తనయందు స్ఫురించియుండెనో, ఇప్పుడును ఆ ఘటపటవృక్షాది పదార్థరూపముచేతనే స్ఫురించుచున్నాఁడు. దీనిపేరే స్వభావము. అథవా, కాకతాళీయన్యాయమువలెఁ గాక, లేక, జలబుద్బుదముయొక్క యుత్పత్తినాశములవలెను, లేక, ఘుణాక్షరన్యాయమువలెను మాయామాత్రమగుటచే, ఆకస్మికముగనే యేపదార్థ మేయేధర్మముతో (అగ్ని యుష్ణముగను, జలము శీతలముగ నున్నట్లు) కూడియున్నదో, దానినే పండితులు స్వభావమని చెప్పుదురు.

అస్మిన్స్వభావవశతో జగతి ప్రరూఢే
దేహా భ్రమన్తి పరితో వివిధా వికారా.
ప్రక్షీణవాసనతయా న భవన్తి కేచి
ద్భూయో భవన్తి చ పున స్త్వితరే ఘనాస్థాః. 147

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే సుఖవిచారయోగోపదేశోనామ
పఞ్చాశీతితమః సర్గః ॥ 85 ॥

ఓ రాజా! స్వభావకారణమువనసే, ఈ మహావృద్ధినొందిన జగత్తునందు పలువిధవికారయుక్తములగు దేహములు పరిభ్రమించుచున్నవి. అందు, కొన్ని వాసనాక్షయముచే జ్ఞానయుక్తములై మఱల నీప్రపంచమునకుఁ దిరిగి వచ్చుటలేదు. అజ్ఞానుల దేహములైననో, విషయభోగములందు దృఢభావము గల్గియుండుటచే మఱల మఱల యీ ప్రపంచమునకు వచ్చుచు, పోవుచున్నవి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
చూడాలోపాఖ్యానమున సుఖవిచారయోగోపదేశమను
యెనుబదియైదవ సర్గము ॥ 85 ॥

షడశీతితమః సర్గః

[కుమ్భ కుమ్భస్య జన్మాత్ర వృద్ధిర్బ్రహ్మసమాగమః
తదా శిష్యస్య సార్వజ్ఞ్యమిత్యాదిరిహ వర్ణ్యతే.

ఘటమున కుంభఋషియొక్క జన్మము, బ్రహ్మదేవుని సమాగమముచే నాతని యభివృద్ధి, అప్పుడు శిష్యునియొక్క సర్వజ్ఞత్వము, మొదలగు విషయములిట వర్ణింపఁబడుచున్నవి.]

చూడాలోవాచ:—

ఆత్మస్వభావవశతో జాతం జగదిదం మహత్
స్థితిం వాసనయాభ్యేత్య ధర్మాధర్మవశే స్థితమ్. 1

చూడాల:—ఓ రాజా! ఈ జగత్తు ఆత్మస్వభావవశమున నుత్పన్నమై, వాసనలచే స్థితిం బొంది, ధర్మాధర్మవశమున వెలయుచున్నది.

వాసనాత్రాసమానీయ ధర్మాధర్మౌ న గృహ్యతే
తతో న జాయతే జన్తురితి నో దర్శనం మునే. 2

ఓ మునీ! వాసనాక్షయముచే జీవుఁడిక ధర్మాధర్మములఁగూర్చిన బంధనమునందు తగుల్కొనఁడు. కాన మఱల యీ సంసారమున జన్మింపనేరఁడు. ఇది మాయనుభవమైయున్నది.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

అత్యుదారం మహార్థం చ వక్షి త్వం వదతాం వర
అనుభూతిముపారూఢం గూఢం చ పరమార్థవత్. 3
త్వద్వాక్య విభవేనాద్య శ్రుతేనానేన సున్దర
పీతేనేవామృతే నాహమ న్తర్యాతోఽస్మి శీతతామ్. 4
తత్సమాసేన తాం తావదాత్మోత్పత్తిం వదాశు మే
తతః శ్రోష్యామి యత్నేన జ్ఞానగర్భాం గిరం తవ. 5
తేన పద్మజపుత్రేణ మునినా నారదేన తత్
క్వ కృతం వీర్యమాక్ష్యేణ కథయాద్య యథాస్థితమ్. 6

శిఖిధ్వజుఁడు.—వక్తలలో శ్రేష్ఠుఁడవగు నో దేవపుత్రా! అత్యుదారములును, మహార్థయుక్తములును, అనుభవయోగ్యములును, నిగూఢములును, పరమార్థసాధకములు నగు వచనముల దాము పల్కుచున్నారు. ఓ సుందరా! నేఁడు తమ యీ వాక్యముల వైభవమును వినుటచే నమృతపానము చేసినటె లోన మిగుల తృప్తుఁడను, శాంతుఁడను నైతి. కాన, సంక్షేపము గాఁదమ యుత్పత్తిని నాకుఁ దెలియఁజేయుఁడు. అటుపిదప ఆత్మజ్ఞాన పూరితమగు తమవాక్కును సావధానముగ విందును ఆ బ్రహ్మదేవుని పుత్రుఁడగు నారదుఁడు తన వీర్యము నెచట నేవిధయున స్థాపన మొనర్చెను?

చూడాలోవాచ:—

తతో నిబధ్నతా తేన మనోమత్తమతఙ్గజమ్
వివేకవిపులాలానే శుద్ధయా ధీవరత్రయా. 7

చూడాల:—ఓ రాజర్షీ! ఆయప్సరసలను జూచిన తదుపరి నారదముని తనమనస్సను మదపుటేనుఁగును, వివేకమను గొప్ప కట్టుకంబమున, బుద్ధియను చర్మరజ్జువుచేఁ గట్టివైచెను.

తద్వీర్యం కల్పకాలాగ్ని గలితేన్దుద్రవోపమం
రసానాం పారదాదీనాం దివ్యానామనురఞ్జనమ్. 8
మునినా పార్శ్వగే కుమ్భే స్ఫాటికే విలసద్రుచౌ
అద్భుతే విద్రుతాకారం చన్ద్రే చన్ద్ర ఇవార్పితమ్. 9

ప్రళయకాలపు అగ్ని, ప్రవీభూతచంద్రులవలె నున్నదియు, పాదరసము మున్నగు దివ్యరసములఁ బోలినదియు నగు తన యా వీర్యము నపుడు నారదముని, సమీపముననున్నట్టి, స్ఫటికమణి రచితమై, శోభాయమానమై, అద్భుతమైనట్టి యొక ఘటమున, చంద్రుని చంద్రునియందు స్థాపించునట్లు, స్థాపనము గావించెను.

తత్రస్థైలే బృహత్కాన్తే స్థూలః పార్శ్వేషు చాభితః
గమ్భీరకుక్షి సుదృఢశ్శోభపలావాననక్షమః. 10
సంకల్పితేన క్షీరేణ స కుమ్భస్తేన పూరితః
అమృతాపూరభిన్నేన విధినేవామృతార్ణవః. 11

మహత్తరమై, రమణీయమైనట్టి యా మేరుపర్వతమున, నలువైపుల విశాలమైనదియు, గంభీరమైన యుదరము కలదియు, రాతిచేతనుగూడ పగులగొట్టఁబడజాలనంత సుదృఢమైయున్నదియు నగు ఆ ఘటమును స్వసంకల్పముచే రచితమగు అమృతప్రవాహముచే బ్రహ్మదేవుఁడు సముద్రమును నింపునట్లు, స్వసంకల్పరచితమగు క్షీరముచే నపుడా నారదమహర్షి పూరించెను.

తత్ర మాసాద్గతో వృద్ధిం మునిమన్త్రాహుతిక్రమః
అమృతాబ్ధౌ శుభో గర్భ ఇన్దోరిన్దురివానుజః. 12

ఆ క్షీరమున నమ్మునీశ్వరుఁడు కావించిన అగ్నికార్యాహుతులక్రమముచే నొకమాసములో ఆ వీర్యము, అమృతసాగరమున సుందరమైన చంద్రుని ప్రతిబింబమువలె, వృద్ధినొందెను.

ఇన్దుం మాస ఇవాపూర్ణం కాలేన సుషువే ఘటః
గర్భం కమలపత్రాక్షం ప్రసూనమివ మాధవః. 13

కాలక్రమమున ఆ ఘటము, మాసము అపూర్ణచంద్రుని నుత్పన్నమొనర్చునట్లును, విష్ణుభగవానుఁడు కమలము నుద్భవింపఁజేయునట్లును, కమలములవంటి నేత్రములుగల బాలకునిఁగనెను.

పరిపూర్ణసమస్తాఙ్గః కుమ్భాద్గర్భో వినిర్యయౌ
ఇన్దుః సూక్ష్మాదివామ్భోధే రపరః క్షయవర్జితః. 14

ఘటపరిమితమగు క్షీరసముద్రమునుండి నాశరహితమగు నపరచంద్రునివలె, అపుడాఘటము నుండి పరిపూర్ణములగు సమస్తావయవములతో పూర్ణగర్భము బయలుపడెను.

దినైః కతిపయైరేవ వృద్ధిమభ్యాజగామ సః
అప్రమేయాఙ్గసౌన్దర్యః శుక్లపక్షే శశీ యథా. 15

అపారసౌందర్యయుక్తుఁడగు ఆ బాలకుఁడు, శుక్లపక్షమునఁ జంద్రునివలె, కొలదిదినములలోనే వృద్ధినొందెను.

సర్వసంస్కారసంపన్నే స తస్మిన్నారదో మునిః
భాణ్డాద్భాణ్డ ఇవాశేషం విద్యాధనమయోజయత్. 16

ఒక అక్షయపాత్రనుండి ధనమునుతీసి మఱియొకపాత్రలో నుంచునట్లు, జాతకర్మ, ఉపనయనాది సంస్కారయుక్తుఁడైన యా పుత్రునియందు, నారదుఁడు తన యందున్న విద్యాధనమును సమర్పించెను.

దినైః కతిపయైరేవ విజ్ఞాతాశేషవాఙ్మయమ్
చకారైనం మునివరః ప్రతిబిమ్బమివాత్మనః. 17

కొలఁది దినములలోనే, సమస్తవిద్యలను నెఱింగినట్టి యా పుత్రుని మునిశ్రేష్ఠుఁడగు నారదుఁడు తన ప్రతిబింబమువలె, గావించెను.

తేనాథాజత పుత్రేణ మునినా మునినాయకః
రత్నాదా ప్రతిబిమ్బేన సంధ్యోదిత ఇవోడురాట్. 18

ఆముని రూపశోభకునిచే మునినాయకుడగు నారదుఁడు సంధ్యాకాలమున స్ఫటికపర్వతముపై నుదయించిన పూర్ణచంద్రునివలె విరాజిల్లెను.

అథైనం పుత్రమాదాయ బ్రహ్మలోకం స నారదః
జగామాథ స్వపితరం బ్రహ్మాణం చాభ్యవాదయత్. 19

అటుపిమ్మట ఆ పుత్రుని నారదుఁడు తన తండ్రియగు బ్రహ్మదేవుని యొద్దకుఁ గొనిపోయి, యాతనితో, బ్రసంగించెను.

కృతాభివన్దనం బ్రహ్మా పౌత్రమాదాయ తం తదా
అభివాదితవేదాదిం స్వయమఙ్కే న్యవేశయత్. 20

అత్తఱి ప్రణామ మాచరించినట్టియు, వేదాది సర్వవిద్యలందును నభిముఖముగఁ బరీక్షింపఁబడినట్టియు, ఆ పౌత్రుని బ్రహ్మదేవుఁడు తన యొడియందుఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొనెను.

అథాశీర్వాదమాత్రేణ సర్వజ్ఞం జ్ఞానపారగం
పౌత్రం తం కుమ్భనామానం చకార కమలోద్భవః. 21

తదుపరి యాశీర్వాదమాత్రముచేతనే బ్రహ్మదేవుఁడాతనిని సర్వవిద్యలందు, బారంగతునిగఁ జేసి సర్వజ్ఞునిగనొనర్చి, కుంభుఁడని నామకరణము గావించెను.

సాధో సోఽహమయం కుమ్భః పౌత్రోఽహం పద్మజన్మనః
పుత్రోఽహం నారదమునేః కుమ్భనామాస్మి కుమ్భజః. 22

ఓ సాధూ! అట్లు కుంభము (ఘటము)నుండి జన్మించి, బ్రహ్మదేవుని పౌత్రుఁడనై నారదముని యొక్క పుత్రుఁడనై, కుంభుఁడను పేరుచే నొప్పువాఁడు నేనే.

నివసామ్యబ్జజపురే పిత్రా సహ యథాసుఖం
చత్వారః సుహృదో వేదా మమ లీలావిలాసినః. 23

బ్రహ్మదేవునిచే విరచితమగు పురమున నేను నా జనకునితో, గూడ సుఖముగ నివసించుచున్నాను. మఱియు నాల్గువేదములున్ను నాయొక్క క్రీడావిలాసులగు మిత్రులై యున్నారు.

మాతృష్వసా మే గాయత్రీ మమ మాతా సరస్వతీ
బ్రహ్మలోకే మమ గృహం పౌత్ర స్తత్రాస్మి సుస్థితః. 24

నా పినతల్లి గాయత్రి. తల్లి సరస్వతి. బ్రహ్మలోకము నా గృహము. బ్రహ్మదేవుఁడు నా పితామహుఁడు, ఇట్లు నేనచట సుఖముగ వసించుచున్నాను. [సాక్షాత్తుగ, తల్లి లేనందుచే, తండ్రి యొక్క తల్లి, పినతల్లులే, తనయొక్క తల్లి పినతల్లులను ఆశయముచే నిట్లు చెప్పెను]

యథా కామమశేషేణ జగన్తి విహరామ్యహం
లీలయా పరిపూర్ణత్వాన్న తు కార్యేణ కేనచిత్. 25

లీలచే, బరిపూర్ణుఁడ నగుటచే నే నేకార్యముయొక్క నిమిత్తము లేకయే, బ్రహ్మాండము లందంతట స్వేచ్ఛాపూర్వకముగ లెస్సగ విహరించుచున్నాను.

ధరాం పతతి మే పాదా పతత్రో న మహీతలే
రజః స్పృశన్తి నాఙ్గాని గ్లానిం నాయాతి మే వపుః. 26

నేనెపుడు భూమిపై, బోదలంతునో, అపుడు నా యవయవములు భూమినిఁ దాకవు. పృథివియొక్క రేణువు లెవ్వియు నాయంగములఁ స్పృశింపవు. మఱియు నా శరీరమెపుడును గ్లాని బొందదు.

అద్యాకాశపథా గచ్ఛన్దృష్టవాం స్త్వామహం పురః
ఇహ తేనాగతోఽస్మ్యఙ్గ సర్వం కథితవానితి. 27

ఇపుడాకాశమార్గమునఁ బోవుచు, సమ్ముఖమున నిన్ను గాంచి యిచటికే తెంచితిని. ఇట్లు నా వృత్తాంతమంతయు నీకు దెలియఁజేసితిని.

ఏషోఽహమిత్యఖిలమేవ యథానుభూతం
తే వర్ణితం నను మయా వనవాసతజ్జ్ఞ
సన్తో హి సంకథనమార్యజనోత్తమేషు
నిర్మాన్త్యలం సుభగ సంవ్యవహారదక్షాః. 28

వనవాసగుణములను' తత్ఫలములను చిత్తశుద్ధిని నెఱింగిన యో రాజర్షీ! ఇట్లు,నా జన్మాదులఁ గూర్చిన వృత్తాంతమును యథారీతి మీకు వర్ణించి చెప్పితిని. ఏలయనిన, ఉత్తములైనవారు ప్రశ్నింప, ప్రశ్నోత్తర సంవ్యవహార దక్షులగు మహాత్ములు, నిపుణత్వముతో, బత్యుత్తర మొసంగుటకుఁ దత్పరులై యుందురు.

శ్రీ వాల్మీకిరువాచ:—

ఇత్యుక్తవత్యథ మునౌ దివసో జగామ
సాయంతనాయ విధయేఽస్తమినో జగామ
స్నాతుం సభా కృతనమస్కరణా జగామ
శ్యామాక్షయే రవికరైశ్చ సహాజగామ. 29

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షో
పాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే కుమ్భజననకథనం నామ
షడశీతితమః సర్గః॥ 86॥

(అష్టాదశో దివసః)

శ్రీ వాల్మీకి.— ఓ అరిష్టనేమిరాజా! వసిష్ఠమునీంద్రుఁడిట్లు పల్కు, అపుడు సాయం సమయమయ్యెను. సూర్యభగవానుఁడున్ను సాయంకాలవిధి నెరవేర్చుటకై యస్తమించెను. అత్తఱి సభాసదులందఱు నొకరికొకరు నమస్కరించుకొని, స్నాన. సంధ్యాది కృత్యముల నొనర్చుటకై వెడలిరి. ఆ రాత్రి గడచినపిమ్మట, సూర్యోదయము కాఁగానే మరల వారందఱును సభాస్థలమునకు విచ్చేసిరి.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చూడాలో
పాఖ్యానమున కుంభజననకథనమను నెనుబది యాఱవ సర్గము ॥86॥
(పదునెనిమిదవ రోజు)

సప్తాశీతితమః సర్గః

[కుమ్భప్రశంసా రాజ్ఞోఽత్ర నిజదుఃఖనివేదనమ్
శిష్యత్వముపదేశార్థం విశ్వాసశ్చోపవర్ణ్యతే.

కుంభఋషియొక్క ప్రశంస, రాజు తన దుఃఖమును తెలుపుకొనుట, ఉపదేశముకొఱకై శిష్యత్వము నంగీకరించుట. విశ్వాసమును బ్రకటించుట మున్నగు విషయములిట వర్ణింపఁబడుచున్నవి.]

శిఖిధ్వజ ఉవాచః—

సర్గే స్ఫురద్భిర్యత్నైర్ర్యైర్మమ సంప్రేషితో భవాన్
అలక్ష్యైః సంభృతైరద్రౌ బృహద్వాతైరివామ్బుదః. 1

శిఖిధ్వజుఁడు— ఓ దేవపుత్రా! జన్మపరంపరారూపమగు ఈసంసారమున నాచే గావింపఁబడిన యదృశ్యములై, దేదీప్యమానములైనట్టి పుణ్యములచేతనే, గొప్పవాయువుచే మేఘమువలె, తామీ పర్వతముపైకి, బంపఁబడినారు.

అద్య తిష్ఠామ్యహం సాధో ధన్యానాం ధురి ధర్మతః
అమృతస్యన్దివచసా యత్త్వయాస్మి సమాగతః. 2

మహాత్మా! నేనిపుడు భాగ్యవంతులలో శ్రేష్ఠుఁడనై యొప్పుచున్నాను. ఏలయనిన, అమృతప్రవాహమువంటి వాక్యముల వచించు తమతోటి నాకు సాంగత్య మబ్బెను.

న కేచన తథా భావాశ్చేతః శీతలయన్తి మే
రాజ్యలాభాదయోఽప్యేతే యథా సాధుసమాగమః. 3

దేవా! తమవంటి మహాత్ములతోటి సమాగమము చిత్తమును శీతలమొనర్చు విధమున, రాజ్యలాభాది మఱియే యితర పదార్థమున్ను శీతలమొనర్పఁజాలదు.

నిరర్గలరసో యత్ర సామాన్యేన విజృమ్భతే
ముక్తరాగాదిమననం తత్కల్పనసుఖావహమ్. 4

ఏలయనిన, సాధుసమాగమమున రాగద్వేషాదిరాహిత్య పూర్వకమగు అవిచ్ఛిన్న బ్రహ్మానందము దరిద్రులు మొదలగు సర్వజనసామాన్యమునకుఁగూడ ప్రకాశితమగుచున్నది. రాజ్యాదిలాభమైననో, కల్పనామాత్రముచే తుచ్ఛసుఖమును గలుగఁజేయునదై, సర్వసామాన్యము కానిదై యున్నది.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచః —

ఏవంవాదిని సైవాస్య వాక్యమాక్షిప్య భూపతేః

భూయః ప్రోవాచ చూడాలా మునిదారకరూపిణీ. 5

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:—ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు చెప్పుచున్న శిఖిధ్వజుని వాక్యముల నిరోధించి మునిబాలకరూపమును ధరించిన చూడాల యాతనితో నిట్లనియె.

చూడాలోవాచ:—

ఆస్తామేషా కథా తావత్సర్వం తే వర్ణితం మయా
త్వం మే కథయ హే సాధో కస్త్వముద్రా కరోషి కిమ్. 6
కియత్పర్యవసానేయం భవతో వనవాసితా
సత్యం కార్యం చ నో సత్యం వక్తుం జానన్తి తాపసాః 7

చూడాల:—ఓ రాజర్షీ! ఇదంతయు నట్లుండనిమ్ము. నేను నా జన్మాది వృత్తాంతమంతయు నీకుఁ దెలియఁజేసితిని. ఇఁక నీపన్వలముపై మీరేమి చేయుచున్నారో, ఎంతకాలము వఱకు నీ వనవాసము చేయుదురో, ఇట్టి వనవాసముచే నే కార్యమును మీరు సాధించఁదలంచితిరో, అదంతయు సత్యముగా వచింపుఁడు. తాపసులు సత్యమే పలుకుదురు కాని, అసత్యము పలుకరు.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

దేవపుత్రోఽసి జానాసి సర్వమేవ యథాస్థితం
లోకవృత్తాన్తతజ్జ్ఞోఽసి కిమన్యత్కథయామ్యహమ్. 8

శిఖిధ్వజుఁడు:—ఓ దేవపుత్రా! తాము లోకవృత్తాంతమంతయు నున్నదియున్నట్లు సమగ్రముగ నెఱింగినవారు. కావుననిఁక నేనేమి చెప్పుదును?

సంసారభయభీతత్వాన్నివసామి వనాన్తరే
జానతోఽపి హి మామార్య కథయామ్యేవ తే మనాక్. 9

(జననమరణరూప) సంసారభయముచే భీతిల్లి నేనీ వనవాసము చేయుచున్నాను. ఆర్యా! నా విషయమై తామంతయు నెఱింగియున్నారు. అయినను దమయాజ్ఞచే నొకింత చెప్పుచున్నాను.

శిఖిధ్వజోఽహం భూపాలస్త్యక్త్వా రాజ్యమిహాస్థితః
భృశం భీతోఽస్మి తత్త్వజ్ఞ సంసృతౌ జన్మతః పునః. 10

ఆత్మజ్ఞా! నేను శిఖిధ్వజుఁడను పేరుగల రాజును. ఈ సంసారమున మఱలమఱల గలుగునట్టి జననమరణములచే నేను మిగుల భయభీతుఁడనై, రాజ్యమును త్యజించి తపముచేయుచుంటిని.

సుఖం పునః పునర్దుఃఖం పునర్మరణజన్మనీ
భవతస్తేన తప్యేఽహం తత్త్వజ్ఞ వనవీథిషు. 11

తత్త్వజ్ఞా! ఈ సంసారమున సుఖదుఃఖములు, జననమరణములు మఱలమఱల గలుగుచున్నవి. కాననే వనమార్గములందు నేను దపమొనరించుచున్నాను.

భ్రమన్నపి దిగన్తేషు చరన్నపి పరంతపః
నాసాదయామి విశ్రాన్తిమేకాం నిధిమివాధనః. 12

మహాత్మా ! దిగంతములందు సంచరించుచున్నను, ఉగ్రతపమొనరించుచున్ననుగూడ, దరిద్రుఁడు నిధిని పొందనట్లు, నేనొకింత విశ్రాంతినైనను బొందజాలకున్నాను.

అయతోఽన్నే ఽప్యఫలోఽప్యేకో వ్యాప్తూర్ణోఽప్య స్తసంగతిః
శుష్యామ్యత వనే సాధో ఘుణక్షుణ్ణ ఇవద్రుమః. 13

ఓ సాధూ ! అంటితయత్నుఁడనై, ఫల, సహాయతారహితుఁడనై . కీటములచే భక్షింపఁబడిన వృక్షమువలె నేనీ వనమున శుష్కించుచున్నాను.

ఇమామఖణ్డితాం సమ్యక్ క్రియాం సంపాదయన్నపి
దుఃఖాన్గచ్ఛామి దుఃఖౌఘమమృతం మే విషం స్థితమ్. 14

(ఉపవాస, దేవాతిథిపూజాది రూపమగు ఈ) అఖండ తపఃక్రియను లెస్సగ నాచరించుచున్నను, ఒక దుఃఖమునుండి మఱియొకదుఃఖసముద్రములోనికిఁ బోవుచున్నాను. అమృతతుల్యమగు వేదోక్తకర్మసముచితమైన యుపాసన, నాకు విశ్రాంతి కలుగఁజేయమి, విషమువలె నున్నది.

చూడాలోవాచ:—

పితామహామహాం పూర్వం కదాచిత్పృష్టవానిదం
యత్క్రియాజ్ఞానయోరేకం శ్రేయస్తద్బ్రూహి మే ప్రభో. 15

చూడాల:—ఓ రాజర్షీ! పూర్వమొకపుడు బ్రహ్మదేవునిఁ గూర్చి నేనిట్లుడిగితిని. ప్రభూ! జ్ఞాన, క్రియల రెంటిలో నేది శ్రేయోదాయకమైనది ?

బ్రహ్మోవాచ:—

జ్ఞానం హి పరమం శ్రేయః కైవల్యం తేన వేత్త్యలమ్
కాలాతివాహనాయైవ వినోదాయోదితా క్రియా. 16

బ్రహ్మదేవుఁడిట్లనియె:—వత్సా! జ్ఞానమే పరమశ్రేయమైయున్నది. అద్దానిచేతనే జీవుఁడు పూర్ణరీతి మోక్షభాగి యగుచున్నాఁడు. క్రియ కేవలము స్వర్గాది భోగముల వినోదము కొఱకును, కాలయాపనకొఱకును చెప్పఁబడినది.

అలబ్ధజ్ఞానదృష్టీనాం క్రియా పుత్ర పరాయణమ్
యస్య నాస్త్యమ్బరం పట్టం కమ్బలం కిం త్యజత్యసౌ. 17

ఎవరికి జ్ఞానము సంప్రాప్తింపలేదో, అట్టివారికి క్రియయే యాశ్రయమై యున్నది. ఏలయనిన, పీతాంబరము లభింపనివాఁడు కంబళిని త్యజించునా ?

వాసనామాత్రసారత్వాదజ్ఞస్య సఫలాః క్రియాః
సర్వా ఏవాఫలా జ్ఞస్య వాసనామాత్ర సంక్షయాత్. 18

వాసనాయుక్తుఁడగుటచే, అజ్ఞానియొక్క సమస్తక్రియలు ఫలయుక్తము లగుచున్నవి. వాసనలు క్షయించుటచే జ్ఞానియొక్క సమస్తక్రియలు ఫలరహితములగుచున్నవి.

సర్వా హి వాసనాభావే ప్రయాన్త్యఫలతాం క్రియాః
అశుభాః ఫలవన్త్యోఽపి సేకాభావే లతా ఇవ. 19

జలసేచనము లేనిచో, ఫలసహితమైన లతయైనను నిష్ఫలత్వమును బొందునట్లు ఫలమొసంగుటకుఁ బ్రారంభించిన క్రియలైనను అన్నియు వాసనల అభావముచే నిష్ఫలత్వము నొందుచున్నవి.

ఋత్వన్తరే యథా యాతి విలయం పూర్వమార్తవమ్.
తథైవ వాసనానాశే నాశమేతి క్రియాఫలమ్. 20

శరదృతువునందు వర్షర్తువుయొక్క మేఘాదులు నాశమొందునట్లు, వాసనానాశముచే క్రియలయొక్క ఫలమున్ను నశించుచున్నది.

న స్వభావేన ఫలతి యథా శరలతా ఫలమ్
క్రియా నిర్వాసనా పుత్ర ఫలం ఫలతి నో తథా. 21

స్వభావముగనే జెల్లు తీగెకు ఫలములేనట్లు, వాసనారహితమగు క్రియ ఫలమొసంగజాలదు.

సయతువాసనో బాలో యతుం పశ్యతి నాన్యథా
సదుఃఖవాసనో మూఢో దుఃఖం పశ్యతి నాన్యథా. 22

భూతప్రేతాదులఁ గూర్చిన వాసనలు గల్గియున్న నే బాలుఁడట్టి భూతప్రేతాదులఁ గాంచునుగాని, లేనిచో గాంచనట్లు, సుఖదుఃఖములఁ గూర్చిన వాసనలతోఁగూడియున్న మూఢుడే యట్టి సుఖదుఃఖములఁ గాంచునుగాని యన్యుఁడుకాఁడు.

ఆకారభాసురాప్యుచ్చైర్న దదాతి ఫలం క్రియా
శుభాశుభా వా తజ్జ్ఞస్య ఫుల్లా శరలతా యథా. 23

వికసించినదైనను, జెల్లుతీగె, ఫలమును గల్గఁజేయనట్లు, గొప్ప యాకారములతోఁ గూడి ప్రకాశించుచున్న మహత్తరమైన శుభక్రియగాని, అశుభక్రియగాని యైనను, జ్ఞానికి ఫలమును గలుగఁజేయఁజాలదు.

వాసనా చేహ నాస్త్యేవ నాహంకారాదిరూపిణీ
అసత్యైవోదితా మూర్ఖ్యాన్మరుభూమావివామ్బుధిః. 24

వాస్తవముగ, అహంకారాది రూపమగు వాసన యేయొకవస్తువున్నుగాదు. అయ్యది మిథ్యగనే, మరుభూమియందు సముద్రమువలె అజ్ఞానముచే నట్టుద్భవించినదగును.

యస్య మూర్ఖ్యం క్షయం యాతం సర్వం బ్రహ్మేతి భావనాత్
నోదేతి వాసనా తస్య ప్రాజ్ఞస్యేవామ్బుధిర్మరౌ. 25

ప్రాజ్ఞునకు మరుభూమియందు సముద్ర ముదయించునట్లు 'అంతయు బ్రహ్మమే' అను నీ భావనచే నెవని అజ్ఞానము నశించినదో, అట్టి జ్ఞానికిఁక వాసన యుదయించదు.

వాసనామాత్ర సంత్యాగాజ్జరామరణ వర్జితమ్.
పదం భవతి జీవోఽన్తర్యాభయో జన్మవివర్జితమ్. 26

వాసనామాత్రమును లెస్సగఁ బరిత్యజించుటచే, జరామరణవర్జితమై, పునర్జన్మరహితమైనట్టి పరమపదము (పరమపురుషార్థవస్తువు) జీవునకుఁ బ్రాప్తించును.

సవాసనం మనో జ్ఞేయం జ్ఞానం నిర్వాసనం మనః
జ్ఞానేన జ్ఞేయమభ్యేత్య పునర్జీవో న జాయతే. 27

వాసనా సహితమైన మనస్సే మనస్సుయొక్క స్వరూపమగును. వాసనారహితమైన మనస్సు జ్ఞానరూపమే అయియున్నది. జ్ఞానముచే జ్ఞేయవస్తువు సంప్రాప్తించుచున్నది. అట్టి జ్ఞేయమును బొందిన జీవుఁడిఁక మఱల జన్మను బొందనేరఁడు.

చూడాలోవాచ:-

జ్ఞానమేవ పరం శ్రేయ ఇతి బ్రహ్మాదయోఽపి తే
ప్రాహుర్మహాన్తో రాజర్షే త్వం కిమజ్ఞానవాన్స్థితః. 28

చూడాల:— ఓ రాజర్షి ! బ్రహ్మాది మహాత్ములందఱును జ్ఞానమునే పరమశ్రేయముగ వచింప, మీ రజ్ఞానివలె నేల యుండియున్నారు ?

ఇతః కమణ్డలురితో దణ్డకాష్ఠమితో బృసీ
ఇత్యనర్థవిలాసేఽస్మిన్రమసే కిం మహీపతే. 29

ఇచట దండము, ఇచట కమండలువు, ఇచట యాసనము - ఇత్యాది తపోరూపములైన యనర్థ విలాసములందు నీవేల క్రీడించుచున్నావు ?

కోఽహం కథమిదం జాతం కథం శామ్యతి చేతి భోః
రాజన్నావేక్షసే కస్మాత్కిమజ్ఞ ఇవ తిష్ఠసి. 30

ఓ రాజా ! 'నే నెవరను; ఈ ప్రపంచమెట్లుత్పన్నమైనది; ఏ ప్రకారమిది శమించును'- ఈ మున్నగు విషయముల విచారింపక, అజ్ఞానివలె నేల యున్నావు ?

కథం బన్ధః కథం మోక్ష ఇతి ప్రశ్నానుదాహరన్
పారావారవిదాం పాదాన్కస్మాద్రాజన్న సేవసే. 31

బంధమెట్లు కలుగును, మోక్షమెట్లు సంప్రాప్తించును,— మున్నగు ప్రశ్నలఁగావించుచు, శోధిత 'తత్త్వమ్' పదముయొక్క యఖండవాక్యార్థము నెఱింగిన మహాత్ముల చరణముల నేల సేవింప కుంటివి !

దుఃస్వప్నసంవిదా శైలకోటరే క్రియయానయా
జీవితం క్షపయన్కిం త్వం శిలాకీటవదాస్థితః. 32

బహిర్ముఖవృత్తిరూపమై, దుఃఖప్రదమైనట్టి యీ తపోరూపకార్యమున, శిలయందలి కీటమువలె, ఈ పర్వతగుహయందు నీ జీవితము నశింపఁజేసికొనుచు నేల యున్నావు ?

సాధూనాం సమదృష్టీనాం పరిప్రశ్నేన సేవయా
సంగమేన చ సా యుక్తిర్లభ్యతే ముచ్యతే యయా. 33

సమదృష్టి గలిగినసాధు మహాత్ములఁ బ్రశ్నించుటచేతను, వారిని సేవించుటచేతను, వారి సాంగత్యముచేతను జ్ఞానమను యుక్తి లభించుచున్నది. అద్దానిచే జీవుఁడు ముక్తుఁడగును.

సాధుసైవ సమం గ్రాసం భుఞ్జానో వనకోటరే
తిష్ఠామ్యవష్టబ్ధ శ్శ్లిష్టో ధరాపీవరకీటవత్. 34

గురుసహితోడ సమముగ భుజించుచు, క్లేశదాయకములగు బహిర్ముఖ వృత్తుల నిరోధించి, గురుసేవా పరాయణుడనై, తద్గురూపదిష్టార్థమున, పృథివీబిలమున కీటకమువలె నిశ్చలముగనుండుము.

శ్రీ వసిష్ఠ ఉవాచ:—.

కాన్తయా దేవరూపిణ్యా తయైవం ప్ర
అశ్రుపూర్ణముఖ్యో వాక్యం శిఖిధ్వజ ఉవాచ హ. 35

శ్రీవసిష్ఠుడు:—ఓ రామచంద్రా! దేవరూపధారిణియగు చూడాల తన పతికిట్లుబోధింప నంత నాతడశ్రుపూరితముఖుడై యిట్లు వచించెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

అహోను బోధితోఽస్మ్యద్య చిరాత్సురసుత త్వయా
మౌర్ఖ్యాద్దార్యసమాసఙ్గం ముక్త్వాహమవసం వనే. 36

శిఖిధ్వజుడు:—ఓ దేవపుత్రా! అహా! చిరకాలమునకు నేడు తమచే బోధితుడనైతి. నేను నా యజ్ఞానముచే మహాపురుషుల సాంగత్యమును వదలి యీ వనమున వసించుచున్నాను.

అహో ను మే క్షయం యాతం మన్యే పాపమశేషతః
యత్త్వమేవ సమాగత్య సంప్రబోధయసీహ మామ్. 37

ఆహా! నా పాపమంతయు నిప్పుడు నశించినదనియే నేను దలంచుచున్నాను. ఏలయనిన, తాము స్వయముగనే వచ్చి నాకు జ్ఞానమొసంగుచున్నారు.

గురుస్త్వం మే పితా త్వంమే మిత్రం త్వం మే వరానన
శిష్యో నమస్కరోమ్యద్య పాదౌ తవ కృపాం కురు. 38

శ్రేష్ఠముఖా! తమరే మా గురువు, తమరే మాతండ్రి; తమరే మా మిత్రులు నేను తమ శిష్యుడను. తమ పాదములకు నమస్కరించుచున్నాను. నాపై దయజూపుడు.

యదుదారతమం వేత్సి యస్మిన్ జ్ఞాతే న శోచ్యతే
భవామి నిర్వృతో యేన తద్బ్రహ్మోపదిశాశు మే. 39

ఎద్దానిని తాము సర్వమునకంటె శ్రేష్ఠమని నమ్ముచున్నారో, ఎద్దాని నెఱుంగుటచే జీవుడిక మఱల దుఃఖమును బొందడో, దేనిచే నేను సుఖస్వరూపమున విశ్రమింతునో, అట్టి బ్రహ్మము యొక్క యుపదేశమును నాకు శీఘ్రముగ గావింపుడు.

ఘటజ్ఞానాదయో జ్ఞానే విభాగాః సన్త్యనేకశః
జ్ఞానానాం పరమం జ్ఞానం కతరత్తారకం భవేత్. 40

జ్ఞానములలో ఘటపటాదిజ్ఞాన (విభాగ) ములనేకములు కలవు. కాని, వానియన్నింటిలో సర్వోత్తమమైన జ్ఞానము, అనగా, సంసారదుఃఖమును దరింపజేయునట్టి జ్ఞానమెయ్యది?

చూడాలో వాచ,—

యద్యుపాదేయవాక్యోఽహం రాజర్షే తద్వదామి తే
యథాజ్ఞానమిదం కించిన్న వక్ష్యే స్థాణుకాకవత్. 41

చూడాల. — ఓ రాజర్షీ ! నావాక్యములందు మీకు శ్రద్ధయున్నచో, మీ ప్రశ్నకను కూలమగు నుత్తరము వచించెదను. అట్లు శ్రద్ధలేనిచో, స్థాణువుయెదుట కాకిశబ్దమువలె నా వాక్యము లపుడు వ్యర్థములగును గాన, నేను జ్ఞానోపదేశము చేయను.

అనుపాదేయవాక్యస్య వక్తుః పృష్టస్య లీలయా
వ్రజన్త్యఫలతాం వాచస్తమసీవాక్షిసంవిదః. 42

వినోదమునకై ప్రశ్నించువాడును, శ్రద్ధారహితుఁడు నగువానియెడల వక్తయొక్క వాక్కు, అంధకారమున నేత్రజ్ఞానమువలె నిష్ఫలమగును.

రాజ ఉవాచ:—

యద్వక్షి తదుపాదేయం మయా విధిరివ శ్రుతేః
అవిచారితమేవాశు సత్యమేతద్వచో మమ. 43

శిఖిధ్వజుఁడు.—మహాత్మా ! తవ వచనములను వేదవిధివలె, విచారింపకనే శీఘ్రముగ నేను గైకొందును, సత్యముగ బల్కుచున్నాను.

చూడాలోవాచ:—

యథా బాలః పితుర్వాక్యం ముక్తహేతూపపాదనమ్
ఆదత్తే హి తథైవ త్వం గృహాణైతద్వచో మమ. 44

చూడాల:—ఓ రాజర్షీ ! హేతువును బ్రశ్నింపకనే బాలుఁడు తండ్రియొక్క వాక్యము నెట్లు గ్రహించునో అట్లే నీవున్ను నా వాక్యములను గ్రహింపుము.

శ్రవణానన్తరం బుద్ధ్యా శుభమిత్యేవ భావయన్
శృణు గీతమివ త్యక్త్వా హేత్వస్తిత్వం వచో మమ. 45

శ్రవణానంతరము ఇది నాకు హితకరముగనుండునని భావించుచు, హేతువును త్యజించి కర్ణానందజనకమగు గీతమునువలె ప్రీతిపూర్వకముగ నిపుడు నా వాక్యముల వినుము.

స్వచరితసదృశం తథోదయన్త్యా
శ్చిరసమయేన విబోధనం చ బుద్ధేః
భవభయసుతరం మహామతీనాం
శృణు కథయామి యథాక్రమం మనోజ్ఞమ్. 46

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే శిఖిధ్వజావబోధో నామ
సప్తాశీతితమః సర్గః 87॥

ఓ రాజర్షీ! నీ చరిత్రను బోధకమైనదియు, మందమతుల బుద్ధికిఁగూడ చిరకాలమునకు విచారణ ద్వారా బోధజనకమైనదియు, బుద్ధిమంతులను శీఘ్రముగనే సంసారభయమునుండి దాటింపఁజేయునది యునగు నుత్తమకథాక్రమమును వచింపఁబోవుచున్నాను, వినుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలోపాఖ్యానమున శిఖిధ్వజబోధమను
నెనుబదియేడవ సర్గము ॥87॥

అష్టాశీతి తమః సర్గః

[మూర్ఖశ్చిన్తామణిం ప్రాప్తముపేక్ష్య తపసా చిరాత్
కాచం కశ్చిన్మణిర్భ్రాన్త్యా జగ్రాహేతి కథోచ్యతే.

చాలకాలము తపస్సుచేసి యొకానొకఁడు చింతామణిని బొందెను. కాని మూర్ఖత్వముచే నాతఁడద్దానినిత్యజించి కాచఖండమును (గాజుముక్కను) గ్రహించెను కథ యిటుఁజెప్పఁబడుచున్నది.]

చూడాలోవాచ:—

అస్తి కశ్చిత్పుమాన్ శ్రీమాన్ స్థానం నిత్యవిరుద్ధయోః
గుణలక్ష్మ్యోరశేషేణ యథాబ్ధిర్వాడవామ్బునోః. 1

చూడాల:— ఓ రాజర్షీ! ఒకానొక ధనాఢ్యుఁడగు పురుషుఁడు, సముద్రజల బడబాగ్నులవలె నిత్యము పరస్పర విరుద్ధమైనట్టి సంపూర్ణ ఔదార్యాది గుణములయొక్కయు, లక్ష్మి (ధనము) యొక్కయు స్థానమై నెలయుచుండెను.

కలావానస్త్రకుశలో వ్యవహారవిచక్షణః
సర్వసంకల్పసీమాన్తో నతు జానాతి తత్పదమ్. 2

మఱియు నాతఁడు కళలయందు నేర్పరియు, అస్త్రవిద్యయందు నిపుణుఁడును, వ్యవహారమందు దక్షుఁడు నైయుండెను. కాని పరమాత్మపదమును నెఱుఁగనివాఁడై యుండెను.

అనన్తయత్నసంసాధ్యే స చిన్తామణిసాధనే
ప్రవృత్తో వాడవో వహ్నిరబ్ధిసంశోషణే యథా. 3

సముద్రమును శోషింపఁజేయుటయందు బడబాగ్ని ప్రవృత్తమగునట్లు, ఆతఁడనేకయత్నములచే సాధ్యమగునట్టి చింతామణిని బొందుటకై ప్రవృత్తుఁడాయెను.

తస్య యత్నేన మహతా కాలేనాధ్యవసాయినః
సిద్ధశ్చిన్తామణిః కింవా న సిద్ధ్యత్యుద్యతాత్మనామ్. 4

ప్రయత్నశీలుఁడగు నాతని మహాయత్నముచే కాలక్రమమున నాతనికి చింతామణి లభించెను. యత్నశీలుర కేపదార్థము సిద్ధింపదు?

ప్రవృత్తిముద్యమం ప్రజ్ఞాం ప్రయుక్తే చేదఖేదవాన్
అకించనోఽపి శక్తత్వం సమవాప్నోత్యవిఘ్నతః. 5

ఎవఁడు ప్రజ్ఞ నాశ్రయించి ఖేదరహితుఁడై యత్నమునఁ బ్రవృత్తుఁడగునో, అట్టివాఁడు దరిద్రుఁడైనను నిర్విఘ్నముగ సామర్థ్యమును బొందగలడు.

మణిమగ్రే స్థితప్రాయం హస్తప్రాప్యం దదర్శ సః
మేరావుదయశృఙ్గస్థో మునిరిన్దురివోదితమ్. 6

మేరుపర్వతశిఖరముపైనున్న వాఁడుదయించిన చంద్రునిఁ గాంచునట్లు. అతఁడు తన యెదుట చేతితోఁ గైకొనుటకు వీలుగా నున్నట్టి యొకమణిని గాంచెను.

బభూవ మణిరాజేన్ద్రే నతు నిశ్చయవానసౌ
రాజ్యే ప్రాగితి సంప్రాప్తే సుదీన ఇవ పామరః. 7

కాని శీఘ్రముగ సంప్రాప్తించిన రాజ్యమందలిదరిద్రునకు నిశ్చయము లేనందు నట్లు, అతని కామణియందు నిశ్చయము లేకుండెను.

ఇదం సంచిన్తయామాస మనసా స్మయశాలినా
సంప్రాప్తోపేక్షయా దీర్ఘదుఃఖసంభ్రమలిశానా. 8

అపుడాశ్చర్యముతోను, ఉపేక్షతోను మిగులదుఃఖముతోను, సంభ్రమముతోను గూడిన మనస్సుచే నాతఁడిట్లు విచారించెను —

అయం మణిర్మణిర్నాయం మణిశ్చేత్తద్భవేన్న సః
స్పృశామి న స్పృశామ్యేనం కదాచిత్స్పర్శతో వ్రజేత్. 9

ఇది యేమి? చింతామణియా, కాదా? చింతామణియైనచో నాకుఁ బ్రత్యక్షము కాకుండెడిదే. దీనిని దాకుదునా? తాకకుందునా? ఒకవేళ తాకినచో నిద్యది మాయమై పోవునేమో

నైతావతైవ కాలేన మణీన్ద్రైః కిల సిద్ధ్యతిః
యత్నేన జీవితాన్తేన సిద్ధ్యతీత్యాగమక్రమః. 10

ఇంత స్వల్పకాలముననే చింతామణి సిద్ధింపదు. ఏలయనిన, ఆజీవితము యొనర్చు మహత్తర ప్రయత్నముచేతనే అయ్యది లభించునని పెద్దలు చెప్పుదురు.

కృపణః కూణితేనాక్ష్ణా లోలాలాతలతోపమమ్
రత్నాలోకం ప్రపశ్యామి ద్విచన్ద్రిత్వమివ భ్రమాత్. 11

నేనులోభిని. అట్టి లోభత్వకారణమునను, భ్రాంతి చేతను, సంకుచితనేత్రము చేతను, చలించు యాలాత (కొఅవి) చక్రమువలె గల్పితమైనట్టి యీరత్నప్రకాశమును, భ్రమచే రెండు చంద్రులనువలె నేనిపుడు గాంచుచున్నాను.

కుత ఏతావతీ స్ఫీతా భాగ్యసంపన్మమాగతా
అద్యైనైవ యదాప్నోమి మణీన్ద్రం సర్వసిద్ధిదమ్. 12

ఇంత స్వల్పకాలముననే యిట్టి గొప్ప భాగ్యోదయము నాకెట్లైనది! అపుడే, సర్వసిద్ధిదాయకమగు మణిరాజము (చింతామణి) నాకెట్లు లభించినది?

కేచిదేవ మహాన్తస్తే మహాభాగ్యా భవన్తి హి
యేషామల్పేన కాలేన భవన్త్యభిముఖాః శ్రియః. 13
అహామల్పతపాః సాధువరాకో మానుషః కిల
సిద్ధయః కథమాయాన్తి మామభాగ్యైకభాజనమ్. 14

అల్పకాలముననే గొప్పయైశ్వర్యమును బొందునట్టి మహాభాగ్యశాలురు కొందఱుందురు, కాని నావంటి యల్పతపస్సు కలిగియుండిన అభాగ్యుఁడగు దీనుఁడైన మనుజునకు సిద్ధులెట్లు సంప్రాప్తించును?

ఏవం వికల్పసంకల్పైశ్చిరమజ్ఞః పరామృశన్
న మణిగ్రహణే యత్నమకార్షీన్మౌర్ఖ్యమోహితః 15

ఓ రాజా! ఈప్రకారముగ నాయజ్ఞాని యనేక సంకల్ప వికల్పములచే విచారించుచు, అజ్ఞానముచే మోహితుఁడై యామణిని గ్రహించుటయందుఁ బ్రయత్నము చేయకుండెను.

న యదా యేన లబ్ధవ్యం న తత్ప్రాప్నోత్యసౌ తదా
చిన్తామణిరవాప్తోఽపి దుర్ధియా హేలయోజ్ఝితః. 16

ఎప్పుడేవస్తు వెవనికి లభ్యముకాఁదగినదిగా నుండదో, అపుడాతఁడద్దానిని పొందనేరఁడు, చూడుము! ఆతఁడు చింతామణిని బొందియు, తన దుర్బుద్ధిచే దానిని నిరాదరణపూర్వకముగఁ ద్యజించివేసెను!

ఇతి తస్మిన్స్థితే యాతో మణిరుడ్డీయ సిద్ధయః
త్యజన్తి హ్యవమన్తారం శరోగుణమివోజ్ఝితః. 17

ఈప్రకారముగ నాతఁడుండ నంత ఆచింతామణి యెచటికో యెగిరిపోయెను. ఏలయనిన, ధనుస్సునుండి విడువఁబడిన బాణము, ఆధనుస్సుయొక్క త్రాడును విడిచిపోవుచందమున, అనాదరణ చేయువారినిన్ని సిద్ధులు విడిచనును.

హాత్వా ప్రాజ్ఞపదం పుంసః సంయాన్తి కిల సిద్ధయః
అగతాః సంప్రయచ్ఛన్తి సర్వం యాన్త్యసహాత్యలమ్, 18

సిద్ధులు యేతెంచినపుడు మనుజునకవి విచక్షణత్వ మొసంగును. కాని, ఎవఁడు వాని నుపేక్షించునో, ఆట్టివానియొక్క విచక్షణత్వాది గుణముల నవి నశింపఁజేసి వెడలును.

పుమాన్స్వాయః క్రియాయత్నం చక్రే రత్నేన్ద్రసాధనే
నోద్విజన్తే స్వకార్యేషు జనా అధ్యవసాయినః. 19

ఆ పురుషుఁడు మణిరాజము (చింతామణి) యొక్క సిద్ధికొఱకై మఱల ప్రయత్నించెను. ప్రయత్నశీలురు తమకార్యములం దుద్విగ్నులు కారుకదా!

దదర్శాథ కచద్రూపం కాచఖణ్డమఖణ్డితం
హసద్భిర్వ్యోమ్ని కైః సిద్ధైః పురస్కృతమలక్షితైః. 20

ఆ తరువాత, పరిహాసపరులగు వంచకులైన సిద్ధులచే వానియెదుట నుంచబడిన యొక యఖండితమగు కాచము (గాజుముక్క) నాతఁడు కాంచెను.

అయం చిన్తామణిరితి మూఢస్తస్మిన్స్వవస్తుతాం
బుబుధే మోహితో హ్యజ్ఞో మృదం హేమేతి పశ్యతి. 21

అపుడా మూఢుఁడు, ఇది చింతామణి యని తలంచి యద్దానిని గ్రహింపనెంచెను. ఏలయనఁగా, అజ్ఞానముచే మోహితుఁడగు మూఢుఁడు మృత్తికనుగూడ సువర్ణముగా నెఱుఁగును.

అస్తం షష్ఠం ద్విషం మిత్రం రజ్జుం సర్పం స్థలం జలం
చన్ద్రౌ ద్వౌ కురుతే చిత్తగతో మోహోఽమృతం విషమ్. 22

చిత్తమందున్న యజ్ఞాన మొకప్పు డెనిమిది అఱుగను, శత్రువును మిత్రునిగను, రజ్జువును సర్పముగను, స్థలమును జలముగను, ఒకచంద్రుని రెండు చంద్రులుగను, అమృతమును విషముగను గావించును.

తం దగ్ధమణిమాదాయ ప్రాక్తనీం చ శ్రియం బహూం
సర్వం చిన్తామణేరస్మాత్ప్రాప్యతే కిం ధనై రిహా. 23

ఆ వ్యర్థమగు కాచమణిని బొంది యాతఁడు తన పూర్వకాలపు సంపదయంతయును త్యజించెను. ఏలయనిన ఈ చింతామణిచే సమస్తము ప్రాప్తించును గాన నిఁక యీ ధనధాన్యాది సంపదలచే నేమి ప్రయోజనమని యాతఁడు తలంచెను.

దేశోఽయమసుఖో రూక్షో జనైః పాపిభిరావృతః
కిం తద్గేహం గత్రప్రాయం కిం నామ మమ బన్ధవః 24
దూరం గత్వా యథాకామం సుఖం తిష్ఠామి సంపదా
ఇత్యాదాయ మణిం మూఢః శూన్యకాననమాయయౌ. 25

ఈ నా దేశము సుఖవర్జితమై, కాఠిన్యయుతమై, పాపులచే నావరింపఁబడియున్నది; మఱియు శిథిలమైన యీ గృహముచే నాకేమి ప్రయోజనము? ఈ నాబంధువులున్న నేమి? కాన, దూరముగా బోయి సంపదతోఁగూడినవాఁడనై నా యిచ్ఛానుకూలము సుఖపూర్వకముగ వసించెదనని నిశ్చయించి యామూఢుఁడా కాచఖండమును గైకొని శూన్యమగు నరణ్యమునకుఁ బోయెను.

తత్ర కాచకణే నాసౌ తేన తామాపదం యయౌ
కజ్జలాద్రేరివ నిభా మూర్ఖస్యైవాజ్ఞ యా సమా. 26

ఆ కాచఖండముచే నాతఁడపుడు మూర్ఖత్వమున కనుగుణమైనట్టియు, కాటుకకొండవలె గాఢాంధకారయుక్తమైనట్టియు నాపదను బొందెను.

దుఃఖాని మౌర్ఖ్యవిభవేన భవన్తి యాని
నైవాపదో న చ జరామరణేన తాని
సర్వాపదాం శిరసి తిష్ఠతి మౌర్ఖ్యమేకం
కృష్ణం జనస్య వపుషామివ కేశజాలమ్. 27

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణేపూర్వార్థే చూడాలోపాఖ్యానే మణికాచోపాఖ్యానం నామ అష్టాశీతితమః సర్గః ॥ 88 ॥

ఓ రాజా! మూర్ఖత్వముచే సేయాపదలు, దుఃఖములు మనుజునకుఁ గలుగునో, అయ్యవి వార్ధక్య, మరణములచేఁ గూడ గలుగనేరవు. ఏలయనఁగా మనుజుని శిరమున నల్లని కేశసమూహము వ్లె, సమస్తయాపదల శిరమునను మూర్ఖత్వముండియున్నది.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున చూడాలోపాఖ్యానమున మణికాచోపాఖ్యానమను నెనుబది యెనిమిదవ సర్గము ॥88॥

ఏకోననవతితమః సర్గః

[బద్ధవిన్ధ్యగజేన్ద్రస్య యత్నాచ్ఛిత్త్వాపి బన్ధనమ్
అనిష్టతో రిపుం ప్రాప్తం ఖాతే పాతోఽత్ర వర్ణ్యతే.

బంధింపబడియుండిన వింధ్యాచల గజేంద్రము తన బంధనమును డెగఁద్రుంచుటు, శత్రువగు మావటివానిని బొందియు నాతనిని జంపక తానే కందకమునఁ బడుటయు నిటవివరింపబడు చున్నది.]

చూడాలోవాచ:—

అథేమమపరం రమ్యం వృత్తాన్తం శృణు భూమిప
పరప్రబోధనం బుద్ధేః సాధో సదృశమాత్మనః. 1

చూడాల:— సాధువగు నోరాజా! ఇఁకనిపుడు బుద్ధికి, ప్రబోధదాయకమై నీవృత్తాంతము బోలినట్టి మఱియొక రమణీయ చారిత్రమును జెప్పెద, వినుము.

అస్తి విన్ధ్యవనే హస్తీ మహాయూథపయూథపః
అగస్త్యాశుద్ధయా బుద్ధ్యా విన్ధ్యేనేవోదితః స్వతః. 2

అగస్త్యఋషియొక్క శుద్ధబుద్ధిద్వారా వింధ్యపర్వతము వ్యక్తమైనట్లునా యన్నట్లు పూర్వము వింధ్యాటవియందు గజేంద్రమనఁదగు గొప్పయేనుఁగొకటి యుండెను.

వజ్రార్చిర్దీర్ఘమహాదీర్ఘౌ తస్యాస్తాం దశనౌ సితౌ
కల్పానిలశిఖాతుల్యౌ సుమేరూన్మూలనక్షమౌ. 3

దానిరెండుదంతములు, వజ్రాయుధజ్వాలలవలె తీక్ష్ణములును, మిగుల దీర్ఘములును, తెల్లని వర్ణముగలవియు, ప్రళయాగ్ని జ్వాలానుభవములును, సుమేరు పర్వతమునుగూడ పెల్లగింపజాలు సమర్థములు నైయుండెను.

స బద్ధో లోహజాలేన హస్తిపేన కిలాన్వితః
మునీన్ద్రేణేవ విన్ధ్యాద్రిరుపేన్ద్రేణేవ వా బలిః. 4

అగస్త్యమునీంద్రుడు వింధ్యపర్వతమును, శ్రీ వామనభగవానుఁడు బలిచక్రవర్తిని బంధించినట్లు, ఆగజమును నొక మావటివాఁడినుపగొలుసులతో బంధించెను.

స బద్ధో యన్త్రణామాప శస్త్రకుమ్భార్దితో గజః
తాం జగామ వ్యథాం ధీరో నవాగ్నౌ పురమేతి యామ్. 5

అచ్చోట దాను బంధింపఁబడిన శస్త్రములచే నాయేనుఁగు గండస్థలమున మిగుల బాధింపఁబడినదై, ఈశ్వరుని బాణాగ్నిచే త్రిపురాసురునివలె చాల వ్యథనొందెను.

రిపౌ హస్తిపకే దూరాదపశ్యతి స వారణః
అయఃసముద్గకే యస్మిన్నినాయ దివసత్రయమ్. 6

శత్రువగు మావటివాఁడు దూరమున నుండుటచే దాని నెఱుంగక పోవుట వలన, ఆలోహజాలసమూహమున నాగజము మూఁడుదినములట్టి వ్యథలోనే కాలము గడిపెను.

ఖేదాన్నిగడనిర్భేదే యత్నవాన్స మతంగజః
చకార కింకిణీక్వాణం ముఖోద్ఘాతైరథాన్యదా. 7

అటుపిదప దుఃఖాతిశయముచే నది తనబంధనమును ఛేదించుటకై యత్నించి, ముఖము యొక్క యాఘాతములచే గొలుసులను శబ్దము గావించెను.

దన్తాభ్యాం యత్నతస్తాభ్యాం ముహూర్తద్వితయేన సః
బభఞ్జ శృఙ్ఖలాజాలం స్వర్గార్గలమివాసురః. 8

స్వర్గద్వారమును బలిచక్రవర్తి ఛేదించినట్లు, అప్పుడది నాల్గుగడియలలో, ప్రయత్నపూర్వకముగ దన రెండుదంతములచే నాశృంఖలాజాలమును విరుగగొట్టెను.

తం తస్య నిగడచ్ఛేదమపశ్యద్దూరతో రిపుః
బలేః స్వర్గావదలనం హరిర్మేరుతలాదివ. 9

స్వర్గమునుండి బలిచక్రవర్తియొక్క యధఃపతనమును మేరుపర్వతతలమునుండి విష్ణుభగవానుఁడు వీక్షించినట్లు, ఆయేనుఁగట్టుబంధనము ఛేదించుటను దూరమునుండి మావటివాఁడు చూచెను.

తస్య విచ్ఛిన్నపాశస్య మూర్ధ్ని తాలతరో రిపుః
పపాత క్రమతః స్వర్గం హరిర్మేరోర్బలేరివ 10

తన మూఁడవపాదమును బూరించుటకొఱకు విష్ణుభగవానుఁడు మేరుపర్వతమునుండి బలిచక్రవర్తియొక్క శిరస్సుపైఁ బడినట్లు, బంధనమును విరుగగొట్టిన యాయేనుఁగు యొక్క శిరస్సుపైనపుడు తాటిచెట్టుపైనుండి యా మావటివాఁడు పడెను.

స పతన్పాదపద్మాభ్యామప్రాప్య కరిణః శిరః
పపాతోర్వ్యాం ఫలం పక్వం వాతాహతమివాకులః. 11

అతఁడట్లు తన చరణకమలములతో పడుచు నా యేనుగుయొక్క శిరమును బొందజాలక వ్యాకులుఁడై, గాలిచే బడగొట్టబడిన పక్వఫలమువలె, భూమిపై బడెను.

తం స్ఫురః పతితం దృష్ట్వా మహేభః కరుణాం యయౌ
స్ఫురత్స్ఫారగుణాః సన్తః సన్తి తిర్యగ్గతావపి. 12

ఆతఁడు తనయెదుట బడుటఁజూచి యాగజేంద్రము కరుణాపూరితయయ్యె. ఏల యనగా తిర్యగ్జాతియందును దేదీప్యమానములైన విశాలగుణములు కలిగిన మహాత్ములు కలరు

పతితం దలయామీతి కిం నామ మమ పౌరుషమ్
వారణోఽపీతి కలయన్న జఘాన స తం రిపుమ్. 13

ఈపడిన మనుష్యుని ఏనుఁగైన నేను మర్దించి వైచినచో నా పురుషార్థమును నూర్చి జను లేమని చెప్పుకొందురు? అనియిట్లు విచారించుచు ఆతఁడశత్రువునయ్యాది చంపకుండెను.

కేవలం నిగడవ్యూహం విదార్యాభి జగామ హ
వితతం సేతుముత్సార్య విపులౌఘ ఇవామ్బునః. 14

విశాలమైన నీటికట్టనుకూడ గొప్ప జలప్రవాహము త్రెంచుకొని పోవునట్లు, ఆగజము కేవలము తన బంధనజాలమును నలువైపుల త్రెంచివైచి వెడలిపోయెను.

దయామాశ్రిత్య మాతఙ్గో భఙ్క్త్వా జాలం జగామహ
విదార్య మేఘసంఘాతం నభసీవ దివాకరః. 15

ఆ యేనుఁగు దయనాశ్రయించి, బంధనజాలమును త్రెంచివేసి, ఆకాశమును మేఘసమూహమును విదీర్ణమొనర్చి సూర్యుఁడు వెడలునట్లు, వెడలిపోయెను.

గజే గజే సముత్తస్థౌ హా స్విపః స్వస్థదేహధీః
గజేనైవ సమం తస్య వ్యథా దూరతరం గతా. 16

అట్లు ఏనుఁగు వెడలగా, ఆమావటివాఁడు దేహ, బుద్ధులు స్వస్థపడ యటనుండి లేచెను. ఏలయనిన ఆయేనుఁగు తోడఁబాటు యాతని బాధయుఁ దొలగిపోయెను.

ప్రోచ్చలత్తాలశిఖరాత్స తథా పతితోఽపి సన్
న భేదమాప దుర్భేదా మన్యే దేహా దురాత్మనామ్. 17

మిగుల యెత్తైన తాటిచెట్టుపైనుండి పడినను, ఆ మావటివాని హస్తపాదాద్యవయవము లెవ్వియు విరుగలేదు. దీనిచే, దుష్టుల యవయవము లతికఠినములుగా నుండునని నేనుదలంచుచున్నాను.

వర్ధతే ప్రావృషీవాభ్రం శుకాభ్యేష్వనతాం బలం
ఆసీదధికముత్సాహీ స చ చంక్రమణే తదా. 18

నిందిత కార్యము లాచరించుటయందు దుష్టుల బలము వర్షాకాలపు మేఘమువలె వృద్ధినొందును. ఏలయనగా! ఆ దుష్టుఁడు తాటిచెట్టుపైనుండి పడినను, నడుమటయందు అధికోత్సాహము గలిగియుండెను.

వారణారిరసిద్ధార్థో గతేభో దుఃఖమాయయౌ
ఆగతోప్యపగతే౽ర్థిం నిధాన ఇవ వర్ధనః. 19

ధనము సంప్రాప్తించి మరల పోయినపుడు వర్ధనశీలుఁడగు వైశ్యుఁడెట్లు దుఃఖించునో, అట్లే తన యుపాయము సిద్ధింపకపోవుటచేతను, ఏనుఁగు వెడలిపోవుటచేతను, ఆమావటివాఁడు మిగుల దుఃఖము నొందెను.

సోఽన్విష్యేష గజం యత్నాద్గుల్మకాన్తరితం వనే
పయోదపిహితం భోక్తుం రాహురిన్దుమివామ్బరే. 20

ఆకాశమున మేఘాచ్ఛన్నమగు చంద్రుని మ్రింగుటకై రాహువు వెదకునట్లు, ఆ మావటివాఁడంత లతాగుల్మములందు దాగుకొని, అయ్యరణ్యమున, ప్రయత్నపూర్వకముగ నాయేనుఁగును వెదకసాగెను

చిరేణాలభతేభేన్ద్రం కస్మింశ్చిత్కాననే స్థితం
విశ్రాన్తం తం తరుతలే సమరాదివ నిర్గతమ్. 21

యుద్ధమునుండి వెడలినదానివలె నొకవృక్షముక్రింద విశ్రమించుచున్నట్టి యా గజేంద్రము నాతఁడపుడు చిరకాలమునకుఁ బొందెను.

అథ యత్ర స్థితో నాగస్తత్ర తద్బన్ధనక్షమం
పరయా రాజసామగ్ర్యా గజలమ్పటభూమయా. 22
స ఖాతవలయం చక్రే హస్తిపః కాననేఽభితః
సర్వదిక్కం విధిర్భూమా సముద్రవలయం యథా. 23

బ్రహ్మదేవుఁడు భూమియొక్క నలుపైపుల సముద్రమను కంకణమును నిర్మించినట్లు, ఆటుపిదప నాతఁడా యేనుఁగున్నట్టి ప్రదేశమున, గజలోభులగు రాజుల యధిక సామగ్రిచే, దాని నలువైపుల, తద్బంధనయోగ్యమైనట్టి కందకము నొకదానిని ద్రవ్వెను.

ఉపర్యస్థగయద్బాలలతౌఘేన స తం శఠః
శూన్యతాతన్తుజాలేన శరత్కాల ఇవామ్బరమ్. 24

శరత్కాలమున నాకసమును మేఘసమూహము కప్పునట్లు, ఆతఁడా కందకమును కోమలములగు లతాజాలములచేఁ గప్పివైచెను.

దినైః కతిపయైరేవ వారణో విహరన్వనే
తస్మిన్నిపతితః ఖాతే శుష్కాబ్ధావివ పర్వతః. 25

కొన్ని దినములలోనే యా యరణ్యమున సంచరించుచున్నట్టి యాగజము, శుష్కించిన సముద్రమునందుఁ బర్వతమువలె నా కందకమునఁ బడిపోయెను.

ప్రజన్పర్యాక్ళతౌ కూపే పాతాలతలభీషణే
ఖాతకుమ్భాబ్ధ్యధోభాగే గజరత్న సముద్గకే. 26

వలయాకారముగనున్న, కుష్కించిన సముద్రమును బోలిన, భయంకరమైన యా కందకము యొక్క యధోభాగమున సంచరించుచు మదుల అన్యాది శృంఖలాజాలమున బంధింపఁబడెను.

ఇతి భూయో దృఢం బద్ధస్తేన హా క్షిపకేన సః
తిష్ఠత్యద్యాపి దుఃఖేన భూసద్మని యథా బలిః. 27

ఇట్లు మావటివానిచేత దృఢముగ బంధింపఁబడిన యాగజము, పాతాళమున బలిచక్రవర్తి వలె, ఇపుడును నుండియున్నది.

అహానిష్యత్పురైవాసౌ యద్యగ్రే పతితం రిపుం
తన్నాలప్స్యత్తతో దుఃఖం గజః ఖాతనిబన్ధనమ్. 28

మొదటనే యాగజము మావటివానిని జంపియుండినచో, కందకముయొక్క బంధనమును గూర్చిన దుఃఖము బొందక యుండెడిదే.

మౌర్ఖ్యాదాగామినం కాలం వర్తమానక్రియాక్రమైః
అశోధయన్నరో దుఃఖం యాతి విన్ధ్యగజో యథా 29

వర్తమాన క్రియాక్రమములచే నే మనుజుండు తన మూర్ఖత్వకారణమున ఆగామి కాలమును శోధింపకయుండునో, అట్టివాఁడు వింధ్యాచలగజేంద్రమువలె దుఃఖమును పొందును.

ముక్తోఽస్మి శృఙ్ఖలనిగడాదితి తుష్టో హి వారణః
ఖాతరస్థోఽపి పునర్బద్ధో మౌర్ఖ్యం క్వ చ న బాధతే. 30

'శృంఖలముల బంధనమునుండి విముక్తిని బొందితినను జ్ఞానముచే ఆగజేంద్రము సంతుష్టిఁ జెందినదై దూరప్రదేశమున నున్నను మఱల బంధనమునఁ దగుల్కొనెను-మూర్ఖత్వ మెచట దుఃఖ బాధను గలుగఁజేయకుండును!

మౌర్ఖ్యం హి బన్ధనమవేహి పరం మహాత్మ
న్బద్ధో న బద్ధ ఇతి చేతసి తద్విముక్త్యై
ఆత్మోదయం త్రిజగదాత్మమయం సమస్తం
మౌర్ఖ్యే స్థితస్య సహసా నను సర్వభూమిః 31

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షో
పాయేషు నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చూడాలోపాఖ్యనే
హస్తిపకోపాఖ్యానం నామ ఏకోననవతితమః సర్గః ॥ 89 ॥

ఓ మహాత్మా! ఈ మూర్ఖత్వమునే పరమబంధనముగా నెఱుంగుము. మఱియు, 'నేను బద్ధుఁడను గానను భావమే ముక్తిని గలుగఁజేయును. కాన, త్రివిధ (ఆధ్యాత్మిక, ఆధిభౌతిక, అధి

దైవిక) బంధనములచే, పరిచ్ఛిన్నమైన జగత్తును, ఈ సమస్తమును, ఆత్మరూపముగా, తెలిసికొనును. మూర్ఖత్వమున (అజ్ఞానమున) నున్న జీవుని ఆత్మయే శీఘ్రముగ సర్వబంధాదిదుఃఖ బీజములయొక్క క్షేత్రమగును.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠ తాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలో పాఖ్యానమున మాస్తిపకో పాఖ్యానమను
నెనుబది తొమ్మిదవ సర్గము ॥89॥

నవతితమః సర్గః

[మణికాచ శుభాఖ్యానతాత్పర్యమిహ విస్తరాత్
విప్పణోతి పురో రాజ్ఞశ్చూడాలా కుమ్భరూపిణీ.
కుంభఋషిరూపిణియగు చూడాల శిఖిధ్వజునకు మణికాచో పాఖ్యానము యొక్క తాత్పర్యమును విస్తారముగ నిరూపించుట యిట గాననగును.]

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

మణిసాధకవిన్ధ్యేభబన్ధనాద్యమరాత్మజ
సూచితం యత్కథాజాలం పునర్మే ప్రకటీకురు. 1

శిఖిధ్వజుఁడు.— ఓ దేవపుత్రా! మణిసాధకుని యొక్కయు, వింధ్యాచలమున బంధింపఁబడిన గజేంద్రము యొక్కయు కథలను తాము పూర్వప్రసంగమున వచించియుంటిరి. వాని తాత్పర్యమును మఱల నాకుఁ దెలుపవేడెద.

చూడాలో వాచ: —

వాక్యార్థదృష్టేర్నిష్పత్త్యా హృద్గృహే చిత్తభిత్తిషు
శృణు త్వయం కథాం చిత్రాంచిత్రమున్మీలయామి తే. 2

చూడాల:— ఓ రాజా! నీహృదయమను గృహమున, చిత్తమను గోడపై విచిత్రమైన యే కథలు రేఖామాత్రమున చిత్రింపఁబడినవో, ఆ చిత్రము నిపుడు వ్యాఖ్యావర్ణపైచిత్ర్యముచే విస్తరింపఁబోవుచున్నాను. గాన సావధానచిత్తుఁడవై వినుము.

యోఽసౌ శాస్త్రార్థకుశలస్తత్త్వజ్ఞానే త్వపణ్డితః
రత్నసంసాధకః ప్రోక్తః స త్వమేవ మహీపతే. 3

శాస్త్రమందుఁ గుశలుఁడును, గాని తత్త్వజ్ఞానమున నసమర్థుఁడును నగు నేరత్నసాధకుఁడు వచింపఁబడియుండెనో, అతఁడే నీవు.

తజ్జ్ఞో భవతి శాస్త్రేషు రవిర్మేరుతటేష్వివ
తత్త్వజ్ఞానే తు విశ్రాన్తో న త్వం దృషదివామ్బుని. 4

సూర్యభగవానుఁడు మేరుపర్వత శిఖరమున విశ్రమించునట్లు, నీవు శాస్త్రజ్ఞానమునఁ గుశలుఁడవై యున్నావు. కాని జలమందు శిలవలె తత్త్వజ్ఞానమున మాత్రము విశ్రమించలేదు.

విద్ధి చిన్తామణిం సాధో సర్వత్యాగమకృత్రిమమ్
తమన్తం సర్వదుఃఖానాం త్వం సాధయసి శుద్ధధీః. 5

ఓ సాధూ! సర్వదుఃఖ వినాశమును, స్వాభావికమునగు సర్వత్యాగమును చింతామణియని యెఱుఁగుము ఆ చింతామణినే శుద్ధబుద్ధివై నీవు సాధించుచున్నావు.

సర్వత్యాగేన శుద్ధేన సర్వమాసాద్యతేఽనఘ
సర్వత్యాగో హి సామ్రాజ్యం కిం చిన్తామణినా భవేత్. 6

పాపరహితుఁడవగు ఓ రాజా! శుద్ధమగు సర్వత్యాగముచే సమస్తమున్ను లభింపఁగలదు. సర్వత్యాగమే సామ్రాజ్యము. చింతామణివలన నేమగును?

సిద్ధః సర్వపరిత్యాగః సాధో సంసాధ్య[illegible]
శుద్ధః కృతజగత్ఖ్యాతిర్విద్యాస్వాత్మోదయ స్తథా. 7

ఓ సాధూ! బ్రహ్మ(దేవుని)పదముయొక్క ఐశ్వర్యమునుగూడఁ దుచ్ఛమొనర్చునదై విద్యారూపమై, నిరతిశయానంద దాయకమై, ఆత్మజ్ఞానోదయ కారకమైనట్టి యీ సర్వపరిత్యాగము నీకు సిద్ధించినది.

సంత్యక్తం భవతా రాజ్యం సదారధనబాన్ధవమ్
బ్రహ్మణేవ జగత్సర్గవ్యాపారః స్వనిశాగమే. 8

రాత్రి వచ్చుటెంచు సమయమున బ్రహ్మదేవుఁడు తన సృష్టివ్యాపారమునంతయుఁ ద్యజించునట్లు నీవు స్త్రీ, ధన, బాంధవ సహితముగ నీ రాజ్యమును ద్యజించితివి.

స్వదేశస్యాతిదూరస్థమాగతోఽసి మమాశ్రమమ్
భువో న్తమివ విశ్రాన్త్యై వైనతేయః స కచ్ఛపః. 9

మఱియు, తాఁబేలుతోఁగూడిన గరుత్మంతుఁడు భూమియొక్క యంతమునకేగినట్లు, నీ దేశమున కతిదూరమున నున్న నాయాశ్రమమునకు నీవు విచ్చేసితివి.

కేవలం సర్వసంత్యాగే శేషితాహం మతి స్త్వయా
మృష్టాఖిల కలఙ్కేన స్వసత్తేవానిలేన ఖే. 10

సకల కళంకములను నశింపఁజేయు శరదృతువుయొక్క వాయువాకాశమున దనసత్తను మాత్రము మిగిల్చియుంచునట్లు,నీవు సర్వత్యాగముచే కేవలము అహంబుద్ధినిమాత్రము మిగిల్చియుంచితివి.

మనోమాత్రే హృద స్త్యక్తే జగదాయాతి పూర్ణతామ్
త్యాగాత్యాగవికల్పై స్త్వం ఖమమోఘై రివావృతః. 11

హృదయమునుండి మనోమాత్రమును ద్యజించుటచే సంపూర్ణ జగత్తు పూర్ణానందమగు బ్రహ్మ స్వరూపమగుచున్నది. కాని, మేఘములచే నాకసమువలె నీవు త్యాగ, అత్యాగరూప వికల్పములచే

నావరింపఁబడియున్నావు ఇత్యాగణమున బ్రహ్మానందము నీయందు భాసించుటలేదు, నిక్కముగ, ఈ త్యాగరూపమైన ఆత్మానందరూప చింతామణితప్ప, మఱియే యితర చింతామణియు లేదు.

నాయం స పరమానన్దః సర్వత్యాగో మహోదయః
కోఽప్యన్య శ్చైరన్య ఏవాసౌ చిరసాధ్యో మహానితి. 12

ఈ సర్వత్యాగరూపమగు మహోదయము బ్రహ్మానందము కాదనియు, అది బ్రహ్మానందము చిరకాలసాధ్యమగు గొప్పదైన మఱియేదో యన్యమేయగుననియు నీవు తలంచుచున్నావు.

చిన్తయేతి గతే వృద్ధిం సంకల్పగ్రహణే శనైః
వాత్యయేవ వనస్పన్దే త్యాగః ప్రోడ్డీయతే గతః. 13

ఇట్టి చింతచే మెల్లమెల్లగ సంకల్పగ్రహణము దృఢముకాఁగా, గొప్పవాయువుచే వనవృక్షములు లెస్సగ! జలింప పక్ష్యాదుల నిశ్చలత్వ మెగిరిపోవునట్లు, నీయొక్క సర్వత్యాగమున్ను నెగిరిపోయినది.

త్యాగితా స్యాత్కుతస్తస్య చిన్తామప్యావృణోతి యః
పవనస్పన్దయుక్తస్య నిఃస్పన్దత్వం కుత స్తరోః 14

చింతాపూర్ణుఁడగువానికి త్యాగమెట్లుండును! గొప్పవాయువు వీచగా వృక్షముయొక్క నిశ్చలత్వ ముండునా?

చిన్తైవ చిత్తమిత్యాహుః సంకల్పేతరనామకం
తస్యామేవ స్ఫురన్త్యాం తు చిత్తం త్యక్తం కథం భవేత్. 15

దేనికి సంకల్పమని మఱియొక పేరు కలదో, అట్టి చింతనే చిత్తమని చెప్పుదురు. అట్టి చింత స్ఫురించుచుండ నీక చిత్తముయొక్క త్యాగమెట్లు సంభవించును?

చిత్తే చిన్తాగృహీతే తు త్రిజగజ్జాలకే క్షణాత్
కథమాసాద్యతే సాధో సర్వత్యాగో నిరఞ్జనః. 16

ఓ సాధూ! ముల్లోకములను జాలమున కాధారభూతమగు చిత్తము క్షణకాలమైనను చింతచే గ్రస్తమైనచో, నిరంజనమగు సర్వత్యాగమెట్లు లభింపగలదు?

సంకల్పగ్రహణేనాన్తస్త్యాగః ప్రోడ్డీయతే గతః
శబ్దసంశ్రవణేనాఙ్గ యథా గ్రామవిహఙ్గమః. 17

శబ్దమును వినుటతోడనే గ్రామమందలి పావురములు మున్నగునవి యెగిరిపోవునట్లు. అంతఃకరణముయొక్క సంకల్పమాత్రగ్రహణముచే నీ త్యాగమెచటికో యెగిరిపోయినది.

నిశ్చిన్తత్వం పరం సర్వం త్యాగ ఆదాయ తే గతః
ఆమన్త్ర్య పూజితో జన్తుః న దుఃఖం న కరోతి కిమ్. 18

మిగుల నాదరముతో సంప్రాప్తించిన త్యాగమును, అనాదరణచేయుటచే నీ యొక్క నిశ్చింతత్వము వెడలిపోయినది. ఆమంత్రణముగావించిన పూజ్యాని బూజింపకుండుటచే జీవుఁడవశ్యము దుఃఖమునొందునుగదా.

సర్వత్యాగమణావేవం గతే కమలలోచన
తపఃకాచమణిర్దృష్టస్త్వయా సంకల్పచక్షుషా. 19

కమలనేత్రుఁడవగు నోరాజా! ఇట్లు సర్వత్యాగమను చింతామణి వెడలిపోఁగా నీవు సంకల్పమను నేత్రముచే తపస్సను కాచమణి (గాజుసంబంధమైన మణి)ని గాంచితివి.

త్వయా తస్మింస్తపస్యేవ దుఃఖే దృష్టిభ్రమోదితే
గ్రాహ్యైకభావనాబద్ధా జలేన్దౌ శశినో యథా. 20

దృష్టిభ్రమచే, జలమందు, ప్రతిఫలించిన చంద్రునియందు సత్యమగు చంద్రునిగూర్చిన భావన మనుజునకుఁగలిగియుండు నట్లు, నీవు దుఃఖహేతువగు తపమున గ్రాహ్యబుద్ధి కలిగియుంటివి.

అవాసనమనాసక్త్యా కృతానన్తా సవాసనా
ఆద్యన్తమధ్యవిషమా దుఃఖాయైవ తపఃక్రియా. 21

పూర్వము వాసనారాహిత్యపూర్వకముగను, అనాశక్తిపూర్వకముగను సర్వత్యాగము ప్రారంభించి, తదుపరి యనంతమగు సవాసనాతపఃక్రియ నెయ్యది నీవు గావించితివో, అది వ్యర్థమే యగును. మఱియు, గృహధనదారాదుల త్యాగముచే నాదియందును, ఫలాసంగముచే నంతమందును, వనవాస, శీతవాతాదుల సహనముచే మధ్యమందును నతిభయంకరమైయుండుటంబట్టి నీ యొక్క తపఃక్రియ దుఃఖముకొఱకే యగును.

అమితానన్దముత్సృజ్య సుసాధ్యం యః ప్రవర్తతే
మితే వస్తుని దుఃసాధ్యే స్వాత్మహా స శఠః స్మృతః. 22

అపరిమితమును, ఆత్మానందదాయకమును, సుసాధ్యమునగు సర్వత్యాగమును వదలి, పరిమితమగు తపాదులందెవఁడు ప్రవృత్తుఁడగునో, అట్టి శఠుఁడాత్మహంతకుఁడనఁబడును.

సర్వత్యాగం సమారభ్య న చైష సాధితస్త్వయా
తథా దుఃఖైకతాజ్ఞానబద్ధేన వనసద్మని. 23

(ఉపరోక్తములగు) తపోదుఃఖములతోడ ఏకత్వమునొందుటయను అజ్ఞానముచే వనమను గృహమున బంధింపఁబడినట్టి నీవు సర్వత్యాగము నారంభించియు నద్దానిని సాధింపకయుంటివి.

రాజ్యబన్ధాద్వినిష్క్రమ్య ప్రసరద్దుఃఖపూరితాత్
వనవాసాభిధైః సాధో బద్ధోఽసి దృష్టబన్ధనైః. 24

దుఃఖపూర్ణమగు రాజ్యమను బంధనమునుండి వెలువడి యిపుడు నీవు వనవాసమను దృఢమైన బంధనములచే బంధింపఁబడితివి.

ద్విగుణా ఏవ తే చిన్తాః శీతవాతాతపాదయః
బన్ధనాదధికం మన్యే వనవాసమజానతామ్. 25

శీత, వాత, ఆతపాదులఁగూర్చి నీ కిపుడు ద్విగుణమగు చింతకలదు. కాన, వనవాసము నిదివఱకనుభవింపని సుకుమారులకు వననివాసము బంధనముకంటెను నధికమని తలంచుచున్నాను.

చిన్తామణిస్త్వయా ప్రాప్త ఇత్యలం బుద్ధవానసి
న లబ్ధవాన్స్వభావార్థో స్ఫటికస్యాపి ఖణ్డికామ్. 26

'నేను చింతామణిని బొందితిని' అను బూర్ణబుద్ధి నీకుఁ గలదు. కాని యథార్థముగ నీవు స్ఫటికఖండమునైనను బొందకయుంటివి.

ఇత్యేతదజ్ఞ మణియత్న కథానమానం
సమ్యఙ్మయా ప్రకథితం తవ పద్మనేత్ర
తద్బోధ్యమేవమమలం స్వయమేవ బుద్ధ్వా
యద్వేత్సి తత్పరిణతిం నయ చిత్తకోశే. 27

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠ మహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చిన్తామణి సాధకవృత్తాంతవివరణం నామ
నవతితమః సర్గః 90॥

కమలనేత్రుఁడవగు నో రాజా! ఇవ్విధమున, కాచమణిఁ గూర్చిన కథను సమానముగ నీ యొక్క కథను బ్రయత్నపూర్వకముగ విస్తరించి చెప్పితిని. ఇఁక నీవు నేఁజెప్పినదానిననుసరించి, స్వయముగనే నీబుద్ధిచే సర్వత్యాగ, తపంబుల రెంటిలో నెద్దానిని చింతామణివలె దోషరహితముగా నెఱుంగుదువో, దానినినే నీచిత్తకోశమున నెలకొల్పి, ఫలప్రాప్తిపర్యంత మాచరింపుము.

ఇది శ్రీ వాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణ ప్రకరణమున
చూడాలోపాఖ్యానమున చింతామణి సాధకవివరణమను
తొంబదవ సర్గము ॥90॥

ఏకనవతితమః సర్గః

[ఇహ విన్ధ్యేభవృత్తాన్తదార్ష్టాన్తికముదీర్యతే.
కుమ్భేన రాజ్ఞశ్చరితం బోధాన్తత్యాగసిద్ధయే.

వింధ్యపర్వత గజేంద్రవృత్తాంతమునకు దార్ష్టాంతికముగ రాజుయొక్క చరిత్రము బోధపర్యంతము, త్యాగసిద్ధికొఱకై, కుంభునిచే జెప్పఁబడుచుండుట యిచటఁ గాననగును.]

చూడాలోవాచ:—

ఇదానీం రాజశార్దూల వస్తుసంప్రతిపత్తయే
శృణు విన్ధ్యేభవృత్తాన్త విస్మృతిం స్మయకారిణీమ్. 1

చూడాల:— ఓ రాజా! ఇఁక నిపుడు, ఆత్మవస్తుబోధనముకొఱకై, ఆశ్చర్యకరమైనట్టి వింధ్యాచలగజేంద్ర వృత్తాంతముయొక్క వివరణమును వినుము.

యోఽసౌ విన్ధ్యవనే హస్తీ సోఽస్మిన్భూమితలే భవాన్
యౌ వైరాగ్యవివేకౌ తౌ ద్వౌ తస్య దశనౌ సితౌ. 2

వింధ్యపర్వతవనమున గజమువలె నీవే భూతలముపై నివసించుచున్నావు. దానికిఁగల తెల్లని రెండు దంతములే నీయొక్క వైరాగ్య, వివేకములు.

యశ్చాసౌ వారణాక్రాన్తి తత్పరో హాస్తిపః స్థితః
తదజ్ఞానం తవాక్రాన్తి తత్పరం తవ దుఃఖదమ్. 3

ఆ యేనుఁగును బట్టుకొను మావటివాఁడే, నీకు శత్రురూపమై, దుఃఖప్రదమైనట్టి అజ్ఞానము.

అతిశక్తోఽప్యశక్తేన దుఃఖాద్దుఃఖం భయాద్భయమ్
హస్తీ హస్తిపకేనేవ రాజన్మౌర్ఖ్యేణ నీయసే. 4

ఓ రాజా! నీ వాగజమువలె మిగుల ప్రబలుఁడవైనను, అజ్ఞానమను మావటివానిచే నొక దుఃఖమునుండి మఱియొక దుఃఖమునకు, ఒకభయమునుండి మఱియొకభయమునకుఁ బొందింపఁబడుచున్నావు.

యల్లోహవజ్రసారేణ వారణః పరియన్త్రితః
తదాశాపాశజాలేన భవానాపదమావృతః. 5

గొలుసుచే నాయేనుఁగు బంధింపఁబడినట్లు, నీవాపాదమస్తకము ఆశాపాశముచే బంధింపడితివి.

ఆశా హి లోహరజ్జుభ్యో విషమా విపులా దృఢా
కాలేన క్షీయతే లోహం తృష్ణా తు పరివర్ధతే. 6

ఇనుపగొలుసుకంటెను, ఆశ యింకను దృఢమై, విశాలమైనది. ఏలయనిన, కాలక్రమమున నినుపగొలుసు క్షయించిపోవునుగాని ఆశ యింకను వృద్ధినొందుచునే యుండును.

యద్వద్వోఽపేక్షతే వైరీ గజమారాదలక్షితః
ప్రేక్షతే త్వాం తదజ్ఞానం క్రీడార్థం బద్ధమేకకమ్. 7

ఏకాంతస్థలమునఁ దాగుకొని యేనుఁగును వద్దాని శత్రువగు మావటివాఁడు వీక్షించినట్లు, నీయొక్క యజ్ఞానము, ఏకాంతమున బంధింపఁబడిన నిన్ను వినోదముగఁ బరికించుచున్నది.

యద్బభఞ్జ గజః శత్రోః శృఙ్ఖలాజాలబన్ధనమ్
తత్తత్త్యాజ భవాన్భోగభూమిం రాజ్యమకణ్టకం. 8

శత్రువుయొక్క శృంఖలాజాలమును గజేంద్రము విఱుగఁగొట్టినట్లు, భూమిపై, కంటకరహితమగు రాజ్యమును నీవు త్యజించితివి.

కదాచిత్సుకరం శస్త్రశృఙ్ఖలాబన్ధభేదనమ్
నత్వస్య మనసః సాధో భోగాశావినివారణం. 9

ఓ సాధూ! ఒకపుడా యేనుఁగు శస్త్రములచే నిర్మింపఁబడిన గొలుసును విఱుగఁగొట్టి నట్లు, నీవు భోగములఁ ద్యజించితివి. కాని మనస్సుచే శత్రోభోగములఁ గూర్చిన యాశను నివారింపలేదు.

యదిభే పాటయత్యుచ్చైర్బంధనం హా సివకోఽపతత్
త్వయి త్యజతి తద్రాజ్యమజ్ఞానం పతితం కృతమ్. 10

ఆ గజేంద్రము, తన గొప్పబంధనమును త్రెంచువేళ మావటివాడద్దానిపైఁ బడినట్లు, రాజ్యము ద్యజించువేళ నీపై అజ్ఞానము వచ్చిపడెను.

యదా విరక్తః పురుషో భోగాశాం త్యక్తుమిచ్ఛతి
తదా ప్రకమ్పతేఽజ్ఞానం ఛేద్యే వృక్షే పిశాచవత్. 11

విరక్తుఁడగు మనుజుఁడెపుడు భోగములఁ గూర్చిన యాశను ద్యజింపనెంచునో, అపుడు ఛేదింపఁబడుచున్న వృక్షముపైఁ బిశాచమువలె, అజ్ఞానమాతనిని గంపింపజేయును.

యదా వివేకీ పురుషో భోగాన్సంత్యజ్య తిష్ఠతి
తదా పలాయతేఽజ్ఞానం ఛిన్నే వృక్షే పిశాచవత్. 12

వివేకియగువాఁడు భోగములఁ ద్యజించి యెపుడుండునో, అపుడు, వృక్షము ఛేదింపఁబడిన పిదప పిశాచము పరుగెత్తునట్లు, అజ్ఞానమాతనినుండి పలాయనమగును.

భోగౌఘే నాసమున్ముక్తే పతత్యజ్ఞానసంస్థితిః
పాదపే క్రకచ చ్ఛిన్నే కులాయ స్సగతో యథా. 13

అంపముచే వృక్షము నఱకఁబడగా నద్దానిపైనున్న గూళ్లు మొదలగునవి పడిపోవునట్లు, భోగజాలమును నిశ్చయపూర్వకముగఁ ద్యజించినమీఁదట, అజ్ఞానముయొక్క స్థితియు నట్లు పడిపోవును.

యదా వనం ప్రయాత స్త్వం తదాఽజ్ఞానం క్షతం త్వయా
పతితం సన్న నిహతం మనస్త్యాగమహాసినా. 14

నీవు వనమున కేతెంచినపుడు, అజ్ఞానమును శిథిలమొనర్చితివి. కాని యపుడే మహాత్ముని నుండియైన జ్ఞానమును బొంది మనస్త్యాగరూపమగు మహాఖడ్గముచే నాయజ్ఞానమును వినాశమొనర్పక యుంటివి.

తేన భూయః సముత్థాయ స్మృత్వా పరిభవం కృతమ్
తపఃప్రపఞ్చభా తేఽస్మిన్నహనే త్వం వియోజితః 15

ఇక్కారణమున మఱల ఆయజ్ఞానము లేచినదై, నిన్నోడించి. ఈ తపస్సను లోతైన కంద కమున నిన్ను బడద్రోచినది.

తద్వై వాఘాతయిష్య స్త్వం యద్యజ్ఞానం తథాగతమ్
రాజ్యత్యాగవిధౌ తత్త్వాం నాహనిష్యత్క్షయం గతమ్. 16

రాజ్యము వీడు సమయమున నేయజ్ఞానము నీయందుండియుండెనో, అద్దాని నపుడే జ్ఞానప్రాప్తిచే సమూలముగ నశింపఁజేసియుండినచో, అట్టి నశించిన యజ్ఞానము మఱల నిన్ను బాధింపకయుండెడిదికదా!

యత్ఖాతవలయ స్తేన వైరిణా హాస్తినః కృతః
తత్తపో దుఃఖమఖిలమజ్ఞానేన తదార్పితమ్. 17

ఆ యేనుఁగుయొక్క శత్రువు వలయాకారముగఁ గందకమును నిర్మించినట్లు, నీయొక్క యజ్ఞానము సమస్త తపోరూపదుఃఖములను నీకర్పించెను.

యా తస్య రాజరాజశ్రీర్గజారేర్నృపసత్తమ
సా త్వజ్ఞాననృపతేశ్చిన్తాభ్యన్తరచారిణీ. 18

రాజోత్తమా! ఆ గజేంద్రుని శత్రువుయొక్క రాజసామగ్రి యేదికలదో, అదియే నీయజ్ఞానమను రాజుయొక్క యంతరంగమునఁ జరించు చింతయైయున్నది.

త్వం గజేన్ద్రి స్త్వయం సాధో దీర్ఘే వనేఽగజోపి సన్
అజ్ఞానవైరిణా తేన నిక్షిప్తస్తరసాభితః. 19

ఓ సాధూ! నీవు గజము కాకున్నను, అజ్ఞానమను శత్రువుచే గజమువలె నే క్షణకాలములో నివ్వనమందు నలుదెసలఁ దపోరూపకందకమున విసిరి పారవేయఁబడితివి.

యత్ఖాతవలయో బాలలతాభిరవగుణ్ఠితః
ఆవృతం తత్తపోదుఃఖమీాషత్సజ్జనవృత్తిభిః. 20

ఆకందకవలయము కోమలమైన లతలచే, గప్పఁబడినట్లు, నీయొక్క తపోదుఃఖము కొంచెము శాంత్యాది సజ్జనవృత్తులచే నావరింపఁబడియున్నది.

ఇత్యద్యాపి తపఃఖాతే దుఃఖే హ్యస్మిన్సుదారుణే
స్థితోఽసి పాతాలతలే నృప బద్ధో యథా బలిః. 21

ఇవ్విధమున. పాతాలమున బలిచక్రవర్తివలె, నీ వతిభయంకరమైన యీ తపోరూపకందకమున నేటికిని బద్ధుఁడవై పడియున్నావు.

గజస్త్వమాశా నిగడాని వైరీ
మోహో నిఖాతః పునరుగ్రబన్ధః
మహీతలం విన్ధ్య ఉదస్త ఇత్థం
త్వదీయ ఉక్తః కురు యత్కరోషి. 22

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే హస్తికాఖ్యానతాత్పర్యవివరణం
నామైకనవతితమః సర్గః 91 ॥

ఓ రాజా! ఈలాగున నీవే యేనుఁగవు, ఆశయే గొలుసు అజ్ఞానమే శత్రువు, ఉగ్రతపమున గల పట్టుదలయే కందకము. ఈభూతలమే వింధ్యపర్వతము:— ఇట్లు, హస్తిపకోపాఖ్యానము ద్వారా నీయొక్క వృత్తాంతమును నేను దెల్పియఁ జేసితిని. దీని నెఱిఁగినవాడవై యిక యేది యుచితమో దాని నాచరింపుము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలో పాఖ్యానమునం దు మహా శిక్షోపాఖ్యాన తాత్పర్యవివరణమును
తొంబదియొకటవ సర్గము ॥ 91 ॥

ద్వినవతితమః సర్గః

[ఇహ కుమ్భవచః శ్రుత్వా సర్వత్యాగపరో నృపః
త్యక్త్వా వనాదివస్తూని స్వం సర్వం భస్మసాదకరోత్.

కుంభఋషి రూపిణియగు చూడాలయొక్క వాక్యములనువిని రాజు సర్వత్యాగతత్పరుఁడై వనాదులఁ ద్యజించి పాత్రాది సామగ్రినంతయు నగ్నియందు భస్మము గావించుట యిట వర్ణింపఁబడు చున్నది.]

చూడాలోవాచ:—

యదుక్తం నయశాలిన్యా తయా విదితవేద్యయా
తదా చూడాలయా జ్ఞానం తత్కస్మాన్నోరరీకృతమ్. 1

చూడాల — ఓరాజా! నీతినిపుణయు, ఆత్మజ్ఞానసంపన్నయునగు చూడాల యిదివఱకే జ్ఞానము నీకు వచించియుండెనో, దానినే నీవెందులకు స్వీకరించియుండలేదు?

సా హి తత్త్వవిదాం ముఖ్యా యద్యద్వక్తి కరోతి చ
తత్సర్వం సత్యమేవాఙ్గ తదనుష్ఠేయమాదరాత్. 2

ఏలయనిన, ఆచూడాల ఆత్మజ్ఞానులలో ముఖ్యురాలు. ఆమె యేదేది వచించునో, చేయునో అదియంతయు సత్యమున్ను ఆదరముతో ననుష్ఠింప యోగ్యమునై యున్నది.

అథ చేద్వచనం తస్యా స్త్వయా నానుష్ఠితం నృప
తత్సర్వసంపరిత్యాగః కస్మాన్న నిపుణీకృతః. 3

ఓ రాజా! ఒకవేళ ఆమె స్త్రీ యని దలంచి నీవామె వాక్యముల విశ్వసింపక యుండినచో, పోనీ స్వబుద్ధిచే నిశ్చయించిన సర్వత్యాగము (మనోబుద్ధ్యహంకారాదుల త్యాగము) నైన, యేలనీవు స్థిరమొనర్పలేదు?

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

రాజ్యం త్యక్తం గృహం త్యక్తం దేశ స్త్యక్త స్తథావిధః
దారా స్త్యక్తాస్తథాప్యఙ్గ సర్వత్యాగో న కిం కృతః. 4

శిఖిధ్వజుఁడు,— మహాత్మా! నేను రాజ్యమును, గృహమును, అట్టిదేయగు దేశమును, ప్రాణప్రియయగు భార్యనుగూడఁ ద్యజించితిని. వీనిచే సర్వత్యాగము కాలేదా?

చూడాలోవాచ:—

ధనం దారా గృహం రాజ్యం భూమిశ్ఛత్రం చ బాన్ధవాః
ఇతి సర్వం న తే రాజన్సర్వత్యాగో హి కస్తవ, 5

చూడాల.— ఓరాజా ధనము రాజ్యము, గృహము, భూమి, ఛత్రము, బంధువులు ఇవన్నియు నీవికావు. అట్టిచో నీది సర్వత్యాగ మెట్లగును.

తవా స్త్యేవాపరిత్యక్తః సర్వస్మాద్భాగ ఉత్తమః
తం పరిత్యజ్య నిఃశేషమాయాస్యసి విశోకతామ్. 6

నీవు నీయొక్క సర్వోత్తమభాగము (మనస్సు, శోక, అహంకారము) నింకను బరిత్యజించలేదు, దానిని బరిత్యజించి దుఃఖరాహిత్యమును బొందుము.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

రాజ్యం చేన్మమ నో సర్వం తత్సర్వం వనమేవ మే
శైలవృక్షాదిగుల్మాఢ్యం తదప్యేత త్త్యజామ్యహమ్. 7

శిఖిధ్వజుడు:— మహాత్మా! ఇపుడు రాజ్యాదులన్నియు నావికానిచో, ఈవనమే నాయొక్క సర్వస్వమై యున్నది గాన పర్వత వృక్షలతాదులచే బూర్ణమగు నివ్వనమును గూడ నేను త్యజించుచున్నాను.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇతి రామ వదన్నేవ కుమ్భవాక్యప్రణోదితః
నిమేషా న్తరమాత్రేణ వశీ ధీరః శిఖిధ్వజః. 8

ప్రమమార్జ వనాస్థాం తాం కృతః సుదృఢనిశ్చయః
ప్రావృడోఘ స్తటగతాం రజోలేఖామివాత్మనా. 9

శ్రీవసిష్ఠుడు:— ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు వచించుచు, కుంభఋషివాక్యములచే ప్రేరితుడైనట్టి, జితేంద్రియుడును, ధీరుడునగు శిఖిధ్వజుడు దృఢనిశ్చయుడై, వర్షప్రవాహము తీరమందున్న ధూళినిదుడిచి వేయునట్లు, నిమిషమాత్రమున నే తన వననివాసమందలి ప్రీతిని దుడిచివై చెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ: —

సవృక్షాద్రి వనశ్వభ్రాద్విపినాదపి వాసనా
పరిత్యక్తా మయా నూనం పరిత్యాగః స్థితో మమ. 10

శిఖిధ్వజుడు:_మహాత్మా! వృక్ష, పర్వత, వన, గర్తాదులతోఁగూడిన నియ్యరణ్యమును గూర్చిన వాసననుగూడ నేనిపుడ నిక్కముగ వదలివేసితిని. కావున నిపుడునాకు సర్వత్యాగము సిద్ధించినదిగదా!

కుమ్భ ఉవాచ:—

అద్రేస్తటం వనం శ్వభ్రం సలిలం పాదపస్థలమ్
ఇత్యాది తవ నో సర్వం సర్వత్యాగః కథం తవ. 11

కుంభుఁడు:— ఓ రాజా! పర్వతతటము, వనము, గర్తము, ఉదకము, వృక్షము, స్థలము, మున్నగునవన్నియు వనమునకు సంబధించినవేగాని నీవికావు. అట్టిచో వానిని త్యజించుటచే నీకు సర్వత్యాగమెట్లు సిద్ధించినదగును?

తవాస్త్యేవాపరిత్యక్తః సర్వస్మాద్భాగ ఉత్తమః
తం పరిత్యజ్య నిఃశేషం పరామాయాస్యశోకతామ్. 12

నీయొక్క యన్నింటికంటె నుత్తమమైన భాగము నింకను నీవు వీడకయున్నావు. అద్దానిని బూర్ణముగఁ ద్యజించి శోకరాహిత్యమును బడయుము.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

ఏతచ్చేన్మమ నో సర్వం తత్సర్వం స్వాశ్రమో మమ
వాపీస్థలోటజయుతస్తమేవాశు త్యజామ్యహమ్. 13

శిఖిధ్వజుఁడు:— ప్రభూ! ఈ వనాదులు నావికానిచో, వాపీస్థలకుటీరాదులతోఁగూడిన ఈ యాశ్రమమే నా సర్వస్వమైయున్నదిగాన, దీనిని గూడ శీఘ్రముగఁ ద్యజించుచున్నాను.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇతి రామ వదన్నేవ కుమ్భవాక్యప్రబోధితః
నిమేషధ్యానమాత్రేణ వశీ వీరః శిఖిధ్వజః. 14
ప్రమమార్జాశ్రమాస్థాం తాం సంవిదా శుద్ధయా హృది
స్ఫురన్తీం స్ఫురణేనైవ రజోలేఖామివానిలః. 15

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు పలుకుచు, కుంభఋషివాక్యములచేఁ బ్రబోధితుఁడైనట్టి, జితేంద్రియుఁడును, వీరుఁడు నైన శిఖిధ్వజుఁడు - కించిత్స్ఫురణము చేతనే ధూళిసమూహమును వాయువు తుడిచివైచునట్లు - హృదయమందు స్ఫురించినట్టి యాశ్రమమందలి ప్రీతిని క్షణకాలధ్యానముచేతనే త్యజించివైచెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

స వృక్షోటజ వీరుత్కాద్వాసనా స్వాశ్రమాదపి
పరిత్యక్తా మయా నూనం సర్వత్యాగః స్థితో మమ. 16

శిఖిధ్వజుఁడు:— మహాత్మా! వృక్ష, కుటీర, లతాదిసహితమగు ఈ యాశ్రమమును గూర్చిన వాసననుగూడ నిపుడు నేను వదలివేసితిని. కాఁబట్టి నిక్కముగ నిపుడు నాకు సర్వత్యాగము సిద్ధించినదిగదా!

కుమ్భ ఉవాచ:—

వృక్షో వాపీ స్థలం గుల్మముటజం వ్రతతీవృతిః
ఇతి కించిన్న తే సర్వం సర్వత్యాగః కుతస్తవ. 17

కుంభుఁడు:— ఈ వృక్ష, కుటీ, వాపీ, స్థల, గుల్మ, లతాదులెవ్వియు నీసర్వస్వము కానేరవు. అట్టిచో వానిఁ ద్యజించుటచే నీకు సర్వత్యాగమెట్లు సిద్ధించినదగును?

తస్మాత్త్వయోఽపరిత్యక్తః సర్వస్మాద్భాగ ఉత్తమః
తం పరిత్యజ్య నిఃశేషం పరామాయాస్యశోకతాం. 18

పరిత్యజింపఁబడిన నీయొక్క యన్నింటికంటె నుత్తమమైన భాగము (మనస్సు, లేక, అహంకారము) నింకను నీవు వీడకయున్నావు. అద్దానిని నిశ్శేషముగఁ ద్యజించి దుఃఖరాహిత్యమును బొందుము.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

ఏతచ్చేన్మమ నో సర్వం తత్సర్వం భాజనాది మే
చర్మకుడ్యకుటీరాది తత్త్యావత్సంత్యజామ్యహమ్. 19

శిఖిధ్వజుఁడు:— మహాత్మా! అవి యన్నియు నావికానిచో, ఈ నాయజ్ఞపాత్రాదులు చర్మము, కుడ్యము, కుటీరము మున్నగువాని యన్నింటిని త్యజించుచున్నాను.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్త్వా స సముత్తస్థావవిక్షుబ్ధమతిః శమీ
విష్టరాదవదాతాత్మా శృఙ్గాదివ శరద్ఘనః. 20

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు పల్కి, శాంతుఁడును, శుద్ధచిత్తుఁడును, జితేంద్రియుఁడునైన ఆరాజు, పర్వతశిఖరమునుండి శరత్కాలమేఘమువలె, తనయాసనముపై నుండిలేచెను.

కుమ్భస్త్వాలోకయన్నేవ తత్క్రియాః సస్మితః స్వయం
ఆసనే లోకకార్యేషు స్వస్యన్దన ఇవాంశుమాన్. 21

తన రథముపైనుండి జగత్క్రియలను సూర్యుఁడు వీక్షించునట్లు, కుంభఋషి (చూడాలయు) నాతని క్రియలన్నింటినిఁ దనయాసనముపైనుండి చూచుచుండెను.

యత్కరోతి కరోత్వేతదస్యైతత్పావనం పరం
ఇతి తూష్ణీం స్థితః కుమ్భః శిఖధ్వజమవైక్షత. 22

ఈతఁడేమి చేయునో, చేయనిమ్ము. ఏలయనిన, ఇదియే యీతనికిఁ బరమపావనమైనదని, యిట్లు విచారించి కుంభుఁడు మెదలకయుండి శిఖిధ్వజుని, గాంచుచుండెను.

శిఖధ్వజస్తు తత్సర్వం భాణ్డోపస్కరమాశ్రమాత్
ఏకత్రైవానయామాస భువో వార్యబ్ధిభూరివ. 23

సముద్రము క్రిందనున్న భూమి వర్షాదులవలనఁ గలిగిన భూజలము నొకచోఁ జేర్చునట్లు, అత్తఱి శిఖిధ్వజుఁడు తన యజ్ఞపాత్రాది సామగ్రియంతయు నాశ్రమమునుండి యటకుఁ దీసికొనివచ్చి యొకచోటఁ జేర్చియుంచెను.

తత్సంస్థాప్యైనసైః శుష్కైర్జ్వాలయామాస పావకం
కరైః సంచారవానర్కః సూర్యకాన్తపదం యథా. 24

అట్లు సమకూర్చినవాఁడై, సూర్యుఁడు తన కిరణములచే సూర్యకాంతమణిని జ్వలింపఁజేయు నట్లు, ఎండిన చిదుగులచే నగ్నిని బ్రజ్వలింపఁజేసెను.

భాణ్డోపస్కరజాలం తదగ్నౌ త్యక్త్వా వివేశ సః
ధ్వంసికాయాం జగద్ధుత్వా మేరుశృఙ్గే యథా రవిః. 25

(మన్వంతర సంధికాల ప్రళయమున) సూర్యభగవానుఁడు నిజప్రజ్వలితాగ్నియందుఁ జగంబును హోమమొనర్చి మేరుపర్వతశిఖరమునఁ బ్రవేశించునట్లు, ఆ ప్రభుఁడాతఁడు తన పాత్రాదులన్నిఁటిని నగ్నియందు విడిచినవాఁడై తన కుటీరమునఁ బ్రవేశించెను.

ఏతావన్తం మయా కాలం వృత్తా యత్త్వం పవిత్రిణే
అజాతబుద్ధిభేదేన తేనైవ కృతమస్తు తే. 26
భ్రాన్తా తు వినివర్తిన్యాం నాథునోపకరోషి మాం
మన్త్రాలిటవ్యాం చిరం భ్రాన్తం విహృతం కార్యవర్త్మసు. 27
దృష్టాని ధర్మస్థానాని విశ్రామ్యామ్యధునా సఖి

పిమ్మట నాతఁడు తన జపమాలనుగూర్చి యిట్లు పలికెను— ఓ స్వామిభక్తా! స్వార్థసాధనమున, దత్పరుఁడనై నేనింతకాలమువఱకు నీకు శ్రమనిచ్చితిని ఇఁక నీసేవ నేఁటికిఁ బరిసమాప్తినొందినది. ఇపుడు జపతపాదికర్తవ్యములు, కూర్చిన భ్రాంతి తొలఁగుటచేనిఁక నీవు నాకుపకారము చేయజాలవు. నీతోఁగూడ మంత్రరూపనువాటరణ్యమున నేననేక కార్యమార్గములందుఁ జరించితిని. మఱియు నీతోటి యనేక ధర్మస్థానములను (తపోవన, సిద్ధక్షేత్రాదులను) గూడ నేఁగాంచితిని. సఖీ! ఇఁక, నేనిపుడు విశ్రమింపఁబోవుచున్నాను. గాన, నీవున్ను విశ్రమింపుము.

ఇత్యక్షమాలాం జ్వలనే చిక్షేపోక్త్వా శిఖిధ్వజః. 28
కల్పాన్తాగ్నావివ వ్యోమ తారాలీం పవనోఽమలామ్

ఓ రామచంద్రా! శిఖిధ్వజుఁడిట్లు పల్కి, కల్పాంతమున వాయువు నక్షత్ర సమూహము నగ్నియందుఁ బడద్రోయునట్లు, తన స్ఫటికజపమాలను నగ్నియందు విసరివైచెను.

మయా నరమృగేణ త్వం చిరం వనమృగాచ్యుతమ్. 29
అబోధేన ధృతం బృస్యామిదమేవ మృగాజినం
ఇదానీం గచ్ఛ తుచ్ఛాయ పన్థానః సన్తు తే శివాః. 30
వహ్నినా వ్యోమతాం గచ్ఛ సతారం వ్యోమ తే సమమ్

పిమ్మట నాతఁడు తన మృగచర్మమును గూర్చి యిట్లు పలికెను— ఓ మృగచర్మమా! మనుష్యరూపమృగమను నేను వనమృగముచేఁ బ్రాప్తించిన నిన్నజ్ఞానముచే ఈదర్భాసనముపైఁ బఱచితిని. ఇఁక నీవిపుడు పోయి నీమూలకారణమున (ఆకాశమున) విలీనముకమ్ము. ఈ మార్గము నీకు సుఖదాయక మగుఁగాక! నీపైఁ జెల్లనిమచ్చ లుండుటచే నీవు నక్షత్రసహితమగు నాకసమువలె కన్పట్టుచున్నావు. కావున నీవగ్నిద్వారా యాకాశదశను బొందుము.

తద్భుజస్యజ్ఞాత్కరాభ్యాం స ధృత్వా చర్మాజహాదితి. 31

నృపోఽగ్నావమ్బుధేర్వాతో దవవహ్నివివాచలాత్

ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు పల్కి, యారాజు తనరెండుచేతులతో దర్భాసనము పైనుండి మృగచర్మమును దీసి, ప్రళయవాయువు సముద్రమునుండి పర్వతములఁదీసి దావాగ్నియందు, బడద్రోయునట్లు, అగ్నియందుఁ బడవైచెను.

మహావృత్తేన భవతా త్వయా వారి ధృతం మమ. 32
సాధో కమణ్డలో సమ్యక్ న తే ప్రతికృతం కృతం
సౌహృదస్య మనోజ్ఞస్య సౌజనస్యాస్థిరస్య చ. 33
సాధుత్వస్య చ సర్వస్య త్వమేవ పరమాస్పదం
యేనైవ వహ్నినా దేహం సంశోధ్యాభ్యాగతోఽసి మామ్. 34
తేనైవ గచ్ఛ హే మిత్ర పన్థానః సన్తు తే శివాః

పిదప, కమండలువును గూర్చి యిట్లు వచించెను — ఓ సాధూ! సుందరమైన యాకృతిఁగలిగిన నీవు నాకొఱకై జలమును లెస్సగ ధరించియుంటివి. ఈ నీయుత్తమ మిత్రత్వమునకును, స్థిరసౌజన్యమునకును. కొంచెమైనఁ బ్రత్యుపకారము నేఁజేయలేదు. ప్రియమగు నోజలపాత్రమా! సాధుత్వమంతటికిని నీవే పరమాస్పదమై వెలయుచున్నావు. కాన నేయగ్నిచే నీవు నీదేహమును శుద్ధమొనర్చుకొని నాయొద్దకు వచ్చితివో, అట్టి యగ్నివలననే మరల శుద్ధిబొంది చనుము. మిత్రమా! ఈ మార్గము నీకు మంగళకరమగుఁగాక!

ఇత్యుక్త్వా శ్రోత్రియాయైవ కమణ్డలుమదాత్తదా. 35
అగ్నయే మహతే వాపి దాతవ్యం సాధు యద్భవేత్

ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు వచించినవాఁడై యాతఁడాకమండలువు అగ్నియందు శుద్ధముగావించి, ఏశ్రోత్రియుఁడగు బ్రాహ్మణుని నుండి దానిఁగైకొనెనో, ఆతనికే తిరిగిదాని నిచ్చివైచెను:— ఏలయనిన, సానుగ్రహణయోగ్యమగు, పాత్రాదులనగ్నికిఁగాని, మహాత్ములకుఁగాని యివ్వవలెను.

మూర్ఖస్యేవ మతిర్గుప్తే నిత్యమేవ పతస్యధః. 36
ఉచితా తే గతిఃసైవ బృసికే భస్మతాం వ్రజ
ఇత్యుక్త్వాదాయ బృసికామగ్నావేవ స మృద్వికాం. 37

పిమ్మట నాతఁడు తన దర్భాసనముఁగూర్చి యిట్లు పలికెను— ఓ యాసనమా! మూర్ఖుని బుద్ధి నిత్యము పాపమొనర్చుటకై యధోదిశకెట్లు చనుచుండునో, అట్టి యధోగతియే నీ కుచితమైనది. కాన నోయాసనమా! నీవు భస్మమైపొమ్ము— అని యిట్లు చెప్పుచు తన కోమలయాసనమును నగ్నియందు పడవైచెను.

శుద్ధ్యర్థమానసార్థం వై చితి తత్యాజ భాసురే

చిత్తశుద్ధికొఱకు, చైతన్యమను బ్రహ్మమున విశ్రాంతినొందుటకొఱకును ఇట్లాతఁడా పదార్థములన్నిటిని ప్రజ్వలించుచున్న యగ్నియందుఁ బడవైచెను.

యత్త్యాజ్యమచిరేణైవ త్యక్తవ్యం కిల తత్సదా. 38
విస్తరః క్రియతే సద్భిరుపాదేయ ఇతి స్థితిః
శీఘ్రమగ్నావిదం సర్వం భాణ్డజాతం త్యజామ్యహం. 39
ఏకవారం దహత్వగ్నిర్దాహ్యం భవతి తుష్టయే

మఱియు కుంభునిగూర్చి యిట్లనెను— గ్రహణయోగ్యములైన పాత్రాద్యుపకరణములు విద్యమానములైయున్నచో, అట్టి యుపాదేయవస్తువులందు సత్పురుషులు విస్తారము గావింపుట యనునదిలోకస్థితియైయున్నదిగాన నేను వానినన్నింటిని నగ్నియందు శీఘ్రముగ బడవేయుచున్నాను. అంతేగాక, దహింపఁజేయఁదగిన వస్తువు లెన్నియున్నవో వాని నొకేసారిగ నగ్ని జ్వలింపఁజేసినచో నాకు సంతుష్టి యగును

సాధో క్రియోపకరణం నిష్క్రియాయ త్యజామ్యహమ్
న ఖేదస్తత్ర కర్తవ్యో స్వయోగ్యం బిభర్తి కః. 40

దేవపుత్రుఁడవగు నోసాధూ! నేను నిష్క్రియుఁడ నగుటకొఱకే యీపాత్రాద్యుపకరణము లన్నిఁటిని నగ్నియందు నైచుచున్నాను. దీనిచేఁ దాము ఖేదము నొందరాదు. ఏలయనగా లోకము నందెవఁడు అయోగ్యములగు వస్తువుల ధరించును?

ఇత్యుక్తవాన్స్తటితి భోజనభాజనాద్యం
సర్వం జుహావ వనవాస విలాసయోగ్యమ్
తద్భాణ్డజాలమనలే సమమేవ రాజా
కల్పాన్త తేజసి జగజ్జ్వలతీవ కాలః. 41

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు నిర్వాణప్రకరణేపూర్వార్ధే చూడాలాఖ్యానే సర్వత్యాగ కరణం నామ ద్వినవతితమః సర్గః ॥ 92 ॥

ఓ రామచంద్రా! శిఖిధ్వజుఁడిట్లు పలికి, కల్పాంతమునాఁటి ప్రజ్వలితాగ్నియందు జగత్తును కాలము హోమమొనర్చునట్లు, తన సమస్త భోజనపాత్రాది సామగ్రినంతయు శీఘ్రముగ నొకే కాలమునఁ బ్రదీప్తాగ్నియందు హోమము గావించెను.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున చూడాలోపాఖ్యానమున సర్వత్యాగకరణమను దొంబదిరెండవ సర్గము ॥92॥

త్రినవతితమః సర్గః

[దగ్ధోపకరణం దేహం త్యక్తుకామః శిఖిధ్వజః
వినివార్యాత్ర కుమ్భేన చిత్తత్యాగాయ బోధ్యతే.

సామగ్రినంతయు జ్వలింపఁజేసి, త్యక్తకాముఁడగు శిఖిధ్వజుఁడు తుదకుఁ దన దేహమును గూడ నగ్నియందు హోమింప నుద్యుక్తుఁడు కాఁగా అపుడు కుంభుఁడు నివారించుట, మఱియు, చిత్తత్యాగమునకై బోధించుట మున్నగు సంగతు లిటఁగలవు.]

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

అథోత్థాయ దదాహాఽసౌ శుష్కం తత్తృణమన్దిరమ్
అజ్ఞేన స్వేన మనసా వృథా సంకల్పకల్పితమ్. 1

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— ఓ రామచంద్రా! అటుపిమ్మట లేచి, శిఖిధ్వజుఁడు, అజ్ఞానయుక్తమగు మనస్సుయొక్క సంకల్పముచే వ్యర్థముగఁ గల్పింపఁబడినట్టి, తన యా శుష్కతృణ మందిరమును గూడ నగ్నిచేఁ గాల్చివైచెను.

శిష్టం యత్కించిదభవత్తత్సర్వం స శిఖిధ్వజః
అసంరబ్ధమనా మౌనీ క్రమేణ సమయా ధియా. 2

దదాహ చ స చిక్షేప తత్యాజ చ బభఞ్జ వా
భాణ్డజాతం స్వవసనం భోజనాద్యపి తుష్టవత్. 3

ఇఁక నేయే పదార్థములు మిగిలియుండెనో, వానినన్నింటినిగూడ, శాంతచిత్తుఁడును, నగు నా శిఖిధ్వజుఁడు క్రమముగ జ్వలింపఁజేసెను, విసరివైచెను, త్యజించెను, విఱుగఁగొట్టెను. — వేయేల, ప్రసన్నచిత్తుఁడై యాతఁడు తన భోజన పదార్థములను, పాత్రసమూహమును, చీరవల్కలాది వస్త్రములనుగూడఁ ద్యజించి వైచెను.

స బభూవాశ్రమస్తస్య దృష్టనష్టజనస్థితిః
వీరభద్రబలధ్వస్తదక్షయజ్ఞాశ్రమోపమః. 4

ఎద్దానియందిదివఱకనేకజనులు గన్పట్టుచుండిరో, కాని రేఁడది యిపుడు విలీనమైపోయెనో, అట్టి యా రాజుయొక్క యాశ్రమమపుడు, వీరభద్రుని బలముచే నాశముగావింపఁబడిన దక్షుని యజ్ఞాశ్రమమువలె, గానుపించుచుండెను

ఆశ్రమాత్తే మృగగణాస్త్యక్తరోమన్థముద్యయుః
సాగ్నిదాహాత్పురవరాద్భీతభీతజనా ఇవ. 5

అగ్నిచే దహింపఁబడుచున్న శ్రేష్ఠనగరమునుండి జనులు భయభీతులై పరువిడునట్లు, ఆ యాశ్రమమువద్ద తృణాదుల భక్షించి నెమరువేయుచున్నట్టి మృగసమూహము లాయగ్నిదాహముఁజూచి యపుడు పరుగిడిపోయెను.

భాణ్డజాతందహత్యగ్ని సహాశుష్కేన్ధనేన తత్
కేవలాకృతిరస్నేహాస్తుష్టిమానాహ భూపతిః. 6

ఎండిన చిదుగులచే నగ్ని పాత్రాదులన్నిటిని భస్మమొనర్చుచుండ నత్తటి స్నేహశూన్యమగు శరీరమాత్రావశిష్టుఁడైన యా రాజు ప్రసన్నచిత్తుఁడై యిట్లు పలికెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ: —

వాసనాం తత్ర సంత్యజ్య సర్వత్యాగీ స్థితో హ్యహమ్
అహో ను చిరకాలేన దేవపుత్ర ప్రబోధితః. 7

శిఖిధ్వజుఁడు:— దేవపుత్రా! ఆహా! చిరకాలమునకు తామిజ్ఞానమును నా కొసంగితిరి. నేనిపుడు సమస్త పదార్థములందును మమత్వమును వదలి సర్వత్యాగినై స్థితినొంది యున్నాఁడను.

సంపన్నః కేవలం శుద్ధః సుఖేనోద్బోధవానహం
కిం నామ కిల వస్త్వేతద్యద్వేతాసంకల్పికక్రమమ్. 8

ఇపుడు నేను కేవలము శుద్ధుడ, సులభముగఁ బ్రబోధమునొందినవాఁడనై, యున్నాఁడను. ఈ ప్రపంచమందలి సమస్త పదార్థములు మమత్వముచేఁ గల్పింపఁబడినవై తుచ్ఛములై పరగుచున్నవి.

యావద్యావత్ప్రహీయన్తే వివిధా బన్ధహేతవః
తావత్తావత్సమాయాతి పరమాం నిర్వృతిం మనః. 9

ఏయే ప్రకారముగ వివిధబంధనములయొక్క హేతువులు నశించుచుండునో, ఆయా ప్రకారముగ మనస్సు పరమశాంతిని బొందుచుండును.

శామ్యామి పరినిర్వామి సుఖితోఽస్మి జయామ్యహం
విబన్ధాః ప్రక్షయం యాతాః సర్వత్యాగో మయా కృతః. 10

మహాత్మా! నేనిపుడు శాంతుఁడనై, సర్వదా తృప్తుఁడనై, సర్వులకంటె నధికముగ సుఖవంతుఁడనై యొప్పుచున్నాను. ఏలయనిన, నా వివిధబంధనములన్నియు నశించినవి. ఇపుడు నేను సర్వత్యాగ మాచరించినాను.

దిగమ్బరో దిక్సదనో దిక్సమోఽయమహం స్థితః
దేవపుత్ర మహాత్యాగాత్కిమన్యదవశిష్యతే. 11

ఓ దేవపుత్రా! ఇపుడు నేను దిగంబరుఁడనై, దిక్కులే భవనముగఁ గలవాఁడనై, దిక్కులవలెనే యుండియున్నాను. ఇట్టి మహాత్యాగమున కన్యముగ నింకేమియది శేషించియున్నదో తామిపుడు తెలుపవేడెద.

కుమ్భ ఉవాచ:—

సర్వమేవ న సంత్యక్తం త్వయా రాజన్ శిఖిధ్వజ
సర్వత్యాగపరానన్దే మా ముధాభినయం కురు. 12

కుంభుఁడు:- ఓ రాజా! శిఖిధ్వజా! నీవింకను నంతయుఁ ద్యజింపలేదు. సర్వత్యాగము చేతనే పరమానందము కలుగును. వ్యర్థముగ సర్వత్యాగమును గూర్చిన యీయభినయమును గావింపకుము.

తవాస్త్యేవాపరిత్యక్తః సర్వస్మాద్భాగ ఉత్తమః
యం పరిత్యజ్య నిఃశేషం పరామాయాస్యశోకతామ్. 13

ఇఁకను నీయొక్క సర్వోత్తమమైన భాగము త్యజింపఁబడకనే యున్నది. అద్దానిని బూర్ణముగఁ ద్యజించినచో నీవు దుఃఖరహితస్థితిని బొందగలవు.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇతి శ్రుతవతా తేన కించిత్సంచిన్త్య భూభృతా
ఇదముక్తం మహాబాహో రామ రాజీవలోచన. 14

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు:— కమలనేత్రుఁడవును, మహాబాహుఁడవునగు నో రామచంద్రా! ఈవాక్యముల వినినతరువాత రాజొకింత విచారించి యిట్లునుడివెను.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ:—

ఇన్ద్రియవ్యాలసంఘాతో రక్తమాంసమయాకృతిః
శిష్యతే సర్వసంత్యాగే దేహో మే దేవతాత్మజ. 15

తదుత్థాయ పునర్దేహం భృగుపాతాదవిఘ్నతః
వినాశాత్మకతాం నీత్వా సర్వత్యాగీ భవామ్యహమ్. 16

శిఖిధ్వజుఁడు:— ఓ దేవపుత్రా! ఇంద్రియములను సర్పసమూహముతోఁ గూడుకొనినదై రక్తమాంసాదిమయమగు ఆకృతిగల యీ నాదేహమున్మాత్ర మింకను సర్వత్యాగమున మిగిలియున్నది; కావున, లేచి నిర్విఘ్నముగ దీనినగ్ని యందు బడవైచి భస్మమొనర్చి, సర్వత్యాగి యగుదును.

శ్రీవసిష్ఠ ఉవాచ:—

ఇత్యుక్త్వా దేహముగ్రస్థే శ్వభ్రే త్యక్తుమసౌ జవాత్
కరోతి యావదుత్థానం తావత్కుమ్భోఽప్యువాచ హ. 17

శ్రీ వసిష్ఠుఁడు.— ఓ రామచంద్రా! ఇట్లు వచించినవాఁడై యెదుటనున్న యగ్నిగుండమునఁ దుముకుటకై రాజు వేగముగ లేవ, నింతలో కుంభఋషి యిట్లు పలికెను.

కుమ్భ ఉవాచ:—

రాజన్కిమితి దేహం త్వం నిరాగస్కం మహావటే
త్యజస్యజ్ఞో హి వృషభః కుపితో హన్తి తర్ణకమ్. 18

ఓ రాజా! నిరపరాధియగు ఈదేహము నేల నీవీ గొప్పనుయ్యి యందుఁ బడవైచెదవు? ఈ నీకార్యము, తెలివిలేని యెద్దు కోపమొంది తన దూడను జంపినట్లుగ నున్నది.

జడో వరాకో మూకాత్మా తపస్వీ దేహకో హ్యయమ్
న కశ్చన తవైతస్మిన్నాముధైవ తనుం త్యజ. 19

జడమై, దీనమై, మూగదియై తపస్వియైనట్టి పాపమీ దేహము నీకేయపరాధమున్ను జేసి యుండలేదు. కావున దీనిఁ ద్యజింపకుము.

ఆత్మన్యేవైష మూకాత్మా ధ్యానవానవతిష్ఠతే
సంచాల్యతే పరేణేవ తరఙ్గేణేవ కాష్ఠకమ్. 20

ఈ దేహము తనయందుఁ దాను మౌనముగా ధ్యానమున నెలకొనియున్నది. మఱియు, తరంగముచే కాష్ఠమువలె నింకొకదానిచే నది చలింపఁజేయఁబడుచున్నది.

క్షోభయత్యన్య ఏవైనం నిగ్రహార్హో ముహుర్బలాత్
తపస్వినం యథైకాన్తం సంస్థితం మత్తతస్కరః. 21

ఏకాంతవాసియగు తాపసిని మదించిన చోరుఁడు బాధించునట్లు, దండనయోగ్యుడగు మఱి యొకఁడే దీనిని మాటిమాటికి బలవంతముగ క్షోభఁబెట్టుచున్నాఁడు.

సుఖదుఃఖాదిభూత్యా హి నాపరాధి శరీరకమ్
నాత్మనః ఫలవానాత్మస్పన్దే వృక్షో ఽపరాధవాన్. 22

వాయువుయొక్క చలనముచే ఫలవృక్షమునుండి ఫలములు రాలిననో, అందులకు వృక్షమపరాధి గానట్లు సుఖదుఃఖముల యుత్పత్తికి స్థానమాత్రమగుటచే దేహ మపరాధి కానేరదు.

వాతః ఫలశిరఃపుష్పపాతనం కురుతే స్ఫురన్
తరుణా సాధునా సాధో ఽపరాద్ధం కిమాత్మనః. 23

ఓ సాధూ! చలించునట్టి వాయువు వృక్షముయొక్క ఫల, పుష్ప, పత్రాదులఁ బడఁగొట్టుటఁబట్టి యదియే యపరాధియగును గాని, దీనమగు వృక్షము గానట్లు, ఇచటను శరీరమును జలింపఁజేయునదే యపరాధిగాని శరీరముకాదు.

త్యక్తేనాపి శరీరేణ కిల తామరసేక్షణ
సర్వత్యాగో న తే యాతి నిష్పత్తిం విషమో హి సః. 24

కమలనేత్రుఁడవగు నో రాజా! శరీరమును ద్యజించినను సర్వత్యాగము ప్రాప్తింపనేరదు. ఏలయనిన, మరణానంతరము మరల జ్ఞానమున కధికారియగు దేహము ప్రాప్తించుట దుర్లభ మగుటఁబట్టి సర్వత్యాగము జన్మాంతరమునఁగూడ దుస్సాధ్యమైనదే యగును.

భృగా కేవలమేతత్త్వం నిరాగస్కం శరీరకమ్
ముధా క్షిపసి నో దేహత్యాగే తత్త్యాగితా భవేత్. 25

కేవల మశ్నియం వీనీనిరపరాధియగు దేహమును వ్యర్థముగఁ ద్యజించుచున్నావు. ఇట్లు దీని, త్యజించుటచే నీకు సర్వత్యాగిత్వము సిద్ధింపదు.

యేనాయం క్షోభ్యతే దేహో మత్తేభేనేవ పాదపః
తత్సంత్యజసి చేత్పాపం తన్మహాత్యాగవాన్భవాన్. 26

మదపుటేనుఁగు వృక్షమును జలింపజేయునట్లు, దేనిచే ఈ దేహము క్షుభితమగుచున్నదో, అట్టి పాపమును త్యజింతువేని యపుడు మహాత్యాగవంతుఁడవగుదువు.

తస్మిం స్త్యక్తే భవేత్త్యక్తం సర్వం దేహాది భూపతే
నోచేన్నిమగ్నమప్యేతత్పూర్వాయోభూయః ప్రరోహతి. 27

ఓ రాజా! దానిని త్యజించుటచే ఈ దేహాదులు మరల నుత్పన్నముగానేరవు. అద్దానిని త్యజింపక, అగ్ని, జలాదులం దీదేహమును నశింపఁజేసినప్పటికి మరల మరల యది యుద్భవించుచునే యుండును.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ: —

కేనాయం చాల్యతే దేహః కిం బీజం జన్మకర్మణామ్
కస్మిం స్త్యక్తే పరిత్యక్తం సర్వం భవతి సున్దర. 28

శిఖిధ్వజుఁడు:— సుందరుఁడవగు నోదేవపుత్రా! ఈ దేహము దేనిచేఁ జలింపఁజేయఁబడుచున్నది? జన్మకర్మముల బీజమేది? ఏద్దానిని త్యజించుటచే నంతయుఁ త్యజింపబడినదగుచున్నది?

కుమ్భ ఉవాచ: —

సాధో న దేహత్యాగేన న రాజ్యత్యజనేన చ
న చోటజాదిశోషేణ సర్వత్యాగో భవేన్నృప. 29

కుంభుఁడు:— ఓ సాధూ! దేహమును త్యజించుటచేతను, రాజ్యాదులను వదలుటవలనను, లేక, కుటీరాదులను దగ్ధమొనర్చుటచేతను సర్వత్యాగము కానేరదు.

యత్సర్వం సర్వతో యచ్చ తస్మిన్సర్వైకకారణే
సర్వస్మిన్సంపరిత్యక్తే సర్వత్యాగః కృతో భవేత్. 30

కాని, ఏది యంతయునైయున్నదో, ఏది, నలుదెసల వ్యాపించియున్నదో ఏది సమస్తమునకు గారణమైయున్నదో అద్దానిని మనస్సును, వాసనను, లేక అహంకారమును సంపూర్ణముగఁ త్యజించుటచే సర్వత్యాగమగును.

శిఖిధ్వజ ఉవాచ: —

సర్వం సర్వగతం సర్వహేయం త్యాజ్యం చ సర్వదా
సర్వం కిముచ్యతే బ్రూహి సర్వతత్త్వవిదాంవర. 31

శిఖిధ్వజుఁడు:— సర్వతత్త్వవేత్తలలో శ్రేష్ఠుఁడవగు నోదేవపుత్రా! సర్వరూపమై, సర్వవ్యాపకమై, సర్వదా త్యాజ్యమైనట్టిది యేదియో దయచేసి నాకుఁదెలుప వేఁడెద.

కుమ్భ ఉవాచః—

సాధో సర్వగతాకారం జీవప్రాణాదినామకమ్
న జడం నాజడం భ్రాన్తం చిత్తం సర్వమితి స్మృతమ్. 32

కుంభుఁడు:— ఓ సాధూ! సర్వగతమగు యాకృతిగల్గి, జీవ, ప్రాణాది నామములుగలదై, జడముగాని, చేతనముగాని కానిదై, భ్రమశీలమైనట్టి యీ చిత్తమే సమస్తమని వచింపఁబడుచున్నది.

చిత్తమేవ భ్రమం విద్ధివిద్ధి చేతో నరం నృప
చిత్తం విద్ధి జగజ్జాలం చిత్తం సర్వమితి స్మృతమ్. 33

ఓ రాజా! చిత్తముచే నీవు భ్రమయని యెఱుంగుము. చిత్తమే మనుజుఁడని తెలిసికొనుము. చిత్తమే జగజ్జాలమని నమ్ముము. చిత్తమే సమస్తమనియుఁ జెప్పఁబడినది.

రాజ్యాదేరథ దేహాదేరాశ్రమాదేర్మహీపతే
సర్వస్యైవ మనోబీజం తరుబీజం తరోరివ 34

ఓ రాజా! వృక్షమునకుఁ గారణము వృక్షబీజమైనట్లు, రాజ్యాదులకును, దేహాదులకును, ఆశ్రమాదులకును, సమస్తమునకును మనస్సే బీజమై (కారణమై) యున్నది.

సర్వస్య బీజే సంత్యక్తే సర్వం త్యక్తం భవత్యలమ్
సంభవాసంభవాద్భూప సర్వత్యాగో భవేదితి. 35

ఓ రాజా! సమస్తమునకు బీజమగు ఆ మనంబును బూర్ణముగఁ ద్యజింపఁజేసి, సర్వము లెస్సగఁ ద్యజింపఁబడినదగుచున్నది. కాన నప్పుడే సర్వత్యాగము సంభవమగును. అట్లు, దానిద్యజింప కున్నచో సర్వత్యాగ మసంభవమే యగును.

సర్వధర్మా అధర్మా వా రాజ్యాది విపినాది వా
సచిత్తస్య పరందుఃఖం నిశ్చిత్తస్య పరం సుఖమ్. 36

సమస్తధర్మాధర్మములుగాని, రాజ్యాదులుగాని, వనతపశ్చర్యాదులుగాని చిత్తసహితునకుఁ గేవలము దుఃఖరూపములే యగును. చిత్తరహితునకవియన్నియు సుఖరూపములగును.

ఇదం వివర్తతే సర్వం చిత్తమేవ జగత్త్రయా
దేహాద్యాకారజాలేన బీజం వృక్షతయా యథా. 37

బీజము వృక్షరూపమునఁ బరిణామమొందునట్లు, ఈ చిత్తమున్ను సమస్తజగద్రూపమునను, దేహాదిసమాహారరూపమునను బరిణామమొందుచున్నది.

పాదపః పవనేనేవ భూకమ్పేనేవ పర్వతః
భస్త్రా భస్త్రా భరేణాయం దేహశ్చిత్తేన చాల్యతే. 38

వాయువుచే వృక్షమున్ను, భూకంపముచేఁ బర్వతమున్ను, కమ్మరివానిచేఁ గొలిమితిత్తియు జలింపఁబడునట్లు, చిత్తముచే ఈ శరీరమున్ను జలింపఁబడుచున్నది.

సర్వభూతోపభోగానాం జరామరణజన్మనాం
మహామునీనాం సుదృఢం చిత్తం విద్ధి సముద్గకమ్. 39

ఓ రాజా! సమస్తప్రాణుల భోగములయొక్కయు, దేహధర్మములగు జరామరణాదుల యొక్కయు, మునుల శమదమాది సుదృఢభావములయొక్కయు పేటిక చిత్తమనియే నీవెఱుంగుము.

ఇదం ప్రవర్తతే సర్వం చిత్తమేవ జగత్త్రయా
దేహాద్యాకారజాలేన చిత్తం జీవో మనోమయమ్. 40

ఈ సమస్త జగదాకారమునను, దేహాద్యాకారమునను ఈ మనస్సే పరిణతమగుచున్నది. వేయేల! జీవుఁడే మనోమయుఁడై యున్నాఁడు.

బుద్ధిర్మహాదహంకారః ప్రాణాశ్చేత్యాదిభిర్మనే
క్రియానురూపై రభిధావ్యాపారైః శాన్తముచ్యతే. 41

ఓ మునీ! ఆ చిత్తమే తత్తత్క్రియానురూపములగు వ్యాపారములచే నంతఃకరణము, బుద్ధి, మహత్తు, అహంకారము, ప్రాణము, జీవుఁడు మున్నగు నామములచే, చెప్పఁబడుచున్నది.

చిత్తం సర్వమితి ప్రాహుస్తస్మింస్త్యక్తే మహీపతే
సర్వాధివ్యాధి సీమాన్తః సర్వత్యాగః కృతో భవేత్. 42

ఓ రాజా! చిత్తమే అంతయునని చెప్పఁబడినది. కాన నద్దానిని త్యజించుటచే సమస్త ఆధివ్యాధులయొక్క సీమాంతము (హద్దు) అయినట్టి సర్వత్యాగము గావింపఁబడినదగుచున్నది.

చిత్తత్యాగం విదుః సర్వత్యాగం త్యాగవిదాం వర
తస్మిన్సిద్ధే మహాబాహో సత్యం కిం నానుభూయతే. 43

త్యాగవేత్తలలో శ్రేష్ఠుఁడవును మహాబాహుఁడవునగు నో రాజా! చిత్తముయొక్క త్యాగమే సర్వత్యాగమని చెప్పఁబడుచున్నది. అయ్యది సిద్ధింప, పరమానందరూపమగు సత్యపదార్థముయొక్క యనుభవమింక కలుగకుండునా? అవశ్యము కలుగునని (భావము)

చిత్తే త్యక్తే లయం యాతి ద్వైతమైక్యం చ సర్వతః
శిష్యతే పరమం శాన్తమచ్ఛమేకమనామయమ్. 44

చిత్తము త్యజింపఁబడగా ద్వైతము (కార్యవిభాగ పరంపరయు)న్ను, ఐక్యము (కారణమున తిరోభావక్రమము)న్ను నంతట లయమొందు, కేవలము పరమశాంతమై, స్వచ్ఛమై, నిరామయమై ఏకమైనట్టి పరమాత్మయే శేషించును.

అస్యాశ్చిత్తం విదుః క్షేత్రం సంసృతేః సస్యసంతతేః
క్షేత్రే త్వక్షేత్రతాం యాతే శాలేః క ఇవ సంభవః. 45

ఈ సంసారమను సస్యసమూహముయొక్క యుత్పత్తికి క్షేత్రము చిత్తమనియే చెప్పఁబడినది. అట్టి క్షేత్రమే నశింప నింక ధాన్యమగు సంసార మెద్దానినుండి ప్రాదుర్భవించును.

చిత్తమేవ విచిత్రేహాం భావాభావవిలాసినా
వివర్తతేఽర్థభావేన జలమూర్తితయా యథా. 46

విచిత్రప్రకారములగు క్రియల నొనర్చునదియు, భావాభావరూపమున విలాసము గావించునదియు నగు చిత్తమే :- జలము తరంగములరూపమునఁ బరిణామమొందునట్లు - అనేక పదార్థాకారములఁ బరిణతినొందుచున్నది.

చిత్తోత్సాదనరూపేణ సర్వత్యాగేన భూపతే
సర్వమాసాద్యతే సమ్యక్సామ్రాజ్యేనేవ సర్వదా. 47

ఓ రాజా! చిత్తత్యాగరూపమగు సర్వత్యాగముచే సామ్రాజ్యముచేవలె, సదా సర్వత్ర సమస్తమును సంప్రాప్తించుచున్నది.

సర్వత్యాగస్య విషయో యథైవాన్యోఽస్తి తే తథా
త్వమప్యన్యస్య భవసి త్యాగిన్గృహ్ణాసి వై నృప. 48

త్యాగశీలుఁడవగు నృపాలా! పరిచ్ఛిన్నుఁడవగు నీకన్యమగు వస్తు వెట్లు సర్వత్యాగమునకు విషయమగునో, అట్లే నీవున్ను నిన్ను త్యజించు మఱియొకవస్తువునకు విషయమైయున్నావు. అట్టి యీ త్యాజ్యవస్తువునే నీవాత్మగా (నీవని) గ్రహించుచున్నావు. గాన నీకు సర్వత్యాగము సిద్ధింపకున్నది.

సూత్రం ముక్తాఫలేనేవ జగజ్జాలం త్రికాలకం
సర్వమన్తః కృతం తేన యేన సర్వం సముజ్ఝితమ్. 49

ఎవనిచే సమస్తమున్ను త్యజింపఁబడినదో, యాతనిచే, - ముత్యముచే దారమువలె, — త్రికాలములందున్న యీ జగజ్జాలమంతయు నపరిచ్ఛిన్నమగు దన యాత్మస్వరూపములోన ధరింపఁబడినదగును.

యేన సర్వం పరిత్యక్తం తస్మిఞ్ఛూన్యేఽపి సంస్థితం
జగత్సర్వం త్రికాలస్థం తన్తౌ ముక్తావలీ యథా. 50

ఎవనిచే సమస్తము పరిత్యజింపఁబడినదో, అట్టి శూన్యరూపునియందును, - దారమున ముత్యాల వరుసవలె - త్రికాలస్థమగు నీ జగత్తంతయు స్థితినొందుచున్నది.

అస్నేహేనేవ దీపేన యేన సర్వం సముజ్ఝితం
సస్నేహేనేవ దీపేన తేన సర్వం ప్రకాశితమ్. 51

తైలములేని దీపమువలె, ఎవనిచే సమస్తము పరిత్యజింపఁబడినదో, ఆతనిచేతనే తైలముగల దీపమువలె, సమస్తము ప్రకాశింపఁబడినదగును.

స్థితం సర్వం పరిత్యజ్య యః శేతేఽస్నేహదీపవత్
సరాజతే ప్రకాశాత్మా సమః సస్నేహదీపవత్. 52

చిత్తమునందున్న సమస్తపదార్థములఁ ద్యజించి, తైలములేని దీపమువలె నెవఁడు శాంతి నొందునో, అట్టి సర్వత్యాగరూపమగు, ప్రకాశాత్మ తైలముగల దీపమువలె సమముగ వెలుగొందును.

సమస్తవస్తునిష్కాసే యథా త్వమవశిష్యసే
సర్వత్యాగే కృతే తాదృగ్విజ్ఞానమవశిష్యతే. 53

రాజ్యము, మఱియు నితరమగు సమస్త సామగ్రిని వదలివేసినను నీవెట్లు శేషించియుంటివో అట్లే సర్వత్యాగము గావించినను జ్ఞానరూపమగు ఆత్మ శేషించియేయుండును!

సమస్తవస్తుదాహేఽపి యథా త్వం నేతరో నృప
సర్వత్యాగత ఏవాజ్ఞ యథా నిర్వాణముచ్యతే. 54

ఓ రాజా! సర్వవస్తువులను దహించివైచినను, నీవెట్లు శేషించియుంటివో, అట్లే సర్వత్యాగముచే శేషించు ఆత్మయే నిర్వాణమనఁబడును. అన్యమది నీకంటె నన్యము కాదు.

సర్వత్యాగో హి శూన్యాత్మా ఆశ్రయః సర్వసంవిదామ్
అనన్తానాముదారాణాం ఖమివేదం దివౌకసామ్. 55

గొప్ప ప్రకాశముగల సూర్యచంద్రాద్యనేక పదార్థములకున్ను, శూన్యమైనట్టి యాకాశమే నెలవైనట్లు, సర్వత్యాగముచే శేషించు శూన్యాత్మయగు (పదార్థశూన్యమగు) చిత్స్వరూపమే సమస్తజ్ఞానములకు నాశ్రయమైయున్నది.

సర్వత్యాగరసాపానే జరామరణభీతయః
న కాశ్చన ప్రబాధన్తే ఖస్యేవ వ్యోమకేతనాః. 56

అసంగమై, ఉదాసీనమైనట్టి యాకాశమును ఉలిదెబ్బలు బాధింపనట్లు, సర్వత్యాగమను అమృతపానముచే జరమరణాది భయములెవ్వియు మనుజుని బాధింపనేరవు.

సర్వత్యాగో మహత్త్వస్య కారణం నిర్మలద్యుతేః
సర్వం త్యజసి చేద్యస్మాద్బుద్ధిస్థైర్యం బృహత్తమమ్. 57

సర్వత్యాగమే గొప్పదై, నిర్మలమైనట్టి ప్రకాశమునకుఁ గారణమైయున్నది. ఏలయనిన, సర్వమును ద్యజించినపుడే నీకు బుద్ధియొక్క స్థిరత్వమున్ను, సర్వోత్తమత్వమును సంప్రాప్తించుచున్నది.

సర్వత్యాగః పరానన్దో దుఃఖమన్యత్సుదారుణమ్
ఇత్యాలోచ్యోరరీకృత్య యదిచ్ఛసి తదాచర. 58

సర్వత్యాగమే పరమానందము. తద్భిన్నమగు సమస్తము దారుణమైన దుఃఖమేయగును. ఇద్దానిని విచారించి, 'ఓమ్' అనుపదముయొక్క యర్థము నంగీకరించినవాడవై, ఇక, నీయిచ్ఛానుసారమాచరింపుము.

సర్వం త్యజతి యస్తస్య సర్వమేవోపతిష్ఠతే
యథైవామ్బు విశత్యగ్నౌ తథైవాయాతి వారిధౌ. 59

సముద్రమునఁ బడబాగ్నియందు జలమెట్లెట్లు ప్రవేశించుచుండునో, అట్లట్లు మరల నదీప్రవాహాదులద్వారా జలమా సముద్రమున వచ్చి చేరుచుండునట్లు, ఎవఁడంతయుఁ ద్యజించునో, అతడే యంతయుఁ బొందుచుండును.

సర్వత్యాగాన్తరేవాస్తి జ్ఞానమాత్మప్రసాదకమ్
యచ్ఛూన్యం కిల భాణ్డస్య తత్ర రత్నాది తిష్ఠతి. 60

పాత్రముయొక్క శూన్యస్థానమునసే రత్నాదులుండునట్లు, అజ్ఞానము తత్కార్యాది సమస్తమున్ను ద్యజింపఁబడ, అట్టి సర్వత్యాగమునందే యాత్మప్రసాదకమగు జ్ఞానము వర్తిల్లుచుండును.

సర్వత్యాగవశాదేవ పాతకాలే కలావపి
శాక్యేన విగతాశఙ్కం మునినా మేరువత్స్థితమ్. 61

సర్వత్యాగకారణముననే, మిగులపాపిష్ఠమగు కలికాలమందును శాక్యముని (బుద్ధదేవుఁడు) సంశయరహితుఁడై మేరుపర్వతమువలె స్థితిగల్గియున్నాఁడు.

సర్వత్యాగో మహారాజ సర్వసంపత్సమాశ్రయః
న గృహ్ణాతి హి యత్కించిత్సర్వం తస్మై ప్రదీయతే. 62

ఓ మహారాజా! సర్వత్యాగమే సమస్తసంపదలకు నాశ్రయమైయున్నది. ఏలయనిన ఎవఁడేదియుఁ గైకొనఁడో, అతనికే సమస్తము నీయఁబడును.

కృత్వా సర్వపరిత్యాగం శాన్తః స్వస్థో వియత్సమః
సౌమ్యో భవసి యద్రూపస్తద్రూపో భవ భూపతే. 63

ఓ రాజా! సర్వపరిత్యాగము గావించి, శాంతమై, స్వస్థమై ఆకాశమువంటి యే (శుద్ధాత్మ) రూపుఁడవు నీవైయున్నావో, అట్టిరూపుడవే కమ్ము.

సర్వం పరిత్యజ్య మహాస్వభావ త్యజస్యశో యేన చ తద్విహాయ
త్యాగాభిమానం చ మలం విముచ్య విముక్తరూపో భవ భూమిపాల. 64

ఇత్యార్షే శ్రీవాసిష్ఠమహారామాయణే వాల్మీకీయే దేవదూతోక్తే మోక్షోపాయేషు
నిర్వాణప్రకరణే పూర్వార్ధే చూ॥ శిఖిధ్వజావబోధనం
నామ త్రినవతితమః సర్గః ॥ 93 ॥

ఓ మహాస్వభావుఁడగు రాజా! నీవంతయుఁ ద్యజించి, తుద కేమనస్సుచే సమస్తము ద్యజించుచున్నావో, అట్టి మనస్సునుగూడ విడనాడి అభిమానరూపమలమును, అహంకారమునున్ను బరిత్యజించి ముక్తరూపుఁడవు కమ్ము.

ఇది శ్రీవాసిష్ఠతాత్పర్య ప్రకాశికయందు నిర్వాణప్రకరణమున
చూడాలో పాఖ్యానమున శిఖిధ్వజావబోధనమను
దొంబదిమూఁడవ సర్గము ॥ 93 ॥

ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ
AUM
తత్త్వమసి
ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ
ధ్యేయం సర్వముముక్షుభిః